

भट्टिकाव्यम् ।

जयमङ्गलरचितजयमङ्गलया

भरतमल्लिककृतमुग्धवीधिन्या टीकया च समलङ्कृतम् ।

(तृतीयखण्डम् ।)

दशमावधिद्वाविंशसर्गपर्यन्तम् ।

पण्डितकुलपतिना, वि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्दविद्यासामरभट्टाचार्येण

संस्कृत्य प्रकाशितम् ।

चतुर्थसंस्करणम् ।

कलिकातानगर्याम्

वाचस्पत्ययने

मुद्रितम् ।

प्रिण्टर, :—वि, वि, मुखार्जो ।

२ नं०, रमानाथ मजुमदार ट्रीट ।

भट्टिकाव्यम् ।

दशमः सर्गः ।

अथ स वल्कदुकूलकुशादिभिः परिगतो ज्वलद्भूतबालधिः ।

उदपतद्दिवमाकुललोचनैर्नृरिपुभिः सभयैरभिर्वाक्षितः ॥ १ ॥

अनुप्रासवत् ।

शब्दलक्षणमुक्तमपि लक्ष्यन् काव्यलक्षणार्थं प्रसन्नकाण्डमुच्यते काव्यस्याव प्रसन्न-
त्वात् प्रथमस्येदं लक्षणं यत् प्रसन्नता नाम अविददङ्गनाबालप्रतीतिः प्रसन्नवदिति
शब्दलक्षणं पुनः प्रकीर्णमेव द्रष्टव्यम् । तवास्मिन् काण्डे चत्वारः परिच्छेदाः, अलङ्कार-
साधुर्थ्यप्रदर्शनदोषाः भाषासमावेशश्चेति । तवालङ्कारो द्विविधः शब्दालङ्कारोऽर्थालङ्कार-
श्चेति । तत्र पूर्वो द्विविधः, अनुप्रासो यमकश्चेति । तत्र अनुप्रासं दर्शयन्नाह ।

अथेति । अथ दाहादिशानन्तरं स वानरो विप्रदाकाशमुदपतत् उत्पतितवान् ।
वल्कम् अंशकं शल्कवल्कोल्का इति निपातनम् । आदिशब्दादन्यैरपि कुशादिभिः परि-
गतः परिवेष्टितः ज्वलद्भूतः ज्वलन् द्योपमानः ऊर्ध्वोऽङ्गतो बालधिः पुष्कं यस्य सः ।
नृरिपुभिः राक्षसैः सभयैराकुललोचनैरभिर्वाक्षितः किमयमनुष्ठास्यतीति । अनुप्रास-
वदिति अनुप्रासो यस्मिन् विद्यते इति तस्य च लक्षणम् । “सरूपवर्णविन्यासमनुप्रासं
प्रचक्षते” इति ॥ १ ॥ अ० म०

अथ प्रकीर्णकशब्दलक्षणमुक्तं काव्यं लक्ष्यन् प्रसन्नकाण्डमारभते । काव्यस्याव
प्रसन्नत्वात् । प्रसादः शब्दार्थयोर्गुणविशेषः । तवास्मिन् काण्डे चत्वारः परिच्छेदाः,
अलङ्कारस्य साधुर्थ्यादिगुणस्य भाविकस्य भाषासमावेशस्य च दर्शनात् । काव्यशोभा-
जनकोऽलङ्कारः । स च द्विविधः । शब्दालङ्कारोऽर्थालङ्कारश्च । तत्र पूर्वो द्विविधः,
अनुप्रासो यमकश्च । तत्र प्रथममनुप्रासशब्दालङ्कारं प्रदर्शयति ।

अथेत्यादि । अथ दाहादिशानन्तरं स वानरो विप्रदाकाशम् उदपतत् उद्गतवान् ।
क्रीडयः, वल्कैस्तद्विशेषत्वगुभिर्दुःकुलैः क्षीमैः कुक्षैश्चकम्बलैः आदिशब्दात् कुशादिभिश्च

रणपण्डितोऽयमविबुधारिपुरे कलहं स राममहितः कृतवान् ।

ज्वलदग्नि रावणगृहस्य बलात् कलहंसराममहितः कृतवान् ॥२॥

युक्पादयकम् ।

परिगतो वेष्टितः ज्वलन् उद्धत ऊर्ध्वहितो बालधिः पुष्कं यस्य सः तथा वृरिपुभिः
राक्षसैरभिवीक्षित आभिसुख्येन भालितः । कौटुशैः किमयं करिष्यतीति सभयै-
स्त्रासयुक्तैः अतएव आकुललोचनैः आकुलानि इतस्ततः परिक्षिप्तानि लोचनानि येषां
“वल्कं वल्कलमस्त्रियाम्” इत्यमरः । “कार्पासं बादरं प्रोक्तं दुकूलाद्यश्च वल्कलम्”
इत्यमरमाला । कुशपदस्थाने कुशपदं केचित् पठन्ति । “बालहस्तस्तु बालधिः”
इत्यमरः । द्रुतविलम्बितनामहसमिदं तज्जलणं यथा । द्रुतविलम्बितमाह नभौ भग-
विति । अनुप्रासवदिति अनुप्रासो विद्यतेऽस्मिन्निति मोङ्मभ्रपाहत्तरिति वतुः ।
वर्णाशुचिरनुप्रासः तथा च “वर्णानामनुवृत्तिर्या नातिदूरान्तरश्चातः । अनुप्रासः
स तेनैव सनाथा काव्यपद्धतिः” इति । “सरूपवर्णविन्यासमनुप्रासं प्रचक्षते” इति
च । अनुप्रासो द्विविध उत्कटानुप्रासश्चैकानुप्रासश्च अनेकस्य वर्णस्य सकृद्व्याप्त्यं
हेकानुप्रासः स एवोत्कटत्वादिकं प्रदर्शितः ॥ १ ॥ भ०

यमकस्यपि लक्षणम् । “तुल्यश्रुतीनां भिन्नानामभिधेयैः परस्परम् । वर्णानां
यः पुनर्वादी यमकं तन्निश्चयते ॥” इति तदनेकविधं दर्शयन्नाह ।

रणेति । स कपिः विद्यदुत्पतितो राममहितो रामपूजितः रणपण्डितो
युद्धकुशलः अयमविबुधारिपुरे अयो यो विबुधः इन्द्रः तस्य यो रिपुर्दशाननस्तस्य पुरे
लङ्कायां कलहं कृतवान् कलहंसान् रमयतीति कलहंसरामं रमेयं न्नात् कर्मण्यण् ।
तादृशं रावणगृहं बलाहार्यमाणोऽपि ज्वलदग्नि दीप्यमानपावकम् कृतवान् । कृतं
विद्यते यस्येति कृतापेक्षीत्यर्थः । अहितः शत्रुः । युक्पादयमकमिति युजोर्ध्वतीय-
श्चतुर्थयोः पादयोर्ध्वमितत्वात् ॥ २ ॥ ज० म०

अथ यमकानुच्यते । “तज्जलणं यथा । तुल्यश्रुतीनां भिन्नानामभिधेयैः परस्परम् ।
वर्णानां यः पुनर्वादी यमकं तन्निश्चयते ।” इति । अस्य भेदा बहुवः काव्यप्रकाशादौ
दर्शिताः केचनात्र दर्शिताः । तत्र प्रथमं युक्पादयमकं दर्शयति ।

रणेत्यादि । अग्न्यस्य गृहस्य विबुधस्य इन्द्रस्य योऽरिः शत्रुः दशाननः तस्य
पुरे लङ्कायां स कपिः कलहम् युद्धम् कृतवान् । रावणस्य गृहम् ज्वलदग्नि
दीप्यमानपावकम् बलाहार्यमाणोऽपि कृतवान् चकार । रावणगृहम् कौटुशं

निखिलाभवन्न सहसा सहसा ज्वलनेन पूः प्रभवता भवता ।

वनिताजनेन वियता वियता त्रिपुरापदं नगमिता गमिता ॥ ३ ॥

पादान्तयमकम् ।

कलहंसरामं कलहंसेन कादम्बेन राममभिरामं कलहंसान् रमते रमयतीति
अन्तर्भूतार्थादनेः ढातृषण्डिति षण् । वा कलहंसा रमन्तेऽनेत्याधारे षण् वा ।
यद्वा बलेन रूपेण अतो अतन्वो गच्छन्त्यः कलहंसरामा राजपद्मो यत्र गृहे
तत्तया । स कीदृशः रणप्रण्डितः युद्धकुशलः राममहितः रामेण सहितः पूजितः
महपूजं प्राप्स्येत्यादिना वर्त्तमानविहितः क्तो भूतक्तस्य बाधक इति कैचित् ।
वस्तुतस्तु भूते कर्मणि क्तः । आनुबन्धादिभ्यो वर्त्तमानक्तेनातीतक्तस्य बाधेन प्रमाण-
मिति कातन्वटीकाकृताप्युक्तम् । अहितः शत्रुः अर्थाद्राक्षसाणाम्, अस्य विष्णोः राम-
रूपस्य हित इति वा कृतवान् कृतो कार्य्यज्ञः हिंसावान् वा “बलं गन्धे रसे रूपे स्वात्मनि
स्थौल्यसैन्ययोः” इति रभसः । “कलहंसस्तु कादम्बे राजहंसे नृपोत्तमे” इति ।
“कृतं युगेऽपि हिंसायाम् पर्याप्ते विहिते कुर्वे” इति विश्वः । युक्पादयमकमिति
युजोर्द्वितौयचतुर्थयोः पादयोर्थमकितत्वात् । तथा च । “द्वितौ च चतुर्थे च यमकम्
यत्र दृश्यते । युक्पादयमकं तत् विज्ञेयं कविपुङ्गवैः” इति ॥ २ ॥

निखिलेत्यादि । ज्वलनेनाग्निना प्रभवता इति गच्छता भवता समुत्पद्यमानेन
सहसा तत्क्षणं पूः पुरौ निखिला सर्वा न सहसा अभवत् सानन्दा न जाता ह्रासस्या-
नन्दकार्य्यत्वात् एवमुक्तं खनहसोर्वत्यपि रूपम् । वनिताजनेन वियता नभसा वियता
मथादितस्ततो गच्छता त्रिपुरापदं गमिता प्रापिता । पूः त्रिपुरेऽपि दह्यमानेषु भयादि-
तस्ततो जनो गतः । नगं विकृष्टपर्वतं इता सती । पादान्तयमकमिति पादान्तं
यमितत्वात् ॥ ३ ॥ ज० म०

निखिलेत्यादि । ज्वलनेनाग्निना सहसा तत्क्षणात् निखिला सकला पूर्णं
सहसा ह्रास्यसहिता नाभवत् किन्तु सशोकाभवत् ह्रासस्यानन्दकार्य्यत्वात् । ज्वलनेन
कीदृशेन प्रभवता इति गच्छता भवता उत्पद्यमानेन । पूः कीदृशी वनिताजनेन त्रिपुरा-
पदं त्रिपुरसम्बन्धिनीमापदं विपत्तिं गमिता प्रापिता स्त्रीजनेन कीदृशेन वियता गगनपथेन
वियता गच्छता भयात् पलायमानेन यथा हरशराग्निना सन्दह्यमानेषु त्रिपुरेषु भयाद्विजिता
इत्येतो गच्छन्ति तथा भवापीति भावः । ज्वलनेन त्रिपुरापदं गमिता वनिता जनेनोप-

सरसां सरसां परिमुच्य तनुं पततां पततां ककुभो बहुशः ।

सकलैः सकलैः परितः करुणैरुदितैरुदितैरिव खं निचितम् ॥४॥

पादादियमकम् ।

न च काञ्चन काञ्चनमश्नन्निति न कपिः शिखिना शिखिना समयीत् ।

अचिन्तितं कैचित् । पुनः कौडशो नगं विकृष्टपर्वतम् इता प्राप्ता नगेन मिता परि-
च्छिन्नेति वा । इदं रलि इहः विपूर्वादिषः शब्दः बोल ईलवदित्यस्माद् ईल कान्ति-
गतिव्याप्तिसेपप्रजन खादन्ते इति । प्रमितावरानाम वृत्तं तल्लक्षणं यथा । “प्रमिता-
चरा सजससैः काञ्चिता” इति । पादान्तयमकमिति पादचतुष्टयात् यमकितत्वात्
॥ ३ ॥ भ०

सरसामित्यादि । सरसाम् तीयाशयानाम् तनुं शरीरं सरसाम् सार्द्रां परिमुच्य-
मासात् त्यक्त्वा पतताम् पक्षिणाम् बहुशः बहुन् वारान् ककुभो दिशः पततां गच्छताम्
उदितैः शब्दितैः वदितैर्जादित्वात् सम्प्रसारणम् । सकलैः समसैः सकलैः माधुर्यवद्भिः
कलशब्दस्य गुणभाववृत्तित्वात् तद्वति वर्धते ततश्च सदृशब्देन समासो भवति । करुणैः
कारुण्यजनकैः रुदितैरिव क्रन्दितैरिव परितः समन्तात् खमाकाशम् विततम् व्याप्तम् ।
पादादियमकमिति पादामामादौ यमितत्वात् ॥ ४ ॥ ज० म०

सरसामित्यादि । सरसां जलाशयानां सरसाम् सार्द्रां क्षिप्त्वा तनुं शरीरं जला-
शयमध्यं परिमुच्य भयात् त्यक्त्वा बहुशो बहुन् वारान् ककुभो दिशः पतताम् गच्छ-
ताम् पक्षिणाम् उदितैः शब्दितैः खमाकाशम् परितः सर्वतो निचितम् व्याप्तं रुदितै-
रिव क्रन्दितैरिव सकलैः सम्पूर्णैः सकलैः अत्यन्तमधुरैः कलशब्दोऽत्र धर्मवचनः किं
वा सर्वैरुदितैरुच्यते अत्यन्तमधुरध्वनियुक्तैरित्यर्थः वाक्यसमुदायस्यावयवयोगात् करुणैः
कारुण्यजनकैः । केचित् सरसाम् सम्बन्धिनाम् पतताम् सरसाम् तनुं परिमुच्य
भयात् परिशील्येत्याहुः । वदेः क्ते सदृशपाद्योरिति जिः । तोटकनामवृत्तं तल्ल-
क्षणं यथा । “वद तोटकमभिसकारयुतम् ।” पादादियमकमिति चतुर्था पादानामादौ
यमकितत्वात् ॥ ४ ॥ भ०

न चेत्यादि । काञ्चनसपन्नितं सौवर्ण्यगृहसंहतिम् काञ्चन काञ्चीदपि
शिखिना अपिना शिखिना ज्वालावता न कपिनं च समयीत् न च न मिश्रितवान्
अपि तु संश्लेषं गीतवान् । यीतेरुद्धि उतो हृद्विर्लुकि हृल्लोति हृद्धिः । कश्च
कश्चिन्नाम हिमहागता हिमहागस्य हिमापचयस्य कदा शिखिना जहातेर्भाति

नच न द्रवता द्रवता परितो हिमहानकृता न कृता क्वचन ॥ ५ ॥

पादमध्यमकम् ।

अवसितं हसितं प्रसितं सुदा
विलसितं क्रसितं स्मरभासितम् ।

न समदाः प्रमदा इतसम्पदाः

पुरहितं विहितं न समीहितम् ॥ ६ ॥

चक्रवालमकम् ।

लुट् न च न द्रवता न च न विसर्पता अपि तु इतस्ततो गच्छता द्रवता द्रवभावः परितः
न न कृता किमु कृतैव काञ्चनसङ्घचितेरित्यर्थात् । पादमध्यमकमिति पदानां मध्ये
यमितत्वात् ॥ ५ ॥ ज० म०

न चेत्यादि । कपिर्हन्मान् काञ्चन काञ्चनसङ्घचिति सौवर्ण्यहसंहतिम् शिखिना
अतिशयितशिखायुक्तेन जाज्वल्यमानेन शिखिना वज्रिना न समयौत् इति न अवश्य-
मेव समयौत् मिश्रितवान् । युल् मिश्रणे घीः अपिहस्यतोऽवेर्त्रिरिति त्रिः । अभिधानात्
विभक्त्यन्तात् किमश्चिञ्चनाविध्यते । हिमहानकृता वज्रिना परितः सर्वतो न च न
द्रवता अपि तु गच्छता सता क्वचन कुत्रापि काञ्चनसङ्घचितेद्रवता द्रवत्वम् न कृता अपि
तु कृतैव । द्रुगतौ शब्दः, द्रवस्य भाव इति तः, हिमस्य हानम् नाशम् करोतीति कृप्
हानमिति अङ्गातेरनटि रूपम् । पादमध्यमकमिति चतुर्णां पादानां मध्ये यमकित-
त्वात् ॥ ६ ॥ भ०

अवेत्यादि । हसितं यत् प्रसितं सन्ततप्रवृत्तं नित्यप्रमुदितत्वात्तत्रत्यजनस्य तदग्नि-
सङ्क्रमादवसितम् अपगतं वोऽन्तकर्मण्येत्यस्य यतिस्थितौतीत्वं सुदा हर्षेण यद्विलसितं
‘शङ्कारविचेष्टितं लसितं’ ज्वलन्मनुवद्भवमिति यावत् स्मरभासितं मन्मथदौपिन्मं क्रसितम्
‘अल्पीकृतं’ प्रमदाश्च स्त्रियः न समदाः सदृशां न जाताः इतसम्पदाः ध्वलहर्षाः प्रमद-
सम्पदौ हर्ष इति निपातनम् । यच्च पुरहितं पुरातनकूलं समीहितं कर्तुरीक्षितं तन्न
विहितं नातुहितमित्यर्थः । चक्रवालमकमिति मण्डलाकारेण यमितत्वात् तथा हि ।
इयौर्हयोः पदयोरन्ववर्णाणां नेमिवदवस्थितत्वात् मध्यस्य वर्णस्याविसदृशस्य नेमिवदिति ।
तथो वास्य लक्षणे “पादानामवसाने तु वाक्ये स्यात्पुन्यवर्णता । प्रतिपादं भवेद्दृक्
चक्रवालं तदुच्यते” इति ॥ ६ ॥ ज० म०

समिद्धशरणा दीप्ता देहे लङ्का मतेश्वरा ।

समिद्धशरणादीप्ता देहे लङ्कामतेश्वरा ॥ ७ ॥

समुद्रयमकम् ।

अथेत्यादि । मुदा हर्षेण यज्ञसितं हास्यं प्रसितम् अत्यन्तप्रवृत्तमासीत् तदवसितं विनष्टम् तदव्यक्तोक्तानामप्रमुदितत्वात् । धोयनाशे अकर्मकत्वात् गत्यर्था-
देत्यादिना कर्त्तरि क्तः, दीप्शोमाख्यामिति ङिः, प्रसितमिति विभुगञ्बन्धे इत्यस्य
रूपम् । किञ्च मुदा यत्-विलसितं विलासः शृङ्गारचेष्टितं स्मरेण कामेन भासितम्
उद्धौपितं लसितं संश्लिष्टमासीत् तदप्यवसितमिति सम्बन्धः । लपद्भिषिक्रीडङ्गमित-
मिति पाठे विलसितमन्वीभूतम् । प्रमदाद्य स्त्रियो न समदाः न सदर्पाः यतो
इतिसम्पदा नष्टदुर्षा जाताः । घञलनट इति मदेरल् । यच्च पुरहितं नगरानुकूलं
समोहितं कर्त्तुमिष्टं तत्र विहितं नानुष्ठितम् । चक्रवालयमकमिति मण्डला-
कारेण यमकितस्त्वत्तथा हि सर्वेषां पादानाम् अन्त्यवर्णानां सट्टशतया नेमिवदव-
स्थितत्वात् मध्यस्य वर्णस्य च विमट्टशस्य नाभिवदवस्थितत्वात् मण्डलाकारता ।
लल्लवं यथा । पादानानवसाने तु सर्वेषां तुल्यरूपता । प्रतिपादं भवेद्यव चक्रवालं
तदुच्यते” इति ॥ ६ ॥ म०

समिद्धेत्यादि । देहे अभ्यन्तरभागे समिद्धशरणा उज्ज्वलगृहा तत एव दीप्तः
शोभायती लङ्का पुरी मतेश्वरा ज्ञातमहादेवा तच्चान्यदेवस्य नामापि न गृह्यते ।
समिद्धो दधति वृत्तवक्तो वेति समिद्धा कृषयः पूर्वव्यादातोऽनुपसर्गं क इति कः ।
द्वितीयव्यादान्येष्वपि दृश्यत इति उः, अपिशब्दस्य सर्वोपाधिव्यभिचाराद्यत्वात् धात्व-
भरादपि भवति । भूपो ह्योऽन्यतरस्यामिति पूर्वमवर्णः तान् शृण्वन्ति हिंसन्तीति
कृत्यल्लुटी बहुलमिति कर्त्तरि कृष्टृ । समिद्धशरणा राक्षसान् दानमानाभ्यामादीपयति
प्रोक्ताहयतीति क्तिप् समिद्धशरणादीप्तेन राक्षसेन ताव्यते पाव्यत इति तम्यतेः कर्णश्चि
कारके विवक्षिते सम्पदादिदर्शनात् क्तिप्, वेरपृक्तस्येति लोपात् पूर्वं लोपोऽव्योर्वन्तीति
लोपः । समिद्धशरणा दीप्ता राक्षस्य फालनीयासमिद्धशरणा दीप्ता लङ्का देहे दग्धा
अराजामोऽस्तेल्लङ्कामः तद्भावः अलङ्कामता तस्यामलङ्कामतायां पृथग्वेच्छायाम् ईश्वरा
लङ्का सर्वेच्छासम्पादनात् । समुद्रयमकमिति समुद्राकारेण यमितत्वात् पादद्वयोरर्ध-
द्वयोश्च सम्पृष्टवत् सादृश्यात् ॥ ७ ॥ ज० म०

समिद्धेत्यादि । लङ्का देहे दग्धा यथात् इन्मता कर्मणि ठी । कौटुशी देहे

पिशिताग्निनामनुदिशं स्फुटताम्

स्फुटतां जगाम परिविह्वलता ।

ह्वलता जनेन बहुधाचरितम्

चरितं महत्स्वरहितं महता ॥ ८ ॥

काञ्चीयमकम् ।

अन्तरभागे समिद्धशरणा उज्ज्वलगृहा “शरणां गृहरतिनोः” इत्यमरः । अतएव दीप्ता शोभावती मनेश्वरा मतो ज्ञात ईश्वरो महादेशो यस्यां ततान्यदेवस्य नामापि न ज्ञायते इति भावः । मतः पूजित इति वा, पुनः कौटुण्ये समिद्धशरणादीप्ता समिधो दधातीति आदत्तत्वात् हनजनादिति डः, किं वा समिधो जहोतीति तेनैव समादित्वात् डः । समिद्धो मुनिः तं शरणं हिंसन्तीति समिद्धशरणा राज्ञः शृङ्गहिंसने कभावेऽसी इति कर्त्तव्यतन् नन्दादित्वात् वा । तान् मानदानाभ्यामादीपयतीति कर्त्तरि क्तिप् । समिद्धशरणादीप् राज्ञः तेन ताप्यते पात्यते इति कर्मणि क्तिप् । तागृहं पालनसन्तत्योः यूर्लोपीपेयस्य य इति यलोपः । समिद्धशरणादीपो राज्ञस्य पालनीयेत्यर्थः । किं वा समिधानां दीपिमतां देवादीनां शरणेन हिंसनेन अदीपं दीप्ताभावं तापयति सन्तनुते वेति भावे क्तिप् । दीपनं दीप्तिरिति भावे क्तिप् पञ्चाक्षरसमासः । अलङ्कामनेश्वरा अलङ्कामतायां यथेष्टेच्छायाम् ईश्वरा सर्वेच्छायाः सम्पादयित्वेत्यर्थः । अलमत्यर्थः कामोऽस्य अलङ्कामः तस्य भावोऽलङ्कामता तस्यामोश्वरिति सप्तमौसमासः । वरप्रत्ययान्तादीश्वरशब्दात् त्रियामत आवित्याप् भवत्येव । शौणादिकवरट्प्रत्ययान्तात्, ईप्प्रत्यय इति बोध्यं श्रीपतिस्वरसात् । नन्दादावोश्वरशब्दं विभाषया पठन्त्ये । शौणादिरयमित्यपरे । यदा लङ्काभिः कुलटाभिर्मतः पूजित ईश्वरो यव । यदा अलमत्यर्थः कामत ईपत्यत ईश्वरो यव कोरीषदर्थे इति कुशब्दस्य कादेशः । “लङ्का रत्नः पुरीशाखाङ्काकिनीकुलटामु च” इति विग्रहः । समुद्रयमकमिति द्वयोर्द्वयोः सम्पुटाकारेण यमकितत्वात् । तथा च रुद्रभट्टः “चर्द्धं पुनरावृत्तं जनयति यमकं समुद्रकं नाम” इति “अर्द्धाभ्यासः समुद्रः स्यात्” इति दृष्टी ॥ ७ ॥ भ०

पिशिताग्निनामित्यादि । पिशिताग्निना मांसशिनां राजमानामनुदिशं दिशि दिशि चञ्चयीभावे शरत्प्रभतिय इति टच् स्फुटतां पलायमानानां परिविह्वलता स्फुटतां स्पष्टतां जगाम । जनेन चेतरेषु ह्वलता चलता महता शीघ्रादिगुणयुक्तेनापि

न गजा नगजा दयिता दयिता विगतं विगतं ललितं ललितम् ।
 प्रमदा प्रमदा महता महता मरणं मरणं समयात् समयात् ॥८॥
 यमकावली ।

सता यच्चरितं चेष्टितं बहुधा बहुप्रकारं तन्महत्वरहितं महता विकलमाचरितं अनुष्ठितं भयात् । काञ्चीयमकमिति रसनाकारेण यमितत्वात् तथाप्यपादस्थान्ते अपरस्यादौ च सट्टशो विन्यासः ॥ ८ ॥ ज० म०

पिशितेत्यादि । पिशिताशिनां राक्षसानां परिविह्वलता व्याकुलता स्फुटतां स्पष्टतां जगाम । किञ्चुर्वताम् अनुदिशं दिशि दिशि स्फुटतां पलायनेन विकाशं गच्छतां स्फुटशि विकाशे अनुशब्देन वीप्सायामन्यथैभावे शरहिपाडय इति अप्रत्ययः । महता शौर्यादिगुणयुक्ते नाप्यपरेण जनेन ह्वलता चलता महत्वरहितं माहात्म्याविवर्जितं चरितं चेष्टितं बहुधा बहुप्रकारैः आचरितं कृतं भयात् । हलह्वल चाले । काञ्चीयमकमिति रसनाकारेण यमकितत्वात् तथा च । “एकस्थानेऽपरस्यादौ सट्टशं दृश्यते यदि । तत्काञ्चीयमकं नाम व्याकृतं कविपुङ्गवैः ।” इति । एतदेव दक्षिणा सन्दृष्टयमकम् उक्तम् तथाहि । “सन्दृष्टयमकस्थानमन्तादौ पादयोर्द्वयो रिति” ॥ ८ ॥ भ०

न गजेत्यादि । गजा हस्तिनः नगजाः पर्वतजाताः अतएव दयिता इष्टा न दयिताः न रक्षिताः दयतिरत्र रक्षणीयः । विगतं वीनां पक्षिणां गतं गमनमपि विगतं नष्टम् । ललितं यदौप्सितं वस्तु तल्ललितं पौञ्जितम् । प्रमदा योषित् प्रमदा प्रगतौ मदी यस्य इति प्रमदा हर्षयुक्त्यर्थः । आमहता रोगपीडितैव आमोरोग इवशब्दलोपोऽव द्रष्टव्यः । अमेन पीडिता पलायनहता वा अमी गत्यादिषु । महतां शूराणाम् अरणम् अविदमानयुद्धं मरणं विनाशनं समयात् सम्प्राप्तं यातेर्लङि रूपं समयात् कालेन । यमकावलौति यमकमाला ॥ ८ ॥ ज० म०

न गजेत्यादि । गजा हस्तिनो न दयिता न रक्षिताः । *जिदयङ् सङ्घे गतीं षधे दानेऽवने । कौटशाः नगजाः पर्वतजाः तेनोत्कृष्टा अतएव दयिता इष्टाः । परञ्च विगतं वीनां पक्षिणां गतं गमनं विगतं विनष्टम् अग्निदग्धपक्षत्वात् । ललितमौप्सितं वस्तु हारमेदी वा ललितं अलितं भयाकुलजनसंसर्गादन्यथ गतमित्यर्थः । “ललितं हारमेदी स्यादौप्सितं अलितेऽपि च” इति विश्वः । प्रमदा नारी अप्रमदा प्रमदरहिजा हर्षयुक्ता इत्यर्थः प्रगतमदा वा । आमहता रोगपीडितैव इवशब्दार्थोऽव गम्यते । अमक रोगे यद्वा घञ् अमेन गमनेन हता पीडिता यद्वा अमेन दाहिन हाहा-

न वानरैः पराक्रान्तां महद्भिर्भीमविक्रमैः ।

नवा नरैः पराक्रान्तां ददाह नगरीं कपिः ॥ १० ॥

अयुग्मपादयमकम् ।

द्रुतं द्रुतं वज्रिसमागतं गतं महोमहौनद्यतिरोचितं चितम् ।

समं समन्तादपगोपुरं पुरं परैः परैरप्यनिराकृतं कृतम् ॥ ११ ॥

पादाद्यन्तयमकम् ।

कारशब्देन वज्रिशब्देन वा इता व्याकुला अमगती शब्दे । महतां शूराणाम् अरण्यं युद्धरहितं मरणं समयात् कालवशात् समयात् सम्प्राप्तम् । यानेर्चौ । यदा महतां जना-
नाम् अह खेदेऽङ्गते निश्चये वा तां प्रमदां समया समीपे समयात् कालेन युद्धरहितं
मरणम् आत् आगतम् अत सातत्यगमने इत्यस्मात् आङ्पूर्वात् कृप् । स्थियं कृत्वा यतो
न गच्छन्तीत्यर्थः । यमकावलीति यमकमाला तथा हि । “पदेषु यत्र सर्वेषु सादृश्यं
दृश्यते यदि । यमकावलिरुदृष्टा श्लिष्टा यमककोविदैः इति ॥ ८ ॥ भ०

नवेत्यादि । वानरैः अन्यैर्महद्भिर्महाप्राणैर्भीमविक्रमैः असंख्यशैर्ष्यैः शक्रादिभिः न
पराक्रान्तां नावष्टब्धां नगरीं खड्गां नरैर्मनुष्यैर्न च पराक्रान्तां विगृहीतां कपिर्हन्मान्
ददाह दग्धवान् । अयुक्पादयमकमिति । प्रथमतोययोर्यमितत्वात् ॥ २० ॥
अ० म०

नवेत्यादि । कपिर्हन्मान् नगरीं ददाह दग्धवान् नगरीं कौटुशीं वानरैर्वालि-
सुग्रीवादिभिर्न पराक्रान्तां न गतां सर्वेर्मनुष्यैः कार्तवीर्यादिभिः न पराक्रान्तां न
विगृहीतां किं वा अनरैर्मनुष्यभिन्नैः देवयक्षादिभिरपि नवा पराक्रान्तां न च विगृहीतां
कौटुशैर्महद्भिर्महाप्राणैर्भीमविक्रमैर्भीमशैर्ष्यैः शिवतुल्यपराक्रमैर्वा । अयुक्पादयमकमिति ।
अयुजोः प्रथमतोययोर्यमितत्वात् ॥ १० ॥ भ०

द्रुतमित्यादि । यत्पुरं चितं सौवर्णशृङ्गं कृत्वा व्य तं तद्वज्रिसमागतम् अपिमंयुक्त-
द्रुतं विलीनं द्रुतं प्रवाहेण प्रवृत्तं द्रुतं शीघ्रम् अङ्गोनया उत्कृष्टया दुत्या तेजसा रीचितं
भासितं महतीं गतं प्राप्तम् अपगोपुरम् अपगतपुरहारम् अतएव समन्तात् सर्वतः समं
तुल्यं कृतं परैः शत्रुभिः परैरपि उत्कृष्टैरपि शक्रादिभिः अनिराकृतम् अनभिभूतं यत् ।
पादाद्यन्तयमकमिति पादस्यादावन्ते च यमितत्वात् ॥ ११ ॥ अ० म०

द्रुतमित्यादि । पुरं खड्गां समन्तात् सर्वतः समं भूमितुल्यं कृतम् उच्चानां द्रुतत्वात्

नश्यन्ति ददर्श हन्तानि कपोन्द्रः ।

हारीण्यबलानां हारीण्यबलानाम् ॥ १२ ॥

मिथुनयमकम् ।

नारीणामपनुदुर्न देहखेदान्

नारीणामलसलिला हिरण्यवाप्यः ।

कीदृशं द्रुतं शीघ्रं द्रवीभूतं यतो वज्रसमागतम् अग्निसंयुक्तं महीं भूमिं गतं प्रवाहिण्य प्राप्तं अहीनद्युतिरोक्षितम् अहीनया उत्कृष्टया दुत्या दीप्ता रोक्षितं शोभितम् अहीनद्युतिना रावणेन रोक्षितं अभिलषितमिति केचित् । चित्तं स्वर्णगृहादिभिर्याप्तम् अतएव वज्रयोगे द्रवत्वमुक्तम् अपगोपुरम् अपगतपुरवारं परैः उत्कृष्टैरपि परैः शत्रुभिः इन्द्रादिभिः अनिराकृतम् अनभिभूतं “द्रुतं शीघ्रे विन्नीने च विद्राणे चाभिधेयवत्” इति विश्वः । पादाद्यन्तयमकमिति पादस्यादावन्ते च यमकितत्वात् ॥ ११ ॥ भ०

नश्येत्यादि । अबलानां स्त्रीणाम् अबलानाम् अविद्यमानरक्षकाणां हन्तानि समूहान् हारीणि हारवन्ति हारीणि अवश्यं हरन्ति आवश्यकं णिनिः । चेतस इत्यर्थात् नश्यन्ति पलायमानानि सन्ति कपोन्द्रो ददर्श । मिथुनयमकमिति पादद्वयस्य चक्रवाक-मिथुनवदवस्थितत्वात् ॥ १२ ॥ ज० म०

नश्यन्तीत्यादि । कपोन्द्रो हनूमान् अबलानां स्त्रीणां हन्तानि समूहान् ददर्श दृष्टवान् । कीदृशानि नश्यन्त नाश प्राप्नुवन्ति पलायमानानि वा । हारीणि हारयुक्तानि हारीणि मनोहारीणि गृहादित्वात् णिन् । अवश्यं हरन्तीति आवश्यकं णिनिप्रति परः । कादृशानाम् अबलानाम् अविद्यमानरक्षकाणाम् अतिक्रशानां वा । तनुमध्याच्छन्दः लक्षणं यथा । त्वा चेतनुसध्या । मिथुनयमकमिति पादद्वयस्य चक्रवाकयुगलवत् स्थितत्वात् ॥ १२ ॥ भ०

नारीत्यादि । नारीणां सम्बन्धिनो हिरण्यवाप्यः सुवर्णघटिता वाप्यः नारीणां स्त्रीणाम् देहखेदान् अग्नितपात् न अपनुदुः न अपनोतवत्यः । कुतः नारीणामलसलिलाः रीङ् स्तवण इत्यस्मादाङ्पूर्वात् स्वादय ओदित इति निष्ठानत्वम् । नारीणं गतममलं सलिलं यासु हिरण्यवापीष्विति हर्षाद्योपेत्य गत्वा तासां शर्मं सुखं नाभवत् न जातम् अनलपरीतपत्रपुष्पत्वात् हर्षाणाम् । नारीणां नारीणामिति योज्यं शत्रुसम्बन्धिनाना-मित्यर्थः । नारीणामिमा इति तस्येदमित्यण्त्तदन्तात् टिड्ढाणञित्यादिना डौप् । अव-

नारीणामनलपरीतपत्रपुष्पात्

नारीणामभवदुपेत्य शर्मं वृक्षान् ॥ १३ ॥

वृन्तयमकम् ।

अथ लुलितपत्रत्रिमालं रुग्णासनवाणः केशरतमालम् ।

हृदयानुपेत्य स्थितानामित्यध्याहारस्यम् अन्यथा असमानकर्तृकत्वात् पूर्वकाले ज्ञाप्रत्ययो न स्यात् वृन्तयमकमिति प्रतिपादं पुष्पफलस्यैव मूलेऽवस्थितत्वात् ॥ १३ ॥ ज० म०

नारीणामित्यादि । हिरण्यवाप्यः सुतर्णगन्धनिर्मितदीर्घिका नारीणां स्त्रीणां देहस्वेदान् अग्निसन्तापजनितान् न अपननुदुः न अपनोतवत्यः । हिरण्यवाप्यः कीदृश्यः नारीणामलमलिलाः नारीणां द्रुतम् असलं निर्मलं सन्निजं स्वर्णजलं यासु अग्नितेजसा स्वर्णघटिततीरस्य द्रुतत्वात् स्वर्णजलं तत्र जातमित्यर्थः । नारीदृश्यः चरणे आङ्पूर्वात् तः, मूत्रादोरिति नः । किं वा शुक्लादारीणम् ईषद्वतं जलं यासु रोगी बधे गतौ गत्यर्थात् कर्त्तृणि तः, ल्वादित्वात् तस्य नः शब्दश्च । नारीणाम् अरिमन्वन्विनोनां तासां नारीणां वृक्षान् उपेत्य ममीपे गत्वा स्थितानां शर्मं सुखं नाभवत् न जातं स्थितानामित्यध्याहारात् समानकर्तृकता । वृक्षान् कीदृशान् अनल-परीतपत्रपुष्पान् अनलेनाग्निना परीतं व्याप्तं पत्रञ्च पुष्पञ्च शेषां तान् अतएव न शर्मं । नारीणां कीदृशानां नारीणाम् आपो नारा इति प्रोक्तास्तत्र भवानां ततो वा आगतानां वरुणलोकादानौतानामित्यर्थः । नारीणामिति अरिशब्दात् तस्येमा इति णः । शर्मं नाभवदित्यत्र पूर्वतो नञ्प्रत्ययः । केचित् नारीणां शतृणां हिरण्य-वाप्य इति पूर्ववत् योजयन्ति, नारीणां जलभवामामिति न व्याचक्षते तन्मते पराङ्ग-पि नञ् विद्यते । क्वचित् पुष्पान्नारीणामिति न हयसंयोगवत् पाठो दृश्यते । तत्र पूर्वोक्तव्याख्यायां न नञ्नुपश्रुतस्य विद्यमानत्वात् । केचित् आङ्पूर्वादन्तरीणादिक इत्यर्थः । आ समन्तात् रीणां गच्छन्तीनामित्याहुः । प्रहर्षिणीकन्दः, लक्षणं यथा । “वाशाभिर्मनजरगाः प्रहर्षिणीय” मिति । वृन्तयमकमिति प्रतिपादं पुष्पफलस्यैव मूले वृन्तवदवस्थितत्वात् तथा हि “पादादौ सदृशं यस्य प्रतिपादं प्रदृश्यते । तद्वृन्तयमकं नाम कथ्यते कविपुङ्गवैः” इति ॥ १३ ॥ म०

अथेत्यादि दाहानन्तरं लुलितानां चलितानां पत्रविणां पत्रिणां माप्ता संज्ञिताः यस्मिन् तद्वनमशीकवणिकाख्यं स कपिर्जगाम । रुग्णाः भग्नाः असनादयो यस्मिन् वने तन्नामनः पीतसालः बाणः यत्थिकाकेशरो नागकेशरो देववज्रभावा । विविक्ताः शुचयो

स वनं विविक्तमालं सीतां द्रष्टुं जगामालम् ॥ १४ ॥

पुष्पयमकम् ।

धनगिरीन्द्रविलङ्घनशालिना वनगता वनजद्यतिलोचना ।

जनमता ददृशे जनकात्मजा तरुमृगेण तरुस्थलशायिनी ॥ १५ ॥

पादादिमध्ययमकम् ।

मालाः सञ्जो यस्मिन् तद्विविक्तमालं सीतां द्रष्टुम् अलं पर्याप्तौ सीतां द्रष्टव्यमीति जगाम ।
पुष्पयमकमिति प्रतिपादं वृत्तादुपरि पुष्पमिव अवस्थितत्वात् ॥ १४ ॥ ज० म०

अर्थव्यादि । अथ दाहानन्तरं स इन्मान् अलं पर्याप्तं सीतां द्रष्टुं वनम्
अणोकवनि कां जगाम । वनं कौटुशं लुलितपतविमालं लुलिता चलिता पतविषां
पक्षिणां माला संहरिष्यं यद्यपि कन्दःशास्त्रे सानुस्वारस्य गुरुत्वमनुशिष्टं तथापि
“तथा पादान्तगोऽपि वे” ति वचनात्तस्य लघुत्वात् प्रथमपादे द्वादशमाया भवन्ति
किन्तु भवति नेह विषमेत्र इत्यार्यायां प्रायिकं तृतीयगणस्याव मध्यगुरुत्वात् सत्त-
गणादौ हन्ताजोनलङ्कटणेऽजो विषम इत्यत्र नञः प्रशंसापरत्वमिति टीकाक्रान्तात् ।
जापचमत्तौ यपञ्चघस षोडशेन ह्यो इगुरुमजख्वा गुम्बिणीए गुणबद्धि आगर्हो
दंसिश्वासेऽ इत्यनेन अप्राशस्त्योक्तत्वात् न तु विषमस्यजगणे लक्षणवहिर्भूता
गाथा भवन्तीति । वस्तुतः पविमालमिति पाठः । मध्ये तकारपाठो लेखकप्रसादात् ।
रुग्णा भग्रा असनादयो यत्र वने असनः पौतसालः बाणो भ्रियट्टीविशेषः “केशरं
हृङ्गलि प्रोक्तं केशरो नागकेशरे । सिंहजटायां किञ्चलकपुत्रागवकुल्लिख्यौ” ति
विश्वः । तमालः स्वनामख्यातः । विविक्ताः पृथग्भूता मालाः सजः पङ्क्तयो यत्र तत्तथा
“विविक्तः स्यादसम्पृक्ते विविक्तः शुभपूतयोः । चारुवहर्षिते धीरैर्विविक्तं रङ्गसि
खूत” मिति विश्वः । पुष्पयमकमिति प्रतिपादान्ते वृत्तौपरि पुष्पवत् स्थितत्वात् ॥ १४ ॥ भ०

अनेव्यादि । तरुमृगेण कपिना जनकात्मजा ददृशे दृष्टा । घनाः निरन्तराः ये
मिरीन्द्राः मेघमदृशा वा तेषां वल्लङ्घनम् अतिक्रमणं तेन शालिना युक्तेन कपिना
वनगता काननस्था वनजद्यतिलोचना पश्यत्येव कान्त्यर्थयोर्लोचनयोः ते तथाविधे
लोचने यस्याः । नक्तोडादिवक् च इति डौप् प्रतिषेधः । जनमता जननावबुद्धा पति-
व्रतेयमिति मनु अवनीधन इत्यस्य भूते निष्ठायां रूपम् न लोकेति षष्ठीप्रतिषेधः, कर्त्तरि
तृतीया, तस्याश्च कर्त्तृकरणे इति समासः । वर्त्तमाने तु मतिबुद्धौत्यादिना क्तप्रत्ययः
स च वर्त्तमाने इति षष्ठी, तस्याश्च क्तेन च पूजयामिति समासप्रतिषेधः स्यात्

कान्ता सहमाना दुःखं च्युतभूषा ।

रामस्य वियुक्ता कान्ता सहमाना ॥ १६ ॥

विपथयमकम् ।

मितमवददृटारं तां हनूमान् मुदाऽरम्

वधुवृषभमकाशं यामि देवि ! प्रजागम् ।

तरुस्थलशायिनी तरुमूले यत् स्थलं तत्रैव शयाना मन्यपि शयने तेन व्रत इति
श्लिनिः । आदिमध्ययमकमिति पादानामादौ मध्यं च घनवनजनतरुशब्दानां
यमितत्वात् ॥ १५ ॥ ज० म०

घनेत्यादि । तेन तरुसृगेण कपिना तरुस्थलशायिनी जनकात्मजा दृष्टे कर्मणि
रूपम् । तेन कीदृशेन घनगिरीन्द्विलङ्घनशालिना घना निविडा र्थं गिरीन्द्राः पर्वताः
तेषां विलङ्घनं वियुनेऽस्थिति अस्थिरं शालिन्प्रत्ययो बोध्य इति शब्दिकाः । यद्वा तेषां
विलङ्घनेन शाङ्कितं शोभितुं शीलं यस्य शाङ्क आघातां श्लिनिः । उल्लङ्घयितुं शक्तेरिति
लत्वम् । कीदृशी वनगता अशोकवनिकास्थिता पुनः कीदृशी वनजयुतिलोचना वने
जले जायते इति गमादित्वात् डः । वनजं पद्मं केरवं वा तस्यैव द्युतिर्यथोलादृशी
लोचने यस्याः सा “वनं मल्लिकाननम्” इत्यमरः । पुनः कीदृशी जनेन मता ज्ञाता
पतिव्रतात्वेन पूजिता वा न तु जनानामिति पक्षी, तथा चोक्तं कारकषष्ठी न समस्यते
इति न्यायात् । ज्ञानेकापूजिताः क्तः, तयोऽपि प्राप्तापि षष्ठी न स्यात्, अथास्यानित्यता च
दृश्यत इति न्यायात् । यद्वा वर्तमाने क्तो नातीतकृतस्य बाधक इति अतीते वा क्तः । तत्र
चकारात् अनुदीधने धातूनामनेकार्थत्वात् पूजार्थेऽप्यस्य प्रयोगः । आदिमध्ययमकमिति
प्रतिपादमादिमध्ययोस्तुल्यत्वात् ॥ १५ ॥ भ०

कान्तेत्यादि । कान्ता कमनीया सहमाना वेद्यमाना दुःखं वियोगजं च्युतभूषणा
रामस्य कान्ता प्रिया वियुक्ता वियोगिनी सहमाना सह मानेन वर्तत इति वीपसर्जनस्येति
सभावविकल्पः दृष्टे इति सम्बन्धः । विपथयमकमिति पादद्वयातिक्रमात् विपथेन
विमार्गेण यमितत्वात् ॥ १६ ॥ ज० म०

कान्तेत्यादि । जनकात्मजा सीता कीदृशी दृष्टे कान्ता कमनीया दुःखं वियोगजं
सहमाना तद्विहेगं न करोतीत्यर्थः । च्युतभूषणा अपगतभूषणा रामस्य कान्ता प्रिया
वियुक्ता वियोगिनी सहमाना मानेन विससतुन्नया पूजया वा सङ्गता । विपथयमक-
मिति पादद्वयातिक्रमात् विपथेन विमार्गेण यमितत्वात् । तनुमध्याच्छब्दः ॥ १६ ॥ म०

तव विदितविषादो दृष्टकृत्स्नामिषादः

श्रियमनिशमवन्तं पर्वतं माल्यवन्तम् ॥ १७ ॥

मध्यान्तयमकम् ।

उदपतद्वियदप्रगमः परैरुचिरमुन्नतिमत् पृथुसत्त्ववत् ।

रुचिरमुन्नतिमत्पृथुसत्त्ववत्प्रतिविधाय वपुर्भयदं द्विषाम् ॥ १८ ॥

गर्भयमकम् ।

मितमित्यादि । मितम् अन्त्याक्षरम् अर्थावगाढं तां सीतां हनूमान् सुदा हर्षेण युक्तः अवदत् कथितवान् किमित्याह । अरं शीघ्रं हे देवि ! रघुव्रषभसकाशं राम-समीपं माल्यवन्तं पर्वतं प्रकाशं प्रकटं यामि । तव विदितविषादो ज्ञातावसादः दृष्टकृत्स्नामिषादः वीक्षिताशेषमिशाक्षरः आमिषं माम् अदन्तीति कर्मण्यण् वा-सरूपोऽस्त्वयामिति वचनात् अदीनम् इति विट्प्रत्ययेनाणो विकल्पेन बाधनात् । श्रियं शोभाम् अनिशमवन्तं रक्षन्तं पर्वतम् । मध्यान्तयमकमिति पादस्य मध्ये अन्ते च यमितत्वात् ॥ १७ ॥ ज० म०

मितमित्यादि । हनूमान् सुदा हर्षेण मितमन्त्याक्षरमुदारं गम्भीरार्थं ताम् अवदत् किमित्याह । हे देवि ! अरं शीघ्रं रघुव्रषभस्य रघुश्रेष्ठस्य सकाशं समीपं माल्यवन्तं पर्वतं प्रकाशं यथा स्यात् तथा यामि । तव विदितो ज्ञातो विषादो येन विषादस्य नित्यसापेक्षत्वात् समासः । दृष्टः कृत्स्नः सकल आमिषादो राक्षसो येन स तथा अनिशं सततं श्रियं शोभाम् अवन्तं माल्यवन्तं नाम पर्वतम् । मध्यान्तयमकमिति मध्यान्तपादयोर्धमितत्वात् । मालिनीवृक्षम् ॥ १७ ॥ भ०

उदपतद्वित्यादि । वियदाकाशमुदपतत् उत्पपात । परैः श्रुतिभिरप्रगमः अनभि-भवनीयः । गमिः यद्वद्वदनीयिनमस्येति कर्मण्यप्, कर्त्तृकर्मणोः कृतीत्यत्र विभाषोपसर्ग इति मण्डूकप्रत्या अनुवर्त्तनीयं, सोपसर्गस्य प्रयोगे विभाषा षष्ठी । रुचितं शोभितं वियत् निर्मलत्वात् अथवा अप्रगमोऽन्येषामित्यर्थात् । परैरुत्कृष्टैरन्तरीक्षचारिभिः रुचितं दीपितम् उन्नतिमत् सञ्ज्ञाययुक्तं पृथुसत्त्ववद्भिः प्राणभिर्युक्तम् । किं कृत्वा उदपत-दित्याह । वपुः शरीरं प्रतिविधाय कृत्वा रुचिताम् तुष्टाम् मोदयतीति रुचिसङ्गं व्यर्थोऽनान्वृत्तः । द्विषां वपुषां भयदं नतिमत् तदानीं देवेषु कृताक्षरः प्रचामत्वात् अथवा रुचिरमेषामोदयिव वपुः उन्नतिमत् विभूतिमत् पृथुसत्त्ववत् विस्तीर्णसत्त्ववत्

बभौ मरुत्वान् विकृतः समुद्रो बभौ मरुत्वान् विकृतः समुद्रः ।

बभौ मरुत्वान् विकृतः समुद्रो बभौ मरुत्वान् विकृतः समुद्रः ॥१८॥

सर्वयमकम् ।

सत्त्वगुणयुक्तं वा । गर्भयमकमिति द्वयोः पादयोर्मध्ये पादद्वयस्य यमितत्वात् ॥ १८ ॥

ज० म०

उदपतदित्यादि । कपिविद्यदाकाशमुदपतत् उत्पत्तात् । कौटुशः परैः श्वभिः
अप्रगमोऽनभिभवनीयः । न प्रगम्यतेऽसौ अप्रगमः, यदा परैः सह नास्ति प्रकृष्टं गमनं
यस्येत्यर्थः । अतिशौघगामित्वात् । कौटुशं विद्यत् परैः उत्कृष्टैः अन्तराश्वगामिभिः
रुचिरं दीपितं, पुनः कौटुशम् उत्प्रतिमम् उत्क्राद्युक्तं पृथक्सत्त्ववत् महाप्राणियुक्तम्
उत्प्रतिमत् इति सत्त्वविशेषणं वा । किं कृत्वाऽपतदित्याह त्रिषां श्ववृणां भयदं वपुः
रुचिरमुत् रुचिरान् दृष्टान् सोदने इति किप् । नतिमत् तदानीं देवेषु कृतप्रवासित्वात् ।
गर्भयमकमिति मध्यपादद्वयस्य यमितत्वात् ॥ १८ ॥ भ०

बभाविष्यादि । मरुत्वान् इन्मान् पितृत्वेन मरुद्विद्यते अस्वेति कृत्वा भप इति
वत्वम् । विविधं कृतं वनभङ्गादि कर्म येन, विविधं वा कृत्यतीति विकृतः इगुपधलक्षणः
कः । हवादीनां छेदक इत्यर्थः । समुद्रो मुद्रया अभिज्ञानेन चङ्गामणिना सह वर्तते
इति समुत्पत्तिर्न नभसि तेजःपन्न इव बभौ दीप्यते एव इत्यर्थः प्रथमः पादः । तस्मिन्
तथाभूते मरुत्वान् इन्द्रः अनुजीवितया मरुतो देवा अस्य सन्तीति कृत्वा विकृतः
रावणपरिभवात् विहृतदेवाधिपत्यः विकृतः स च समुद्रः मुद्रया अपसरसा सह वर्त-
मानः समुपलब्धमारुतिवृत्तान्तः बभौ दृष्टवान् । कपिना तावदिदं कृतं रामः पुनः
समूलं छेदयतीति अनेकार्थत्वात् धातूनां भातिरव तुष्टौ वर्तते इत्यर्थः द्वितीयः ।
समुद्रो जलनिधिः मरुत्वान् कृन्मुमदुपतनजनितवायुना युक्तः अतएव विकृतोऽतिक्रा-
न्तमर्थ्यादः बभौ बभूव अथ सत्तायां प्रयुक्तः इत्यर्थः तृतीयः । स लोकापालो मरुत्वान्
महाभूतात्मकेन युक्तः मरुत्वान् पूर्ववत् सन्त् मरुत्वानिति व्याख्याने भानां जयोऽन्
इति जश् स्यात् । मुद्रो ह्ययस्य दाता पुनो मे मुखेन यास्यतीति मुद्रं राति ददातीति
आतोऽनुपसर्गे कः । विकृतो मन्दगतिः बभौ वाति एव, अथ गतो प्रयुक्त इत्यर्थः चतुर्थः ।
अन्यथाह । यमकेषु क्रियापदस्याभिधेयत्वं न दुष्यतीति तत्र दातव्यं एव योज्यः ।
सर्वयमकमिति चतुर्णामपि पादानां सदृशत्वात् ॥ १८ ॥ ज० म०

बभाविष्यादि । मरुत् वायुः पितृत्वेन वैगजनितत्वेन वा विद्यते यस्य स इन्मान्

अभियाता वरं तुङ्गं भूभृतं रुचिरं पुरः ।

कर्कशं प्रथितं धाम समस्त्वं पुष्करेक्षणम् ॥

बभौ शृगभे इत्यन्वयः । कौटुभः विविधानि कृतानि वनभङ्गनडादाहादीनि येन सः । समुद्रः मुद्रया प्रत्यभिज्ञानेन चूडामणिना सहितः, “मुद्राप्रत्ययकारिणौ” इति कोपः । इति प्रथमपादार्थः । तक्षिलथाभूते सति मरुत्वान् इन्द्रो बभौ ततोष धातुनामनेकार्थत्वात् भातिरव तोंपि । कौटुभः विकृतः पराभवात् विगता क्रिया जगत्परिपालनरूपा यस्य सः । समुद्रः मुद्राव्याभिः अमरोभिः सहित इति द्वितीयपादार्थः । समुद्रः सागराऽपि बभौ चुकोप धातुनामनेकार्थत्वात् भातिरव कोपि । पुनः पुनर्वानरेण लङ्घनात् कौटुभः मरुत्वान् मरुतो देवा विद्यन्ते यस्य सः । “मरुतो पवनामरो” इत्यमरः । अतएव विकृतः अतिक्रान्तमर्थ्यादः । वीन् पक्षिणः कृणन्ति वेष्टते इति विकृतः, कृतौ ध वेष्टे पूर्ववत् कः, अतिक्रान्तमर्थ्यादत्वात् इति तृतीयपादार्थः । वाचकत्वेन मरुच्छब्दो विद्यतेऽस्य मरुत्वान् वायुर्बभौ वाति स्य भातिरव गत्यर्थः । केचित् मरुदायुवान् गच्छन् बभौ सन्त्येग्नित्यत्वात् न तस्य दत्वम् । यदुक्तं “सन्त्येकपदे नित्यो नित्यो धातुपसर्गयोः” सूत्रेष्वपि तथा नित्यः सैवान्वय विभाषितः ॥” इत्याह । स्वमते सन्त्येग्नित्वम्, शवातो छौरित्यव औकरणेनैवेष्टमिहो डित्करणेन ज्ञापितमिति देवीदामचक्रवर्तिनोक्तम् । कौटुभः विकृतः मन्दगतित्वात् पुचस्त्रं हात् अन्यथाभूतः । समुद्रः समुत् महर्षो रोऽग्निर्धन्वात् वायोरग्निमखत्वात् । किं वा स इति विशेष्यपदम्, स लोकपालत्वेन प्रसिद्धो वायुर्गित्यर्थः । मुद्रं प्रीतिं गावसंसर्गात् गति ददातीति मुद्रः । इत्यथ चतुर्थपादार्थः । सर्वत्र भातेर्दोषार्थत्वेन युक्तमिति । केचित् नैकं पदं हिः प्रयाज्य प्रायेणैकार्थत्वेन तेनात्र भातनानार्थत्वेन प्रयुक्तो न दोषावहः । सर्वश्रमकमिति पादचतुष्टयस्य तत्त्व-रूपत्वात् । कण्ठाभरणेन महाश्रमकमिदमुक्तम् । तथा हि, “एकाकारचतुष्टादं महाश्रमकमुच्यते” इति । रुद्रटमने परुक्तिरिति नाम । तदुक्तम् “अन्त्यान् पश्चिम-योराहस्या पादयोर्भवति पुच्छः । सर्वैः सार्द्धं युगपत् प्रथमस्य जायते पङ्क्तिः ॥” इति ॥ १८ ॥ भ०

अभियातेत्यादि । भूभृतं रासं वरं श्रेष्ठं तुङ्गं महाकुलीनत्वात् इति सर्वेषाम् उप-रिस्थितं गुणैः रुचिरं सर्वाङ्गसुन्दरं पुरोऽगते बचःस्थले कर्कशं लोमशं प्रथितं लोके प्रख्यातं धाम गृहं वर्षाश्रमधर्माणां समस्त्वं पराक्रमयोगात् पुष्करेक्षणं पद्मलोचनम् अभियाता अभिसुख्येन यास्यति हनूमान् । लुटि रूपम् । अभियातेत्यादि । भूभृतं पर्वतं यम अङ्गदादयः स्थिताः दन्तभिया अभिगच्छता हनूसता कुतः पुरो लङ्कायाः सका-

अभियाता वरं तुङ्गं भूभृतं रुचिरं पुरः ।

कर्कशं प्रथितं धाम ससत्त्वं पुष्करेक्षणम् ॥ २० ॥

महायमकम् ।

शान् पुष्करे आकाशे धाम तेजः क्षणं मुहूर्तं प्रथितं विस्तारितम् । अभियातोऽप्यन्येभ्योऽपि दृश्यते इति क्षिप्, तृतीयैकवचने आतोधातोऽरित्याकारलोपे अभियेति रूपम् । कौटुशं अतावरं सातत्येन अनतोति पचाद्यच् । अतो वायुः आदित्यो वा आह-
णोतीत्यप् । आवरः अतस्यावरं यतः तुङ्गम् उच्चैस्तरं रुचिरं तुष्टिदं रुचिं रातीति कर्कशं कठिनस्वभावं ससत्त्वं प्राणियुक्तम् । महायमकमिति श्लोकस्यैकस्य द्वितीयेन श्लोकेन यमितत्वात् ॥ २० ॥ ज० म०

अभौत्यादि । अर्थात् अत्र हनुमान् कर्ता भूभृतं राजानं रामम् अभियाता अभिमन्यति इडां रूपम् । यदा भूभृतम् अभियाता अभिमन्यते न गत्वा हनुमान् बभौ भाति स्य इति पूर्वेष्वन्वयः । क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽपि प्रवर्तते इति क्लृप्तांशोऽपि कर्मणि द्वितीया । किं वा शीलाश्रयं विवक्षितम्, किं वा अभियोगे द्वितीया । भूभृतम् कौटुशं वरं श्रेष्ठं तुङ्गं सर्वेषाम् उपरि स्थितं महाकुलीनत्वात् । रुचिरं सर्वाङ्गसुन्दरं पुरोऽग्रे वक्षःस्थले कर्कशं महापुरुषत्वात् कठिनं लोमशं वा प्रथितं लोकविख्यातं धाम गृहं गुणानाम् इत्यर्थात् । तेजःस्वरूपं वा, ससत्त्वं सपराक्रमं सत्त्वगुणयुक्तं वा पुष्करेक्षणं पुष्करवत् पद्मवत् ईदृशे लोचने यस्य तम् किं वा युद्धाशं पुष्करं शरम् ईदृशं पश्यति इति नन्दादित्वात् अनः । अभौत्यादि तेन हनु-
मता पुरो लङ्कायाः सकाशात् यत्र अङ्गदादयः सन्ति तं भूभृतं पर्वतम् अभि-
लक्ष्योक्तव्यं याता गच्छता पुष्करे आकाशे धाम तेजः क्षणं मुहूर्तं प्रथितं विस्तारितम् यातेति यातेः शब्दः । भूभृतं कौटुशं वरं त्रियतेऽसौ वरं कर्मण्यल् । देवादिभिः अङ्ग-
दादिभिर्वा हतमित्यर्थः । किं वा वरं श्रेष्ठं किं वा भूभृतं अभि लक्ष्योक्तव्यं या गच्छता यातीति याः कर्त्तरि क्षिप् । धीरालोपोऽच्यवाकिति टापरि आलोपः । अतावरम् अतति सातत्येन गच्छतीति अतो वायुः सूर्यादिर्वा । अत सातत्यगमने पचादित्वाद् । आहणोतीत्यावरः । अवापि पचादित्वाद् । अतस्यावरमिति समासः । पर्वतविशेषणं यतस्तुङ्गम् अत्युच्चं किं वा भूभृतम् अता गच्छता अततीति अत् कर्त्तरि क्षिप् । अभिया अविद्यमानभयेन हनुमद्विशेषणम् । आवरम् आह-
णोति अर्थात् सूर्यादीन् तुङ्गत्वात् इत्यावरं पूर्ववत् । पुनः कौटुशं पर्वतं रुचिरं तुष्टिदं रुचिं राति ददाति हनुजनादिति उः । कर्कशं कठिनं पाषाणमयत्वात् ।

चित्रं चित्रमिवायातो विचित्रं तस्य भूयतम् ।

हरयो वेगमामाय सन्वस्ता मुमुहुर्मुहुः ॥ २१ ॥

आयन्त्यमकम् ।

गच्छन् स वारीण्यकिरत् पयोधेः

कूलस्थितांस्तानि तरुनधुन्वन् ।

समत्वं प्राणिभिर्हिंसादिभिर्युक्तम् । “पुष्करं पङ्क्ति व्योम्नि पयः करिकरायथोः । औषधद्वीपविहगतीर्थराजोरगान्तरे । पुष्करं तूर्यवक्त्रे च काण्डे स्वङ्गफलेऽपि च ॥” इतिविश्वः । महायमकमिति आद्यश्लोकस्य द्वितीयश्लोकेन यमकितत्वात् । तथा च रुद्रटः । “अङ्गं पुनरावृत्तं जनयति यमकं समुद्भवं नाम ।” श्लोकस्तु महायमकमिति ॥ २० ॥ म०

चित्रमित्यादि । भूयतं पर्वतं चित्रं गैरिकादिभिर्नानावर्णम अतएव चित्रमिव आलीख्यमिव आयातः आगच्छतस्तस्य हनूमतः वेगं जवं चित्रम अङ्गत्तमासाद्य प्राप्य हरयः कपयः सन्वस्ताः सभयाः मुमुहुः मोहं गताः । मुहुः चणम् श्लोकाद्यन्त्यमकमिति श्लोकस्यादावन्ते च यमितत्वात् ॥ २१ ॥ ज० म०

चित्रमित्यादि । तस्य हनूमतः चित्रम् अङ्गत्तं वेगं यम् आमाद्य प्राप्य हरयः कपयः सन्वस्ताः सन्तो मुहुर्वारं वारं मुमुहुर्मोहम् उपागताः । तस्य कीदृशस्य भूयतं पर्वतम् आयातः आगच्छतः यानेः शतः । कीदृशं भूयतं विचित्रं गैरिकादिभिर्नानावर्णम अतएव चित्रमिव आलीख्यमिव । आयन्त्यमकमिति श्लोकस्यादावन्ते च यमितत्वात् ॥ २१ ॥ म०

अर्थानुसारस्तु दीपकरूपकादिभेदेन अनेकप्रकारः । तत्र वाक्यार्थप्रकाशनात् दीपकम् उच्यते तदादिमध्यान्तभेदात् विविधमिति दर्शयन्नाह ।

गच्छन्त्यादि । स हनूमान् वेगेन गच्छन् पयोधिं वारीणि वेगजेन वायुना अकिरत् विचित्रवान् । तानि वारीणि अधिदिप्तानि कूलस्थितांस्तर्तुन् अधुन्वन् कम्पितवन् । धूञ् कम्पन इति सौवादिकः । ते तरवः कम्पिताः पुष्पास्तरान् पुष्पाणां प्रकारान् आसीर्थन्त इति ऋदोरप् । अङ्गमुखान् सदुस्यर्गत्वात् कायस्य सुखहेतून् अतन्वन् विस्तारितवन्तः । तान् पुष्पास्तरान् किन्नराः सन्धयिनः कामवन्तः अध्वतिङ्गन् अध्वासितवन्तः । अधिशोडित्यादिना अधिकरणस्य कर्मसंज्ञा । आदिदीपकमिति क्रियापदस्यादौ भूयमात्वात् । द्विविधं आदिदीपकम् एकतिङ्गनेकतिङ्गसहितञ्च तत्र यत्पूर्वं तदेकमप्यनेकार्थप्रकाशकम् । यथाह मामहः, “मदो जनयति प्रीतिमानन्दं

पुष्पास्तरांस्तेऽङ्गसुखानतन्वन्

तान् किन्नरा मन्मथिनोऽध्यतिष्ठन् ॥ २२ ॥

आदिदीपकम् ।

स गिरिं तरुषण्डमण्डितं समवाप्य त्वरया लतामृगः ।

स्निनदर्शितकार्यनिश्चयः कपिसैन्यैर्मुदितैरमण्डयत् ॥ २३ ॥

अन्तदीपकम् ।

मानभङ्गरम् । यत् प्रियामङ्गमोत्कण्ठामसह्यां मनसः शुचिम् ॥” इति । यत्तु द्वितीयं तत्समस्तवाक्यार्थप्रकाशकं यथा इदमेव तत् ह्युत्तरेषां वाक्यार्थानामाद्यनैव दीपनात् । तस्मिन् अमति शेषाणाम् अन्कुटत्वात् पूर्वकं परित्यज्य द्वितीयस्य प्रदर्शनं यत् तत् प्रतीपदीपकं नाम चतुर्थमस्तीति दर्शनार्थं तद्यथा “तृष्णां किञ्चि भज क्षमां जहि मदं पापे रतिं मा कथाः, सत्यं ब्रूह्यनुयाहि साधुपदवीं सेवस्व विद्वज्जनान् । माभ्यान् मानय विद्विषोऽप्यनुनय प्राप्यापय भवान् गणान्, कीर्तिं पालय दुःखिते कुरु दयामितत् सतां चेष्टितम् ॥” इति शेषो यदत्र परस्परमसम्बद्धमिति ॥ २२ ॥ ज० म०

अथ शब्दालङ्कारं प्रदर्श्य अर्थालङ्कारं दर्शयति स च बहुप्रकारो रूपकदीप-
कादिभिदात् तत्वादी दीपकं दर्शयति ।

गच्छन्नित्यादि । स हनुमान् गच्छन् वेगजेन वायुना पयोध्विर्वारीणि अकिरत् कृश विलेपे । तानि वारौणि विलितानि सन्ति कूलस्थितान् तदन् अधन्वन् अकम्पयन् । धुञ्जन् कम्पे । ते तरवः कम्पिताः सन्तः पुष्पाणामास्तरणानि अतन्वन् विसारितवन्तः । तनदुज्ज्विलारे । अङ्गसुखान् शरीरे सुखजनकान् सदुत्पन्नत्वात् तान् पुष्पास्तरान् किन्नरा मन्मथिनः कामिनः सन्तः अध्यतिष्ठन् अध्यवाहृतुः कर्मक्रियेत्यादिना उच्च उल्लम् । आदिदीपकमिव गच्छन् इत्यादी उपादानात् तदेव सर्वां क्रियां दीपयति अन्यासां तत्कालत्वात् । अकिरत् इति यदादी दत्तं तेनैव अन्यामानपि क्रियाणाम् उद्दीपनादिति केचित् । तथाहि अकिरदिति क्रियापदेन कौर्वाणि वारौणि इति योजना एवं सर्वम् ॥ २२ ॥ भ०

स गिरिमित्यादि । स लतामृगो हनुमान् प्रयोजककर्ता गिरिम् अङ्गदाहिभिः अध्यासितं तरुषण्डमण्डितं त्वरया वेगेन समवाप्य कपिसैन्यैर्मुदितैश्चैः प्रबोध्य-
कटंभिः अमण्डयत् मडि भूषायाम् इति भौवादिकः । क्षौरादिके तु कपि-

गरुडानिलितस्मरश्मयः पततां यद्यपि मञ्जता जवे ।

अचिरेण कृतार्थमागतं तममन्यन्त तथाप्यतीव ते ॥ २४ ॥

मध्यदोपकम् ।

संन्यैः करणभूतैरिति योज्यम् । सुदितत्वे कारणमाह क्षितदर्शितकार्यनिश्चयः
ईषद्वनितप्रकटीकृतसीतोपलब्धनिश्चयः । अनदीपकमिति अमण्डयदिति क्रियापदस्थाने
निर्दिष्टत्वात् ॥ २३ ॥ ज० म०

स गिरिमित्यादि । स लतामृगः कपिहन्मान् प्रयोजककर्ता अङ्गादादिभिः
अध्यासितं गिरिं त्वरया वेगेन समवाप्य सुदितैर्दृष्टैः कपिसेनैः प्रयोज्यैः अमण्डयत्
शोभयामास । गिरिमिति काकाशिगोलकन्यायेन उभयव सम्बध्यते । भीवादिकमडि-
धातोः प्रेरणे जिः । किं वा स लतामृगः कर्ता त्वरया गिरिं समवाप्य कपिसेनैः
करणभूतैः अमण्डयत् शोभते अचौरादिकमडिधातोरूपम् । किमडि भृष । गिरिम्
कीदृशं तत्त्वण्यैर्वचसमूहैर्मण्डितं कपिसेनानां सुदितत्वे हेतुमाह क्षितेति ।
क्षितेन ईषदास्थेन दर्शितो ज्ञापितः कार्यस्य सीतादर्शनरूपस्य निश्चयो येन । “षण्डं
पद्मादिसङ्गते । षण्डः स्यात् गोपतावपि” इति विश्वः । सुन्दरीच्छब्दः । तद्वचणं
यथा । “अयुजोर्थेदि सी जगी युजोः मभरात्नौ यदि सुन्दरी तदा” इति अत्र वाक्य-
भेदाभावेऽपि अमण्डयत् इति अन्तिमक्रियापदेन सम्पूर्णवाक्योपकारात् अनदीपकम् ।
किं वा गिरिम् अवाप्य तं स्वयम् अमण्डयत् कपिसेनैश्च अमण्डयदिति वाक्यभेदोऽव
मन्यन्तः ॥ २३ ॥ म०

गरुडेत्यादि । पततां गच्छतां मध्ये यद्यपि गरुडादयो जवे वेगविषये मञ्जता
अभिमताः, तथापि तं हनूमन्तम् अचिरेणैव कालेन कृतार्थं कृतकृत्यम् आगतम् अतीव
जविनं ते कपयः अमन्यन्त मन्यतेर्लङि रूपम् । मध्यदोपकमिति क्रियापदस्य मध्ये
निर्दिष्टत्वात् ॥ २४ ॥ ज० म०

गरुडेत्यादि । गरुडवायुसूर्या यद्यपि पततां गच्छतां मध्ये जवे वेगविषये
लोकस्य मञ्जता अभिमताः तथापि ते कपयः तं हनूमन्तम् अतीव जववन्तम् अमन्यन्त
ज्ञातवन्तः । मन्योङ् बोधे यतोऽचिरेणैव कालेन कृतार्थम् आगतम् । मध्य-
दोपकमिति मञ्जता इत्यस्यामन्यन्तेत्यस्य वा क्रियापदस्य मध्ये निर्दिष्टत्वात् । विद्यासा
गरस्तु जव इति कारकपदं मध्ये श्रूयमाणम् अतीव इत्यपि दीपयतीति कारक
दोपकमिदमित्याह ॥ २४ ॥ म०

उपकम् अनेकविधं दर्शयन्नाह ।

व्रणकन्दरलीनशस्त्रसर्पः पृथुवक्षःस्थलकर्कशोरुभित्तिः ।

च्युतशोणितवद्वधातुरागः शुशुभे वानरभूधरस्तदासौ ॥ २५ ॥

रूपकम्

अस्यैव भेदा अपरे चत्वारः ।

चलपिङ्गलकेशरहिरण्यलताः स्फुटनेत्रपङ्क्तिमणिमंहनयः ।

कलधौतसानव इवाथ गिरिः कपयो बभुः पवनजागमने ॥ २६ ॥

एतद्विविष्टोपमायुक्तं रूपकम् ।

व्रणेत्यादि । असौ वानरो भूधर इव वानरभूधरः उपमितमित्यादिना समासः । तदा तस्मिन् वानरमध्यगमनकाले इत्यर्थः । शुशुभे शोभते अथ । व्रणानि शस्त्रकृतानि कन्दराणि इव शस्त्राणि सर्पा इव शस्त्रसर्पाः व्रणकन्दरेषु लीनाः शस्त्रसर्पा यस्य । वक्षःस्थलं कर्कशोरुभित्तिः इव स पृथुला विसीर्णा यस्य सः । शोणितं वद्वधातुराग इव श्लिष्टगैरिकादिराग इव स च्युतो यस्य । सर्वत्र उपमितमित्यादिना समासः । रूपकमिति सावयवेन भूधरेण उपमानेन सावयवस्य कपेः उपमेयस्य तत्स्वभावतया अध्यारोपितत्वात् यथोक्तम् “उपमानेन तुल्यत्वमुपमेयस्य कथ्यते । गुणानां समतां दृष्ट्वा रूपकं नाम तद्विदुः” इति ॥ २५ ॥ ज० न०

व्रणेत्यादि । असौ वानरस्वरूपभूधरस्तदा वानरमध्यगमनकाले शुशुभे दीप्यते अथ । कीदृशः व्रणानि शस्त्रकृतस्वरूपाणि कन्दराणि तेषु लीनाः शस्त्रस्वरूपाः सर्पा यस्य पृथु विसीर्णं वक्षःस्थलमेव कर्कशोरुः कठिनोरुः भित्तिः यस्य शोणितमेव वद्वधातुरागः श्लिष्टगैरिकादिरागः च्युतो यत् । रूपकमिति व्रणादीनां कन्दरादिभिः इह सादृश्यं न वाच्यं किन्तु अमेद एव विवक्षितः । स च यद्यपि बाधितः तथापि सादृश्यातिशय-व्यञ्जनात् तथात्वं गम्यते । यदुक्तम् “उपमेव तिरोभूतभेदा रूपकमिथ्येति इति । उपमानेन यत्तुल्यमुपमेयस्य कथ्यते । गुणानां समतां दृष्ट्वा रूपकस्यैव तद्विदुः” इति च । यदि व्रणानि कन्दराणि इव वानरो भूधर इव इत्युपमानसमासे उच्यते तदेतत् एव लुप्तोपमोदाहरणं बोद्धव्यम् । यदा उपमान समासेऽपि रूपकत्वमिति मते उदाहरणमिदम् । तथाच सरस्वतीकण्ठाभरणे, “यदोपमानशब्दानां गौणवृत्ति-रूपाश्च यदा उपमेये भवेद् वृत्तिलता तद्रूपकं विदुः” इति ॥ २५ ॥ भ०

अलित्यादि । अथपवनजागमने इन्मूसादागमने कपयो गिरिः तस्यैव कलधौत-

कपितोयनिधोन् प्रवङ्गमेन्दुर्मदयित्वा मधुरेण दर्शनेन ।

वचनामृतदोधितोर्वितन्वन्नक्तानन्दपरीतनेत्रवारोन् ॥ २७ ॥

एतच्छेषार्थान्ववसितमवतंसकम् ।

सानव इव सौवर्णेकदेश इव वभुः शोभन्ते अ । पिङ्गलकेशराणि पिङ्गलसटाः तानि
हिरण्यलता इव सुवर्णलता इव ताः चला येषाम् । कपीनां नेत्रपङ्क्तयो मणिसंज्ञतय
इव ताः स्फुटा उज्ज्वला येषाम् इति । एतदपि रूपकमेव किन्तु कलधीतत्वेन सानूनां
विशिष्टत्वादिशिष्टोपमायुक्तं कमलकं नाम ॥ २६ ॥ ज० म०

चलेत्यादि । अद्यानन्तरं कपयोऽङ्गदायः पवनजस्य हनूमत आगमने वभुः
शोभन्ते अ । तस्यैव गिरिः कलधीतसानव इव स्वर्यसानव इव । “कलधीतं रूप्यह्वोः”
इति विश्वः । कौटुह्यः पिङ्गलकेशराणि कपिलसटा एव हिरण्यलताः ताः चलायच्छला
येषाम् । नेत्रपङ्क्तय एव मणिसंज्ञतयसाः स्फुटा उज्ज्वला येषाम् । इदमपि रूपकमेव
केशराणां लतात्वेन नेत्राणां मणिलेन च रूपणात् किन्तु कलधीतसानूनां विशिष्टत्वाद
विशिष्टोपमायुक्तमिति ॥ २६ ॥ म०

कपीत्यादि । प्रवङ्गम इन्दुरिव प्रवङ्गमेन्दुः कपयः तोयनिधय इव कपितोय-
निधोन् मधुरेण सुखेन दर्शनेन मदयित्वा हर्षयित्वा । मदौहर्षम्लपनयोः इति
घटादित्वात् मिश्रं ज्ञस्त्वम् । वचनानि अमृतमयदोधितय इव वचनामृतदोधितो-
र्वितन्वन् विस्मयश्चन् लोकहृत्तान्तसम्बोधकमाह्लादकं वचनमुदाहरन् इत्यर्थः । आन-
न्देन हर्षेण परीतं सज्जातं नेत्रवारि येषां तान् एवंविधान् अकृत कृतवान् । एतद्रूपकं
शेषार्थान्ववसितं रूपितात् अन्यो योऽर्थः आनन्दपरीतनेत्रवाहीन् इति स शेषः । तेनान्व-
वसितं युक्तमवतंसकं नाम विसृष्टस्यार्थस्य लपितत्वात् तदेवान्यैः खण्डरूपकमित्यु-
च्यते ॥ २७ ॥ ज० म०

कपीत्यादि । प्रवङ्गमो हनूमानेव इन्दुः कपीनेव समुद्रान् मधुरेण प्रेमदर्शनेन मद-
यित्वा हर्षयित्वा वचनाम्बुव अमृतदोधितोः सुधासम्बन्धिकरणान् वितन्वन् युद्धहृत्तान्त-
बोधकमाह्लादकवचनमुदाहरन् आनन्देन हर्षेण परीतं सज्जातं नेत्रवारि येषां तान्
एवंविधान् अकृत कृतवान् । मदौहर्षम्लपनयोः घटादित्वात् ज्ञस्त्वः । एतच्छेषार्थान्व-
वसितमवतंसकमिति एतद्रूपकम् उक्तादन्यः शेषः रूपकादन्य इत्यर्थः । रूपितार्थादन्यार्थ
आनन्दपरीतनेत्रवाहीन् अकृत इत्येवंरूपः तेनान्ववसितं युक्तम् अवतंसकं नाम विसृष्ट-
स्यार्थस्योक्तत्वात् । एतदेवान्यैः खण्डरूपकमित्युक्तम् ॥ २७ ॥ म०

परिखेदितविन्ध्यवीरुधः परिपीतामलनिर्भराश्रसः ।

दुधुवुर्मधुकाननं ततः कपिनागा मुदिताङ्गदाज्ञया ॥ २८ ॥

अर्द्धरूपकम् ।

विटपिन्धुगविषादध्वान्तनुहानरार्कः

प्रियवचनमयूखैर्बोधितार्थारविन्दः ।

उदयगिरिमिवाद्रिं सम्प्रमुच्याभ्यगात् खम्

नृपहृदयगुहास्थं घ्नन् प्रमाह्वान्धकारम् ॥ २९ ॥

एतदन्वर्थपिमायुक्तललामकम् ।

परिखेदितेत्यादि । तत उत्तरकालं कपयो नागा इव हस्तिन इव कपिनागाः मुदि-
तस्य अङ्गदस्य आज्ञया मधुकाननं सुग्रीवस्य कौण्डोद्यानं दुधुवुः कम्पितवन्तः । मधूनि
उपभुज्य सम्भ्रमम् अकुर्वन् इत्यर्थः । परिखेदिताः परिसृदिताः विन्ध्यवीरुधो विन्ध्यलता-
गन्धा येः परिपीतम् अमलं निर्भराश्रो यैः । अर्द्धरूपकमिति पक्षिमाद्धे कपिनागा इति
रूपितम् ॥ २८ ॥ ज० म०

परीत्यादि । ततोऽनन्तरं कपय एव नागा हस्तिनो मुदितस्य हृदस्य अङ्गदस्य
आज्ञया मधुकाननं सुग्रीवस्योद्यानं दुधुवुः कम्पितवन्तः । मधुवनं भङ्क्ता भुक्तवन्
इत्यर्थः । कौण्डेयाः परिखेदिता मृदिता विन्ध्यपर्वतस्य वीरुधो लता यैः ते । तथा
परिपीतं निर्मलं निर्भरजलं यैः । नागाः काननं धुन्वन्त्येव इति रूपमर्द्धरूपकमित्युक्तं
कपिनागा इत्युत्तराद्धे रूपितं न तु पूर्वाद्धे ॥ २८ ॥ ज० म०

विटपीत्यादि । वानरार्कः वानरोऽर्क इव वानरार्कः उदयगिरिमिव अद्रिं पर्वतं
महेन्द्रं सम्प्रमुच्या खम् आकाशम् अभ्यगात् अभिगतवान् । विटपिन्धुगणां यो विषाद
आसीत् कथं सीता अन्वेषणीयेति । स ध्वान्तमिव तं नुदतीति क्तिप् । प्रियवचनानि
मधूखा इव तैः करणभूतैः बोधितमर्थारविन्दं येन । अर्थः सीतोपलब्धिः सीतरविन्द-
मिव । नृपहृदयं गुहां तत्र तिष्ठतीति नृपहृदयगुहास्थं प्रमाह्वी विषादोऽन्धकार इव
तं घ्नन् हनिष्यन् वर्तमानसमीपत्वात् भविष्यति लट् । एतदिति रूपकम् अन्वर्थेणा उप-
मया युक्तं ललाल नाम । यत उदेति अस्मात् इत्युदयः अकर्त्तरि च कारके अच् । स
चासी गिरिश्च इत्यनुगतार्थता यत्र अन्वर्थेता नास्ति उपमायाः तदुपमायुक्तमिव रूपकं
दृष्टव्यम् ॥ २९ ॥ ज० म०

रघुतनयमगात्तपोवनस्थम्

विधृतजटाजिनवल्कलं हनूमान् ।

परमिव पुरुषं नरेण युक्तम्

समशमवेशममाध्विनाऽनुजेन ॥ ३० ॥

इवोपमा ।

विटपौ-यादि । स दानरूपोऽर्क उदयाचलमिव अद्रिं महेन्द्राद्रिं सम्प्रमत्त्य
खम आकाशम् अभ्यगात् अभिमुख्यं न गतवान् । कौटुशः विटपिस्तृणाणां वानराणां यो
विषादः सौतानुपलब्धिजनितः स एव ध्वान्तम अन्वकारत्वं नृदति अपसारयतीति क्रिप् ।
प्रियवचनरूपैर्मयूखैर्विधितानि विकारितानि अर्थरूपाणि सौतोपलब्धिरूपाणि पद्मानि येन ।
नृपस्य रामस्य हृदयरूपायां गृहायां तिष्ठन्तं प्रसोहरूपम अन्वकारं घ्नन् विनाशयिष्यन् ।
वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानत्वोपचारात् शब्दः । एतदपि रूपकम अन्वर्थोपमायुक्तं लला-
मकं नाम । तथा हि उदित्यस्यान् इत्युदयः अपादानेऽन् । स चामौ गिरिश्चेति अनु-
गतार्थत्वमुदयगिरिशब्दस्य योगार्थस्यान्वयात् उदयगिरिमिव इत्युपमा दर्शिता । विषादा-
दीनां ध्वान्त्वादिना रूपणम् ॥ २९ ॥ म०

उपमालङ्कारं दर्शयन्नाह ।

रघुतनयमित्यादि । हनूमान् रघुतनयम् अगात् प्राप्तवान् । तपः प्रधानं वनं
तपोवनं तत्र स्थितम् । विधृता जटा अजिनं चर्म वल्कलञ्च येन तम् अनुजेन
कनीयसा भावा लक्षणेन समाः तुल्याः शमा वेशा समाधयश्च यस्य तेन युक्तं परमुत्तमं
पुरुषमिव पुरुषोत्तममिव नरेण युक्तं वदरिकाशमे नरनारायणयोः तपय्येया स्थित-
त्वात् इवोपमेति इवशब्देनोपमार्थस्य गम्यमानत्वात् । उपमाया लक्षणं “विरुद्धेनो-
पमानेन देशकालक्रियादिभिः । उपमेयस्य यत् साध्यं गुणमात्रेण सोपमा” इति ।
अत्र विरुद्धदेशकालक्रियागुणः पुरुषोत्तम उपमानं तेन रामस्य उपमेयस्य तपोवनस्थत्वेन
विधृतजटाजिनवल्कलत्वेन नरानुकारिलक्षणेनानुगतत्वेन च गुणमात्रेण साध्यमुप-
मानम् ॥ ३० ॥ ज० म०

रघुत्यादि । हनूमान् रघुतनयं रामम् अगात् प्राप्तवान् । कौटुशं तपः प्रधानं
वनं तपोवनं, तत्र स्थितं, विधृतं जटा सगचर्म वल्कलञ्च येन । समाः तुल्याः शमः
शान्तिर्वेशो जटावल्कलादिधारणं समाधिर्ध्यानञ्च यस्य तादृशेन अनुजेन कनीयसा
लक्षणेन युक्तं परं नरेण मुनिना युक्तं पुरुषमिव नारायणमिव नरनारायणयोः

करपुटनिहितं दधत् स रत्नं परिविरलाङ्गुलिनिर्गताल्पदीप्ति ।

तनुकपिलघनस्थितं यथेन्दुं नृपमनमत्परिभुग्नजानुमूर्द्धा ॥ ३१ ॥

यथोपमा ।

रुचिरोन्नतरत्नगौरवः परिपूर्णाभृतरश्मिमण्डलः ।

समदृश्यत जीविताशया सह रामेण बधूशिरोमणिः ॥ ३२ ॥

सहोपमा ।

वदिकाग्रमे तपयथायां स्थितत्वात् । पयितायःकन्दः । लक्षणं यथा, अयुजि न युगैकतो यकारो यजि तु नजौ जग्गाथ पुयितागेति । इवोपमिति इवशब्देन उपमाया गम्यमानत्वात् । उपमालक्षणं यथा “विरुद्धोपमानेन देशकालक्रियादिभिः । उपमेयस्य साध्यं यदगुणमात्रेण सौपमा” इति । अत्र विरुद्धदेशकालक्रियादगुणयुक्तः पुरुषोत्तम उपनानं तेन रामस्य उपमेयस्य तपोवनस्थत्वेन विधूतजटत्वेन लक्ष्मणानुचर-
त्वेन च गुणमात्रेण साध्यात् उपमा इवशब्द उपमायातकः । तथा च दण्डी, “इववत् वा यथाशब्दा ज्ञेयाः सादृश्यसूचकाः” इति ॥ ३० ॥ भ०

यथेवशब्द उपमार्थसूचकस्तथान्योऽपीति दर्शयन्नाह ।

करपुटनिहितमित्यादि । करपुटे करयुग्मे निहितं न्यसं रत्नं सीताचूडामणिं परि-
विरलाङ्गुलिस्थो निर्गता अन्त्या दीप्तिर्यस्य तत् रत्नं दधत् धारयन् सः हनूमान् नृपं
रामम् अनमत् प्रणतवान् । परिभुगे अवनने जानुनी मूर्द्धा च यस्य हनूमतः यथेन्दुम्
इन्दुमिव तनुः अकः कपिलश्च यो घनः मेघः तव स्थितमिन्दुमिव रत्नम् । यथोपमिति
यथाशब्देन उपमार्थस्य गम्यमानत्वात् ॥ ३१ ॥ ज० म०

करेत्यादि । परिभुगे कुटिलीकृते जानुनो मस्तकस्य यस्य तथाभूतः सन् स
हनूमान् नृपं रामम् अनमत् प्रणतवान् । कौटुशः रत्नं सीताचूडामणिं दधत् धारयन् ।
कौटुशं करपुटे निहितम् अपिपतं परिबो विरलाभ्यो अङ्गुलिस्थो निर्गता अन्त्या दीप्तिर्यस्य स
तथा । अतएव तनुरत्यः कपिलो यो घनो मेघस्तव स्थितम् इन्दुं यथा येन रूपेण
दधाति तथा रत्नं दधत् इति सम्बन्धः । यथोपमेति यथाशब्देन उपमानस्य गम्यमानत्वात्
॥ ३१ ॥ भ०

रुचिर इत्यादि । बधूशिरोमणिः सीताचूडामणिः उन्नतं महाद्वजगौरवं
महाध्वजदिलक्षणं यस्य रुचिरो दीप्तिमांयासी उन्नतरत्नगौरवश्च इति सः । परिपूर्णस्य
अभृतरश्मिः अन्दमसौ मण्डलमिव मण्डलं यस्य सः रामेण समदृश्यत सन्दृष्टः ।

अवसन्नरुचिं वनागतं तमनामृष्टरजोविधूसरम् ।

समपश्यदपेतमैथिलिं दधतं गौरवमात्रमात्मवत् ॥ ३३ ॥

तद्धितोपमा ।

कर्मणि लङ् । जीविताशया सह सार्द्धं तद्दर्शनतो जीवितोऽस्मीति तदाशया सहसा रुचिरा तुष्टिदा रुचिं राति ददाति इति कृत्वा उन्नतरत्नगौरवात् उन्नतं रत्नं इव गौरवं बहुमानो यस्याम् इति । परिपूर्णम् अमृतम् अमरणं रश्मिमण्डलं यस्याम् इति । सङ्क्षोप-
मेति सङ्क्षब्देन जीविताशया उपमाद्योतनात् ॥ ३२ ॥ ज० म०

रुचिर इत्यादि । रामेण बध्नाः सीतायाः शिरोमणिः समपश्यत सन्दृष्टः कर्मणि चो । जीवितोऽस्मीति या प्रत्याशा तथा सदृशः सङ्क्षब्दोऽव सादृश्यार्थः । उभयसाधर्म्य-
माह । रुचिरोन्नतरत्नगौरवः उन्नतं महद्भगौरवं बहुमुख्यत्वादिलक्षणं गुरुत्वाख्य-
गुणविशेषो वा यस्य स तथा ततो रुचिरः शोभायुक्तस्यामी उन्नतरत्नगौरवश्च इति कर्म-
धारयः । जीविताशयापि रुचिं तुष्टिं राति ददातीति रुचिरा । उन्नतरत्नेषु इव गौरवं
बहुमानो यस्याम् इति भावः । परिपूर्णस्य अमृतरश्मिः चन्द्रस्य इव मण्डलं वक्राकारत्वं
यस्य स तथा आशयाप्ये परिपूर्णम् अमृतम् इव रश्मिमण्डलं यस्यां जीविताशयां सत्यां
शरीरस्य तेजस्वित्वसम्भवात् । परिपूर्णम् अमृतेन अमरणेन रश्मिमण्डलं यस्याम् इति
केचित् । सङ्क्षोपमेति सङ्क्षब्देन जीविताशया सादृश्यसूचनात् च्छांमणिदर्शनेन तस्य
जीविताशया जातेति व्यङ्ग्यार्थः ॥ ३२ ॥ म०

अवसन्नरुचिमित्यादि । तं शिरोमणिम् आत्मवत् आत्मानमिव समपश्यत् रामः
तेन तुल्यमिति वतिः । अवसन्नरुचिं मन्दप्रभं वैष्णोवन्धनमलिनत्वात् इतरत्नं सशोभत्वात् ।
वनागतम् अशोकवनिजात्याद् वनात् आगतम् इतरं पितुः आदिशात् वनम् आगतं
सुप्तं पेति सः । अनामृष्टम् अनपनीतं यत् रजः तेन विधूसरम् उभयमपि अपेतमैथि-
लिम् अपेता मैथिली धेनू यस्मात् वा दधतं गौरवमात्रं गुरुत्वमेव न दीप्तादिकम् इतर
माहात्म्यं दधतम् । तद्धितोपमा इति तद्विषयप्रत्ययेन उपमार्थस्य अभिधानात् । तद्वत्
कल्पवाद्योऽपि तद्धितप्रत्यया द्रष्टव्याः ॥ ३३ ॥ ज० म०

अवेत्यादि । रामः तं शिरोमणिम् आत्मवत् आत्मानमिव समपश्यत् संहृष्ट-
वान् । उभयसाधर्म्यमाह, अवसन्नरुचिं मन्दप्रभं वैष्णोवन्धेन मलिनत्वात् अमार्जनात् वा
आत्मपक्षे सशोभत्वात् । वनागतम् अशोकवनिजायाः समागतं पक्षे पितुः आदिशात् वनम्
आगतम् । अनामृष्टरजो विधूसरम् अनामृष्टम् अनपनीतं यत् रजो भूमौ मयनात्

सामर्थ्यसम्पादितवाञ्छितार्थचिन्तामणिः स्यात् कथं हनूमान् ।
सलक्ष्मणो भूमिपतिस्तदानीं शास्त्रासृगानौकपतिश्च मेने ॥ २४ ॥

लुप्तोपमा

युष्मानचेतन् लज्जवायुकल्याणं मीतास्फुलिङ्गं परिगृह्य जाल्मः ।
लङ्कावनं सिंहसमोऽधिपते मर्तुं द्विषन्नित्यवदहन्मान् ॥ २५ ॥

समोपमा ।

लज्ज' तेन विधूसरं पाच्छरं धूमरशब्दो दन्तमध्यः "महिषधूमरितः सरितस्तट" इति प्रयोगात् । अपेतमैथिलिम् अपेता मैथिलौ यस्मात् बहुप्रेयसी इति उदाहरणेन द्युतः क इत्यस्य प्राधिकत्वसूचनात् न कप्रत्ययः गवावादिः इति कृत्स्नः । किं वा मैथिल्याः सकाशात् अपेतं अष्टम् अपेतस्य पूर्वनिपातोऽभिधानात् राजदन्तादित्वात् इति परः । गौरवमात्रं केवलं गुरुत्वाख्यगुणविशेषं दधतं धारयन्तं न दीपनादि आत्मपक्षे माहात्म्यम् । तद्वितोपमा इति तद्वितसंज्ञकेन चूत्ताम्ये इति कृतव्रतप्रत्ययेन सादृश्याभिधानात् एवं कल्पवादयोऽपि सादृश्यसूचकाः स्वमते तद्वितस्य तसंज्ञा ॥ २३ ॥ भ०

सामर्थ्य'त्यादि । सामर्थ्येन शक्त्या सम्पादितो निष्पादितो वाञ्छितोऽभिलषितोऽर्थो येन स हनूमान् कथं चिन्तामणिः चिन्ता मणिरिव न स्यात्, इति तदानीं मेने ज्ञातवान् । सलक्ष्मणः सङ्ग लक्ष्मणेन भूमिपतिः रामः शास्त्रासृगानौकपतिश्च सुग्रीवः लुप्तोपमेति चिन्तामणिः इत्यत्र इवशब्दार्थस्य गम्यमानत्वात् लुप्तोपमेति ॥ २४ ॥ ज० भ०

सामर्थ्य'त्यादि । तदानीं तस्मिन् चण्डामणिप्राप्तिसमये लक्ष्मणसहितो भूमिपतिः रामः शास्त्रासृगानौकस्य कपिसैन्यस्य पतिः सुग्रीवश्च इति मेने ज्ञातवान् । किम् इत्याह हनूमान् कथं चिन्तामणिरिव न स्यात् स्यादेव यतः सामर्थ्येन स्वशक्त्या सम्पादितो वाञ्छितार्थो येन । लुप्तोपमा इति इवशब्दस्य गम्यमानत्वात् अनुचारात् तथा च कल्याणभरणे, "लोपे सामान्यधर्माणां द्योतकस्य च योपमा । प्रतीयमाने सादृश्ये द्वयोः लुप्तेति तां विदुः" इति ॥ २४ ॥ भ०

युष्मान्'त्यादि । युष्मान् रामादीन् लज्जवायुकल्याणं प्रलयकालमहावायुसदृशान् अचेतन् अज्ञानं चित्तोसंज्ञाने इति भौवादिकः । द्विषन् दशाननः लाक्षः मूर्खः सीतास्फुलिङ्गं सीताम् अप्रिकषाम् इव परिगृह्य आदाय मर्तुं लङ्कां वननिव शत्रि-

अहृत धनेश्वरस्य युधि यः समेतमायोधनम्
तमहमितो विलोक्य विवुधैः कृतोत्तमायोधनम् ।

विभवमदेन निरुतङ्गियातिमात्रसम्पन्नकम्
व्यथयति सत्पथादधिगताथ वेह सम्पन्नकम् ॥ ३६ ॥

अर्थान्तरन्यासः ।

जने सरिष्यामि इति सिंहसम इति अवदत् हनूमान् । समोपमेति समशब्देन उप-
माया अभिधानात् अत्र निभमदृशादयोऽपि दृष्टव्याः ॥ ३५ ॥ ज० म०

युष्मानित्यादि । हनूमान् इति अवदत् किम् इत्याह सिंहसमः सिंह इव जाल्पी-
ऽसमीत्यकारौ हिषन् शतः रात्रयः मीतां मू, लिङ्गमिव अग्रिकणामिव परिगृह्य युष्मान्
रामादीन् अग्रवायुकल्पान् प्रलयकालमन्वन्विवायुसदृशान् अर्चयन् अजानन् मर्त्यं
प्राणान् त्यक्तं लङ्कां वनमिव अधिशते अधिवसति । सिंहोऽपि उग्रत्वात् अन्यमगणयित्वा
वने वसति इति सादृश्यम् । समोपमेति समशब्देन उपमाभिधानात् एवं निभमदृशा-
दयो दृष्टव्याः ॥ ३५ ॥ भ०

इदानीम् अलङ्कारान्तरीण्याह ।

अहतेत्यादि । यो हिषन् युधि संग्रामे समेतमायः समेता प्राप्ता माया येन
इति तृतीयार्थे बहुव्रीहिः मायावीत्यर्थः । धनेश्वरस्य धनदस्य धनम् अहृत हतवान्
रुद्रादङ्गादिति सिधौ लोपः । तं विवुधैर्देवैः सह कृतोत्तमायोधनं कृतमहासंग्रामं
निरुता अपलपिता क्लृप्ता येन विभवमदेन तेन निरुतङ्गिया अतिमात्रं मूर्ध्
सम्पन्नकं युक्तं येन परस्त्रियम् अपहृत्य आनीतवान् अर्धं तं विलोक्य अहमितः प्राप्तः
विभवमदो लज्जां त्याजयति इत्यस्यैवार्थम् अनुसृत्यार्थान्तरन्यासमाह । अथवेति
अथवा शब्दे निपातममुदायः यस्मात् अर्थे वर्तते यस्मात् इह लोके सम्पत्
विभूतिः अधिगता प्राप्ता सत्पथात् कं न व्यथयति कुलयति व्यथिरव कुलने
वर्तते । अर्थान्तरन्यास इति उक्तादृश्यात् अन्यस्य उपमासात् यद्योक्तम् । “उप-
न्यासनमर्थस्य प्रकाशादपरस्य यत् । ज्ञेयः सोऽर्थान्तरन्यासः पूर्वार्थानुगतौ यथा”
इति ॥ ३६ ॥ ज० म०

अहतेत्यादि । यो हिषन् शतः धनेश्वरस्य कुबेरस्य धनम् अहृत हतवान्
रुद्रादङ्गादीनिम् इति कित्वात् न गुणः भ्रमस्वादिति मिलोपः । कौटुह्यः युधि संग्रामे
समेता प्राप्ता माया येन सम्बद्धा माया यत्नेति वा तं विलोक्य अहमित आगतः ।

ऋद्धिमान् राक्षसो मूढश्चित्रं नासौ यदुदतः ।

को वा हेतुरनार्याणां धर्म्यं वर्त्मनि वर्त्तितुम् ॥ ३७ ॥

आक्षेपः ।

कीदृशं विबुधैः देवैः सह कृतोत्तमायोधनं कृतमहायुद्धं निरुतक्रिया अपनीत-
लज्जेन विभवमदेन ऐश्वर्यमत्ततया अतिमात्रम् अतिशयेन सम्पन्नकं युक्तं विकार-
सङ्केत्यादिना कुत्सायां कः परस्त्रियमपह्न्याप्यानयतीति निलज्जलं विभवमदो
लज्जां त्याजयतीति । अर्थान्तरन्यासमाह अथवा यस्मात् अधिगता प्राप्ता सम्पत्
विभूतिः इह लोके कं जनं सत्पथात् सदाचारात् न व्यथयति न चालयति अपि
तु सर्वमेव । व्यथङ् दुःखे चालि मये अत्र चलनार्थः । अथवेत्यव्ययं यस्मादर्थः । नन्दनं
नाम कन्दः लक्षणं यथा, “नजभज्ररेस्तु रेफसहितैः शिवैर्हयैर्नन्दनम्” इति । अत्र
तृतीयपादे नवमाक्षरस्य प्रहेवा इति पिङ्गलमूलेण गुरुत्वकल्पविधानात् लघुत्वम् ।
तथा च माघे “प्रातनाभिर्दमज्जनमाशु” इति । यदा तौत्रप्रयत्नेन संयोगादेवगीरवम् ।
न कन्दोभङ्गमप्याहुस्तदा दोषाय सूरय इति कण्ठाभरणम् । केचित्तु संयोगे गुरुत्वात्
कन्दोभङ्गः स्यात् इति शङ्कया निरुतक्रिया इत्यत्र निरुतमिया इति पाठं कल्पयन्ति
अर्थान्तरन्यास इति श्रेयः । सोऽर्थान्तरन्यासो योऽन्यत् प्रस्तुत्य किञ्चन । तत्साधनसमर्थस्य
न्यासो भिन्नस्य वस्तुन इति । उपन्यसन् समर्थस्य प्रकान्तादपरस्य यत् । श्रेयः सोऽर्थान्तर-
न्यासः पूर्वार्थानुगतो यथा इति अन्योऽपि ॥ ३६ ॥ भ०

ऋद्धिमानित्यादि । यत् असौ उद्धतो दुर्गतः न तस्मिन् आश्चर्यं यस्मात् असौ
ऋद्धिमान् राक्षसश्च उभयथा विमूढ इत्येतत् उक्तमिति प्रतिषेधयन्नाह को वेति
किमनेन उक्तेन यस्मात् अनार्याणां तद्विधानां धर्म्यं धर्मात् अनपेते वर्त्मनि मार्गे
वर्त्तितुं को वा हेतुः किं नाम कारणं नैव इत्यर्थः । आक्षेप इति प्रतिषेधो नाम यथा
उक्तम् । प्रतिषेध इवेष्टस्य यो विशेषाभिधत्तया । आक्षेप इति तं सन्तः शंसन्ति द्विविधो
यथा इति । अत्र पूर्वार्द्धेन उक्तो य इष्टोऽर्थः तस्य को वा इत्यादिना विशेषप्रतिपादनेच्छया
प्रतिषेध इति । स च उक्तवक्ष्यमाणविषयमेदात् द्विविधः अयमुक्तविषयः ॥ ३७ ॥ भ० म०

ऋद्धिमानित्यादि । असौ राक्षसो यत् उद्धतो दुर्गं को भवति तत् न चित्रं न आश्चर्यं
यस्मात् असौ ऋद्धिमान् सम्पत्तियुक्तो राक्षसश्च उभयथापि मूढो विचारयन् एव ।
एतदुक्तं प्रतिषेधयन्नाह कोवेति । अथवा किम् अनेन उक्तेन यस्मात् अनार्याणाम् उद्ध-
तानां तादृशानां धर्म्यं धर्मात् अनपेते वर्त्मनि सदाचारे वर्त्तितुं स्यात् को वा हेतुः न

तस्याधिवासे तनुरुत्सुकासौ दृष्टा मया रामपतिः प्रमन्युः ।

कार्यस्य सारोऽयमुदीरितो वः प्रोक्तेन शेषेण किमुद्धतेन ॥ ३८ ॥

आक्षेप एव ।

कोऽपि इत्यर्थः । अतएव असौ उद्धतः किं ऋद्धादिहेतुचिन्तयेति भावः । वाशब्दः आक्षेपद्योतकः आक्षेपप्रतिषेध इति । निषेधो वक्तुमिष्टस्य यो विशेषाभिधिक्षया । वक्ष्यमाणोक्तविषयः स आक्षेपो हिधा मत इति । अयन्तु उक्ताक्षेपः पूर्वाङ्गेन उक्तो य इष्टस्य कोवेत्यादिना विशेषाभिधानेच्छया प्रतिषेधात् ॥ ३७ ॥ भ०

तस्येत्यादि । तस्य रावणस्य अधिवासे लङ्कायाम् असौ रामपतिः सीता मया दृष्टा रामः पतिः यस्या इति विभाषा सपूर्वस्य इति नकाराभावपक्षे रूपं तनुः कृशाङ्गी वीरगुणवचनादिति ङीषो विकल्पः । उत्सुका सोत्कण्ठा प्रमन्युः प्रकृष्टशोका ऊङ्गतङ्गुल् न भवति तत्तायोपधादिति वर्त्तते । अयङ्कार्यस्य अस्मादायत्तस्य सारः शरीरं सीतादर्शनम् उदीरितः कथितः वो युष्मभ्यं शेषेण उद्धतेन अशोक-वनिकाभङ्गादिना किं प्रोक्तेन न किञ्चित् प्रयोजनम् । स इव इत्ययमपि आक्षेप एव किन्तु वक्ष्यमाणविषयः । अत्र पूर्वाङ्गेनोक्तो यो इष्टोऽर्थः तस्य विशेषाभिधिक्षया प्रोक्तेन इत्यादिना शेषार्थप्रतिषेधः ॥ ३८ ॥ ज० स०

तस्येत्यादि । तस्य रावणस्य अधिवासे लङ्कायां रामपतिः सीता मया दृष्टा रामः पतिः यस्या इति बहुब्रीहिः परमते बहुब्रीहौ पत्युरिकारस्य नकार ईप्स्यत्यश्च विभाषितः । तेन रामपत्नी रामपतियेति पदद्वयं स्वमते बहुब्रीहौ रामपतिः इत्यादि भवत्येव रामपत्नी इत्यादौ तु नारीसखी इत्यादिना निपातितस्य पत्नीशब्दस्य ग्रहणं पत्नीशब्दो कृद्धो भार्यावाचकः तेन षष्ठीसमासः । तामेकपत्नीं व्रतदुःखशीलाम् इत्यादौ कर्मधारयश्च वाच्यः । कीदृशी तनुः कृशाङ्गी गुणाद्भूत इति पक्षे ईप्स्यत्या-भावः । उत्सुका उत्कण्ठावती त्वथीत्यर्थात् त्वत्सङ्गमभिलषमाणा इत्यर्थः । केचिदाहुः, तनुषा शरीरेणापि उत्सुका किं पुनः मनसा । तथा च स्यात् तनुस्तनुषा सार्द्धं धनुषा च धनुः तथा इति शब्दभेदः । प्रमन्युः प्रकृष्टशोका अयं कार्यस्य महिषेयस्य सार उत्कृष्टभागी वो युष्मभ्यम् उदीरित उक्तः अशेषेण अपरेण उद्धतेन उच्चावचैन प्रोक्तेन किं ? न किञ्चित् प्रयोजनं स एव इति आक्षेप एव किन्तु वक्ष्यमाणविषयक इति भेदः । पूर्वाङ्गेन उक्तस्य इष्टार्थस्य विशेषाभिधिक्षया प्रोक्तेन इत्यादिना शेषार्थ-प्रतिषेधात् ॥ ३८ ॥ भ०

समतां शशिलेखयोपयायादवदाता प्रतनुः क्षयेण सीता ।

यदि नाम कलङ्क इन्दुलेखामतिवृत्तो लघयेन्न चापि भावी ॥३८॥

व्यतिरेकः ।

अपरीक्षितकारिणा गृहीतां त्वमनासेवितवृद्धपण्डितेन ।

अविबाधितनिष्ठुरेण साध्वीं दयितां वातुमलं घटस्व राजन् ! ॥४०॥

विभावना ।

समतामित्यादि । सीता अवदाता शुद्धा प्रतनुः प्रकर्षेण तन्वी क्षयेण दौर्बल्येन एता-
वता तुल्यधर्मत्वात् । शशिलेखया तुल्यतां समताम् उपयायात् उपगच्छेत् । यदि
कलङ्को नाम अपरीक्षितवृत्तोऽतिक्रान्तः । इन्दुलेखां न लघयेत् न न्यूनयेत् तथा भावी
आगामी न अलघयिष्यत् । यदि न चैवं न स्यात् चन्द्रलेखया न समेति भावः । व्यति-
रेक इति अयं व्यतिरेको नामालङ्कारः । पूर्वार्द्धेन उपमानोपमेययोः अर्थो दर्शितः तस्य
पश्चात् अर्द्धेन भेददर्शनात् । यथोक्तम्, “उपमानवतोऽर्थस्य यद्विशेषनिर्दर्शनम् । व्यति-
रेकं तमिच्छन्ति विशेषोत्पादनाद् यथा ॥” इति ॥ ३८ ॥ ज० म०

समतामित्यादि । सीता शशिलेखया चन्द्रकलया समतां तुल्यताम् उपयायात्
प्राप्नुयात् । कौटुशी अवदाता शुद्धा चन्द्रलेखापि अवदाता शुक्ला क्षयेण दौर्बल्येन
प्रतनुः अतिक्लेशा शशिलेखापि क्षयेण रोगविशेषेण प्रतनुः । यदि नामा-
तिवृत्तोऽतीतो भावी भविष्यंश्च कलङ्कः ताम् इन्दुलेखां न लघयेत् न अतिक्षयेन
न्यूनां कुर्यात् । कलङ्कस्य भूतत्वात् भावित्वाच्च सा चन्द्रलेखयापि न समेति भावः ।
लघुशब्दात् लीः कृत्याख्याने जिरिति जिः जीमंश्च डिदिति डिच्चात् टेलोपः ।
नाम इति अव्ययम् प्रकाशसम्भावनाक्रोधाभ्युपगमकुत्सनेषु । व्यतिरेक इति । उपमा-
नाद् यदन्यस्य व्यतिरेकः स एव स इति । अन्यस्य उपमेयस्य व्यतिरेक आधिक्यम् ॥
३८ ॥ भ०

अपरीक्षितकारिणेत्यादि । अपरीक्षितकारिणा अविचारितकरणशैलेन अनासे-
वितवृद्धपण्डितेन अपर्युपासितज्ञानवृद्धसत्पथेन अविबाधितनिष्ठुरेण अविरोधितनिष्ठुरेण
अनपक्वतोऽपि क्रूरः सन् यः शत्रुः तेन गृहीतां साध्वीं पतिव्रतां दयिताम् इष्टां
वाणाङ्गां वातुं रक्षितुम् अलं पर्याप्तं त्वं घटस्व यतस्व हे राजन् ! इति अवदत्
हनुमान् इति शेषः । विभावनेति परीक्षा सेवा विरोधनञ्च इति तिङ्गः क्रियाः तासां
यः प्रतिषेधः नञा तेन अपरीक्षापूर्वकं यत् करणं यथा हस्तसेवापूर्वकं यत् पण्डितत्वं

स च विह्वलसत्त्वसङ्कुलः परिशुष्यन्नभवन्महाक्रुदः ।

परितः परितापमूर्च्छितः पतितश्चाश्व निरभ्रमौषितम् ॥ ४१ ॥

समामोक्तिः ।

यच्च अविरोधपूर्वकं निष्ठुरत्वं तस्य क्रियाफलस्य विभावनात् प्रकाशनात् । यथोक्तम्,
“क्रियायाः प्रतिषेधेन तत्फलस्य विभावनात् । ज्ञेया विभावनेवासौ सान्वयः कथ्यते
यथा इति ॥ ४० ॥ ज० म०

अपेत्यादि । हे राजन् ! दयितां सीतां प्रियां तातुं रक्षितुं त्वम् अलम् अत्यर्थं
घटस्व चेष्टस्व यतः साध्वीं पतिव्रताम् अपरौचितकारिणा अविचारितकरणशीलेन
अनासीवितवृद्धपण्डितेन वृद्धमनुपास्य एव पण्डितेन पण्डितस्मर्येण अविवाधितेन अनप-
कृतैनापि सता निष्ठुरेण क्रूरेण रावणेन इत्यर्थात् गृहीताम् इति अवदत् हनुमान्
इति सम्बन्धः । विभावनेति परीक्षावृद्धसेवाविवाधनैः विनापि रणपाण्डित्यनैष्ठुर्याणां
तत्फलानां स्वाभाविकत्वेन प्रकाशनात् । तथा च, “क्रियायाः प्रतिषेधेऽपि फल-
व्यक्तिर्विभावना” इति काव्यप्रकाशः । “प्रसिद्धहेतुव्यावृत्त्या यत्किञ्चित् कारणान्तरम् ।
यव स्वाभाविकत्वं वा विभाव्यं सा विभावना” इति दण्डी ॥ ४० ॥ भ०

स च इत्यादि । स च रामो महाक्रुदः महाक्रुदसमः सीताविरहात् विह्वलेन
आकुलेन सत्त्वेन चेतसा सङ्कुलो व्याप्तः परिशुष्यन् शोषम् उपगच्छन् परितः समन्तात्
परितापमूर्च्छितः शोकसन्तापेन मूर्च्छान्वितोऽभवत् भूतः । अनन्तरं च अश्वं जलं
सीतावार्त्ताश्रवणम् ईप्सितम् अभिप्रेतं निरभ्रम् आकाशिकं पतितम् इति एकोऽर्थः ।
महाक्रुदः परिशुष्यन् विह्वलैः सत्त्वैः मत्स्यादिभिः सङ्कुलो व्याप्तः परितापमूर्च्छितः
परितापेन मूर्च्छितः अकंतापान्वितोऽभवत् अश्वं च निरभ्रं विना मेघेन पतितम् इति
द्वितीयः । समामोक्तिः अलङ्कारः । यथोक्तम् । “यवोक्तेर्गम्यतेऽन्योऽर्थस्तत्समानविशेषः ।
सा समामोक्तिरुदिता संचितार्थतया यथा” इति । एवञ्च कृत्वा अयं श्लोकात् मिदये
श्लोके हि द्वयोरपि श्रूयमाणत्वात् ॥ ४१ ॥ ज० म०

स चेत्यादि । स च रामो महाक्रुद इव अभवत् अथ निरभ्रं मेघं विनापि आका-
शिकम् ईप्सितम् अभिलषितं सीतावार्त्ताश्रवणस्वरूपम् अश्वं जलं पतितं प्राप्तम् अभवच्च
पतितञ्च इति अकारण्यं तुल्यकालतात्त्विकार्थम् । कौटुम्भः विह्वलेन विरहव्याकुलेन
सत्त्वेन चेतसा संकुलो व्याप्तः परिशुष्यन् काश्याम् उपगच्छन् परितः समन्तात्
परितापेन शोकसन्तापेन मूर्च्छितः मोहं प्राप्तः । महाक्रुदोऽपि परिशुष्यन् विह्वलैः सत्त्वैः

अथ लक्षणरूपतुल्यवेशं गमनादेशविनिर्गताग्रहस्तम् ।

कपयोऽनुययुः समेत्य रामं नतसुग्रीवगृहीतसादराञ्चम् ॥ ४२ ॥

अतिशयोक्तिः ।

जन्तुभिः मव्यादिभिः संकुलः परितापेन सूर्यतापेन मूर्च्छितो यदा भवति तदा ईप्सितम् अन्तु विना मेधेन पतितम् । “सत्त्वं गुणे पिशाचादौ बले द्रव्यस्वभावयोः । आत्मनि व्यनमाये च चित्ते प्राणिषु जन्तुषु” इति विश्वः । समासोक्तिरिति साक्षात् महाक्रदमात्रोपादानेऽपि तत्तुल्यविशेषणतया रामस्य गम्यमानत्वात् संचेषेण अन्वयस्य उक्तिः इत्यर्थः । यदुक्तं, “यत्प्रतीतिर्गम्यतेऽन्वोऽर्थस्तत्समानविशेषणः । सा सम्प्रतीतिरुदिता संचेषार्थतया तथा” इति । अन्यथापि, वस्तु किञ्चित् अभिप्रेत्य तद्वदन्वयस्य वस्तुनः । उक्तिसंचितरूपत्वात् समासोक्तिरिद्वेष्ट्यते इति । अतएव शेषात् भेदः तत्र द्वयोरपि श्रूयमाणत्वात् ॥ ४१ ॥ भ०

अथेत्यादि । अथ वार्ताश्रवणानन्तरं कपयः समेत्य मिलित्वा रामम् अनुययुः अनुगतवन्तः लक्षणेन तुल्यं रूपं वेश्य यस्य रामस्य गमनाय प्रयाणाय आदेशः तदर्थं विनिर्गता अग्रहस्तौ यस्य ननेन प्रणतेन सुग्रीवेण गृहीता प्रतिष्ठिता सादराञ्चा यस्य तं रामस्य । अतिशयोक्तिः इति अतिशयाभिधानात् अत्र सुष्ठु अपि नामासौ लक्षणे च तुल्यरूपवेशः स्यात् न तु प्रत्यक्षप्रमाणपरिच्छेद इति लोकातिक्रान्तवचनमेतत् वचनं अवश्यं कश्चिद् विशेषोऽस्ति । यद्युक्तं, “निमित्ततो यत्र वचो लोकातिक्रान्तगोचरम् । मन्यन्तेऽतिशयोक्तिं तामनङ्कारतया यथा” इति ॥ ४२ ॥ ज० भ०

अथेत्यादि । सीतावार्ताश्रवणानन्तरं कपयः समेत्य मिलित्वा रामम् अनुययुः अनुगतवन्तः । कौटुशं लक्षणेन तुल्यं रूपं वेश्य यस्य तं रामदुःखेन लक्षणेऽधिकं दुःखितः सीतावार्ताश्रवणाच्च रामात् अपि अधिकं दुष्ट इति लक्षणेन तुल्यता उक्ता । कपीनां गमनाय प्रस्थानाय आदेश आज्ञा तदर्थं विनिर्गतोऽग्रहस्तौ यस्य तं हस्तशब्दस्यैकदेशवृत्तितया अग्रशब्देन कर्मधारयः अन्ये तु राजदन्तादौ पठन्ति । प्रणतेन सुग्रीवेण गृहीता सादराञ्चा यस्य तम् । अतिशयोक्तिः इति अतिशयार्थप्रतिपादनात् अत्र हि आज्ञानन्तरमेव कपीनामनुगमनेनैव भक्त्यतिशयत्वं लक्षणतुल्यताभिधानेन तद्वत्तदर्थशोकातिशयत्वञ्च । तथा च, “विवक्षायां विशेषस्य लोकसीमातिवर्तिनौ । असावतिशयोक्तिः स्यात् अलङ्कारोत्तमा च सा । सा तु प्रायो गुणानाञ्च क्रियाणाञ्चोपकल्पते । न हि द्रव्यस्य जातेर्वा भवत्यतिशयः क्वचित्” इति ॥ ४२ ॥ भ०

कपिपृष्ठगतौ ततो नरेन्द्रौ कपयश्च ज्वलिताग्निपिङ्गलाक्षाः ।

सुमुचुः प्रययुर्दुतं समीयुर्वसुधां व्योम महीधरं महेन्द्रम् ॥४३॥

यथासंख्यम् ।

स्थितमिव परिरक्षितुं समन्तादुदधिजलौघपरिप्लवाक्षरित्वौम् ।

गगनतलवसुन्धरान्तराले जलनिधिवेगसहं प्रसार्य देहम् ॥४४॥

उत्प्रेक्षा ।

कपिपृष्ठमतावित्यादि । ततोऽनन्तरं नरेन्द्रौ रामलक्ष्मणौ कपयश्च सर्व एते सुमुचुः वसुधां त्यक्तवन्तः प्रययुः व्योम आकाशं महेन्द्रं महीधरं समीयुः गतवन्तः लिटः क्तिप् गुणाभावात् धातोस्थिङ् । नरेन्द्रौ किम्भूतौ कपिपृष्ठगतौ इन्मन्त्रम् आरूढौ यथासंख्यमिति सुमुचुः इत्यादिनाक्रियाणां वसुधादीनाञ्च /कर्मणाम् अनुक्रमशो निर्देशात् । यथोक्तं, भूयसासुपदिष्टानां क्रियाणामथ कर्मणाम् । क्रमशो योऽनुनिर्देशो यथासङ्गं तदुच्यते इति ॥ ४३ ॥ ज० म०

कपौत्यादि । ततोऽनन्तरं कपिपृष्ठगतौ वाजरपृष्ठस्थौ नरेन्द्रौ रामलक्ष्मणौ ज्वलदग्निवत् पिङ्गलशरीराः कपयश्च वसुधां पृथ्वीं सुमुचुः त्यक्तवन्तः व्योम आकाशं प्रययुः प्रयातवन्तः महेन्द्राख्यं पर्वतं दुतं समीयुः सङ्गतवन्तः । यथासंख्यमिति क्रियापदानां कर्मपदानाञ्च क्रमेण अन्वयात् । यदुक्तं काव्यप्रकाशे, “यथासंख्यक्रमेणैव क्रमिकाणां समन्वयः” इति । अन्यथापि उक्तं, “भूयसासुपदिष्टानामर्थानां समधर्मिणाम् । क्रमशो योऽर्थनिर्देशो यथासंख्यं तदुच्यते” इति ॥ ४३ ॥ भ०

स्थितमित्यादि । उदधिजलौघात् समन्ततो यः परिप्लवो विनाशः तस्मात् धरित्रीं परिरक्षितुमिव गगनतलवसुन्धरयोर्गन्तराले देहं शरीरं जलनिधिवेगं सह्यते इति मूल-विभुजादित्यात् कः प्रसार्य स्थितं महेन्द्रं समीयुः । उत्प्रेक्षेति यथोक्तम्, “अवि-बन्धितसामान्यात् किञ्चिदुपमया सह । अतदगुणक्रियारोपात् उत्प्रेक्षातिशयान्विता” इति । अत्र महीधरसामान्यस्यापि विवक्षितत्वादविवक्षितं सामान्यत्वं रक्षितुमिव इति किञ्चित् उपमया सह महेन्द्रगिरिः अतदगुणतया रक्षणक्रियायोगः गगनतलं वसुन्धरां व्याप्य स्थितम् इति अतिशयान्विता ॥ ४४ ॥ ज० म०

स्थितमित्यादि । कौटुम्भं महेन्द्रम् उदधिः जलौघेन परिप्लवात् विनाश्यात् समन्तात् आप्लवनात् वा धरित्रीं पृथिवीं परिरक्षितुमिव समन्तात् वातुमिव गगनतलवसुन्धर-

विषधरनिलये निविष्टमूलं शिखरशतैः परिमृष्टदेवलोकम् ।

घनविपुलनितम्बपूरिताशं फलकुसुमाचिततृक्षरम्यकुञ्जम् ॥४५॥

वार्त्ता ।

योराकाशपृथिव्योरन्तराले मध्ये जलनिधिवेगसह' देहं प्रसार्य विस्तार्य स्थितं सहेः पचादित्वात् अन् परिप्लुडो भावेऽल् परिप्रवामिति पाठे पचादित्वात् अन् । चञ्चलां व्याकुलां वा । “परिप्रवञ्चलः स्यात् आकुलेऽपि परिप्रव” इति विश्वः । उत्प्रेक्षति, “अन्यथावस्थिताहत्तिश्रेतनस्येतत्स्य वा । अन्यथोत्प्रेक्षत यत्र तामुत्प्रेक्षां विदुर्बुधा” इति । अत्र स्वाभाविका द्वावापृथिव्याः अन्तराले स्थितिः पृथिवीरक्षणाद्यर्थतया सम्भाव्यते । अन्यत्वाद्, “अविवक्षितसामान्यात् किञ्चिन्नोपमया सह । अतदगुणक्रियायोगात् उत्प्रेक्षा-तिशयान्विता” इति । तत्र महीधरसामान्या विवक्षितत्वात् अत्राविवक्षितसामान्यत्वं परि-रक्षितुमिव इति प्रयोगात् किञ्चित् उपमया सहयोगित्वं महेन्द्रगिरिरतदगुणतया रक्षणाक्रियायोगः गगनतलवसुन्धरान्तरालं व्याप्य स्थितमिति अतिशयान्वितत्वम् । इवशब्दोऽप्युत्प्रेक्षाव्यञ्जकः ॥ ४४ ॥ म०

विषधरनिलय इत्यादि । विषधरनिलये पाताले निविष्टमूलं महेन्द्रं शिखरशतैः करणभूतैः परिमृष्टः संसृष्टो देवलोको येन घनैः निरन्तरैः विपुलैः विशालैः नितम्बैः मध्बलाभागेः पूरिता व्याप्ता आशा दिशो येन फलकुसुमान्वितैः ह्रदैः रम्यं कुञ्जं गहनं यस्मिन् । वार्त्ता इति तत्त्वार्थकथनात् सा द्विधा विशिष्टा निर्विशिष्टा च तत्र या पूर्वा सा स्वभावोक्तिः उदिता यथा इयमेव तथा चोक्तम् । स्वभावोक्तिरलङ्कार इति कैचित् प्रचक्षते । अर्थस्य तादवस्थस्य स्वभावोऽभिहितो यथा । इति निर्विशिष्टा वार्त्तानामालङ्कारः । यथोक्तं, “गतोऽस्तमर्को भातीन्दुर्यान्ति वासाय पचिषः । इत्येवमादिकं काव्यं वार्त्तामेतां प्रचक्षते” इति ॥ ४५ ॥ ज० म०

विषधरेत्यादि । पुनः कौटुशं महेन्द्रं विषधरनिलये पाताले निविष्टं मूलं यस्य तं शिखराणां शतैः करणभूतैः परिमृष्टः स्पृष्टो देवलोकः स्वर्गो येन घनैः निरन्तरालैः विपुलैः विशालैः घनैः मेघेन विपुलैर्वा नितम्बैः मध्बलाभागेः पूरिता व्याप्ता आशा दिशो येन फलिन पुष्पेण च आचितैः स्थापैः ह्रदैः रम्यं कुञ्जं लतादिपिहितस्वल्पं यत्र तं तथा । वार्त्ता इति तत्त्वार्थकथनात् सा द्विधा विशिष्टा निर्विशिष्टा च तत्र पूर्वा स्वभावोक्तिः उच्यते । यदुक्तं, “स्वभावोक्तिरलङ्कार इति कैचित् प्रचक्षते । अर्थस्य ताद-वस्थस्य स्वभाव इति कथ्यते” इति । निर्विशिष्टा तु सैव वार्त्तालङ्कारः । यथोक्तं

मधुकरविरुतैः प्रियाध्वनीनां
 सरसिरुहैर्दयितास्य हास्यलक्ष्म्याः ।
 स्फुटमनुहरमाणमादधानम्
 पुरुषपतेः सहसा परं प्रमोदम् ॥ ४६ ॥

प्रेयः ।

ग्रहमणिरसनं दिवो नितम्बम्
 विपुलमनुत्तमलब्धकान्तियोगम् ।

“गतोऽयमस्तमादित्यो गान्ति वासाय पत्निः । इत्येवमादिकं काव्यं वार्त्तामितां प्रचक्षते”
 इति प्रकृते तु स्वभावोक्तिरूपैव वार्त्ता बोध्या ॥ ४५ ॥ भ०

मधुकरविरुतैरित्यादि । प्रियाध्वनीनां सीतामम्बन्धिनां जल्पितानां मधुकरविरुतैः
 स्फुटं स्पष्टम् अनुहरमाणम् अनुकुर्वन्तं सादृश्यम् इति अर्थात् दयितायाः सीतायाः यत्
 आस्यं हास्यञ्च एतयोः लक्ष्म्याः सरसिरुहैः सादृश्यम् अनुहरमाणं सन्तं महेन्द्रं तत्र
 पद्मैः आस्यलक्ष्म्याः कुमुदैः हास्यलक्ष्म्याः अथवा कृत्यार्थैरिति षष्ठी अनुहरमाणशब्दस्य
 तुल्यार्थत्वात् सादृशी भवन्तम् इत्यर्थः । पुरुषपतेः रामस्य सहसा तत्क्षणम् आगत-
 मावस्य इत्यर्थः । परम् उत्कृष्टं प्रमोदम् आदधानं जनयन्तं समीयुः । प्रिय इति
 प्रियतमवस्वभिधानात् ॥ ४६ ॥ ज० म०

मधुकरैरित्यादि । पुनः कीदृशं महेन्द्रं मधुकराणां भमराणां विरुतैः शब्दैः
 प्रियायाः सीताया जल्पितानां स्फुटं व्यक्तम् अनुहरमाणं सादृश्यं दर्शयन्तम् । धातोः
 अनकार्यत्वात् अनुहरमाणमनुकुर्वन्तमित्यन्ये । सरसिरुहैः पद्मैर्दयितायाः सीतायाः
 आस्यस्य मुखस्य हास्यस्य च लक्ष्म्या अपि अनुहरमाणं पद्मविकाशस्य अत्र हास्यसास्येन
 पद्मैस्तदनुहरणमुक्तम् अन्ये तु सरसिरुहपदेन कुमुदमप्युच्यते तस्यापि सरःसम्भूतत्वात्
 तेन पद्मैरास्यलक्ष्म्याः कुमुदैर्हास्यलक्ष्म्याश्च अनुहरमाणमित्याहुः अतएव पुरुषपतेः रामस्य
 सहसा तत्क्षणम् आगतमावस्यैव परम् उत्कृष्टं प्रमोदम् आनन्दं दधानं कुर्वन्तम्
 जनयन्तम् इत्यर्थः । एतेन यावायं मङ्गलमपि सूचितम् । प्रिय इति प्रियतरवस्वभि-
 धानात् ॥ ४६ ॥ भ०

यहेत्यादि । दिवो नितम्बं मध्यभागं ग्रहाः मणिरसनेव यस्य विपुलं विलीर्णं न
 विद्यते उत्तमोऽस्मादिति अनुत्तमम् अतिशयवान् लब्धः कान्त्यायोगो येन क्षुतो घनो

च्युतघनवसनं मनोऽभिरामम्

शिखरकरैर्मदनादिव स्पृशन्तम् ॥ ४७ ॥

रसवत् ।

प्रचपलमगुरुभरासहिष्णुं जनमसमानमनूर्जितं विवर्ज्य ।

कृतवसतिमिवार्णवोपकण्ठे स्थिरमतुलान्नतिमूढतुङ्गमेघम् ॥ ४८ ॥

ऊर्जस्वी ।

वसनमिव यस्मात् शिखरेः करैः इव मदनादिव स्पृशन्तं महेन्द्रम् । रसवत् इति दिवो गिरेश्च स्त्रीपुंसयोः इव शृङ्गाररसाभिधानात् । तथा च उक्तं, “रसवत् दर्शितं स्पष्टं शृङ्गारादिरसं यथा” इति ॥ ४७ ॥ ज० म०

यद्वेत्यादि । पुनः कौटुशं महेन्द्रं शिखररूपकरैः मदनात् कामात् हेलोरिव दिव आकाशस्य नितम्बं मध्यभागं स्पृशन्तम् । कौटुशं नितम्बं गृहमणिरसनं यद्वाः चन्द्रादयो मणिनिर्मिता रसना काञ्ची यव विपुलं विलीर्णम् अनुत्तमलब्धकान्तियोगं न विद्यते उत्तमो यस्मात् लब्धः कान्तियोगो येन पश्चात् कर्मधारयः । च्युतघनवसनं च्युतो घनो मेघो वसनमिव यस्मात् एतेन प्रावृट्कालोऽपि सूचितः । अतएव मनोऽभिरामं चित्तानन्दकारम् अथ दिवो नायिकासाम्यं तथा महेन्द्रस्य नायकसाम्यं च व्यङ्ग्यम् । रसवादिति दिवो गिरेश्च स्त्रीपुंसयोरिव शृङ्गाररसस्य अभिधानात् । तथा च दण्डी, रसवत् रसमाषणम् इति ॥ ४७ ॥ भ०

प्रचपलमित्यादि । जनं लोकं प्रचपलं अस्थिरम् अगुरुं लघुम् अतएव भरासहिष्णुम् अनूर्जितम् अनहङ्गारं विवर्ज्य असमानत्वात् । अर्णवस्य समुद्रस्य उपकण्ठे समीपे कृतवसतिं कृतावस्थानं महेन्द्रं समीपुः तदेवासमानत्वात् दर्शयन्नाह । स्थिरम् अचलम् अतुलोन्नतिम् असाधारणमहत्त्वम् ऊढतुङ्गमेघं उद्धृतमहामेघम् आश्रयणीयत्वात् ऊर्जस्वीति साहङ्गारवस्त्वभिधानात् ॥ ४८ ॥ ज० म०

प्रचपलमित्यादि । पुनः कौटुशं महेन्द्रं जनं लोकं विवर्ज्य त्यक्त्वा विजनत्वात् । अर्णवस्य समुद्रस्य उपकण्ठे समीपे आत्मसदृशत्वात् कृता वसतिः येन स्थिरम् अचलम् अतुलोन्नतिं महोच्छ्रायम् एतेन गुरुत्वम् ऊर्जितत्वञ्च सूचितम् । ऊढतुङ्गमेघं धृतमहामेघं भारसदृशत्वात् जनवर्जने हेतुमाह । प्रचपलेति । कौटुशं जनम् असमानं स्वस्य असदृशम् । असमानत्वं दर्शयन्नाह । प्रचपलम् अस्थिरम्

स्फटिकमणिगृहैः सरत्नदीपैः प्रतरुणकिन्नरगीतनिस्वनैश्च ।

अमरपुरमतिं सुराङ्गनानां दधतमदुःखमनल्पकल्पवृक्षम् ॥ ४८ ॥

पर्यायोक्तम् ।

अथ ददृशुरुदीर्णधूमधून्नाम्

दिशमुदधिव्यवधिं समेतसीताम् ।

सहरघुतनयाः प्रवङ्गसेनाः

पवनसुताङ्गुलिदर्शितामुदक्षाः ॥ ५० ॥

समाहितम् ।

अगुरुं लघुम् अतएव भारासहनशीलम् अनूर्जितं दर्पशब्दं दुर्बलं वा जनस्य असदृशत्वात् त्यागः स्वसदृशस्य अर्णवस्य समीपे वासस्य युक्तः । ऊर्जस्वि इति सङ्घट्टारवस्त्वभिधानात् । यदुक्तं, ऊर्जस्वि रूढाङ्गारम् इति ॥ ४८ ॥ भ०

स्फटिकमणिगृहैरित्यादि । स्फटिकमणिगृहैः रत्नदीपयुक्तैः प्रतरुणानां किन्नरणां गीतनिस्वनैश्च हेतुभूतैः अमरपुरमतिं स्वर्गबुद्धिं सुराङ्गनानां दधतं जनयन्तम् । अदुःखं न विद्यते दुःखम् यस्मिन् इति सुखहेतुमित्यर्थः । बहुकल्पवृक्षं समीयुः । पर्यायोक्तिरिति अमरपुरमतिं दधतम् इत्यनेन पर्यायेण वचनगत्या तदेव अमरपुरमिति प्रतिपादनात् । तथा च उक्तं, पर्यायोक्तं यदन्येन प्रकारेणाभिधीयते इति ॥ ४८ ॥ अ० भ०

स्फटिकेत्यादि । पुनः कौटुशं महेन्द्रं रत्नदीपसहितैः स्फटिकमणौनां गृहैः प्रकृतप्रतरुणानां किम्पुरुषाणां गीतनादैश्च हेतुभिः सुराङ्गनानां देवस्त्रीणां अमरपुरमतिं स्वर्गबुद्धिं दधतं जनयन्तम् । अदुःखं नास्ति दुःखं यत्र सुखहेतुमित्यर्थः । अनल्पा बहवः कल्पवृक्षा यत्र तम् एवभूतं महेन्द्रं समीयुः इत्यन्वयः । पर्यायोक्तमिति अमरपुरमतिं दधतम् इति पर्यायेण वचनभङ्गात् । तदेव अमरपुरमिति प्रतिपादनात् । यदुक्तम्, अर्थमिष्टमनाख्याय तस्यैवार्थस्य सिद्धये । यत् प्रकारान्तराख्यानं पर्यायोक्तं तदुच्यते इति । अन्यथापि, पर्यायोक्तं यदन्येन प्रकारेणाभिधीयते इति । काव्यप्रकाशेऽपि, पर्यायोक्तं विना वाच्यवाचकत्वेन वस्तु यत् इति ॥ ४८ ॥ भ०

अत्रित्यादि । अथ प्राप्तागन्तरं प्रवङ्गसेनाः सहरघुतनया दिशं ददृशुः

जलनिधिमगमन्महेन्द्रकुञ्जात्प्रचयतिरोहितनिग्मरश्मिभासः ।

सलिलसमुदयैर्महातरङ्गैर्भुवनभरक्षममथभिन्नवेलम् ॥ ५१ ॥

उदारम् ।

उदधिव्यवधिं सजलधिव्यवधानां दक्षिणाम् इत्यर्थः । उपसर्गे चोः किः । उदीर्णेन महता धूमेन धूसां अस्पृष्टां समेतसीतां सङ्गता सीता अनया इति तृतीयार्थे बहुव्रीहिः । पवनसुतस्य अङ्गुल्या दर्शिताम् उदचाः ऊर्द्धीकृताचाः बहुव्रीहौ सकृद्युत्थोरिति षच् धित्त्वणो ङीष् न भवति तस्य अनित्यत्वात् तेन दंष्ट्रेत्युपपन्नं भवति । समाहितमिति अनन्यमनस्कतया दिशोऽवलोकनात् ॥ ५० ॥ ज० म०

अथेत्यादि । महेन्द्रप्राप्तमन्तरं रघुतनयाभ्यां रामलक्ष्मणाभ्यां सहिता वानरसेनाः उदचाः उद्गतनेत्राः सत्यः समुद्रव्यवधानां दक्षिणां दिशं दृष्टशुः । कौटुम्भीम् उदीर्णेन महता धूमेन धूसां कृष्णलोहिताम् ऋगेषणां क्लेशरूपम् । समेता सङ्गता सीता यां यत्र वा पवनसुतस्य हनूमतोऽङ्गुल्या दर्शितां निर्दिष्टाम् उदचा इति उद्गतम् ऊर्द्धीकृतम् अथ चक्षुः यासाम् इन्द्रियसामान्यवाचिनोऽपि अक्षशब्दस्य विशेषपरत्वात् नेत्रवाचकत्वम् किं वा सकृद्युत्थाः षः स्वाङ्ग इति षप्रत्ययान्तस्य उदक्षशब्दस्य स्वसादौ पाठत्वेन नमनसंख्यास्वस्वजादेरिति ईप्रत्ययतिषेधः नदादिपाठस्य अनित्यत्वात् इति कालापाः मत्वादित्वादिति वाञ्छिताः प्रवङ्गसैन्या इति पठन्ति अन्ये । समाहितमिति दक्षिणदिगवलोकनं स्वत एव जायमानं हनूमदङ्गुलिदर्शितत्वेन सुकरत्वात् समाहितम् । यदुक्तं, समाधिः सुकरं कार्यं कारयान्तरयोगत इति । अन्यथापि, 'किञ्चिदारभमाणस्य कार्यं' देववशान् पुनः । तत्साधनसमापत्तिर्यदाहुस्तस्माद्विहितम् इति । जयमङ्गलायान्तु, एकाचित्तमा दिशोऽवलोकनात् सम्पादितम् इत्युक्तम् ॥ ५० ॥ म०

जलनिधिमित्यादि । महेन्द्रकुञ्जात् जलनिधिम् अगमन् गतवत्यः प्रवङ्गसेनाः लृद्धित्वात् च्चेरङ् । प्रचयेन उद्गततया तिरोहितास्तिग्मरश्मिभासी येन निकुञ्जेन तस्मात् निकुञ्जात् सलिलसमुदयेः महातरङ्गैः महोर्मिभिः भुवनस्य भरणे क्षममपि शक्तमपि भूभरण इति क्रैयादिकः तस्य ऋतोरपि रूपम् । अभिन्नवेलम् अनतिक्रान्तमर्थ्यादं जलनिधिम् उदारमिति उदात्तमित्यर्थः । महानुभावताप्रतिपादनात् यतो महातरङ्गैः जलसमूहैः भुवनभरक्षममपि अभिन्नवेलमिति द्विविधम् उदारं महानुभावतया विविध-रवयोगाच्च इति इयं महानुभावता दर्शिता ॥ ५१ ॥ ज० म०

पृथुगुरुमणिशुक्तिगर्भभासा ग्लपितरसातलमभृताम्बुकारम् ।

उपहतरविरश्मिप्रतिमुञ्चेः प्रलघुपरिप्लवमानवज्जालैः ॥ ५२ ॥

उदारमेव ।

जलनिधिमित्यादि । सरघृतनयाः प्रवङ्गसेना महेन्द्रकुञ्जात् जलनिधिम् अगमन्
जौगमल्लगत्याम् लृदिच्चात् घ्यां ङ । प्रचयेन समूहेन तिरोहिता आच्छादिताः
तिष्मरश्मः सूर्यस्य भासो दीप्तयो याभिः ताः प्रवङ्गसेनानां विशेषणं प्रचयेन
उच्चतया तिरोहिताः तिष्मरश्मिभासो येन तस्मादिति कुञ्जविशेषणं वा । कौटुशं
जलनिधिं महान्तस्तरङ्गा ऊर्मयो येषु तैः सलिलसमुदयैः जलसमूहैः भुवनस्य
पृथिव्या भरणे पूरणे चमं शक्तमपि अभिन्नवेलम् अनतिक्रान्तमर्थ्यादम् । उदात्तमिति
महानुभावताप्रतिपादनात् महानुभावत्वन्तु महातरङ्गजलसमूहैः भुवनभरच-
मस्यापि अभिन्नवेलत्वात् । तथा च उक्तम् आशयस्य विभूतेर्वा यत् महत्त्वमनुत्तमम् ।
उदात्तं नाम तं प्रादुरलङ्कारं मनोषिण इति । उदारमिति पाठेऽपि अयमेवार्थः ।
द्विविधमिदं महानुभावत्वात् नानारत्नयोगित्वाच्च आद्यम् अन्तीकम् ॥ ५१ ॥ म०

द्वितीयमाह

पृथ्वित्यादि । पृथ्वी महान्तः गुरवः तु न परिच्छेद्याः मणयो मौक्तिका यामां
शुक्तीनां तथाविधानां गर्भस्य भासा दीप्ता ग्लपितं क्षयितं रसातले संभृतम्
उपचितम् अम्बुकारं येन तम् उच्चैः उपरि प्रलघूनाम् अल्पानां परिप्लवमानानां
वज्राणां यानि जालानि समूहाः तैः उपहता रविरश्मिप्रत्ययो यस्मिन् सः तं जल-
निधिं अगमन् धवजं वारिणि तरति तत् प्रशस्तम् इत्युक्तम् । एतदेवापरेऽन्येन
वाक्यार्थेनान्यथा विदुः । नानारत्नवियुक्तं यत् तत् किलोदारमुच्यते इति ॥ ५२ ॥ ज० म०

द्वितीयं दर्शयति

पृथ्वित्यादि । कौटुशं जलनिधिं पृथ्वी महान्तो गुरवो गुरुत्वाख्यगणविशेष-
शुक्ता ये मणयो मौक्तिकानि तेषां याः शुक्तयः तामां गर्भभासा अन्तर्लानदीप्ता
ग्लपितं नाशितं रसातले पाताले संभृतम् उपचितम् अम्बुकारं येन सः । सुक्ताः कोटः
स्त्रियां शुक्तिः इत्यमरः । उच्चैः उपरि प्रलघूनां लघुतमानाम् अतएव परिप्लवमानानां
तरतां वज्राणां ह्रीरकाणां जालैः समूहैः उपहता रविरश्मिप्रत्ययो येन यत्र वा तं
यत् वज्रं जले तरति तत् प्रशस्तम् । यदुक्तं रत्नपरौचायां, गुरुणि सर्वरत्नानि वज्रमेकं
परं लघु । भिद्यन्तेऽन्यानि वक्ष्येण तत्र केनापि भिद्यते इति । उदात्तमेवेति द्विविध-

समुपचितजलं विवर्द्धमानैरमलसरित्सलिलैर्विभावरीषु ।

स्फुटमवगमयन्तमूढवारीन् शशधररत्नमयान्महेन्द्रसानून् ॥५३॥

उदारमेव ।

भुवनभरसहानलङ्घ्रधाम्नः पुरुक्चिरत्नभृतो गुरुदेहान् ।

अमविधुरविलीनकूर्मनक्रान् दधतमुदूढभुवो गिरीनर्हींश्च ॥५४॥

झिष्टम् ।

रवाङ्घ्रियुक्तावान् । यदुक्तं, “पूर्वत्रायथमाहात्म्यमवाभ्युदयगौरवम् । विविक्षितमिति व्यक्तमुदात्तं हयमप्यद” इति । अन्यथापि “नानारवाङ्घ्रियुक्तं यत् तद्योदात्तं किलोच्येत” इति ॥ ५२ ॥ भ०

समुपचितजलमित्यादि । विभावरीषु रात्रिषु विवर्द्धमानैः अमलैः सरित्सलिलैः समुपचितजलम् उदधिं स्पष्टम् अवगमयन्तं बोधयन्तम् । किमित्याह महेन्द्रसानून् शशधररत्नमयान् चन्द्रकान्तस्वभावान् ऊढवारीन् धृतवारीन् अन्यथा कथं धीयते जलं यदि चन्द्रकान्तसानवो न स्युः उदारमेवेति रवयोगात् ॥ ५३ ॥ ज० म०

समुपेत्यादि । कौटुशं जलनिधिं विभावरीषु रात्रिषु विवर्द्धमानैः अमलसरित्सलिलैः निर्मलनदीजलैः समुपचितजलम् । अतएव महेन्द्रसानून् शशधररत्नमयान् प्रचुरचन्द्रकान्तमयान् तत्स्वरूपान् वा अवगमयन्तं बोधयन्तम् ऊढवारीन् धृतजलान् । यदि तव चन्द्रकान्तमयाः सानवो न स्युः तदा कथम् ऊढजलाः स्युः ततश्च कथं वा तत्समीपे नदीनां जलवृद्धिरिति तदनुमानमिति भावः । उदात्तमेवेति रवयोगात् उदात्तं वस्तुनः सम्पदिति काव्यप्रकाशः ॥ ५३ ॥ भ०

भुवनभरसहानित्यादि । गिरीन् भुवनभरसहान् अर्हींश्च तादृशान् एव दधतं जलनिधिम् अगमन् गिरीन् अलङ्घ्रधाम्नः अर्हींश्च अनभिभवनीयतेजसः गिरीन् पुरुक्चिरत्नभृतः अर्हींश्च महाक्चिरत्नभृतः गिरीन् गुरुदेहान् अर्हींश्च महाकायान् अमविधुराः अमपौडिताः निलीनाः कूर्मा नक्राश्च येषु तान् गिरीन् अर्हींश्च उदूढभुवो धृतवसुधान् गिरीन् अर्हींश्च नक्षत्रप्रशानिति गुलं पूर्वस्मानुनासिकः झिष्टमिति । उपमानेनोपमेयस्य साधनात् । तथा चोक्तं विशेषणैर्न झिष्टम् । उपमानेन यत् तत्समुपमेयस्य साध्यते । क्रियागुणाभ्यां नात्वा च झिष्टं तदभिधीयते इति । अत्र उपमानभूतैः अहिभिः उपमेयभूतानां गिरीणां तत्त्वस्य तादृश्यस्य भुवनभरादि-

प्रदृष्टशकुरुमुक्तशोकरौघान्
विमलमणियुतिमंभृतेन्द्रचापान् ।
जलमुच इव धीरमन्द्रघाघान्
चित्तिपरितापहृतो महीतरङ्गान् ॥ ५५ ॥
श्लिष्टमेव ।

ताद्रूप्यक्रियया तद्गुणेन च साधनेन गिरिभिः अहिभिश्च नाम्ना च शब्देन भुवने
भरसहान् इत्यादिना साध्यमानत्वात् रूपकमपि ईदृशमेव । किन्तु श्लिष्टस्य भेदेन
उपमानोपमेययोः युगपत् प्रयोगात् रूपके पुनरेकस्य एव उपमेयपुरुषस्य उप-
मानम् । तथा च उक्तम्, “लक्षणं रूपकेऽपीदं विद्यते काममव तु । दृष्टः प्रयोगो
युगदुपपमानोपमेययोः” इति तदुक्तम् लक्षणम् । श्लिष्टं सहीकृत्युपमाहेतुनिर्देशात्
विविधं यथा उक्तम्, “श्लेषादेवार्थवत्त्वसौर्यस्य च क्रियते भिदा । तत् सहीकृत्युपमा
हेतुनिर्देशात् विविधं यथा” इति । तव इदं सहीकृतिश्लिष्टम् उक्तं गिरीन् अहीन्
इति सहीकृत्या निर्देशात् ॥ ५४ ॥ ज० म०

भुवनेत्यादि । पुनः कौटुशं जलनिधिं गिरीन् पर्वतान् अहीन् सर्पांश्च दधत्
पर्वतसर्पयोर्युगपद्विगेषणान्याह भुवनभरसहान् जगतां भारस्य सहान् दृढत्वात् बल-
वत्त्वाच्च सहेः पसादित्वात् अन् । अलङ्कारात्मः अनभिगम्यस्थानान् अहिपक्षे अनभि-
भवनीयतेजसः पुरुषचिरतुभृतः प्रचुरदौर्गन्धर्तुधारकान् रत्नोत्पत्तिस्थानत्वात्
फणारत्नयोगात् च गुरुदंष्ट्रान् अलघुमहाशरीरान् अमविधुरविलीनकूर्मनक्रान् अमेघ
विधुरा विकलाः सन्तो विलीनाः संश्लिष्टाः कच्छपाः कुम्भीराश्च येषु उद्भूतमुबो
धृतभूमौन् पर्वतोपरि बालकासञ्चयन भूम्युत्पत्तेः भूमिधारकस्य शेषनागस्य तव
सत्त्वात् च एवम् एवभूतं जलनिधिम् अगमन् इति सम्बन्धः । श्लिष्टमिति श्लिष्ट-
मिष्टमनेकाग्रम् एकरूपान्वितं वचः । तदभिन्नपदं भिन्नपदप्राम्यमिति द्विधा तदिह
अभिन्नपदं दर्शितं पदभङ्गाभावात् तत् पुनस्त्रिविधम् । तथा च उक्तं, “श्लेषादेवार्थ-
वत्त्वसौर्यस्य च क्रियते भिदा । तत् सहीकृत्युपमा हेतुनिर्देशात् विविधं यथा” इति
तत् इदं सहीकृत्युपमा हेतुनिर्देशात् विविधं यथा इति सहीकृत्या निर्देशात् अन्यत्रयम्
क्रमेण अग्रे उदाहरिष्यति ॥ ५४ ॥ म०

प्रदृष्टशकुरुत्यादि । महातरङ्गान् जलमुच इव मीघानिव प्रदृष्टशः प्रदृष्टवत्यः

विद्रुममणिक्कतभूषा मुक्ताफलनिकररञ्जितात्मानः ।

बभ्रुवदकनागरुग्णा वेलातटशिखरिणो यत्र ॥ ५६ ॥

हेतुश्लिष्टमेव ।

उरवो महान्तो मुक्ताः प्रकीर्णाः शीकरौघा येषु अमलमणिद्युतय एव सन्ततानि इन्द्रचापानि येषु धीरमन्द्रघोषान् मधुरगभीरध्वनीन् चितिपरितापहतः पृथिवी-सन्नापहारिणः इदम् अपि यथानिर्दिष्टविशेषणात् श्लिष्टं जलमुच इव इत्युपमान-निर्देशात् ॥ ५५ ॥ ज० म०

प्रदट्टश्रित्यादि । सहस्रघुतनयाः प्रवङ्गसेना जलमुच इव मेवान् इव महत्स्र-ज्जान् ऊर्ध्वान् प्रदट्टयुः मेघतरङ्गयोर्युगपद्विशेषणान्याह । उर्विति उरवो महान्तो मुक्ताः कीर्णाः शीकरौघा येषु तान् निर्मलरत्नदीप्तय एव ताभिः करणभूताभिर्वा सभृतानि इन्द्रचापानि यत्र । तदुक्तम् अकाले शक्रचापानामुदयस्तु यतो भवेत् । असौ धन्यतरो ज्ञेयो बहुमूल्यो महामणिः इति । मेघपक्षे अमलमणीनाम् इव द्युतिः येषां तादृशानि उद्भूतेन्द्रचापानि यत्र । धीरमन्द्रघोषान् मधुरगभीरध्वनीन् चिति-परितापहतः पृथिवीसन्नापहारिणः । श्लिष्टमेवेति पूर्वोक्तलक्षणसत्त्वात् किन्तु जलमुच इव इत्युपमानिर्देशात् उपमाश्लिष्टम् इदम् ॥ ५५ ॥ भ०

विद्रुमेत्यादि । वेलातटशिखरिणो यत्र इति जलनिधौ बभ्रुः शोभन्ते स्म ते तमोयुरिति वक्तव्यमात्रेण सम्बन्धः वेलातटाः शिखरिणश्चेति द्वन्द्वः । शेषाणि विश्लेषणानि उभयत्र तुल्यानि इदमपि यथानिर्दिष्टमेव किन्तु हेतुश्लिष्टं हेतुद्वारेण विशेषणानां निर्देशात् । विद्रुममणिक्कतभूषणत्वात् जलहस्तिभग्नत्वात् च बभ्रुः इति ॥ ५६ ॥ ज० म०

विद्रुमेत्यादि । यत्र जलनिधौ वेलातटशिखरिणो बभ्रुः शोभन्ते स्म तमोयुः इत्ययिमश्लोकेन अन्वयः । वेलातटाश्च शिखरिणश्चेति द्वन्द्वः । उभयं विशिनष्टि विद्रुमैः प्रवालैः मणिभिश्च कृता भूषा येषु ते तथा मुक्तामणीनां उत्कृष्टभौक्तिकानां मुक्तानां मणीनाञ्च वा निकरेण समूहेन रञ्जिता आत्मानो देहाः प्रदेशा येषां उदकभागरुग्णा जलहस्तिभग्नाः श्लिष्टमेव इति पूर्वोक्तलक्षणसत्त्वात् किन्तु हेतुश्लिष्टमिदं युगपदुभय-विशेषणानां हेतुत्वे नैव निर्देशात् । प्रवालमणिक्कतालङ्कारत्वात् मुक्तामणिदीप्तिरञ्जित-रूपत्वात् उदकनागभग्नत्वात् च बभ्रुरित्यर्थः ॥ ५६ ॥ भ०

भृतनिखिलरसातलः सरत्नः

शिखरिसमोर्मितिरोहितान्तरीक्षः ।

कुत इह परमार्थतो जलौघो

जलनिधिमौयुरतः समेत्य मायाम् ॥ ५७ ॥

अपङ्कतिः ।

शशिरहितमपि प्रभूतकान्तिम्

विबुधहृतश्रियमप्यनष्टशोभम् ।

भृतनिखिलरसातल इत्यादि । एवं गुणविशिष्टो जलौघः कुत इह प्रदेशे परमार्थतः परमार्थेन विद्यते । किं तर्हि माया ? यतः पूरिताशेषपातालत्वात् सरत्नत्वात् शिखरसमैः ऊर्मिभिः पिहितान्तरीक्षत्वात् च सराघवाः प्रवङ्गसेनाः समेत्य मायानिव जलनिधिमौयुः ज्ञातव्यः । सर्वे गत्यर्था ज्ञानार्था इति भृञ् भरण इति भौवादिकः । अपङ्कतिरिति मायामित्यन्तर्गतोपमारूपतया निर्देशात् विद्यमानार्थस्य आपङ्गत्वात् । तथा चोक्तम्, अपङ्कतिरितीष्टाव किञ्चिदन्तर्गतोपमा । भूतार्थापङ्गवादेषा क्रियतेऽस्या भिदा यथा इति ॥ ५७ ॥ ज० म०

भृतेत्यादि । सहस्रघुतनथाः प्रवङ्गसेनाः समेत्य मिलित्वा जलनिधिम् भूतः कारणात् मायानिव ईयुः ज्ञातव्यः । सर्वेषां गत्यर्थानां ज्ञानार्थत्वात् । किं कारणं तदाह इह प्रदेशे जलौघः कुतः परमार्थतस्तत्त्वेन विद्यते । कौटुशः भृतनिखिलरसातलः पूरिताशेषपातालः रत्नैः सहितः पर्वततुल्यतरङ्गैः आच्छादिताकाशः जलस्य एतादृशत्वासम्भवादियं खलु मायेति भावः । अपङ्कतिरिति जलनिधिम् उपमेयम् असत्यं कृत्वा मायानिव इत्युपमानस्य सत्यतया व्यवस्थापितत्वात् तथा चोक्तं, प्रकृतं यन्निषिध्यन्तत् साध्यते सा त्वपङ्कतिः इति । अन्यत्रापि, अपङ्कतिः अभीष्टा च किञ्चिदन्तर्गतोपमा । भूतार्थापङ्गत्वात् ज्ञेया क्रियतेऽस्याभिदा यथा इति ॥ ५७ ॥ म०

शशिरहितमित्यादि । शशिरहितमपि सुगन्धचन्द्ररहितमपि प्रभूतकान्तिं पद्मरागादिरत्नावभासितत्वात् विबुधहृतश्रियमपि अमष्टशोभं सर्वदा शोभास्पदत्वात् सुरैः मथितमपि दिवम् आकाशं जलौघैः समभिभवन्तम् अत्युच्छ्रितत्वात्

मथितमपि सुरैर्दिवं जलौघैः

समभिवन्तमविचतप्रभावम् ॥ ५८ ॥

विशेषोक्तिः ।

क्षितिकुलगिरिशेषदिग्गजेन्द्रान्

सलिलगतामिव नावमुद्वहन्तम् ।

धृतविधुरधरं महावराहम्

गिरिगुरुपोत्रमपीहितैर्जयन्तम् ॥ ५९ ॥

व्याजस्तुतिः ।

तत् एवम् अविचतप्रभावम् अखण्डिताभिमानमीयुः ज्ञातव्यः । विशेषोक्तिरिति श्रुत्यादेरेकदेशस्य विगमेऽपि प्रभूतकान्त्या गुणान्तरेण स्तुतिविशेषस्य प्रतिपादनात् । यथोक्तम्, एकदेशस्य विगमे या गुणान्तरसंस्तुतिः । विशेषप्रथनायासौ विशेषोक्तिर्मता यथा इति ॥ ५८ ॥ भ०

शशीत्यादि । कीदृशं जलनिधिमीयुः शशिरहितमपि चन्द्रेण विरहितमपि प्रभूतकान्तिं प्रचुरदीप्तिं नानारत्नोपशोभितत्वात् विबुधहृतमिथमपि देवहृतलक्ष्मीकमपि अनष्टशोभं सकलशोभास्पदत्वात् सुरैः मथितमपि जलौघैः दिवम् आकाशं सम्यक् अभिवन्तम् अलुक्कितत्वात् । अतएव अविचतप्रभावम् अखण्डितमहिमानं विशेषोक्तिरिति चन्द्रादेः एकदेशस्य वैकल्येऽपि तत्कार्यप्रभूतकान्त्यादिना गुणान्तरेण विशेषस्य प्रतिपादनात्, तथा च उक्तं, गुणजातिक्रियादीनां यत्र वैकल्यदर्शनम् । विशेषदर्शनायैव सा विशेषोक्तिरिष्यते । अन्यथापि, एकदेशस्य विगमे या गुणान्तरसंस्तुतिः । विशेषप्रथनायासौ विशेषोक्तिर्मता यथा इति ॥ ५८ ॥ भ०

क्षितौत्यादि । क्षितिं पृथिवीं कुलगिरीन् कुलपर्वतान् शेषं मागराजं दिग्गजेन्द्रान् ऐरावतादीन् सलिलगतामिव नावमुद्वहन्तं जलनिधिं महावराहं धृतविधुरधरं धृता उद्धृता विधुरा विह्वला धरा मही येन इति । गिरिगुरुपात्रं गिरिवत् गुरु पोत्रं यस्य तमपि ईहितैः सेष्टितैः जयन्तं जलनिधिमीयुः । व्याजस्तुतिरिति क्षित्यादिधारणात् अधिकगुणस्य जलनिधिः स्तावव्यपदेशेन वराहेण तुल्यत्वात् तम् अपि महावराहं जयन्तम् इति किञ्चित् विधातुमिच्छया निन्द-

गिरिपरिगत चञ्चलापगान्तम्
 जलनिवहं दधतं मनोऽभिरामम् ।
 गलितमिव भुवो विलोक्य रामम्
 धरणिधरस्तनशुक्लपट्टचौनम् ॥ ६० ॥
 उपमारूपकम् ।

नक्तम् । तथा च उक्तं, दूराधिकगुणस्त्रोत्रव्यपदेशेन तुल्यता । किञ्चिद्विधितया
 निन्द्य व्याजस्तुतिरसौ यथा इति ॥ ५९ ॥ ज० म०

चित्तेत्यादि । जलनिधिमौयुः इति सम्बन्धः । कौटुशं चित्तिं कुलपर्वतान्
 श्रेष्ठं नागराजं दिग्गजेन्द्रान् ऐरावतादींश्च सलिलगतां नौकामिव उद्वहन्तं दधतम् ।
 अतएव महावराहमपि ईहितैः चेष्टितैः जयन्तम् । कौटुशं महावराहं धृतविधुरधरं
 धृता उज्जुता विधुरा प्रलये व्याकुला धरा पृथिवी येन गिरिवत् गुरु महत् पोव
 सुखं यस्य समुद्रपले पोव तरङ्गः । व्याजस्तुतिरिति जलनिधिः को महिमा यः
 सदा चित्यादिभारं सेवकवत् वहतीति अतो निन्दां कृत्वा महावराहं जयन्तम् इति
 प्रशंसनात् यत् वा भगवज्जयमप्यापाततौ निन्दात्वेन उक्ता तत् सादृश्यप्रदर्शनेन स्तुति-
 रक्ता । तथा च उक्तं यदि निन्दति वा स्तौति व्याजस्तुतिरसौ मता । दोषाभासा
 गुणा एव भजन्ते यव सन्निधिम इति । अन्येस्तु चित्यादिधारणात् अधिकगुणस्य जल-
 निधिः स्त्रोत्रव्यपदेशेन महावराहतुल्यत्वात् तमपि महावराहम् ईहितैः जयन्तम्
 इति किञ्चिद्विधितया निन्दनाद् व्याजस्तुतिः इति उक्तम् । तथा हि, दूराधिकगुण-
 स्त्रोत्रव्यपदेशेन तुल्यता । किञ्चिद्विधितया निन्दा व्याजस्तुतिरसौ मता इति
 ॥ ५९ ॥ भ०

गिरिपरीत्यादि । गिरिभिः परिगताः संस्पृष्टाः चञ्चला विलोला आपगान्ता
 नयान्ता यस्मिन् जलनिवहं तं जलनिवहं दधतं धारयन्तं समुद्रमौयुः । कौटुश-
 मिव जलनिवहं रामं भर्तारं विलोक्य हृष्टाया इत्यर्थप्राप्तं ततश्च पूर्वकास्त्रिं ज्ञा ।
 भुवः पृथिव्या इव धरणिधरस्तनयोः शुक्लपट्टस्य चौनमिव गलितम् उपमारूपकम्
 इति । तथा च उक्तम्, उपमानस्य तद्भावं उपमेयस्य रूपयन् । यो वदत्युपमा-
 भेदमुपमारूपकं यथा इति ॥ ६० ॥ ज० म०

गिरिपरीत्यादि । कौटुशं जलनिधिं जलस्य निवहं समूहं दधतं धारयन्तम् ।
 कौटुशं जलनिवहं गिरिभिः परिगताः संस्पृष्टाः चञ्चला नयान्ता नयवधवा यव

अपरिमितमहाद्भुतैर्विचित्रः

च्युतमलिनः शुचिभिर्महानलङ्घ्यैः ।

तरुसृगपतिलक्ष्मणक्षितीन्द्रेः

समधिगतो जलधिः परं बभासे ॥ ६१ ॥

तुल्ययोगिता ।

तं मनोऽभिरामं स्वपतिं विलोक्य हर्षवशात् जायारूपाया भुवः पृथिव्या धरणि-
धरस्व पर्वतस्य स्तररूपस्य गलितं सस्तं शुक्लवर्णपटाञ्चलमिव उपमारूपकमिति
उपमासङ्घितं रूपकमित्यर्थः । अत्र उपमानेन स्तनेन उपमेयस्य कस्यचित्
धरणीधरस्य स्तनलं रूपितं गलितं पट्टचौनमिव इत्युपमापि निर्दिष्टा । तथा च
उक्तम्, “उपमानेन तद्भावं उपमेयस्य रूपयन् । यददत्यपमानं तदुपमारूपकं
यथा” इति । अन्यथापि उक्तम्, “इष्टं साधर्म्यवैधर्म्यदर्शनान्मुखागौणयोः । उपमा-
व्यतिरेकाख्यं रूपकहितयं यथा” इति ॥ ६० ॥ भ०

अपरिमितमहाद्भुतैरित्यादि । तरुसृगपतिलक्ष्मणक्षितीन्द्रेः सुग्रीवलक्ष्मण-
रामैः समधिगतः प्राप्नो जलधिः परं सुष्ठु बभासे शोभते स्म । कीदृशैः कीदृशैः
इत्याह । अपरिमितमहाद्भुतैः विचित्रः नानाद्भुतः शुचिभिः विमलैः च्युतमलिनो-
निर्मलोऽलङ्घ्यैः अनभिभवनीयैः महान् अनभिभवनीयः एवञ्च कृत्वा तेनापि ते
समधिगताः परं बभासिर इति तुल्ययोगितेति न्यूनानामपि तेषां सुग्रीवादीनां
विशिष्टेन जलनिधिना महाद्भुतत्वादिगुणसाम्यविवक्षया तुल्यस्य कार्यस्य भासन-
लक्ष्यस्यानुष्ठानेन तुल्ययोगात् । तथा च उक्तम् । न्यूनस्यापि विशिष्टेन गुण-
साम्यविवक्षया । तुल्यकार्यक्रियायोगादित्युक्ता तुल्ययोगिता” इति ॥ ६१ ॥ ज० म०

अपरमितेत्यादि । तरुसृगाणां वानराणां पत्या सुग्रीवेण लक्ष्मणेन चिती-
न्द्रेण रामेण च समधिगतः प्राप्नो जलधिः परम् अत्यर्थं बभासे शोभते स्म । क्रमेण
सुग्रीवादीनां समुद्रस्य च तुल्यानि विशेषणान्याह । अपरिमितमहाश्रयैः विचित्रः
आश्चर्यान्वितः च्युतमलिनः शुचिभिः विमलैः महान् अनभिभवनीयः अलङ्घ्यैः
अनभिभवनीयैः एवञ्च सति तुल्यरूपत्वात् तेन समधिगतास्तेऽपि बभासिरे-
क्यर्थात् गम्यते । तुल्ययोगितेति उपमानानामपि सुग्रीवादीनां विशिष्टेन जल-
धिना गुणसाम्यविवक्षया तुल्यकार्यस्य भासनलक्ष्यस्य योगात् । यथा च उक्तम्,

न भवति महिमा विना विपत्तेः

अवगमयन्निव पश्यतः पयोधिः ।

अविरतमभवत् क्षणे क्षणेऽसौ

शिखरिपृथुप्रथितप्रशान्तवीचिः ॥ ६२ ॥

निदर्शनम् ।

विवक्षितगुणोत्कर्षे यत् समीकृत्य कस्यचित् । कौर्त्तनं स्तुतिनिन्दार्थं सा स्मृता
तुल्ययोगिता इति । अन्यत्राप्युक्तं, “न्यूनस्यापि विशिष्टेन गुणसाम्यविवक्षया । तुल्य-
कार्थक्रियायोगादित्युक्ता तुल्ययोगिता” इति ॥ ६१ ॥ भ०

न भवतीत्यादि । महिमा महत्त्वं विना विपत्तेः विनाशं विना न भवति
पृथग् विना इत्यादिना पञ्चमी नास्त्येव तन्महत्त्वं यस्य विनाशो नास्तीति एवम् अव-
गमयन् बोधयन् इव पयोधिः तान् पश्यतो रामादीन् अविरतम् अविच्छेदेन शिख-
रिवत् पृथक् प्रथिताः प्रशान्ताश्च वीचयो यस्य स एवं क्षणे क्षणे अभवत् भूतवान् ।
निदर्शनेति प्रतिक्षणं वीचीनां पृथुत्वप्रशान्तत्वभवनक्रियैव महिमभवनस्य तदर्थस्य
विपत्तिफलस्य उपादानात् न यथेववतिशब्दानां प्रयोगात् । तथा च उक्तं, “क्रियैव
तदर्थस्य विशिष्टस्योपदर्शनात् । इष्टा निदर्शना नाम यथेववतिभिर्विना” इति
॥ ६२ ॥ ज० भ०

न भवतीत्यादि । विपत्तेः विना विनाशं विना महिमा महत्त्वं न भवति ।
अन्यारभ्येति विनायोगे पञ्चमी नास्ति एव तत् महत्त्वं यस्य विपत्तिः नास्तीति पश्यतो
रामादीन् अवगमयन् इव बोधयन् इव असौ पयोधिः अविरतम् अविच्छेदेन
क्षणे क्षणे शिखरिपृथुप्रथितप्रशान्तवीचिः अभवत् पर्वतवत् पृथगो महान्तः
प्रथिताः प्रकाशिताः पश्चात् प्रशान्ताश्च वीचयः तरङ्गा यस्य स तथा महता विपत्तौ
खेदो न कर्त्तव्य इति रामं प्रत्युपदिष्टमिति पश्यत इत्यस्य भावः । निदर्शनम्
इति प्रतिक्षणं वीचीनां पृथुत्वप्रशान्तिक्रियां दर्शयित्वा अन्यत्रापि महिम्नो विपत्ति-
फलस्य उपादानात् । तथा च उक्तम् । अर्थान्तरग्रहत्वेन किञ्चित् तत् सदृशं फलम् ।
सदसत्त्वानि दृश्येते यदि स्यात् तन्निदर्शनम् इति । अन्यत्राप्युक्तं, “क्रियैव तद-
र्थस्य विशिष्टस्योपदर्शनात् । इष्टं निदर्शनं नाम यथेववतिभिर्विना” इति । कार्यः
शब्दो यथा घट इत्यादिवत् यथाशब्दादिभिः विना इदं निदर्शनम् इति ॥ ६२ ॥ भ०

समुद्रोपकण्ठे रामस्य मदनावस्थामाह ।

मृदुभिरपि विभेद पुष्पवाणैः

जलशिशिरैरपि मारुतैर्ददाह ।

रघुतनयमनर्थपण्डितोऽभौ

न च मदनः क्षतमाततान नार्चिः ॥ १३ ॥

विरोधः

अथ मृदुमलिनप्रभौ दिनान्ते

जलधिसमोपगतावतीतलोकी ।

मृदुभिरित्यादि । मदनोऽनर्थपण्डितः निष्प्रयोजनकुशलः पुष्पवाणैरपि मृदुभिः रघुतनयं विभेद न चासी क्षणम् आततान जनितवान् । जलशिशिरैः मारुतैः तमेव रघुतनयं ददाह । न च असी अर्चिः ज्वालाम् आततान विरोध इति पुष्पवाणानां यत् मारुतं मरुताश्च जलसंसर्गाद् दृश्येत् तयोर्भेददाहलक्षणे क्रिये विरुद्धं तयोः अभिधानात् तयोश्च क्रिययोर्वा विरोधिनौ क्रिया क्षताच्चिरीरव-
तानालक्षणाः कामोद्रेकप्रतिपादनाभिधानात् । तथा च उक्तं, गुणस्य च क्रियाया वा विरुद्धान्यक्रियाभिधा । या विशेषाभिधानाय विरोधं तं विदुर्गेषा इति ॥ १३ ॥ अ० म०

समुद्रान्तिके सौताक्षरणात् रामस्य कामावस्थामाह

मृदुभिरित्यादि । मदनो मृदुभिरपि पुष्पवाणैः रघुतनयं विभेद न च असी नावतापि क्षणम् आततान कृतवान् । सजलशीतलैरपि मारुतैः तं ददाह न च असी अर्चिः आततान । अतएव असी अनर्थपण्डितः निष्प्रयोजने कर्मणि कुशलः विरोध इति । पुष्पवाणानां यत् मारुतं मारुतानाश्च जलसंसर्गात् यत् शैलं तयोर्भेददाहलक्षणे क्रियाद्वयं विरुद्धम् अभिहितं तयोश्च क्रिययोः विरुद्धं क्षताच्चिरीः चङ्करश्च तेन कामोत्कर्षरूपो विशेषः प्रतिपादितः अथच विरोधो न बाह्यः भेददाहार्थां पौडामातस्य लघितत्वात् । तथा चांक्तं, विरुद्धानां पदार्थानां यत्र संसर्गदर्शनम् । विशेषसाधनायैव स विरोधः कृतो यथा इति । अन्यथापि उक्तं, गुणस्य च क्रियाया वा विरुद्धान्यक्रियाभिधा । या विशेषाभिधानाय विरोधं तं विदुर्गेषा इति ॥ १३ म० ॥

अथेत्यादि । यथोक्तवस्त्रनरं मृदुमलिनप्रभौ मृदुः अमरवस्त्रा मणिना

अनुकृतिमितरेतरस्य सूर्याः

दिनकरराघवनन्दनावकार्ष्टाम् ॥ ६४ ॥

उपमेयोपमा ।

अपहरदिव सर्वता विनोदान्

दयितगतं दधदेकधा समाधिम् ।

घनरुचि वव्रधे ततोऽभ्यकारम्

सहरघुनन्दनमन्यथोदयेन ॥ ६५ ॥

संज्ञोक्तिः ।

प्रभा ययोः तौः दिनकरराघवनन्दनौ रघोः अपत्यं राघवः दशरथः तन्नन्दनो रामः
दिनान्ते अन्योऽन्यस्य दिवाकरो रामस्य रामोऽपि दिवाकरस्य इति सूर्योः
देहयोः अनुकृतिमिव अनुकारमिव यथोक्तधर्मतुल्यतया अकार्ष्टां कृतवन्तौ
अतोतलोको त्यक्तलोको उपमेयोपमेति तयोः पर्यायेण उपमानोपमेयत्वात् । तथा
चोक्तम्, उपमानोपमेयत्वं यव पर्यायतो भवेत् । उपमेयोपमां धीरा ब्रुवते तां
यथोदिताम् इति ॥ ६४ ॥ ज० स०

अथेत्यादि । अनन्तरं दिनकरः सूर्यो राघवस्य दशरथस्य नन्दनो रामो दिनस्य
अन्ते सन्धाकाले अन्योऽन्यस्य सूर्याः शरीरयोः अनुकृतिम् अनुकारम् अकार्ष्टां कृत-
वन्तौ तुल्यधर्मत्वात् । सूर्यो रामस्य सूर्यः अनुकृतिः रामोऽपि सूर्यस्य सूर्यः अनुकृतिः
चकार इत्यर्थः । इयोः तुल्यतां दर्शयति तौ कीदृशौ मृदुः अप्रचण्डा मलिना प्रभा
ययोः सूर्यस्य दिनान्तवशात् रामस्य शोकात् शय्यादिशयनात् च समुद्रसमीपं
गतौ त्यक्तलोको च । उपमेयोपमेति इतरेतरशब्देन समानधर्मत्वात् पर्यायेण
उपमानोपमेयत्वकथनात् । तथा चोक्तम्, उपमानोपमेयत्वं यव पर्यायतो भवेत् ।
उपमेयोपमां धीरा ब्रुवते तां यथोदिताम् इति ॥ ६४ ॥ भ०

अपहरदित्यादि । ततस्तु उत्तरकालं दिवसे ये विनोदाः चेतसः संस्थापकाः
ज्ञानं सर्वतः सर्वान् सर्वेषां वा प्रकारेण अद्यादित्वात् तसिः । अपहरदिव अपनय-
दिव अभ्यकारं दयितगतं प्रियागतञ्च समाधिं चित्तैकाग्रताम् एकधा एकप्रकारं
दधत् धारयत् घनरुचि बहुलक्यायं वव्रधे वव्रते स्म । सहरघुनन्दनमन्यथोदयेन
मदानौ तस्य कामोदयोऽपि वव्रधे संज्ञोक्तिः इति अभ्यकारमन्यथाश्रितयोः वव्रन-

अधिजनधि तमः क्षिपन् हिमांशुः

परिदृष्टेऽथ दृशां कृतावकाशः ।

विदधदिव जगत्पुनः प्रलीनम्

भवति महान् हि परार्थ एव सर्वः ॥ ६६ ॥

परिवृत्तिः ।

क्रिययोः तुल्यकालयोः वरुधे इत्यनेन पर्देन कथ्यताम् । तथा च उक्तं, तुल्यकाल-
क्रिये यत्र वस्तुद्वयसमाश्रिते । वाक्येनैकेन कथ्येते सहोक्तिः सा मता यथा इति
॥ ६६ ॥ ज० म०

अपहरदित्यादि । ततो दिनान्तात् उत्तरकालम् अन्धकारं रघुनन्दनस्य
रामस्य कामोदयेन सह वरुधे । तदानीम् अन्धकारो रामस्य कामोदयोऽपि
प्रवृद्ध इत्यर्थः । उभयविशेषणमाह सर्वतो विनोदान् अपहरदिव दिवसे ये
विनोदाः चित्तप्रसादकाः तान् सर्वान् सर्वप्रकारेण वा अपनयदिव पक्षे विभक्ति-
व्यत्ययः । दयितगतं समाधिं चित्तैकाग्रताम् एकधा एकप्रकारं दधत् जनयत् ।
अनरुचि मेघवत् श्यामं निविडच्छायं वा कामोदयपक्षे दयिताविषये निविडा
शब्दा यस्मात् दयितगताम् इत्यत्र प्रसद्वनमित्यादिवत् क्लृप्तः । वस्तुतस्तु दयितशब्देन
सामान्यविवक्षया भार्यापि उच्यते । “अन्धकारोऽस्त्रियां ध्वान्तम्” इत्यमरः । सहो-
क्तिरिति अन्धकारकामोदयश्रितयोः द्विक्रिययोः तुल्यकालयोः वरुधे इत्यनेन अभि-
धानात् । तथा चोक्तं, तुल्यकालक्रिये यत्र वस्तुद्वयसमाश्रिते । पर्देनैकेन कथ्येते
सहोक्तिः सा मता यथा इति ॥ ६५ ॥ भ०

अधिजनधीत्यादि । अथ हिमांशुः अन्धकारवर्द्धनानन्तरम् अधिजनधि
जलधेः उपरि विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । तमः क्षिपन् अपनयन् परिदृष्टे दृष्टः दृशां
चक्षुषां कृतावकाशः दत्तप्रमरः जगत् लोकं प्रलीनं तिरोभूतं पुनर्विदधदिव
सृजन्नित् । कस्मात् तेनैव कृतमित्याह ॥ यस्मात् यो महान् स सर्वः परार्थ एव
परप्रयोजन एव भवति । परिवृत्तिरिति दृशां कृतावकाश इत्यनेन विशिष्टस्य वस्तुन
आधानात् तमः क्षिपन् इत्यनेन अन्ध वस्तुनः अग्रोक्ता भवति इत्यादिना अर्थान्तरन्यासात् ।
तथा चोक्तं, विशिष्टस्य यदादानम् अन्याप्राप्तेन वस्तुनः । अर्थान्तरन्यासवती परि-
वृत्तिरसौ यथा इति ॥ ६६ ॥ ज० म०

अधीत्यादि । अथाश्वकारवर्द्धनान्तरं हिमांशुः चन्द्रो जनैः परिदृष्टे दृष्टः ।
कौटुशः अधिजनधि समुद्रे तसोऽश्वकारं क्षिपन् नाशयन् । अधिजनधि इति

अशनिरयमसौ कुतो निरम्भे
 शितशरवर्षमसत्तदप्यशङ्कम् ।
 इति मदनवशो मुहुः शशाङ्के
 रघुतनयो न च निश्चिकाय चन्द्रम् ॥ ६७ ॥
 ससन्देहः ।

सप्तम्यर्थेऽस्ययीभावः । इयां चक्षुषां कृतावकाशः दत्तावसरः प्रतीकं तिरोभूतं
 जनत् पुनः विदधदिव सृजन्निव । कुतस्तेन एवं कृतमित्याह, हि यस्मात् सर्वं एक
 महान् जनः परार्थं एक परप्रयोजन एव भवति । परिहृतिरिति इयां कृताव-
 काश इत्यनेन विशिष्टस्य वस्तुनः आदानात् तमः क्षिपन् इत्यनेन च कस्यचित्
 वस्तुनोऽपेक्षात् भवति हि इत्यादिना अर्थान्तरन्यासात् । तथा च उक्तं, विशिष्टस्य
 यदादानमन्यापोहेन वस्तुनः । अर्थान्तरन्यासयतो परिहृतिरसौ यथा इति । विद्या-
 सागरस्तु तमःसम्बन्धिनम् अवकाशं नेत्रेषु आधाय तत्सम्बन्धिनः क्षेपणस्य तमसि
 विधानात् । परिहृतिरियम् इत्याह । तथा चोक्तम्, अर्थानां यो विनिमयः
 परिहृतिस्तु सा यथा इति ॥ ६६ ॥ भ०

अशनिरित्यादि । असौ यः चन्द्रः किम् अयम् अशनिः वक्ष्यम् असी कुतो
 निरम्भे नभसि कुतः यतोऽसौ मीचात् उत्पद्यत इति । उत निश्चितानां शराणां वर्षं
 तदपि अशङ्कम् अविवक्षितमनघः असद्विद्यमानमिति अयं मदनवशः कामाभिभूतो
 मुहुः अयं शशाङ्के शशाङ्कविषये रघुतनयोऽभूत् इत्यर्थात् द्रष्टव्यम् । न च चन्द्रं
 निश्चिकाय निश्चिनोति अ । विभाषा चुरिति कुत्वं ससन्देह इति । अशनिशर-
 वर्षाभ्याम् उपमेयस्य चन्द्रस्य तत्त्वम् अशनिशरवर्षम् इति प्रयोज्यः अभिधानात् ।
 कुतो निरम्भे तदपि अशङ्कम् इति पुनः उपमानोपमेययोः भेदाभिधानात् न निश्चि-
 काय चन्द्रमिति स्वरूपं सन्देहवचोऽभिधानात् । तथा च उक्तम्, उपमानोप-
 मेयस्य तत्त्वस्य वदतः पुनः । ससन्देहवचः स्वरूपं ससन्देहं विदुषंसा इति
 ॥ ६७ ॥ ज० भ०

अशनिरित्यादि । रघुतनयो रामः कामवशः सन् चन्द्रं न च निश्चिकाय न
 निश्चितवान् किन्तु मुहुः अयम् इति एवं शशाङ्के वितर्कितवान् । किम् इत्याह,
 वक्ष्यम् अशनिः वक्ष्यः असी अशनिः निरम्भे नभसि कुतः यतो मीचादेव अशनिः
 उत्पद्यते । किम् इदं निश्चितानां शराणां वर्षं तदपि कुतः वस्तुतस्तु अशङ्कम्

कुमुदवनचयेषु कौर्णरश्मिः
 क्षततिमिरेषु च दिग्बधूमुखेषु ।
 वियति च विललास तद्वदिन्दुः
 विलसति चन्द्रमसो न यद्वदन्यः ॥ ६८ ॥
 अनन्वयः ।

अविद्यमानधनुः अभूत् धनुषा विना न भवति इत्यर्थः । शशाङ्क इति पाठे इति
 एवं मदनवशः चन्द्रविषयेऽभूत् न च चन्द्रं निश्चिकाय इति धीज्यम् । ससन्देह इति
 उपमेयस्य चन्द्रस्य उपमानाशनिशरद्वैरूपत्वम् अभिधाय कुत इत्यादिना पुनरुप-
 मानोपमेययोर्भेदानभिधानात् तावतापि न च निश्चिकाय चन्द्रम् इति ससन्देहवचो-
 ऽभिधानाच्च । तथा चोक्तम्, उपमानेन यत्तत्त्वं भेदश्च वदतः पुनः । ससन्देहवचः
 स्तुत्यै ससन्देहं विदुर्बुधा इति ॥ ६७ ॥ भ०

कुमुदवनचयेष्विधादि । कुमुदवनानां चयेषु समूहेषु दिग्बधूमुखेषु वियति
 च क्षततिमिरेषु खण्डितात्मसु यतस्तेषु विकीर्णरश्मिः विममयूखः विललास तद्वत्
 इन्दुः शोभते अ । चन्द्रमसः सकाशात् अन्यो यद्वत् यथा न विलसति तथा विल-
 लास इदमुक्तं भवति । इन्दुः विललास चन्द्र इवेति अनन्वय इति तत्सदृशस्य
 साम्यस्य अविवक्षातः चन्द्रस्य उपमानोपमेयत्वात् । तथा चोक्तं, यव तेनैव
 तस्य स्यादुपमानोपमेयता । सादृश्यस्य विवक्षातस्त्वित्याहुरनन्वयम् इति ॥ ६८ ॥
 अ० भ०

कुमुदेत्यादि । इन्दुः तद्वत् इन्दुवत् विललास शोभते अ । चन्द्रात् अन्यः कीदृषि
 यद्वत् इन्दुवत् न विलसति इन्दुः कौटुशः कुमुदवनानां चयेषु समूहेषु दिग्बधूनां
 मुखेषु वियति आकाशे च क्षततिमिरेषु खण्डितात्मकारेषु कौर्णरश्मिः प्रसारित-
 किरणः । किञ्चित् तु इन्दुः तद्वत् तथा विललास यद्वत् यथा चन्द्रमसोऽन्यो न
 विलसति इत्याह । एवं सति चन्द्रस्य उपमानत्वमुपमेयत्वञ्च न स्यात् । अन्ये
 तु इन्दुः यथा विललास तथा तदन्यो न विलसति इत्यर्थे चन्द्रस्य उपमानत्वञ्च उक्तं
 स्यात् इत्याहुः । अनन्वय इति चन्द्रस्य उपमानोपमेयत्वकथनेन अन्यस्य तत्सदृशस्य
 निरासात् । तथा चोक्तं रुद्रभट्टे, सा स्यादनन्वयाख्या यदैकं वस्तुन्यदसदृशम्
 इति । खलु खलमेव भवेत् उपमानोपमेयञ्च ॥ ६८ ॥ भ०

शरणमिव गतं तमो निकुञ्जे
 विटपिनिराकृतचन्द्ररश्मिरागती ।
 पृथुदिषमशिलान्तरालमंश्वम्
 सजलघनद्युति भीतवत्समाद ॥ ६८ ॥
 उत्प्रेक्षावयवः ।
 अथ नयनमनोहरोऽभिरामम्
 स्मर इव चित्तभवोऽप्यवामशीलः ।

शरणमित्यादि । पृथुविषमशिलानां यानि अन्तरालानि तेषु संस्थं सन्निष्ठ-
 मानं सत्तमः निकुञ्जे गहनं विटपिभिः निराकृताः चन्द्रस्य रश्मय एव अरातयो
 यस्मात् निकुञ्जात् तस्मिन् ससाद विलीनं शरणमिव यथा कश्चित् भीतो दुर्गे
 निलीयते । सजलस्य घनस्येव द्युतिः यस्य तमसः उत्प्रेक्षावयव इति भीतवत्
 ससाद इति उपमाश्लेषलक्षणस्य श्लिष्टस्य अर्थेन योगात् शरणमिव गतमित्युत्प्रेक्षा-
 योगात् विटपिनिराकृतचन्द्ररश्मिराताविति रूपकार्थेन योगात् तथा चोक्तं,
 श्लिष्टस्यार्थेन संयुक्तः किञ्चित् चोत्प्रेक्षयान्वितः । रूपकार्थेन च पुनरुत्प्रेक्षावयवो
 यथा इति । विटपितिराकृतचन्द्ररश्मियोग इति पाठान्तरम् । तत्र रूपकार्थो
 नास्ति इति असम्पूर्णलक्षणात् ॥ ६८ ॥ ज० म०

शरणमित्यादि । सजलस्य मेघस्य इव द्युतिः यस्य तत् तमोऽन्धकारं पृथु-
 विषमशिलायाम् अन्तराले स्थितं सत् निकुञ्जे शरणं गतमिव शरणापन्नमिव ससाद
 विलीनं भीतवत् यथा कश्चित् भीतो दुर्गवमान्तरं विलीयते निकुञ्जे कीदृशे विट-
 पिभिः वृक्षैः निराकृता चन्द्ररश्मिरूपा अरातयस्तमःशबवो यस्मात् उत्प्रेक्षावयव
 इति भीतवत् ससाद इति उपमाश्लेषरूपश्लिष्टस्यार्थेन योगात् शरणमिव
 गतमित्युत्प्रेक्षाया योगात् विटपिनिराकृतचन्द्ररश्मिराताविति रूपकार्थेन योमास ।
 तथा चोक्तं, श्लिष्टस्यार्थेन संयुक्तः किञ्चित् चोत्प्रेक्षयान्वितः । रूपकार्थेन च पुनरुत्प्रे-
 क्षावयवो यथा इति । चन्द्ररश्मियोग इति पाठे रूपकार्थो नास्ति इति असम्पूर्ण-
 लक्षणात् ॥ ६८ ॥ म०

अथेत्यादि । अथ चन्द्रदर्शनानन्तरं रघुसुतं रामम् अभिरामं कामाभिभूतत्वात्
 अभिसुख्येन रम्यते इति । अनुजः कनीयान् भ्राता वाचं वक्ष्यमाणं जनाद

रघुसुतमनुजो जगाद वाचम्

सजलघनस्तनयितु त्व्यधोपः ॥ ५० ॥

संसृष्टिः ।

पतिवधपरिलुप्तलोलकेशीः

नयनजलापहृताञ्जनौष्ठरागाः ।

कुरु रिपुवनिता जह्नीहि शोकम्

क्व च शरणं जगतां भवान् क्व संसृष्टः ॥ ५१ ॥

आशीः ।

नदितवान् नयनमनोहरः प्रेक्षणीय इत्यर्थः । इति तुल्यधोगिता । नूनस्य लक्ष्मणस्य अधिकेन रामेण महाभिरमणीयगुणसाम्यविवक्षया अभिरमणत्वचक्रियायोगान् । स्मर इव चित्तभवोऽपि तस्य चेतसि सदा भवतीति श्लिष्टं तथापि अवामशीलोऽप्रतिश्रुत इति विरोधः । स्मरस्तु वामशीलः सजलघनस्तनयितुना शब्देन तुल्यो घोषो यस्य सः । संसृष्टिः इति बह्वलङ्कारयोगात् । यथा चोक्तं, पराभिभूता संसृष्टिः बह्वलङ्कारयोगतः । रचितता रत्नमालिन सा चैवं कथ्यते यथा ॥ ५० ॥ ज० म०

अथेत्यादि । चन्द्रोदयदर्शनानन्तरं रघुसुतं रामम् अभिरामं सुन्दरम् अनुजो लक्ष्मणो वाचं वक्तव्यमाणां जगाद । कीदृशः स्मर इव काम इव नयनमनोहरः तदुभयानन्दकः चित्तभवः रामस्य चित्ते विद्यमानः अवामशीलः अनुकूलस्वभावः चित्तभवो हि कामोऽवामशीलो भवति तत्पथप्रवर्तकत्वात् अयं तु न तथा इत्यापाततो विरोधसूचनाय अपिशब्दः सजलनिविडमघनलगाशब्दः संसृष्टिरिति नानालङ्कारसंसर्गात् तथा हि, स्मर इव इत्युपमा नयनमनोहर इति तुल्यधोगिता । चित्तभव इति श्लेषः अवामशील इति विरोधः सजलघनैत्यादिना पुनरुपमा । तथा चोक्तं, संसृष्टिरिति विज्ञेया नानालङ्कारसङ्कर इति ॥ ५० ॥ म०

पतौत्यादि । पतिवधेन परिलुप्ता भट्टा लोलाः केशा यावां रिपुवनितानां नयनजलेन अथुणा अपहृतम् अञ्जनम् ओष्ठरागस्य यासां ताः मन्दोदरीप्रभृतीः कुरु, शोकं जह्नीहि इत्यागंसे । किं क्व भवान् जगतां शरणम् आश्रयः क्व च मोह इति । आशीरिति इष्टस्य आश्रमनात् । तथा चोक्तं, आशीरिति च केषाञ्चिदलङ्कारतया मता । सौष्टदास्यविरोधोक्तौ प्रयोगोऽस्यास्य तद्यथा इति ॥ ५१ ॥ ज० म०

अधिगतमहिमा मनुष्यलोके

वत सुतरामवसीदति प्रमादी ।

गजपतिरुशैलशृङ्गवर्षा

गुरुरवमञ्जति पङ्कभाङ् न दारु ॥ ७२ ॥

हेतुः ।

बोद्धव्यं किमिव हि यत्त्वया न बुद्धम् ।

किं वा ते निमिषितमप्यबुद्धिपूर्वम् ।

पत्नीत्यादि । किं जगादेत्याह रिपोः रावणस्य वनिताः स्त्रियः पतिवधान् परि-
कुप्ता वष्टा लीलाः चक्षुःश्रवणैः केशा यासां नयनजलेन अपहृतम् अञ्जनम् ओष्ठरागश्च
यासां तद्वाविधाः कुरु, शोकं लघौहि इत्याशंसि । यतो जगतां शरणं रजिता
भवान् कं मोक्षश्च कं वा असम्भावनायां कथयम् । आशीरिति इष्टार्थाशंसनात् । तथा
ओक्तम्, आशीर्नामाभिलषिते वस्तुन्याशंसनं यथा इति । अन्यथापि, आशीरिति च
कैषास्त्रिदलङ्कारतया मता । सौहृदस्याविरोधोक्तौ प्रयोगोऽस्याश्च तादृश इति ॥ ७१ ॥ भ०

अधिगतमहिमेत्यादि । मनुष्यलोके योऽधिगतमहिमा प्राप्ताधिपत्यः स प्रमादी
शोकादिषु प्रमादवान् वत कष्टम् अवसीदति न कार्यसमर्थो भवति । कुत एतदि-
त्याह गजपतिः उरुशैलशृङ्गवर्षा महाशैलशृङ्गप्रमाणं वर्षा वपुः यस्य सः पङ्कभाक्
पङ्कं मज्जति इति भजो णिवः । पङ्कम् अवतीर्णः सन् अदमञ्जति अवसीदति यच्चात्
असौ गुरुः न पुनर्दारु काष्ठं तच्चात् सुखं शोकं हेतुरिति गजपतेः हेतुहारेण निर्दे-
शात् अयमर्थान्तरो द्रष्टव्यः ॥ ७२ ॥ ज० म०

अधौत्यादि । अधिगतमहिमा प्राप्ताधिपत्योऽपि मनुष्यलोके प्रमादी कार्य-
जनवधानवान् सन् वत कष्टं सुतराम् अवसीदति कार्यासमर्थो भवति । कुत
इत्याह उरुशैलशृङ्गवर्षा महापर्वतशिखरप्रमाणशरीरो गजपतिः पङ्कभाक्
पङ्कम् अवतीर्णः सन् अवमञ्जति पङ्कं प्रविशति यच्चात् असौ गुरुः न तु दारु काष्ठं
मञ्जति लघुत्वात् तच्चात् महतां प्रमादी विनाशहेतुः न तु लघ्वीयसां तत्कारणं
शोकं संव्यजति भावः । हेतुरिति गजपतेः हेतुहारेण निर्देशात् । तथा ओक्तं,
हेतुमता सह हेतोरभिधानमभेदज्ञायत । सोऽलङ्कारो हेतुः स्वादन्येभ्यः पृथग्भूतः
॥ ७२ ॥ भ०

बोद्धव्यमित्यादि । किमिव तत् बोद्धव्यं ज्ञातव्यमस्ति नैव इत्यर्थः, यत्त्वया क-

सन्धात्मा तव सुकृतैरनिष्टशङ्को

खे होधो घटयति मां तथापि वक्तुम् ॥ ७१ ॥

निपुणम् ।

सौमित्रे रिति वचनं निश्चय्य रामो

जृम्भावान् भुजयुगलं विभज्य निद्रान् ।

अध्यस्ताच्छिशयिषया प्रवालतल्पम्

रक्षायै प्रतिदिशमादिशन् भ्रवङ्गान् ॥ ७४ ॥

इति भट्टिकाव्ये प्रसन्नकाण्डे काव्यालङ्कारो नाम

दशमः सर्गः ।

बुद्धं बुद्ध्या विज्ञेयं तव किञ्चित् चेष्टितमपि न उपेक्षापूर्वकं यतो निमित्तित-
मपि अक्षोः निमोलनमपि अवृद्धिपूर्वकं नैव इत्यर्थः । यद्येवं किमित्यङ्गाकमपदिशश्चि
इत्याह । सन्धात्मा इति तथापि सुकृतैः सन्धात्मा सन्धजन्मा खे होधः खे इत्यमृष्टः अनिष्ट-
शङ्को अनिष्टशङ्कनशीलः मां वक्तुं घटयति निपुणमिति अर्थावगादत्वादस्य बोधान्ते-
ऽन्तर्भावो द्रष्टव्यः भाविकत्वमित्यलङ्कार उक्तः तद्वत्प्रविषयत्वात् पृथक् प्रदर्शयिष्यति
॥ ७३ ॥ अ० म०

बोद्धव्यमित्यादि । यत्त्वया न बुद्धं तदबोद्धव्यं किमिवास्ति अपि तु न किञ्चिदेष
इत्यमृष्टोऽसन्धावनायां तव निमित्तितमपि अक्षुषोः निमोलितमपि किं वा अवृद्धिपूर्वकं
नैव इत्यर्थः । अतो न किञ्चिदपि चेष्टितं तवानवधानपूर्वकमिति भावः । अतो यद्यपि
नवतो नोपदेशो युक्तः तथापि सुकृतैस्तव सुष्ठु कर्मभिः अक्षतपुष्पैर्वा सन्धात्मा प्राप्तस्वरूपो
जातः खे इत्यमृष्टस्तवानिष्टशङ्कान्शीलः मां वक्तुं घटयति त्वाम् उपदेष्टुं मां प्रेरयति
इत्यनुजो जगादेति पूर्वशान्वयः । निपुणमिति अनिष्टस्य व्येष्टोपदेशानौचित्ये ऽपि
नैपुण्ये न उक्तत्वात् निपुणनामायमलङ्कार इति प्राञ्च इति विद्यासागरः । अस्व प्रियस्वन्-
भाव इति देवनाथः प्रियः प्रियतराख्यानमिति तत् सन्धत्वात् उदात्तमध्योऽन्तर्भाव इति
जयमङ्गला ॥ ७३ ॥ अ०

सौमित्रेत्यादि । इत्येवं सन्धसन्ध वचनं निश्चय्य सुता रामो जृम्भावान्
जातजृम्भिकः जृम्भं जृम्भा गुरोय इत्य इत्यङ्कारः ऋप् । निद्रान् निद्रां गच्छन्
द्राकुञ्चितायां गतावित्यङ्गादादिकस्य निपूर्वस्य अतरि रूपम् । शिशयिषया

एकादशः सर्गः ।

अथास्तमासेदुपि मन्दकान्तो पुण्यक्षयेणैव निधौ कलानाम् ।

समाललम्बं रिपुमितकल्पः पद्मैः प्रह्वानः कुमुदैर्विषादः ॥ १ ॥

शयितुमिच्छया भुजयुगलं विभज्य एकं शिरःस्थाने न्यस्य द्वितीयं शरीरस्य उपरि प्रसार्येत्यर्थः । विभुन्येति पाठान्तरं तत्र कोङ्कभागे वक्त्रीकृत्येत्यर्थः । प्रवालतल्पं यत्नवश्यनौथम् अथ्यष्टान् अधिष्ठितवान् गातिस्थेति सिचो लुक् प्राक्सितेत्यादिना पलं समुद्रादिदिदृक्षया नियमपूर्वं सृष्टापेत्यर्थः । रसायै रचानिमित्तं प्रवक्त्र-सानादिशब्दं निधोजयन् प्रतिदिशं दिशि दिशि अन्वयीभावे शरत्प्रभृतिभ्य इति टच् तच्च दिक्शब्दस्य पठितत्वात् ॥ ७४ ॥ ज० म०

इति भट्टिकाव्यटीकायां जयमङ्गलायां प्रमन्नकाण्डे काव्यालङ्कारदर्शनं नाम

प्रथमः परिच्छेदः सौताभिज्ञानदर्शनं नाम काव्यस्य दशमः सर्गः ।

मौमित्र रित्यादि । इत्येवं लक्षणस्य वचनं निश्चयं श्रुत्वा रामः प्रतिदिशं दिशि दिशि रचयार्थं प्रवक्त्रान् वानरान् आदिशन् जृम्भावान् सन् निद्रान् निद्रां गच्छन् शिशुविषया शयितुमिच्छया प्रवालशय्याम् अथ्यष्टात् अधिष्ठितवान् भुजयुगलं विभुज्य भुजं कृत्वा एकं शिरःस्थाने निवेश्य अपरञ्च उरःस्थाने शिरसः उपरि वा निवेश्य इत्यर्थः । विगच्छंति पाठे, कोङ्कपरि वक्त्रीकृत्येत्यर्थः । निद्रानिति निपूर्वात् द्राक्षस्वप्ने इत्यस्मात् शब्दः अथ्यष्टादिति अधिपूर्वतिष्ठतेः स्यां सिः भूस्थत्यादिना सेलुं क् गौक इत्यादिना पलं अर्मेक्रियेत्यादिना आधारस्य कर्मत्वं प्रतिदिशमिति बोधायामन्वयीभावः शराह्वराडय इत्यादिना अपत्ययः ॥ ७४ ॥ भ०

इति सप्तम्यङ्कुरिष्टरखानवशमथवगौराङ्गमन्त्रीकाव्यजयीभरतसेनविर-

चितायां सुगन्धर्वचिन्त्यां भट्टिकाव्यटीकायां प्रमन्नकाण्डे काव्या-

लङ्कारदर्शनं नाम प्रथमः परिच्छेदः काव्यस्य

सौताभिज्ञानदर्शनं नाम दशमः सर्गः ।

माधुर्यमपि काव्यस्य गुण उक्तः । तथा चोक्तं, 'आय्यं नातिसमस्तार्थं काव्यं मधुरमिष्यत इति । तत्प्रदर्शनार्थं लङ्कागतप्रभातवर्णनमधिकृत्याह ।

अथेत्यादि । अथानन्तरं कल्पानां निधौ चन्द्रमसि अस्तं पर्यन्तम् आसेदुपि गतवर्ति । यथा कश्चित्पुण्यक्षयेण अवमानम् आसेदुपि भाषायां सदस्वसिति त्रिः

दूरं समारुह्य दिवः पतन्तं भृगोरिवेन्दुं विहितोपकारम् ।

बहानुरागोऽनुपपात तूर्णं तारागणः संभृतशुभ्रकीर्तिः ॥ २ ॥

कमराट्टेणः मन्दकान्ताविगमगमने पूर्वनिङ्गं दर्शयति । रिपुकल्पैः पद्मैः प्रहसः
विकाशः मिवकल्पैः कमरैः विघाटः मङ्गोचः समानलम्बे समानस्वितः ॥ १ ॥ ज० भ०

अथेत्यादि । अथ गणाः प्रदर्शयन्ते यतः, अलङ्कृतमपि शाल्यं न काव्यं गुण-
वर्जितम् । गणयोगमन्तो मन्थी गणान्तरागयोग्योः । वामनादिभिर्दर्शयन्
मन्यन्ते ते त, शेषः प्रमादः समता साधुर्यं सकृत्प्रसादात् । अर्थव्यक्तिरुदारत्वसौत्रः
कान्तिसमाधय इति । अन्ये तु, और्जस्यमर्थमौख्यं गाभीर्यमर्थविस्तरः । संक्षेपः
समितत्वञ्च भाविकत्वं गतिमन्या । रतिव्यक्तिमया प्रौढिः प्रेयानथ सुशब्दता
इति । एतानपि अधिकान् गणानाहः । काव्यप्रकाशकता तु, साधुर्योक्तः प्रमादाख्या-
न्तयन्ते पुनर्दर्श इत्युक्तं तन्मते साधुर्यप्रकाशक एवायं मर्म आरभ्यते । तथा
चोक्तम् कण्ठाभरणे, शृङ्गार एव मधुरः स च प्रह्लादनो रमः । तन्मर्थं काव्यमाश्रित्य
साधुर्यं प्रतिप्रति इति । अथ मर्मं प्रमादगुणोऽपि द्रष्टव्यः । तत्र लङ्कागतप्रभात-
वर्णनं पश्यते । अथानन्तरं यथा पृथक्त्रयेण कश्चित् अस्मिन् गच्छति तथा कलानां
निधौ चन्द्रे मन्दकान्तौ मन्दपद्मे अस्मिन् पर्वतम् आसेदपि प्राप्ते सति रिपुकल्पैः पद्मैः
प्रहसो विकाशः पक्षे प्रकटहामः मिवकल्पैः कमरैः विघाटः मङ्गोचः पक्षे विषमता
समानलम्बे अथान्तम आसेदपि इति श्लेषोऽत्र शब्दगुणः । तथा चोक्तं, गुणः सुस्निग्ध-
पदता श्लेष इत्युपदिश्यते । इति प्रमादोऽप्यवाम्नि, प्रसिद्धार्थपदत्वं यत् प्रमादोऽसौ
निगद्यते । इति लक्षणम् । पद्मैः प्रहस इत्येव साधुर्यं गणो या पृथक्पदता काव्ये
तन्माधुर्यमुदाहृतमिति न्यायान् । आसेदपि इत्येव सुशब्दतापि व्युत्पत्तिः सुस्निग्धा या तु
प्रोच्यते सा सुशब्दनेति वचनात् । पद्मैः प्रहस इत्येव समाधिगच्छति । समाधिः
सोऽन्यवर्गाणां यदन्यथापि रोपणम् । प्रहसयेतनाधर्मः स चान्यथाविरोधित इति ।
एवमन्यथापि गुणनिरूपणं कर्तव्यम् ॥ १ ॥ भ०

दूरमित्यादि । दूरम् आकाशस्य भागम् आरुह्य पश्चात् तत एव आकाशात् भृगो-
रिव प्रपातादिव पतन्तम् इन्दुं तारापतिम् अनु पश्चात् तारागणः विहितोपकारं
तदुद्देशेन तारागणाप्याघनात् चेत् बहानुरागः अस्मत्प्रसन्नकाले अनुगतस्त-
भावः संभृता विपुलीकृता शुभा निर्मला कीर्तिः येन स तारागणः पपात ।

क ते कटाक्षाः क विलासवन्ति प्रोक्तानि वा तानि ममेति मत्वा ।

लङ्काङ्गनानामवबोधकाले तुलामनारुह्य गतोऽस्तमिन्दुः ॥ ३ ॥

यथा कश्चिंश्चित् स्वामिनि भृगोः पतति पश्चात् स्वामिभक्त्या श्रव्यलोको बहानुरागः
संभृतशुद्धकौर्त्तिः पतति तद्वत् इति ॥ २ ॥ ज० भ०

दूरमित्यादि । दिव आकाशस्य दूरं भागम् आरुह्य पश्चात् तत एव सकाशात्
भृगोः प्रपाताख्यपर्वतोच्चभागादिव पतन्तम् अधस्तात् गच्छन्तम् इन्दुं विद्वितीपकारं
तदुदये तारागणस्याप्यायनात् तारापतित्वात् च तारागणः तूर्णम् अनुपपात
अनुजगाम तम् अनु लघौकृत्य पपातेति वा । कौटुशः बहानुरागः असगमनकाले
रक्तत्वात् सम्भृता उपलिता शुभा निर्मला कौर्त्तिः येन अन्योऽपि भाव्यागणो-
ऽनुरक्तः सन् पतिम् अनुगच्छन् निर्मलकौर्त्तिः भवति । अचोदारत्वम् अर्धगुणः,
आशयस्य च उत्कृष्टस्तदुदारत्वमिष्यत इति लक्षणात् । समलग्नोऽप्यव चन्द्रस्य
असगमने तारागणमप्यसम्भवात् । तथा चोक्तम्, अनैयम्यं क्रमतया समत्वमभि-
धीयते इति । प्रसादोऽप्यर्थगुणोऽव लोकप्रसिद्धार्थत्वात् । तदुक्तं, यत् तु प्राकट्यमवैष्य
प्रसादः सोऽभिधीयते इति ॥ २ ॥ भ०

क ते इत्यादि । ये कटाक्षाः सविलासाः तिर्यग्दृष्टयः यानि च प्रोक्तानि
जल्पितानि विलासवन्ति तदुभयं क मम विद्यते लङ्काङ्गनानाम् सुखेन्दवः
सकटाक्षाः सविलासाः जल्पिताश्च । अतो यावन्न विबुध्यन्ते तावदपक्रमणं युक्तमिति
मत्वा निरूप्य तुलामनारुह्य समानतामलम्भ्य निःसंशयो वा भूत्वा तत्प्रबोधकाले
लङ्काङ्गनानामेवं गतोऽस्मिन्दुः ॥ ३ ॥ ज० भ०

क ते इत्यादि । मम ते प्रमिष्टाः विलासवन्तः कटाक्षाः क तानि वा
विलासवन्ति, प्रकृष्टजल्पितानि क न सन्त्येव इत्यर्थः लङ्कास्त्रीणां तु लङ्कासुखेन्दुश्च
तदुभयमप्यस्ति । अतएव यावत् उदयो न भवति तावत् अपक्रमणं युक्तमिति
मत्वा तुलां तत् साध्यम् अनारुह्य अप्राप्य लङ्कास्त्रीणां प्रबोधसमये जानरच-
काले इन्दुः अस्मिं गतः विलासवन्ति इति नपुंसकविशेषणत्वेऽपि सामान्यत्वात्
नपुंसकत्वं नपुंसकानपुंसकयोः नपुंसकमेवेति श्रौपतिस्त्वेष वा नपुंसकत्वम् ।
मातृकालिकविशेषस्य विलासोऽङ्गक्रियोक्तिषु । प्रसिद्धानुगुणार्थविषयतच्छब्दो यत्
शब्दं नापेक्षत इति काव्यप्रकाशः । अद्वीजित्वं गुणः अजित्वं गाढबन्धनेति
यत् लक्षणात् नाधुर्थमपि । अद पूर्ववत् सुकुमारतापि, अनिष्टुराचरप्रायं सुकुमार-
मिदृश्यते इति न्यायात् उदात्ततापि विलासवन्ति इति न्यायविशेषणात् ।

मानेन तल्पेष्वयथामुखीना मिथ्याप्रसुप्तैर्गमितविद्यामाः ।

स्त्रीभिर्निशतिक्रमविह्वलामिदृष्टेऽपि दोषे पतय्येऽनुनीताः ॥४॥

ईर्ष्या विरुग्णाः स्थिरबद्धमूला निरस्तनिःशेषाः प्रतानाः ।

आप्यायिता नेत्रजलप्रसेकैः प्रेमद्रुमाः संरुक्काः प्रियाणाम् ॥५॥

तदुक्तं, आत्मैः विशेषणैर्गौरी यस्तु साम्यादुदात्तता इति । गाम्भीर्यमप्यर्थगुणोऽव
विलासादीनां शास्त्रादेव ज्ञानात् । तथा चोक्तं, शास्त्रार्थं यस्यपेक्षत्वं गाम्भीर्य-
मभिधीयत इति ॥ ३ ॥ म०

मानेनेत्यादि । पतयन्त्येषु शयनीयेषु मानेन अयथामुखीनाः परावृत्तमुखाः
यथामुखसम्मुखस्य दर्शनं मुखपरावृत्तत्वात् प्रतिविम्बाशयवत्त्वेण योषितां प्रति-
विम्बमिव मनो न प्रसादौ भवति इत्येवं मिथ्याप्रसुप्तैः अलीकनिद्राभिः गमितविद्यामाः
अतिवाहितप्रथमादिप्रहराः दृष्टेऽपि दोषे गोवस्वलितादौ स्त्रीभिः अनुनीता यतो
निशतिक्रमात् पर्यवसानात् विक्रमा विह्वलानाः ॥ ४ ॥ ज० म०

मानेनेत्यादि । स्त्रीभिः दृष्टेऽपि दोषे गोवस्वल्लिनादौ पत्यनुनयेन स्वस्या
मनस्वित्वादोषे ज्ञातेऽपि वा पतय्येऽनुनीताः अनुनयकरणे हेतमाह । कौटुम्भीभिः
निशया अतिक्रमात् पर्यवसानात् विह्वलामिः कौटुम्भीः पतयः चाटूक्तिपादप-
तनेनापि प्रियाम् अप्रसन्नं बुद्धा मानेन तल्पेषु शय्यासु अयथामुखीनाः परावृत्त-
मुखाः किमर्थं करिष्यति इति ज्ञातम् मिथ्याप्रसुप्तैः अलीकनिद्राभिर्गमितरावयः
अतिवाहितप्रहरवया इत्यर्थे अयथामुखीना इति मुखस्थानतिक्रमः प्रियाभि-
मुखस्थितित्वरूपो यथामुखं ततः स्वार्थे ईनः ततो नजसमासः विद्यासागरस्तु
यथामुखं सङ्मुखं दृश्यते अस्मिन्निति ईनः पश्चात् नजसम्बन्धः यथा शब्दोऽभिमुखे-
वर्तते अव्ययानामनेकार्थत्वादित्याह । स्वमनेऽपि तथा विकारसङ्केत्यादावादिशब्दात्
अन्ये तु यथामुखमिति सादृश्यनिपातनात् चिन्त्यमित्याहुः । अतः कान्तिः अर्थगुणः
दोषे दृष्टेऽपि पत्यनुनयात् । तथा चोक्तं, कान्तिर्दीप्तरसत्वं स्यादिति समाधिः
रपि अर्थगुणः मिथ्याप्रसुप्तत्वात् । व्याजावलम्बनं यत्तु स समाधिरिति अतः
इति ॥ ४ ॥ म०

ईर्ष्याविरुग्णा इत्यादि । प्रियाणां प्रेमद्रुमाः प्रेमाणि द्रुमा इव स्थिरं निश्चलं
बद्धमूलम् उत्पत्तिकारणं येषां ते ईर्ष्याविरुग्णाः । अतएव निरस्ताः निःशेषाः शुभा

ततः समाशङ्कितविप्रयोगः पुनर्नवीभूतरसोऽविद्वेषः ।

स्मरस्य सन्तं पुनरुक्तभावं नावर्त्तमानस्य विवेद लोकः ॥ ६ ॥

वृत्तौ प्रकाशं हृदये कृतायां सुखेन सर्वेन्द्रियसम्भवेन ।

सङ्क्षोचमेवासहमानमस्यादशक्तवद्वक्षितमानि चक्षुः ॥ ७ ॥

एव हसितजल्पितादयः प्रतानाः शाखा येषां ते प्रसादनानन्तरं नेत्रजलप्रसेकैः
आप्यायिताः संरुद्धः पुनर्नवीभूतः स्थिरबद्धमूलत्वात् ॥ ५ ॥ ज० म०

ईर्ष्यादि । प्रियाणां प्रियसां प्रियसीनां वा एकशेषादुभयेषां प्रेमाणि द्रुमा
इव संरुद्धः पुनः पल्लविताः यतो नेत्रजलप्रसेकैः आप्यायिताः प्रीणिताः
स्थिरबद्धमूलाः स्थिरं नियलं बद्धं सन्बद्धं मूलम् उत्पत्तिकारणं येषाम् । कौटुशः
पूर्वमौर्ध्या परीत्कर्षाचमया विरुग्णाः मया अतएव निरस्ता निःशेषाः शुभा एव
हसितजल्पितादय एव प्रतानाः शाखास्तेषां विस्तारो वा येषां अन्येऽपि स्थिर-
बद्धमूला इत्या भया अपि हतप्रताना अपि जलसेकैः आप्यायिताः सन्तः संरोहन्ति
इति भावः । प्रौढिरतार्थगुणः, विवक्षितार्थनिर्वाहः काव्ये प्रौढिरिति स्मृतः ।
प्रेम्यो द्रुमत्वनिर्वाहात् ॥ ५ ॥ म०

तत इत्यादि । प्रेमद्रुमरोहणानन्तरं लोकः समाशङ्कितविप्रयोगो विप्रयोगो-
ऽस्माकम् आसन्नवर्त्तते पुनर्नवीभूतरसः अभिनवीभूतसुरतेच्छः स्मरस्य कामस्य
नावर्त्तमानस्य पुनःपुनः प्रवर्त्तनात् अविद्वेषः साभिलाषः सन्तमपि विद्यमानमपि
पुनरुक्तभावं पीनःपुन्यं न विवेद आशङ्कितविप्रयोगत्वाद् पूर्वमिव ज्ञातवान्
इत्यर्थः ॥ ६ ॥ ज० म०

तत इत्यादि । प्रेमसंरोहाद्धेतोरनन्तरं वा आवर्त्तमानस्य पुनःपुनः प्रवर्त्त-
मानस्य स्मरस्य कन्दर्पस्य पुनरुक्तभावं पीनःपुन्यं सन्तं विद्यमानमपि लोको न विवेद
न ज्ञातवान् यतो राविगमनेन आशङ्कितविरहः अतएव पुनर्नवीभूतसुरतेच्छः अत्र-
एव अविद्वेषः दृष्ट्याविगमरहितः पुनः दृष्टोदयात् अधिदृष्ट इति पाठे अधिकदृष्ट
इत्यर्थः । अत्रापि कान्तिगुणो दीप्तरसत्वात् प्रेयोऽप्यस्ति प्रेयस्त्वर्थेषु अभीष्टता अभीष्टस्य
कामस्य प्रविपादनात् ॥ ६ ॥ म०

हृत्तावित्यादि । सुरतकाले श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणानाम् इन्द्रियाणां शब्द-
स्पर्शरूपरसगन्धग्रहणात् सर्वेन्द्रियसम्भवं सुखम् अथवा सर्वसिन्द्रियं यत्रेति सर्वेन्द्रियः
कायः तत्सम्भवं सुखं सर्वेन्द्रियसम्भवं सुखं तथा हि आलिङ्गनचुम्बनदर्शनच्छेदनेषु

पौने भटस्योरमि वीक्ष्य भुग्नांस्तनुत्वचः पाणिरुहान् सुमध्या ।

इच्छाविभङ्गाकुलमानसत्वाद्भवे नखेभ्यश्च चिरं जुजूरे ॥ ८ ॥

पुरुषोपसृष्टेषु तत्र प्रयुज्यमाने काये सुखमुत्पद्यते तेन सुखेन हृदये चेतसि प्रकाशं
स्पष्टं वृत्तौ कृतार्था चक्षुर्वक्षितम् इवात्मानं मन्यमानम् आत्ममानं खल्व इति णिनिः
सङ्कोचमेव निमीलनमेवास्यात् अनुष्ठितवत् असहमानम् इति सर्वेन्द्रियसम्भवस्य
सुखस्य हृदये वृत्तिं सोढुमपारयदित्यर्थः । अशक्तवत् यथा कश्चित् असमर्थोऽन्य-
सम्भवां सम्पदं सोढुम् असहमानः सङ्कोचमनुतिष्ठति ॥ ७ ॥ ज० म०

वृत्तावित्यादि । सुखेन हृदये चेतसि प्रकाशं स्पष्टं वृत्तौ स्थितौ कृतार्था सत्यां
चक्षुः कर्तुं सङ्कोचं निमीलनमपि असहमानमेवास्यात् कचमङ्कोचे इत्यस्मात् चक्ष-
यतो वक्षितमानि सङ्कोचे सति चक्षमपि रूपादर्शनेन आत्मानं वक्षितमिव मन्यते
अशक्तवत् यथा असमर्थं चक्षुर्निष्पन्दं भवति तथा प्रियाङ्गे निष्पन्दम् इत्यर्थः । यदा सुखस्य
हृदि वृत्तौ सत्यां हृदयप्रवेशेन वक्षितमिव आत्मानं मत्वा चक्षुःसङ्कोचं मुद्रितमेव अस्यात्
असहमानं हृदयस्य मूत्रं सोढुम् असमर्थमिव अशक्तवत् यथा कश्चित् असमर्थोऽन्यसम्पदम्
असहमानः सङ्कोचित एव तद्वत् यदा अशक्तवत् यथा असमर्थं चक्षुर्निमीलनाक्षमं सत्
मुद्रितमेव तिष्ठति तद्वत् सुरतान्ते नेवनिमीलनस्योत्प्रेक्षेयं कुचकौटिल्ये खेलने
इत्यस्मात् पचादित्वात् अनि कुटादित्वाद् गुणाभावः सुखेन कौटुशेन सर्वेन्द्रियसम्भवेन
रतिकाले स्वस्वविषयसम्बन्धैः सर्वेन्द्रियैः युगपदुत्पादितेन यदा सर्वाणि इन्द्रियाणि यस्य स
सर्वेन्द्रियः कायः तेन उत्पादितेन प्रौढिरव गुणः विशिष्टा भणितिर्यां स्यात् प्रौढिं तां
कवयो विदः । उचितनिमीलनस्य असहनजन्यत्वात् पूर्ववत् माधुर्यमपि शब्दगुणोऽत्र
पृथक्पदत्वात् ॥ ७ ॥ भ०

पौने इत्यादि । काचित् सुमध्या सुमध्यमा नखैः व्यापयमाना अहमप्यस्य
क्षतं विधास्यामीति भटस्योरमि पौने कठिने भुगान् कुक्षितान् भुगान् इति पाठान्तरं
पाणिरुहान् नखान् वीक्ष्य भवे नखेभ्यश्च चिरं जुजूरे क्रुध्यति सा कथमस्य वचः कठिनं
मम च नखास्तनुत्वचो न कठिना इति पूरौजूरीहंसावधोहान्धोरित्यस्य आत्मनेपदिनो
रूपं क्रुधद्रुहेत्यादिना सम्प्रदानसंज्ञा कस्मात् जुजूरे इत्याह इच्छाविभङ्गाकुलमानसत्वात्
चिकीर्षिताकरणेन आकुलचित्तत्वात् ॥ ८ ॥ ज० म०

पौने इत्यादि । कापि सुमध्या दधितेन नखैः खण्डयमाना अहमप्यस्य क्षतं
विधास्यामीति मत्वा भटस्य योषस्य पौने कठिने उरसि दत्तान् पाणिरुहान्

स्रस्ताङ्गचेष्टो विनिमीलिताक्षः स्वेदाम्बुरोमोद्गमगम्यजीवः ।

अशेषनष्टप्रतिभापटुत्वं गाढोपगूढो दयितैर्जनोऽभूत् ॥ ८ ॥

तमः प्रसुप्तं मरणं सुखं नु मूर्च्छां नु माया नु मनोभवस्य ।

किं तत्कथं वेत्युपलब्धसंज्ञा विकल्पयन्तोऽपि न संप्रतीयुः ॥ १० ॥

नखान् स्रद्वलकात् भग्नान् कुण्ठितान् भुग्नान् इति पाठे कुटिलान् वीन्य दृष्ट्वा
चिकीर्षाविभङ्गेन व्याकुलचित्ततया भवे नखेभ्यश्च चिरं चिरकालं व्याप्य जुजुरे
क्रुध्यति स्र उज्ज्वलीश्रीज्यानौ वधे अनेकार्थत्वात् कोपेऽपि यच्च दित्सेत्यादिना सम्प्र-
दानत्वं शान्त्रव्यपेक्षत्वं गाम्भीर्यमत गुणः कामशास्त्रे मानावसाने स्थानविशेषे
नखचतदानस्य उक्तत्वात् ॥ ८ ॥ भ०

स्रस्ताङ्गचेष्ट इत्यादि । दयितैर्गाढोपगूढः आलिङ्गितः सन् स्त्रीजनः अशेष-
नष्टप्रतिभापटुत्वं अभूत् अशेषं नष्टं प्रतिभायाः बुद्धेः पटुत्वं यस्य इति एवञ्च कृत्वा
स्रस्ताङ्गचेष्टोऽपगतकायव्यापारः विनिमीलिताक्षः सुखानुभवात् निमीलितलोचनः
वृत्तसङ्घि इत्याह स्वेदाम्बुरोमोद्गमगम्यजीवः स्वेदाम्बुरोमोद्गमाभ्यां लिङ्गाभ्यां गम्य-
मानसंज्ञः ॥ ८ ॥ ज० म०

स्रसेत्यादि । स्त्रीजनो दयितैः गाढालिङ्गितः सन् अशेषनष्टप्रतिभापटुलो-
ऽभूत् अशेषं समस्तम् एव नष्टं प्रतिभायाः बुद्धेः पटुत्वं यस्य अतएव स्रस्ताङ्गचेष्टः
अपहतदेहव्यापारः सुखानुभवात् विनिमीलितलोचनः स्वेदजलोरोमाश्चाभ्यां गम्यमानजीवः
जनशब्दोऽव स्त्रीजातिवाचकः तेन दयितैरित्यत्र बहुत्वमदुष्टं गाढालिङ्गनकारित्वेन गौरवे
बहुत्वं वा कान्तिरत्र गुणो दीप्तरसत्वात् ॥ ८ ॥ भ०

तम इत्यादि । कामुका अपि सुरतावस्थाया उत्तरकालम् उपलब्धसंज्ञा विकल्पयन्ति
तमो नु किमन्वकारं प्रसुप्तं नु किं प्रकर्षेण सुप्तं मरणं नु मरणावस्था नु सुखं नु
मूर्च्छां नु मनोभवस्य वा मावेति किं तद्वति कथं वा केन प्रकारेण तत् स्यात् इत्येवं
विकल्पयन्तोऽपि न सम्प्रतीयुः न परमार्थं ज्ञातवन्त इत्यर्थः ॥ १० ॥ ज० म०

तम इत्यादि । कामुका अपि सुरतावस्थाया उत्तरकालमुपलब्धचेतन्याः सन्तो
विकल्पयन्तीत्याह किं तमः प्रागन्वकारं इत्तं बलनरानुपलब्धात् प्रसुप्तं वा प्रसुप्तिर्यत्र
स्रप्रोऽपि न दृश्यते मरणं वा अचेष्टत्वात् सुखं वा अनुभूयमानत्वात् मूर्च्छा मोहो वा
कृत्यस्मयकारणानुभवावस्थ कामस्य माया वा किनादमवत् केन प्रकारेण वेति एव

वक्षःस्तनाभ्यां मुखमाननेन गात्राणि गात्रैर्वटयन्नमन्दम् ।

स्मरातुरो नैव तुतोष लोकः पर्याप्तता प्रेम्णि कुतो विरुद्धा ॥ ११ ॥

स्रस्ताङ्गयष्टिः परिरभ्यमाणा संदृश्यमानाप्युपसंहृताक्षी ।

अनूदमाना शयने नवोदा परोपकारैकरसैव तस्थौ ॥ १२ ॥

आलिङ्गितायाः सहसा त्रपावांस्त्रासाभिलाषानुगतो रतादौ ।

विश्वाभिनाया रमणेन बध्वा विमर्दरस्यो मदनो बभूव ॥ १३ ॥

विकल्पयन्तोऽपि न सम्प्रतीयुः परमार्थं न निश्चितवन्तः पूर्ववदत्र साधुर्यं गुणः
॥ १० ॥ भ०

वक्ष इत्यादि । वक्षोमुखगात्राणि स्तानि स्तनादिभिः स्त्रीसम्बन्धिभिः घटयन् संग्र-
पयन् अमन्दं दृढं डमोर्ङ्गं स्वादचिङ्मुट् स्मरातुरो लोको नैव तुतोष वृष्टिं न जगाम
यतः पर्याप्तता प्रेम्णि कुतो विरुद्धा नैव तस्याविरुद्धत्वात् ॥ ११ ॥ ज० म०

वक्ष इत्यादि । स्मरातुरो लोकः कामार्त्तो जनः स्वकीयं हृदयादि स्त्रीस्तनादिना
अमन्दं दृढं घटयन् संग्रपयन् नैव तुतोष न वृष्टिं जगाम कुत इत्याह प्रेम्णि पर्या-
प्तता इच्छाविक्रिदः कुतो भवेत् यतः सा विरुद्धा कान्तिरवापि गुणः ॥ ११ ॥ भ०

स्रस्ताङ्गयष्टिरित्यादि । काचिन्नवोदा परिरभ्यमाणा पत्या आलिङ्गमाना स्रस्ताङ्ग-
यष्टिः न प्रतीपमालिङ्गति संदृश्यमानापि मुखसुन्नमस्य उपसंहृताक्षी निमोहितलोचना
न प्रतीपं पश्यति सानं नैवावरतीति अगूढमानापि असंहृतमानापि एवंविधापि सती
परोपकारैकरसैव तस्थौ भर्तृपरोपकारैकाभिप्रायेव अवस्थिता नाकोपकाराय
॥ १२ ॥ ज० म०

स्रस्ताङ्गयष्टिरित्यादि । काचिन्नवोदा शयने शय्यायां परोपकारैकरसा प्रत्यु-
पकारमावागिप्रायेव तस्थौ न तु कोपकाराय यतः परिरभ्यमाणा दयितेनालिङ्गमाना
स्रस्ताङ्गयष्टिर्न प्रत्यालिङ्गनं करोति नापि प्रतीया मुखसुन्नमस्य संदृश्यमानापि
उपसंहृताक्षी निमोहितलोचना न पश्यति मानेनैव करोतीति चेदाह अनूदमाना
स्रज्जयैव अधृतमाना तदा करोतीत्यर्थः । पूर्ववन्माधुर्यादिगुणोऽत्र बोध्यः एक-
मर्थोऽपि ॥ १२ ॥ भ०

आलिङ्गिताया इत्यादि । बध्वा रतात् प्राक् रमणेन सहसा तत्त्व-
आलिङ्गितायास्तपावान्मदनो बभूव रतादौ रतारम्भे तासानिलाषाभ्यासमुगतो

सामोन्मुखेनाच्छ्रिता प्रियेण दत्तेऽथ काचित्पुलकेन भेदे ।

अन्तःप्रकोपापगमाद्विलोला वशीकृता केवलविक्रमेण ॥ १४ ॥

गुरुर्दधाना परुषत्वमन्या कान्ताऽपि कान्तेन्दुकराभिमृष्टा ।

प्रह्लादिता चन्द्रशिलेव तूर्णं चोभात् स्रवत् स्वेदजला बभूव ॥ १५ ॥

बभूव विश्वासितायाः शनैर्विश्वासं कारितायाः विमर्दरस्यो बभूव वासाभावात्
॥ १३ ॥ ज० म०

आलिङ्गिताया इत्यादि । रतादौ रतात् प्राक् रमणेन कान्तेन सहसा अकस्मादा-
लिङ्गितायाः कस्याश्चित् बद्धा मदनस्वपावान् लज्जावान् वासेनाभिलाषेण चानुगतस्य
बभूव किं वा आलिङ्गनेन सहसा तपावान् रतादौ सुरतारम्भे वासाभिलाषाभ्यामनुगतः
वशात् शनैः शनैर्विश्वासिताया विश्वासं प्रापितायाः तस्या एव मदनी विमर्देन रस्यो बभूव
वासाभावात् ॥ १३ ॥ भ०

सामोन्मुखेनेत्यादि । अथ काचित्कोपाभ्यामनवतो प्रियेण सामोन्मुखेन सामपरेण
प्रसादयता आच्छ्रिताख्येन नखकर्मणा संस्पृष्टा सती पुलकेन रोमाञ्चेन भेदे उद्गमे
दत्ते सति अन्तःप्रकोपस्यापगमात् विलोला विलोलबुद्धिः केवलविक्रमेण इडात् गङ्गणे-
नैव वशीकृतोपसृक्तेत्यर्थः ॥ १४ ॥ ज० म०

सामोन्मुखेनेत्यादि । काचिन्यानिनौ सामोन्मुखेन प्रसादनोदयेन प्रियेणाच्छ्रि-
ता आच्छ्रिताख्येन नखकर्मणा स्पृष्टा अध्यानन्तरं पुलकेन रोमाञ्चेन भेदे
उद्गमे दत्ते सति अन्तःप्रकोपस्यापगमात् विलोला चञ्चलबुद्धिः सा सुरते साभि-
लाषा वा केवलविक्रमेण इडाद् गङ्गणमात्रेण वशीकृता उपसृक्ता भावं ज्ञात्वा प्रसा-
दनान्तरमकृतप्रसादानन्तरेण प्रियेण यद्वच्छलान्तरे अङ्गुष्ठासनखेन ताड्यते तदाच्छ्रित-
मुच्यते ॥ १४ ॥ भ०

गुरुरित्यादि । अन्यापि काचित् स्त्री कान्ता कमनीयरूपा गुरुः धीरा वीर्यो-
गुणवचनादिति वा जीप् न भवति दधाना परुषत्वं नैष्ठुर्यं कान्तेन भर्ता इन्दुनेक
कराभिमृष्टा सती प्रह्लादिता सुखिता चोभात् चेतसोविकारात् तूर्णं स्रवत्स्वेदजला
बभूव चन्द्रशिलेव चन्द्रमणिरिव सा गरीयसी कान्ता परुषत्वं काठिन्यं दधाना
इन्दुना कराभिमृष्टा प्रह्लादिता सुखितेव चोभात् स्वप्रकृतिविकारात् जवज्जला भवति
॥ १५ ॥ ज० म०

शशाङ्कनाथापगमेन धूस्त्रां मूर्च्छांपरीतामिव निर्विवेकाम् ।

ततः सखीव प्रथितानुरागा प्राबोधयत् द्यां मधुरारुणश्रीः ॥ १६ ॥

अवीतलृष्णोऽथ परस्परिण क्षणादिवायातनिशावसानः ।

दुःखेन लोकः परवानिवागात्समुत्सुकः स्वप्रनिकेतनेभ्यः ॥ १७ ॥

गुरुत्वादि । अन्या कान्ता परुषत्वं नैष्ठिक्यं दधानापि कान्तेन इन्दुनेव कान्तस्य चन्द्रस्य वा करेण हस्तेन किरणेन चाभिसृष्टा सती ततः प्रह्लादिना आनन्दिता च सती बोभाक्षेतमो विकारात् तूष्णं खलत् स्वेदजला दभुव चन्द्रशिवेव चन्द्रकान्त-मणिरिव कीदृशी गुरुगौरवान्विता चन्द्रशिंगापि हि गुरुत्वाभ्यागुणयुक्ता कान्ता मनोहरा परुषत्वं काठिन्यं दधानापि कान्तेन कगनीयेन इन्दुना कराभिसृष्टा प्रह्लादिता प्रका-शिता च सती बोभात् स्वप्रकृतिविपर्ययात् खवञ्जला भवति गुरुरिति गुणाद्भूत इति पक्षे ईप्सुप्रत्ययाभावः ॥ १५ ॥ भ०

शशाङ्केत्यादि । ततोऽनन्तरं यथा काचित् स्त्री नाथस्य भर्तुरपगमेन वियोगेन धूस्त्रा मलिना मूर्च्छांपरीता निश्चेतना अतएव निर्विवेका विवेक्तुमशक्ता सती सख्या प्रका-शितस्नेहया प्रबोध्यते तद्वत् द्यामाकाशं शशाङ्कनाथस्यापगमेन असगमनेन धूस्त्रा धूसरतां गतां निर्विवेकाम् अविद्यमानविशेषाम अरुणश्रीः आदित्यलक्ष्मीरिति मधुराभिनवा प्रथि-तानुरागा प्राबोधयत् प्रकाशितवती ॥ १६ ॥ ज० भ०

शशाङ्केत्यादि । ततोऽनन्तरम् अरुणस्य सूर्यस्य तत्सारथेयां सौर्यामाकाशं प्राबो-धयत् प्रकाशितवती सखीव यथा सखी काचित् स्त्रियं प्रबोधयति कीदृशीं द्यां नाथस्य चन्द्रस्यापगमेन धूस्त्रा धूसरा स्त्री च नाथस्य भर्तुरपगमनेन विरहिण धूस्त्रा मलिना भवति मूर्च्छांपरीतामिव अचेतनामिव सापि स्त्री मोहपरिगता भवति निर्विवेका न विद्यते विवेको यव तादृशीं सापि स्त्री सदमहिविकृत्या सख्या प्रबोध्यते अरुणश्री कीदृशी प्रथितानुरागा प्रकाशितरक्तभावा मधुरा प्रिया अभिनवत्वात् सखी च प्रकाशितस्नेहेन मधुरा प्रियभाषिणी च भवति ॥ १६ ॥ भ०

अवीत्यादि । अवानन्तरं लोकः परस्परिण अन्योऽन्येन दधितो दधितया दधिताभि-दधितेन अवीतलृष्णः अनपगतसम्भोगाभिलाषः अतएव क्षणादिव द्रुतमिवायातं निशाव-सानं यस्य समुत्सुकः उत्कण्ठितः परवानिव पराधीन इव स्वप्रनिकेतनेभ्यः वासगृहेभ्यो दुःखेन अगात् निर्गतवान् ॥ १७ ॥ ज० भ०

अर्द्धोत्थितानिङ्गितसन्निभग्नो रुद्धः पुनर्यान् गमनेऽनभीप्सुः ।

व्याजेन निर्याय पुनर्निवृत्तस्त्यक्तान्यकार्यः स्थित एव कश्चित् ॥ १८

तालैः सम्पादितमाम्यशोभं शुभावधानं स्वरवद्धरागम् ।

पदैर्गतार्थं नृपमन्दिरेषु प्रातर्जगुर्मङ्गलवत्तरुण्यः ॥ १९ ॥

अर्द्धोत्थितादि । अथानन्तरं लोकोः समुत्सुकः समुत्कण्ठितोऽपि परवान् पराधीन इव कार्यगौरवात् स्वप्रतिकेतनेभ्यः शयनगृहेऽथो दुःखेन अगात् निर्गतवान् यतः पर-
स्परं अन्त्याऽन्येन दयितो दयितया दयिता दयितेन अर्द्धोत्थिताः अविगतसम्भोगा-
भिलाषः अतएव अणादिव द्रुतमिवागतं निशावसानं यस्य स तथा मुखेन कालबहुत्वा-
ज्ञानात् ॥ १७ ॥ भ०

अर्द्धोत्थितेत्यादि । शयनात् अर्द्धसुस्थितं यस्यैव अर्द्धोत्थितः आहितः गन्धादिषु द्रष्टव्यः
शयनस्य वा अर्द्धोत्थित इति योज्यं स चानिङ्गितो दयितया सान्निभः शयने सुप्तः
पुनर्यान्निर्गच्छन् रुद्धो विधृतः गमने अनभीप्सुरपि निर्याय निमित्तव्याजेन पुनर्निवृत्तः
प्रविष्टस्त्यक्तान्यकार्यः स्थित एव कश्चित् कामी ॥ १८ ॥ ज० भ०

अर्द्धोत्थितेत्यादि । कश्चित् कामुकः शयनादर्द्धोत्थितो दयितया आलिङ्गितः
सन् पुनः सन्निभः सुप्तः पुनरपि यान् गन्तुमुद्यतः सन् दयितया रुद्धो वारितः
अतएव गमनेऽनभीप्सुरिच्छारहितोऽपि गुर्वादिभयान्निर्याय निर्गत्य व्याजेन रोगा-
दिच्छलेन पुनर्निवृत्तः सन् कार्यान्तरं त्यक्त्वा स्थित एव शयनगृह इत्यर्थात् अर्द्धो-
त्थित इति शयनादर्द्धसुस्थितं यस्यैव गन्धादितादित्वात् तान्तरं विभाषया पर-
निपात इति परः स्वमने नियमानिर्देशादविरोध एव यदा अर्द्धोत्थित इति
विग्रहः । शयनस्यार्द्धोत्थित इति वा सन् आलिङ्गितः सन् सन्निभ इति
क्रमसमासः ॥ १८ ॥ भ०

तालैरेत्यादि । नृपमन्दिरेषु रावणादिराजवेश्मसु प्रभातकाले तरुण्यो मङ्गल-
वत् मङ्गलोद्गते जगुः गायन्ति स्य तान्त्रिक क्रियाकालज्ञानेन सम्पादितं साम्यशोभा
यन् गायनक्रियायां शुभावधानं शोभनमवधानं चित्तैकाग्रता यन् स्वरवद्धरागं
षड्जादिभिः स्वरैर्वद्धो गानरागो यत् पदैः सुसिद्धैर्गतार्थं परिच्छिन्नार्थं निरर्थक-
पदरहितमित्यर्थः अनेन स्वरगतं पदगतं लघुगतमवधानगतमिति चतुर्विधं गीतनाख्यातम्
॥ १९ ॥ ज० भ०

दुरुत्तरे पङ्क्त इवान्धकारे मङ्गं जगत्सन्ततरश्मिरज्जुः ।

प्रनष्टमूर्त्तिप्रविभागमुद्यन् प्रत्यञ्जहारेव ततो विवस्वान् ॥ २० ॥

पीतौष्ठरागाणि हृताञ्जनानि भासन्ति लोलैरलकैर्मुखाणि ।

प्रातःकृतार्थानि यथा विरेजुस्तथा न पूर्वोद्युरलङ्कृतानि ॥ २१ ॥

तालनेत्यादि । नृपमन्दिरेषु राजगृहेषु प्रातः प्रभातसमये तरुण्यो मङ्गलयुक्तं यथा स्यात् तथा जगर्गायन्ति अ तालेन चञ्चत्पुटादिना सम्पादिता साम्यस्य लयस्य शोभा यव गानक्रियायां तालः कालक्रियामानं लयः साम्यमथास्त्रियामित्यमरः । साम्यं नृत्यगौतवाद्यानां समत्वमित्यर्थः शुभं शोभनमवधानं चित्तैकाग्रता यव स्वरैः षड्जादिभिर्वङ्गोऽनुगतो रागो यव पदैर्विभक्त्यन्तर्गतः परिच्छिन्नोऽर्थो यव निरर्थकरहितमित्यर्थः तेन स्वरगतं लयगतं पदगतमवधानगतञ्चेति चतुर्विधं गीतमुक्तं नृपशब्दो राजानि रूढो रावणादिव्यपि प्रवर्तते ॥ १९ ॥ भ०

दुरुत्तर इत्यादि । अन्धकारे पङ्क्त इव दुरुत्तरे दुःखेन उत्तीर्यते इति मग्नं प्रविष्ट जगत् यतः प्रनष्टमूर्त्तिप्रविभागं प्रनष्टः स्थावरजङ्गममूर्त्तीनां प्रविभागो यस्मिन् तद्विवस्वानुद्यन् उद्गच्छन् सन्ततरश्मिरज्जुः प्रवितता रश्मयो मयूखा एव रज्जवो येन सः प्रत्युज्जहारेव उज्जुतवानिव तत इति अन्धकारात् ॥ २० ॥ ज० म०

दुरुत्तर इत्यादि । विवस्वान् मूर्त्य उद्यन् उद्गच्छन् दुःखेन उत्तीर्यते शक्ये पङ्क्ते इवान्धकारे मग्नं जगत् ततोऽन्धकारात् प्रत्युज्जहारेव उज्जुतवानिव कौटुशो विवस्वान् सन्तता विस्तृता रश्मयो रज्जव इव येन तादृशः अन्योऽपि मग्नं वस्तु रज्जुभिरुज्जरति जगत् कौटुशं प्रनष्टोऽदृश्यः स्थावरजङ्गममूर्त्तीनां प्रविभागो यव तादृशमन्धकारमग्रत्वात् दुरुत्तर इति दुःखेनोत्तीर्यते यदिति ईषत् दुःखोरिति कर्मणि खल् उद्यन्निति इनः शतरि धियोऽप्येषाविति यत्वम् ॥ २० ॥ भ०

पीतौष्ठरागाणीत्यादि । मुखानि बधूनामित्यर्थात् यथा प्रातः प्रभाते विरेजुः तथा पूर्वोद्युः पूर्वोद्युमग्नानि अलङ्कृतानि न रेजुः तेषामङ्गतार्थत्वात् तानि पुनः कृतार्थानि कृतकार्याणि यतो दधितैः पीतौष्ठरागाणि ओष्ठचुम्बनात् हृताञ्जनानि चक्षुषोरपि चुम्बनात् अपगतकज्जलानि लोलैराकुलैरलकैः कचयङ्गाकर्षणात् भासन्ति दीप्तिमन्ति ॥ २१ ॥ ज० म०

पीतौष्ठेत्यादि । मुखानि बधूनामित्यर्थात् प्रातःकावे यथा विरेजुः शुभुभिरे

प्रजागराताम्विलोचनान्ता निरञ्जनालक्तकपञ्चलेखाः ।

तुल्या इवासन् परिखेदतन्वो वासस्थिताः सेवितमन्मथभिः ॥२२॥

न तथा पूर्वयुः पूर्वस्मिन् दिवसे अलङ्कृतानि कृतसाधनान्यपि विरेजुः अकृतार्थत्वेन तादृगङ्गासाम्भावात् प्रातस्तु कृतकार्याख्येव यतो दयितैः पीतौष्ठरागाणि ओष्ठ-
चुम्बनात् पीत ओष्ठरागो यत्र हृताञ्जनानि आनन्दाद्युपतनात् चक्षुषोः चुम्बनात् वा अपगतकञ्जलानि कामशास्त्रे नेत्रचुम्बनमभिहितं तथा हि नयनयुगकपोलं दन्तवासी मुखान्तः स्तनजघनललाटं चुम्बनस्थानमाहुरिति लोलैः करेण कचाकर्षणात् चञ्चलैः
अलकैः चूर्णकुल्लनैः भास्वन्ति शोभमानानि ॥ २१ ॥ भ०

प्रजागरा इत्यादि । भट्टंभिः सहैकत्र यच्छयनं सहवासः तस्मात् च्युताः काश्चित् स्त्रियः सेवितमन्मथभिः अनुष्ठितसुरताभिः तुल्या इवासन् यतः प्रजागराताम्विलोचनान्ताः दयितागमनप्रतीक्षणाः प्रजागरस्तेन ताम्रनेत्रपर्यन्ताः नाशत इति गृहीतप्रसाधनतया निरञ्जनालक्तकपञ्चलेखाः यदि वा अन्यत्र शयित इति रोदनात् निरञ्जनाः चित्तोन्मादादितस्ततः पादविच्छेपात् विगता-
लक्तकाः शयने प्रतिकणमुद्धर्त्तनपरिवर्त्तनात् कपोलादिभ्यो निष्पतलेखा इति खेदाच्च तन्वोः कृपाङ्गः ॥ २२ ॥ ज० भ०

प्रजागरा इत्यादि । कान्तैः सहैकत्र शयनं वासस्तस्मात् च्युताः काश्चित् स्त्रियः सेवितमन्मथानिरनुष्ठितसुरताभिस्तुल्या इव आसन् कौटुश्यः दयितस्यागमन-
प्रतीक्षणायां प्रजागरस्तेन आतापी विलोचनान्तो भासां उपभुक्ताणामपि सुरता-
लक्तत्वादेव प्रजागरः निरञ्जना निरलका निष्पतलेखाश्च विरहेण प्रसाधनाभावात् किं वा रोदनात् निरञ्जनाः चित्तोन्मादादितस्ततः पादविच्छेपेण निरलक्तकाः शयने मुहुः परिवर्त्तनाभिप्यचलेखाः उपभुक्ता अपि चुम्बनादानन्दाद्युपादा निरञ्जना विपरीत-
सुरतान्निरलक्तकाः चुम्बनताडनाभ्याम् कपोलयोः स्तनयोश्च निष्पदावलीका भवन्ति परिखेदात् विरहदुःखात् पक्षे सुरतामर्दात् कृशाङ्गः जागर्त्तर्धञि अलि वा जाग्रोऽण्वीनिति गुणे जागरः समक्तात्सरोरिति अप्रत्यये स्त्रीत्वप्रसङ्गात् किं वा अप्रत्ययेऽभिधानं नियामकमित्युक्तेः स्त्रीत्वाविवक्षा केचित् तु अप्रत्ययान्तस्य स्त्रीत्वात् प्रजागराताम्विलोचनान्ता इति समस्तपदं पठन्ति तन्निरर्थकं जागर्था जागरा इयोः रित्यमर-
वचसात् ॥ २२ ॥ भ०

भावद्वनेताञ्जनपङ्कलेखस्ताम्बूलरागं बहुलं दधानः ।

चकारकान्तोऽप्यधरोऽङ्गनानां सङ्घोषितानां पतिभिर्लघुत्वम् ॥२३॥

चक्षूषि कान्तान्यपि साञ्जनानि ताम्बूलरक्तञ्च सरागमोष्ठम् ।

कुर्वन् सवासञ्च सुगन्धि वक्त्रं चक्रे जनः केवलपक्षपातम् ॥२४॥

क्षतैरसञ्चेतितदन्तलब्धैः सम्भोगकाले ऽवगतैः प्रभाते ।

अशङ्कतान्योऽन्यकृतं व्यलीकं वियोगवाह्याऽपि जनाऽतिरागात् २५

भावद्वेत्यादि । कासाच्चिदङ्गनानां पतिभिः सङ्घोषितानामप्यधरः लघुत्वं दौर्भाग्यं चकार सूचितवानित्यर्थः यतस्ता ईप्सितमुरताप्राप्ता रुदिताकृतञ्च बहुलं नेताञ्जनपङ्क-
लेशो यस्य मोऽधरा दधितैरपीतत्वाच्च बहुलं ताम्बूलरागं दधानः कान्तोऽपि लघुत्वं
चकार ॥ २३ ॥ ज० म०

भावद्वेत्यादि । कासाच्चिदङ्गनानां पतिभिः सङ्घोषितानां स्वभावतः कान्तोऽपि
अधरो लघुत्वं चकार दौर्भाग्यं सूचितवानित्यर्थः अनुपभुक्तत्वात् अधरः कीदृशः रोदना-
दाबद्धो लघो नेताञ्जनपङ्कस्य लेशोऽल्पभागो यव तादृशः दधितैरपीतत्वात् बहुलं प्रचुरं
ताम्बूलरागं दधानः ॥ २३ ॥ म०

चक्षूषीत्यादि । कान्तान्यपि शोभनान्यपि चक्षूषि विकचोत्पलद्युतित्वात् साञ्जनानि
कुर्वन् स्त्रीजनः प्रातर्गृह्यमाणप्रसाधनत्वात् सरागं चौष्टं स्वभावतो शिखफलाकारत्वात्
ताम्बूलरक्तं कुर्वन् स्वभावतश्च सुगन्धि वक्त्रं सवासं मुखं वासयुक्तं कुर्वन् केवलपक्षपातं
समत्वं चक्रे अञ्जनादीनां निरर्थकत्वात् ॥ २४ ॥ ज० म०

चक्षूषीत्यादि । स्त्रीजनः स्वभावतः कान्तान्यपि नेत्राणि अञ्जनयुक्तानि
कुर्वन् स्वभावतः सरागमोष्ठं ताम्बूलरक्तं कुर्वन् स्वभावतः सुगन्धि वक्त्रं सवासं
कपूर्वादिसुखवासयुक्तं कुर्वन् केवलं पक्षपातं प्रसादनक्षेत्रे चक्रे अञ्जनादीनां
निरर्थकत्वात् ॥ २४ ॥ म०

क्षतैरित्यादि । अस्या मया दत्तं अस्य च मयेति सम्भोगकाले रागात्स्वतया
असञ्चेतिताम्यज्ञातानि दन्तेभ्यो लब्धानि यानि क्षतानि चितसञ्चेतन इति स्वाधि-
कक्ष्यन्तस्य रूपं प्रभातकाले अवगतैः दृष्टैः वियोगवाह्याऽपि सुप्तोऽपि कामिजनः
अतिरागात् दतिस्त्रेह्यात् अन्योऽन्यकृतं अन्योऽन्येन कृतं व्यलीकम् अपराधम्

नेत्रेषुभिः संयुतपद्मपुत्रैः कर्णान्तकटैरुक्केशशूलाः ।

स्तनोरुवक्रास्ततकर्णपाशाः स्त्रीयोधमुख्या जयिनो विचेरुः ॥ २६ ॥

पयोधरांसन्दनपङ्कदिग्धान् वामांसि चास्त्रिष्टम्भजानि दृष्ट्वा ।

स्त्रीणां सपत्न्यो जहृषुः प्रभांते मन्दायमानानुशयैर्मनोभिः ॥ २७ ॥

अशङ्कत विकल्पितवान् लङ्घि रूपं किमस्यान्यथा हताशया दत्तमिति योषिदशङ्कत
पुरुषोऽपि किमन्येन भूतेनास्या इति ॥ २५ ॥ ज० म०

चतैरित्यादि । विद्योगराष्ट्रोऽपि विरहेणायुक्तोऽपि जनोऽतिरागादतिस्नेहात्
चतैरन्योन्येन कृतं व्यलीकमपराधमशङ्कत शङ्कितवान् घ्या रूपं किमस्यान्यथा
कान्तया दत्तं चतमिति योषिदशङ्कत पुरुषोऽपि किमस्या अन्येन प्रच्छन्नकामुकेन
दत्तं चतमिति शङ्कते अ कृत इत्याह कीदृशैः चतैः सम्भोगकाले रागात्भवतया
असञ्चेतितानि अज्ञातानि दन्तेभ्यो लब्धानि यानि तैः चित्कसंज्ञाने प्रभातकालेऽवगतैः
ज्ञातैर्दर्शनात् ॥ २५ ॥

नेत्रेषुभिरित्यादि । नेत्राणि इषव इव तैः संयुतानि संयुक्तानि पद्माण्येव
पद्माणि येषां तैः कर्णान्तकटैः कर्णान्तविशान्तैः उपलब्धिताः स्त्रियो योधमुख्या इव
उरुकेशशूला उरवो महान्तः केशाः शूला इव येषां स्तनोरुवक्राः स्तना उरूणि
चक्राणीव येषां ततकर्णपाशाः तताः कर्णाः पाशाः इव येषां ते जयिनो लब्धविजया
विचेरुः आन्ताः ॥ २६ ॥ ज० म०

नेत्रेषुभिरित्यादि । स्त्रियो योधमुख्या इव योद्धृषेष्टा इव विचेरुर्भूमन्ति अ
संयुतानि संयुक्तानि पद्माण्येव पद्माणि पद्मा यव तैः कर्णान्तकटैः कटाचदशायां
कर्णान्तप्रेरितैर्नेत्रैर्विषुभिरिव उपलब्धिता उरवो महान्तः केशाः शूलानीव
येषां श्लामत्वात् दीर्घत्वात् कामपीडाकारित्वाच्च स्तना महाचक्राणीव येषां
विशालपारिमाण्यत्वात् तताः कर्णाः पाशा इव येषां कामुकमानवन्धनयोग्यत्वात् अत-
एव जयिनः पुंजयनशूलाः ॥ २६ ॥

पयोधरानित्यादि । सन्दनपङ्कदिग्धान् आप्नुतचन्दमत्वात् वस्त्राणि च अष्ट-
म्भजानि अनपनीतशृङ्गभावानि स्त्रीणां दृष्ट्वा प्रभांते तत्सपत्न्यो मनोभिः न वाक्त्रं
जहृषुः दृष्ट्वाः अप्राप्तसुरतत्वान्मन्दायमानानुशयैः आभिः सह शयिता इति तासु ये
अनुशयाः अचान्तयो ज्ञाताः ते मन्दायमानाः शनैःशनैस्तनुभवन्तो येषु मनःसु
तैरित्यर्थः ॥ २७ ॥ ज० म०

स्मरातुरे चेतसि लब्धजन्मा रराज लोलोऽपि गुणापहार्यः ।

कुतूहलात्नेत्रगवाक्षसंस्थः पश्यन्निवान्योन्यमुखानि रागः ॥२८॥

गतेऽतिभूमिं प्रणये प्रयुक्तान् अबुद्धिपूर्वं परिलुप्तसंज्ञः ।

आत्मानुभूतानपि नापचारान् स्मरातुरः संस्मरति स्म लोकः ॥२९॥

पयोधरानित्यादि । स्त्रीणां चन्दनपङ्केदिग्धान् लिप्तान् पयोधरान् स्तनान् दृष्ट्वा अस्त्रिष्टम्भजानि अनपनीतशुक्लगुहभावानि वामांसि च वस्त्राणि च दृष्ट्वा प्रभाते तासां सपत्न्यो मनोभिः करणभूतैः तैरुपलब्धिता वा जहधुः हृष्टाः कौटुशैः मन्दायमानोऽनुशयः क्रोधो यत्र पूर्वं भर्ता सह सपत्नीनामेकत्र वासात् क्रोध उत्पन्नः पयासासां सन्धोमाभाव-
ज्ञानात् क्रोधस्य मन्दायमानत्वं हर्षश्च जातः सन्धोगे हि मर्दनात् चन्दनच्युतिर्वस्त्रमा-
लिन्यच्च स्यात् ॥ २७ ॥ भ०

स्मरातुर इत्यादि । दम्पत्योः प्रातरन्योन्यस्य मुखं पश्यतोः चक्षुषो रागो वण्यते स्मरातुरे कामातुरे चेतसि लब्धजन्मा लब्धोदयः रागो रक्तभावः नेत्रगवाक्षसंस्थः नेत्रयोर्गवाक्षयोरिव स्थितः कुतूहलात् कौतुकात् अन्योन्यस्य मुखानि पश्यन्निव कौटुशः कामिन्या मुखं कामुकस्य मुखं वेति गुणापहार्यः तत्प्रतिपक्षेण शुक्लगुणेन अपनेयः अतएव लोलोऽपि अचिरस्थाय्यपि रराज ॥ २८ ॥ ज० भ०

स्मरातुर इत्यादि । दम्पत्योः प्रातरन्योन्यमुखं पश्यतोर्नेत्ररक्तात्मा उत्प्रेक्ष्यते रागो रक्तभावो नेत्रयोर्गवाक्षयोरिव स्थितः सन् कुतूहलादन्योन्यमुखानि पश्यन्निव कौटुशः कामिन्यः कामुकस्य वा मुखमिति विलोकयन्निव रराज शोभतेत्येव कौटुशः स्मरातुरे चेतसि लब्धजन्मा लब्धोदयः गुणेन तत्प्रतिपक्षेण शुक्लरूपेणापहार्योऽपनेयः अतएव लोलसञ्चलः अचिरस्थाय्यपि रराजेत्युत्कर्षः किं वा रागोऽनुरागः गुणापहार्यो मुख-
सीन्दर्येण वशीकृतः ॥ २८ ॥ भ०

गत इत्यादि । प्रणये विश्रम्भे अतिभूमिं गते प्रकटावस्थां प्राप्ते सति ये अबुद्धि-
पूर्वम् अनिरुध्य स्वयं प्रयुक्ताः उपचारा नखदन्तचतादयः तानात्मानुभूतानपि प्रातर्न
स्मरति च कामिलोकः इदमिदं मया प्रयुक्तमिति यतः सुरतावस्थायां स्मरातुरतया
विलुप्तसंज्ञो मूढ इति ॥ २९ ॥ ज० भ०

गते इत्यादि । प्रणये प्रेम्णि अतिभूमिं प्रकटावस्थां गते सति अबुद्धिपूर्वम-
विचार्य सुरतकाले स्वयं प्रयुक्तान् कृतानपि उपचारान् नखदन्तचतादीनात्मानु-

वस्त्रैरनत्युत्पणरम्यवर्णैर्विलेपनैः सौरभलक्षणीयैः ।

आस्यैश्च लोकः परितोषकान्तैरसूचयल्लब्धपदं रहस्यम् ॥३०॥

प्रातस्तारां चन्दनलसगात्राः प्रच्छाद्य हस्तैरधरान् वदन्तः ।

शाम्यन्निमेषाः सुतरां युवानः प्रकाशयन्ति स्म निगूहनीयम् ॥३१॥

जितेऽपि लोके मधुरेण वामे ! किमुद्यतं भ्रूधनुरप्रसङ्गम् ।

भूतानपि तदानीं आरातुरत्वेन परिलुप्तसंज्ञत्वात् लोकः प्रभाते न आरति स्म प्रणयः
प्रभृषि विश्वम् यात्रा प्रसरयोरपि इति रुद्रः ॥ २८ ॥ म०

वस्त्रैरित्यादि । वस्त्रैः विलेपनैः सौरभलक्षणीयैः सुरभितया परिच्छेदैः आस्यैश्च
व्यपगताधररागैः परितोषकान्तैर्लिङ्गभूतैः रहसि भवं सुरतं लब्धपदं प्राप्तचिह्नं लोकः
प्रकाशयति स्म ॥ ३० ॥ ज० म०

वस्त्रैरित्यादि । लोको वस्त्रादिचिह्नैः रहस्यं रहसि भवं सुरतमसूचयत् प्रका-
शितवान् कौटुशं लब्धपदं प्राप्तचिह्नं कामिषु प्राप्तावसरं वा वस्त्रैः कौटुशैरनत्युत्पण-
रम्यवर्णैः परिच्छदितत्वादनुहटरमणीयवर्णैः अनतिविशदरम्यवर्णैर्वा अल्पस्त्रिष्टैरित्यर्थः
उल्लं विशदं स्फुटमिति कौषः विलेपनैः कौटुशैः सौरभलक्षणीयैः सौरभेण शरीर-
गतसुरभित्वात्रेण लक्षणीयैरनुमयैः आस्यैः कौटुशैः परितोषकान्तैः अधरराग-
पदावल्यादिलेपेऽपि परितोषेण कृतार्थताजनिता नन्देन कमनीयैः ॥ ३० ॥ म०

प्रातस्तारमित्यादि । गुरुजनो नखदशनक्षतं मा द्राचौदिति युवानः प्रातस्तारां
प्रत्यूषसि चन्दनलसगात्रा हस्तैरधरान् प्रच्छाद्य वदन्तोऽपि शाम्यन्निमेषा अनिमि-
षितनेत्रा निगूहनीयं सुतरां प्रकाशयन्ति स्म नूनमिति सत्कृता ये एवमन्वचर-
न्तीति ॥ ३१ ॥ ज० म०

प्रातस्तारमित्यादि । महति प्रातःकाले नखक्षतादिसङ्कोपनार्थं चन्दनेन
क्षितगात्रा अपि दन्तक्षतसङ्कोपनार्थं गुरुसमीपे हस्तैरधरं प्रच्छाद्य वदन्तोऽपि
जागरणजनितनिद्राव्यपगमार्थं शाम्यन्निमेषा निमेषं वारयन्तोऽपि युवानः निगूह-
नीयं सङ्कोपनीयं सुरतं सुतरामतिशयेन प्रकाशयन्ति स्म सङ्कोपनेनैव नखक्षताद्यनु-
मानात् यथा शाम्यन्निमेषाः सन्तः प्रकाशयन्ति निमेषाणां भावत्यागदर्शनात् सौभाग्य-
मव गुणः तस्मात्प्रामुच्यते यत्र सूक्ष्मार्थस्यापि दर्शनम् । अत्र सुरतस्य संगुप्ततया
स्फुल्लम् ॥ ३१ ॥ म०

जित इत्यादि । हे वामे ! प्रतिकूलवर्तिनि मधुरेणाविकृतैर्न साक्षा लोके

हन्तुं क्षमो वा वट लोचनेषुर्दिग्धो विषेणेव किमञ्जनेन ॥३२॥

दन्तच्छदे प्रज्वलिताग्निकल्पे ताम्बूलरागस्तृणभारतुल्यः ।

न्यस्तः किमित्यूचुरुपेतभावा गोष्ठीषु नारीस्तृण्योर्युवानः ॥३३॥

युग्मकम् ।

सुखावगाहानि युतानि लक्ष्म्या शुचीनि सन्तापहराण्युरुणि ।

प्रबुद्धनारीमुखपङ्कजानि प्रातः सरांसीव गृहाणि रेजुः ॥३४॥

अव्यह्विते जितेऽपि वशीकृतेऽपि भूधनुरप्रसक्तं प्रसोदमशक्तम् उद्यतम् उत्क्षिप्तं
अथवा विलोचनेषुर्नम्रशरः स्वत एव हन्तुं क्षमः ततः किमञ्जनेनेव विषेण दिग्धो
विषलित इति वद कथय ॥ ३२ ॥ ज० म०

जित इत्यादि । युवान इत्युच्यते यिमञ्जोकेनान्वयः हे वामे ! प्रतिकूलवर्तिनि
लोके चाऽव्यह्विते मधुरेण माधुर्यगुणेन स्वभावसिद्धोपायेन प्रियवचनेन वा जिते-
ऽपि पराभूतेऽपि वशीकृतेऽपि सोदमशक्तं भूरुपधनुः किमर्थमुद्यतमुत्क्षिप्तम्
अथवा लोचनरूपशरैः स्वयमेवास्मान् हन्तुं क्षमः समर्थः तत् किं विषेणेवाञ्जनेन वा
दिग्धो लितः तत्त्वं वद वतेति पाठे खेदे स्वभावैरेव कार्यस्य सिद्धौ किमधिक-
कल्पनया भाविकत्वमत्र गुणः अहं तदायत्त एवेत्यभिप्रायप्रकाशात् सामिप्रायोक्ति-
विन्यासो भाविकत्वं प्रचक्षते इति ॥ ३२ ॥ म०

दन्तच्छद इत्यादि । प्रज्वलिताग्निकल्पे स्वभावलोहितत्वात् दन्तच्छदे ओष्ठे
ताम्बूलरागः किमिति न्यस्तः तृणभारतुल्यः निष्प्रयोजनत्वात् इत्येवम् कचुर्युवानः
प्रातरित्यर्थात् उपेतभावाः जातानुरागाः गोष्ठीषु स्थिता नारीस्तृण्यो-
र्युवान इति ॥ ३३ ॥ ज० म०

दन्तेत्यादि । दन्तच्छदे ओष्ठे ताम्बूलरागः किमर्थं न्यस्तः कौटुम्भी प्रज्वलित-
वज्रिसदृशे स्वभावतो लोहितत्वादव्यह्वितत्वाच्च कौटुम्भीः तृणभारसमो निष्प्रयो-
जनत्वात् अत्युद्दीपकत्वाच्च वज्रौ तृणप्रक्षेपो भ्रष्टमुद्दीपको भवति इत्येवं युवानस्तृणा-
उपेतभावा उपगततरागाः सन्तस्तृण्योः नारीः गोष्ठीषु स्त्रीसभासु स्थिता कचुः
॥ ३३ ॥ म०

सुखावगाहानौत्यादि । प्रातः प्रभाते गृहाणि सरांसीव रेजुः सुखावगाहानि
निरुपद्रवत्वात् सुखेनावगाह्यन्ते युतानि लक्ष्म्या देवतारूपया शुचीनि पवित्राणि

संमृष्टसिक्ताश्चित्तचारुपुष्पैरामोदवद् द्रव्यसुगन्धभागैः ।

लक्ष्मीर्विजिग्ये भवनेः संभृङ्गैः सेव्यस्य देवैरपि नन्दनस्य ॥ ३५ ॥

अक्षोः पतन्नीलसरोजलोभाद्भृङ्गः करेणाल्पधिया निरस्तः ।

ददंश्च ताम्बाम्बु रुहाभिसन्धिसृष्णातुरः पाणितलेऽपि धृष्टः ॥ ३६ ॥

सन्तापहराणि धर्मादिक्लेशापहारीणि चरुणि महानि प्रबुद्धानि विनिद्राणि नारीमुखान्येव पङ्कजानि यत्रेति ॥ ३४ ॥ ज० म०

सुखेत्यादि । प्रातः प्रभातकाले गृहाणि सरांसौव रेजुः शोभन्ते च कौटुशानि सुखहेतुरवनाङ्गी भव तानि लक्ष्म्या सम्पत्त्या शोभया वा युतानि शुचीनि पवित्राणि सन्तापहराणि धर्मादिक्लेशापहारीणि चरुणि महानि प्रबुद्धानि विनिद्राणि नारी-
मुखाभ्येव पङ्के तानीव पङ्कजानि येषु ॥ ३४ ॥ म०

संमृष्टेत्यादि । देवैः सेव्यस्यापि नन्दनस्य लक्ष्मीर्भवनेः प्रातर्विजिग्ये विजिता आदौ संमृष्टरजांसि अपनौतरजांसि पश्चात् सिक्तानि पूर्वापरकालसमासः अर्चितानि पूजितानि प्रशस्तानि चारुणि शोभनानि पुष्पाणि येषु भवनेषु संमृष्टसिक्तानि च तानि अर्चितचारुपुष्पाणि चेति विशेषणसमासः आमोदवन्ति यानि द्रव्याणि चन्द-
नादीनि तैः सुगन्धभाग एकदेशे येषां तैः गन्धस्व तदेकान्तबहुणादित्वं न भवति संभृङ्गैरामोदभृतत्वात् ॥ ३५ ॥ ज० म०

संमृष्टेत्यादि । देवैरिन्द्रादिभिरपि सेव्यस्य नन्दनवनस्य लक्ष्मीः सम्पत्तिः शोभा वा भवनेः गृहेः प्रातर्विजिग्ये जिता कर्मणि ठी कौटुशैः पूर्वं संमृष्टानि अपनौतरजांसि पश्चात् सिक्तानि संमृष्टसिक्तानि पूर्वकालस्यापरकालेनेति कर्मधारय इति परः स्वमते एकार्थतास्येव अर्चितानि पूजितानि चारुणि शोभमानानि पुष्पाणि येषु तानि पश्चात् संमृष्टसिक्तानि अर्चितचारुपुष्पाणि चेति पुनः कर्मधारयः आमोदवद्भिर्द्रव्यैश्चन्दनादिभिः सुगन्धा भागा एकदेशे येषां सूक्ष्मरभिपूतेरित्यादौ गन्धशब्दो गुणवाचोति टीकाकृद्भचनाद-
भिधानाद्वा इत्यत्रयाभावः भृङ्गैरामोदानुसारित्वाद् भवनेः सङ्घ वर्तमानानि नन्दनमध्येव भवति उदात्तता गुणोऽसंमृष्टसिक्तेत्यादिभिर्विशेषणैर्योगात् लक्ष्मीर्विशेषणैर्वागो यस्तु साध्यादुदात्तता ॥ ३५ ॥ म०

अक्षोरित्यादि । नीलसरोजलोभात् नीलकमलमेतदित्यक्षोः पतन्नीलीय-
नीनो भृङ्गः अल्पधिया अल्पबुद्ध्या कयाचित् करेण निरस्तः क्षिप्तः सन् ताम्बाम्बु-

विलोलतां चक्षुषि हस्तवेपथुं भ्रुवोर्विभङ्गं स्तनयुग्मवस्त्रितम् ।
 विभूषणानां कण्ठितञ्च षट्पदो गुरुयथा नृत्यविधौ समादधे ॥३७
 अथानुकूलान् कुलधर्मसम्पदो विधाय वेशान् सुदिवः पुरीजनः ।
 प्रबोधकाले शतमन्युविद्विषः प्रचक्रमे राजनिकेतनं प्रति ॥३८॥

हामिसन्धिः रक्तपद्ममेतदित्यभिसन्धिः अभिप्रायो यस्य भृङ्गस्य स धृष्टः प्रगल्भः
 पाणितलेऽपि ददंश्च दष्टवान् तामित्यर्थात् ॥ ३६ ॥ ज० म०

अच्छोरित्यादि । नीलसरोजमेतदिति मत्वा तल्लोभात् चक्षुषोः पतन् भृङ्गः
 कथाचिदल्पधिया मुग्धया करेण निरस्तः सन् पाणितलेऽपि तां ददंश्च दष्टवान्
 यतः करं दृष्ट्वा रक्तपद्ममित्यभिसन्धिरभिप्रायो यस्य कौटुशः तृष्णातुरः तृष्णाव्ययः
 धृष्टः प्रगल्भः सौकुमार्यं भव गुणः अच्छोः करस्य चोत्पलत्वेन निरूपणात् । अनि
 श्रुत्वं यत् प्राहुः सौकुमार्यं तदुच्यते ॥ ३६ ॥ भ०

विलोलतामित्यादि । यथा गुरुहृत्याचार्यो नृत्यकर्मणि कस्याश्चित् चक्षुषि
 विलोलतां चलतां हस्तवेपथुं हस्तकम्पं भ्रुवोर्विभङ्गं नतोन्नतिं स्तनयुग्मवस्त्रितं
 प्रचलितं भूषणानां कण्ठितं शिक्षितं जनयति तद दृष्ट्वा षट्पदोऽपि तस्मादधे
 विहितवान् ॥ ३७ ॥ ज० म०

विलोलतामित्यादि । तथा गुरुहृत्याचार्यो नृत्यकर्मणि शिष्या कस्याश्चित्
 चक्षुषि विलोलतां चाक्षल्यं हस्तयोर्वेपथुं कम्पं भ्रुवोर्विभङ्गमन्यथाकरणं स्तनयुगलस्य
 वस्त्रितं चलनं विभूषणानामलङ्काराणां कण्ठितं शिक्षितं समादधे जनयति तथा
 षट्पदोऽपि समादधे कृतवान् भ्रमरबाधया काचित् नृत्यमिव चकारेत्यर्थः प्रौढिरत्र
 गुणश्चक्षुर्विलोलताप्रभृतिभिर्नृत्यस्य निर्वाहात् विवक्षितार्थनिर्वाहः काव्ये प्रौढिरिति
 श्रुता ॥ ३७ ॥ भ०

अथानुकूलानित्यादि । अथानन्तरं पुरीजनो लङ्कानिवासिजनः प्रतिदिन-
 मवाप्तकल्याणत्वात् सुदिवः सुप्रातेत्यादिना समासान्तनिपातनं यथास्वं कुलधर्मस्य
 पुरस्य या सम्पद्भिर्भूतिः तस्या अनुकूलान् वेशान्नेपथ्यानि विधाय कृत्वा शतमन्यु-
 विद्विषो रावणस्य प्रबोधकाले राजनिकेतनं प्रत्यभिलक्ष्य प्रचक्रमे गन्तुं प्रवृत्तः
 प्रोपाभ्यां समर्थाभ्यामिति तद्ध् ॥ ३८ ॥ ज० म०

अथेत्यादि । अनन्तरं पुरीजनो लङ्कानिवासिजनो वेशान् विधाय कृत्वा शत-
 मन्युविद्विषः इन्द्रशवीः रावणस्य प्रबोधकाले निद्राभङ्गसमये राजगृहं प्रति

शैलेन्द्रशृङ्गेभ्य इव प्रवृत्ता वेगाज्जलौघाः पुरमन्दिरेभ्यः ।

आपूर्य्य रथ्याः सरितो जनौघा राजाङ्गनाम्भोधिमपूरयन्त ॥ ३८ ॥

प्रबोधकालात् त्रिदशेन्द्रशतोः प्रागूर्ध्वशोषं परिशुष्यमाणाः ।

ह्रीना मद्भान्तश्च समत्वमीयुर्हास्यैरवज्ञापकषाक्षिष्टाः ॥ ४० ॥

लक्ष्मीकृत्य प्रचक्रमे गन्तुं प्रवृत्तः प्रोपादारम्भे इति मं कीदृशान् कुलधर्मस्य कुलाचारस्य या सम्पद्भिभूतिसस्या अनुकुलान् सदृशान् कुलोचितानित्यर्थः । कीदृशः सुदिवः प्रतिदिनं प्राप्तकल्याणत्वात् शोभनं दिवा यस्य दिवाशब्दः सप्तम्यन्ताव्यय इति धे वदन्ति तन्मते शोभनं दिवा दिवसे कर्म यस्येति विशदः राजादित्वात् सुदिवो निपातित इति कालापाः स्वादिभ्यो दिवादेरिति सूत्रेण उप्रत्ययमाह क्रम-
दौश्वरः स्वमते स्वार्थे णः तस्यात्वविवक्षया हङ्गेरभावः ॥ ३८ ॥ भ०

शैलेन्द्रशृङ्गेभ्य इत्यादि । यथा जलानां पूराः शैलेन्द्रशृङ्गात् प्रवर्तन्ते तद्वत् पुरमन्दिरेभ्यः प्रवृत्ताः जनौघा रथ्याः सरित इवापूर्य्य राजाङ्गनाम्भोधिमापूरयन्त पूरितभूतः ॥ ३८ ॥ ज० म०

शैलेन्द्रेत्यादि । यथा जलानां बारीणामौघाः पूराः प्रवाहाः शैलेन्द्रशृङ्गेभ्यः प्रवृत्ताः सरितो नदीः आपूर्य्य वेगात् सागरं पूरयन्ति तथा जनौघाः लोकसमूहाः पुरमन्दिरेभ्यो लङ्कागृहेभ्यः प्रवृत्ता रथ्याः प्रतोल्लीरापूर्य्य वेगात् राजाङ्गनां राज्ञो रावणस्य नत्वरसपूरयन्त तवर्गपक्षमोपान्तमङ्गलमिति विश्वः । पृषोदरादित्वात् णत्वमिति बाणिनीयाः स्वमते मनौषादित्वादिभाषया णत्वम् ॥ ३८ ॥ भ०

प्रबोधकालादित्यादि । त्रिदशेन्द्रशतोः रावणस्य प्रबोधकालात् प्राक् पूर्वम् ऊर्ध्वशोषं परिशुष्यमाणाः राजाङ्गने ऊर्ध्वङ्गता एव प्रबोधकाली शोषं नीयमाना इति अन्तर्भावितस्यर्थो द्रष्टव्यः एवञ्च कृत्वा कर्मण्याकनेपदम् अन्ये परिशोष्यमाणा इति णिच् पठन्ति ऊर्ध्वशोषीति णमुन् ह्रीनाः मद्भान्तश्च सेवकाः समत्वं तुल्यत्व-
मीयुः क्षाभ्यैः दौवारिकैः द्वारि तिहन्तोषि सुपिभ्य इति कः खरवसानयोर्विसर्ज-
नीय इति विसर्जनीयस्य सः अवज्ञया अनादरेण परुषमस्त्रिगुणं यद्वि तेनास्था-
हृष्टाः ॥ ४० ॥ ज० म०

प्रबोधेत्यादि । त्रिदशेन्द्रशतोः रावणस्य प्रबोधकालात् निद्राभङ्गसमयात् प्राक् पूर्वं ह्रीना मद्भान्तश्च जनाः समत्वं तुल्यताम् ईयुः प्राप्ताः दौवारिकैः सर्वेषां इक्षेत्रनिषेधतः कीदृशा ऊर्ध्वशोषं परिशुष्यमाणा ऊर्ध्वशोषमिति बहुक्तं तद्विशेषेण

गुरुचक्षुत्करकर्णजिह्वैरवज्ञयाग्राङ्गुलिमंग्रहीतैः ।

रक्षांस्यनायामहतेरुपास्थः कपोललीनालिकुलैर्गजेन्द्रैः ॥ ४१ ॥

निकृत्तमत्तद्विपकुम्भमांसैः संपृक्तमुक्तैर्हरयोऽपपादैः ।

आनिन्विरे श्रेणीकृतास्तथान्यैः परस्परं बालधिसन्निवद्धाः ॥ ४२ ॥

समुखादिशेषणं सूचनार्थं ऊर्द्धात् शुषिपरेः स्वार्थेका यमिति परः किमयं करि-
ष्यतीति दासात् शुष्कास्यकण्ठतालुका आमन्त्रित्यर्थः हास्यैः दीवारिकैरवज्ञया
अनादरेण यत्पक्षं कृत्तमन्त्रि चक्षुस्तेन दृष्टा हारि तिष्ठतीति हास्यः हनजनादिति
हः मनीषादित्वादिभाषया विसर्गलोपः कादियुक्तशेषसेलुखेति क्रमदोश्चर-
सूत्रम् ॥ ४० ॥ भ०

गुरुचक्षुदित्यादि । गुरवोऽलघवः उरवो महान्तः चक्षन्तश्चलन्तः कराः कर्णा
जिह्वाश्च येषां गजेन्द्राणां तैरवज्ञया अग्राङ्गुलिमंग्रहीतैः पदाङ्गुष्ठाभ्यां यन्त्रस्थाने
परिगृहीतैः अङ्गुलैरयमिति राजदन्तादित्वात् पूर्वनिपातः अनायासहतैः शनैः
शनैः प्रचोदितैः मत्तत्वात् कपोललीनालिकुलैः रक्षांसि उपास्थुः सेवान-
कापुः ॥ ४१ ॥ ज० भ०

गुरीत्यादि । कतिचिद्रक्षांसि राक्षसा गजेन्द्रैरुपास्थुः मत्तहस्तिनो गृहीत्वा
रावणं सेवितवन्तः कीदृशैर्गुरवोऽलघवः उरवो महापरिमाणाः चक्षन्तः चञ्चलाः
कराः शृङ्गाः कर्णाः जिह्वाश्च येषां तैः अवज्ञया अनादरेण अङ्गुल्यग्रेण संग्रहीतैः
धृतैः अङ्गुलैरयम् अग्राङ्गुलिरिति राजदन्तादिरिति परः स्वमते एकदेशेऽपि
समुदायोपचारात् कर्मधारयः अये अयतः स्थाने अङ्गुल्या पादाङ्गुल्येन संग्रहीतै-
रिति केचित् अनायासेन हतैः शनैः शनैः प्रेरितैर्मत्तत्वात् कपोलैः लीनानि समर-
कुलानि येषां तैः ॥ ४१ ॥ भ०

निकृत्तेत्यादि । अन्यैः सेवार्थं हरयः सिंहाः आनिन्विरे आनीताः निकृत्तानि
मत्तद्विपकुम्भमांसानि धैर्यपादैः अतएव संपृक्तमुक्तैः लघुकुम्भमुक्ताफलैः उप-
लब्धिताः श्रेणीकृता अश्रेणयः श्रेणयः कृताः श्रेण्यादयः इति सः परस्परं बाल-
धिसंनिवद्धाः अन्योन्यस्य पुच्छेन संयताः ॥ ४२ ॥ ज० भ०

निकृत्तेत्यादि । अन्यैः राक्षसैर्हरयः सिंहाः आनिन्विरे आनीताः तथा पूर्वा-
पेक्षया अपपादैः पादायैरुपलब्धिताः कीदृशैः निकृत्तानि क्षिप्तानि मत्तविपानह
कुम्भमांसानि यैः संपृक्ताः संयुक्ताः गजकुम्भसुक्ता यत्र कीदृशाः श्रेणीकृता अश्रेणयः

उपेक्षिता देवगणैस्त्रसङ्गिर्निशाचरैर्वीतभयैर्निष्कृताः ।

तस्मिन्नदृश्यन्त सुरद्रुमाणां सजालपुष्पस्तवकाः प्रकीर्णाः ॥ ४३ ॥

निराकरिण्वर्जिजकुञ्जराणां तृणौकताशेषगुणोऽतिमोहात् ।

पापाशयानभ्युदयार्थमार्च्यत् प्राग्वद्भारक्षः प्रवरान् दशास्यः ॥ ४४ ॥

श्रेण्यः कृता अभिधानं नियामकमित्युक्तेऽप्ये ये गृहादेः कृतादिना समासः इति बोध्यं परस्परमन्योन्यस्य पुच्छेन वृद्धाः षष्ठा अमादेशो लोकोपचारादिति विद्या-सागरः क्रियाविशेषणमिति केचित् स्वमते मनीषादित्वात् ॥ ४२ ॥ भ०

उपेक्षितेत्यादि । सुरद्रुमाणां पारिजातानां सजालाः कलिकासहिताः पुष्पस्तवकाः वीतभयैर्निशाचरैर्निष्कृताः क्षिप्ताः वीतदयैरिति पाठान्तरं तव किमेतैः स्थितैरिति निर्दयैः सजाला एव क्षिप्ताः क्षिद्यमानाश्च देवगणैस्त्रसङ्गिर्उपेक्षिताः बाध्याशेत्यादिना विकल्पेन श्यन् तस्मिन् राजाङ्गने प्रकीर्णा अदृश्यन्त सेवक-जनेन ॥ ४३ ॥ ज० म०

उपेक्षितेत्यादि । तस्मिन् राजाङ्गने सुरद्रुमाणां पारिजातादीनां प्रकीर्णा बिक्षिप्ताः जालेन कलिकया सहिताः पुष्पस्तवका अदृश्यन्त दृष्टाः सेवकैरित्यर्थात् कौटुम्भः वसङ्गिस्तासं गच्छद्देवगणैर्उपेक्षिता अपरक्षिता क्रमक्रमेत्यादिना वसेर्वि-कल्पेन श्यन् बिहित इति पक्षे शप् वीतभयैर्विगतबाधैर्निशाचरैर्निष्कृताः क्षिप्ताः वीतदयैरिति पाठे किमेतैः स्थितैरिति निर्दयैः जालं गवाक्षे आनाये कोरके दम्भमेदयोरिति विश्वः ॥ ४३ ॥ भ०

निराकरिण्वरित्यादि । दशास्यो विबुधः सन् अतिमोहादत्यन्ताज्ञानात् निरा-करिण्वनिराकरणशीलः द्विजवरानित्यर्थात् द्विजकुञ्जराणां प्रशस्तद्विजानाम् अभ्यु-दयहेतूनां सम्बन्धिनोऽश्रेषाः गुणाः तृणौकता येन स तृणौकताशेषगुणः प्राक् पूर्वं सभाप्रवेशात् पापाशयान् पापचित्तवृत्तीन् ब्रह्मरक्षः प्रवरान् अभ्युदयार्थमार्च्यत् ॥ ४४ ॥ ज० म०

निराकरिण्वरित्यादि । दशास्यो रावणः प्रबुधः सन् सभाप्रवेशात् प्राक् पूर्वं पापाशयान् पापचित्तवृत्तीन् ब्रह्मरक्षसश्चेष्टान् ज्ञातीनभ्युदयार्थमार्च्यत् पूजित-वान् कौटुम्भः अतिमोहात् अत्यज्ञानात् द्विजकुञ्जराणां विप्रश्चेष्टानां निराकरिण्वः द्विजश्रेष्ठान्निराकृत्य ब्रह्मरक्षसन् पूजितवानिति मोहः दृष्टे कृतौत्यादिना उदन्त

मायाविभिस्त्रासकरैर्जनानामाप्तैरुपादानपरैरुपेतः ।

सतां विघातैकरसैरविचत् सदः परिचोभितभूमिभागम् ॥ ४५ ॥

विधृतनिशितशस्त्रैस्तद्युतं यातुधानैः

उरुजठरमुखीभिः सङ्कुलं राक्षसीभिः ।

श्वगणिकशतकीर्णं वागुरावन् मृगीभिः

वनमिव सभयाभिर्देववन्द्यैभिरासीत् ॥ ४६ ॥

ऽयौगे षष्ठी न भवतीति सम्बन्धे षष्ठी यदा द्विजकुञ्जराणां दृढोक्तता अवधीरिताः

सकला गुणा येनेति सम्बन्धः अतएव निराकरिण्युत्तानित्यर्थात् ॥ ४४ ॥ भ०

मायाविभिरित्यादि । आप्तैरव्यभिचारिभिर्मायाविभिवञ्चकैः परेषां आसकरैः जनानामतिरौद्रत्वात् उपादानपरैः सतां सन्मार्गस्थितानां विघातैकरसैर्विनाशैस्त्रासभावेः उपेतो दशास्यः सदः सभामविचत् प्रविष्टः शल इगुधादनटः क्लृप्तः कौटुशं राक्षसैश्चरणभागेन परिचोभितभूमिभागम् ॥ ४५ ॥ ज० म०

मायाविभिरित्यादि । दशास्यः सदः सभामविचत् प्रविष्टवान् दृशषोऽनिमिति सक् कौटुशः आप्तैः आप्तोयैराक्षसैरुपेतः उपगतः सन् कौटुशैर्मायाविभिवञ्चकैर्जनानां आसकरैः अतिरौद्रत्वात् उपादानपरैः स्वाभ्यर्थसम्पादनपरैः सतां साधूनां विघातमात्रेच्छुभिः सदः कौटुशं राक्षसैश्चरणभरेण परिचोभितः सञ्चलितो भूमिभागो यव ॥ ४५ ॥ भ०

विधृतेत्यादि । तत्सदो यातुधानैः विधृतनिशितशस्त्रैः मृष्टीतशस्त्रैर्युतं युक्तमासीत् तथा राक्षसीभिः उरुजठरमुखीभिः सङ्कुलं व्याप्तं यथा वनं वागुरावत् सवागुरं श्वगणिकशतकीर्णम् आखेटकशतच्छन्नं मृगीभिः सभयाभिः श्वगणिकैश्चो जातभयाभिः व्याप्तमासीत् श्वगणा विद्यन्ते येषामिति श्वगणिका अत इति ठक् ॥ ४६ ॥ ज० म०

विधृतेत्यादि । तत्सदो वनमिवासीत् कौटुशं सदः विधृततीक्ष्णशस्त्रैर्युतुधानैराक्षसैर्युक्तं तथा राक्षसीभिः सङ्कुलं व्याप्तं कौटुशैभिः उरु मङ्गत् जठरमुदरं मुखं यासां तभिः तदा देववन्द्यैर्भिर्दंष्ट्रात् दृढदेवस्त्रीभिः सङ्कुलमिति सम्बन्धः श्वगणिकशतकीर्णमाखेटकशतच्छन्नं वागुरावत् वागुरा मृगवन्धनौ रज्जुस्तदुक्तं मृगीभिः सङ्कुलं सभयाभिर्भययुक्ताभिरिति मृगीणां देववन्द्यैनाञ्च विशेषणं तत्सदोऽपि

जलद इव तडित्वान् प्राज्यरत्नप्रभाभिः
 प्रतिककुभमुदस्यन्निखनं धीरमन्द्रम् ।
 शिखरमिव सुमेरोरासनं हैममुच्चैः
 विविधमणिविचित्रं प्रोक्षतं सोऽध्यतिष्ठत् ॥ ४७ ॥
 इति भट्टिकाव्ये एकादशः सर्गः ।

कुङ्कुरधारिभिर्युक्तं तथा रज्जुबद्धशरीभिर्युक्तं वनमपि राक्षसेः राक्षसीभिश्च युक्तं
 ध्वनां जघो विद्यते येषां ते जगन्निन आखेटिकाः ॥ ४६ ॥ भ०

जलद इत्यादि । प्राज्यानां प्रभूतानां रत्नानां मणूनां प्रभाभिः तडित्वानिव
 जलदः प्रोन्नतात्मा सर्वेषामुपरि स्थितत्वात् प्रतिककुभं दिशि दिशि धीरमन्द्रं
 मन्दगम्भीरं निखनम् उदस्यन्निचिपत् सुमेरीः शिखरमिव हैममासनमुच्चैरुच्चं
 विविधमणिविचित्रं नानारूपैर्मणिभिर्विचित्रं नानावर्णकमाध्यतिष्ठत् समारोहति
 ख ॥ ४७ ॥ अ० म०

इति भट्टिकाव्यटीकायां जयमङ्गलायां प्रसन्नकाण्डे माधुर्यप्रदर्शने

नाम द्वितीयोऽध्यायः ।

काव्यस्य प्रमातवर्णनो नामैकादशः सर्गः ।

जलद इत्यादि । सं रावणः सुमेरीः शिखरमिवोच्चैरुच्चं हैमं हिरण्यमयमास-
 नमध्यतिष्ठत् किं कुर्वन् विद्युद्युक्ती मेघ इव प्रतिककुभं दिशि दिशि धीरमन्द्रं
 गम्भीरतरं निखनं ध्वनिमुदस्यन् चिपन् प्रोन्नतः सर्वेषामुपरि स्थितः उन्नताकारो
 वा प्राज्यानां प्रभूतानां रत्नानां प्रभाभिरुपलक्षितः प्राज्यरत्नप्रभाभिः करणभूता-
 भिसाडित्वान् जलद इव इति वा आसनं कौड्यं विविधैर्नानावर्णैर्मणिभिर्विचित्रं
 सुमेरुशिखरमप्येवं प्रोन्नतमिति पाठे उच्चैरिति रावणविशेषणं प्रतिककुभमिति
 क्षपणदीति पदे अप्रत्ययः तडित्वानिति तद्वत्साहित्यमात्रमत्र विवक्षितमुपमेये
 प्राज्यरत्नप्रभासाहित्यादतो नात्र पौनरुक्त्यम् ॥ ४७ ॥ भ०

इति सहैवाहरिहरखानवंशसम्भवगौराङ्गमल्लौकात्मज श्रीभरतसेनकृतायां

भट्टिकाव्यटीकायां सुगन्धोदित्यां प्रसन्नकाण्डे गुणदर्शनं नाम

द्वितीयः परिच्छेदः ।

काव्यस्य प्रमातवर्णनं नामैकादशः सर्गः ।

द्वादशः सर्गः ।

ततो विनिद्रं कृतदेवताचं दृष्ट्वैव चित्तप्रशमं किरन्तम् ।

आविष्कृताङ्गप्रतिकर्म्मरम्यं विभीषणं वाचमुवाच माता ॥ १ ॥

भाविकत्वमलङ्कारं प्रबन्धविषय उक्तः नैकदेशिकं तस्य चिदादयोऽर्थाः
प्रवृत्तिहेतवः तथा चोक्तम् ।

भाविकत्वमिति प्राहुः प्रबन्धविषयं गुणम् ।

प्रत्यक्षा इव दृश्यन्ते पदार्था भूतभाविनः ॥

चित्रोदात्ताद्गुणार्थत्वं कथायाः स्वभिनीतता ।

शब्दानाङ्गुलता चेति तस्य हेतुं प्रचक्षते ॥

इति सत्सर्वं मन्त्रनिर्णयप्रबन्धे द्रष्टव्यमिति दर्शयन्नाह

तत इत्यादि । ततः प्रभातकालानन्तरं विभीषणं विनिद्रं प्रवृद्धं कृतदेव-
ताचं कृतदेवतापूजनं दृष्ट्वैव क्षिण्धया कायव्यापारेण चित्तप्रशमं किरन्तं
प्रकाशयन्तम् आविष्कृतं प्रदर्शितं यदङ्गस्य प्रतिकर्म प्रसाधनं तेन रम्यं माता नैकषी
नाम वाचं वक्ष्यमाणामुवाच ॥ १ ॥ ज० म०

भाविकनामा गुणः प्रबन्धविषय एव न तु श्लेषादिवदेकदेशविषयोऽपि तदुक्तं
दृष्टिना

तं भाविकमिति प्राहुः प्रबन्धविषयं गुणम् ।

भावः कवेरभिप्रायः काव्येष्वासीद्व्यवस्थितः ॥

परस्पररोपकारित्वं सर्वेषां वस्तुपर्वणाम् ।

विशेषणानां व्यर्थानामक्रियास्थानवर्णना ॥

व्यक्तिवृत्तिक्रमवशाद्गन्धर्वीरस्यापि वस्तुनः ।

भावयितुमिदं सर्वमिति तं भाविकं विदुः ॥

इति कण्ठाभरणे तु भावतो वाक्प्रवृत्तिर्या भाविकं तदुदाहृतमिति शब्दगुणः

साभिप्रायोक्तिविन्यासो भाविकत्वं निगद्यते इत्यर्थगुणः इति अन्यथापि ।

भाविकत्वमलङ्कारप्रबन्धविषयो गुणः ।

प्रत्यक्षा इव दृश्यन्ते पदार्था भूतभाविनः ॥

चित्रोदात्ताद्गुणार्थत्वं कथाया अतिशीलता ।

शब्दानां कौशलस्यापि तस्य हेतुः प्रचक्षते ॥

प्रबाधमानस्य जगन्ति धीमंस्त्वं सोदरस्यातिमदोद्धतस्य ।

आनन्दनो नाकसदां प्रशान्तिं तूर्णं विषस्यामृतवत् कुरुष्व ॥२॥

इति स एवाधुना प्रदर्श्यते ।

तत इत्यादि । ततः प्रातःकालादनन्तरं माता नैकषी वक्ष्यमाणां वाचं विभीषणम् उवाच कथितवती कौटुम्भं विगतनिद्रं विहितदेवाचनं दृष्टिमात्रेण चित्तस्थितां प्रशान्तिं किरन् प्रकाशयन् शान्तमूर्त्तित्वात् आविष्कृतेन प्रकाशितेनाङ्गप्रतिकर्मणा शरीरसाधनेन रम्यम् एतेन सर्ववैज्वल्यमुक्तं संतुक्खपफेवेति अस्य वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वादव नित्यं वैः सकारः तस्य निष्पतन्त्य इति वत् मूर्द्धन्यत्वं दुर्निराविर्वह्निःप्रादुश्यतुरां षः कखपफे इति परसूत्रम् उवाचेत्यादिप्रयोगे वाचमित्यादिप्रयोगे व्यर्थत्वेऽपि न दूष्यति यदुक्तं कण्ठाभरणे—

यदप्रयोजकं यच्च गतार्थं व्यर्थमेव वा ।

तस्यापि क्वापि निर्दोषः प्रयोगो दृश्यते यथेति ॥ १ ॥ भ०

प्रबाधमानस्येत्यादि । हे धीमन् ! त्वं नाकसदां देवानाम् आनन्दनः प्रमोदयिता सन् सोदरस्य भागुर्दशाननस्य गर्भावस्थार्या समानमुदरं यस्येति धीमविभागान्धभावः अतिबलीकृतस्य महता सामर्थ्येन दृप्तस्य जगन्ति लोको प्रबाधमानस्य पीडयतः प्रशान्तिं प्रशमनं तूर्णं कुरुष्व अमृतवत् यथा अमृतं देवानामानन्दनं विषस्य कालकूटनाम्नः सोदरस्य एतस्मिन् समुद्रोदरं स्थितत्वात् जगन्ति प्रबाधमानस्य प्रशान्तिं कृतवदिति ॥ १ ॥ ज० ५०

किमुवाचेत्याह ।

प्रबाधमानस्येत्यादि । हे धीमन् ! प्रशस्तबुद्धियुक्त ! त्वम् अमृतवदमृतमिव विषस्य कालकूटस्य इव सोदरस्य रावणस्य प्रशान्तिं तूर्णं शीघ्रं कुरुष्व कौटुम्भस्य सोदरस्य जगन्ति लोकवधं प्रबाधमानस्य पीडयतः अतिबलेन महासामर्थ्येन उद्धतस्य तौत्रस्य विषमपि मधनकाले जगन्ति प्रबाधमानं स्वतेजसा उद्धतस्य कौटुम्भः नाकसदां देवानामानन्दनः प्रमोदयिता अमृतमपि देवानामानन्दकम् एकस्मिन् समुद्रोदरे स्थितत्वात् विषामृतयोरपि सोदरत्वं समानमुदरं यस्येति सोदरः समानार्थस्य सहशब्दस्य सहःसोवेत्यनेन पक्षे सार्द्धः एवं यत्र आता सहोदर इत्यपि स्यात् रूपनामगोत्रेत्यादौ सदर्थ्यशब्देनोदरशब्दोऽपि गृह्यते इति केचित् समानस्य समानो लोकोपचारादित्यन्ये ॥ २ ॥ भ०

कुर्यास्तथा येन जहाति सीतां विषादनीहारपरीतमूर्त्तिम् ।
 स्थितां चित्तौ शान्तशिखाप्रतानां तारामिव वासकरौ जनस्य ॥३॥
 यावन्न सन्नासितदेवसङ्घः पिण्डो विषस्येव हरेण भीष्मः ।
 संग्रस्यतेऽसौ पुरुषाधिपेन द्रुतं कुलानन्द ! यतस्व तावत् ॥४॥
 हता जनस्थानसदो निकायाः कृता जितोत्खातभट्टमा पूः ।

कुर्या इत्यादि । तथाप्रकारमनुतिष्ठेत्स्वं येन सीतां जहाति विषादनीहार-
 परीतमूर्त्तिं विषादो नौहार इव तेन परिगतदेहां चित्तौ स्थितां निमग्नां शान्त-
 शिखाप्रतानाम् अनुज्वलवेषीवन्त्यां जनस्य वासकरौ भयहेतुभृतां हतौ २ः तारा-
 मिव यथा काचित्तारा चित्तौ स्थिता पतिता नौहारपरीतमूर्त्तिः शान्तशिखाप्रताना
 भस्तरग्निजाला लोकत्रासकरौ तदन्तामिति ॥ ३ ॥ ज० म०

कुर्या इत्यादि । त्वं तथा तं प्रकारं कुर्याः यथा येन प्रकारेण स सीतां
 जहाति त्यजति जनस्य वासकरौ वासहेतुमुत्पाततारामिव प्रकरणात् राक्षसस्य
 वासं करिष्यतीति भावः । विषादो नौहार इव तेन परिगतमूर्त्तिं चित्तौ स्थितां
 भूमिशयनात् नक्षत्रस्यापि भूमौ पाते उत्पातः प्रसिद्धः यथा तारापक्षे चित्तौ क्षय-
 निमित्तं स्थितामित्यर्थः । शान्तशिखाप्रतानां भस्तकेशप्रतानां केशोद्भुञ्जनात् तारा-
 पक्षे भस्तकिरणजालाम् ॥३॥ भ०

यावदित्यादि । यथा सन्नासितदेवसङ्घः विषस्य कालकूटस्य पिण्डो भीष्मोऽति-
 रौद्री हरेण संग्रस्यः पीतः तद्वत् यावदसौ रावणः पुरुषाधिपेन रामेण न संग्रस्यते न
 विनाश्यते तावत् हे कुलानन्द ! कुलानि आनन्दयतीति कर्मण्यन् द्रुतं यतस्व सीता-
 त्यजनायां यत्रं कुरु ॥ ४ ॥ ज० म०

यावदित्यादि । हे कुलानन्द ! यावत्पुरुषाधिपेन रामेणासौ रावणो न
 संग्रस्यते न हन्यते यथा हरेण महादेवेन विषस्य कालकूटस्य पिण्डो यस्तः तावत्त्वं
 द्रुतं यतस्व यत्रं कुरु सीतात्यजनायेत्यर्थात् । कौडशो रावणो विषपिण्डस्य सन्ना-
 सितो देवगणो येन स तथा भीष्मो भयजनकः अतिरौद्र इत्यर्थः । कुलमानन्दयतीति
 कुलानन्दः ढात् षण्ति षण् कुलस्यानन्दी यस्मादिति वा ॥ ४ ॥ भ०

हता इत्यादि । जनस्थानसदो दण्डकारण्यवासिनः निकायाः खरदूषणा-
 दीनां सङ्घा हताः सङ्घे चानौत्तराधर्य इति चिन्तोतेः घञ् ककारश्चादेशः । पूश्

सदांसि दग्धानि विधेयमस्मिन् यद्वन्मुना तद्वटयस्व तस्मिन् ॥ ५ ॥

चिकीर्षिते पूर्वतरं स तस्मिन् क्षेमङ्करेऽर्थे सुहृदीर्यमाणः ।

मात्रातिमात्रं शुभयैव बुद्ध्या चिरं सुधीरभ्यधिकं समाधात् ॥ ६ ॥

दौवारिकाभ्याहृतशक्रदूतं सोपायनोपस्थितलोकपालम् ।

लङ्का जितभटा उत्खातद्रुमा कृता सदांसि गृह्णाणि दग्धानि इति सर्वमेतत्त्वया ज्ञातमेव अनेन प्रकारेण अस्माकमपि विनाशः स्यात् तदेतस्मिन् वस्तुनि यद्वन्मुना विधेयम् अनुष्ठेयं तद्विधातुं घटयन्व यतस्व तस्मिन् वस्तुनि ॥ ५ ॥ ज० म०

हता इत्यादि । जनस्थानसदो दण्डकारण्यवासिनो निकायाः स्वरदूषणादीनां समूहाः हता मारिताः स्वदैवावोदेत्यादिना निपूर्वचिञी घञि समूहार्थे निकायो निपातितः पूः लङ्का जितभटा उन्मूलितवृक्षा च कृता सदांसि गृह्णाणि दग्धानि एवमपरस्यापि विनाशः स्यात् तस्मात् एतस्मिन् वस्तुनि वन्मुना यद्विधेयं विधातुं योग्यं तत् घटयस्व कुरु तस्मिन् वस्तुनि रावणविषये वा ॥ ५ ॥ भ०

चिकीर्षित इत्यादि । तस्मिन् सीताप्रत्यर्पणलक्षणेऽर्थे मातुरुपदेशात् पूर्वतरं पूर्वमेव चिकीर्षितं कर्तुमीप्सितं मावा शुभयैव बुद्ध्या कल्याणया अतिमात्रमत्यर्थं सुहुः क्षणमौर्थ्यमाणः प्रवर्त्तमानः स विभीषणः सुधीः प्राज्ञः चिरकालमभ्यधिकं समाधात् चिन्तितवान् । इदमतिन्याय्यमिति गातिस्थेति सिञ्ची लुक् इयता प्रबन्धेन उदात्तार्थाभिधानादुदात्तार्थत्वमुक्तम् इत उत्तरं प्रहस्तरावणविभीषणमातामहकुम्भकर्णादीनां वचनप्रबन्धेषु चित्वाद्भुतार्थत्वं द्रष्टव्यम् । स्वविनीतता सुबोधता शब्दानाकुलता चेत्येतदुभयं कथायामेव मन्त्रनिर्णयाख्यायां द्रष्टव्यम् ॥ ६ ॥ ज० म०

चिकीर्षित इत्यादि । तस्मिन् सीताप्रत्यर्पणरूपेऽर्थे पूर्वतरं मातुरुपदेशात् पूर्वमेव स्वयं चिकीर्षितं कर्तुमिष्टे यतः क्षेमङ्करे शुभदायके मावापि शुभया श्रीभगवैव बुद्ध्या अतिमात्रमत्यर्थं सुहुः पुनः पुनः प्रेर्यमाणः सुधीः प्राज्ञः स विभीषणः चिरमभ्यधिकं समाधात् न्याय्यमवैतदिति चिन्तितवान् । मूल्यापिबेति दासंश्रकात् सेलुक् इयता प्रबन्धेन उदात्तार्थत्वमुक्तम् । इत उत्तरं रावणविभीषणप्रहस्तादीनां वचनप्रबन्धेन चित्वाद्भुतार्थत्वं द्रष्टव्यम् अतिश्रीलता शब्दानां कुशलता चेत्येतदुभयं मन्त्रनिर्णयकथायां द्रष्टव्यम् ॥ ६ ॥ भ०

दौवारिकेत्यादि । स विभीषणः रावणमन्दिरस्य द्वारं ययौ दौवारिकाः द्वारे नियुक्ताः दारादीनामिषीव । तैः अभ्याहताः शक्रदूता यस्मिन् द्वारे सोपायकाः

साशङ्कभीष्मासविश्वविश्राटं द्वारं ययौ रावणमन्दिरस्य ॥७॥

दूरात् प्रतीहारनतः स वार्त्तां पृच्छन्ननावेदितसम्प्रविष्टः ।

सगौरवं दत्तपथो निश्राटेरैक्षिष्ट शैलाग्रमिवेन्द्रशत्रुम् ॥८॥

कृशानुवर्षण्यधिरूढमुच्चैः सिंहासने सञ्चयमेघभीमम् ।

निसर्गतीक्ष्णं नयनस्फुलिङ्गं युगान्तवक्त्रे रिव धूमराग्रिम् ॥९॥

गृहीतकौशलिकाः उपस्थिता औपढौकिता लीकपाला यव साशङ्काः सभयाः
भीष्मा भयानकाः आभा विशन्ती निश्राटा यवेति तदिति ॥ ७ ॥ ज० म०

दौवारिकेत्यादि । विभीषणी रावणमन्दिरस्य द्वारं ययौ कौटुशं द्वारं
दौवारिकैः द्वारपालैः अभ्याहता निवारिताः शक्रदूता यस्मिन् सीपायनाः
सीपहाराः सन्तः उपस्थिता लीकपाला यव साशङ्काः सभयाः सन्ती भीष्मा भयजनका
आभा आत्मौया विशन्ती निश्राटा राक्षसा यव तेन परेष्वाम्नायेष्वपि तस्य घृष्टत्वं
दर्शितं द्वारि नियुक्तो दौवारिकः । ढवेकादिति णिकः द्वारस्वरिति उम् क्ति
त्रिरिति वृद्धिः ॥ ७ ॥ भ०

दूरादित्यादि । स विभीषणः दूरादेव प्रतीहारेण नतः स्वामिनौव तव
गौरवात् वार्त्तां पृच्छन् कुशली महाराज इति विभीषणी द्वारि तिष्ठतीति राज्ञी
अनावेदित एव सम्प्रविष्टो निश्राटेः सगौरवञ्च सविनयं दत्तपथो दत्तमार्गः इन्द्रशत्रुं
रावणम् ऐक्षिष्ट दृष्टवान् शैलाग्रमिव सिंहासनारूढस्य तस्योच्चत्वात् ॥८॥ ज० म०

दूरादित्यादि । दूरादेव प्रतीहारेण द्वारपालेन नतो नमस्कृतः राजा कुव
तिष्ठति किं वा करीतीति वार्त्तां पृच्छन् विभीषणी द्वारि तिष्ठतीति राज्ञीऽना-
वेदित एव सम्प्रविष्टः निश्राटेः राक्षसैः सगौरवं यथा स्यात्तथा दत्तः पन्था यस्य स
विभीषण इन्द्रशत्रुं रावणम् ऐक्षिष्ट दृष्टवान् शैलाग्रमिव पर्वतशिखरमिव सिंहासनस्थ-
त्वात् गुरीर्भावे गौरवं विकारसङ्केति णः ॥ ८ ॥ भ०

कृशानुवर्षण्येत्यादि । सिंहासने उच्चैस्तुङ्गे कृशानुवर्षण्यणि अग्रितुल्ये अधि-
रूढम् उपविष्टं सञ्चयमेघवत् भीमम् अतिभयङ्करं निसर्गतीक्ष्णं स्वभावरोद्धं नय-
नानि स्फुलिङ्गा इव यस्य तमेक्षिष्ट युगान्तवक्त्रे रिव धूमराग्रिम् अग्रितुल्यसिंहासने
उपरि स्थितत्वात् सीऽपि सञ्चयमेघवत् भीमः स्वभावतः कटुकत्वात् स्वभावतीक्ष्णः
नयनानि विस्फुलिङ्गा यवेति ॥ ९ ॥ ज० म०

कृशान्वित्यादि । कौटुशं रावणम् ऐक्षिष्ट कृशानुवर्षण्यणि अग्र्याकारे अग्रिसुन्दरे

प्रीत्यापि दत्तेक्षणसन्निपातं भयं भुजङ्गाधिपवद्धानम् ।

तमः समूहाकृतिसम्यशेषानूर्जा जयन्तं प्रथितप्रकाशान् ॥ १० ॥

न रत्नदायं जितमृत्युलोका रात्रिचरः कान्तिभृतोऽन्वसर्पन् ।

प्रमुक्तमुक्ताफलमम्बुवाहं सञ्जातदृष्ट्या इव देवमुख्याः ॥ ११ ॥

वा उद्दीप्तत्वात् उज्ज्वलङ्गे सिंहासनेऽधिरुद्धम् । वर्षां दंष्ट्रे प्रमाणे च सुन्दराकारयो-
रपि इति विश्वः । प्रलयकालीनमेघवत् भीममतिकृष्णत्वात् निसर्गं स्वभावेन
तीक्ष्णं रौद्रं नयनानि स्फुलिङ्गा अभिकृष्णा इव यत्र युगान्तवक्त्रैः प्रलयकालीन-
वक्त्रैर्धूमराग्निमिव अभ्यतल्यसिंहासनस्थत्वात् धूमाऽपि मेघतुल्यः कटुत्वात्तीक्ष्णः
स्फुलिङ्गवांश्च भवति ॥ ९ ॥ भ०

प्रीत्येत्यादि । यथा भुजङ्गाधिपः शेषः प्रीत्या स्नेहेन दत्तेक्षणसन्निपात
समर्पितनेत्रनिवह्नी भयमादधाति तद्वत् भयमादधानं तमःसमूहस्यैवाकृतितिर्यस्य तमपि
प्रथितप्रकाशानशेषानर्कादीन् ऊर्जा बलेन जयन्तम् ऐन्द्रिष्ट ऊर्जेति भाजभासं-
त्यादिना किप् ॥ १० ॥ ज० म०

प्रीत्येत्यादि । पुनः कीदृशं भुजङ्गाधिपः शेषः प्रीत्यापि दत्तेक्षणसन्निपातः
समर्पितनेत्रसमूहः सन् यथा भयं जनयति तथा भयं दधानं तमःसमूहस्य राहुवन्द-
स्येव अन्धकारचयस्येव वा आकृतितिर्यस्य तथाभूतमपि ऊर्जा बलेनाप्यशेषान् प्रसिद्ध-
प्रकाशान् सूर्यादीन् जयन्तमभिभवन्तं ऊर्जबलप्राणधारणयोः वासुसिति भाव
किप् । तमोऽम्बुकारे स्वर्भानी तमः स्नेहे गणान्तरे इति विश्वः ॥ १० ॥ भ०

तं रत्नदायमित्यादि । यथा देवमुख्याः अमरत्वाज्जितमृत्युलोकाः कान्तिभृती
दीप्तिधराः सञ्जातदृष्ट्याः सन्तः प्रमुक्तमुक्ताफलमम्बुवाहमुपसर्पन्ति तद्वत् तं विभी-
षणं रत्नदायं रत्नं दास्यतीति अणु कर्मणि चेति भविष्यत्काले क्रियायां क्रियार्थाया-
मित्यणु तत्र एककर्तृके भिन्नकर्तृके वेति विशेषाभावात् अथवा दयदानगत्तीरित्य-
स्मान् कर्मण्यणु रत्नं दयते ददातीति कृत्वा रात्रिचरा भयममलोकाः अन्व-
सर्पन् ॥ ११ ॥ ज० म०

तमित्यादि । रात्रिचरा, सञ्जाताभिन्नाषाः सन्ती रत्नदायं तं विभीषणमन्व-
सर्पन् अनुगतवन्तः यथा देवमुख्या देवश्रेष्ठा जितमृत्युलोकाः कान्तिभृताः
सञ्जातदृष्ट्याः सन्तः शक्तिषु तीव्रप्रक्षेपेण प्रमुक्तमुक्ताफलं मेघमनुसर्पन्ति तद्वत्

स किङ्करैः कल्पितमिङ्गितज्ञैः सम्बाधकं पूर्वसमागतानाम् ।
 सिंहासनोपाश्रितचारुबाहुरध्यास्त पीठं विहितप्रणामः ॥१२॥
 ततो दशास्यः क्षुभिताहिकल्पं दीप्ताङ्गुलीयोपलसूदुरत्नम् ।
 अनेकचञ्चलखकान्तिजिह्वं प्रसार्य पाणिं समितिं बभाषे ॥१३॥

कौटुशा राविचराः जितस्युलीकाः अभिभूतयमलीकाः कान्तिं विवर्तीति क्लिप्
 कान्तिभृतः तेजस्विनः देवमुख्याः अपि अमरत्वात् जितस्युलीकाः कान्तिभृतश्च
 रत्नदायमिति रत्नं दास्यतीति भविष्यत्कालं ढातुमिति षण् तस्य कालविशेषानुक्तं-
 स्त्रिषु कालेषु भवति अन्यकालेऽपि न क्षतिः यन्निदिति यन् दयदाने इत्यस्य रूपं
 वा यदा श्वसव्यधेत्यादिना णः ततः षष्ठीसमासः ॥११॥ भ०

स किमित्यादि । स विभीषणः विहितप्रणामः कृतप्रणतिः पीठमध्यास्त निषण-
 वान् किङ्करैः सत्यैः इङ्गितज्ञैरभिप्रायवेदिभिः कल्पितमुपनीतं पूर्वसमागतानां
 प्रथमप्रविष्टानां सम्बाधकं सङ्कटकृत् सम्बाधत इति षण् रावणस्य सिंहासने उपा-
 श्रितः स्थितः चारुबाहुयस्य विभीषणस्येति सः ॥१२॥ ज० भ०

स किङ्करैरित्यादि । स विभीषणी विहितप्रणामः कृतभक्त्यतिशयव्यञ्जनकतिः
 सन् पीठमध्यास्त अधिरूढवान् क्षिप्रभूतमासमभिङ्गितज्ञैः रावणाश्रयवेदिभिः किङ्करैः
 सत्यैः कल्पितमुपनीतं पूर्वसमागतानां प्रथमप्रविष्टानाम् अन्येषां मन्त्रिणां सम्बाधकं
 सङ्कीचकारकं तेषां स्थाने अथ पीठस्यार्पणात् स कौटुशः रावणसिंहासने उपा-
 श्रितः स्थितः चारुबाहुयस्य सः ॥१२॥ भ०

तत इत्यादि । विभीषणनिवेदनादुत्तरकालं दशास्यः पाणिं क्षुभिताहिकल्पं
 क्रुद्धविस्फुटफण्णेन सर्पेण तुल्यं दीप्ता दीपनशीलाङ्गुलीयोपलोऽङ्गुलीयरत्नं यव अत-
 एव ऊदरवम् अनेकाः चञ्चल्यः चलन्त्यो नखकान्तयो जिह्वा इव यस्य तं प्रसार्य
 समितिं राक्षससमूहं बभाषे ॥१३॥ ज० भ०

तत इत्यादि । विभीषणीपवेशनादनन्तरं दशास्यः पाणिं प्रसार्य समितिं
 राक्षसानां सर्पां वल्यमाणप्रकारेण बभाषे उवाच । कौटुशं पाणिं क्षुभिताहिकल्पं
 क्रुद्धविस्फुटफणसर्पतुल्यं दीप्ता दीपनशीलाङ्गुलीयोपलो मुद्रिकारव यव अतएवोद-
 रवम् अनेन सर्पादृश्यं सूचितम् अनेकाः चञ्चल्यः चपला नखकान्तयो जिह्वा इव
 यस्य तम् ॥१३॥ भ०

शक्तैः सुहृद्भिः परिदृष्टकार्यैराम्नातिभिर्नौतिषु बुद्धिमद्भिः ।

युष्मद्विधैः सार्द्धमुपायविद्भिः सिध्यन्ति कार्याणि सुमन्वितानि १४

उपेक्षिते वालिखरादिनाशे दग्धे पुरेऽचे निहते सभृत्ये ।

सैन्ये द्विषां सागरमुत्तितीर्षावनन्तरं ब्रूत यदत्र युक्तम् ॥ १५ ॥

शक्तैरित्यादि । शक्तैः समर्थैः सुहृद्भिः मित्रैः परिदृष्टकार्यैः मा भूत् अदृष्टकर्मणां कर्मसु विषाद इति आम्नातिभिः अभ्यस्तनौतिशास्त्रैरित्यर्थः दृष्टादिभ्यश्चेति इति क्तस्येन्विषयेति कर्मणि सप्तमी । बुद्धिमद्भिः ज्ञानवद्भिः उपायविद्भिः सामादिकुशलै- रित्यर्थः । युष्मद्विधैः सह कार्याणि सुमन्वितानि सिध्यन्ति ॥ १४ ॥ ज० म०

शक्तैरित्यादि । मन्त्रिणां प्रोत्साहनार्थमिदमुच्यते युष्मद्विधैर्भवादृशैः सह सुमन्वि- तानि कार्याणि सिध्यन्ति सिद्धिं गच्छन्ति तत्र हेतुमाह । शक्तैः समर्थैः न केवलं युष्माभिर्मन्त्रणा दीयते मन्त्रणां दत्त्वा तन्निर्णीतकत्तव्यमपि क्रियते इति भावः । स्वय- मसमर्थो हि न स्वामिनी युद्धायर्थं मन्त्रणां ददातीति वा सुहृद्भिर्मित्रैः नतु शक्त- त्वेनाहङ्कारः नतु वा कुमन्त्रणा दीयते इति भावः । परिदृष्टकार्यैः अदृष्टकर्माणी हि शास्त्रविदोऽपि मुह्यन्ति नौतिषु आम्नातिभिरभ्यस्तनौतिशास्त्रैः न केवलं दर्शना- देव कार्यज्ञानं क्ते नादे इति कर्मणि सप्तमी । विषयविवक्षयेत्यन्ये बुद्धिमद्भिः ऊहा- पोहृक्षमैः न युक्तादिवत् अधीतवक्तृत्वम् उपायविद्भिः सामदानादिकुशलैः उपायाज्ञानात् बुद्धिमन्तोऽपि मुह्यन्ति परिकरालङ्कारीऽयम् । विशेषणैर्यत्साकूते- रक्तिः परिकरस्तु सः ॥ १४ ॥ भ०

उपेक्षित इत्यादि । वालिखरादिनाशेषु उपेक्षितेषु द्विषाञ्च सैन्ये सागरमुत्ति- तीर्षावुत्तरीतुमेषणशीले अनन्तरमिदानीं ब्रूत वदत यदत्र युक्तमिति उत्तिती- र्षाविति इकोचिम् विभक्ताविति ननु न भवति तृतीयादिषु भाषितपुंस्त्वमिति पुं वद्भावः ॥ १५ ॥ ज० म०

उपेक्षित इत्यादि । वालिनः खरादेश्च नाशे उपेक्षिते स त पुरे लङ्कायां दग्धे सति भृत्यैः सह अचनान्नि कुमारै हते सति शत्रूणां सैन्ये समुद्रमुत्तितीर्षौ उत्तरीतु- मिच्छः सति अनन्तरमिदानीं यूयं ब्रूत अत्र यद्युक्तमिति वभाषे इति पूर्वेषान्वयः । उत्तितीर्षाविति स्यादृष्टञ्जुरिति पक्षेऽपि पुं वद्भावोक्तं पुंस्त्वमिति पक्षे पुं वद्भावात् शुन्निक इति न ननु ॥ १५ ॥ भ०

भुजांसवच्चःस्थलकामुकासीन् गदाश्च शूलानि च यातुधानाः ।
 परामृशन्तः प्रथिताभिमानाः प्रोचुः प्रहस्तप्रमुखा दशास्यम् ॥१६॥
 अखण्डमानं परिखण्ड्य शक्रं त्वं पण्डितमन्यमुदौर्णदण्डः ।
 नराभियोगं नृभुजां प्रधान ! मन्त्रोन्मुखः किं नयसे गुरुत्वम् ॥१७॥
 निर्यत्स्फुलिङ्गाकुलधूमराग्निं किं ब्रूहि भूमौ पिनषाम भानुम् ।

भुजांसेत्यादि । यदि वर्यं शत्रून् न व्यापादयामसदा किमेतैः भुजादिभिरिति
 प्रथिताभिमानाः प्रकाशिताहङ्कारा भुजादौन् परामृशन्तः प्रहस्तप्रमुखा यातु-
 धाना दशास्यं प्रोचुः वक्तु मारब्धाः वचपरिभाषणे लिट् उत् ॥१६॥ ज० म०

भुजामित्यादि । प्रहस्तप्रभृतयो यातुधाना दशास्यं वक्ष्यमाणं प्रोचुः
 किं कुर्वन्तः बाहून् स्कन्धान् वच्चःस्थलानि धनूंषि खड्गान् गदाः शूलानि च
 परामृशन्तः स्मृशन्तः प्रथिताभिमानाः प्रकाशिताहङ्काराः ॥१६॥ म०

अखण्डमानमित्यादि । शक्रमखण्डमानम् अनभिभवनीयाहङ्कारम् अतश्च
 पण्डितमन्यं पण्डितमात्मानं मन्यमानं नान्यः पण्डितोऽस्तीति तादृशं परिखण्ड्य
 जित्वा त्वं नृभुजां राक्षसानां प्रधान ! उदौर्णदण्डः अभ्यर्चितबलः सन् किमर्थं
 मन्त्रोन्मुखी मन्त्रप्रवणः नराभियोगं गुरुत्वं नयसे प्रापयसि सुमन्त्रितानि कार्याणि
 सिध्यन्तीति अथ कर्तुं गुणाभियोगेन क्रियाफलेन योगादात्मनेपदम् ॥१७॥ ज० म०

किं प्रोचुरित्याह

अखण्ड्येत्यादि । हे नृभुजां राक्षसानां प्रधान ! अखण्डमानं परैरनभिभवनीय-
 मात्मानं पण्डितं मन्यमानं नान्यः पण्डितोऽस्तीति साहङ्कारं शक्रमपि परिखण्ड्य
 जित्वा त्वं उदौर्णदण्डी महाबलीऽपि स्वमन्त्रोन्मुखः सन् मन्त्रणा कुर्वन् नरसा-
 भियोगं युद्धं गुरुत्वं कथं नयसे प्रापयसि । अनन्तरं ब्रूत यदत्र युक्तमिति वचनेऽत्र
 गौरवप्रसङ्गात् मन्त्रात् स्वार्थे इति खण्ड्य । “दण्डी यमे मानभेदे खगुणे दमसैन्ययोः ।
 ब्रूहभेदे प्रकाण्डेऽयं कौषस्थानीरपि श्रुतः । अभिमानायहे दण्डश्चण्डाशोः
 पारिपाश्र्विके” इति । प्रधानं स्यान्महामात्रे प्रकृतौ परमात्मानि । प्रज्ञायाश्च
 प्रधानं स्यादेकत्वं च सदैव तु इति च विश्वः । प्रधाना हरितांगजा इति प्रयो-
 गात् पुंलिङ्गीऽपि प्रधानशब्द इति श्रौपतिः ॥१७॥ म०

निर्यदित्यादि । ब्रूहि समादिश आस्तां तावन्नराभियोगः किं भावुं क्षितौ
 पिनषाम् चूर्णयाम प्रश्ने लोट् रुधादिभ्यः ञम् । निर्यता निर्गच्छता स्फुलिङ्गेन

आदन्तनिष्पीडितपीतमिन्दुं ङीवाम शुष्केक्षुलतास्थिकल्पम् ॥१८॥

सराधवैः किं वत वानरैस्तैर्यैः प्रातराशोऽपि न कस्यचिन्नः ।

सस्थाणुकैलासधराभिधत्स्व किं द्यौरधोऽस्तु क्षितिरन्तरीक्षे ॥१९॥

आकुली धूमराशिर्यस्य तं भानुं आ इति विकल्पे वर्त्तते दन्तनिष्पीडितपीतम् इन्दुं वा पूर्वं दन्तनिष्पीडितं पश्यात्पीतं ङीवाम निरस्याम । वीरुपधाया इति दीर्घः शुष्केक्षुष्टेरस्थौव तत्सदृशम् ॥१८॥ ज० म०

निर्यदित्यादि । आस्तां तावन्नराभियोगः ब्रूहि आदिश किं भूमौ भानुं पिनषाम चूर्णयाम धीपिपलचूर्णेने विधिनिसन्वयेत्यादिना संप्रत्ये गौ । कीदृशं भानुं निर्यता निर्गच्छता स्फुलिङ्गेन आकुलोधूमराशिर्यव आः किं वा इन्दुं ङीवाम शिवुक्तामाचम इति दीर्घः स्वाद्यादिश इत्यादी शिववर्जनात् न दन्त्यसकारत्वम् कीदृशम् इन्दुं पूर्वं दन्तनिष्पीडितं पश्यात्पीतं सुधापानात् नौरसमिच्छयेत्यदस्थि-दृढमागस्तुल्यं आ इत्यव्ययं विकल्पे वर्त्तते इति जयमङ्गला । आस्तु स्यात् कीप-पीडयीरित्यमरः । आ सम्यक् दन्तनिष्पीडितमिति केचित् ॥१८॥ म०

सराधवैरित्यादि । सस्थाणुर्यः कैलासः तस्य धर इति सः धारयतीति धरः कर्त्तव्यं हे सस्थाणुकैलासधर ! नोऽस्माकं मध्ये कस्यचिदेकस्य यैः सराधवैः प्रातराशोऽपि प्रातर्भोजनमपि न भवति तैः सराधवैर्वानरैः किं प्रयोजनं वतशब्दोऽनुशीचने अतोऽभिधत्स्व आदिश किं द्यौः आकाशम् अधोऽस्तु भवतु क्षितिर्वा अन्तरीक्षे उपरिष्ठादस्त्विति ॥१९॥ ज० म०

सराधवैरित्यादि । हे सस्थाणुकैलासधर ! नोऽस्माकं मध्ये कस्यचिदेकस्यापि वैर्वानरैः राघवाभ्यां सहितैः प्रातराशः प्रातर्भोजनमपि न भवति तैः किङ्कर्त्तव्य-मवागत्येति शेषः वतेति खेदे आमन्त्रणे वा अतोऽभिधत्स्व आदिश किं द्यौः आकाशं स्वर्गं वा अधो भवतु क्षितिरन्तरीक्षे उपरिष्ठादस्तु तवैव कर्मणि सर्वं वयं भवद्विर्निधोक्तुसुचिताः नत्वल्पकार्थ्यं रामादिबधे इति भावः । प्रलयेऽपि तिष्ठतीति स्थाणुः शिवः नास्त्रान्ये इति सूक्ष्मप्रत्ययः तेन सह वर्त्तमानं कैलासपर्वतं धरतीति पचादित्वाद् न त्वमङ्गतकर्मणि किं राममिवा मन्त्रणां करोषीति भावः । अन्तरौ-च्यते जगदस्मिन्निति अन्तरीचं कन्दसि ऋखेकारमिति सर्वधरः शब्दभेदे त्वन्तरीचमिति वयमुक्तम् ॥१९॥ म०

चापल्ययुक्तस्य हरेः कृशानुः समेधितो बालधिभाक् त्वदीयैः ।

शस्त्रेण बध्यस्य गलदध्याक्षीद्राजन् ! प्रमादेन निजेन लङ्काम् ॥२०

अथाक्षितोरस्कमुदीर्णदृष्टिः कृत्वा विवक्षाप्रवणं शरीरम् ।

विहृतपाणिर्विहृतोत्तरार्थं विभीषणोऽभाषत यातुधानान् ॥२१॥

यत्पुरं दग्धं तद्युष्मत्प्रमादनैव न शतुशक्त्येति दर्शयन्नाह

चापल्येत्यादि । चापलस्य भावशापल्यं ब्राह्मणादित्यात् व्यज्युवादित्वापि दृश्यते तत्र चापलमिति रूपं तेन युक्तस्य हरेर्मर्कटस्य हे राजन् ! शस्त्रेण बध्यस्य मतः यो बालधिः पुच्छं तद्भाक् समाश्रितः कृशानुस्त्वदीयैः भृत्यैः समेधितो वर्द्धितः तैलघृतादिभिर्गृह्यान् गृहं गच्छती गलन् पुष्कात्पतन् लङ्कामधाक्षीत् दग्धवान् एकाक्षीवशीभधित्यादिना धत्वं हलन्तलक्षणावृद्धिः हीदः पीदोः कः सि । निजेन आक्षीयेन प्रमादेन ज्वालादर्शितलक्षणेन तदानीं तस्य शस्त्र-
व्यापादनमेव युक्तमिति ॥ २०॥ ज० म०

लङ्कादाहोऽप्यस्माकमनवधानादेव न तु शतुसामर्थ्यादिति सूचयितुमिदमुच्यते

चापल्येत्यादि । हे राजन् ! तव निजेनाक्षीयेन प्रमादेनानवधानेन कृशानु-
रग्रिलङ्कामधाक्षीत् दग्धवान् । कौटुशः कृशानुहरेर्मर्कटस्य बालधिभाक् पुच्छ-
माश्रितः त्वदीयैर्भृत्यैः स्वयमेधितस्तैलवस्त्रादिभिर्दीपितः गलन् हरेः गृहात्
गृहान्तरासनं पतन् हरेः कौटुशस्य चापल्ययुक्तस्य चञ्चलतया युक्तस्य शस्त्रेण
बध्यस्य बधार्हस्य चञ्चलस्य बध्यस्य बधमकृत्वा पुच्छे अग्निदानादेव एवं तव
प्रमादः चापलस्य भावशापल्यं विकारसङ्केति ण्यः दहरनिमृत्वात् व्रजवदेत्यादिना
ट्यां सौ त्रिः ॥२०॥ भ०

अथेत्यादि । प्रहृस्तादिवचनान्तरम् अक्षितोरस्कं विन्यस्तहारत्वात् पूजितो-
रस्कम् उरः प्रभृतिभ्यः कप् अक्षेः पूजायामितौट नाञ्जेः पूजायामित्यनुनामिक-
लोपप्रतिषेधः तादृशं शरीरं विवक्षाप्रवणं वक्तुमिच्छाभिमुखं कृत्वा शरीरस्य
सौष्ठवम् उत्पाद्येत्यर्थः उदीर्णदृष्टिस्तदभिमुखदृष्टिः विहृतपाणिस्तदभिमुखीकृत-
दक्षिणपाणिः विभीषणो यातुधानानभाषत विहृतोत्तरार्थं विहृतः प्रतिषिद्धः
परंकदितस्य वचनस्यार्थो यत्र भाषणे इति ॥२१॥ ज० म०

अथेत्यादि । प्रहृस्तादिवचनान्तरं विभीषणो विहृतोत्तरार्थं यथा स्यात्तथा

युद्धाय राज्ञा सुभृतैर्भवङ्गिः सम्भावनायाः सदृशं यदुक्तम् ।
 तत्प्राणपण्यैर्वचनीयमेव प्रज्ञा तु मन्त्रेऽधिकृता न शीर्यम् ॥२२॥
 यच्चापि यत्नादृतमन्त्रवृत्तिर्गुरुत्वमायाति नराभियोगः ।
 वशीकृतेन्द्रस्य कृतोत्तरोऽस्मिन् विध्वंसिताशेषपुरो हनूमान् ॥२३॥

यातृधानान् अभाषत वक्तव्यमाणप्रकारेणोक्तवान् किं कृत्वा शरीरं देहं विवक्षा-
 प्रवणं वक्तुमिच्छया अभिमुखं कृत्वा शरीरसौष्ठवमुत्पाद्येत्यर्थः शरीरं कौटुश-
 मस्त्रितोरत्नं विन्यस्तहारत्वात् पूजितवत्सवं सुधवसपूजार्थाच्च इति इम् नेदित्
 पूजार्थाच्चौरिति नलोपाभावः । अस्त्रितं विस्तारितम् उरी यवेति अत्रात् क इति
 केचित् पुंवत्स्युक्तपुंस्त्व इति ज्ञापकात् द्युतीऽन्यस्मादपि बहुव्रीहौ क्वचित् कः
 स्यादिति गम्यते तेनात्र कः स्वार्थे क इत्यन्ये उरःप्रभृतिभ्यो बहुव्रीहौ नित्यं
 क इति परसूत्रं विमोक्षणः कौटुशः उदीर्णदृष्टिः प्रहस्तादीनाम् अभिमुखं दत्त-
 दृष्टिर्विद्वत्पाणिः तदभिमुखीकृतदक्षिणपाणिः विहितः प्रतिषिद्धः उररस्य
 प्रतिवाक्यस्यार्थो येन भाषणेन ॥ २१ ॥ भ०

युद्धायेत्यादि । युद्धार्थं राज्ञा भवन्तः सुभृताः सम्बर्हिताः तैः सुभृतैर्यदुक्तं
 भानुं पिनषामत्यादि कौटुशं सम्भावनायाः सदृशं तत्प्राणपण्यैर्वचनीयमेव मन्त्रे
 तु प्रज्ञाधिकृता न शीर्यम् ॥२२॥ ज० म०

युद्धायेत्यादि । राज्ञा युद्धार्थमेव सुभृतैः परिपुष्टैर्भवङ्गिः सम्भावनाया अध्य-
 वसायस्य सदृशं योग्यं यदुक्तं पिनषाम भानुमियादिकं तद्वचनीयमेव वचन-
 योग्यमेव यतः प्राणा एव पण्या राजकृतेन भरणेन विक्रया येषां तैः किन्विदं
 वचनं मन्त्रे नोपयुज्यते यतः प्रज्ञा बुद्धिर्मन्त्रेऽधिकृता नतु शीर्यम् ॥२२॥ भ०

नराभियोगं किं नयसे गुरुत्वमित्युत्तरमाह

यच्चेत्यादि । वशीकृतेन्द्रस्य निर्जितशक्रस्य रावणस्य नराभियोगी यत्नादृत-
 मन्त्रवृत्तिर्यत्रेनादृता मन्त्रवृत्तिर्यस्य सः तादृशी गुरुत्वमायातीति यस्माद्युक्तम्
 अस्मिन् वस्तुनि हनूमान् कृतोत्तरो दत्तोत्तरः यतः प्रध्वंसिताशेषपुरः पुरं लङ्का
 पूः शब्दो वा कृतसमासान्तः यच्च कपिनाथभक्ष्येन ईदृशमनुष्ठितं तत्र कथं नरा-
 भियोगी मन्त्रोन्मथनेन न निरूप्यत इति ॥ २३ ॥ ज० म०

नराभियोगं किं नयसे गुरुत्वमित्येदमुत्तरम्

यथेत्यदि । वशीकृतेन्द्रस्य निर्जितशक्रस्य रावणस्य यत्रेन आदृता मन्त्रवृत्तिर्यत्र

अग्निः प्रमादेन ददाह लङ्कां बध्यस्य देहे स्वयमेधितश्चेत् ।

विमृश्य तद्देवधियाभिधत्त ब्रह्मास्त्रबन्धोऽपि यदि प्रमादः ॥२४॥

जगन्त्यमेयाद्भूतभावभाञ्जि जिताभिमानाश्च जना विचित्राः ।

तादृशो नराभियोगो गुरुत्वमायातीति यज्ञोक्तम् अग्निं वस्तुनि हनूमानेव कृतो-
त्तरः दत्तप्रतिवाक्यो यतो विध्वंसितमशेषं पुरं येन यस्य दूतमविषैव कृतं तस्य
नराभियोगः कथं लघुः स्यादतस्तत्र मन्त्रणा युक्तैव ॥ २३ ॥ भ०

प्रमादेनाग्निः लङ्कामधाचौदित्यवोत्तरमाह

अग्निरित्यादि । बध्यस्य बधार्हस्य देहे तदेकदेशेषु पुच्छादिषु प्रमादेन स्वयं
युष्माभिरग्निरिधितो दीपितः लङ्कां ददाह चेत्तथा त्वाह अवध्योऽपि यदि प्रमादः
तद्देवधिया दैवबुद्ध्या देवानां सात्त्विकत्वान्निर्मला बुद्धिः तथा विमृश्य निरूप्या-
भिधत्त ब्रूत सोऽपि प्रमाद इति यतोऽसावमोघोऽपि विंशधितः अभिधत्तेति दध-
स्तथोपेत्यभ्यासदकारस्य भध धातोश्च खरि चत्वम् ॥ २४ ॥ ज० म०

अग्निरित्यादि । निजेन प्रमादेन क्लशानुर्लङ्कामधाचौदित्यनेदमुत्तरं बध्यस्य
बधार्हस्य कपेर्देहे स्वयमेधितो दीपितोऽग्निरलङ्कां प्रमादेन ददाहति चेत् यदि
तदा यदि ब्रह्मास्त्रबन्धोऽपि प्रमादोऽनवधानकृतो भवति तद्देवधिया देवानां
सात्त्विकत्वान्निर्मला तत्त्वयाद्विष्णी या बुद्धिस्तादृशधिया विमृश्य निरूप्य अभि-
धत्स्व ब्रूहि देवेति पृथक् पदं रावणसन्बोधनं वा यदि च ब्रह्मास्त्रबन्धो न प्रमादः
तदा अग्निं दत्त्वा ब्रह्मास्त्रबन्धस्य स्थापितत्वात् कृतोऽग्निदानप्रमादो येन च स्वयमेव
तादृशबन्धनं खण्डितं तस्य किमशक्यं कृतो वा बधः स्यादिति भावः । उधाञ्जलि
धारणे पुष्टौ दाने अभिपूर्वो भाषणार्थः ह्लादीरेधिरिति द्वित्वं खेर्भभस्त्वथेति खेर्दत्त्वं
आहोरीत्यालोपः अभान्त्येति खेर्धत्वं अपभक्तसोरिति तः अभिधत्तेति पाठे
षोदधोऽन्तलोपे तथि ॥ २४ ॥ भ०

पराभियोगः सर्वथा निरूप्यत इति दर्शयन्नाह

जगन्तोत्यादि । असंख्यविचित्रभावभाञ्जि जगन्नि तवत्या अपि जनाः विचित्राः
शक्तिदेशकालवशात् जिताभिमानाश्च अन्यैः उत्कृष्टैर्जीयतेऽभिमानस्तेषां तेनात्मन्य-
भिमानो न कर्तव्य इति दर्शयति काव्यं तु प्रकृष्टमुत्तमं यव कुरुत येन तत्तत्कार्यं
सिध्यति तत्र च ये युक्तिमभिदधति तादृगीतिगर्भां नौतिरेव बाह्यगुण्यादिज्ञानं

कार्ये तु यत्नं कुरुत प्रकष्टं मानीतिगर्भान् सुधियोऽवमध्वम् ॥२५॥

वृद्धिचयस्थानगतामजस्रं वृत्तिं जिगीषुः प्रसमीक्षमाणः ।

घटेत सन्ध्यादिषु यो गुणेषु लक्ष्मीर्न तं मुञ्चति चञ्चलापि ॥२६॥

ममै येषाम् अतएव सुधियो मावमध्वं मा परिभूत तदयुक्तानुष्ठानात् हनसिजिति कित्-
विधानसामर्थ्यात् अनुनासिकलोपाभावः धिचेति सिचिलोपः ॥ २५ ॥ ज० म०

पराभियोगः सर्वथा निरूपणीय इति दर्शयितुमिदमुच्यते

जगन्तीत्यादि । जगति सुवनानि अमीयानसंख्यान् अहुतानाश्रय्यान् भावान्
भजन्ति तत्रत्याश्च जना अपि विचिताः शक्तिदेशकालवशाद्भानाविधा जिताभि-
मानाश्च भवन्ति अन्यैरुत्कृष्टैर्जनैर्जितोऽभिमानोऽहङ्कारो येषां ते तथा तस्यादभि-
मानो न कर्त्तव्य इति कार्येषु प्रकष्टमुत्तमं यत्नं कुरुत तेनैव कार्यं सिध्यति
नत्ववन्नया नीतिरेव गर्भोऽन्तर्गतो येषां तान् अतएव सुधियः पण्डितान् मा अव-
मध्वं तदवज्ञां न कुरुत मनेषु सिचिलोपो वेति सिचिलोपे वनतनाद्यनिमामिति
नकारलोपः । २५ ॥ म०

यथा च विजिगीषुणा वर्त्तितव्यं तथोपदिशन्नाह

वृद्धीत्यादि । आत्मद्रव्यप्रकृतिसम्पन्नो न यस्याधिष्ठानं विजिगीषुः तस्य च
वृद्धिचयस्थानमिति त्रीणि फलानि गुणाश्च सन्धिविग्रहयानासनसंश्रयवैधीभावाः
षट् तत्र यस्मिन् गुणे स्थितः पश्येदिहस्थः पश्चामीति दुर्गसितुवणिकृष्णशून्यनिवे-
शवान् द्रव्यहस्तिवनकर्माण्यात्मनः प्रवर्त्तयितुं परस्य चैतानि हन्तुं गुणमतिष्ठेत्
सा वृद्धिः यस्मिन् गुणे स्थितस्य कर्मणामुपघातं पश्येत् नेतरस्य तस्मिन् तिष्ठेत् स
चयः स्वकर्मणां वृद्धिगुणेनाभिपश्येदेतत् स्थानमित्यनेन मार्गेण यो विजिगीषुः
वृद्धिचयस्थानगतामात्मनः परस्य च वृत्तिमजस्रं शशत् प्रसमीक्षमाणो निरूपयन्
सन्ध्यादिषु षड्गुणेषु घटेत यतेत तं विजिगीषुं लक्ष्मीः राज्ययीः चञ्चलापि न
मुञ्चति गुणप्रज्ञलावङ्गत्वात् ॥ २६ ॥ ज० म०

नीतिरेव कौटुशीत्यपेक्षायामिदमुच्यते

वृद्धीत्यादि । यो जिगीषुः सन्धिर्ना विग्रहो यानमासनं वैधमाश्रय इति
षड्गुणा एषु घटेत घेष्टे त तं लक्ष्मीचञ्चलापि न मुञ्चति गुणप्रज्ञत्वात् चञ्चलशब्दो
रुद्धः जिगीषुः कौटुशः अजस्रं सततं वृद्धिचयस्थानगतां तत्सन्धिविनीमात्मनः
परस्य च वृत्तिं प्रसमीक्षमाणः विचारयन् वृद्धिर्वर्द्धनं कोषादेः चयोऽपचयः परको-
षादिः स्थानं स्थितिर्निर्मदुर्गवणिकपथादेः ॥ २६ ॥ म०

उपेक्षणीयैव परस्य वृद्धिः प्रनष्टनीतेरजितेन्द्रियस्य ।

मदादियुक्तस्य विरागहेतुः समूलघातं विनिहन्ति यान्ते ॥२७॥

जनानुरागेण युतोऽवसादः फलानुबन्धः सुधियात्मनोऽपि ।

उपेक्षणीयोऽभ्युपगम्य सन्धिं कामादिषड्वर्गजिताधिपेन ॥२८॥

अस्ति स काली यत्र विजिगीषुणा परवृद्धिरुपेक्षणीयेति दर्शयन्नाह

उपेत्यादि । परः शत्रुः प्रनष्टनीतित्वादजितेन्द्रियः न मदादिषड्वर्गं त्यजति किन्तु तेनैव युज्यते तस्यैवविधस्य या वृद्धिः सा सर्वस्यैव लोकस्य विरागहेतुः वैमुख्य-
कारणमुपेक्षणीयैव न तदभावाय तेनेदृशी यान्ते अवसाने समूलघातं सर्वं सर्वेण
विनिहन्ति विनाशयति ॥ २७ ॥ ज० म०

वृद्ध्यादिगतां वृत्तिमिव निरूपयितुमिदमुच्यते

उपेक्षणीयेत्यादि । अजितेन्द्रियस्य अतएव प्रनष्टनीतेर्मदादियुक्तस्य षड्वि-
ध्यस्य परस्य वृद्धिरुपेक्षणीयैव यतः सा विरागहेतुः सर्वस्यैव लोकस्य वैमुख्यकारणं
या वृद्धिरन्ते अवसाने समूलघातं विनिहन्ति समूलं नाशयति तत्र वृद्धिः समूलं
विनिहन्ति सर्वेषां विरागहेतुत्वादजितेन्द्रियत्वात् दीषवत्त्वाच्च इति सूचितम् ॥२७॥ भ०

तथास्ति स काली यत्र विजिगीषुणाप्यात्मक्षय उपेक्षणीय इत्याह

जनेत्यादि । आत्मनोऽप्यवसादः क्षयः जनानुरागेण युतः सम्बद्धः अनुरक्त-
प्रकृतिमण्डलत्वाद्विजिगीषोः फलानुबन्धः फलमनुबध्नाति सुधिया विदुषा अधिपेन
राज्ञा कामादिषड्वर्गजिता कामक्रोधलीभमोहमदेष्ट्याणां षष्ठां वर्गं तज्जिता
उपेक्षणीयः तन्नापि परैः सन्धिमभ्युपगम्य कृत्वा अन्यथा क्षीणोऽयमिति परीक्षि-
युञ्जीत ॥ २८ ॥ ज० म०

जनेत्यादि । अधिपेन राज्ञा आत्मनोऽप्यवसादः क्षयः उपेक्षणीयः किं कृत्वा
सन्धिमभ्युपगम्य शत्रुणा सन्धिमनुकृत्वा अन्यथा क्षीणोऽयमिति परीक्षाभियुक्तः स्यात्
अवसादः कौटुशः जनानामनुरागेण युतो बद्धोऽनुरक्तप्रकृतिमण्डलत्वात् फलानुबन्धः
फलं वृद्धिमनुबध्नातीति ठातृषण् । कौटुशनाधिपेन कामादीनां षष्ठां वर्गं जितवता
अतएव सुधिया नीतिज्ञेन कामक्रोधौ लीभमोहौ मद ईर्ष्या इतीह षड्वर्गस्तं
जयतीति कर्तरि क्तिप् ॥ २८ ॥ भ०

यदा विगृह्य च सन्दधानो वृद्धिं चयश्चानुगुणं प्रपश्येत् ।
 आसीत् राजावसरप्रतीक्षस्तदा प्रयासं वितथं न कुर्यात् ॥२६॥
 सन्धौ स्थितो वा जनयेत् स्ववृद्धिं हन्यात् परं वोपनिषत्प्रयोगैः ।
 आश्रावयेदस्य जनं परैर्वा विग्राह्य कुर्यादवहीनसन्धिम् ॥३०॥

यदा च विजिगीषुः सन्धिविग्रहाभ्यां फलं न पश्येत् तदा स्ववृद्धिप्राप्त्यर्थमासनं कुर्या-
 दित्युपदिशन्नाह

यदेत्यादि । यदा हि राजा विजिगीषावस्थितः विगृह्यन् विग्रहं कुर्वन् आत्म-
 नीऽनुगुणामनुकूलां वृद्धिं न पश्येत् चयं वा परस्यात्मनीऽनुगुणं न पश्येत् सन्दधान-
 इति सन्धिं कुर्वन्नात्मनीऽनुगुणं न पश्येत् तदा आसीत् स्ववृद्ध्यर्थमासनं कुर्यात् न
 विग्रहं सन्धिं वा अवसरः कालसं प्रतीक्षत इति अवसरप्रतीक्षः कर्मण्यन् सन्धे विग्रहस्य
 वा स्वपरवृद्धिचयानुकूलं कालं प्रतीक्षमाणः इत्यर्थः । न पुनः प्रयासं सन्धिविग्रहोद्यमं
 वितथं निष्फलं निष्प्रयोजनं कुर्यात् यदा तु परं विग्रहीतुमशक्तः तदा श्रावराह-
 कलहं समानमुपदेत्यति ॥ २६ ॥ ज० म०

यदेत्यादि । यदा राजा विगृह्यन् विग्रहं कुर्वन् सन्दधानः सन्धिं कुर्वन्पीऽपि
 अनुगुणामनुकूलामात्मनीं वृद्धिं न पश्येत् न चानुगुणमनुकूलं परस्य चयं पश्येत्
 तदा आसीत् आसनं कुर्यात् जिलासङ् उपवेशे विधौ स्वी । अवसरप्रतीक्षः
 अवसरं वृद्धियोग्यकालं प्रतीक्षमाण इति क्षमीचाचरिभ्यो ण इति परसूत्रेण णः स्वमते
 पचादित्वादनं किं वा अवसरे प्रतीक्षा यस्येति समासः वितथं निष्प्रयोजनं प्रयासं
 सन्धिविग्रहोद्यमं न कुर्यात् ॥ २६ ॥ भ०

सन्धिं कृतवतोऽपि विजिगीषोः परेण वा वियुज्यमानस्य विधिमुपदिशन्नाह

सन्धावित्यादि । सन्धौ स्थितो वर्त्तमानः जनयेत् स्ववृद्धिं यथा अत्युच्छ्रितः
 तामभियुञ्जीत परं वा शत्रुम् उपनिषत्प्रयोगैः रहस्यप्रयोगैः विषादिदानैः हन्यात्
 विनाशयेत् सन्धिना जातविश्वासत्वात् आश्रावयेदस्य जनं देशादिदानेनाकर्षयेत्
 बलवता अभियुज्यमानः परैः विग्राह्य कलहं कारयित्वा अवहीनसन्धिं आक्रान्तसन्धिं
 कुर्यात् तस्योपतापितत्वात् ॥ ३० ॥ ज० म०

सन्धावित्यादि । सन्धिं कृत्वापि विजिगीषुर्न निश्चेष्टसिद्धेत् किन्तु सन्धौ स्थितः
 सन् स्ववृद्धिं जनयेत् उत्पादयेत् यथा वृद्धिं प्राप्य परं हन्तुं क्षमते उपनिषत्-
 प्रयोगैरभिचारैरहःप्रयुक्तैर्विषादिदानैर्वा परं हन्यात् सन्धिना जातविश्वासत्वात् ।

सन्दर्शितस्नेहगुणः स्वशत्रून् विदेषयन्मण्डलमस्य भिन्द्यात् ।

इत्येवमादि प्रविधाय सन्धिवृद्धेर्विधेयोऽधिगमाभ्युपायः ॥३१॥

मत्वा सहिष्णून्परोपजप्यान् स्वकानधिष्ठाय जनान्तदुर्गान् ।

द्रुमाद्रिदुर्लङ्घ्यजलाप्रपृथ्यान् वर्द्धेत राजा रिपुविग्रहेण ॥३२॥

भवदुपनिषद्धर्म वेदान् च रहस्यपीति विश्वः । अस्य परस्य जनं वंशलोकम् आश्रा-
वयेत् देशादिदानेन आकर्षयेत् परैस्तदीयशत्रुभिर्वा विग्रहं कलहं कारयित्वा
अवहीनसन्धिं त्यक्तसन्धिं कुर्यात् येन सह सन्धिः प्रागासीत् तेन सह सन्धिभङ्गं
कुर्यादित्यर्थः ॥ ३० ॥ भ०

सन्धिस्तीर्तविजिगीषीः शत्रुमण्डलभेदं कुर्वन्तः सुकरः सन्धिरित्युपदिशन्नाह

सन्दर्शितेत्यादि । अस्मच्छत्रवोऽनेन सन्धानं मा कार्षुरिति तान् विदेषयन्
विमुखात्तुत्यादयन् दर्शितस्नेहगुणः प्रकटीकृतानुरागगुणः अस्य शत्रोर्मण्डलमसा-
त्यादिप्रकृतिं भिन्द्यात् इत्येवमादि प्रविधाय सन्दर्शितेत्येवमादिवाक्यार्थं कृत्येत्यर्थः
वृद्धेरधिगमाभ्युपायः प्राप्तिहेतुः सन्धिविधेयोऽनुष्ठेयः ॥ ३१ ॥ ज० म०

सन्दर्शितेत्यादि । मण्डलभेदे सन्धिमुपदिशति अस्मच्छत्रवोऽनेन सन्धिं न
कुर्युरिति तान् विदेषयन् विमुखान् कुर्वन् सन्दर्शितस्नेहगुणः प्रकटितानुरागः
सन् अस्य शत्रोर्मण्डलं सामादिभिर्भिन्द्यात् इत्येवमादि उक्तप्रकारादि प्रविधाय
कृत्वा वृद्धेरधिगमाभ्युपायः प्राप्तिहेतुभूतः सन्धिविधेयः ॥ ३१ ॥ भ०

विग्रहोऽपि विशिष्टस्यैव विजिगीषीर्न यस्य कस्यचिदित्युपदिशन्नाह

मत्वेत्यादि । स्वकानासीयाननुजीविनः सहिष्णून् समर्थान् अपरोपजप्यान्
परैरभेद्यान् जनान्ते ये दुर्गाः प्रदेशाः तान् अधिष्ठाय तत्र स्थापयित्वा अधिष्ठीकृति
कर्मसंज्ञा । कौटुशान् द्रुमैरद्रिभिर्दुर्लङ्घ्यजलैश्चाप्रपृथ्यान् अगम्यान् वनपर्वतजल-
भेदात् त्रिविधं दुर्गं रिपुणा सह यी विग्रहः तेन हेतुना राजा वर्द्धेत वृद्धुऽपचितः
स्यात् ॥ ३२ ॥ ज० म०

सन्धिवृद्धिहेतुत्वमुपदर्शय विग्रहस्य वृद्धिहेतुत्वं कथ्यते

मत्वेत्यादि । अपरोपजप्यान् परैरभेद्यान् सहिष्णून् समर्थान् स्वकानासीयान्
अनुजीविनी मत्वा निश्चित्य जनान्तदुर्गान् जनान्ते लोकान्ते दुर्गप्रदेशान् अधिष्ठाय
तत्र स्थित्वा राजा रिपुविग्रहेण हेतुना वर्द्धेत उपचितः स्यात् न तु सहसा विग्रह-
मात्रं वृद्धिहेतुः । कौटुशान् दुर्गान् द्रुमैरद्रिभिर्दुर्लङ्घ्यजलैश्च करणभूतैः अप्रपृथ्यान्

शक्नोति यो न द्विषतो निहन्तुं विहन्यते नाप्यबलैर्द्विषद्भिः ।

स श्वावराहं कलहं विदध्यादासीत दुर्गादि विवर्द्धयन् ॥ ३३ ॥

प्रयाणमात्रेण परे प्रसाध्ये वर्त्तेत यानेन कृताभिरक्षः ।

परैरगम्यान् हृत्पर्वतवारिभेदात् विविधं दुर्गम् उक्तं दुःखेन गम्यते यत्र तद् दुर्गं
हनजनगमादिरिति आधारे ङः कृद्धोः कभाव इत्युक्तेः ॥ ३२ ॥ भ०

यदा परिविजिगीषू परस्परं हन्तुं न शक्नौ तदा विजिगीषोरासनमुपदिशन्नाह
शक्नोतीत्यादि । यो विजिगीषुः अबलत्वात् द्विषतः शत्रून् निहन्तुं विग्रहीतुं
न शक्नोति अबलैर्द्विषद्भिर्न विहन्यते स विजिगीषुः श्वावराहं कलहं विदध्यात्
अनुतिष्ठेत् आ च वराहश्च श्वावराहं तदीयमिव कलहं तस्येदमित्यर्थः । यथा
चण्डाला वराहं हन्तुमशक्ताः श्वानं विमुच्य योधयन्ति यद्ययं हृतीऽनेन वा अय-
मिति तयोर्भृत्यत्वादुभयथा कार्यसिद्धिः तद्वद् द्वयोर्विद्विषतीः कलहं विदध्यात्
स्वयञ्च दुर्गादि विवर्द्धयन् दुर्गं सेतुवर्णिक्यन्निवेशनद्रव्यहस्तिवनकर्माण्युपचिन्तन्
आसीत तिष्ठेत् ॥ ३३ ॥ ज० म०

आसनकालः कथयते

शक्नोतीत्यादि । यो जिगीषुर्द्विषतः शत्रून् न निहन्तुं शक्नोति बलरहितै-
र्द्विषद्भिरपि न हन्यते च स श्वावराहं कुक्कुरशूकरसम्बन्धिनं कलहं कुर्यात्
तत्तुल्ययोर्युद्धं सम्पादयेदित्यर्थः । यथा चण्डालाः स्वयं वराहं हन्तुमशक्ताः श्वानं
विमुच्य योधयन्ति तत्र यदि शुना वराहो हन्यते वराहेण वा आ हन्यते उभयथापि
तेषां कार्यसिद्धिर्द्विधोरपि तेषां भृत्यत्वात् तथा उभयोर्द्विषतीः कलहैर्जिगीषारिति
भावः । स्वयं दुर्गादि अष्टवर्गं विवर्द्धयन् आसीत विग्रहश्च त्यक्त्वा तिष्ठत् । कृषिर्वर्णिक्यं
पथो दुर्गं सेतुः कुक्कुरबन्धनम् । खन्वाकरधनादानं शुल्कानाञ्च निवेशनम् इत्येषोऽष्ट-
वर्गः । आ च वराहश्चेति हन्ते श्वावराहेवेति परस्त्रेण पूर्वपदस्य विकल्पेन दीर्घत्वं
स्मरन् विश्वराजोऽदित्यस्य योगविभागात् पक्षे पूर्वपदस्यादन्तत्वं सिद्धम् अत्र तु
तदकरणेऽपि न चितिः विकारसङ्केत्यादिना इदमर्थे णे वृद्धौ वेष्टसिद्धेः विदध्यादि-
त्यन्तर्भूतअर्थो बोध्यः ॥ ३३ ॥ भ०

यदा विजिगीषुर्यानमावसाध्यं शत्रुमात्मानं वा शक्तिहीनं पश्येत् तदा यायात्
आश्रयेतेति गुणद्वयमुपदिशन्नाह

प्रयाणमात्रेणादि । प्रयाणमात्रेण प्रसाध्ये परे शत्रौ नापरं विग्रहमपेक्षते

अशक्तुवन् कर्तुमरेर्विघातं स्वकर्मरक्षाच्च परं श्रयेत् ॥ ३४ ॥
 एकेन सन्धिः कलहोऽपरेण कार्योऽभितो वा प्रसमीक्ष्य वृद्धिम् ।
 एवं प्रयुञ्जीत जिगोषुरेता नीतिर्विजानन्नहितात्मसारम् ॥ ३५ ॥
 त्वया तु लोके जनितो विरागः प्रकोपितं मण्डलमिन्द्रमुख्यम् ।

यानेन वर्तेत स्ववृत्तौ यतेत कृताभिरक्षः अभियास्यतः कर्मणां द्विविधत्वप्रति-
 विधानात् अरेर्विघातं दुर्गादिकर्मोपघातान् स्वकर्मरक्षां स्वेषां दुर्गादिकर्मणाम्
 अपरेणोपहन्यमानानां रक्षां कर्तुम् अशक्तुवन् शक्तिहीनत्वात् परं श्रयेत् यमाश्रित्य
 चयस्थानात् ज्ञानवृद्धिमाप्नुयात् परो द्विविधः अभियोक्ता तद्विशिष्टबलीऽपरोऽन्य
 इति ॥ ३४ ॥ ज० म०

यानाश्रययोः कालः कथयते

प्रयाणेत्यादि । परे शब्दो प्रयाणमात्रेण प्रसाध्येऽभिभवनीये सति राजा यानेन
 वर्तेत स्ववृद्धौ यतेत । कौटुम्भः सन् आत्मदेशस्य कृतोऽभितः सर्वतोभावेन रक्षा देन
 तादृशः । अरेः शब्दोर्विघातं स्वेषां दुर्गादिकर्मणां परैरुपहन्यमानानाञ्च रक्षां
 कर्तुम् अशक्तुवन् असमर्थो भवन् परं श्रयेत् यतो वृद्धिमाप्नोतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥ भ०

यदा तु सहायसाध्यं कार्यं पश्येत् तदा सन्धिवियद्वासनहैभीभावं गच्छेदित्यु-
 दिष्टब्राह्म

एकेनेत्यादि । अभित उभयपार्श्वयोः सन्धिना विग्रहेण वा वृद्धिं प्रसमीक्ष्य
 पश्चादेकेन शत्रुणा स्वयमभियुक्तेन सन्धिः अपरेण सहायाभियुक्तेन विग्रहः कार्यः
 एवमुक्तेन प्रकारेण अहितस्य शत्रोरात्मनश्च सारं बलाबलं विजिगौषुर्विजानन्
 एता नीतीः षाड्गुण्यलक्षणाः प्रयुञ्जीत ॥ ३५ ॥ ज० म०

हैभीभावप्रकारः कथयते

एकेनेत्यादि । अभित उभयपार्श्वयोः सन्धिवियद्वाभ्यां स्ववृद्धिं प्रसमीक्ष्य निरूप्य
 पश्चादेकेन शत्रुणा स्वयमभियुक्तेन सन्धिः अपरेणाभियुक्तेन स्वयं विग्रहश्च कार्यः
 बाह्व्यः समुच्चये पूर्वशोकापेक्षया पश्चान्तरे वा एवमुक्तप्रकारेणाहितस्य शत्रोरात्म-
 नश्च सारं बलं विजानन् विजिगौषुरेता नीतीः षाड्गुण्यरूपाः प्रयुञ्जीत ॥ ३५ ॥ भ०

त्वया पुनरेवं प्रयुक्ता इति दर्शयद्ब्राह्म

त्वयेत्यादि । त्वया पुनश्चतुर्वर्णाच्छेदकारिणा लोके जनितो विरागः इन्द्र-

रामे तु राजन् ! विपरीतमेतत् पश्यामि तेनाभ्यधिकं विपक्षम् ॥ ३६ ॥
 एकेन बाली निहतः शरेण सुहृत्तमस्ते रचितश्च राजा ।
 यदैव सुग्रीवकपिः परेण तदैव कार्यं भवतो विनष्टम् ॥ ३७ ॥
 प्राकारमात्रावरणः प्रभावः खरादिभिर्यो निहतैस्तवाभूत् ।
 लङ्काप्रदाहान्नबध्नुभङ्गैः क्लाम्यत्यसावप्यधुनातिमात्रम् ॥ ३८ ॥

मुख्यश्च शक्तप्रधाने मण्डले प्रकीर्तितं रामे तु सर्वमेतद्विपरीतम् अनुरागेण जनितं
 मण्डलञ्चानुरञ्जितं तेनाभ्यधिकं विपक्षं रामं पश्यामि ॥ ३६ ॥ ज० म०

उक्तरीत्या नीतितत्त्वं प्रदर्शयन् रावणे तद्वैपरीत्यात् सम्भिरिव युक्त इति प्रकृत-
 मभिधीयते

त्वयेत्यादि । त्वया पुनर्लौके विरागो जनितः परद्रोहित्वात् इन्द्रादिकं
 राजमण्डलं प्रकीर्तितं तेनेयं भवती इद्विरपि न शुभोदकोति भावः । हे राजन् !
 रामे पुनः सर्वमिदं विपरीतं धार्मिकत्वेन सर्वजनानुरागस्य जनितत्वात् रक्षीहन्तृ-
 त्वेनेन्द्रादिसम्मतत्वाच्च तेन विपक्षं शत्रुं रामं त्वत्तोऽभ्यधिकं पश्यामि विराग इति
 रञ्जितजनस्य स्वदैवावोदेत्यादिना निपातितम् ॥ ३६ ॥ भ०

न चेदानीं भवतः कार्यं विनष्टम् अपि तु प्रागेवेति दर्शयन्नाह

एकेनेत्यादि । तव सुहृत्तमो बाली यदैव परेण रामेण कर्त्ता शरीणेकेन निहतः
 सुग्रीवश्च कपिस्त्वच्छत्रुः राजा रचितः स्थापितः तदैव विनष्टमिति ॥ ३७ ॥ ज० म०
 रावणस्य निवर्त्तयं रामस्य निवोपचयं कर्मणामाधिक्यञ्च दर्शयितुमिद-
 मुच्यते

एकेनेत्यादि । परेण शत्रुणा रामेण कर्त्ता एकेन शरेण तव सुहृत्तमो बाली
 यदैव निहतो मारितः सुग्रीवश्च कपिर्यदैव राजा रचितः कृतः तदैव भवतः
 कार्यं विनष्टं येन भवती जेता बाली अल्पायासेन इतस्तेन भवज्जयस्यातिमुक्तर-
 त्वात् ॥ ३७ ॥ भ०

अथ प्रतापवती मम कथं कार्यं विनश्यति प्रतापादेव शत्रवो नश्यन्तीति
 चेदाह

प्राकारेत्यादि । तव तैलोक्यप्रमाथी प्रताप आसीत् पुनः खरादिभिर्निहतः
 प्राकारमात्रावरणी जातः लङ्कायामिव समर्थत्वात् असावप्यधुना लङ्कादाहेन

षड्वर्गवश्यः परिमूढबन्धुच्छिन्नमितो विगुणैरूपेतः ।

मा पादयुद्धं हिरदेन कार्पिर्नम क्षितीन्द्रं प्रणतोपभोग्यम् ॥ ३८ ॥

रामोऽपि दाराहरणेन तप्तो वयं हतैर्बन्धुभिरात्मतुल्यैः ।

अक्षवधेन द्रुमभङ्गेन अशीकवनिकाभङ्गेन च अतिमात्रम् अत्यर्थं क्लाम्यति ग्लानि-
मुपगच्छति ॥ ३८ ॥ ज० म०

मत्प्रतापादेव कार्यं सिध्यतीत्याशङ्कामपनेतुमिदमुच्यते

प्राकारैत्यादि । यस्तव प्रभावः निरुतेः खरादिभिः प्राकारमात्रावरणोऽभूत्
प्राकारमात्रावरणं यस्य तादृशी जातः पूर्वं वैलीकव्यापिनीऽपि तस्य इदानीं
लङ्कामात्रे पर्याप्तत्वात् असावपि अधुना इदानीं लङ्कायाः प्रदाहनेन अक्षस्य वधेन
हक्षाणां भङ्गेन च अतिमात्रम् अत्यर्थं क्लाम्यति ग्लानिमुपयाति ॥ ३८ ॥ भ०

अतो रामेण सह युद्धं न घटते तदेव दर्शयन्नाह

षड्वर्गेत्यादि । वशं गतो वश्यः कामार्दवश्य परिमूढबन्धुः सूखोमात्यादि-
परिवारः उच्छिन्नमितः वर्गस्यासम्भवात् अरिगणैरूपेतः तद्विपरीतो रामः अतः
हिरदेन पादयुद्धमिव तेन ज्यायसा मा विग्रहं कार्षीः अपि तु क्षितीन्द्रं रामं नम
प्रणतोपभोग्यम् अनेन ह्रीनसन्निमाह । तथा चोक्तं, प्रवृत्तं मन्त्रिणाक्रान्ता राजा
बलवताबलः । सन्निनीपनमेतूर्णं दण्डकोषात्मभूमिभिरिति ॥ ३९ ॥ ज० म०

रामेण सह तव युद्धमनुचितमिति दर्शयितुमिदमुच्यते

षड्वर्गेत्यादि । त्वं हिरदेन हस्तिना सह पादयुद्धं पादेन विग्रहं मा कार्षीः
न कुरु षड्वर्गवश्यत्वादिदोषहीनेन रामेण सह कलहो हिरदेन युद्धस्य तुल्य इत्यर्थः ।
हिरदेन पादयुद्धमित्यनेन बलीयसा दुर्बलस्य युद्धमुपलक्ष्यते किन्तु क्षितीन्द्रं रामं
नम प्रणम यस्मादसौ प्रणतैरेव जनैरुपभुज्यते वशीक्रियते त्वम् कौटुशः षड्वर्गस्य
कामक्रोधलीभमीहमदर्श्यात्मकस्य वश्यः आयत्तः वशं गतो वश्यः ढधेकादिति यः
परिमूढबन्धुर्मुखं परीवारः उच्छिन्नमितः हतबालिखरादिमितः मित्ररहितो वा
अतएव विगुणैरूपेतः येन गुणेन दोष उत्पद्यते तेन युक्तः नमेत्येव विधिनित्यन्वये-
त्यादिना प्राप्तकाली गौ ॥ ३९ ॥ भ०

युवयीः सन्धानकारणमसौवेति दर्शयन्नाह

राम इत्यादि । यथा तप्तेनायसा तप्तस्यायसः सन्निर्घटते तद्वत् अस्माकं तप्तानां
तप्तेन रामेण सन्निस्तुः अतो मुञ्च सीतां सन्निनित्तम् ॥ ४० ॥ ज० म०

तप्तस्य तप्तेन यथायसो नः सन्धिः परेणास्तु विमुञ्च सीताम् ॥४०॥

सन्मुक्षितं मण्डलचण्डवातैरमर्षतीक्ष्णं क्षितिपालतेजः ।

सामाश्रसा शान्तिमुपैतु राजन् ! प्रसीद जीवाम सबन्धुभृत्याः ॥४१॥

अपक्वकुम्भाविव भङ्गभाजौ राजन्नियातां मरणं समानौ ।

कथमावयोर्भिन्नधर्मयोः सन्धिः स्यादित्याशङ्क्यामिदमुच्यते

राम इत्यादि । दाराहरणेन सीतापहारेण रामस्तप्तो वयमपि आत्मतुल्यैः हतै-
र्बन्धुभिरक्षादिभिस्तप्ताः यथा तप्तं लोहेन तप्तस्य लोहस्य सन्धिघटना भवति तथा
परेण रामेणापि नोऽस्माकं सन्धिरस्तु उभयोः सन्तप्तयोः सन्धिरिति न्यायात् अतः
सीतां विमुञ्च त्यज ॥ ४० ॥ भ०

यदि च तेन तप्तेनापि सता ज्यायसा न सन्धानं तदा सर्वे वयं न जीवामः तव
तेजसौ विनाशकत्वादिति दर्शयन्नाह

सन्मुक्षितमित्यादि । क्षितिपालतेजः सीताविधीगजं इन्द्रादिमण्डलैश्चण्डवातै-
रिव सन्मुक्षितं दीपितम् अमर्षतीक्ष्णम् असहिष्णुतया असह्यं सामाश्रसा साम्ना
सन्धिना अश्रसेव शान्तिमुपैतु । हे राजन् ! प्रसीद किं संरम्भेण अन्यथा तमारब्धो-
ऽग्रिरिव दुःखामर्षजं तेजो विक्रमयतीति ॥ ४१ ॥ ज० म०

सन्धिं विनापि जीवन् नास्तीति दर्शयितुमिदमुच्यते

सन्मुक्षितमित्यादि । क्षितिपालस्य तेजः साम्ना सन्धिना अश्रसा जलनैव
शान्तिमुपैतु गच्छतु तेजःशब्दे न अत्र सीताविरहमन्युजोऽग्निरुपलब्ध्यते । कौटुशं तेजः
इन्द्रादिराजमण्डलैः प्रचण्डवातैरिव सन्मुक्षितं दीपितं अमर्षेण पराभवासहिष्णुतया
तीक्ष्णम् असह्यं तस्मात् हे राजन् ! प्रसीद किं क्रीधेन बन्धुभिः भृत्यैश्च सह वयं
जीवाम विधिनिमन्त्रणेत्यादिना प्रार्थनायां गौ ॥ ४१ ॥ भ०

समानयोरपि सन्धानमेव युज्यते न विग्रहः किं पुनर्ज्यायसीत्यत्र हेतुं
दर्शयन्नाह

अपक्वत्वादि । हे राजन् ! यथा कुम्भापक्वौ भङ्गभाजौ परस्परामिहती
विनश्यतः तद्वत् समानौ युध्यन्तौ मरणमियातां सार्वधातुकप्रकारत्वादित्यौ न
दीर्घत्वं राजन्नियातामिति स्त्रीङ्खादचिङ्मुट् किन्तु रामो वीर्ये स्थितः उत्साह-
शक्तियुक्त इत्यर्थः । विक्रमबलं चोत्साहशक्तिः क्रतानुरागश्च अनुरक्तमण्डलत्वात्

वीर्ये स्थितः किन्तु कृतानुरागो रामो भवांश्चोत्तमभूरिवैरौ ॥४२

दण्डेन कोषेण च मन्यसे चेत् प्रकृष्टमात्मानमरेस्तथापि ।

रिक्तस्य पूर्णेन वृथा विनाशः पूर्णस्य भङ्गे बहु हीयते तु ॥४३॥

भवान् पुनः उत्तमभूरिवैरौ उत्तमा इन्द्रादयो भूरयः प्रभृता वैरिणः शत्रवी यस्य अतस्तेन सन्धानमेव युक्तं न विग्रहः ननु च समज्यायाःभ्यां समीयेत हीनेनैव विग्र-
ह्नीयात् मन्त्रप्रभावोत्साहशक्तिभिर्युक्तो ज्यायान् अपचितो हीनः तुल्यशक्तिः समः
तत्र ज्ञानबलं मन्त्रशक्तिः कोषदण्डबलं प्रभुशक्तिः विक्रमबलम् उत्साहशक्तिः
॥ ४२ ॥ ज० म०

समधोरपि विग्रही न युक्तः सुतरां हीनाधिकयोरिति दर्शयितुमिदमुच्यते

अपक्वकुम्भावित्यादि । हे राजन् ! यथा अपक्वकुम्भा परस्पराभिघातभङ्गाजौ
तथा समानौ युध्यमानौ मरणमियाताम् इणः खी समानधोर्विग्रहः कथञ्चित् युज्यते-
ऽपि किन्तु रामो वीर्ये स्थित उत्साहशक्तिसम्पन्नः कृतानुरागः सर्वलोकैर्विजितः श्रेष्ठः ।
भवान् पुनरुत्तमानां भूरीणां बहूनाम् इन्द्रादीनां वैरौ उत्तमा भूरयो बहवो
वैरिणो यस्येति वा अतो हीनाधिकयोः सम्बिरवोचित इति भावः ॥ ४२ ॥ भ०

सत्यामुत्साहशक्तौ श्रेष्ठयोरभावात्तत्र हीनेन विग्रह एव युज्यत इत्याह

दण्डेनेत्यादि । दण्डेन चतुरङ्गेन बलेन कोषेण हेमरूप्यादिना यदि प्रकृष्ट-
मात्मानमरेः सकाशान्मन्यसे तथापि एवमपि न युक्तं यतो रिक्तस्य पूर्णेन भवता
विनाशो भङ्गः वृथा निष्फलः पूर्णस्य पुनर्भवतो भङ्गे बहु हीयत इति हीनेन
बलवतोऽपि सन्धानं युक्तं रिक्तस्य भङ्गे माप्यभृत् ॥४३॥ ज० म०

शक्तयस्त्रिष्वः प्रभावोत्साहमन्त्रजा इति कोषः । दण्डबलं प्रभुशक्तिः अधिक-
विक्रम उत्साहशक्तिः ज्ञानबलं मन्त्रशक्तिसत्त्वं यद्यपि राम उत्साहशक्तिशाली तथापि
प्रभुशक्तिहीनः अहन्तु उत्साहप्रभुमन्त्रशक्तिभिर्युक्तः अतो हीनेनाधिकस्य विग्रह
एवोचितो न तु सम्बिरित्याशङ्केदमुच्यते

दण्डेनेत्यादि । दण्डेन चतुरङ्गबलेन कोषेण च हेमरूप्यादिना चेत् यदि अरेः
शत्रोः सकाशादात्मानं प्रकृष्टं मन्यसे तथापि रिक्तस्य कोषदण्डहीनस्यः रामस्य
पूर्णेन भवता हेतुना विनाशो वृथा निष्फलः पूर्णस्य भवतो रिक्तेन रामेण भङ्गे
सति पुनर्बहु हीयते अतो यस्मिन् जिते किमपि फलं नास्ति तेन हीनेनापि

क्लिष्टात्मभृत्यः परिमृग्यसम्पन्नानी यतेतापि संशयेऽर्थे ।

सन्देहमारोहति यः कृतार्थो नूनं रतिं तस्य करोति न श्रीः ॥४४॥

शक्यान्यदोषाणि महाफलानि समारभेतोपनयन् समाप्तिम् ।

कर्माणि राजा विहितानुरागो विपर्यये स्यादितथः प्रयासः ॥४५॥

सन्धिः कर्त्तुं मुचितः इत्या सङ्कटप्रवेशनौचित्यात् । दण्डी यमे मानभेदे लगुडे दम-
सैन्ययोरिति विश्वः ॥ ४३ ॥ भ०

अन्यद्विजयफलमस्तीति चेदाह

क्लिष्टेत्यादि । यो मानौ क्लिष्टात्मभृत्यः चिरकालक्लिष्टशरीरः क्लिष्टभृत्यश्च
परिमृग्यसम्पन्नं प्राशनीया विभूतिर्न सृजयतेः स्वार्थिकण्यन्तादयो यत् संशयेऽर्थे
स्यान्न स्यादिति यतेतापि यत् कुर्यात् यः कृतार्थो भवादृशः तैलोक्यविजयित्वात्
सन्देहमारोहति सन्देहे प्रवर्तते तस्य नूनम् अवश्यं श्रीर्विभूतिः रतिं स्थितिं न
करोति ॥ ४४ ॥ ज० म०

रिक्तस्य भङ्गे सा भूदव्यत् किञ्चित् फलं विजयो वैरिनिर्व्यातनञ्च फलमस्तीत्या-
शङ्केऽदमुच्यते

क्लिष्टात्मेत्यादि । क्लिष्टी दुःखित आत्मा शरीरं भृत्यश्च यस्य स परिमृग्य-
सम्पन्नं प्राशनीयविभूतिर्मानौ संशयेऽर्थे सन्दिग्धे अर्थे यतेतापि यत् कुर्यादपि
यः पुनः कृतार्थो भवादृशस्तैलोक्यविजयित्वात् सन्देहमारोहति सम्भाव्यमान-
विनाशे सन्दिग्धकर्मणि प्रवर्तते तव नूनम् अवश्यं श्रीः लप्सी रतिं स्थितिं प्रीतिं
वा न करोति तस्येति कवित् पाठः मृगत्कङ्कतुर्गुं मार्गणे तव्यानीयया इति कर्मणि
यः ॥ ४५ ॥ भ०

कदा तर्हि विग्रह इत्याह

शक्यानीत्यादि । शक्यानि यानि कर्त्तुं पार्यन्ते अदोषाणि शङ्कानि महा-
फलानि कार्याणि राजा समारभेत दिग्रङ्गणेत्यर्थात् उपनयन् समाप्तिं नयन्
विहितानुरागोऽनुरक्तप्रकृतिः विपर्यये उक्तस्य अशक्यानि दोषाधिकानि स्वल्प-
फलानि राजा समारभेत समाप्तिं च न नयति स वितथः प्रयासः निष्फलो
विग्रहः ॥ ४५ ॥ ज० म०

जेतुं न शक्यो नृपतिः सुनीतिर्दोषः क्षयादिः कलहे ध्रुवश्च ।
 फलं न किञ्चित् शुभा समाप्तिः कृतानुरागं भुवि संत्यजारिम ॥४६॥
 त्वन्मित्रनाशो निजमित्रलाभः समेतसैन्यः स च मित्रकृच्छ्रे ।
 भोग्यो वशः पश्य शरेण शत्रोः प्रसाधितो बालिबधे न कोऽर्थः ॥४७॥

तर्हि कदा विग्रहः कर्तव्य इत्याशङ्केदमुच्यते

शक्यानीत्यादि । राजा समाप्तिमुपनयन् फलान्तत्वमुपगच्छन् कर्माणि समा-
 रभेत प्रस्तुतानि कुर्याद्विग्रहेत्यर्थात् यदि विहितानुरागीऽनुरक्तप्रकृतिमण्डली
 भवेत् । कौटुशानि शक्यानि कर्तुमित्यर्थात् अदोषाणि पर्यन्तशृङ्गानि महा-
 फलानि बहुप्रयोजनानि विपर्यये उक्तस्य वैपरीत्ये विरक्तप्रकृतिमण्डली राजा
 समाप्तिम् अकुर्वन् यदि अशक्यानि सदोषाणि निष्फलानि कर्माणि समारभेत तदा
 प्रयासो वितथो मित्या निष्फलः स्यात् समस्तपाठे वितथाः प्रयासा यस्य तादृशो
 राजा स्यात् ॥ ४५ ॥ भ०

ममापि रामविग्रहेण सर्वमस्तीति चैवाह

जेतुमित्यादि । नृपतिः रामः जेतुं न शक्यः विग्रहेण उत्साहशक्तियुक्त्वात्
 तेन सह कलहे दोषः क्षयादिः ध्रुवोऽवश्यम्भावी विग्रहे वा सति क्षयस्य प्रयास-
 प्रयवाशा भवन्तीत्युक्तं फलं न किञ्चित् न शुभा समाप्तिः स्वयम् विनाशहेतुत्वात्
 अतो धीदुम् अरिं ज्यायांसं सन्त्यज भुवि कृतानुरागं त्वं पुनरकृतानुराग इति
 ॥ ४६ ॥ ज० म०

ममापि रामविग्रहे सर्वमेतदस्तीत्याशङ्केदमुच्यते

जेतुमित्यादि । नृपतिः रामो जेतुमभिभवितुं न शक्यो यतः सुनीतित्सेन सह
 कलहे विग्रहे बन्धुक्षयादिर्दोषो ध्रुवः अवश्यम्भावी फलान् न किञ्चित् रत्नादिलाभ-
 शून्यत्वात् समाप्तिरपि न शुभा न साध्वी विनाशहेतुत्वात् समाप्तिरशक्या वा
 तत्सैन्यस्याप्यनेकत्वात् अतो भुवि कृतानुरागम् अरिं रामं सन्त्यज ॥४६॥ भ०

अन्यच्च बालिबध एव तस्यार्थसम्पन्नयायेति दर्शयन्नाह

त्वन्मित्रेत्यादि । बालिबधे सति शरेण रामस्य कोऽर्थो न प्रसाधितः अपि तु
 सर्व एव पश्य तथा हि त्वन्मित्रनाशः तस्य च मित्रलाभः मित्रञ्च तन्नाभश्चेति समेत-
 सैन्यः कृच्छ्रे सङ्कटप्राप्तौ भूतः भोग्यः उपजीव्यः वशीऽनुकूल इति ॥४७॥ ज० म०

लोभाद्भयाद्वाभिगतः कपीन्द्रो न राघवं येन भवेद्विभेदः ।

स्थितः सतां कर्मणि लब्धराज्यः प्रतिप्रियं सोऽभ्यगमच्चिकीर्षुः ॥ ४॥

फलाशिनो निर्भरकुञ्जभाजो दिव्याङ्गनानङ्गरसानभिज्ञाः ।

रामस्य सुनौतित्वं दर्शयितुमिदमुच्यते

त्वन्मित्रेत्यादि । पश्य निरूपय शरेण वालिबधे सति शत्रोः रामस्य कोऽर्थो न प्रसाधितः न सम्पादितः अपि तु सर्वं एव प्रथमं त्वन्मित्रस्य बालिनी नाशः निर्जानितस्य सुग्रीवस्य लाभः प्राप्तिः स चेति बुद्धिस्थं परासृशति मित्रस्य क्लौवत्वात् किं वा लाभ इति कर्मणि घञ् मित्रस्य तल्लभस्येति समासः स च मित्ररूपी लाभः मित्रस्य रामस्य क्लृप्ते व्यसने समेतसैन्यः भोग्यः उपजीव्यः वशीऽनुकूलः ॥ ४७ ॥ भ०

तं विभिद्य साधयिष्यामीति चेदाह

लोभादित्यादि । क्रुद्धलुब्धभीतावमानिताश्चत्वारो भृत्याः परस्य भेदाः तव कपीन्द्रो राघवं लोभाद्भयाद्वा वासाद्वा नाभिगतः येन हेतुनाऽयं विभेद्यः स्यात् यस्मादसौ सतां मार्गे स्थितः सन् लब्धराज्यो लाभरतः प्रतिप्रियं चिकीर्षुः ॥ ४८ ॥ ज० भ०

धनेन मित्रभेदं कृत्वा तं जेष्यामीत्याशङ्केदमुच्यते

लोभादित्यादि । क्रुद्धलुब्धभीतापमानिताश्चत्वारो भेदा भवन्ति तव कपीन्द्रः सुग्रीवः सम्प्रति लोभाद्भयाद्वा राघवं रामं नाभिगतो येन लोभ्यमानो भीतो वा सन् विभेदो भेदाहो भेतुं शक्यो वा भवेत् ते ल्याः शक्याह इति घ्यञ् । स कपीन्द्रः प्राप्तराज्यः साध्याचारत्वात् सतां मार्गे धर्मो स्थितः सन् प्रतिप्रियं प्रत्युपकारं कर्तुं निष्क्रुः अभ्यागमत् राममभिगतः लब्धराज्यत्वेन निर्लोभत्वं रामाभिगमेन निर्भयत्वं क्रीडोऽपमानस्यासम्भवात्क्रोक्तः ॥ ४८ ॥ भ०

तदनुजीविनीऽपि न भेदा इति दर्शयति

फलाशिन इत्यादि । कपीनामपि सुख्या मौलकुमुदादयोऽपि नीपजप्याः नीपजपितुं शक्यः यतः फलाशिनो मिष्टान्ननिरपेक्षाः निर्भरकुञ्जभाजः न रस्य प्रासादवासिनः दिव्याङ्गनानङ्गरसानभिज्ञाः दिव्याङ्गनासु योऽनङ्गरसः सुरतरसः तदनभिज्ञा व्यगजातयः व्यञ्जनीति ऋत्विगित्यादिना किन् ॥ ४९ ॥ ज० भ०

न्यग्जातयो रत्नवरैरलभ्या मुख्याः कपीनामपि नोपजप्याः ॥४८॥

कृताभिषेको युवराजराज्ये सुग्रीवराजेन सुताविशेषम् ।

ताराविधेयेन कथं विकारं तारासुतो यास्यति राक्षसार्थम् ॥५०॥

पश्यामि रामादधिकं समं वा नान्यं विरोधेऽन्यमुपाश्रयेम ।

दत्त्वा वरं सानुशयः स्वयम्भूरिन्द्रादयः पूर्वतरं विरुद्धाः ॥ ५१ ॥

तदनुजीविनीऽपि न भेदा इति दर्शयन्नाह

फलाग्निं इत्यादि । कपीनां मुख्याः श्रेष्ठा हनूमन्नीलकुमुदादयो न उपजप्या न भेदाह्वां भेत्तुं न शक्या वा, यतः फलाग्निः मिष्टान्ननिरपेक्षाः निर्भरकुञ्जभाजः न सुवासितजलप्रासादसेविनः दिव्याङ्गनासु योऽनङ्गरसः कामभीगस्तदनभिज्ञाः न्यग्जातयस्तिथ्यङ्गीनयः, अत एव रत्नवरैः इन्द्रनीलपद्मरागादिभिरपि न लभ्याः, अपिशब्दः पूर्वश्लोकापेक्षया ॥ ४८ ॥ भ०

युष्मन्मित्रपुत्रीऽङ्गदोऽप्यभेद इति दर्शयन्नाह

कृतेत्यादि । सुग्रीवराजेन ताराविधेयेन ताराचित्तानुवर्तिना तारासुतोऽङ्गदः युवराजराज्ये यौवराज्ये कृताभिषेकः, सुताविशेषमिति क्रियाविशेषणं, सुतनिर्विशेषं समैवायं सुतो न बालिन इति तत्कथं राक्षसार्थे विकारं भेदं यास्यति ? नैवेत्यर्थः ॥५०॥ ज० म०

अस्मन्मित्रपुत्रीऽङ्गदः पितृवधामर्षात् राज्यलीभाच्च भेदाः, अन्येऽपि कपयस्त्वैवका एवेत्याशङ्केऽदमुच्यते

कृतेत्यादि । तारासुतोऽङ्गदः कथं राक्षसार्थं राक्षसहेतुकं राक्षसप्रौढ्यार्थं वा विकारं भेदं यास्यति ? यतः सुताविशेषं यथा स्यात्तथा सुग्रीवराजेन युवराजराज्ये कृताभिषेकः, कौटुशेन सुग्रीवराजेन ?—ताराविधेयेन ताराचित्तानुवर्तिना ; एतेन लब्धैश्वर्यत्वात् सुग्रीवाद्यन्ततया मातुरधीनत्वाच्चाभेद एवायमिति दाढ्यं प्रतिपादितं, सुतोऽविशेषो यत्वेत्यभिषेकक्रियाविशेषणं, समैवायं पुत्री न बालिन इत्येवंप्रतिपाद्यार्थः । विधेयी विनयग्राह्यत्वमरः । अर्थोऽभिधेये शब्दानां धनकारणवस्तुषु । प्रयोजनं निवृत्तौ च विषये च प्रवर्तते ॥ ५० ॥ भ०

अन्यसमाश्रयादपि रामेण विरुद्धो न युज्यते इति दर्शयन्नाह

पश्यामीत्यादि । रामादधिकं ज्यायांसं समानं वा न पश्यामि यं विरोधे विरुद्धनिमित्तम् उपाश्रयेम आश्रयं गच्छेम, संप्रत्ये लिङ् । स्वयम्भूः ब्रह्मा तावन्नाश्रयः

दुर्गाश्रितानां बहुनापि राजन् ! कालेन पार्णिग्रहणादिहेतुः ।
दुर्गोपरोधं न च कुर्वतोऽस्ति शत्रोश्चिरेणापि दशास्य ! हानिः॥५२
शस्त्रं तरुवीधरमम्बु पानं वृत्तिः फलैर्नो गजवाजिनार्थः ।

यतो वरं दत्त्वा सानुशयः विप्रतीसारवान् जातः, किमिदमकार्यमनुष्ठितं मया इति,
इन्द्रादयस्तु पूर्वतरं विरुद्धाः ॥ ५१ ॥ ज० म०

अन्यमाश्रित्य रामं जेष्यामीत्येवमुच्यते

पश्यामीत्यादि । रामादधिकं श्रेष्ठं समं तुल्यं वा अन्यं न पश्यामि, विरोधि
विग्रहनिमित्तं यम् उपाश्रयेम आश्रयं गच्छेम, विधिनिमन्त्रणेत्यादिना संप्रश्ने खी ।
तर्हि देवा एवाश्रीयन्तामित्यत आह—स्वयम्भूः ब्रह्मा वरं दत्त्वा सानुशयः पश्चात्-
तापान्वितः किमिदमकार्यं मया कृतमिति, अन्ये इन्द्रादयो देवाः पूर्वकालमेव विरुद्धा
व्यरोधयन्त ॥ ५१ ॥ भ०

एवं दुर्गसमाश्रयोऽपि न युज्यत इति दर्शयन्नाह

दुर्गेत्यादि । दुर्गाश्रितानाम् अस्माकं दुर्गोपरोधं कुर्वतः शत्रोः बहुनापि कालेन
हे राजन् ! पार्णिग्रहणादेः आदिशब्दादाटविकान्तपालादिप्रकीपस्य हेतुर्नास्ति
यद्दशादुपरोधो न भविष्यति अत्र स्थितानां क्षय एव केवलं न च शत्रोरुपरोधं कुर्वतः
चिरेणापि हानिः ॥ ५२ ॥ ज० म०

दुर्गमाश्रित्य रामं वक्ष्यिष्यामि इत्येवमुच्यते

दुर्गाश्रितानामित्यादि । हे राजन् ! हे दशास्य ! दुर्गमाश्रितानामपि अस्माकं
बहुनापि कालेन पार्णिग्रहणमिच्छीयमादिरूपो हेतुरस्ति तस्मात् दुर्गस्थितानामपि
क्षय एव । यद्वा दुर्गाश्रितानामपि अस्माकं पार्णिग्रहणादिहेतुका हानिरवश्यं बहु-
नापि कालेन भविष्यति जगदैरित्वादस्माकमस्मिन्नवसरे अन्येऽपि पार्णिग्रहादयो
हानिं करिष्यन्तीत्यर्थः । पार्णिः स्यात् दुर्गमस्त्रियाम् । स्त्रियां द्वयीः सैन्यपृष्ठे
पादग्रहे धनेऽपि चेति कोषः । अस्मद्दुर्गोपरोधं कुर्वतस्तु शत्रोश्चिरेणापि कालेन
हानिर्नापचयो भविष्यति, अस्मदतिरिक्तस्य तदैरिणोऽसत्त्वात् । अतो दुर्गाश्रयोऽपि
न युज्यते ॥ ५२ ॥ भ०

युद्धशरीरोपयोगिनां सर्वदा सन्धवात् तदेव दर्शयन्नाह

शस्त्रमित्यादि । तरवश्च उर्वीधराश्चेति जातिरप्राणिनामिति एकवद्भावः, तच्छस्त्रं
न शूलखड्गादि पानमम्बु, न मरेयादि, फलैर्हन्तिर्नोदनादिभिः, नो गजवाजिनार्थः

राष्ट्रं न पश्चान्न जनोऽभिरक्ष्यः किं दुःस्थमाचक्ष्य भवेत्परेषाम् ॥ ५३ ॥
 सन्धानमेवास्तु परेण तस्मात् नान्योऽभ्युपायोऽस्ति निरूप्यमाणः ।
 नूनं विसन्धौ त्वयि सर्वमेतन्नेथ्यन्ति नाशं कपयोऽचिरेण ॥ ५४ ॥
 विभीषणोक्तं बहु मन्यमानः प्रोन्नम्य देहं परिणामनस्त्रम् ।
 खलद्वलिवार्द्धककम्पमूर्द्धा मातामहो रावणमित्युवाच ॥ ५५ ॥

शरीरमात्रत्वान्निश्चिन्ताः, राष्ट्रं देशो न, पश्चात् अत एव तत्स्थो जनो नाभिरक्ष्यः । एवं
 च सति परेषां किं दुःस्थम् इत्याचक्ष्य कथय ॥ ५३ ॥ ज० म०

चिरेण युद्धोपयोगिनी वस्तुनः क्षयात्तेषामपि कथं न हानिरित्यत्रेदमुच्यते
 शस्त्रमित्यादि । तत्पूर्वधरं वृक्षपर्वतं सर्वेषां सुग्रीवादीनां शस्त्रं न खड्गादि,
 तरवश्च सर्वधराश्चेति समाहारद्वन्द्वः, अप्राणिजातित्वात् समाहारः इति परः ।
 शस्यते हन्यते अनेनेति शस्त्रम् । उ शस्त्रं वधे चासुसिति वः । अम्बु जलं पानं पेयं न
 मदादि, पीयते इदमिति कर्मणि अनट् । फलैर्हन्तिर्जीविका नौदनादिभिः, हस्तिनी-
 ऽश्वाः स्त्रियश्च न सन्ति अतः शरीरमात्रत्वान्निश्चिन्ताः, राष्ट्रं देशोऽपि न पश्चादस्ति
 अत एव अत्रस्थो जनोऽपि रक्षणीयो नास्ति यदर्थं देशगमनं स्यात् । एवं सति परेषां
 सुग्रीवादीनां किं दुःस्थं भवेत् तत् आचक्ष्य कथय । एतद्विपरीतमस्माकं सर्वमिति
 भावः ॥ ५३ ॥ भ०

अती रामेण ज्यायसा सन्धिरेवास्तु न वियद्म इति तदेव दर्शयन्नाह
 सन्धानमित्यादि । तस्मात्परेण सन्धिरेवास्तु अन्य उपायो नास्ति, अन्यथा त्वयि
 विरुद्धबुद्धौ सर्वं कपयो विनाशयिष्यन्तीति ॥ ५४ ॥ ज० म०

सन्धानमित्यादि । तस्मात् पूर्वोक्तकारणात् परेण रामेण सह सन्धिरेव भवत्
 निरूप्यमाणः चिन्त्यमानोऽन्योऽभ्युपायो नास्ति, त्वयि विसन्धौ सन्धिमकुर्वाणे सति
 एतत् सर्वं स्वाभ्यादिकं कपयोऽचिरेणैव कालेन नाशं नेथ्यन्ति प्रापयिष्यन्ति ॥ ५४ ॥ भ०

विभीषणोक्तमित्यादि । बहु मन्यमानः ज्ञातमानो मातामहो मातुः पिता
 माण्यवान् नाम देहं परिणामनस्त्रं वयसः परिणामान्नमनशीलं प्रोन्नम्य उत्क्षिप्य अत एव
 खलद्वलिवार्द्धकेन हृष्टभावेन । मनोज्ञादित्वात् बुद्ध्वा । कम्पः कम्पनशीलो मूर्द्धा यस्य सः
 रावणमिति वक्ष्यमाणमुवाच ॥ ५५ ॥ ज० म०

विभीषणोक्तमित्यादि । विभीषणस्य उक्तं वाक्यं बहु मन्यमानः ज्ञातमानो

एकः पदातिः पुरुषो धनुष्मान् योऽनेकमायानि वियद्गतानि ।

रत्नःसहस्राणि चतुर्दशार्दीत् का तत्र वो मानुषमात्रशङ्का ॥५६॥

ब्रह्मर्षिभिर्नूनमयं सदेवैः सन्तापितै रात्रिचरक्षयाय ।

नराकृतिर्वानरसैन्यशाली जगत्यजय्यो विहितोऽभ्युपायः ॥ ५७ ॥

मातामहो माल्यवान् देहं प्रीन्नम्य उत्क्षिप्य रावणमिति वक्ष्यमाणमुवाच । कौटुशं देहं ?—परिणामनसं वयसः परिणामाद्वाङ्मात्रमनशीलम् । स कौटुशः ? खलुर्बलः देहीत्सेपात् खलन्ती बलिर्जराश्रयचर्म यस्य सः । बलिश्चामरदण्डे स्यात् जरसा श्रयचर्मणि । वाङ्मेकं वृद्धेन कम्पः कम्पनशीलो मूर्द्धा मस्तको यस्य सः । नमिकम्पिभ्यां हिंसदीपेयादिना रः । कम्पमूर्द्धेति पाठे—कम्पते इति कम्पः पचादित्वाद् । वृद्धस्य भावो वाङ्मेकं विकारसङ्घेति कण् णित्ते त्रिरिति त्रिः, मातुः पितेत्यर्थे मातृपितृभ्यां तत्पितरि डामहोऽभिधानात् ॥ ५५ ॥ भ०

एक इत्यादि । एकः असहायः पदातिः न हस्त्याद्यारूढः पुरुषो मनुष्यः धनुष्मान् धनुर्मावायुधः चतुर्दश रत्नःसहस्राणि अनेकमायानि वियद्गतानि प्रयातुमशक्यानि परेषामित्यर्थात् आर्दीत् हिंसितवान् । का तत्र वः युष्माकं मानुषमात्रशङ्का ? नैवेत्यर्थः ॥ ५६ ॥ ज० म०

एक इत्यादि । यो रामो राक्षसानां चतुर्दश सहस्राणि आर्दीत् जघान तत्र वो युष्माकं का मानुषमात्रशङ्का ? मनुष्योऽयमिति को वितर्कः ? नैवेत्यर्थः । कौटुशः ? एकः असहायः, तत्रापि पदातिः न हस्त्याद्यारूढः, पुरुषः मनुष्यो न देवादितः, धनुष्मान् धनुर्मावायुधः । कौटुशानि ?—अनेकमायानि बहुकपटयुक्तानि, वियद्गतानि आकाशस्थितत्वात् हन्तुमशक्यानि, सहस्रशब्दस्यासंख्यमात्रवाचित्वेऽपि परम्परया गुणगुणिनीरभेदविवक्षया वा हननकर्मत्वं चतुर्दशसहस्रावच्छिन्नरक्षांसि आर्दीत् इत्यर्थः ॥ ५६ ॥ भ०

किन्तु दिव्योऽसाविति तदेव दर्शयन्नाह

ब्रह्मेत्यादि । सदेवैः ब्रह्मादिभिः सन्तापितैः रात्रिचरक्षयाय नूनमयं रामः उपायो विहितः उत्पादितः, नराकृतिः आकृत्यैव केवलं नरः वानरसैन्यशाली अपि अजय्यो जेतुमशक्यः ॥ ५७ ॥ ज० म०

यदि न मानुषमात्रं तर्हि कौटुशोऽयमित्यत्र भेद उच्यते

ब्रह्मर्षिभिरित्यादि । ब्रह्मर्षिभिर्ऋष्यशङ्खादिभिः रात्रिचराणां राक्षसानां

वज्राभिघातैरविरुग्णमूर्त्तिः फेनैर्जलानामसुरस्य मूर्ध्नः ।

चकार भेदं मृदुभिर्महेन्द्रो यथा तथैतत्किमपीति बोध्यम् ॥५८॥

क्व स्त्रीविषह्याः करजाः क्व वक्षो दैत्यस्य शैलेन्द्रशिलाविशालम् ।

सम्पश्यतैतत् द्युषदां सुनीतं बिभेद तैस्तन्नरसिंहमूर्त्तिः ॥ ५९ ॥

चयाय नाशाय नूनमयं रामोऽभ्युपायो विहितः कृतः । कीदृशैः ? सदैवैः देवतासहितैः,
सन्तापितैः पौडितैस्त्वयेत्यर्थात् उपायविधाने बीजमिदम् । कीदृशः ? नराकृतिः मनुष्य-
रूपी देवविशेषः, वानरसैन्येन युक्तः शोभमान इति विद्यासागरः । जगति अजय्यः जेतुं न
शक्यः ॥ ५७ ॥ भ०

दृष्ट्यैवंप्रकारी देवानां मयेति दर्शयन्नाह

वज्रेत्यादि । असुरस्य नमुचेः वज्राभिघातैरपि अविरुग्णमूर्त्तिः अचूर्णितशरीरस्य
सम्बन्धिनी मूर्ध्नी जलफेनैर्मृदुभिः भेदं चकार यथा तथेदमपि शने स्थितानामपि
देवानां नराकृति वस्तु किमपीति बोद्धव्यम् ॥ ५८ ॥ ज० म०

दृष्ट्यैवंविधप्रकारी देवानामिति दर्शयितुमिदमुच्यते

वज्रेत्यादि । वज्रस्याभिघातैरपि अविरुग्णमूर्त्तिः अभग्रावयवस्य असुरस्य नमुचि-
नाम्बः सम्बन्धिनी मूर्ध्नी मस्तकस्य भेदं केदं मृदुभिरपि जलानां फेनैर्महेन्द्रश्चकार यथा
तथा इदमपि नराकृति किमपि वस्तु देवानामपि बोध्यं ज्ञेयं भवद्विरित्यर्थात् ॥५८॥ भ०

अन्यथा कथं फेनपिण्डैर्विनाश इत्याह

क्व स्त्रीत्यादि । स्त्रीविषह्याः स्त्रीभिः सीदुं शक्याः करजाः नखाः क्व ? दैत्यस्य
हिरण्यकशिपीः शैलेन्द्रशिलाविशालं वक्षः क्व ? च वक्षःकरजयोरपि दूरमन्तरं तथापि
द्युषदां देवानाम् एतत्सुनीतं सुनयं सम्पश्यत यत् तैर्नखैर्नरसिंहमूर्त्तिः तद्वक्षो
बिभेद ॥ ५९ ॥ ज० म०

क्व स्त्रीत्यादि । स्त्रीभिरपि विशेषणाकृष्टेन सीदुं शक्याः करजा नखाः क्व ?
दैत्यस्य हिरण्यकशिपीः शैलेन्द्रशिलाविशालं वक्षश्च क्व ? अत्यन्तासम्भवे कद्वयं, तथापि
द्युषदां देवानामेतत् सुनीतं सुनयं यूयं पश्यत यतस्तैः करजैस्तद्वक्षो नरसिंहमूर्त्तिः
देवी बिभेद, तद्वन्मनुष्योऽपि राक्षसान् हनिष्यतीति भावः । दितेरपत्यमिति बाह्याद्यतो-
ऽज्रावादेरित्यादिना गर्गादित्वात् णाः ॥ ५९ ॥ भ०

प्रमादवांस्त्वं क्षतधर्मवर्त्मा गतो मुनीनामपि शत्रुभावम् ।
 कुलस्य शान्तिं बहु मन्यसे चेत् कुरुष्व राजेन्द्र ! विभीषणोक्तम् ॥ ६० ॥
 घोषेण तेन प्रतिलब्धसंज्ञो निद्राविलाक्षः श्रुतकार्यसारः ।
 स्फुरद्वनः साम्बुरिवान्तरीक्षे वाक्यं ततोऽभाषत कुम्भकर्णः ॥ ६१ ॥
 क्रियासमारम्भगतोऽभ्युपायो नृद्रव्यसम्पत् सहदेशकाला ।
 विपप्रतीकारयुतार्थसिद्धिर्मन्वाङ्गमेतानि वदन्ति पञ्च ॥ ६२ ॥

यवैवमुपायेन देवैर्निहन्यते तव त्वं कथं प्रमादी मुह्यसीत्याह

प्रमादवानित्यादि । त्वं यतः प्रमादी अजितेन्द्रियत्वात् क्षतधर्मवर्त्मा त्यक्ताचारः
 अतो मुनीनामपि शमे स्थितानां शत्रुत्वं गतः, ईदृशीऽपि कुलस्य शान्तिं बहु मन्यसे
 चेत् शापसे यदि हे राजेन्द्र ! कुरुष्व विभीषणोक्तम् ॥ ६० ॥ ज० म०

प्रमादवानित्यादि । हे राजेन्द्र ! कुलस्य शान्तिं कल्याणं त्वं चेत् यदि बहु
 मन्यसे तदा विभीषणोक्तं कुरुष्व । कीदृशस्त्वं ? प्रमादवान् असावधानस्यक्तधर्मपथी-
 ऽजितेन्द्रियत्वात् मुनीनां समदर्शिनामपि शत्रुत्वं प्राप्तः । यदैव देवैरुपायेन हिरण्यकशिपु-
 प्रभृतयोऽपि हन्यन्ते स्म तदा प्रमादिनस्ते कथं रक्षा स्यादिति भावः ॥ ६० ॥ भ०

घोषेणेत्यादि । प्रहस्तविभीषणमातामहानां वदतां यो घोषः तेन प्रतिलब्धसंज्ञो
 विबुधः कुम्भकर्णो निद्राविलाक्षः निद्रया कषायितचक्षुः श्रुतकार्यसारः श्रुतकार्यशरीरः
 ततः कार्यसारश्रवणानन्तरं वाक्यम् अभाषत । यथा घनः साम्बुः सजलीऽन्तरीक्षे
 वियति स्फूर्जति तद्वत् स्फूर्जन्निति ॥ ६१ ॥ ज० म०

घोषेणेत्यादि । मातामहवचनानन्तरं कुम्भकर्णो वाक्यं वक्ष्यमाणम् अभाषत उक्त-
 वान् सजली मेघ इव अन्तरीक्षे स्फुरन् अत्युच्चत्वादासनस्थान्तरीक्षतुल्यत्वाद्वा तेन
 प्रहस्तविभीषणमातामहानां घोषेण शब्देन प्रतिलब्धसंज्ञः विबुधः अत एव निद्राविलाक्षः
 निद्रया कलुषीकृतचक्षुः श्रुतकार्यसारः अवगतकार्यसारः ॥ ६१ ॥ भ०

कार्यं निश्चित्य सदसि भाषणानि न पञ्चाङ्गमन्त्रं विनिति साङ्गं तं तावदुपदर्शय-
 त्वाह

क्रियेत्यादि । क्रियाणां दुर्गादिकर्मणां यः समारम्भस्तं गतः प्राप्नो योऽभ्युपायः
 कर्मणामारम्भोपायः इत्यर्थः । इदमेकमङ्गं नृद्रव्यसम्पत् पुरुषाणां द्रव्याणाञ्च सम्प-
 दिति द्वितीयं, द्वयोः सहवचनं योगवाहित्वज्ञापनार्थं सहदेशकालेति यस्मिन् देशे

न निश्चितार्थं समयञ्च देशं क्रियाभ्युपायादिषु योऽतियायात् ।
 स प्राप्नुयान्मन्त्रफलं न मानी काले विपन्ने क्षणदाचरेन्द्र ! ॥६३॥
 औष्ण्यं त्यजेन्मध्यगतोऽपि भानुः शैत्यं निशायामथवा हिमांशुः ।

काले च कार्यसिद्धिस्ताभ्यां सह वर्तत इति तृतीयम् । अत्रापि सहवचनं योगादेव
 कर्मणामनुष्ठीयमानानां या विपत् तस्याः प्रतीकारस्तेन युक्तेति चतुर्थम्, अर्थसिद्धिः
 कार्यसिद्धिरिति पञ्चमम् । एतानि पञ्च मन्त्रस्याङ्गानि वदन्ति नीतिज्ञाः ॥६२॥ ज० म०

मन्त्रणां विना कथनमयुक्तमिति साङ्गं मन्त्रमुपदिशति

क्रियेत्यादि । एतानि पञ्च मन्त्राङ्गं वदन्ति नीतिविदः, क्रियाणां दुर्गादिकर्मणां
 यः समारम्भस्तद्गतस्तत्सम्बन्धी योऽभ्युपायः तेन कर्मारम्भी भवतीत्येकमङ्गं, वृक्षां मनु-
 ष्याणां द्रव्याणाञ्च सम्पदिति द्वितीयं, इयोः सहकथनं परस्परौपयोगसूचनार्थं सह-
 देशकाला देशकालाभ्यां सहिता सम्पदित्यन्वयः । तेन यस्मिन् देशे यस्मिन् काले च
 सिद्धिस्तदुभयविशिष्टं तृतीयम् । अत्र सहवचनं योगवाहित्वसूचनाय अनुष्ठीयमानानां
 कर्मणां या विपत् तस्या यः प्रतीकारः तेन युक्ते सति चतुर्थम् । अस्य कार्यस्य
 सिद्धिरिति पञ्चमं मन्त्राङ्गमित्येकवचनेन मिलितानामेषामङ्गत्वं, न तु प्रत्येकमिति सूच्यते
 सामान्यविशेषभावः इत्यन्ये ॥ ६२ ॥ भ०

न निश्चितेत्यादि । विनिश्चितार्थाऽवश्यं सिध्यतीति यस्मिन् समये काले देशे
 च कार्यसिद्धिः तादृशं समयं देशं च यो विजिगीषुर्नातियायात् नातिक्रामेत् प्रतिषेध्यस्य
 हित्वात् प्रतिषेधद्वयं योज्यं समयं च देशमिति पाठान्तरे—समुच्चयेनैक एव योज्यः
 क्रियाभ्युपायादिषु सत्सु, आदिशब्दात् पुरुषद्रव्यसम्पद्विपत्प्रतीकारे च स प्राप्नुयान्मन्त्र-
 फलं हे क्षणदाचरेन्द्र ! न पुनर्मानी भवादृशः काले विपन्ने प्राप्नोति स हि देशकालौ
 ह्यापयति ॥ ६३ ॥ ज० म०

न निश्चितार्थमित्यादि । क्रियाभ्युपायादिषु मध्ये निश्चितार्थं निश्चितोऽर्थोऽवश्यं
 सिध्यति यस्मिन् समये काले देशे च तादृशं समयं कालं देशञ्च यो जिगीषुर्नाति-
 यायात् नातिक्रामेत् हे राक्षसेन्द्र ! स एव मन्त्रफलमर्थसिद्धिं प्राप्नुयात् न पुनर्मानी
 भवादृशः काले विपन्नेऽतिक्रान्ते सति प्राप्नोति । यदैव सीताहरणं कर्तुमिष्टं तदैव
 मन्त्रणा युक्ता मानित्वात्न कृत्वा सम्प्रति किं मन्त्रेण साध्यमिति भावः ॥ ६३ ॥ भ०

औष्ण्यमित्यादि । हे पिशिताग्निनाथ ! भानुर्मध्यगतोऽपि मध्याह्नेऽपि औष्ण्यम्

अनर्थमूलं भुवनावमानी मन्ये न मानं पिशिताशिनाथ ! ॥६४॥

तथापि वक्तुं प्रसभं यतन्ते यन्मद्विधाः सिद्धिमभीप्सवस्त्वाम् ।

विलोमचेष्टं विहितावहासाः परैर्हि तत् स्नेहमयैस्तमोभिः ॥६५॥

क्रूराः क्रिया ग्राम्यसुखेषु सङ्गः पुण्यस्य यः संचयहेतुरुक्तः ।

निषेवितोऽसौ भवतातिमात्रं फलत्थवल्गु ध्रुवमेव राजन् ! ॥६६॥

उष्णतां त्यजेत् । सम्भावने लिङ् । अथवा हिमाग्ननिशायामपि शैत्यं त्यजेत् भुवनावमानी पुनर्भुवनमवसन्तुं शीलमस्येति नास्ति मत्सम इति स भवादृशी मानं न त्यजेत् अनर्थ-मूलम् अनर्थस्य कारणम् एवं मन्ये जानामि ॥ ६४ ॥ ज० म०

औष्णमित्यादि । हे पिशिताशिनाथ ! राक्षसानामीश्वर ! भानुर्नभीमध्ये गती-ऽपि मध्याह्नस्थितोऽपि वा उष्णतां त्यजेत्, अथवा हिमाग्न्यन्द्री निशायामपि शीतत्वं त्यजेत् । सम्भावने खी । कदाचिदेवमपि सम्भाव्यते, न तु भुवनावमानी जगदवज्ञाशीली भवादृशः अनर्थस्य मूलं कारणं त्यजेदित्यहं मन्ये । एतेन सम्प्रत्यपि सीतासमर्पणादेव रक्षा तच्च त्वया मानिना कदापि न कार्यमिति भावः । भुवनान्यवमन्यत इति यद्वा-दित्वात् णिन् भुवनान्यवमन्तुं शीलं यस्येति परः ॥ ६४ ॥ भ०

तथापीत्यादि । तथापि एवमपि सति मद्विधाः सिद्धिं कार्यनिष्पत्तिमभीप्सवः आमुषेष्णशीलाः यत्त्वां विलोमचेष्टं प्रतिकूलचेष्टितं प्रसभमाहृत्य वक्तुं यतन्ते परैः दूतजनैः शत्रुजनैर्वा विहितावहासा एवंविधा अप्युपदिशन्तीति । वाशब्दः पादपूरणे । तत् स्नेहमयैः स्नेहस्वभावैस्तमोभिरज्ञानैः स्नेहतमसावृता भुवन्तीत्यर्थः ॥ ६५ ॥ ज० म०

तथापीत्यादि । यद्यपि त्वमेवंविधस्तथापि कार्यस्य सिद्धिं प्राप्तुमिच्छवो मद्विधा विभीषणादयः परैः अस्मदुक्तावज्ञापरैः प्रहस्तादिभिः शत्रुभिर्वा विहितावहासाः कृतीप-हासा अपि सन्तः, विलोमचेष्टं प्रतिकूलकारिणं त्वां प्रसभं बलाद्वक्तुं यत् यतन्ते तत् स्नेहमयैः स्नेहरूपैस्तमोभिरज्ञानैर्हेतुभिरेव स्नेहादेवमपि त्वां वक्तुं यतन्ते इत्यर्थः । यद्वा यती वक्तुं यतन्ते तस्मात् स्नेहमयैस्तमोभिरुपलक्षिता इत्यर्थः । हिशब्दोऽवधारणे, पादपूरणे इत्यन्ये ॥ ६५ ॥ भ०

क्रूरा इत्यादि । क्रूराः क्रियाः परहिंसादयः ग्राम्यसुखेषु परदारीपभीगादिषु सङ्गः प्रसक्तिः यः पुण्यस्यार्जितस्य संचयहेतुरुक्तः विद्यावृद्धैः असौ भवतातिमात्रं सुष्ठु निषे-वितः सन् । हे राजन् ! इदानीं फलति फलं ददाति, अवल्गु असारं ध्रुवम् अवि-नाशम् ॥ ६६ ॥ ज० म०

दत्तं न किं के विषया न भुक्ताः स्थितोऽस्मि वा कं परिभूय नोच्चैः ।
 इत्थं कृतार्थस्य मम ध्रुवं स्यान्मृत्युस्त्वदर्थे यदि किञ्च लब्धम् ॥६७
 किं दुर्नयैस्त्वय्युदितैर्मृषार्थैर्वीर्य्येण वक्तास्मि रणे समाधिम् ।
 तस्मिन् प्रसुप्ते पुनरित्यमुक्त्वा विभीषणोऽभाषत राक्षसेन्द्रम् ॥६८॥

क्रूरा इत्यादि । क्रूराः क्रिया हिंसात्मिका शत्रुसुखेषु परदारोपभोगादिषु
 सङ्ग आसक्तिरिति पुण्यस्य संचयहेतुः विनाशकारणं य उक्तो वेदविद्भिः असौ भवता
 अतिमात्रम् अत्यर्थं निषेवितः सन् । हे राजन् ! अवल्लु अमनोहरं कुलक्षयं ध्रुवमेव
 फलति अवल्लु यथा स्यात्तथा फलति फलं दास्यतीति वा । भविष्यत्सामीप्ये कौ अभि-
 धानात् ॥ ६६ ॥ भ०

तस्माद्विलोमचेष्टस्य भवती हितोपदेशे मम न किञ्चित् प्रयोजनं तावत्तु स्यात्
 त्वदर्थे मन्त्राणत्याग इति दर्शयन्नाह

दत्तमित्यादि । तव प्रसादादर्थिभ्यः किं न दत्तं ? के विषया न भुक्ताः ? सर्व एवानु-
 भूताः । कं वा परिभूय तिरस्कृत्य उच्चैर्मंहति पदे न स्थितोऽस्मि इत्यमनेन प्रकारेण
 कृतार्थस्य लब्धजन्मफलस्य मम यदि त्वदर्थे सृत्यः अवश्यं स्यात् तदा किं न लब्धं ? सर्व-
 मेव जन्मफलं लब्धमित्यर्थः ॥ ६७ ॥ ज० म०

किं विलोमचेष्टस्य भवती ममीपदेशेन त्वदर्थे प्राणा एव त्याज्या इति दर्शयितु-
 मिदमुच्यते

दत्तमित्यादि । किं न दत्तं ? बन्धुयाचकादिभ्यो मया अपि तु सर्वं दत्तं तव
 प्रासादादिति वाक्यशेषः, किं वा त्वया मद्भ्यं किं न दत्तम् ? अपि तु सर्वं दत्तमेव । के विषया
 सक्चन्दनादयो मया न भुक्ताः ? अपि तु सर्व एवोपभुक्ताः । किंवा उच्चैर्मंहवस्तु परिभूय
 न स्थितोऽस्मि, किंवा परिभूय उच्चैर्मंहति पदे न स्थितोऽस्मीति वा । कं वेति पाठे—जन-
 मिति शेषः । अपि तु सर्वमेव तिरस्कृत्य स्थितोऽस्मीत्यर्थः । इत्थम् अनेन प्रकारेण
 कृतार्थस्य लब्धजन्मफलस्य मम यदि त्वदर्थे सृत्यः ध्रुवम् अवश्यं स्यात् तदा किं न लब्धं ?
 सर्वमेव फलं प्राप्तमिति भावः ॥ ६७ ॥ भ०

तव पुनरद्यापि विभीषणीकं युक्तं न प्रहस्यमुखीकृतमिति दर्शयन्नाह

किं दुर्नयैरित्यादि । त्वय्यपि स्थिते किं द्यौरघोऽस्त्वित्यादिना यान्मुदिताम्ब-
 युक्तानि अलीकार्यानि तैर्दुर्नयैः किं न किञ्चित् फलं, कस्मादिति चेत् ? यस्मात्तेषां
 समाधिं प्रतीकारं संगमे रामसम्बन्धिना वीर्य्येण वक्तास्मि वदिताहं रामवीर्य्य-

निमित्तशून्यैः स्थगिता रजोभिर्दिशो मरुद्भिर्विकृतैर्विलोलैः ।
 स्वभावहीनैर्मृगपक्षिघोषैः क्रन्दन्ति भर्तारमिवाभिपन्नम् ॥६८॥
 उत्पातजं छिद्रमसौ विवस्वान् व्यादाय वक्ताकृति लोकभीषम् ।
 अत्तुं जनान् धूसररश्मिराशिः सिंहो यथा कीर्णसटोऽभ्युदेति ॥७०॥

प्रतीकारात् हि इत्यर्थः, इत्यमेवं तस्मिन् कुम्भकर्णे उक्ता पुनः भूयः प्रसुप्ते सति विभीषणी राक्षसेन्द्रम् अभाषत ॥ ६८ ॥ ज० म०

किं दुर्नयैरित्यादि । प्रहृष्टादीनामुदितैर्वाक्यैः किं द्यौरघोऽस्त्वित्यादिभिर्नृषार्थैर्व्यलीकैर्दुर्नयैर्नीतिरहितैस्त्वयि विषये किं फलं यतस्तेषां वाक्यानां समाधिं प्रतीकारं रणे रामसम्बन्धिना वीर्येणाहं वक्तास्मि वदितास्मि । रामविक्रमेणैतद्वचनानां मिथ्यात्वं ज्ञास्यसि, अतो विभीषणवचनमेव उचितं न प्रहृष्टादिवचनमित्यर्थः । इत्यम् एवमुक्ता तस्मिन् कुम्भकर्णे प्रसुप्ते निद्रिते सति विभीषणी राक्षसेन्द्रं पुनः अभाषत ॥ ६८ ॥ भ०

निमित्तशून्यैरित्यादि । रजोभिर्निमित्तशून्यैः निर्निमित्तैः दिशः स्थगिताः सञ्छादिताः । स्थग संवरणे, मरुद्भिश्च विकृतैः परुषैर्विलोलैरनियतदिग्दर्शिभिः स्थगिताः मृगपक्षिणाञ्च घोषैः स्वभावहीनैर्भट्टैर्भर्तारमिवाभिपन्नं मृतं शोकात् क्रन्दन्ति ॥ ६९ ॥ ज० म०

सम्प्रति रावणस्य भयोत्पादनार्थं दुर्निमित्तं कथ्यते

निमित्तेत्यादि । दिशः स्वभावात् हीनैर्विकृतैर्नृगाणां पक्षिणाञ्च घोषैः शब्दैः अभिपन्नं मृतं भर्तारं शोकात् क्रन्दन्ति इव । कीदृश्यः दिशः ? निमित्तशून्यैः प्राणि-
 व्यापाररूपकारणशून्यैः रजोभिः धूलिभिः स्थगिताः आच्छादिताः । स्थगे संवृतौ । मरुद्भिश्च स्थगिताः, चकारोऽज्ञाध्याहार्यः । किं वा वायुभिः कटर्भिर्धूलिभिः कारणभूताभिः स्थगिताः । कीदृशैः मरुद्भिः ?—विकृतैः प्रचण्डैः विलोलैः अनियतदिग्दर्शिभिः ॥ ६९ ॥ भ०

उत्पातजमित्यादि । असौ विवस्वान् छिद्रम् उत्पातजं वक्ताकृति लोकभीषं लोकस्य भयानकं व्यादाय प्रसार्य, व्याङ्पूर्वस्य ददातेः क्ली ल्यपि रूपम् । जनानात्तुं भक्षयितुं धूसररश्मिराशिः सन् अभ्युदेति उद्गच्छति, यथा सिंहः कीर्णसटः विक्षिप्त-
 केसरकलापः मुखं व्यादाय अत्तुम् उत्तिष्ठति तद्वदिति ॥ ७० ॥ ज० म०

उत्पातजमित्यादि । असौ धूसरकिरणजाली विवस्वान् सूर्यः छिद्रं व्यादाय

मार्गं गतो गोत्रगुरुभृङ्गूणामगस्तिनाध्यासितविन्ध्यशृङ्गम् ।
 संदृश्यते शक्रपुरोहितोऽङ्गि क्ष्मां कम्पयन्त्यो निपतन्ति चोल्काः ॥ ७१ ॥
 मांसं हतानामिव राक्षसानामाशंसवः क्रूरगिरो ब्रवन्तः ।
 क्रव्याशिनो दीप्तकशानुवक्त्रा भ्राम्यन्त्यभीताः परितः पुरं नः ॥ ७२ ॥
 पयो घटोघ्नोरपि गा दुहन्ति मन्दं विवर्णं विरसच्च गोपाः ।

प्रसार्य जनान्तुं भक्षयितुम् अभ्युदिति । यथा सिंहः कौण्टः प्रसारितकेसरकलापः
 सन् मुखं व्यादाय भक्षयितुम् उत्तिष्ठति तद्वत् । 'कौण्टः' द्विद्रम् ?—उत्पातजमुत्पाते
 अनिष्टे सति जातं वक्त्राकृति मुखसदृशं लोकस्य तौक्ष्णं भयजनकं भीष्ममिति क्वचित्
 पाठः भीममपि क्वचित् सूर्ये द्विद्रं लोचसङ्ख्याय भवतीति प्रसिद्धिः ॥ ७० ॥ भ०

मार्गमित्यादि । अगस्तिना यदध्यासितं विन्ध्यशृङ्गं तन्मार्गं भृङ्गूणां गोत्रगुरुः
 शुक्रो गतः दक्षिणमार्गचारी शुक्र इत्यर्थः । शक्रपुरोहितोऽपि ब्रह्मस्पतिः अङ्गि दिवसे
 संदृश्यते उल्काश्च क्ष्मां पृथिवीं कम्पयन्त्यः निपतन्ति ॥ ७१ ॥ ज० भ०

मार्गमित्यादि । अगस्त्येन मुनिना अध्यासितम् अधिष्ठितं विन्ध्यपर्वतस्य शृङ्गं
 यत्र तदेव वर्त्म भृङ्गूणां भ्रम्यपत्नानां गोत्रगुरुः कुलगुरुः शुक्रो गतः दक्षिणमार्गचारी
 शुक्रोऽनिष्टहेतुरिति प्रसिद्धिः । नामान्येति क्वचेति अस्यतेतिक् अगस्त्यास्तिरगस्तिः मनीषा-
 दित्वादकारलोपः अगस्त्योऽगस्तिरिति शब्दभेदः । भृङ्गूणामिति भ्रम्यचरिण इत्या-
 दिना अपत्यप्रत्ययलोपः । शक्रपुरोहितो ब्रह्मस्पतिः अङ्गि दिवसे संदृश्यते, उल्काः क्ष्मां
 पृथिवीं कम्पयन्त्यो निपतन्ति ॥ ७१ ॥ भ०

मांसमित्यादि । राक्षसानां हतानामिव मांसम् आशंसवः आशंसनशीलाः सना-
 शंसभिच उः, मांसभुजः शृगालादयः क्रूरगिरः पक्षस्वनाः ज्वलनसदृशवदनाः निर्भयाः
 परितो भ्रमन्ति ॥ ७२ ॥ ज० भ०

मांसमित्यादि । क्रव्याशिनः शृगालादयः निर्भयाः सन्तो ब्रवन्ती नदन्ती नोऽस्माकं
 पुरं लङ्कां परितः सर्वतो भ्राम्यन्ति, भ्रमु ज ण चालि क्रमक्रमभ्रमेति पचे श्यन्, शमादि-
 त्वात् दीर्घः, धिक् समयेत्यादिना परितोयोगे द्वितीया । क्रव्याशिनः कौटशाः ?—हताना-
 मिव राक्षसानां मांसं भक्षयितुम् आशंसवः आकाङ्क्षन्तः सन्भिचाशंस उरित्युप्रत्ययः । क्रू-
 रगिरो भीषणादाः दीप्तकशानुवक्त्राः उल्कामुखाः ॥ ७२ ॥ भ०

पय इत्यादि । क्षीरं विवर्णं दुर्बलं विरसम् अस्वादु मन्दम् अल्पं पयस्विनीरपि

हव्येषु कीटोपजनः सकेशो न दीप्यतेऽग्निः सुसमिन्धनोऽपि ॥७३॥
 तस्मात् कुरु त्वं प्रतिकारमस्मिन् स्नेहान्मया रावण ! भाष्यमाणः ।
 वदन्ति दुःखं ह्यनुजीविवृत्ते स्थिताः पदस्थं परिणामपथ्यम् ॥७४॥
 विरुग्णसङ्कीर्णविपन्नभिन्नैः प्रक्षुब्धसंझीर्णशितास्त्रवृक्णैः ।

दुहन्ति अकथितं चेति द्विकर्षकता । तथा शोभनेन्धनोऽपि अग्निर्न दीप्यते हव्येषु
 हवनीयेषु घृतादिषु सत्सु अचो यत्, उपजननमुपजनः भावे घञ् जनिबध्योयेति न
 वृद्धिः । कीटानामुपजनोऽस्येति कीटोपजनः सह केशैः सकेशः दृष्टमानकीटकेश
 इत्यर्थः ॥ ७३ ॥ ज० म०

पथ इत्यादि । गोपा घटोघ्नैरपि पीवरस्तनीरपि गा मन्दम् अल्पं विवर्णं स्वाभा-
 विक्ववर्णहीनं विरसमस्तादु पयो दुहन्ति भीचयन्ति । घट इव ऊधस्तनी यासां, स्रयोध
 इति ईप् सस्य नकारश्च । गवां गणाः प्रसृतपीवरीधस इत्यादि प्रयोगास्तु ईप्येव सस्य
 नकारभावात् सदानीऽक्षीपः इति अनोऽक्षीपः । गां पान्ति रचन्तीति गोपाः, हनजनादिति
 डः । हव्येषु हवनीयेषु घृतादिषु केशैः सह कीटोपजनः कीटकजन्म भवति, घञि जनबध
 इति ऋस्वः । शोभनसम्यगिन्धनयुक्तोऽपि अग्निर्न दीप्यते न ज्वलति । केचित्तु हव्येषु सत्-
 स्वपि अग्निर्न दीप्यते, कीटेशः ?—कीटस्योपजनो यदेति व्याचक्षते ॥ ७३ ॥ भ०

तस्मादित्यादि । यस्मादेवं विनाशसूचकानि निमित्तानि दृश्यन्ते तस्मात् हे
 रावण ! स्नेहात् मया त्वं भाष्यमाणः अस्मिन् वस्तुनि प्रतीकारं सीताप्रत्यर्पणैव
 सम्मानं कुरु । उपसर्गस्य घञीति बहुलं दीर्घः कस्मादेवं भाष्यत इति चेत् ? यस्मादनु-
 जीविवृत्तेऽवस्थिताः यद्वचनं दुःखं दुःखहेतु तदा कटुकत्वात् परिणामपथ्यम् आयत्यां
 हितं तत्पदस्थं स्वामिपदे स्थितं वदन्ति ॥ ७४ ॥ ज० म०

तस्मादित्यादि । यत एवविधानि विनाशसूचकानि निमित्तानि दृश्यन्ते तस्मात्
 हे रावण ! मया स्नेहाद्भाष्यमाणस्त्वम् अस्मिन् प्रकृते वस्तुनि प्रतीकारं सीताप्रत्यर्पणं
 सन्धिं कुरु । कुत एवमप्रियं कथ्यत इत्याह—हि यस्मादनुजीविवृत्ते सेवककर्म्मणि स्थिता
 जना दुःखमापाततः कटुत्वात् दुःखजनकमपि परिणामपथ्यमुत्तरकाले हितं वचः
 स्वामिपदे स्थितं जनं वदन्ति दुःखहेतावपि दुःखशब्दप्रयोगो दृश्यते यथा कष्टं
 व्याकरणम् । पदे तिष्ठतीति हनजनादिति डः ॥ ७४ ॥ भ०

विरुग्णेत्यादि । यावद्रिपुः नराशैः राक्षसैः शवाशान् गृध्रशृगालादीन्

यावन्नराशैर्न रिपुः शवाशान् सन्तर्पयत्यानम तावदस्य ॥ ७५ ॥

भूभङ्गमाधाय विहाय धैर्यं विभीषणं भीषणरुक्षचक्षुः ।

गिरं जगादोग्रपदामुदग्रः स्वं स्फावयन् शक्ररिपुः प्रभावम् ॥ ७६ ॥

शवमश्नतीति कर्मण्यम् । न सन्तर्पयति न प्रीणयति तावदस्य रिपोः आनम चरणा-
वित्यर्थात् । कौटुशैः ? विरुग्णैर्भिन्नाङ्गैः शोदितयेति निष्ठानत्वं, रुद्धीर्णैः इतस्तती
विचित्रैः विपन्नैश्च तैर्भिन्नैर्विदारितदेहैः प्रचुम्बैः एषारदाभ्यामिति शतं, संज्ञीणैः
लज्जितैः वयनेवमवस्थां नीता इति, श्रितेन तीक्ष्णेन अस्त्रेण वृक्षैः छिन्नैः दहि-
ज्यादि इति सम्प्रसारणं संयोगादलीपः कुलञ्च शोदिस्वात् नत्वम् ॥ ७५ ॥ ज० म०

विरुग्णेत्यादि । यावत् रिपुः रामो नराशैः राक्षसैः शवाशान् मृतभक्षकान्
शमालादीन् सन्तर्पयति, तावदस्य रिपोस्त्वम् आनम प्रणम, अस्थेति समर्थेनेत्यादिना
कर्मणि षष्ठी । अस्य समीपे आनम नखो भव—समीपलक्षणया षष्ठीयमिति
विद्यासागरः, चरणवित्यध्याहरन्त्यर्थः । कौटुशैः ? विरुग्णैः भग्नाङ्गैः, रुद्धी शौ भङ्ग
सन्नादीरिति शोदिस्वात् तस्य नत्वम् । रुद्धीर्णैः इतस्तती विचित्रः कृश् विचिपे
वृद्धिरणावितोर् व्यनक्तयौति दीर्घः, पूर्वण रंफात् तस्य नत्वम् । विपन्नैश्च तैः यौ पदङ्गतौ
विपूर्वौ विपत्तिमाह ; पूर्वण दकारात् तस्य नत्वम् । भिन्नैर्विदारितदेहैः अ धौ भिदिर्-
भिदि-भिद् विदारणं । प्रचुम्बैः संपिष्टैः अ धौ चुदिर् चुदि चुत् संचूर्णनम् । संज्ञीणै-
र्लज्जितैर्वयमपीदृशीं दशां प्राप्ता इति मत्वा । ह्री लज्ज, ह्रीप्रादीन्देति तस्य पत्ते नत्वम्,
श्रितास्त्रेण वृक्षैश्चिन्नैः, व्रथश् छेदे, व्रथेः कङ् चेति तस्य नत्वं, कर्त्तृस्य कत्वे तन्नि-
मित्तस्य शस्य सत्वे स्यादेः सी लीपः यद्वस्वपादोरिति जिः ॥ ७५ ॥ भ०

भूभङ्गमित्यादि । शक्ररिपुर्दशाननः विभीषणवचनात् क्रुद्धः भूभङ्गं भूकुटि-
माधाय आबध्य धैर्यं विहाय त्यक्त्वा भीषणरुक्षचक्षुः भयानकपक्षचक्षुः उदयः
उन्नामितदेहः स्वं प्रभावं विक्रमं स्फावयन् वज्रयन् ; स्फायीव इति शौ वत् विभी-
षणं जगाद, गिरं वाचम्, उग्रपदां सुतिङ्गलानां स्वरूपतीर्थतश्च परुषत्वात् ॥
७६ ॥ ज० म०

भूभङ्गमित्यादि । एवं विभीषणवचनात् कीर्त्तनं भूभङ्गं भूकुटीम् आधाय
आबध्य धैर्यं विहाय त्यक्त्वा शक्ररिपुः रावणः प्रभावं स्वकीयं विक्रमं स्फावयन्
वज्रयन् विभीषणं गिरं वाचं जगाद । कौटुशैः ?—भीषणं भयानकं रुक्षं परुषं
चक्षुर्यस्य तादृशं, उदयः उन्नमितदेहः । गिरं कौटुशीम् ?—उग्रपदां स्वरूपतीर्थतश्च

शिला तरिष्यत्युदके न पर्णं ध्वान्तं रवेः संत्यस्यति वज्रिरिन्दोः ।

जेता परोऽहं युधि जेथमाणस्तुल्यानि मन्यस्व पुलस्त्यनतः ! ॥७७॥

अनिर्वृतं भूतिषु गूढवैरं सत्कारकालेऽपि कृताभ्यस्यम् ।

विभिन्नकर्माश्रयवाक् कुले नो मा ज्ञातिचेलं भुवि कस्यचिद्भूत् ॥७८॥

कठोरत्वात् उग्राणि पदानि यव, स्कायी ऊ संवह्यौ पातितस्कायोरिति वङ् ॥
७६॥ म०

शिलेत्यादि । उदके शिला तरिष्यति न पुनः पर्णं, रवेः सूर्यात् ध्वान्तम् अन्ध-
कारं संत्यस्यति अविष्यति स्यन्दू प्रस्रवणे इत्यस्मात् न वज्रशतार्थं इतीदं भवति
स्वरि चेति चल्, तथा वज्रिरिन्दोः संत्यस्यति अहमप्येष पर उत्कृष्टः जेता युधि
संग्रामे जेथमाण इत्येतानि चत्वारि हे पुलस्त्यनतः ! विभीषण ! तुल्यानि मन्यस्व
अवगच्छ । लोटि रूपम् । यदि जेताप्यहं परेण जीये शिलातरणादीन् अपि अविष्यन्ति ॥
७७ ॥ ज० म०

शिलेत्यादि । उदके जले शिला प्रसरत्तरिष्यति न तु पर्णं पत्रं तरति, रवेः सकाशात्
ध्वान्तं न संत्यस्यति गलिष्यति इन्दोः सकाशात् वज्रिः संत्यस्यति स्यन्दू ऊ वृ सुती वङ्गो
नेस् पे स्यसनीरिति इमन्निषेधः । अत एव युधि परोऽन्य उत्कृष्टो वा जेता, अहन्तु
जेथमाणः, हे पुलस्त्यनतः ! हे पुलस्त्यमुनिपौत्र ! एतानि शिलातरणादीनि तुल्यानि
मन्यस्व ; यदि शिलातरणादिकं संभवेत् तदा मे पराजय इत्यर्थः । पुलस्त्यब्राह्मणस्य
भीरुत्वान्नमृतमपि तादृशमिति नमृतसम्बोधनेन सूच्यते ॥ ७७ ॥ म०

अनिर्वृतमित्यादि । भूतिषु ज्ञातिसम्बन्धिनीषु अनिर्वृतम् असुखिनं गूढवैरं
काले हनिष्यामीति सन्भृतापवाराश्रयं सत्कारकालेऽपि पूजाकालेऽपि कृतामर्थं
विभिन्नाः कर्माश्रयवाची यस्य तद्विभिन्नकर्माश्रयवाक् आश्रयोऽन्यो वाक्कर्मणौ चान्ये
यस्येति ईदृशं ज्ञातिचेलं गर्हितज्ञातिः अस्माकं कुले मा भूत् कस्यचित् अन्यस्य वा
मा भूत् । चेलशब्दो गर्हिते वर्तते ॥ ७८ ॥ ज० म०

अनिर्वृतमित्यादि । भुवि ईदृशं ज्ञातिचेलं गर्हितो ज्ञातिः नोऽस्माकं कुले
कस्यचित् मा भूत् न भवतु, अस्माकमपि कस्यचित् कुले इत्यर्थो वा । कौटुशं ?—भूतिषु
ज्ञातिसम्बन्धिनीषु सम्पत्तिषु अनिर्वृतं सुखरहितं गूढवैरं काले हनिष्यामीति
मुनिषेधं सत्कारकालेऽपि पूजासमयेऽपि कृताभ्यस्यं कृतामर्थं गुणेऽपि दीर्घावि-
ष्कारणमसूया । विभिन्नाः परस्परविरोधिभ्यः कर्माश्रयवाची यस्य क्रूरत्वादाश्रयोऽन्यो
वाक्कर्मणौ चान्ये इत्यर्थः । चेलो नीचेऽन्यवशेलमंशुके गर्हितेऽन्यवदिति विद्वत्प्रकाशे ।

इच्छन्त्यभीक्ष्णं क्षयमात्मनोऽपि न ज्ञातयस्तुल्यकुलस्य लक्ष्मीम् ।
 नमन्ति शत्रून् न च बन्धुवृद्धिं सन्तप्यमानैर्हृदयैः सहन्ते ॥ ७८ ॥
 त्वयाद्य लङ्काभिभवेऽतिहर्षात् दुष्टोऽतिमात्रं विवृतोऽन्तरात्मा ।
 धिक्त्वां मृषा ते मयि दुःस्थबुद्धिर्वदन्निदं तस्य ददौ स पार्णिम् ॥ ८० ॥
 ततः स कोपं क्षमया निगृह्यन् धैर्येण मन्युं विनयेन गर्वम् ।
 मोहं धियोत्साहवशादशक्तिं समं चतुर्भिः सचिवैरुदस्थात् ॥ ८१ ॥

यद्यपि चेलशब्दस्य गर्हिते वाच्यलिङ्गत्वमुक्तं तथापि गर्हितेऽप्यवसाने च चेलमाच-
 क्ष्यते बुधैरित्यनुशासनादत्र क्लीवत्वं सामान्यविवक्षया नपुंसकत्वमिति विद्यासागरः ।
 विशेषणस्य क्वचित् परनिपातोऽभिधानात् ॥ ७८ ॥ भ०

किं मया कृतं येनैवमुच्यते, इति चेदाह

इच्छन्तीत्यादि । ज्ञातयः आत्मनः सुष्ठु क्षयं विनाशमिच्छन्ति, न पुनस्तुल्य-
 कुलस्य एकहेतुगीत्रस्य लक्ष्मीं श्रियं तथा शत्रून् कामं नमन्ति न पुनर्बन्धुवृद्धिं बन्धु-
 सन्ततिं सहन्ते, सन्तप्यमानैर्हृदयैः ईर्ष्या ददन्मानैः ॥ ७८ ॥ ज० म०

किं मया कृतं येनैवमुच्यते, इति चेदाह

इच्छन्तीत्यादि । ज्ञातयो वरम् आत्मनोऽपि क्षयमभीक्ष्णं पुनःपुनरिच्छन्ति, न
 पुनः समानकुलोत्पन्नस्य भ्रात्रादेर्लक्ष्मीमिच्छन्ति, तथा वरं शत्रून् नमन्ति न पुनर्बन्धूनां
 वृद्धिं, सन्तप्यमानैः ईर्ष्याददन्मानैर्हृदयैः सहन्ते ॥ ७९ ॥

त्वयेत्यादि । लङ्कापरिभवे लङ्कीपरीधे अतिहर्षात् हर्षेण दुष्टान्तरात्मा अति-
 मात्रं सुष्ठु त्वयाद्य विवृतः प्रकाशितः, मयि दुःस्थबुद्धिः अस्माद्विषये दुःस्थोऽभियुक्तोऽयमिति
 बुद्धिः ते मृषा मिथ्याऽतस्त्वां धिगिति वदन् स दशाननः तस्य विभीषणस्य सिंहासनी-
 पाश्रितबाहीः पार्णिं पादप्रहारं शिरसि ददौ ॥ ८० ॥ ज० म०

पूर्वश्लोकद्वयार्थं विभीषणे घटयितुमिदमुच्यते

त्वयेत्यादि । लङ्काया अभिभवे दाहादौ सति त्वया अतिहर्षात् दुष्टोऽतिमात्रम्
 अतिशयेन दुष्टोऽन्तरात्मा प्रकाशित एतावत्तं कालं गुप्त आसीदिति भावः । मयि
 अस्माद्विषये दुःस्थोऽयमरिभिरभियुक्तोऽयमिति ते तव बुद्धिर्मृषा मिथ्या अतस्त्वां
 धिगिति वदन् स दशाननस्तस्य विभीषणस्य पार्णिं पादप्रहारं ददौ ॥ ८० ॥ भ०

तत इत्यादि । पार्णिं प्रहारादनन्तरं स विभीषणः कोपं क्षमया क्षान्त्या

उवाच चैनं क्षणदाचरेन्द्रं सुखं महाराज ! विना मयाऽऽस्व ।
 मूर्खतुरः पथ्यकटूननश्रन् यत्सामयोऽसौ भिषजां न दोषः ॥८२॥
 करोति वैरं स्फुटमुच्यमानः प्रतुष्यति श्रीचसुखैरपथैः ।
 विवेकशून्यः प्रभुरात्ममानी महाननर्थः सुहृदां वतायम् ॥ ८३ ॥

निगृह्णन् अभिभवन् तथा धैर्येण मनुं शीकं निगृह्णन् विनयेन गर्वं मोहं वैचित्त्यं
 प्रश्रया उत्साहवशादशक्तिमसामर्थ्यं निगृह्णन् अपमानेन कीपादीनां सम्भवात् चतुर्भिः
 सचिवैः अमात्यैः समं सार्द्धमुदस्थात् आसनादुत्थितः ॥ ८१ ॥ ज० म०

तत इत्यादि । पार्श्वप्रहारादनन्तरं स विभीषणः क्षमया चान्द्रा कीपं
 निगृह्णन् अभिभवन् धैर्येण मनुं शीकं निगृह्णन् विनयेन गर्वं दर्पं निगृह्णन् धिया
 बुद्ध्या मोहं वैचित्त्यं निगृह्णन् उत्साहवशादशक्तिमसामर्थ्यं निगृह्णन् चतुर्भिः सचिवैः
 अमात्यैः उदस्थात् आसनादुत्थितवान् ॥ ८१ ॥ भ०

उवाचेत्यादि । उत्थितश्चानन्तरं रावणम् उवाच—हे महाराज ! मया विना
 सुखमास्व तिष्ठ । आस्तेलौट् । तवात्र दोषो न ममोपदेष्टुः, यस्मात् मूर्खतुरः मूर्खो य
 आतुरः पथ्यकटूननश्रन् अभक्षयन् यत्सामयः रोगवान् भिषजां वैद्यानां न दोषः किन्तु
 तस्यैव ॥ ८२ ॥ ज० म०

उत्थितो विभीषणो रावणं वाचमुवाच, किमुवाचेत्याह

उवाचेति । हे महाराज ! मया विना सुखं आस्व सुखेन तिष्ठेत्यर्थः,
 डिं लास ऊ उपवेशे गो । तवैवात्र दोषो न ममेत्युपदिशन्नाह—मूर्खं आतुरो रोगी
 पथ्यान् कटून् अनश्रन् अभक्षयन् सामयो रोगी यत्तिष्ठत्यसौ भिषजां वैद्यानां न
 दोषः किन्तु तस्यैव ॥ ८२ ॥ भ०

करोतीत्यादि । प्रमुर्विवेकशून्यो निर्विवेकः आत्ममानी तत्समीडन्यो नास्तीति
 आत्मानं ज्ञाघमानः आत्ममाने इति । स्फुटमुच्यमानो वैरं करोति स्नेहं न करोति
 पथ्यमनेनोक्तमिति श्रीचसुखैः तदर्थमनीहारीभिः अपथ्यैस्तुष्यति तस्मादहं प्रभुः
 सुहृदामाश्रितानां महाननर्थः अनर्थहेतुत्वात् वतशब्दः खेदे ॥ ८३ ॥ ज० म०

करोतीत्यादि । प्रभुरीश्वरो विवेकशून्यः सदसहिचाररहितः, आत्ममानी
 तत्समी नास्तीति आत्मानं ज्ञाघमानी, वत खेदे । अयमेव सुहृदां महाननर्थो दुःख-
 हेतुः । कथम् ? इत्याह—तादृक् प्रभुः स्फुटं यथार्थम् उच्यमानः, क्रीधं करोति न तु

क्रौडन् भुजङ्गेन गृहानुपातं कश्चिद् यथा जीवति संशयस्थः ।

संसेवमानो नृपतिं प्रमूढं तथैव यज्जीवति सोऽस्य लाभः ॥ ८४ ॥

दत्तः स्वदोषैर्भवता प्रहारः पादेन धर्मोऽपि मे स्थितस्य ।

स चिन्तनीयः सह मन्त्रिमुख्यैः कस्यावयोर्लाघवमादधातु ॥ ८५ ॥

इति वचनमसौ रजनिचरपतिं

बहुगुणमसक्तं प्रसभमभिदधत् ।

पथमनेनीकमिति खेहं श्रीचमुखैः कर्णसुखकारिभिः अपथ्यैरथोऽतिदुःखजनकैः
प्रहृष्यति तुष्यति, अतस्तस्य विनाश एव स्यात् । आत्मानमेव मन्यत इति गृहा-
दित्वात् णिन् ॥ ८३ ॥ भ०

क्रौडन्नित्यादि । यथा कश्चित् सर्पशाह्नी गृहानुपातं गृहं गृहमनुपत्य विश-
पतीत्यादिना णमुल् । भुजङ्गेन सह क्रौडन् जीवति संशयस्थः सन्देहे वर्त्तमानः
किमयं खादिष्यति न वेति तथैव प्रमूढं मूर्खमधिपतिं संसेवमानो यज्जीवति सोऽस्य
लाभः, आत्मात्मनो लाभ इति ॥ ८४ ॥ ज० भ०

क्रौडन्नित्यादि । यथा कश्चित् व्यालशाह्नी गृहानुपातं गृहं गृहमनुपत्य गत्वा
भुजङ्गेन सर्पेण क्रौडन् संशयस्थः किमयं खादिष्यति न वेति सन्देहे वर्त्तमानो जीवति
तथैव प्रमूढमतिमूर्खमधिपतिं संसेवमानो यज्जीवति अस्य सेवकस्य स एव लाभः,
एतेन मूर्खस्य तव सेवायां मम जीवनमेव लाभ इत्याशयः । गृहानुपातमिति चणम्
वा इत्यस्य योगविभागात् साकल्ये चणम्, गृहा अनुपत्यन्ते यस्मिन् इति क्रौडन-
विशेषणं वा, तदा कर्मणि घञ् ॥ ८४ ॥ भ०

दत्त इत्यादि । स्वदोषैरविवेकत्वादिभिर्भवता पादप्रहारः यो मम धर्म्यं
धर्मादनपेते मार्गे स्थितस्य दत्तः स, मन्त्रिमुख्यैरितैः सह चिन्तनीयः आवयोर्मध्ये कस्य
लाघवमादधातु करोत्विति यावन्निरूप्यमाणस्तवैवेति भावः ॥ ८५ ॥ ज० भ०

दत्त इत्यादि । भवता स्वदोषैरात्मनोऽविवेकत्वादिभिः पादेन प्रहारो मम दत्तः ।
मम क्रौडनस्य ?—धर्मादनपेते पथि वर्त्तमानस्य । स पादप्रहारो मन्त्रिमुख्यैः सह त्वयः
चिन्तनीयो निरूप्यमाणः सन् आवयोर्मध्ये कस्य लघुत्वं करोतु निरूप्यमाणस्तवैव
विवेकशून्यत्वख्यातिरूपं लाघवमुत्पादयिष्यतीति भावः ॥ ८५ ॥ भ०

इतीत्यादि । इत्येवं वचनं बहुगुणम् अर्थावगादत्वात् असकृत् बहुत्वात् प्रस-

निरगमदभयः पुरुषरिपुपुरात्
 नरपतिचरणौ नवितुमरिनुतौ ॥ ८६ ॥
 अथ तमुपगतं विदितसुचरितं
 पवनसुतगिरा गिरिगुरुहृदयः ।
 नृपतिरमदयन्मुदितपरिजनं
 स्वपुरपतिकरैः सलिलसमुदयैः ॥ ८७ ॥
 इति भर्तृहरिक्लृते भट्टिकाव्ये द्वादशः सर्गः ॥

भम् आहत्य रजनिचरपतिमभिदधत् ब्रुवन् नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुमप्रतिषेधः ।
 रजनिचर इति व्यापीः संज्ञाच्छन्दसीः बहुलमिति संज्ञायां ऋस्वत्वम् । पुरुषरिपुपुरात्
 लङ्घात् निरगमत् निष्क्रान्तः । अभयः सन् नरपतिचरणौ रामस्य पादौ अरिभिरपि
 नृतो श्रुत्वात् अक इतीट्प्रतिषेधः । नवितुं प्रणामपूर्वकं स्तुतुम् अनेकार्थत्वाद्वातूनां
 नन्तुमित्यर्थः ॥ ८६ ॥ ज० म०

इतीत्यादि । असौ विभीषण इत्युक्तप्रकारं वचनम् असकृत् वारंवारं प्रसभं
 बलात् रजनिचरपतिं रावणम् अभिदधत् वदन्, नरपतेः रामस्य चरणौ नवितुं
 स्तातं पुरुषरिपोः राक्षसस्य पुरात् लङ्घाया निरगमत् निर्गतवान् । वचनं कीदृशम् ?—
 बहुगुणम् औदार्यादिगुणयुक्तम् । असौ कीदृशः ?—अभयः । न विद्यते भयं यस्य । राम-
 चरणौ कीदृशौ ?—अरिभिरपि नृतौ स्तुतौ । नु ल स्तुतौ, वेमूदित्यादिना वेमत्वात् नेम्
 ङः श्रौदिङ् म इति इमन्निषेधः । नवितुमिति पाठे—नू शि स्तवन इत्यस्य रूपम् । रजनिचर
 इति संज्ञाशब्दः, तेन संज्ञायां बहुलं ऋस्व इति केचित् । रजनिशब्द औषादिको ऋस्वान्त
 इति विद्यासागरः ; वस्तुतस्तु व्ये वमेव, रजनिजनितगुरुजागररागकषायितमलसनिमेष-
 निति जयदेवः । सखि ! रजगिरिङ् गतवतीति कालिदासः, दीर्घान्ता तु पाच्छीना-
 दीत्यादिना पचे ईव्विधानात् । प्रहरणकलिका नाम वृक्षं, तल्लक्षणं यथा—ननभनल-
 गिति प्रहरणकलिका ॥ ८६ ॥ भ०

अथेत्यादि । अनन्तरं विभीषणमुपेतं सेतुबन्धचिन्ताकाले राममुपगतवानिति
 द्रष्टव्यम्, अन्यथा वक्ष्यमाणप्रभातकथनं विरुध्यते । पवनसुतगिरा हनूमद्वचनेन सञ्च-
 रितोऽयमिति विदितं सुचरितं येन, नृपतिः रामः गिरिगुरुहृदयः गिरिवत् गुरु
 अप्रकर्ष्य हृदयं यस्य, सलिलसमुदयैः जलपूर्णघटैः स्थितैः स्वपुरपतिकरैः लङ्घाधि-

त्रयोदशः सर्गः ।

चारुसमीरणरमणे हरिणकलङ्ककिरणावलीसविलासा ।

आवहराममोहा वेलामूले विभावरी परिहीणा ॥ १ ॥

पतिं कुर्वन्तीती हितौ टः, अमदयत् हर्षितवान्, मञ्चौ हर्ष इत्यस्य हंतुमश्यान्तस्य घटा-
दि वान्मित्वे ऋस्वत्वम् । मुदितपरिजनं स्वामी लङ्काधिपत्येऽभिषिच्यत इति तस्य हृष्टा
अनुजीविनः इत्यर्थः ॥ ८७ ॥ ज० म०

इति भट्टिकाव्यटीकायां जयमङ्गलाख्यायां प्रसन्नकाण्डे भाविकत्वप्रदर्शनं

तृतीयः परिच्छेदः काव्यस्य विभीषणागमनी नाम द्वादशः सर्गः ॥

अथेत्यादि । अनन्तरम् उपगतं तं विभीषणं नृपतिः रामः सलिलसमुदयः
अभिषेकजलसमूहेर्हेतुभिः अमदयत् हर्षितवान् । तं कौटुशं ?—पवनसुतस्य हनूमता
गिरा वचनेन विदितं ज्ञातं शोभनचरित्रं यस्य । मुदिता लङ्काधिपतित्वे स्वामा
अभिषिक्त इति तुष्टाः परिजना अमात्याश्चत्वारो यस्य । नृपतिः कौटुशः ?—गिरिवद्भू
निष्कम्पं हृदयं यस्य सः तथा । सलिलसमुदयैः कौटुशैः ? स्वपुरपतिकरैः लङ्काधिपत्य
कुर्वद्भिः । मदीमियं जि हर्षे, जिः प्रेरणे, घटादित्वात् ऋस्वः । लज्जः सृकुष्ट इति टः ।
पूर्वोक्तं वृत्तम् ॥ ८७ ॥ भ०

इति सदैवहरिहरस्वानवंशसम्भवगौराङ्गमञ्जरीकाव्यजश्रीभरतसेनविरचितायां

मुग्धोद्योधिण्यां भट्टिटीकायां विभीषणागमनी नामो द्वादशः सर्गः ।

काव्यं संस्कृतप्राकृतापभ्रंशभेदात् त्रिविधम् । तत्र शब्दभवदेशीयपदयोः प्राकृतभाषयो-
रपभ्रंशस्य च संस्कृतभाषायां समावेशासम्भवात् शब्दसमायाः प्राकृतभाषायाः समा-
वंशः । तमाथ्यागीत्या स्तम्भकलक्षणया दर्शयन्नाह ।

विभीषणागमनात् प्राक् यद्वृत्तं रामस्य तदाह

चार्वित्यादि । रामो रावौ निद्रावान् पल्लवशयनमध्यष्टादित्युक्तं, तस्य नियम-
पूर्वं सुतवतः प्रभातमभूदिति कथयति । वेलामूले पारसमीपे प्राकृते पुलिङ्गनपं-
सकयीराकारन्तस्य पदस्य सप्तम्या एकवचने मित्वमेवं वा रूपम् । चारुसमीरणरमणे
रमयतीति रमणं, नन्द्यादिभ्यो ल्युः । समीरणेन रमणं चारु च तत्समीरणरमणं
चेति, तत्र विभावरी रात्रिः परिहीणा क्षीणा । हरिणकलङ्कस्य याः किरणावल्यः

बद्धो वासरसङ्गे भीमो रामेण लवणसलिलावासे ।

सहसा संरम्भरसो दूराकृदरविमण्डलसमो लोले ॥ २ ॥

ताभिः सविलासा सविधमा, अतश्चाबद्धो रामस्य मीढो मूर्च्छो ययेति, कृदिकारा-
दक्षिण इत्यनेन आवलिवावलीत्युभयमपि संस्कृतप्राकृतयोः प्रयुज्यते ॥ १ ॥ ज० म०

अथ भाषासमावेशः । काव्यं संस्कृतप्राकृतापभ्रंशमिदात् त्रिविधम् । प्राकृतोऽपि
संस्कृतभवः संस्कृतसमी देशी चेत्यनेकविधः । अत्र देशिसंस्कृतभवयोः प्राकृतयोरप-
भ्रंशस्य चासाधुशब्दत्वेनाधर्मजनकत्वात् उपक्रान्ते संस्कृतबन्धे समावेशासम्भवाच्च
महाकविर्मर्त्तुहरिः असामर्थ्यं बोधयन् शब्दसमायाः प्राकृतभाषायाः संस्कृतबन्धे
समावेशं दर्शयति ।—अथ च भाषाश्लेष एव । तथा च रुद्रटः—“वाक्ये यच्चैकस्मिन् अनेक-
भाषानिबन्धनं क्रियते । अयमपरो मतिमद्भिर्भाषाश्लेषोऽव विज्ञेयः” इति । प्राकृतशास्त्रे
तालव्यशकारी मूर्द्धन्यकारस्य नास्ति, तत्र हि “शषीः स” इति सूत्रम् । एवं दन्त्यो नकारी
नास्ति, “नो ण” इति सूत्रम् । एवम् अन्त्यस्थयकारो नास्ति, “यस्य ज” इति च सूत्रम् ।
एवमादिबहुतरमुन्नेयम् । सेतुबन्धनार्थं कृतनियमेन रामेण पञ्चशय्यायां रात्रिर्गमितेति
ज्ञापयितुं प्रभातवर्णनामधिकरोति ।

चार्वित्यादि । वेलामूले वेलायाः समुद्रजलस्य मूले तटे विभावरी रात्रिः
परिहीणा विगता । कौटुशे वेलामूले ?—चारुणा मन्दशीतसुगन्धिना समीरणेन वायुना
रमणे आनन्देन, चारु मनोज्ञं, तत् समीरणरमणश्चेति कर्मधारयो वा रमयतीति
रमणं रमन्तेऽवेति वा । कौटुशौ विभावरी ?—हरिणकलङ्कस्य चन्द्रस्य किरणावल्या
रश्मिपङ्क्त्या सविलासा शोभमाना सविधमा वा, आबद्धो रामस्य मीढो यथा । प्राकृते
आकारात् परस्य सप्तम्येकवचनस्य डेष्मिन्नित्यादेशौ भवतः, तत्र डेष्पचे संस्कृतसमत्वम् ।
स्त्वका छन्दः—तद्वचनं यथा—“चौमत्ता अद्गुणा पुव्वे उचछे वि ङीन्ति समरुणा ।
सो खन्धया विथाण्डु पिङ्गल पभण्डे मुड्डिवड्डु सम्भेणा” ॥ इति ॥ १ ॥ भ०

बद्ध इत्यादि । नियमस्थितेऽपि मयि नासौ समुद्र उत्थित इति वासरसङ्गे
प्रभातकाले रामेण लवणसलिलावासे, समुद्र इति विषयसप्तमी । सहसा तत्क्षणं
संरम्भरसः क्रोधरसो वीरास्यः भीमो दुःश्रेष्ठः बद्धो जनितः दूराकृदरविमण्डलसमी
लोले इति दूरमाकृदो मध्याह्नस्यो यो रविः तस्य मण्डलं तेन समस्तुल्योऽतितीक्ष्ण-
त्वात् लोले चक्षुले समुद्रे प्रभातवातेन चोभ्यमाणत्वात् ॥ २ ॥ ज० म०

बुद्ध इत्यादि । वासरस्य सङ्गः सम्बन्धो यत्र प्रभाते वासरस्य दिवसस्य सङ्गे

गाढगुरुपुङ्खपीडासधूमसलिलारिसम्भवमहावाणे ।

आरूढा सन्देहं रामे समहीधरा मही सफणिसभा ॥ ३ ॥

घोरजलदन्तिसङ्कुलमदमहापङ्ककाहलजलावासम् ।

आरीणं लवणजलं समिद्धफलवाणविद्ययोरफणिवरम् ॥ ४ ॥

सम्बन्धे सति वा रामेण लवणसलिलावासे लवणसमुद्रे संरम्भरसः क्रीडरसः सहसा तत्क्षणात् वद्धः कृतः । कृतोपवासेऽपि मयि नायं प्रकटीभूत इति मत्वा संरम्भरसः । क्रीडशः ?—भीमी भयदः दूरमारूढस्य मध्याङ्गस्थितस्य रवेः सूर्यस्य मण्डलिन समोऽस्ति-तीक्ष्णात् । समुद्रे क्रीडशे ?—लीले चञ्चले रामभयेण प्रभातवातेन वा क्षीभमाणत्वात् प्राकृतशास्त्रे लवणशब्दस्य मध्यव्यञ्जनस्य स्वरणं सहित्वं पक्षे विहितं, तेन लीणं लवणमिति हयमपि स्यात् । गाथावत् स्कन्धकायामपि षष्ठी गणी मध्यगुरुत्तुल्येषुर्वा अत्र पूर्वाद्धं चतुर्लघुः षष्ठी गणः ॥ २ ॥

गाढेत्यादि । गाढं सुष्ठुः गुरोः पुङ्खस्य या पीडा पीडनम् अङ्गुष्ठाभ्यां तया हेतुभूतया सधूमसलिलारिः अप्रेः सम्भवी यत्र स महाबाणो यस्य रामस्य तस्मिन् सति सन्देहमारूढा संशयं प्राप्ता, समहीधरा मही सफणिसभा सह भुजङ्ग-समूहेन । धारयन्तीति धराः, अत्र धकारस्य पदमुखे वर्त्तमानस्य हकारो न भवति, प्राकृते पदमध्यान्त्योर्विधीयमानत्वात् महीधर इति समस्तपदेऽपि न प्रवर्त्तते, अत्र पूर्वपदमुत्तरपदमिति व्यपदेशात् । एवञ्च सति गोधरवज्रधरचक्रधरशङ्खधरादिषु न प्रवर्त्तते, महीधरो महिधर इत्युभयमपि प्राकृते प्रयुज्यते अमहानां विकल्पेन ऋस्-दर्शनात् ॥ २ ॥ ज० म०

गाढेत्यादि । गाढा दृढा गुरुपुङ्खस्य या पीडा अङ्गुष्ठतर्जनीभ्यामाकर्षणं तया सधूमस्य सलिलारिप्रेः सम्भवी यत्र तादृशी महान् बाणो यस्य तादृशे रामे सति मही पृथिवी सन्देहं विनाशसंशयम् आरूढा प्राप्ता । क्रीडशी ?—समहीधरा पर्वतैः सह वर्त्तमाना, फणिसभया सर्पसमूहेन सहिता । प्राकृते महीधरपदे ह्रस्वी न भवति । तत्र बहुलाधिकारात् स्वधथभामिति धकारस्य हकारो न भवति, तत्र प्रायोऽधिकारात् । पीडेति डी ल इति लवं न भवति प्रायोगहणात्, पीलेति पाठो वा संस्कृतेऽपि मनीषादिवादैक्यकारणात् ॥ ३ ॥ म०

घोरेत्यादि । रामेण आप्रेये शरे क्षिप्ते सति लवणजलम् आरीणं समन्तात् शुष्कम् । रो ऊ खवण इत्यस्मात् निष्ठातकारस्य खादय नीदित इति नत्वम् । अल्कुशिति णत्वम् ।

सभयं परिहरमाणो महाहिसञ्चारभासुरं सलिलगणम् ।

आरूढो लवणजलो जलतीरं हरिबलागमविलोलगुहम् ॥ ५ ॥

चञ्चलतरुहरिणगणं बहुकुसुमाबन्धबद्धरामावासम् ।

रीणमित्यप्रयोगः । प्राकृते महाराष्ट्रे तस्याप्रयोगात् । घोरैः रौद्रेर्जलदन्तिभिः सङ्कुलं व्यातम्, अष्टः शुष्कः यो महापङ्कः तेन काहला विह्वला जलावासा मत्स्यादयो यच्च अष्ट अतिक्रमहिंसनयोरित्यस्य रूपम् । समिद्धफलेन दीप्तफलेन बाणेन विद्धाः घोरैः फणिवरा महासर्पा यवेति ॥ ४ ॥ ज० म०

घोरित्यादि । रामेण आग्नेयास्त्रे क्षिप्ते सति लवणजलम् आरीणं समन्तात् शुष्कम् । श्री रौड्य चरणे सूत्राद्योरिति क्लृप्तं नत्वम् । कौटुशं जलं ?—घोरैः भीमैः जलहस्तिभिः सङ्कुलं व्यातम् । अष्टः शुष्कोऽत्यर्थो वा यो महापङ्कस्तेन काहलाः शुष्का जलावासा मत्स्यादयो यच्च, अष्ट ऊ अतिक्रमे बधे इत्यस्येदं रूपम् । “अष्टं भग्रे च शुष्के च क्षौमेऽत्यर्थे गृह्णानरं” “काहली तु तरुण्यां स्यात् काहलं भृशशुष्कयोः” इति च विश्वः । काहलं विह्वलिऽपि स्यादित्यन्ये । प्राकृतपक्षे कातरशब्दस्य काहलमिति भवति, कातर-वितस्मिमातुलुङ्गेष्वित्यनेन तकारस्य द्वादेशात् हरितादित्वेन रेफस्य लताञ्च । दीप्त-फलेन बाणेन विद्धा घोरैः फणिवराः सर्पश्रेष्ठा यव ॥ ४ ॥ भ०

सभयमित्यादि । सलिलगणं सलिलसमूहः सभयं महाह्वीनां सञ्चारेण भासुरं भासनशीलं तच्छिरोमणिद्योतितत्वान्, परिहरमाणः परित्यजन् कर्चभिप्राये तङ् । लवणजलः समुद्रः, लवणं जलमस्येति, जलतीरं तटं, यत्र रामस्तिष्ठति तदाकृदः सम्प्राप्ती मूर्त्तिमान् हरिबलागमेन वानरसैन्यागमेन विलोला व्याकुला गुह्या यवेति ॥ ५ ॥ ज० म०

सभयमित्यादि । लवणं जलमस्य स लवणजलः समुद्रः जलतीरम् आकृदः सम्प्राप्ती मूर्त्तिमान् भूत्वा । किं कुर्वन् ?—सभयं यथा स्यात् तथा सलिलगणं जल-राशिं परिहरमाणः परित्यजन् । सभयमित्यत्र प्राकृते प्रायोग्यहृणात् यलीपाभावः, कगचयेति यलीपे अवर्ण्येयश्रुतिरिति यकारश्रवणमित्यन्ये । कौटुशं सलिलगणं ?—महाह्वीनां महासर्पाणां सञ्चारेण भासुरं तच्छिरोमणिभिर्दीप्तम् । कौटुशं जल-तीरं ?—हरिबलागमेन वानरसैन्यागमेन विलोला व्याकुला गुह्या यव । विलीचन-तरुमिति क्वचित् पाठः ॥ ५ ॥ भ०

चञ्चलित्यादि । चञ्चलशपलः तरुहरिणानां वानराणां गणो यत्र जलतीरं

हरिपद्मवतरुजालं तुङ्गीरुसमिधतरुवरहिमच्छायम् ॥ ६ ॥

वरवारणं सलिलभरेण गिरिमहौमण्डलसंवरवारणम् ।

वसुधारयं तुङ्गतरङ्गसङ्गपरिहीणलीलवसुधारयम् ॥ ७ ॥ कुलकम् ।

एतानि सप्त सङ्कीर्णानि ।

प्रणिपत्य ततो वचनं जगाद हितमायतौ पतिर्वारीणाम् ।

वङ्गकुसुमानां वृक्षाणाम् आबन्धेन परस्परसंश्लेषेण बद्धौ घटितौ रामावासी यत्र ।
हरिपद्मवानि तरुजालानि यत्र, तुङ्गा चरवः परिमण्डलाः समिद्धा चञ्चला ये
तरुवरास्तैर्हिमा शीतला छाया यत्र तञ्जलतौरम् ॥ ६ ॥ ज० म०

चञ्चलित्यादि । कौटुशं जलतौरमारुढः ?—चञ्चलस्रुहरिणां वानराणां गणो
यत्र, बद्धि कुसुमानि येषां तेषां वृक्षाणाम् आबन्धेन परस्परसंश्लेषेण बद्धौ घटितः
रामस्यावासी वासस्थानं यत्र । हरयः पिङ्गलाः पद्मवा यस्य तादृशं तरुजालं वृक्ष-
समूहो यत्र, तुङ्गा चञ्चा चरवीत्यर्थविक्षीर्णमण्डलाः समिद्धा चञ्चला ये तरुवस्तैः
शीतला छाया यत्र ॥ ६ ॥ म०

वरीत्यादि । वरा उत्कृष्टा वारणा यत्र, सलिलभरेण सलिलसमूहेन यो
गिरीणां महौमण्डलस्य च संवरः संवरणमावरणं ग्रहेत्यादिनाप् तस्य वारणं निषे-
धकं, समुद्रस्य बेलातिक्रमात् । वसु द्रव्यं तस्य धारकं धारकम् अनुपसर्गादिति
णिजन्ताच्छः । तुङ्गाः अश्लिहा ये तरङ्गास्तैः सह यः सङ्गः संश्लेषः तस्मात् परि-
हीणो नष्टो लीलो वसुधायां तत्सम्बन्धिन्यां रयो वेगो यत्र तञ्जलतौरम्
आरुढः गणितक्रममेतत् । एतानि सप्त सङ्कीर्णानि, संस्कृतप्राकृतयोरविशिष्टत्वात् ॥
७ ॥ ज० म०

वरवारणमित्यादि । पुनः कौटुशं ?—वरा उत्कृष्टा वारणा हस्तिनी यत्र सलिल-
भरेण जलातिशयेन गिरीणां महौमण्डलस्य च संवरः संवरणं तस्य वारणं निषेधकं
समुद्रेण बेलाया अतिक्रमात् । वसुधारयं द्रव्यस्य धारकं साहिसातीति धारेः शः ।
तुङ्गानाम् चञ्चानां तरङ्गाणां यः सङ्गः संश्लेषः तेन परिहीणो भट्टो लीलो वसु-
धायां तत्सम्बन्धिन्यां रयो वेगो यत्र, तरङ्गेण जलवेगनिरासात् । एतानि सप्त
सङ्कीर्णानि संस्कृतप्राकृतयोरविशिष्टस्वरूपत्वात् ॥ ७ ॥ म०

प्रणिपत्येत्यादि । ततस्तौरप्राग्नेरनन्तरं वारीणां पतिः समुद्रः रामं प्रणिपत्य

गङ्गावलम्बिबाह्व रामं बहूलोहहरितमालच्छायम् ॥ ८ ॥

पूर्वाह्ने निरवद्यम् ।

तुङ्गा गिरिवरदेहा अगमं सलिलं समीरणो रसहारी ।

अहिमो रविकिरणगणो माया संसारकारणं ते परमा ॥ ९ ॥

वचनं जगाद ; हितम् आत्मनो रामस्य च पथ्यम् आयतौ भागामिनि काले, गङ्गावलम्बी गङ्गावलम्बनशीलः संपूर्णत्वात् बाहुयस्य स गङ्गावलम्बिबाहुः । संस्कृते द्रुलोपे पूर्वस्य दीर्घः । प्राकृते तु पुंलिङ्गे उकारस्य दीर्घत्वं विभक्तिसकारस्य च लोपः । उरुः महान् हरिः हरितो यः तमालः बहुला घना तस्येव छाया यस्य तमिति पूर्वाह्ने निरवद्यमिति पूर्वस्मिन् अर्हे प्राकृतस्याभावात् निरवद्यं, पश्चादर्हे तु सङ्कीर्ण-
मेव ॥ ८ ॥ ज० म०

प्रश्लिपत्येत्यादि । ततस्तीरप्राप्त्यनन्तरं वारीणां पतिः समुद्रः रामं प्रश्लिपत् प्रश्लिप्य वचनं जगाद । कौटुशं वचनम् ?—आयतौ उत्तरकाले हितम्, आत्मनो रामस्य च पथ्यम् । कौटुशः समुद्रः ?—गङ्गावलम्बनशीलौ बाह्व यस्य । संस्कृते रिचोऽवे इत्यनेन कृतरपस्य द्वीद्वीति लोपः, पूर्वस्य दीर्घत्वम् । प्राकृते तु पुंलिङ्गे उकारस्य दीर्घत्वं सल्लोपः । रामं कौटुशं ?—बहुला निविडा उर्वोर्महतोर्हरितमालयो रिव शुक्लवचविशेषयो-
रिव छाया कान्त्यस्य । “शुकाहिकपिभेकेषु हरिणां कपिले विष्णु” इत्यमरः । प्राकृते हरिच्छब्दस्य तलोष्ठीऽन्त्येभ्यश्चनस्येत्यनेन । पूर्वाह्ने निरवद्यमिति वचनशब्दस्य दन्त्यान्त-
त्वात् प्राकृतस्य पूर्वाह्नेन सन्धेवः । तेन केवलसंस्कृतत्वान्निरवद्यम् उत्तरार्धेन तु सङ्कीर्ण-
मेव ॥ ८ ॥ म०

तुङ्गा इत्यादि । गिरिवरदेहाः कुलपर्वतकायाः तुङ्गाः प्राग्भवः अगमं सलिलम् अगम्यं यष्ट्यादिनाप, समीरणो रसहारी अपामुच्छीषकः, अहिमः उष्णः रवेः किरणगणः एतत्सर्वं तव माया परमा महती, संसारस्य कारणं सर्वथा त्वं विष्णुः त्वत्कृतेषु की रोष इति ॥ ९ ॥ ज० म०

तुङ्गा इत्यादि । गिरिश्रेष्ठानां देहाः तुङ्गा उष्माः, सलिलं समुद्रादि अगम्यं, समीरणो वातो रसहारी जलशीषकः, रवेः किरणगणोऽहिम उष्णः, इत्यादिकं यत् सर्वं संसारस्य कारणं हेतुः । तत् ते तव परमा माया महाकपटम् । एतेन त्वं विष्णुः स्वयं सृष्टे मयि रोषोऽनुचित इति सूचितम् ॥ ९ ॥ म०

आयाससम्भवारुण ! संहार संहारहिमहरसमच्छायम् ।

वाणं वारिसमूहं सङ्गच्छ पुराणचारुदेहावासम् ॥ १० ॥

असुलभहरिसञ्चारं जलमूलं बहलपङ्कजदायामम् ।

भण किं जलपरिहीणं सुगमं तिमिकम्बुवारिवारणभीमम् ॥ ११ ॥

आयासित्यादि । यस्मात् संसारकारणं यद्गम्यं सलिलं कृतं तस्मात् त्वं हि आयाससम्भवारुण ! रोषसम्भवेन रक्तीभूत ! संहारि प्रलये हिमहरा आदित्याः तैः समा क्राया यस्य बाणस्य, तं संहार उपशमय, वारिसमूहं सङ्गच्छ अङ्गीकुरु, सकर्मकत्वात् समी गमित्यात्मनेपदं न भवति । पुराणः शाश्वतः दर्शनौघो यो देहः तस्य वासम् अवस्थानम् ॥ १० ॥ ज० म०

आयासित्यादि । हि आयाससम्भवारुण ! आयाससम्भवेन दुःखजनितेन क्रोधेन अरुण ! रक्ताङ्ग ! त्वं वाणं संहार उपशमय । कौटुशं बाणं ?—संहारि प्रलये हिमहराः सूर्या वज्रयो वा तैः समा क्राया कान्तिर्यस्य तम् । त्वं वारिसमूहं संगच्छ अङ्गीकुरु रक्षेति भावः, समी गच्छेति न मं, सकर्मकत्वात् । यतः पुराणस्य पूर्वकालीनस्य चारीः मनोज्ञस्य स्वदेहस्य आवासं स्थानम्, आवासमित्यत्र प्राकृते मी बिन्दुरित्यनुस्वार एव भवति, संस्कृते तु यद्यपि मकारस्थितिरेव स्यात्, तथा श्रुतेरभेदाज्ञापासमावेश इति हङ्गा इति विद्यासागरः ! वा विरामे इत्यन्ये ॥ १० ॥ भ०

असुलभेत्यादि । अन्यच्च, यदेतत् जलमूलं जलस्य अवस्थानम् आग्नेयशरशोषितत्वात् जलपरिहीणं सत् तत् किं सुखेन गम्यत इति भण ब्रूहि । यतो बहलः सान्दी यः पङ्कजेन रुद्ध आयासी दैर्घ्यं यत्र, तिमयी मत्स्याः, कम्बवः शङ्काः वारिवारणाः जलहस्तिनः तैः भीमम्, एवं च सति असुलभी दुर्लभः हरिसञ्चारो वानरपर्यटनं यवेति ॥ ११ ॥ ज० म०

असुलभेत्यादि । एतत् जलमूलम् आग्नेयास्त्रेण जलपरिहीणमपि किं सुगमं सुखेन गम्यते इति भण ब्रूहि, अपि तु नैव, यतो बहलः सान्दी यः पङ्कजेन रुद्ध आयासी दैर्घ्यं यस्य, क्वापि पङ्काभावो नास्ति । तिमिभिः मत्स्यैः कम्बुभिः शङ्काः वारिवारणैः जलहस्तिभिः भीमम्, एवं सति असुलभी दुर्लभी हरिसञ्चारो वानरपर्यटनं यत्र । तिमिः मीन इति इलायुषः । “अस्ति मत्स्यस्तिमिर्नाम दशथीजनविस्तृतः” इत्यन्ये । असुलभेत्यत्र हकारादेशो न भवति प्राकृते प्रायीयहृष्टानुवृत्तेः ॥ ११ ॥ भ०

गन्तुं लङ्कातीरं बद्धमहासलिलसञ्चरेण सहेलम् ।
 तरुहरिणा गिरिजालं वहन्तु गिरिभारसंसहा गुरुदेहम् ॥ १२ ॥
 हरहासरुद्धविगमं परकण्ठगणं महाहवसमारम्भे ।
 क्षिन्दन्तु रामवाणा गन्धारी मे जले महागिरिबद्धे ॥ १३ ॥
 गच्छन्तु चारुहासा वीररसावन्धरुद्धभयसम्बन्धम् ।
 हन्तुं बहुबाहुबलं हरिकरिणो गिरिवरीरुदेहं सहसा ॥ १४ ॥
 एतानि षट् सङ्कीर्णानि ।

गमनीपायमाह

गन्तुमित्यादि । सञ्चरन्ति अनेन इति सञ्चरः गीचरसञ्चरेति टच्, बद्धी घटितो
 महासलिलं यः सञ्चरः तेन सेतुना सहेलम् एकप्रवृत्त्या लङ्कातीरं लङ्गीपलक्षितं
 तटं गन्तुं तरुहरिणा वानरा गिरिभारस्य संसहाः क्षमाः संसहन्ते इत्यच्, गिरि-
 जालं गिरिसमूहं वहन्तु प्रापयन्तु, गुरुदेहः शरीरं यस्य गिरिजालस्य ॥ १२ ॥ ज० म०

गन्तुमित्यादि । बद्धी घटितो यी महासलिले सञ्चरः सेतुस्तेन सहेलं सकौतुकं
 यथा स्यात् तथा लङ्कासम्बन्धितीरं गन्तुं गुरुदेहं महाकायं गिरिजालं पर्वतसमूहं
 वहन्तु । कौटुम्भः ?—गिरिभारसंसहाः पर्वतवहनक्षमाः सञ्चरत्यनेन लोके इति सञ्चरः
 करणेऽण् ॥ १२ ॥ भ०

हरित्यादि । मम जले गन्धारी अगाधे महागिरिभिर्बद्धे सति यी महाहवस्य
 समारम्भः प्रवर्त्तनं तस्मिन् परस्य शचीः कण्ठगणं यौवासमूहं हरस्य तुष्टत्वात् यी
 हासः तेन रुद्धी विगमन्केदो यस्य तं रामशरान्क्षिन्दन्तु । आशिषि खोट् ॥ १३ ॥ ज० भ०

हरित्यादि । मम गन्धारीऽगाधे जले महागिरिभिर्बद्धे सति महायुद्धस्य समारम्भे
 प्रवृत्ते परस्य दशाननस्य कण्ठसमूहं रामस्य वाणान्क्षिन्दन्तु, आशिषि गौ ।
 कौटुम्भः ?—हरस्य हासं रुद्धी निवारितो विगमोऽपायो यस्य, रावणो महादेवस्य
 प्रीतये स्वशिरांसि क्षिन्नवान् ततस्तुष्टस्य महादेवस्य हासो जात इति प्रसिद्धिः ॥
 १३ ॥ भ०

गच्छन्वित्यादि । बहुवी बाहुव एव वनं यस्य बाहूनां तरुणामिव बहुत्वान्,
 तं रावणं वीररसस्य शीर्षस्य य आवन्धः सन्ततप्रवर्त्तनं तेन रुद्धी निवारितो
 भयसम्बन्धः दाससम्पर्को यस्य तं, गिरिवरीरुदेहं गिरिवत् महाकायं सहसा

जिगमिषया संयुक्ता बभूव कपिवाहिनी मते दाशरथेः ।

बुद्धजलालयचित्ता गिरिहरणारम्भसम्भवसमा लीला ॥ १५ ॥

पूर्वार्द्धं निरवद्यम् ।

गुरुगिरिवरहरणसहं संहारहिमारिपिङ्गलं रामबलम् ।

आरूढं सहसा खं वरुणालयविमलसलिलगणगम्भीरम् ॥ १६ ॥

‘हन्तु’ तत्क्षणं हनिष्याम इति हरिकरिणः कपिहस्तिनः चारुहासाः सम जलं बद्धे सति गच्छन्तु ॥ १४ ॥ ज० म०

एतानि षट् सङ्कीर्णानि ।

गच्छन्वित्यादि । हरिकरिणी वानरश्रेष्ठा आयासाभावात् सकौतुकाः सन्तः बहुवाहीः रावणस्य बलं सैन्यं हन्तुं सहसा विरोधेन गच्छन्तु । कौटुशं बलं ?— वीररसस्य शौर्यस्य य आबन्धः सततप्रवर्त्तनं तेन रुद्धी निवारितो भयसम्बन्धः चाससम्पर्को यस्य, गिरिवरस्येव उरुर्महान् देही यस्य ॥ १४ ॥ भ०

एतानि सङ्कीर्णानि संस्कृतप्राकृतयोस्तुल्यत्वात् ।

जिगमिषयेत्यादि । दाशरथेर्मतेऽभिप्राये सति कपिवाहिनी कपिसेना जिगमिषया गन्तुमिच्छया संयुक्ता बभूव । बुद्धजलालयचित्ता विदितसमुद्राभिप्रायाः, गिरिणी यदाहरणमानयनं तस्य य आरम्भसम्भवः तेन समा लीला आकुला इत्येतदर्थं निरवद्यम् ॥ १५ ॥ ज० म०

जिगमिषयेत्यादि । दाशरथेः रामस्य मते इच्छायां सत्यां कपिसेना जिगमिषया गन्तुमिच्छया संयुक्ता बभूव । कौटुशी ?—बुद्धम् अवगतं जलालयस्य समुद्रस्य चित्तं यया, गिरिणी यत् हरणमानयनं तस्य य आरम्भसम्भवोऽनुष्ठानं तेन समा रामाज्ञानन्तरमेव चलितेति भावः । लीला चञ्चला । पूर्वार्द्धं निरवद्यं संस्कृतमात्रत्वात् जिगमिषयेत्यादौ मूर्धन्यपादिश्रवणात् ॥ १५ ॥ भ०

गुर्वित्यादि । ततो रामबलं सहसा तत्क्षणं खम् आरूढं, गुरुणां गिरिवराणां यदाहरणमानयनं तत् सहत इति मूलविभुजादित्वात् कः, तस्य वा सहं शक्तं सहत इत्यच्, संहारे प्रलये यो हिमारिः अग्निः तद्वत् पिङ्गलं वरुणालयस्य समुद्रस्य यो विमलसलिलगणः निर्मलजलसमूहः तद्वत् गम्भीरं खमिति ॥ १६ ॥ ज० म०

गुरुगिरौत्यादि । ततो रामबलं कटं सहसा तत्क्षणं खम् आकाशम् आरूढं

अवगाढं गिरिजालं तुङ्गमहाभित्तिरुद्धसुरसञ्चारम् ।

अभयहरि रासभीमं करिपरिमलचारुबहलकन्दरसलिलम् ॥ १७ ॥

अलिगणविलोलकुसुमं सकमलजलमत्तकुररकारणवगणम् ।

फणिसङ्कुलभीमगुहं करिदन्तसमूढसरसवसुधाखण्डम् ॥ १८ ॥

अरविन्दरेणुपिञ्जरसारसरवहारिविमलबहुचारुजलम् ।

आरुरीह । रुहः कर्त्तरि क्तः । कौटुशं बलं ?—गुरुणां गिरिवराणां यत् हरणमानयनं तत्सहं सहते इति पचादित्वाद् । संहारे प्रलयकाले यी हिमरिः अग्निस्तद्वत् कपिलं तेजस्वित्वमपि तादृशं सूचितं । खं कौटुशं ?—वरुणालयस्य समुद्रस्य यी विमलः सलिलगणस्तद्वत् गम्भीरं दुरवगाहम् ॥ १६ ॥ भ०

अवेत्यादि । खम् आरुह्य रामबलेन गिरिजालम् अवगाढम् अवष्टब्धं, तुङ्गाभिः उच्छ्रिताभिः महतीभिः परिणाहवतीभिः भित्तिभिः रुद्धः सुराणां सञ्चारी यस्मिन् तेषाम् उन्नतत्वात् अभया ये हरयः सिंहास्तेषां रासेन शब्देन भीमं भयानकं करिणां यः परिमलः संमर्दस्तेन चारु शीभनं बहलं घनं कन्दरसलिलं यस्मिन् ॥ १७ ॥ ज० म०

अवगाढमित्यादि । खम् आरुह्य रामबलेन गिरित्वन्दम् अवगाढम् अवष्टब्धं, तुङ्गाभिः उच्छ्रिताभिः महतीभिः परिणाहवतीभिः भित्तिभिः रुद्धी निराकृतः सुरस्य सञ्चारी येन यत्र वा, अभयानां हरीणां सिंहानां रासेन शब्देन भयानकं, करिपरिमलेन हस्तिसंमर्दजनितमदगन्धेन चारु शीभनं बहलं प्रचुरं कन्दरसलिलं यत्र ॥ १७ ॥ भ०

अलिगणेत्यादि । अलिगणैः विलीलानि कुसुमानि यत्र, सकमलिषु जलेषु मत्ताः 'कुरराणां कारण्डवानाञ्च गणा यत्र, फणिभिः सङ्कुला व्याप्ताः सत्यी भीमा गुहा यत्र, करिदन्तैः समुत्क्षिप्तं सरसं सान्द्रं वसुधायाः खण्डं यत्र ॥ १८ ॥ ज० म०

अलिगणेत्यादि । कौटुशं गिरिजालम् ?—अलिगणैः अमरसमूहैः विलीलानि कुसुमानि यत्र, सकमलिषु जलेषु मत्ताः कुरराणां कारण्डवानाञ्च पक्षिविशेषाणां गणाः 'समूहा यत्र, फणिभिः सर्पैः सङ्कुला व्याप्ता अत एव भीमा गुहा यत्र, करिदन्तैः समूढम् उत्क्षिप्तं सरसम् आर्द्रं वसुधायाः खण्डं यत्र ॥ १८ ॥ भ०

अरविन्देत्यादि । अरविन्दरेणुभिः पिञ्जराः पिङ्गला ये सारसाः तेषां रवेण

रविमणिसम्भवहिमहरसमागमाबद्धबहुलसुरतरुधूपम् ॥ १९ ॥

हरिरविलोलवारणगम्भीराबद्धसरसपुरुसंरावम् ।

घोणासम्पङ्कमपङ्काविलसुबलभरसहोरवराहम् ॥ २० ॥

एतानि पञ्च सङ्कीर्णानि ।

उच्चखनुः परिरञ्चान् कपिसङ्घा बाहुभिस्ततो भूमिभृतः ।

हरि मनोहारि विमलं बहु चारु जलं यवेति, रविमणिसम्भवः सूर्यकान्तमणिसम्भवः यो हिमहरः अग्निः तेन यः समागमः संश्लेषस्तेन आबद्धो जनितो बहुलः सुरतरुधूपी यत्र ॥ १९ ॥ ज० म०

अरविन्देत्यादि । पुनः कौटुशं गिरिजालम् ?—अरविन्दानां रेणुभिः पिञ्जराः पिङ्गला ये सारसाः पद्मिमेदास्तेषां रवेण मनोहारि निर्मलं बहु चारु जलं यत्र, रविमणिसमुत्पन्नेन हिमहरेण अग्निना यः समागमस्तेन आबद्धो जनितो विपुलः सुरतरुधूपी देवदारुधूपी यत्र, तादृशम् । पीव इति प्राकृतसूत्रे बहुलाधिकाराच्च वकारादेशः ॥ १९ ॥ भ०

हरिरवेत्यादि । हरीणां सिंहानां यो रवस्तेन विलोलाः चञ्चवी ये वारणास्तैः गम्भीरो मन्द्र आबद्धो जनितः सरसी भयानकरसयुक्तः पुरुः महान् संरावी यत्र, घोणासम्पर्कात् सम्भवो यस्य पङ्क्त्य घोणासमुद्भूतो यः पङ्क्त इत्यर्थः तेन आविलाः लिप्ताङ्गाः सुबला अत एव भरसङ्घाः उरवश्च वराहा यत्र तत् गिरिजालमवगादमिति ॥ २० ॥ ज० म०

एतानि पञ्च सङ्कीर्णानि ।

हरिरवेत्यादि । पुनः कौटुशं गिरिजालं ?—हरीणां सिंहानां रवेण शब्देन विलोलाः चञ्चला ये वारणा हस्तिनस्तैः गम्भीरम् आबद्धो जनितः सरसी भयानकरसान्वितः पुरुः महान् संरावः शब्दो यत्र, घोणाया नासिकायाः सम्पर्कात् सम्भवो यस्य तेन पङ्क्तेन आविला लिप्ताङ्गाः सुबला अत एव भरसङ्घा उरवी महान्ती वराहा यत्र ॥ २० ॥ भ०

एतानि सङ्कीर्णानि प्राकृततुल्यत्वात् ।

उच्चखनुरित्यादि । ततोऽवगाहादमन्तरं बाहुभिः परिरञ्चान् समाश्लिष्टान्

निष्पिष्टशेषमूर्ध्नः शृङ्गविकीर्णोष्णरश्मिनक्षत्रगणान् ॥ २१ ॥

सर्वं निरवद्यम् ।

तुङ्गमहागिरिसुभरा बाहुसमारुहभिदुरटङ्गा बहुधा ।

लवणजलबन्धकामा आरूढा अम्बरं महापरिणाहम् ॥ २२ ॥

बहुधवलवारिवाहं विमलायसगुरुमहासिदेहच्छायम् ।

बह्विहङ्गममालं हिमगिरिमिव मत्तकुरररवसम्बद्धम् ॥ २३ ॥

भूमिभूतः पर्वतान् कपिसङ्घा उच्चखनुः उत्खातवन्तः गमहनेत्युपधालीपः । निष्पिष्ट-
शेषमूर्ध्नः व्याप्तपातालमूलत्वात् चूर्णितनागराजमस्तकान् शृङ्गैः शिखरैः विकीर्णः
उष्णरश्मिः आदित्यो नक्षत्रगणश्च यैः । दिवं व्याप्य स्थितत्वात् सर्वं निरवद्यमिति, अत्र
प्राकृतस्याप्रयुक्तत्वात् ॥ २१ ॥ ज० म०

उच्चखनुरित्यादि । ततोऽवगाहानन्तरं कपिसङ्घाः कपिसमूहा बाहुभिः परि-
रञ्चान् समाश्लिष्टान् भूमिभूतः पर्वतान् उच्चखनुः उत्खातवन्तः । कौटुशाः ?—
निष्पिष्टाः चूर्णिताः शेषस्य अनन्तस्य मूर्धानो मस्तका यैः पातालमूलत्वात्, शृङ्गैः
शिखरैः विकीर्णो विच्छिन्न उष्णरश्मिः सूर्यो नक्षत्रगणश्च यैः दिवं व्याप्य स्थित-
त्वात् ॥ २१ ॥ भ०

तुङ्गेत्यादि । तुङ्गा उच्चा महान्तः परिणाहवन्ती ये गिरयस्तैः सुभरा जात-
भरणाः कपयः बाहुभिः समारुढा भिदुराः विदारणशीलाः टङ्गा उन्नतप्रदेशा यैः ते,
बहुधा अनेकप्रकारं लवणजलबन्धकामाः एवमेवं बह्व्यमिति जातेच्छाः, आरूढाः
अम्बरं महापरिणाहम् अप्रमेयदिविभागम् ॥ २१ ॥ ज० म०

तुङ्गेत्यादि । लवणजलस्य समुद्रस्य बन्धनं कामयन्तीऽभिलषन्ती वानरा अम्बरम्
आकाशम् आरूढाः । बहुधा अनेकप्रकारेण । कौटुशाः ?—तुङ्गैः उच्चैर्महद्भिः सपरिणाहैः
गिरिभिः सुभरा बहुभारान्विताः बाहुभिः समारुढा गृहीता भिदुरास्तेषां बाहु-
सम्बन्धात् स्वयमेव वा भिद्यमानाः टङ्गा उन्नतप्रदेशा यैः, छिद्भिर्विद इति कुरः, कर्म-
कर्तव्येव कुर इति केचित्, भिदुरी विदारणशील इत्यन्ये । कौटुशम् अम्बरं ?—महा-
परिणाहम् अप्रमेयदिविभागम् कामा आरूढा इति प्राकृते पदयोः सम्भिधेवेति पक्षे
सम्यग्भावः ॥ २२ ॥ भ०

छिद्भिर्त्यादि । बहुव्री धवला वारिवाहा यत्र अम्बरे, विमलायसः अयसो विकारः

चारुकलहंससङ्कुलमचण्डसञ्चारसारसाबद्धरवम् ।

सकुसुमकण्ठगन्धवहं समयागमवारिसङ्गविमलायामम् ॥ २४ ॥

सहसा ते तरुहरिणा गिरिसुभरा लवणसलिलबन्धारम्भे ।

तौरे गिरिमारुढा रामागमरुद्धसभयपरसञ्चारम् ॥ २५ ॥

एतानि चत्वारि सङ्कीर्णानि ।

गुरुरलघुर्महान् योऽसिः खड्गः तस्य यो देहः तस्य कायेव काया यस्य, बद्धा विरचिता विहङ्गमानां माला पङ्क्तिर्यत्र, मत्तानां कुरराणां रवेण सम्बद्धं युक्तम् अती हिम- गिरिमिव अम्बरम् आरुढा इति ॥ २३ ॥ ज० म०

बहुधवलीत्यादि । पुनः कौटुशम् अम्बरं ?—बहुवो धवला वारिवाहा मेघा यत्र, विमल आयासी लोहविकारी गुरुः महान् योऽसिः खड्गः तच्छरीरस्येव काया शोभा यस्य, बद्धा विरचिता सम्बद्धा वा विहङ्गमानां पक्षिणां माला पङ्क्तिर्यत्र, मत्तानां कुरराणां रवेण सम्बद्धं संयुक्तं हिमगिरिमिव हिमालयमिव ॥ २३ ॥ भ०

चारुकलीत्यादि । चारुभिः कलहंसैः सङ्कुलं व्याप्तम्, अचण्डसञ्चारैः शनैः सञ्चरद्भिः सारसैः आबद्धो रवो यस्मिन्, सकुसुमकणः सपुष्परणुगन्धवहो वायुर्यत्रेति, वहतीति वहिः कर्त्तव्यं च गन्धस्य वह इति सः । समयस्य प्रावृत्कालस्य य आगमः तेन यो वारिसङ्गः तेन प्रचालितत्वात् विमला आयासा यत्र, तत् अम्बरम् आरुढा इति ॥ २४ ॥ ज० म०

चारुकलीत्यादि । पुनः कौटुशम् अम्बरं ?—चारुभिः कलहंसैः राजहंसैः कादम्बैर्वा सङ्कुलं व्याप्तम् । “कलहंसस्तु कादम्बे राजहंसे नृपीक्षमे” इति विश्वः । अचण्डसञ्चारैः शनैः शनैः सञ्चरद्भिः सारसैः आबद्धो रचितो रवो यत्र सकुसुमकणः पुष्पावयव- सहितो गन्धवहो वायुर्यत्र, समयस्य वर्षाकालस्य आगमेन यो वारिसङ्गस्तेन प्रचालितत्वात् विमल आयासो देर्घ्यं यस्य, सम्प्रति मेघशून्यत्वात् ॥ २४ ॥ भ०

सङ्क्षेप्यादि । ते तरुहरिणाः शाखामृगाः गिरिभिः सुभराः सन्तः लवण- सलिलबन्धारम्भे समुद्रबन्धनारम्भे सहसा तत्क्षणं तौरगिरिं तटस्थितं पर्वतम् आरुढाः । अत्र संस्कृतपक्षे संहिताया अविवक्षितत्वात् तौरगिरिम् आरुढा इति नोक्तम्, अन्ये आरुढास्तौरगिरिमिति विपर्ययमस्य पठन्ति, तदयुक्तं—संस्कृतपक्षे असभावाद्यत्वं नास्ति, अती विसर्जनीयस्य सकार एव स्यात् । रामस्य य आगमस्तेन

ततः प्रणीताः कपियूथमुख्यैर्न्यस्ताः कृशानोस्तनयेन सम्यक् ।
 अकम्पन्नभ्रायनितम्बभागा महार्णवं भूमिभृतोऽवगाढाः ॥ २६ ॥
 निराख्यातनिरवद्यम् ।

रुद्धः सभयानां रिपूणां शत्रूणां सञ्चारी यत्र तीरगिरौ । राम आगत इति तत्र
 भयात् सञ्चारं त्यक्तवन्त इति ॥ २५ ॥ ज० म०

एतानि चत्वारि सङ्कीर्णानि ।

सहस्रत्यादि । ते तरुहरिणा वानरा गिरिभिः सुभरा महाभारान्विताः सन्ती
 लवणसलिलस्य समुद्रस्य बन्धारम्भे सहसा तत्क्षणं तीरे स्थितं गिरिम् आरुढाः ।
 कौटुम्भं गिरिं ?—रामस्य आगमेन रुद्धी निरस्तः सभयानां परेषां शत्रूणां संचारी यत्र ।
 तीरगिरौ राम आयात इति भयात् तत्र शत्रवो न संचरन्तीत्यर्थः । तीरे गिरिम्
 आरुढा इति पाठो बहुप्राचीनपुस्तके दृश्यते । आरुढास्तीरगिरिमिति पाठे प्राकृतं
 विसर्गलोपात् सङ्कीर्णत्वं न स्यात्, लुप्तविसर्गपाठे संस्कृतत्वभङ्ग इति मन्यमानाः
 प्रांचस्तीरे गिरिम् आरुढा इति तीरपदमसमस्तं गिरिपदेन च समासं कृत्वा विसन्धिं
 पठन्ति । यद्यपि वेक्स्वार्णोऽसि इति समासे नित्य एव सन्धिसंस्थापि णवाती डौरिति
 डित्करणेन सन्धेरनित्यत्वज्ञापनात् मात् स्वर्घावुक्त इति दर्शनाच्च समासेऽपि कचित्
 सन्धिर्न भवतीति बोध्यं, समासेऽपि कचिद्विसन्धिरिति पाणिनीयाः, इक्यासवर्णे
 नित्यसमासवर्जमिति क्रमदीश्वरसूत्रे नित्यसमासवर्जनात् विकल्पसमासेऽत्र पक्षे
 प्रकृतिभावः स्फुट एव, एवं परसञ्चारमित्यत्र परसञ्चारे इति पठित्वा तीरविशेषणं
 वदन्ति । तीरगिरिम् आरुढा इति पाठो न शुद्धश्चन्दो भङ्गात् ॥ २५ ॥ म०

एतानि चत्वारि सङ्कीर्णानि प्राकृतसमानत्वात् ।

तत इत्यादि । ततोऽनन्तरं भूमिभृतः पर्वताः कपियूथमुख्यैर्नीलादिभिः
 कृशानोस्तनयस्य नलस्य प्रणीताः अर्पिताः सन्तस्तैर्नैव कृशानुतनयेन सम्यक् साधु
 न्यस्ताः सन्तः महार्णवम् अवगाढाः अवष्टम्बवन्तः, अकम्पाः स्थिरा ब्रह्मायनितम्बानां
 भागा येषां ते, ब्रह्मो मूलम् इषिजजिदी उष्यविभ्यो नगित्यधिकृत्य बर्ध्नाधि बुधो
 चेत्यौषादिकी नक् । इदं निराख्यातं तिङन्तपदाभावात् निरवद्यञ्च प्राकृताभावात् ॥
 २६ ॥ ज० म०

तत इत्यादि । तदनन्तरं कपियूथमुख्यैर्नीलादिभिः प्रणीताः दत्ताः कृशानीः
 अप्रेक्ष्यनयेन नलेन सम्यक् साधु न्यस्ता अर्पिता भूमिभृतः पर्वताः महार्णवम् अव-

तेनेऽद्रिबन्धो ववधे पयोधिस्तुतोष रामो मुमुदे कपीन्द्रः ।

तत्रास शत्रुर्दृष्टे सुवेलः प्रापे जलान्तो जह्वषुः प्लवङ्गाः ॥२७॥

एकान्तराख्यातनिरवद्यम् ।

भेमुर्ववल्गुर्ननृतुर्जज्जुर्जगुः समुत्पुप्लु विरे निषेदुः ।

गाढाः आच्छादयामासुः ! कौटुशाः ?—अकम्पाः अकम्पनशीलाः स्थिरा ब्रध्मायनितम्भ-
भागा येषां “मूलं ब्रध्मोऽङ्घ्रिनामकः” इत्यमरः । बुध्यो ङ वेदने नाम्नान्ये तिक् चेति क्तः,
बृ धु ङ् ल वडौ इत्यस्मात् क्त इति केचित्, ब्रध्नशब्दोऽपि दृश्यते । अयं शृङ्गः, नितम्बी
मध्यम् । निराख्यातमाख्यातप्रत्ययरहितं निरवद्यं केवलसंस्कृतत्वात् तालव्यशादि-
मत्त्वात् ॥ २६ ॥ म०

तेन इत्यादि । अद्रिबन्धस्तेने शनैर्विस्तारं गतः । अत एव ववधे पयोधिर्वह्निं गतः,
गिरिभिः पूर्यमाणोदरत्वात् तीरं प्लावयति स्म । तुतोष रामस्तुष्टवान् सुकरम्
इदानीं शक्रव्यापादनमिति । मुमुदे कपीन्द्रः हृष्टवान् प्राप्नो मे प्रत्युपकारकाल इति ।
तत्रास शत्रुः त्रासमुपगतः सेतुं बद्धवान् इदानीम् आयाती राम इति । दृष्टे सुवेलः
ढौकमानैः सर्वैः दृष्टः जलान्तश्च प्रापे प्राप्तः ततो जह्वषुः हृष्टाः प्लवङ्गा स्वाम्यादेशः
सम्पादित इति । एतदेकान्तराख्यातं सुबन्तपदैर्व्यवधानात् निरवद्यं च प्राकृता-
भावात् ॥ २७ ॥ ज० म०

तेन इत्यादि । अद्रीणां बन्धस्तेने वानरैर्विस्तारितः । पयोधिः ववधे वह्निं गतः,
पर्वतैः पूर्यमाणत्वात् तीरं प्लावितवानित्यर्थः । रामस्तुतोष तुष्टः सुकरम् इदानीं
शत्रुव्यापादनमिति मत्वा । ‘कपीन्द्रः सुग्रीवो मुमुदे हृष्टः प्राप्नो मे प्रत्युपकारकालः
इति मत्वा । शत्रुः दशाननः तत्रास भीतः, अत्रापि राम आगत इति मत्वा । सुवेलो
दृष्टे वानरैर्दृष्टः यतो जलस्थान्तोऽवसानं प्रापे प्राप्तः । अत एव प्लवङ्गा वानरा जह्वषुः
हृष्टाः स्वाम्यादेशः सम्पादित इति मत्वा । एतदेकान्तराख्यातं स्वाद्यन्तपदैर्व्यवधानात्
निरवद्यं च प्राकृताभावात् ॥ २७ ॥ भ०

भेसुरित्यादि । ते पारं प्राप्य केचित् प्रदेशदर्शनीत्सुकाः भेमुः भान्ताः अन्ये
ववल्गुः तोषं गतवन्तः ; उख उखीत्यत्र वल्गातिर्गतौ पठ्यते । केचित् अतिहर्षात् ननृतुः ।
अन्ये रावणपराक्रमान् न्यक्कुर्वन्तो जज्जुः हसितवन्तः बुभुक्षया वा फलानि
भक्षितवन्तः, जज्ज भक्षहसनयोः । केचित् जगुः गायन्ति स्म । केचित् समुत्पुप्लु विरे उत्-

आस्फोटयाच्चक्रुरभिप्रणेदू रेजुर्ननन्दुर्विययुः समीयुः ॥ २८ ॥

आख्यातमाला ।

गिरिपङ्कचारुदेहं कक्कोललवङ्गबद्धसुरभिपरिमलम् ।

बहुबहलोत्तरङ्गं परिसरमारूढमुद्धरं लवणजलम् ॥ २९ ॥

प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छन्ति स्म । केचित् भान्ता निषेदुः निषन्ताः । केचित् आस्फोटयाच्चक्रु-
र्वयं युध्याम इति आस्फोटं कुर्वन्तीति ख्यन्तास्त्रिध्याम् । केचित्तीषादभिप्रणेदुः सुष्ठु
नादितवन्तः । केचित् रेजुः दौमवन्तः । केचित् ननन्दुर्वयम् ईदृशं कर्म कृतवन्त इति ।
अन्ये विययुः इतस्ततो गच्छन्ति स्म । केचित् समीयुः एकत्र सङ्गताः । आख्यातमालेति
तिङ्न्तमाला ॥ २८ ॥ ज० म०

भेमुर्गिर्यादि । सेतुना पारं प्राप्य केचित् भेमुः प्रदेशदर्शनोत्सुका इतस्ततो
गताः । अपरे ववल्गुः वल्गितवन्तः वल्गु व्रजे अनेकार्थत्वात् हर्षादिहेतुकप्रलापार्थेऽपि
वर्तते । अन्ये नष्टतुः हर्षात् नृत्यं चक्रुः । अन्ये जजन्तुः फलानि भक्षितवन्तः, हर्षात्
हसितवन्तो वा, जज्ज भक्षहसनयोः । केचित् जगुः गायन्ति स्म । केचित् समुत्पुष्पुविरि
उत्पुष्पु गतवन्तः । केचित् निषेदुः अमापनीदनार्थम् उपविष्टाः । केचिदास्फोटमहङ्कारं
चक्रुः । लीः कृत्याख्याने जिः । अन्येऽभिप्रणेदुः पुरीसान्निध्ये शब्दं चक्रुः, केचित् रेजुः
पुष्पादिना शोभितवन्तः । अन्ये ननन्दुः कृतकृत्यत्वात् हर्षं प्राप्ताः । केचित् विययुः
यूयादन्यत्र गताः कौतुकात् । अपरे समीयुः एकत्र सङ्भूय स्थिताः । आख्यातमालेति
पुष्पतुल्यानां क्रियापदानां यथेनात् उपसर्गस्य लिङ्गत्वेऽपि पृथक् स्थितत्वाभावात्
क्रियाधीतकत्वे नाख्याततुल्यतया व्यपदेशः ॥ २८ ॥ भ०

गिरौत्यादि । गिरौणां प्रक्षिप्यमाणानां यः पङ्कः गैरिकादिधातुकर्दमः तेन
चारुदेहं, कक्कोललवङ्गाभ्यां बद्धः सुरभिः परिमली गन्धी यस्मिन्, बहुवः प्रभूता बहुलाः
स्थूला उरवः उच्चास्तरङ्गा यस्य तत्, ईदृशं लवणजलम् उद्धरम् उद्धृतं कर्तृभूतं
परिसरं तटम् आरूढं सेतुना निवारितगतित्वात् ॥ २९ ॥ ज० म०

गिरिपङ्केत्यादि । लवणजलं कर्तुं परिसरं पर्यन्तभुवं तटम् आरूढं प्राप्य सेतुना
निवारितगतित्वात् । कौदृशं जलं ?—गिरौणां प्रक्षिप्यानां यो गैरिकादिधातुपङ्कस्तेन
चारु देहं यस्य वथाननरोत्पादनात्, कक्कोलैर्लवङ्गैश्च गन्धद्रव्यविशेषैः बहु रचितः
सुरभिः परिमली विमर्दीत्यो गन्धी यत्र, बहुवः प्रचुरा बहुलाः स्थूला उरव उच्चाः

लीलं कूलाभिगमे खे तुङ्गामलनिबद्धपुरुपरिणाहम् ।

सुरगङ्गाभरणसहं गिरिवन्धवरेण लवणसलिलं रुद्धम् ॥ ३० ॥

आरूढञ्च सुवेलं तरुमालाबन्धहारिगिरिवरजालम् ।

रावणचित्तभयङ्करमापिङ्गललीलकेसरं रामबलम् ॥ ३१ ॥

तरङ्गा यस्य, उद्धरं मर्यादामतिक्रान्तम् । प्राकृते कङ्कालशब्दस्य नानुस्वारविधिः, कङ्कालशब्दस्यैव तत्रोक्ते खात् ; यत्तु कर्पूरमञ्जरीयां कङ्कालीकुलं कुपित इति तत्रापि कङ्कालीत्येव पठनीयं—लेखकप्रमादादनुस्वारपाठः, वैकल्पिकोऽप्यनुस्वार इत्यन्ये ॥ २८ ॥ भ०

लीलमित्यादि । कूलाभिगमे तटागमने लीलं चञ्चलं, खे आकाशे तुङ्गञ्च तदमलञ्चेति तुङ्गामलं निबद्धः संयुक्तः पुरुः महान् परिणाही यस्य तुङ्गामलञ्च तन्निबद्ध-पुरुपरिणाहञ्चेति । विर्यति आरोहपरिणाहाभ्यां युक्तमित्यर्थः । सुरगङ्गायाः मन्दाकिन्याः यद्भरणं पूरणं तत्र सहं शक्तं, तादृशं लवणजलं गिरिवन्धवरं सतुना रुद्धम् ॥ ३० ॥ ज० म०

लीलमित्यादि । गिरिवन्धवरेण सतुना लवणजलं रुद्धम् । कौटुशं ?—कूलाभिगमे तटागमने लीलं चञ्चलं, खे आकाशे, तुङ्गञ्च तदमलञ्चेति तुङ्गामलं, निबद्धः संयुक्तः पुरुः महान् परिणाही विशालता यस्य, तुङ्गामलञ्च तत् निबद्धपुरुपरिणाहञ्चेति विग्रहः । खे आरोहपरिणाहाभ्यां युक्तमित्यर्थः । सुरगङ्गाया मन्दाकिन्याः पूरणे समर्थं विवृण्वतात् । प्राकृते कूलाभिगमे इत्यव भकारस्य हकारो न भवति, प्रायो-ग्रहणात् ॥ ३० ॥ भ०

आरूढमित्यादि । रामबलं तटे स्थित्वा आरूढञ्च, सुवेलं पर्वतं, चकारस्य प्राकृते स्वरशेषता न भवति, पदमध्यान्तयोरवर्त्तमानत्वात् । तरुमालाया य आबन्धः तेन हारि मनस्तुष्टिकरं तादृशं गिरिवराणां पर्यन्तगिरौणां जालं यस्य सुवेलस्य । रावणचित्तस्य भयङ्करं रामबलम् आपिङ्गलानि लीलानि केसराणि यस्य तदिति ॥ ३१ ॥ ज० म०

आरूढमित्यादि । रामबलं समुद्रम् उत्तीर्य सुवेलं पर्वतम् आरूढम् । चकारस्य प्राकृते लीपो न भवति, पदमध्यान्तयोरवर्त्तमानत्वात् । कौटुशं सुवेलं ?—तरुमालाया आबन्धेन वेष्टनेन हारि मनीहारि पर्यन्तगिरिवरजालं यस्य यत्र वा । रामबलम्

लङ्कालयतु मुलारवसुभरगभीरीरुकुञ्जकन्दरविवरम् ।

वीणारवरससङ्गमसुरगणसङ्कुलमहातमालच्छायम् ॥ ३२ ॥

सरसबहुपल्लवाविलकेसरहिन्तालवह्वहलच्छायम् ।

ऐरावणमदपरिमलगन्धवहावहदन्तिसंरम्भरसम् ॥ ३३ ॥

कीदृशं ?—रावणचित्तस्य भयजनकम्, आपिङ्गलानि लीलानि चञ्चलानि केसराणि यस्य । केसरशब्दो दन्त्यमर्थः ॥ ३१ ॥ भ०

लङ्केत्यादि । लङ्कालयानां राक्षसानां यस्तु मुली महानारवः तेन सुभराः परिपूर्णाः गम्भीरीरुकुञ्जा गम्भीरमहागङ्गानि कन्दरविवराणि च यत्र सुवेर्न, वीणारवे यो रसस्तृणा तेन सङ्गमः समागमो येषां सुरगणानां ते सुरगणार्थेति तैः सङ्कुला व्याप्ता महातमालच्छाया यत्रेति ॥ ३२ ॥ ज० भ०

लङ्केत्यादि । कीदृशं ?—लङ्कालयानां राक्षसानां यस्तु मुली महानारवस्तेन सुभराणि परिपूर्णानि गम्भीराणि उरुणि महान्ति कुञ्जानि कन्दराणि विवराणि च यस्य यत्र वा, वीणारवस्य रसेनेच्छया यः सङ्गमः परस्परमिलनं तेन हेतुना सुरगणैः सङ्कुला व्याप्ता महातमालतच्छाया यत्र, वीणारवरसेन सङ्गमी येषां सुरगणानामित्यर्थे ॥ ३२ ॥ भ०

सरसीत्यादि । सरसाः सार्द्राः ये बहवः पङ्क्तवाः तैः आविला अन्धकारिता ये केसरवृक्षाः हिन्तालवृक्षाश्च तैः बद्धा बहला घना क्राया यत्र । सुवेर्न ऐरावणस्य ऐरावतस्य हस्तिनी मदपरिमली यस्मिन् गन्धवहे, तादृशेन गन्धवहेन बद्धी दन्तिनां हस्तिनां संरम्भरसः क्रीधरसी यत्रेति, ऐरावण ऐरावत इत्युभयमपि प्राकृते साधु ॥ ३३ ॥ ज० भ०

सरसीत्यादि । पुनः कीदृशं सुवेर्न ?—सरसैः स्निग्धैः बहुभिः पङ्क्तैः आवुला व्याप्ताः केसरा हिन्तालाश्च वृक्षाः तैः बद्धा जनिता बहला निविडा क्राया यत्र, पङ्क्तवाविलकेसरंति पाठे—आविला अन्धकारिताः ऐरावणसम्बन्धिनी मदस्य परिमली यत्र, तादृशेन गन्धवहेन बद्धी जनिती दन्तिनां क्रीधरसी यत्र, ऐरावत ऐरावण इत्युभयं प्राकृते साधु । यद्यप्यकारस्य प्राकृते नित्यमीकारादेश उक्तस्तथापि ऐदीना च केषाञ्चिदत्यक्तत्वात् तन्मते नेदमुदाहृतम्, अधके उरुण कौ अध-मिति ॥ ३३ ॥ भ०

तुङ्गतच्छायाकृद्दकोमलहरिहारिलोलपङ्गवजालम् ।

हरिणभयङ्करसकुसुमदावसमच्छविविलोलदाडिमकुञ्जम् ॥ ३४ ॥

कलहरिकण्ठविरावं सलिलमहाबन्धसङ्कुलमहासालम् ।

चलकिसलयसम्बद्धं मणिजालं सलिलकणमयं विवहन्तम् ॥ ३५ ॥

तुङ्गेत्यादि । तुङ्गतच्छाया क्वाया तस्यां रीहन्तीति इगुपधलक्षणः कः, तुङ्गतच्छायाकृद्दः विटपाः, तेषां कीमलं हरिहरितं हारि तुष्टिकरं लीलं पङ्गवजालं यत्र, हरिणानां भयङ्करो दावसदृशत्वात् सकुसुमा दावसमच्छवयः दावाग्रितुल्याः लीलदाडिमकुञ्जा यत्र ॥ ३४ ॥ ज० म०

तुङ्गेत्यादि । पुनः कौटुशं सुवेलं ?—तुङ्गानां तरुणां क्वायासु कृद्दं जातम् अत एव कीमलं स्रुद्दं हरिहरं हारि मनीहरं लीलं चञ्चलं पङ्गवानां जालं समूही यत्र, हरिणानां भयङ्करो दावसादृश्याद्भयजनकः सकुसुमः पुष्पैः सह वर्तमानः, अत एव दावेन वनाग्निना समा क्विसुल्यकान्तिः विलीलः चञ्चली दाडिमकुञ्जी यत्र, अग्निशिखापि लीला भवति “दवौ दावौ वनारण्यवक्रौ” इत्यमरः । कृद्दंरिजुडत्वात् कृद्दंजाग्रौञ्ज इति कः । पङ्गववासमिति केचित् पठन्ति । तदा संस्कृते बालशब्दस्य नवार्थस्य विशेषणस्य परनिपातोऽभिधानात् कर्तुं शक्यते । प्राकृते तु पूर्वनियम एव । तस्मात् पङ्गवं बलति धरयतीति डात् षण्ति षण् । प्राकृते क्विशब्दे वकारलोपी न भवति, तत्र प्रायीयहणात् । दाडिमैत्यत्र दालिमेति क्वचित् पाठः, संस्कृते डलयी रलयीरैक्यमिति परः, स्वमते मनीषादित्वात् ताद्रूप्यं, प्राकृते डी ल इति लत्वं क्वचिन्न भवति, तत्र प्रायीयहणात् ; हेमचन्द्रेण तु टवर्गस्य वा ल इत्युक्त्वा दाडिमं दालिममित्युदाहृतम् ॥ ३४ ॥ म०

कलैयादि । कली मनीहरः हरीणां कण्ठविरावी यत्र, सलिलस्य यी महाबन्धः तेन सङ्कुला महान्तः सालाः सालवृक्षा यत्र, चलकिसलयेषु सम्बद्धं संलग्नं सलिलकणमयं सलिलकणरूपं मणिजालं मणिसमूहमिव विवहन्तं धारयन्तम् ॥ ३५ ॥ ज० म०

कलैयादि । पुनः कौटुशं सुवेलं ?—कलीऽव्यक्तमधुरी हरिः सिंहस्य कण्ठविरावी यत्र, सलिलमहाबन्धेन सेतुना सङ्कुलाः पयीव्याप्ता महान्तः सालवृक्षा यत्र, चञ्चलैः किसलयैः पङ्गवैः संयुक्तं मणिजालं विवहन्तं विशेषेण धारयन्तम् । मणिजालं कौटुशं ?—सलिलकणान् मिनीति अतिस्निग्धत्वात् प्रक्षिपतीति पचादित्वादन, सलिलकणाः

तुङ्गमणिकिरणजालं गिरिजलसङ्घट्टबद्धगम्भीररवम् ।
 चारुगुहाविवरसभं सुरपुरसमममरचारणसुसंरावम् ॥ ३६ ॥
 विमलमहामणिटङ्कं सिन्दूरकलङ्कपिञ्जरमहाभित्तिम् ।
 वीरहरिदन्तिसङ्गमभयरुद्धविभावरीविहारसमीहम् ॥ ३७ ॥
 समहाफणिभीमविलं भूरिविहङ्गतुमुलोरुघोरविरावम् ।
 वारणवराहहरिवरगोगणसारङ्गसङ्कुलमहासालम् ॥ ३८ ॥

प्रसूता यवेति वा अभिधानात् प्रसूतवृत्तेः मयट्, सलिलसालकिसलयशब्दा दन्त्या-
 न्विताः ॥ ३५ ॥ भ०

तुङ्गेत्यादि । तुङ्गमणीनां किरणजालं यवेति, गिरिजलानि निर्भरजलानि
 तेषां यः सङ्घट्टः परस्परसंश्लेषत्वेन बद्धो गम्भीरो रवो यत्र, चारु गुहाविवरमेव सभा
 शाला यत्र, अमरचारणानां गन्धर्वाणां गायतां शोभनः संरावो यत्र, अत एव अमर-
 पुरसमम् ॥ ३६ ॥ ज० म०

तुङ्गमणीत्यादि । पुनः कौटुशं ?—तुङ्गं मणिकिरणजालं यत्र, गिरिजलानां
 सङ्घट्टेन मिथोऽभिघातेन बद्धो जनितो गम्भीररवो यत्र, चारु गुहाविवरमेव सभा
 गृहं यत्र, अमरचारणानां गन्धर्वाणां शोभनः संरावो यत्र, अत एव अमरपुरस्य समान-
 मिति ॥ ३६ ॥ भ०

विमलित्यादि । विमलमहामणीनां पद्मरागादीनां टङ्काः छेदा यत्र, अतश्च
 सिन्दूरकलङ्केन लाञ्छनेन पिञ्जरा इव महाभित्तयो यस्य, वीराणां हरीणां दन्तिनाश्च
 यः सङ्गमोऽन्योन्यगमनं तस्मात् यङ्गयं तेन रुद्धा निवारिता विभावर्यां विहारसमीहा
 विहरणेच्छा यत्र ॥ ३७ ॥ ज० म०

विमलित्यादि । पुनः कौटुशं सुवेत् ?—विमला महामणीनां टङ्काः छेदा यत्र,
 अत एव सिन्दूरस्य कलङ्केन लाञ्छनेन पिञ्जरा महाभित्तयो यत्र, वीराणां हरीणां
 सिंहानां दन्तिनाश्च यः सङ्गमो मिथः संसर्गः तस्मात् भयेन रुद्धा निरस्ता विभावर्यां
 रात्रौ विहारसमीहा विहरणेच्छा यत्र, विभावर्याः पुंशल्या विहारसमीहा यवेति वा,
 विभावरी हरिद्रायां कुट्टिन्यां चन्द्रयोषितीति विद्मः । प्राकृते भकारस्य हकारो न
 भवति तत्र प्रायोऽङ्गत्वात् ॥ ३७ ॥ भ०

समहाफणीत्यादि । समहाफणीनि अत एव भीमानि विलानि विवराणि यत्र, मूरीणां

चलकिसलयसविलासं चारुमहीकमलरेणुपिञ्जरावसुधम् ।

सकुसुमकेसरबाणं लवङ्गतक्तकणवल्ग्वरीवरहासम् ॥ ३८ ॥

अमलमणिहेमटङ्कं तुङ्गमहाभित्तिरुद्धरूपङ्गमम् ।

अमरारूढपरिसरं मेरुमिवाविरलसरसमन्दारतरुम् ॥ ४० ॥

विहङ्गानां तुमुलीऽनेकप्रकार उरुर्महान् घोरो रौद्री विरावो यव, वारणादिभिः
स्क्वधकषणार्थिभिः सङ्कुला महासाला यव ॥ ३८ ॥ ज० म०

समहाफणौत्यादि । पुनः कौटुशं सुवेलं ?—महाफणिसहितानि अत एव भीमानि
विलानि विवराणि यव, भूरीणां बहूनां विहङ्गानां तुमुलीऽनेकरूपी व्याकुलो वा
उरुर्महान् घोरो रौद्री विरावो यव, हस्तिभिः शूकरैः सिंहवरैः गोगर्भैः हरिणैश्च
सङ्कुलाः स्क्वधकण्डूयनार्थं व्याप्ता महान्तः सालवृक्षा यव । नास्म्यन्ये तिक् चेति सत्तेरेण
प्रत्ययः सारङ्गो दन्त्यादिः ॥ ३८ ॥ भ०

चलेत्यादि । चलैः किसलयैः हस्तैरिव सविलासं प्रारब्धवृत्त्यं, चारुणां महौ-
कमलानां स्थलपद्मानां रेणुभिः पिञ्जरा वसुधा यव, सकुसुमा केसराः बाणाश्च यव,
लवङ्गतरोः तरुणा या वल्ग्व्यः प्ररोहाः ता एव वरी हासी विकाशाख्यी यव ॥
३८ ॥ ज० म०

चलेत्यादि । पुनः कौटुशं सुवेलं ?—चञ्चलैः किसलयैः हस्तैरिव सविलासं
प्रारब्धवृत्त्यमिव, चारुमहीकमलानां शोभनस्थलपद्मानां रेणुभिः पिञ्जरा वसुधा यव,
सकुसुमाः केसराः पद्मागा बाणा भिण्टी यव, लवङ्गतरोः तरुणा वल्ग्व्या मञ्जूर्या
वरः श्रेष्ठी हासी विकाशी यव । एतेन लवङ्गतरोः नायकत्वं मञ्जूर्याश्च नायिकत्वं
व्यञ्जम् ॥ ३८ ॥ भ०

अमलेत्यादि । अमलमणीनां हेमादीनां टङ्काः छेदा यव, तुङ्गा उच्चा महती
विस्तारवती या भित्तिः तथा रुद्धी रुक्णां मृगाणां पङ्कगमः पङ्केन गमनं यव ।
गमेर्यं हेत्यादिना अप् । वङ्कगम इति पाठान्तरम् । तत्र वङ्कः कुटिली गमी यव ।
वकि कौटिल्ये इत्यस्य रूपम् । अमरैः आरूढाः परिसराः तटा यव । अविरलाः सरसा
मन्दारतरवी देववृक्षा यव तम्, इत्थं मेरुमिव ॥ ४० ॥ ज० म०

अमलमणीत्यादि । पुनः कौटुशं सुवेलम् ?—अमलानां निर्मलानां मणीनां
हेमाश्च टङ्काः छेदा यव, पूर्वं मणिटङ्कमात्रमुक्तं सम्यग्युभयटङ्क इति भेदः, किंवा

फलभरमन्यरतरुवरमविदूरविरुद्धहारिकुमुमापीडम् ।

हरिणकलङ्कमणिसम्भवबहुवारिसुभरगम्भीरगुहम् ॥ ४१ ॥

जलकामदन्तिसङ्कुलसहेमरसचारुधवलकन्दरदेहम् ।

अङ्कुरोहसमच्छविरुग्गणसंलीढतरलहरिमणिकिरणम् ॥ ४२ ॥

अमला मणयो यवेति वियहः, तुङ्गा उञ्चा महती विसीर्णा या भित्तिः तथा रुद्धी
रुक्णां मृगविशेषाणां पङ्क्तिं गमो गमनं यव । वङ्कगममिति पाठे—वङ्कः कुटिली गमी
यव, वकिङ् कौटिल्ये इत्यस्य रूपम् । अमरैः आरुढः परिसरः पर्यन्तभूर्यस्य, अविरला
घनाः सरसा मन्दारतरवी देवतृचा यव, अत एव मेरुमिव ॥ ४० ॥ भ०

फलत्यादि । फलभरेण मन्यरा ईषन्नताः तरवरा यव, अविदूरे विरुद्धा हारिणः
कुमुमापीडा यव, पुष्पस्तवकानां हसयाह्लातात्, हरिणकलङ्कमणिः महाचन्द्रकान्तः
तन्मात् सम्भवी यस्य बहुवारिणः तेन सुभराः परिपूर्णा गम्भीरा गुहा यस्य । अत्र,
मणिसहस्रया वारिमहत्त्वात् गम्भीरगुहापूरणमिति ॥ ४१ ॥ ज० म०

फलभरेत्यादि । पुनः कौटुम्भं सुवेलं ?—फलभरेण मन्यरा ईषन्नताः तरवरा यव,
अविदूरे समीपे विरुद्धा उत्पन्ना हारिणी मनीहराः कुमुमापीडाः पुष्पस्तवका यव,
हरिणकलङ्कमहामणैः चन्द्रकान्तात् सम्भवी येषां तादृशैः बहुभिः वारिभिः सुभराः
परिपूर्णा गम्भीरगुहा यस्य, मणिबाहुल्येन वारिबाहुल्यं तेन गम्भीरस्थानपूरणम् । प्राकृते
आपीडशब्दे पकारस्य वकारादेश ईकारस्य लोपी भवति । यथा आबड इति, तथापि
बहुलाधिकारात् न भवति ॥ ४१ ॥ भ०

जलेत्यादि । जलमेतत् इत्येवं कामैः दन्तिभिः सङ्कुलाः सहेमरसाः सह हेम-
रसेन वर्त्तमानाः चारवः शोभनाः धवलाः कन्दरदेहाः कन्दरसन्निवेशा यव, रीहणं रीहः
अङ्कुरात् रीही यस्य शस्यस्य तेन समच्छवयस्तुल्यवर्णां रुक्मिणाः तैः संलीढाः तरलाः
चञ्चला हरिमणिकिरणा मरकतमयूखा यव ॥ ४२ ॥ ज० म०

जलकामेत्यादि । पुनः कौटुम्भं सुवेलं ?—जलं कामयन्ते इति जलकामा हस्तिनः
तैः सङ्कुला व्याप्ताः सहेमरसाः सुवर्णपारदसहिताः चारवः शोभना धवलाः मुक्ताः
कन्दरदेहा गुहासन्निवेशा यव, अङ्कुरात् रीहः सम्भवी यस्य शस्यस्य अङ्कुरस्य प्ररीही
वा तेन समच्छवयस्तुल्यवर्णाः अत एव भ्रमात् रुक्णां मृगविशेषाणां गणैः संलीढा
जिह्वया सृष्टाः तरलाः चञ्चला हरिमण्यनाम् इन्द्रनीलमण्यनां किरणा यव । हरिशब्दी
हरितपर्यायः ॥ ४२ ॥ भ०

गाढसमीरणसुसहं भीमरवोत्तुङ्गवारिधरसङ्घट्टम् ।

धवलजलवाहमालासम्बन्धाबद्धहिमधराधरलीलम् ॥ ४३ ॥

लवणजलबन्धसरसं तरुफलसम्पत्तिरुद्धदेहायासम् ।

लङ्कातोरणवारणमारूढं समरलालसं रामबलम् ॥ ४४ ॥

गाढेत्यादि । गाढो महान् यः समीरणः तं सुसह्य इति मूलविभुजादित्वान् कः, भीमरवाः तुङ्गा ये वारिधरा तेषां सङ्घट्टी यच्च, धवला ये जलवाहा तेषां मालया यत्सम्बद्धं यः सम्बन्धः सम्बन्धनं भावे क्तः, तेन करणभूतेन आबद्धा अनुकृता हिमधराधरस्य हिमवतो धराधरस्य लीला विधमो येन तं सुवेलम् आरूढम् ॥ ४३ ॥ ज० म०

गाढमित्यादि । पुनः कौटुशं सुवेलं ?—गाढो महान् यः समीरणी वायुः तस्य सुसहं पचादित्वादन, अतिस्थिरत्वात् भीमरवा उत्तुङ्गाश्च ये वारिधरा मेघाः तेषां सङ्घट्टः संश्लेषी यच्च । भीमरवेति उत्तुङ्गेति सङ्घट्टविशेषणं वा । रवोत्तुङ्गेत्यच्च यद्यपि प्राकृते लोपीऽच इत्यनेन अचि परे अची लोपे रवोत्तुङ्गेति स्यात्, तथापि बहुलाधिकारात् नास्ति लोपः । धवलानां मेघानां मालया यत्सम्बद्धं भावे क्तः । सम्बन्धेति क्वचित् पाठः । तेन करणभूतेनाबद्धा कृता हिमधराधरस्य हिमालयपर्वतस्य लीला विधमो येन, तं सुवेलमारूढं रामबलमिति सम्बन्धः ॥ ४३ ॥ भ०

त्रयोदशश्लोकैरादिकुलकम् ।

रामबलं कौटुशमित्याह

लवणेत्यादि । लवणजलबन्धाद्धेतोः सरसं सहर्षं, तरुफलसम्पत्त्या रुद्धोऽपनीतः देहायासः क्षुत्पीडा यस्य, लङ्कातोरणस्य वारणं निषेधकम्, आलीलं चञ्चलं समरलालसं रणसदृशं रामबलं तं सुवेलमारूढमिति पूर्वेषां योज्यम् ॥ ४४ ॥ ज० म०

लवणेत्यादि । रामबलम् आरूढं सुवेलमिति पूर्वोक्तमिहापि योज्यम् । विशेषाभिधानाय पुनरुक्तस्यादोषत्वात् । आरूढमित्यत्रालीलमिति पाठे—रामबलं समरलालसं जातमित्येवं साध्यम् । कौटुशं रामबलं ?—लवणजलबन्धात्सरसं सहर्षं, तरुफलसम्पत्त्या रुद्धोऽपनीतो देहायासो बुभुक्षापीडा यस्य । तरुफलसम्पत्तिरुद्धदेहाभोगमिति क्वचित् पाठः, तदा भोगशब्दस्य प्राकृते गकारलोपी न भवति, प्रायो-यङ्गत्वात् । लङ्कायास्तोरणस्य वहिर्द्वारस्य वारणं निषेधकं किं वा सुवेलमारूढम्

उरुपणववेणुगुञ्जाभीरौपेरीरुभल्लरीभीमरवम् ।

ढक्काघण्टातुमुलं सन्नद्धं परबलं रणायाससहम् ॥ ४५ ॥

आरूढबाणघोरं विमलायसजालगूढपीवरदेहम् ।

चञ्चलतुरङ्गवारणसङ्घट्टावड्यचारुपरिणाहगुणम् ॥ ४६ ॥

असितोमरकुन्तमहापट्टिसभल्लवरबाणगुरुपुरुमुसलम् ।

वीररसालङ्कारं गुरुसञ्चारहयदन्तिसमहीकम्पम् ॥ ४७ ॥

लङ्कातीरणं रावणतुल्यं बहिर्द्वारस्थितहस्तिनं वा आरूढमित्यन्वयः । समरे लालसा मङ्गतीक्षा यस्य ॥ ४४ ॥ भ०

तस्मिन्नारूढे परबलं सन्नद्धमित्यं प्रवृत्तमित्यर्थः । इत्यम् कथं तदाह

उरुपणवेत्यादिना । उरुपणवादीनां भीमो रवो यस्मिन् परबले तत्र । उरुपणवो महान् पणवः, पेला वायविशेषः, उरुभल्लरी मङ्गती भल्लरी । ढक्काघण्टयोस्तुमुलः संमूर्च्छितः शब्दो यवेति रणायाससहं रणक्षेशसहम् ॥ ४५ ॥ ज० म०

उरुपणवेत्यादि । परस्य रावणस्य बलं सन्नद्धं युद्धायोद्यतमित्यर्थः । कौटुशम् ?—उरुणां पणवादीनाम् उरुभल्लर्याश्च भीमो रवो यत्र, समौ पणवकर्दलौ “गुञ्जापि पटङ्गे प्रोक्ता काकबल्यां कलध्वनौ” इति विग्रहः । ढक्कानां घण्टानाञ्च तुमुलः संमूर्च्छितः शब्दो यत्र, रणायाससहं संग्रामक्षेशसहम् ॥ ४५ ॥ भ०

आरूढेत्यादि । धनुषि आरूढबाणत्वात् घोरं परबलं विमलिनायसजालेन वर्मणा गूढच्छन्नः पीवरः स्थूलो देहो यस्य, चञ्चलानां तुरङ्गाणां वारणानाञ्च यः परस्परसङ्घट्टः श्लेषणं तेन आवड्यशरः परिणाहगुणः विस्तार एव गुणो यस्य, तत् परबलं सन्नद्धम् ॥ ४६ ॥ ज० म०

आरूढेत्यादि । कौटुशं परबलम् ?—आरूढम् अर्थात् धनूषि बाणा यस्य तच्च तत् घोरं रौद्रञ्चेति विग्रहः ; आरूढो बाणो यत्र, तेन धनुषा घोरं वा । विमलिन अयोविकारेण वर्मणा कवचेन गूढ आच्छादितः स्थूलो देहो यस्य । वर्मेत्यत्र जालपदं पठित्वा विमलिनायसेन जालतुल्येन सन्नाहनेत्यन्वे प्राहुः । चञ्चलानां तुरङ्गाणां हस्तिनाञ्च यः सङ्घट्टः संश्लेषणेनावड्यशरुपरिणाहगुणो यत्र ॥ ४६ ॥ भ०

असीत्यादि । अस्यादीनां वरबाणपर्यन्तानां इन्द्रः, तैः अस्यादिभिः गुरु अनभिभवनीयं पुरु मङ्गत् मुसलं यत्र, अस्यादि गुरु च तत् पुरुमुसलं चेति,

ते रामेण सरभसं परितरला हरिगणा रणसमारम्भे ।

रुद्धा लङ्कापरिसरभूधरपरिभङ्गलालसा धीररवम् ॥ ४८ ॥

युग्मकम् ।

जलतीरतुङ्गतखरकन्दरगिरिभित्तिकुञ्जविवरावासम् ।

भीमं तरुहरिणबलं सुसमिद्धहिमारिकिरणमालालोलम् ॥ ४९ ॥

यत्र सः वीररस एव अलङ्कारी यस्य, गुरुः सञ्चारी येषां हृदयदन्तिनां महाकायत्वात्
तैः समहीकम्पं सह महीकम्पेन वर्त्तमानं, परबलं सन्नद्धम् ॥ ४७ ॥ ज० म०

असीत्यादि । पुनः कौटुभं परबलम् ?—असिभिः खड्गैः तोमरैः शक्तिभिः कुल्दैः
प्रासैः महापट्टिसैः लोहदण्डविशेषैः भल्लैः श्रेष्ठबाणैश्च गुरु अनभिभवनीयं पुरु
महत् मुसलं यत्र, वीररस एव अलङ्कारी यस्य, गुरुः सञ्चारी येषां तादृशैः हयैः
दन्तिभिश्च हेतुभिः महीकम्पसहितम् । “तोमरोऽस्त्री लोहदण्डः शक्तिः कामूश्च सर्वला ।
पट्टिसी लोहदण्डो यस्त्रीच्छाधारः क्षुरोपमः ॥” मुसलशब्दो दन्त्यमध्योऽपि षत्वविधौ
दुर्गटीकायां प्रत्युदाहृतत्वात् । मुष स्तेय इत्यस्य वृषलादित्वात् मुसल इति वर्णादिश-
नायामुक्तत्वाच्च । अत्र सङ्कीर्णत्वात् दन्त्यमध्यः ॥ ४७ ॥ भ०

ते रामेणेत्यादि । ते हरिगणाः कपिगणाः रणसमारम्भे रणप्रवर्त्तननिमित्तं
सरभसं सन्ध्रमपूर्वकं परितरलाः स्थातुमशक्नुवन्तः लङ्कापरिसरे लङ्कासमीपे ये
तरवः तेषां परिभङ्गे चूर्णने लालसाः सटण्णाः सन्तो रामेण रुद्धाः प्रतिषिद्धाः
मा भाङ्गुरिति, धीररवं धीरो रवी यस्यां प्रतिषेधनक्रियायामिति ॥ ४८ ॥ ज० म०

ते रामेणेत्यादि । ते हरिगणा वानरसमूहाः रामेण रुद्धाः प्रतिषिद्धाः ।
कौटुभाः ?—सरभसं सकौतुकं यथा स्यात् तथा रणसमारम्भे सति तन्निमित्तं वा
परितरलाः चञ्चलाः, लङ्कायाः परिसरे समीपे ये पर्वताक्षेपां परिभङ्गे लालसा
महतीच्छा येषां तादृशाः । अत एव रुद्धाः धीरो रवी यवेति । प्रतिषेधक्रिया-
विशेषणम् ॥ ४८ ॥ भ०

जलित्यादि । तरुहरिणबलं कपिबलं निषिद्धं सत् भीमं भयानकं, जल-
तीराद्यैः आवासी यस्य तत्, सुसमिद्धस्य हिमारेः अग्नेः आदित्यस्य वा या किरण-
माला तद्वत् लोलम् । समारुढमिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः ॥ ४९ ॥ ज० म०

जलतीरेत्यादि । तरुहरिणबलं कपिसैन्यं रामेण निषिद्धं सत् अष्टादिषु
समारुढमिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । कौटुभं ?—जलतीरेषु तुङ्गतखरेषु कन्दरेषु

रावणबलमवगन्तुं जलभरगुरुसलिलवाहगणसमच्छायम् ।

अट्टतर्कमञ्चमन्दिरतोरणमालासभासु समारूढम् ॥ ५० ॥

इति भट्टिकाव्ये प्रसन्नकाण्डे भाषासमावेशो नाम चतुर्थः परिच्छेदः

काव्यस्य सेतुबन्धो नाम त्रयोदशः सर्गः ।

—:०:—

चतुर्दशः सर्गः ।

ततो दशास्यः स्मरविह्वलात्मा

चारप्रकाशीकृतशतशक्तिः ।

गिरिभित्तिषु कुञ्जविवरेषु च आवासी यस्य, भीमं भयानकं, सुसन्निद्धस्य हिमारेः
सूर्यस्य वज्रेः वा या किरणमाला तद्वत् लोलं चञ्चलम् ॥ ४९ ॥ भ०

रावणेत्यादि । रावणबलम् अवगन्तुं कौटुशमिति जलभरेण गुरुः यः सलिल-
वाहगणी जलधरसमूहः तेन समच्छायं तुल्यच्छायं रामबलम् अष्टादिषु समारूढम् ॥
५० ॥ ज० म०

एतानि द्वाविंशतिः संकीर्णानि ।

इति भट्टिकाव्यटीकायां जयमङ्गलाख्यायां प्रसन्नकाण्डे

भाषासमावेशचतुर्थः परिच्छेदः ।

काव्यस्य सेतुबन्धो नाम त्रयोदशः सर्गः ।

समाप्तं चेदं प्रसन्नकाण्डं तृतीयम् ।

रावणबलमित्यादि । रावणस्य बलं सैन्यं कौटुक इत्यवगन्तुं ज्ञातुं तरुहरिण-
बलम् अष्टादिषु समारूढम् । अष्टम् उपरितनं गृहं रावणबलम् कपिबलं वा
कौटुशं ?—जलभरेण गुरुः यः सलिलवाहगणी मेघसमूहसेन समच्छायं तुल्यकान्ति ॥
५० ॥ भ०

एतानि द्वाविंशतिः संकीर्णकानि ।

इति सदैव्यहरिहरखानवंशसम्भवगौराङ्गमल्लीकात्मज श्रीभरतसेन-

विरचितायां मुग्धबोधिन्यां भट्टिकाव्यटीकायां सेतुबन्धो नाम

त्रयोदशः सर्गः ।

विमोह्य मायामयराममूर्ध्ना

सीतामनीकं प्रजिघाय योद्धुम् ॥ १ ॥

कम्बूनय समादधुः कोणैर्भैर्यो निजघ्निरै ।

वेणून् पुपूरिरै गुञ्जा जुगुञ्जुः करघटिताः ॥ २ ॥

सुतिङ्ग्युत्पत्तौ यत्सौष्ठवं तदपि काव्यस्याङ्गमुक्तम् । अतः प्रसन्नकाण्डानन्तरं तिङ्काण्डं शब्दलक्षणप्रयोगार्थं कथ्यते । तत्र लस्य स्थाने तिघादयः, लकाराश्च नव, लिङ्गन्दीविषयत्वादिति । अत्र नव विलसितानि । विलसितञ्च नानारूपता । तत्र भूतार्थवती लिटोऽधिकृत्य तद्विलसितमाह ।

तत इत्यादि । ततः स्वपरबलयोः रणादुत्तरकालं दशास्यः अरविह्वलात्मा कामवशीकृतदेहः, भर्त्तरि निराशा सती सीता ममानुकूला भवतीष्यतीति मायामयेन मायास्वभावेन राममूर्ध्ना छिन्नेन सीतां विमोह्य मोहयित्वा चारैः प्रणिधिभिः प्रकाशीकृता शत्रुशक्तिः वैरिसामर्थ्यं यच्च योद्धुमनीकं सैन्यं प्रजिघाय प्रहितवान् । हेरचि लिङीति कुलं, भूतानद्यतनपरीचे सर्वत्र लिट् ॥ १ ॥

स्याद्यन्त्युत्पत्तौ यत्सौष्ठवं तदपि काव्यस्याङ्गमुक्तम् । ततः प्रसन्नकाण्डादनन्तरं त्याद्यन्तकाण्डमुच्यते । तच्चार्यवशात् प्रथमं ठी प्रदर्श्यते । पाणिनिमते त्याद्यन्तस्य तिङन्त इति संज्ञा, ठीत्यस्य लिङिति संज्ञा ।

तत इत्यादि । अनन्तरं दशास्यो रावणः अरविह्वलात्मा कामविह्वलचित्तः सन् भर्तृनाशे सीताऽऽनुकूल्यं यास्यतीति मत्वा मायामयेन मायास्वरूपेण रामसम्बन्धिना मल्लकेन सीतां मोहयित्वा चारैः प्रकाशीकृता शत्रूणां रामादीनां शक्तिः सामर्थ्यं येन तथाभूतः सन्, योद्धुं युद्धं कर्तुम् अनीकं सैन्यं प्रजिघाय प्राहिणीत् । हि न वर्द्धने गतौ । भवद्भूतभव्ये त्रिश इति भूतसामान्ये ठी, धुर्विष्टाङ्गीति द्वित्वं, अभयध्वजैर्घेति खेहस्य जलं, हेः खिरनङ्घिरिति घिः, भ्रित्यन्ते जुडतीरिति त्रिः, यलायवायाव इति आय ॥ १ ॥ भ०

कम्बूनित्यादि । अथ सैन्यप्रेषणानन्तरं कम्बून् समादधुः शब्दितवन्तः शाङ्किताः । कोणैर्बाधवादनैः काष्ठमयैः भैर्यो निजघ्निरै ताडिताः । कर्मणि लिट् । वेणून् वंशान् पुपूरिरै मुखमरुता पूरितवन्तः । पूरी आप्यायन इति दैवादिकोऽनुदात्तात् तेत् । गुञ्जाः समवामनाः करघटिताः अङ्गुलिघृष्टाः जुगुञ्जुः शब्दितवन्तः । गुजि अव्यक्ते शब्दे ॥ २ ॥ ज० म०

वाद्याश्चक्रिरे ढक्काः पणवा दध्वनुर्हताः ।

काहलाः पूरयाश्चक्रुः पूर्णाः पेराश्च सखनुः ॥ ३ ॥

मृदङ्गा धोरमाखेनुर्हतैः खेने च गोमुखैः ।

कम्बूनित्यादि । अथ प्रेषणादनन्तरं सैनिकाः कम्बून् शङ्खान् समादधुः शब्दायितवन्तः । ध्मा अप्रियुतौ ध्वनी उस् इत्वं भ्रमखद्यर्हति खेः ऋस्त्वं धस्य दश् खेः आद्यचो लोप्य इति खेर्मलोपः, उस्वेचीति प्रकृतेरालोपः । कैश्चित् भेर्व्यौ षष्ठ्यङ्काः कोणैर्निजघ्निरौ ताडिताः । हन्तेः कर्मणि ठी । हनगमित्यङ्लोपः खेर्होषोष्णिति चेति प्रकृतेर्हस्य घत्वं, हनीङ् इति घादेशः । कोणशब्देन वाद्यवादनकाष्ठदण्डादय उच्यन्ते । वेणून् वंशान् केचित् मुखमारुतैः पुपूरिरे पूरितवन्तः । पूरी य ङ् पूर्यी । करेण घटिता अभिहता गुञ्जा वाद्यभेदा जुगुञ्चुः शब्दं चक्रुः । गुजि कूजने । हसृङ् नलोपोऽणाविति विधीयमानो नलोपो नेदित्पूजा-र्याञ्चौरित्यनेन प्रतिषिध्यते अत एवेदितो नृण लभ्यते ॥ २ ॥ भ०

वाद्यादि । ढक्का वाद्याश्चक्रिरे वादितवन्तः, ढक्कावादका इत्यर्थः । वदेर्हेतु-मन्त्रान्तात् आभि अयामन्तेत्ययादेशः आम्प्रत्ययवदिति । ऋजोऽनुप्रयोगस्यात्मने-पदणिचश्चेति आम्प्रत्ययादात्मनेपदस्य विहितत्वात् । पणवाः वाद्यविशेषाः हताः पाणविकैस्ताडिताः दध्वनुर्धनताः । काहलाः गीशङ्कसंस्थानाः पूरयाश्चक्रुः पूरित-वन्तः । पूरि आप्यायन इति चौरादिकस्योदात्तेत्ततो रूपं, पेराः खरमुखाकाराः पूर्णा मुखमरुता सखनुः, फणाश्च सप्तानामिति लिटि एत्वविधानस्य विकल्पित-त्वात् नैत्वम् ॥ ३ ॥ ज० भ०

वाद्यामित्यादि । केचित् ढक्काः वादितवन्तः, वदेर्जिं विजादीत्यादिना त्यान्तत्वादाम्, भवस्क्रन्नाम इति ऋजोऽनुप्रयोगः । पणवा वाद्यभेदा हतास्ताडिताः सन्तो दध्मनुः शब्दश्चक्रुः । केचित् काहला मुखमारुतैः पूरयाश्चक्रुः । चुरादेः पूर-धातो रूपं पूरीङ् पूर्यी पूरक् चेति चकारात् पूर्यी । “हस्तत्रितयदीर्घा स्यात् धुन्नूर-कुसुमीपमा । यद्गतास्त्रययी मध्यशुषिरा काहला मत्ता ।” इति नाव्यदर्पणे । पेराः खरमुखाकाराः मुखमारुतैः पूर्णाः सन्तः सखनुः शब्दश्चक्रुः । खन मि शब्दे खन ण चकारात् शब्दे णित्वात् फणादिः । तृफलेत्यादिना विभाषया अत एव खिलीपश्च तदभावपक्षे रूपमिदम् ॥ ३ ॥ भ०

घण्टाः शिशिञ्चिरे दीर्घं जङ्गादे पटहैर्भृशम् ॥ ४ ॥

हया जिह्वेपिरे हर्षाद्गम्भीरं जगजुर्गजाः ।

सन्धस्ताः करभा रेटुचुकुवुः पत्तिपङ्क्तयः ॥ ५ ॥

तुरङ्गाः पुष्फुटुर्भीताः पुष्फुर्दृषभाः परम् ।

सदङ्गा इत्यादि । सदङ्गा मुरजाः धीरम् आखेनुः गम्भीरं ध्वनिताः एत्वपच रूपम् । गोमुखैः वाद्यविशेषैः हतैः स्वेने शब्दितम् । भावे लिट् । घण्टाः दीर्घं शिशिञ्चिरे उच्चैः शब्दितवत्यः । पटहैः भृशमत्यर्थं जङ्गादे शब्दितम् । भावे लिट् ॥ ४ ॥ ज० म०

सदङ्गा इत्यादि । सदङ्गा धीरं गम्भीरं यथा स्यात् तथा आखेनुः शब्दचक्रः तृफलीत्यादिना स्वेनेरत एवं खिलोपस्य । “चर्मणा नडवदनी मध्ये चैव पृथुर्भवंत् । मृत्तिकानिर्मितशेष सदङ्ग इति कीर्तितः ॥” इति भरतः । हसैः ताडितैः गोमुखैः स्वेने शब्दितं, ठी । घण्टा दीर्घमुच्चैः शिशिञ्चिरे शिजि न किङ् अस्फुटध्वनौ । पटहैः भृशमत्यर्थं जङ्गादे शब्दितं, जङ्गादे च स्वेने भावे रूपम् ॥ ४ ॥ भ०

हया इत्यादि । हया अश्वाः हर्षात् जिह्वेपिरे हेषितवन्तः । हेष अव्यक्ते शब्दे-भौवादिकोऽनुदात्तेत् अभ्यासस्य इति एत इहवति । गजा गम्भीरं मन्द्रजगजुः गर्जितवन्तः । गजगृजी शब्दार्थी । करभा उष्ट्राः सन्धस्ताः नानाबादित्यवशात् रेटुः शब्दं कृतवन्तः । रटपरिभाषण इति शब्दार्थः । पत्तिपङ्क्तयः पदातिसंहतयः चुकुवुः शब्दितवत्यः गच्छत किं तिष्ठतेति । कु शब्द इत्युदात्तेत् ॥ ५ ॥ ज० म०

हया इत्यादि । हया अश्वा हर्षात् जिह्वेपिरे शब्दं चक्रुः । ह्रिषृङ् सर्पण्ये ङ ह्रिषृ च स्वेने अश्वानामिति चकारात् ह्रिषृङपि अश्वानां स्वेने । गजा गम्भीरं यथा स्यात् तथा जगजुः गर्जनं चक्रुः माद्यन्ति स्मेति वा । गज मदे गजि च स्वेने इति चकारात् गजस्वेने । करभा उष्ट्रा नानाबाद्यवलात् सन्धस्ताः सन्तः शब्दं चक्रुः रटे च वाचि, तृफलीत्यादिना अत एवं खिलोपस्य पत्तिपङ्क्तयः पदातिसमूहाः चुकुवुः शब्दं चक्रुः कु ङ शब्दे कु ल चेति चकारात् शब्दे किट्टीढीपमिति अपिष्टाः किच्चात् अगुणत्वे शुभ्रोरखचीति उक् ॥ ५ ॥ भ०

तुरङ्गा इत्यादि । तुरङ्गा अश्वा भीता बादित्यवशात् पुष्फुटुः स्फुटिताः भयात्-इतस्ततो गताः । स्फुट विसरणे । दृषभाः परं पुष्फुः सुष्ठु बलिताः स्फुर बलने । नार्थ्यचुभिरे अस्माकमायातो वियोग इति चोभमुपगताः व्यस्तचित्ता जाता इत्यर्थः,

नार्य्यशुचुभिरे मन्नुमुमुहुः शुशुचुः पतीन् ॥ ६ ॥

जगर्जुर्जह्वः शूरा रेजुस्तुष्टुविरे परैः ।

बबन्धुरङ्गलिचाणि सन्नेहुः परिनिर्य्युः ॥ ७ ॥

काश्चित् मन्नुः स्रै गाचचये, मुमुहुः काश्चिन्मीहमुपगताः, पतीन् काश्चित् शुशुचुः
श्रीचितवत्यः । हा कष्टं ! नियतं विनष्टा इति ॥ ६ ॥ ज० म०

तुरङ्गा इत्यादि । गजादिदर्शनात् भीताः तुरङ्गाः पुष्पुटुः इदस्तती गताः ।
क्लृष्टं शिं विकाशे । वषभाः परमत्यर्थं पुष्पुटुचलिताः स्फुर शिं स्फूर्त्तौ । चले नार्य्य-
शुचुभिरे पतिमरणशङ्कया क्षीभं प्रापुः । तुभ ल ड् सञ्चले । अत एव मन्नुः कान्ति-
रहिता बभूवुः । स्रै कान्तिसंचये एचोऽशित्येति आ उष्येचीत्यालीपः । ततो मुमुहुः मीहं
प्रापुः । मुहु ल जि वैचित्र्ये । पतीन् शुशुचुः श्रीचितवत्यः । शुच श्रीके ॥ ६ ॥ भ०

जगर्जुरित्यादि । शूरा जगर्जुः अस्माभिः वष्टाः शराः क यास्यन्ति इति शब्दितवन्तः ।
तथा जह्वः तुष्टाः चिरमायातः समर इति ह्वष तुष्टौ । अत एव रेजुः श्रीभन्ते अ फणाच्च
सप्तानामित्येत्वाभ्यासलीपौ, परैः अन्यैः तुष्टुविरे स्तुताः भवतामयतः समरे के तिष्ठन्तीति ।
अङ्गुलिवाणि बबन्धुः बध्नन्ति अ । बध बन्धने । तथा परे सन्नेहुः कवचानि बध्नन्ति अ ।
सह बन्धने । परिनिर्य्युः निष्क्रान्ताः ॥ ७ ॥ ज० म०

जगर्जुरित्यादि । शूरा जगर्जुः जेष्याम इति शब्दं चक्रुः गर्ज शब्दे । तथा
जह्वः चिरात् प्राप्तः संयाम इति मत्वा तुष्टाः ह्वष ह्वष जि तुष्टौ रेजुः शुशुभिरे ।
राजृ ण दीतौ शित्वात् फणादि । तूफलित्यादिना अत एत्वं खिलीपश्च । परैः अन्यैः तुष्टु-
विरे स्तुताः । टु अ ल स्तुतौ कर्मणि ठौ, खेराद्यच इत्यादिना शसादिखपान्तत्वात् खेरादि-
लीपः, भवाद्यादिण इति षस्य सत्वात् क्लिलादिति ष । अङ्गुलिचाणि बबन्धुः बध्नन्ति
अ । बन्धौ ग् बन्ध क् बध क् बन्धे । स्यात् पित्किर्हेति कित्वाभावपचे हसुङ्गुलीपोऽणावि-
त्यस्याप्रवृत्तेर्नलीपाभावः । यद्वा स्यात्पित्किर्हेत्यत्र वाशब्दी व्यवस्थाबाची, तेन
मन्यादेर्विभाषया कित्त्वम् । बन्धादेस्तु कित्वाभाव एव । तेन ममथुः ममथुः सस्वजे
सस्वञ्जे इत्यादिरूपद्वयं दृश्यते । बबन्धुः बभन्धुः ददंशुरित्यादयो नित्यम् । परे तु
इन्धौ षिटि च खञ्जी वेति नकारलीपार्थं सूत्रं कुर्वन्ति । इन्धधातीरामि न स्यात् ।
आमीऽभावपचे नित्यं नलीपः । सञ्जस्तु वा अन्यत्र ठ्यां नलीपाभाव इति । अङ्गुलिं
वायत इति हनजनादिति डः । सन्नेहुः सन्नाहं कृतवन्तः अष्टौ औ बन्धे । परिनिर्य्युः
निर्गताः । या ल गतौ ॥ ७ ॥ भ०

धनूंषीत्यदि । धनूंषि आरोपयाञ्चक्रुः रथादिषु ।

असीनुद्वहहुर्दीप्तान् गुर्वीरुच्चिपुर्गदाः ॥ ८ ॥

शूलानि भ्रमयाञ्चक्रुर्वाणानाददिरे शुभान् ।

भ्रेमुक्षुकुर्दिरे रेसुर्ववल्गुश्च पदातयः ॥ ९ ॥

समुत्पेतुः कषाघातै रश्म्याकर्षेर्ममङ्गिरे ।

धनूंषीत्यादि । धनूंषि आरोपयाञ्चक्रुः आरोपितगुणानि कृतवन्तः, रुहः पीड्यतरस्यामिति षौ पादेशः । आरुहः आरोहन्ति क् । रथादिषु द्वितीया न कृता अधिकरणत्वेन विवक्षितत्वात् । दीप्तान् निष्कलङ्कान् असीन् उद्वहः कीषादाकृष्य उद्यतान् कृतवन्तः । हह उद्यमने । गुर्वीर्गदा उच्चिपुः उत्क्षिप्तवन्तः ॥ ८ ॥ ज० म०

धनूंषीत्यादि । धनूंषि रथे हस्ते वा आरोपयाञ्चक्रुः, आरोपितवन्तः आरोपितगुणानि चक्रुरिति केचित् । जि रुहो जम्बा जिः रुहः पङ्क् वेति पङ्क् गुर्घुङ् इति गुणः त्यान्तत्वादाम् । रथादिषु आरुहः आरोहन्ति क्, कर्मणोऽप्याधार-विवक्षया न द्वितीया । दीप्तान् असीन् खड्गान् उद्वहः उद्यतान् चक्रुः, हह उद्यमे अभिमुख्येत्यादिना खेर्त्कारस्य अकारः । गुर्वीर्महतीर्गदाश्चिपुः उत्क्षिप्तवन्तः, चिप श औ चिप्यी नुदि, खेराद्यच्च इत्यादिना खेः षकारस्य लोपः, अभिमुख्येत्यादिना खेः कस्य चलम् ॥ ८ ॥ भ०

शूलानीत्यादि । शूलानि भ्रमयाञ्चक्रुः भ्रमयन्ति क्, मान्तत्वान्निच्चे ऋस्त्वम् । वाणान् शुभान् युद्धयोग्यान् आददिरे गृहीतवन्तः, आङी दीप्तान्स्विहरण इति तङ् । पदातयश्च भ्रेमुः इतस्ततो याताः । सुकुर्दिरे शस्त्रपाणयः क्रौडितवन्तः, कुर्द-खुर्दगुर्द क्रौडायामेव । रेसुः भयकृते निनादान् कृतवन्तः, रस शब्दे । ववल्गुः प्रभुताः, बलातिरुख-उखीत्यत्र पठ्यते ॥ ९ ॥ ज० म०

शूलानीत्यादि । शूलानि भ्रमयाञ्चक्रुः भ्रमयन्ति क्, भ्रमु ज ण चालि जिः वृद्धिः घटादिजनीत्यादिना भ्रमन्तत्वात् ऋस्त्वः । शुभान् शीभमानान् वाणान् आददिरे गृहीतवन्तः, आङ्पूर्वो ददातिर्ग्रहणे आदाजोऽस्त्रप्रसार इति मम् । पदातयो भ्रेमुः इतस्ततो गच्छन्ति क्, सुकुर्दिरे क्रौडयन्ति क् कुर्दङ् क्रौडायाम् । रेसुः शब्दं चक्रुः रस शब्दे, ववल्गुः धावन्ति क्, वल्गुश्च गिञ्जि व्रजे ॥ ९ ॥ भ०

समुत्पेतुरित्यादि । कषाघातैः चर्मलताप्रहारैः अन्धाः समुत्पेतुः उत्प्लुताः, रश्म्याकर्षेः प्रयहाकर्षणैः ममङ्गिरे शोभन्ते क् सङ्कीर्णतपोचत्वात् । मणि मण्डने । मीचे

अश्वाः प्रदुद्रुवुर्मोक्षे रक्तं निजगरः अमे ॥ १० ॥

गजानां प्रददुः शरीन् कम्बलान् परितस्तरः ।

तेनः कक्षां ध्वजांश्चैव समुच्छिन्नियुक्च्छिखान् ॥ ११ ॥

विशिश्वासयिषाञ्चक्रुरालिलिङ्गुश्च योषितः ।

आजघ्नूर्मूर्द्धि बालांश्च चुचुम्बुश्च सुतप्रियाः ॥ १२ ॥

रश्मीनां प्रसारणे प्रदुद्रुवुः वेगेन गताः, अमे सति खलीनप्रभवं रक्तं निजगरः पीतवन्तः
गृ निगरणे ऋच्छत्यृतामिति गुणः ॥ १० ॥ ज० म०

समुत्पेतुरित्यादि । अश्वादेस्ताडनी कषा तदभिघातैः अश्वाः समुत्पेतुः उत्प्लुताः,
पत् ल ज गत्याम् । रश्म्याकर्षणैः प्रगृह्याकर्षणैः ममङ्गिरे शुशभिरे सङ्कुचितवेगत्वात्,
मगिङ् भूषि । किरणप्रगृह्यै रश्मी इत्यमरः । मीने रश्मिप्लव्हीकरणे प्रदुद्रुवुः धावन्ति
अ, द्रु सु गतौ । अमे सति खलीनप्रभवं रक्तं निजगरः पीतवन्तः । उज्जगररिति पाठे—
स्रक्कणीभ्यां रक्तमुद्गीर्णवन्तः, गृ निगरणे ऋतो णः कित् व्यामिति गुणः ॥ १० ॥ भ०

गजानामित्यादि । गजानां शरीन् प्रददुः पृष्ठेषु आरोपितवन्तो हस्तिपका
इत्यर्थात्, तथा कम्बलान् नानावर्णविचिवान् परितस्तरः आस्तीर्णवन्तः, कक्षां
हेमादिमयीं तेनः विस्तारितवन्तः, उच्छिखान् उद्धृतशिखान् ध्वजान् समुच्छिन्नियुः
उत्क्षिप्तवन्तः ॥ ११ ॥ ज० म०

गजानामित्यादि । हस्त्यारोह्य गजानां शरीन् युद्धोपकरणानि प्रददुः पृष्ठे
आरोपितवन्तः । “शारिर्युद्धोपकरणे तथा शाकुनिकान्तरे” इति विश्वः । कम्बलान्
परितस्तरः आस्तीर्णवन्तः, कुथांश्चेति पाठे—चित्रकम्बलानित्यर्थः । “कुथः स्यात् चित्र-
कम्बल” इति विश्वः । सृ अ गि च्छादन इत्यस्य ऋतो णः कित् व्यामिति गुणः । कक्षां
उदराद्यवस्थितां रज्जुं तेनः विस्तारितवन्तः । तन दु अ विस्त्रतौ । “कक्षीद्वयाङ्गलका
काक्षी प्रकीष्टगजरज्जुषु” इति विश्वः । उद्धृतशिखान् ध्वजदण्डान् समुच्छिन्नियुः उत्-
क्षिप्तवन्तः, श्रि अ सेवने, उत्पूर्वोऽयमुत्क्षेपणेऽपि शुभ्रोरस्त्रचौति इयः ॥ ११ ॥ भ०

विशिश्वासयिषाञ्चक्रुरित्यादि । योषितः आक्षीया विशिश्वासयिषाञ्चक्रुः विश्वास-
यितुमिष्टवन्तः, मयि अन्यथा न भवनीयमिति, खलस्य रूपम् । आलिलिङ्गुश्च श्लिथन्ति
अ, लिगिर्गल्यर्थः आङ् पुष्कः परिष्वङ्गे वर्तते । बालान् शिशून् आजघ्नः शिरसि आप्रात-
वन्तः, तथा चुचुम्बुश्च चुम्बितवन्तः । सुतप्रियाः सुताः प्रिया येषामिति ॥ १२ ॥ ज० म०

गम्भीरवेदिनः संज्ञां गजा जगट्पुच्छताः ।

वहधे शुशुभे चैषां मदी हृष्टैश्च पुद्गवे ॥ १३ ॥

मृगाः प्रदक्षिणं ससुः शिवाः सम्यग्ववाशिरि ।

अवामैः पुस्फुरे देहैः प्रसेदे चित्तवृत्तिभिः ॥ १४ ॥

विश्रीत्यादि । योधा योषितः स्त्रियो विशिञ्चासयिषाञ्चक्रुः विश्चासयितुं सान्व-
यितुमिष्टवन्तः, अस् प्राणने जिः सन्त्यान्तत्वादाम् । तथा आलिलिङ्गुः आलिङ्गनं चक्रुः,
लिङ्गि गतौ आङ्पूर्वं आङ्गेषमाह । सुताः प्रिया येषां ते बालान् मूर्ध्नि आजग्नूः
शिरसि आप्रातवन्तः, प्रा गन्धगङ्गणे भ्रमस्त्रुतेत्यादिना खेर्घस्यातः अत्वं ततो जत्वम् ।
चुचुम्बुश्च चुम्बितवन्तश्च, चुवि किं चुम्बने । स्त्रिय आलिङ्ग्य बालकानामाभ्य रणाय
जम्भुरित्यर्थः ॥ १२ ॥ भ०

गम्भीरवेदिन इत्यादि । ये गजा मत्तत्वात् अङ्गुशैः हृदमाहताः गम्भीरं विन्द-
न्तीति ते गम्भीरवेदिनः, तस्मिन् काले संज्ञा युद्धौपयिकीः जगट्पुच्छताः गृहीतवन्तः,
अचतास्तीवाङ्गुशैरनाहताः सन्तः । हृष्टैश्च गजैः पुद्गवे, प्रुतं भावे लिट् । हृष्टादिषां
मदी वहधे वर्धते स्म, शुशुभे च शोभते स्म ॥ १३ ॥ ज० म०

गम्भीरवेद्यादि । अङ्गुशैः हृदमाहन्ममाणा अपि ये न विषीदन्ति, ते गम्भीर-
वेदिनो गजाः, अचता अङ्गुशैरहता अपि संज्ञां युद्धौपयुक्तां जगट्पुच्छताः युद्धकुशलत्वात्,
यद् उपादाने व्यथयइत्यादिना खेर्जिः ऋकारस्य भ्रमस्त्रुतेत्यादिना अत्वं, यद्-
स्वपाद्योरिति प्रकृतेर्जिः । अचता इति क्षण क्षिणं दुष्कृते बधे क्ते वनतनाद्यनिर्मासिति
नलीपः । “त्वमेधाद् कधिरस्त्रावादनरव्यथनादपि । संज्ञां न लभते यस्तु गजी
गम्भीरवेद्यसौ” । एषां हस्तिनां मदी वहधे शुशुभे च, वध ऊं वृद्धौ शुभ ल ऊं दीप्तौ ।
मत्तैः गजैः हृष्टैः पुद्गवे वेगेन गतम् । प्रु ऊ संपर्णे भावे रूपम् ॥ १३ ॥ भ०

मृगा इत्यादि । एवं संगम्य चलतां मृगाः दक्षिणपार्श्वे न गताः । सम्यग् ववाशिरि
वामपार्श्वस्थाः शिवाः शब्दितवत्य इत्यर्थः । वाश्च शब्दे अवामैः दक्षिणैः देहैः भुजा-
दिभिः पुस्फुरे स्फुरितं, भावे लिट् । चित्तवृत्तिभिः मनोवृत्तिभिः प्रसेदे प्रसन्नम् ।
पूर्ववत्सदेर्भावे लिट् ॥ १४ ॥ ज० म०

मृगा इत्यादि । मृगाः प्रदक्षिणं ससुर्गमनं चक्रुः, स गतौ । शिवाः शृगालाः
सम्यग्वामपार्श्वस्थाः सत्यो ववासिरि शब्दं चक्रुः, वाश्च शब्दे, वाश्च ऊपीति, अपि-

प्राच्यमाञ्जिहिषाञ्चक्रे प्रहस्तो रावणाञ्जया ।

द्वारं ररङ्गतुर्याम्यं महापार्श्वमहोदरौ ॥ १५ ॥

प्रययाविन्द्रजित् प्रत्यगियाय स्वयमुत्तरम् ।

समध्यासिसिषाञ्चक्रे विरूपाक्षः पुरोदरम् ॥

शब्दात् शिवाशब्दः पुंशमालेऽपि स्त्रीलिङ्ग एव । अवाप्तैः दक्षिणैः देहैः भुजा-
दिभिः पुष्कुरे स्फुरितं, चित्तवृत्तिभिरपि प्रसिद्धे प्रसन्नं, स्फुर शि स्फूर्तो चले, षट् जी
विषादे शरणे गतौ प्रपूर्वः प्रसन्नतामाह । भावे रूपद्वयम् ॥ १४ ॥ भ०

प्राच्यमित्यादि । एवं शुभनिमित्तीत्साहितः प्रहस्तो रावणाञ्जया प्राच्यं प्राचि
भवं पूर्वद्वारं धुप्रागिति यन् । आञ्जिहिषाञ्चक्रे गन्तुमिष्टवान्, अहि गतावित्यस्योदा-
त्तेतः सनीट्, अजादेर्द्वितीयस्येति द्विर्वचनं न न्देति नकारो न द्विरुच्यते आम्प्रत्यय-
वदित्यात्मनेपदम् । तथा महापार्श्व-महोदरौ राक्षसौ याम्यं द्वारं दक्षिणं यमी देवता
अस्येति दिल्यदित्येत्यत्र यमाञ्चेति वक्तव्यमिति उक्तं, तेन प्राग्दीव्यतौयेऽर्थे स्थप्रत्ययः ।
ररङ्गतुः गतौ, रचि गतावित्यस्य रूपम् ॥ १५ ॥ ज० म०

प्राच्यमित्यादि । एवं शुभनिमित्तं दृष्ट्वा प्रहस्तो रावणाञ्जया प्राच्यं द्वारं पूर्व-
द्वारम् आञ्जिहिषाञ्चक्रे गन्तुमियेष, अहि ऊ गतौ सन् वसीऽरस्येतीम् स्यादौ नवद्रोऽपि
नाजन्तादेरादिर्द्विरिति वचनात् सन्धुङ्गन्तो द्विरिति हिस्भागस्यैव द्वित्वं, त्यान्त-
त्वादाम् । प्राच्यां भवमिति ठवे कादिति णः । महापार्श्वमहोदरौ याम्यं दक्षिणं
द्वारं ररङ्गतु जम्मतुः, रचि गत्याम् । यमी देवता अस्येति विकारसङ्केत्यादिना णः ॥
१५ ॥ भ०

प्रययावित्यादि । प्रत्यक् पश्चिमद्वारम् इन्द्रजित् प्रययौ गतवान् । प्रतीच्यां
द्वारमिति सप्तमीत्यादिना विहितस्यास्तातेरच्छेत्तुं भसंज्ञाभावात् अच इत्यकार-
लोपी निवर्तते चाविति दीर्घत्वञ्च । स्वयमिति रावण उत्तरद्वारम् इयाय गतः ।
विरूपाक्षो राक्षसः पुरोदरं पुरमध्वं समध्यासिसिषाञ्चक्रे समध्यासितुमिष्टवान्,
आक्षेपनुदात्तेतः सनि इटि अजादिः पूर्ववत् सन् इत्यात्मनेपदम्, अनुप्रयोगस्य आत्मने
पदम् ॥ १६ ॥ ज० म०

प्रययावित्यादि । इन्द्रजित् प्रत्यक् पश्चिमं द्वारं प्रययौ, या ल गतौ णवातो डी-
रिति डीः, टेलोपी डित्तीत्यालोपः । प्रतिपूर्वादच्छतेः क्तिवन्तात् दिक्शब्दात् दिग्देश-

शुश्राव रामस्तत्सर्वं प्रतस्थे च ससैनिकः ।

विस्फारयाञ्चकारास्त्रं बबन्धाय च बाणधी ॥ १७ ॥

ईक्षाञ्चक्रेऽथ सौमित्रिमनुजघ्ने बलानि च ।

नमश्चकार देवेभ्यः पर्णतल्पं मुमोच च ॥ १८ ॥

कालेऽस्तादिति सप्तम्याः स्नात् तस्य स्नोपः प्रतीच्यां दिशीत्यर्थः । स्वयं रावण उत्तरं द्वारम् इयाय गतः, इण ल गतौ णित्यन्तेजिति वृद्धौ स्तेयोरियुवर्णे इतीयः । विरूपाक्षः पुरीदरं लङ्कामध्यभागं समध्यासितुमिष्टवान्, जि लास उपवेशने, समधिपूर्वात् सन् इम् सिषभागस्य द्वित्वं, त्यान्तत्वादाम् ॥ १६ ॥ भ०

शुश्रावेत्यादि । अध्यानन्तरं रामः तत्सर्वं रावणचेष्टितं शुश्राव श्रुतवान् प्रतस्थे च गन्तुं प्रवृत्तः, समवप्रविभ्यः स्थ इति तङ् । ससैनिकः सह योधैः सेनायां समवेता इति सेनया वेति पचे ठक् । अस्त्रं धनुर्विस्फारयाञ्चकार आरोप्याकृष्टवान्, स्फुर-तेषु स्फुरोर्णवित्यात्वम् बबन्ध च बाणधी तूष्णीरे बध्नाति स्म । बाणा धीयन्तेऽस्मिन्निति कर्मण्यधिकरणे वेति किः ॥ १७ ॥ ज० म०

शुश्रावेत्यादि । अध्यानन्तरं रामः तत्सर्वं रावणचेष्टितं दूतद्वारा शुश्राव श्रु गतौ श्रुतौ । सैनिकैः सह प्रतस्थे प्रस्थितः, स्या स्थाने प्रपूर्वे गतिमाह, प्रतिज्ञानिर्णयेत्यादिना मम् । सेनायां समवेतीति ढघेकादिति णिकः । “सेनायां समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्च ते” इत्यमरः । अस्त्रं धनुर्विस्फारयाञ्चकार आरोप्याकृष्टवान्, स्फुर शि स्फूर्तो चले जिः क्रीजौडोऽजा चिस्फुरेति पचे उकारस्यात्वं स्फुरधाती रूपं वा, बाणधी तूष्णद्वयञ्च बाणा धीयन्ते सवेति ढाड्डे इति किः ॥ १७ ॥ भ०

ईक्षामित्यादि । सौमित्रिञ्च युद्धाय ईक्षाञ्चक्रे वृष्टवान्, ईक्षेरनुदात्तेत् इजादे-रित्याम् । बलानि च अनुजघ्ने अनुज्ञातवान्, अनुपूर्वीं जानातिरनुज्ञाने वर्तते तस्य परस्मैपदित्वात् अनुपसर्गादिति वचनादात्मनेपदम्, उपसर्गेण युक्तत्वात् । नमश्चकार देवेभ्यः, नमःशब्दयोगे चतुर्थी, पर्णतल्पं पर्णशयनीयं मुमोच मुक्तवान् ॥ १८ ॥ ज० म०

ईक्षाञ्चक्रे इत्यादि । रामः सौमित्रिञ्च ईक्षाञ्चक्रे ददर्श, इच्च ङ् दर्शने विजादौ-त्याम् । बलानि सैन्यानि च अनुजघ्ने अनुज्ञातवान् युद्धायित्यर्थात्, ज्ञा ग बोधने उप-सर्गप्रतिरूपकोऽयमनुशब्दः, तेन जिज्जान्तेत्यादिना मं किंवा सौमित्रिं बलानि च ईक्षाञ्चक्रे अनुजघ्ने च अदादिति मं, शाब्दी व्याकाङ्क्षा शब्देनैव प्रपूर्यत इति

चकासाञ्चक्रुरुत्तस्थुर्नेदुरानशिरि दिशः ।

वानरा भूधरान् रेधुर्बभञ्जुश्च ततस्तरून् ॥ १८ ॥

ददाल भूर्नभो रक्तं गोष्पदप्रं ववर्ष च ।

मृगाः प्रसप्तपुर्वामं खगाश्चकुविरेशुभम् ॥ २० ॥

कर्त्तव्येष्वपि कर्मानुक्तेः, किंवा अनुजज्ञे अनुज्ञाती रामेण विभक्तिव्यत्ययेन भावे रूपम् । देवेभ्यो नमश्कार शक्तार्थेत्यादिना चतुर्थी । ननु कथमत्र उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति न्यायात् द्वितीया न स्यादिति चेन्न, अत्र नमःशब्दस्य वाचकत्वं तेनैव कृजोऽन्वयाच्च द्वितीयाप्राप्तिः, यदा तु कृजः प्रणामार्थत्वं नमःशब्देन द्योत्यते तदा तस्यायात् द्वितीया । यथा—नारायणं नमस्कृत्येत्यादि । पर्णतल्पं पल्लव-
रचितशय्यां मुनीच तत्याज । पर्णशालमिति क्वचित् पाठः ॥ १८ ॥ भ०

चकासाञ्चक्रुरित्यादि । ततोऽनुज्ञानानन्तरं वानरा उत्तस्थुः उत्थिताः, नेदुः शब्दितवन्तः, दिश आनशिरि व्याप्ताः, अग्नीतेश्वेत्यभ्यासस्य नुट्, अत आदेरिति दीर्घ-
त्वम् । भूधरान् पर्वतान् रेधुः उन्मूलितवन्तः, राघो हिंसायामित्येत्वाभ्यासलोपः । तरुंश्च बभञ्जुः भग्नवन्तः, एवञ्च ते चकासाञ्चक्रुः शीभन्ते अ, कास्यनेमाज्यहण-
मित्याम् ॥ १८ ॥ ज० म०

चकासामित्यादि । ततोऽनन्तरं वानराः चकासाञ्चक्रुः चकासृ दीप्तौ विजादी-
न्याम् अनेकाच्चात् । उत्तस्थुः उत्थिताः, नेदुः, नद स्निष्टीकौ । दिश आनशिरि व्याप्नु-
वन्ति अ, अथ उ न व्याप्तिसंहत्योः स्यान्तादाद्यादौश्चौरिति खेरान् । भूधरान् रेधुः
उन्मूलितवन्तः, राघौ सिद्धौ अस्य हिंसार्थे तृफलेत्यादिना पचे आत एत्वं खिली-
पश्च । तरुंश्च बभञ्जुः भञ्जो घौ मोटने स्यात् ऋपिदिति पचे कित्वाभावात् नलीपा-
भावः ॥ १८ ॥ भ०

ददालित्यादि । श्लोकद्वयं राघवयोः ब्रह्मास्त्रबन्धसूचनार्थमनिमित्तप्रदर्शनम् । भूर्ददाल विदीर्णा, नभश्च रक्तं रुधिरं ववर्ष हृष्टवत्, लिट्ः पित्त्वादक्तिस्वे धातोर्गुणः । कियत्प्रमाणं ? गोष्पदप्रं यावता गोष्पदं पूरयित्वा वर्षप्रमाण इत्यादिना णमुल्-
कलीपश्च । मृगाः प्रसप्तपुर्वामं वामपार्श्वे न गता इत्यर्थः । खगाः पक्षिणीऽशुभान्
अनिष्टांशुकुविरि शब्दितवन्तः, कुङ् शब्देः । अशुभमिति पाठान्तरम् । तत्र क्रियाविशेषश्च
वेदितव्यम् ॥ २० ॥ ज० म०

उल्का ददृशिरि दीप्ता रुरुवृक्षाशिवं शिवाः ।

चक्ष्माये च मही रामः शशङ्के चाशुभागमम् ॥ २१ ॥

रावणः शशुवान् शत्रून् राक्षसानभ्युपेयुषः ।

स्वयं युयुत्सयाश्वक्रे प्राकाराग्रे निषेदिवान् ॥ २२ ॥

ददालेत्यादि । रामलक्ष्मणयोः नागपाशबन्धनसूचनार्थम् अमङ्गलं श्रीकश्येन उच्यते । भूमिर्ददाल दल मि भेदे । नभ आकाशं गोष्पदग्रं गोष्पदं पूरयित्वा रक्तं वर्षं, वृषु सेचने वृषु चेति चकारात् सेचने, पूरी आप्यायने इत्यस्मात् वर्षप्रमाणे क्क्षाणम् ऊक्तीपद्येति परः । स्वमते गोष्पदं प्राति पूरयतीति गोष्पदग्रं रक्तस्य विशेषणं, गोष्पद-पूरणेनैव रक्तवर्षप्रमाणं गम्यते । प्रा ल पूर्णो हनजनादिति डः । मृगा वामं दिग्भागं प्रसस्तपुरीताः, लृष्टपौ गत्याम् । अशुभाः खगा उलूकादयः चुकुविरे कु ड् शब्दे । अशुभमिति पाठे—क्रियाविशेषणम् ॥ २० ॥ भ०

उल्का इत्यादि । दीप्ता उल्का ददृशिरि दृष्टाः, अशिवा अनिष्टाः शिवा गोमा-यवः रुरुवृः शब्दितवन्तः, मही च चक्ष्माये कम्पिता, क्ष्मायी विधूनने इत्यनुदात्तेत् । रामश्चाशुभागममनिष्टप्रातिमाशङ्के शङ्कते अ चेतसः पर्याकुलत्वात् इदमप्य-निष्टमेव ॥ २१ ॥ ज० म०

उल्का इत्यादि । दीप्ता उल्का दृश्यन्ते अ, शिवाः शृगालाः अशुभं रवं चकुः, अशुभा इति पाठे—अनिष्टा इत्यर्थः, अशिवमिति क्वचित्पाठः । ल ल ध्वनौ । मही चक्ष्माये कम्पिता, क्ष्मायुड् विधूनने । रामश्च अशुभस्यागमनं शङ्के शङ्कितवान्, अकुशल-दर्शनेन पर्याकुलत्वात् । शकि ड् वासशङ्कयोः ॥ २१ ॥ भ०

रावण इत्यादि । राक्षसानभ्युपेयुषोऽभिमुखमुपगतवन्तो ये शत्रवी रामादय-सान् रावणः शशुवान्, स्वयञ्च प्राकाराग्रे निषेदिवान् निषण्णः सन् भाषायां सदवसे-त्यादिना क्लृप्तः । युयुत्सयाश्वक्रे योद्धुमिच्छन् प्रयोजितवानित्यर्थः, सनन्तव्यन्तस्य रूपम् ॥ २२ ॥ ज० म०

रावण इत्यादि । राक्षसानभ्युपेयुषोऽभिमुखमागतान् शत्रून् रामादीन् शशुवान् रावणः स्वयं प्राकारस्याग्रे निषण्णः सन् राक्षसान् योद्धुमिच्छां कारयामास । युध्यौ ड् युद्धे सन् जिः आम्, इण गतौ ठीपमवदिति क्लृप्तः वसोर्वसेकाञ्जिणात् इति इन् यिणीऽञ्जिणाविति यः खेः कित्तीति दीर्घः वसोर्वसेमिति इम्सङ्घितस्य वस्य उत्वं सट्ः कसौ तृफलेत्यादिना अत एव खिलीपञ्च ॥ २२ ॥ भ०

निरासू राक्षसा बाणान् प्रजहुः शूलपट्टिसान् ।

असींश्च वाहयाश्चक्रुः पाशैश्चाचक्रुषुस्ततैः ॥ २३ ॥

भल्लैश्च विभिदुस्तीक्ष्णैर्विविधुस्तोमरैस्तथा ।

गदाभिश्चूर्णयाश्चक्रुः शितैश्चक्रैश्च चिच्छिदुः ॥ २४ ॥

वानरा मुष्टिभिर्जघ्नुर्ददंश्च दर्शनैस्तथा ।

निरासुश्च गिरींस्तुङ्गान् द्रुमान् विचक्रुस्तथा ॥ २५ ॥

निरासुरित्यादि । राक्षसप्रचोदिता राक्षसा बाणान् निरासुः क्षिप्तवन्तः शूल-
पट्टिसान् शूलसहितान् पट्टिसान् शाकपार्थिवादित्वात् तत्पुरुषः इह तु जातिरप्रा-
णिनामित्येकवद्भावः स्यात् । तान् प्रजहुः त्यक्तवन्तः, श्री हाक् त्यागे । असींश्च खड्गान्
वाहयाश्चक्रुः व्यापारितवन्तः खलस्य रूपम् । पाशैस्ततैर्विच्छतैः आचक्रुषुः आक्रष्ट-
वन्तः किल्वे गुणप्रतिषेधः ॥ २३ ॥ ज० म०

निरासुरित्यादि । राक्षसा बाणान् निरासुः चिचिपुः, अस्य इक्षेपे । शूलपट्टिसान्
प्रजहुः शनोरुपरि त्यक्तवन्तः, श्री हाक् त्यागे । शूलानि च पट्टिसायेति इतरेतरइहः,
परे तु शूलसहिताः पट्टिसा इति शाकपार्थिवादिः इह हि अप्राणिजातित्वात् नपुं-
सकत्वं स्यात् इत्याहुः । असीन् खड्गान् वाहयाश्चक्रुः वहै औ प्रापये जिः । ततैर्विच्छतैः
पाशैः आचक्रुषुः आक्रष्टवन्तः । क्रुषौ आक्रुषि ॥ २३ ॥ भ०

भल्लैरित्यादि । भल्लैः विभिदुः विदारितवन्तः तीक्ष्णैः, तथा तोमरैः विविधुः
ताडितवन्तः, व्यधेः ग्रहत्यादिना सम्प्रसारणम्, गदाभिश्च चूर्णयाश्चक्रुः चूर्णितवन्तः,
सत्येत्यादिना णिच्, चूर्णं प्रेरणे इति चौरादिकत्वाद्वा । चिच्छिदुः क्षिप्तवन्तः राक्षस-
युद्धमितत् ॥ २४ ॥ ज० म०

भल्लैरित्यादि । राक्षसाः तीक्ष्णैः भल्लैः विभिदुः, भिदिर् भ धौ भिदि । तथा तोमरैः
विविधुः व्यधौ ताड्ये व्यथयहेति खेर्जिः ग्रहस्वपादोरिति प्रकृतेर्जिः । गदाभिः
चूर्णयाश्चक्रुः चूर्णितवन्तः, चूर्णं क् पेपे चूर्णशब्दाद्वा लीः कृत्याख्याने जिरिति जिः ।
शितैः तीक्ष्णैः चक्रैः चिच्छिदुः क्षिदि रौ अ् छेदे ॥ २४ ॥ भ०

वानरा इत्यादि । वानरा मुष्टिभिः जघ्नुः हतवन्तः राक्षसानित्यर्थात् । दर्शनैः
दर्दणैः दष्टवन्तः, गिरीन् निरासुः क्षिप्तवन्तः, द्रुमान् विचक्रुः विक्षिप्तवन्तः, कृ विक्षेपे
कृच्छत्यृत्यामिति गुणः ॥ २५ ॥ ज० म०

लाङ्गूलैर्लोठयाश्चक्रुस्तलैर्निन्युश्च संचयम् ।

नखैश्च चक्रतुः क्रुद्धाः पिपिषुश्च क्षितौ बलात् ॥ २६ ॥

सम्बभूवुः कबन्धानि प्रोडुः शीणिततीयगाः ।

तेर्भटास्यपद्मानि ध्वजैः फेणैरिवावभे ॥ २७ ॥

वानरा इत्यादि । एवं राक्षसेषु युध्यमानेषु वानरा मुष्टिभिः जघ्नुः, हतवन्तः राक्षसानित्यर्थात्, इन लौ गतौ बधे हनगमित्युङ्खोपः । तथा दन्तैः ददंश्चः दशन्ति अ । दन्शी दंशने । तुङ्गान् उच्चान् गिरीन् गिरासुः क्षिप्तवन्तः, तथा द्रुमान् हलान् विचक्रुः विक्षिप्तवन्तः । कृ श विक्षेपे ऋतो ऋः कित्थ्यामिति ऋः ॥ २५ ॥ भ०

लाङ्गूलैरित्यादि । लाङ्गूलैर्लोठयाश्चक्रुः लाङ्गूलैः व्यापादितवन्तः रुठलुठ-प्रतिघाते परस्मैपदिनी खलस्य रूपम् । तलैः हस्ततलैः सङ्ख्यं विनाशं निन्युः नीतवन्तः, नखैश्च चक्रतुः उच्छिन्नवन्तः, क्रतौ च्छेदने । क्रुद्धाः वानराः बलात् हठात् क्षितौ पिपिषुः चूर्णितवन्तः ॥ २६ ॥ ज० म०

लाङ्गूलैरित्यादि । वानराः लाङ्गूलैः राक्षसान् ताडितवन्तः लठ वादिवदित्यव वादिवदिति रुठधातोरर्थे प्रतीघाते उपघाते चेत्यर्थः । “धातवो हनिभाषार्था अक्षितौ वा चुरादयः” इत्युक्तेः स्वार्थे जिः । तलैः चपेटैश्च सङ्ख्यं निन्युः प्रापितवन्तः, औ अ प्रापणे शुभ्रोरित्यादिना यत्वम् । नखैरपि चक्रतुः क्रतौ श प च्छिदि क्रुद्धाः सन्तः बलात् क्षितौ पिपिषुः धौ पिप् छ चूर्णने ॥ २६ ॥ भ०

संबभूवुरित्यादि । कबन्धानि संबभूवुः संभूतानि, प्रतिसहस्रं व्यापादनात् कबन्धस्यैकस्योत्पादनात् । शीणिततीयगाः शीणितनद्याः प्रोडुः प्रकर्षेण प्रवृत्ताः, वहेर्यजादित्वात् सम्प्रसारणम् । भटास्यपद्मानि योधमुखपद्मानि तेरुः प्रुतानि तृफलेत्यादिना एलाभ्यासलोपी । फेनैरिव ध्वजैः शीणितनदीषु आबभे शीभितं, भावे च लिट् ॥ २७ ॥ ज० म०

संबभूवुरित्यादि । कबन्धानि संबभूवुः संभूतानि, भू सत्तायां भुवो बन् टीठ्यचीति बन् भुवोऽङ् व्यामिति खेरङ् । “कबन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्द्धकखिवरम्” इत्यमरः । रक्तनद्याः प्रोडुः प्रवहन्ति अ, प्रवृत्ता इत्यर्थः । वहे औ प्रापणे ऐदित्-त्वात् यजादिः व्यषयहेत्यादिना खेर्जिः यद्वत्स्पाद्योरिति मूलस्य जिः । भटानां योधानां मुखपद्मानि अत्र नद्यां तेरुः प्रवने अ, तू तरेऽभिभवे प्रुत्याम् ऋतो ऋः

रक्तापङ्के गजाः सेदुर्न प्रचक्रमिरे रथाः ।

निममञ्जुस्तुरङ्गाश्च गन्तुं नोत्सेहिरि भटाः ॥ २८ ॥

कोट्या कोट्या पुरद्वारमेकैकं रुद्धे द्विषाम् ।

षट्त्रिंशद्वरिकोट्यश्च निवव्रुर्वानराधिपम् ॥ २९ ॥

तस्तनुर्जङ्गलुर्मन्त्रुर्जङ्गलुर्लुठिरे क्षताः ।

मुमुक्षुर्ववमू रक्तं तत्पुष्टोभये भटाः ॥ ३० ॥

तृफलेत्यादिना एत्वं खिलीपोऽपि । पतितैः ध्वजैः तत्र यथा फेनैरिव आशमे शीभितम् ।
भा ल ष दीप्तौ भावे रूपम् ॥ २७ ॥ भ०

रक्तोत्थादि । रक्तपङ्के गजाः सेदुः निषणाः रक्तपङ्कस्य बहुलत्वात् । तथा रथा न
प्रचक्रमिरे न गन्तुमारब्धाः प्रीपाभ्यामित्यात्मनेपदम् । तुरङ्गा निममञ्जुः निमग्नाः,
भटाश्च गन्तुं नोत्सेहिरि नोत्सहन्ते च ॥ २८ ॥ ज० भ०

रक्तपङ्क इत्यादि । रक्तानां पङ्के गजा इस्तिनः सेदुः अवसादं प्रापुः, षट् ल जी
विषादे शरणे गत्याम् । तत्र रथा अपि गन्तुं न प्रारब्धाः, क्रमु गतौ प्रीपादारब्ध इति
भम् । तुरङ्गाश्च तत्र निमग्नाः मसृजौ शब्दं खाने भक्षसीरिति सस्य दत्वे लुप्तुमि-
च्छुशात् । भटा योधा गन्तुं न उत्सहन्ते च, सहेनृफलेत्यादिना एत्वं, खिलीपः
च ॥ २८ ॥ भ०

कोट्योत्थादि । द्विषामेकैकं पुरद्वारं वानराणां कोट्या कोट्या रुद्धे रुद्धम् ।
कर्मणि लिट् । षट्त्रिंशत् इरिकोट्यः वानरकोट्यो वानराधिपं सुधीवं निवव्रुः
आहत्य स्थिताः ॥ २९ ॥ ज० भ०

कोट्योत्थादि । द्विषां राक्षसानाम् एकैकं पुरद्वारं वानराणां कोट्या कोट्या
रुद्धे रुद्धं, रुद्धिर्घौ चि आहतौ कर्मणि ठी । षट्त्रिंशद्वानरकोट्यः वानराधिपं
सुधीवं निवव्रुः आहतवन्तः, इ अ इतौ संख्यामाचष्टित्वात् कोट्योत्थेकवचनं वीक्षायां
द्वित्वं लीकतः सिद्धम् ॥ २९ ॥ भ०

तत्सगुरित्यादि । उभये भटा रामरावणसम्बन्धिनी योधाः क्षताः सन्तः
तत्सगुः क्षणितवन्तः, जङ्गलः खलिताः, हल्लल्लल चलने । मन्त्रुः स्त्रानाः, क्वै गावक्षयि । जङ्गुः
हृष्ययङ्गताः, लुलुठिरे भूमौ लुठन्ते च, रुठलुठ प्रतिघाते तुदादावात्मनेपदी पठ्यते ।

सम्पातिना प्रजङ्गस्तु युयुधेऽसौ द्रुमाहतः ।

चकम्पेऽतीव चुक्रोश जीवनाशं ननाश च ॥ ३१ ॥

उच्चस्त्राते नलेनाजौ स्फुरत्प्रतपनाक्षिणी ।

जम्बुमाली जहौ प्राणान् ग्राव्णा मारुतिना हतः ॥ ३२ ॥

मुमूर्च्छः मौहमुपगताः, रक्तं ववमुः गीर्णवन्तः, तदेषुः दृश्यन्ति स्म । एतत् सङ्गं लघुङ्-
माह ॥ ३० ॥ ज० म०

तत्सगुरित्यादि । उभये भटा रामरावणसम्बन्धिनः क्षताः सन्तः सगन्ति स्म ।
सग्न मि शब्दे, अज्वलुः कोपेन इत्यर्थात् ज्वलन् चलन्तिषोः । मद्युः स्त्रैः कान्तिसंख्ये जम्बुः
ग्लं क्लमे । लुलुठिरे भूमौ लुठन्ति स्म । मुमूर्च्छः मौहं गताः, मूर्च्छां संमोहं उच्छ्रयं ।
मुसुहुरिति क्वचित्पाठः । रक्तं ववमुः वमन्ति स्म । द्रु वमु उद्गिरणे, तूफलेत्यादिना
विभाषया एत्वं खिलोपश्च तदभावपक्षे रूपमिदम् । तदेषुः दृष दृषि दृट् पिपासा ।
तद्वसुरिति पाठे—चासं गताः । वस्य भये । उभये इति सङ्गुलघुङ्मुक्तम् ॥ ३० ॥ म०

सम्पातिनेत्यादि । प्रजङ्गी नाम राक्षसः सम्पातिनाम्ना वानरेण सह युयुधे
युध्यते स्म । असौ प्रजङ्गी द्रुमाहतः चकम्पे कम्पते स्म, अतीव अत्यर्थं चुक्रोश
क्रोशति स्म, जीवनाशं ननाश जीवेन विनष्टः कर्त्तव्योर्विपुरुषयोर्नशिवहोः इति
णमुल् ॥ ३१ ॥ ज० म०

सम्पातिनेत्यादि । प्रजङ्गनामा राक्षसः सम्पातिनाम्ना वानरेण सह युयुधे
युङ् कृतवान्, युध्यौ ङ युङ् । असौ प्रजङ्गी द्रुमेणाहतः सन् चकम्पे कपिङ् चाले ।
अतीव अत्यर्थं चुक्रोश शब्दं चकार, क्रुश् जी रोदे हतौ । जीवनाशं ननाश जीवन्
सन् नष्टः । नश् लृ यू नाशे कर्तृरूपाज्जीवान्नशी गतार्थे णमिति परः, स्वमते जीवनस्य
नाशोऽदर्शनं यन्मादिति नाशक्रियाविशेषणम् ॥ ३१ ॥ म०

उच्चस्त्राते इत्यादि । स्फुरन् चलन् प्रतपनी नाम राक्षसः तस्य अक्षिणी नयने
नलेन वानरेण उच्चस्त्राते उत्स्त्राते, कर्मणि लिट्, गमहनेत्युपधालीपः । मारुतिना
हनूमता ग्राव्णा पाषाणेन हतो जम्बुमाली राक्षसः प्राणान् जहौ त्यक्तवान् ॥
३२ ॥ ज० म०

उच्चस्त्राते इत्यादि । नलेनाम्ना वानरेणाजौ युङ्गे स्फुरतः प्रतपनान्नी राक्ष-
सस्य अक्षिणी चक्षुषी उच्चस्त्राते उत्स्त्राते, खगु ञ् विदारि कर्मणि रूपं हननमि-

मित्रघ्नस्य प्रचुक्षोद गदयाङ्गं विभीषणः ।

सुग्रीवः प्रघसं नेमे बह्वन् रामस्ततर्द च ॥ ३३ ॥

वज्रमुष्टेर्विशिञ्चे ष मैन्देनाभिहतं शिरः ।

नीलश्वकर्त्त चक्रेण निकुम्भस्य शिरः स्फुरत् ॥ ३४ ॥

विरूपाक्षो जहे प्राणैस्तृढः सौमित्रिपत्निभिः ।

प्रमोचयाञ्चकारासून् द्विविदस्त्वशनिप्रभम् ॥ ३५ ॥

त्युङ्-लीपः । जम्बुमाली राक्षसी मारुतिना हनूमता यावणा प्रसारणं हतः सन् प्राणान् जहौ त्यक्तवान् । श्री हाक् लि त्यागे ॥ ३२ ॥

मित्रघ्नस्येत्यादि । मित्रघ्नस्य राक्षसस्य अङ्गं गदया विभीषणः प्रचुक्षोद, प्रघसं नाम राक्षसं सुग्रीवो नेमे हिंसितवान् नभतुभ हिंसायाम् इत्यनुदात्तेत् । रामश्च बह्वन् राक्षसान् ततर्द हिंसितवान् । उ तदौ हिंसानादरयोः ॥ ३३ ॥ ज० म०

मित्रघ्नस्येत्यादि । विभीषणो गदया मित्रघ्नस्य राक्षसस्य अङ्गं प्रचुक्षोद चूर्णया-
मास, अ धौ लुदिर् लुदि लुत् संपेषणम् । सुग्रीवः प्रघसं राक्षसं नेमे जघान । नभतुभ
लृ ङ्-चेति चकारात् हिंसे लृङ् नभेरप्यनुबन्धौ । रामश्च बह्वन् राक्षसान् ततर्द
जघान, तर्द हिंसे तदु अ धिर्नादरे इत्यस्य वा रूपम् ॥ ३३ ॥ भ०

वज्रेत्यादि । वज्रमुष्टेः राक्षसस्य शिरो मैन्देन वानरेण अभिहतं सत् विशि-
ञ्चे विशिष्टं, निकुम्भस्य शिरः स्फुरत् चलत् नीलो वानरः चक्रेण चकर्त्त छिन्नवान् ॥
३४ ॥ ज० म०

वज्रमुष्टेरित्यादि । वज्रमुष्टेः राक्षसस्य शिरो मैन्देन वानरेणाभिहतं सत्
विशिञ्चे विशिष्टं, शिषौ य लृ जि श्लेघे, विपूर्वः पृथग्भावमाह । नीलो वानरो
निकुम्भस्य राक्षसस्य स्फुरत् शिरसदीयेन चक्रेण चकर्त्त चिच्छेद, कृतौ ह्येदने ॥
३४ ॥ भ०

विरूपाक्ष इत्यादि । विरूपाक्षो राक्षसः सौमित्रिपत्निभिः लज्जामशरीः तृढः हत
इत्यर्थः । तृढ हिंसार्थः इति तौदादिकस्योदित्वाग्निष्ठायासितौट्प्रतिषेधः । प्राणैः
जहे त्यक्तः, कर्म्मणि लिट् । द्विविदो वानरः अशनिप्रभं राक्षसं प्राणान् प्रमोचया-
ञ्चकार त्याजितवान् मुचेर्धनस्य लिटि रूपम् ॥ ३५ ॥ ज० म०

गदा शक्रजिता जिघ्ये तां प्रतीयेष बालिजः ।

रथं ममस्य सह्यं शाखिनास्य ततोऽङ्गदः ॥ ३६ ॥

तत्कर्म बालिपुत्रस्य दृष्ट्वा विश्वं विसिन्धिये ।

संवेसू राक्षसाः सर्वे बहु मेने च राघवः ॥ ३७ ॥

सुग्रीवो मुमुदे देवाः साध्वित्यूचुः सविस्मयाः ।

विरूपाक्ष इत्यादि । सौमित्रैः पक्षिभिः बाणैः दृढी हता विरूपाक्षः प्राणैः जहृ त्यक्तः । श्री हा लि त्यागे, कर्मणि रूपं, तह ध ज हिंसे क्तः, ही दः दभात्तथोरिति धः, दुभिरिति ढः, द्रोर्द्रीति ढलृक् ; तत्र सकारवर्जनात् न दीर्घः । द्विविदी वानरः अश्निप्रभं राक्षसम् असून् प्राणान् प्रमोचथाश्चकार त्याजितवान् । मुच लृ श प औ मोच्चे अप्रतः । अत्र मुचमोचनपूर्विकायां गतौ वर्त्तमानत्वेन घोऽञौ अरित्यादिना प्रयोज्यस्य कर्मत्वं योगविभागाद्वा, आपिशलिस्तु गत्यर्थादिषु कर्मैव नीखाद्यादिषु कर्त्तृता ॥ ३५ ॥ भ०

शेषेषु कर्मकर्ता वा यथासम्भवमिष्यत इत्याह

गदेत्यादि । शक्रजिता इन्द्रजिता गदा जिघ्ये प्रहिता, हिनीतेः कर्मणि लिट्, हेरचडौति कुलम् । तां गदां बालिजीऽङ्गदः प्रतीयेष प्रतीष्टवान् । इषेरभ्यासस्यासवर्ण इतीयङ् । ततोऽनन्तरम् अस्य शक्रजिती रथं सह्यं साश्वं शाखिना तरुणा ममस्य चूर्णितवान् । मयि हिंसासंक्लेशयोः ॥ ३६ ॥ ज० भ०

गदेत्यादि । इन्द्रजिता गदा जिघ्ये प्रेषिता, हि न वर्जने गतौ, हेः खेरनङि घिः शुभोरित्यादिना यत्वम् । बालिजीऽङ्गदः तां गदां प्रतीयेष जयाह, इषेः खेयोरियुवणे इति इय् । ततोऽनन्तरं शाखिना वृत्तेण अङ्गदीऽस्य शक्रजितः सह्यं रथं ममस्य चूर्णितवान् ॥ ३६ ॥ भ०

तत्कर्मेत्यादि । तत्कर्म रथस्य चूर्णनं दृष्ट्वा विश्वं वैलोक्यं विसिन्धिये विस्मितं, राक्षसाः सर्वे वेसूः, राघवस्य बहु मेने अङ्गदं स्नाघितवान् इत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ज० भ०

तत्कर्मेत्यादि । बालिपुत्रस्य अङ्गदस्य तत्कर्म गदामन्यनरूपं दृष्ट्वा विश्वं वैलोक्यं विसिन्धिये विस्मितं, ऋङ् शुभोरितिथ् । सर्वे राक्षसाः संवेसूः संवस्ताः वस्य वसीष भये, तूफलित्यादिना एत्वं खिलीपथ । राघवस्य बहु मेने अङ्गदं स्नाघितवान् । मन द ङ् औधे, मन्यौङ् च ॥ ३७ ॥ भ०

सुग्रीव इत्यादि । सुग्रीवो मुमुदे दृष्टवान्, देवाः साध्वित्यूचुः सविस्मयीति

विभीषणोऽभितुष्टाव प्रशशंसुः प्रवङ्गमाः ॥ ३८ ॥

ही चित्रं लक्ष्मणेनोचे रावणस्य तिरोदधे ।

विचकार ततो रामः शरान् संततमुर्ध्विषः ॥ ३९ ॥

विभिन्ना जुघुरुर्घोरं जक्षुः क्रव्याशिनो हतान् ।

चक्षुरीत व्रणिनां रक्तं क्षिप्वाश्चेलुः क्षणं भुजाः ॥ ४० ॥

सम्प्रसारणम् । विभीषणोऽभितुष्टाव अभितुष्टवान्, स्तब्धं च स्तुतौ उपसर्गादित्यादिना षत्वम् । प्रवङ्गमाः प्रशशंसुः प्रशंसां कृतवन्तः ॥ ३८ ॥ ज० म०

सुग्रीव इत्यादि । तत्कर्म्यं दृष्ट्वा सुग्रीवो मुमुदे, जि मुद ऊर् हर्षे । देवाः साध्वित्युक्तवन्तः, विभीषणोऽभितुष्टाव अभिमुखीभूय स्तुतिं कृतवान् । तु अ ल स्तुतौ गीकः स्तुस्तुभेति षत्वम् । वानराः प्रशशंसुः । शन्सु हिंसास्तुत्योः ॥ ३८ ॥ भ०

ही चित्रमित्यादि । हीति विष्णवे । चित्रमाश्चर्यमिति लक्ष्मणेनोचे उक्तं, वदेर्भावे लिट्, यजादित्वात् सम्प्रसारणम् । रावणः इन्द्रजित् रावणस्थापत्यम् । अभीत इज् । तिरोदधे अदृश्योऽभूत्, ततः अदर्शनानन्तरं रामः शरान् विचकार विक्षिप्तवान् । कृ विक्षेपे । द्विषः संततमुः संतप्ताः ॥ ३९ ॥ ज० म०

ही चित्रमित्यादि । ही विष्णवे । लक्ष्मणेन चित्रमिदं, कर्मेत्यूचे । रावणपुत्र इन्द्रजित् तिरोदधे मायया अदृश्यो जातः । रावणस्थापत्यमिति बाह्याद्यत इति णिः । ततोऽनन्तरं रामः शरान् विचकार विक्षिप्तवान् । कृ श् विक्षेपे । द्विषः संततमुः संतप्ताः, तृफलेत्यादिना विभाषया एत्वविधानादत्र तदभावः ॥ ३९ ॥ भ०

विभिन्ना इत्यादि । शरैः विभिन्ना जुघुरुः घोरं भीमशब्दं कृतवन्तः, घुर भीमार्थशब्दयोः । क्रव्याशिनः शृगालादयो हतान् विनष्टान् जक्षुः भक्षितवन्तः, लिट्यन्यतरस्यामित्यदर्धस्त्रः, उपधालोपः, खरिचेति चत्वम् । व्रणिनां शरैः कृतव्रणानां रक्तं चुक्षुरीत व्रणादित्यर्थात्, कर्चरि लिट्ः पिप्वादिकक्षे गुणः । भुजान्क्षिप्वाः सन्तः क्षणमात्रं चेलुश्चलिताः ॥ ४० ॥ ज० म०

विभिन्नेत्यादि । द्विषी रामबाणैः विभिन्नाः सन्ती घोरं जुघुरुः शब्दचक्षुः । घुर श् ध्वनी भीमार्थे । क्रव्याशिनः शृगालादयो हतान् द्विषी जक्षुः भक्षितवन्तः, अद् लौ भवे । व्यां वेति घञ्छादेशः, भवे लृ घञौ चेत्यस्य वा रूपं, हनगमित्युङ् लोपः ऋप्भृसीरिति घस्य कत्वे क्षिप्वादिति षः । व्रणिनां शरैः कृतव्रणानां रक्तं चुक्षुरीत । युगतिरुचरणेन भुजान्क्षिप्वाः सन्तः क्षणं चेलुः । चल गमने ॥ ४० ॥ भ०

कृत्तरपि दृढक्रोधो वीरवक्त्रैर्न तत्त्यजे ।

पलायाञ्चक्रिरे शेषा जिह्वयुः शूरमानिनः ॥ ४१ ॥

राघवो न दयाञ्चक्रे दधुर्धैर्यं न केचन ।

मम्रे पतङ्गवद्दीर्घाहेति च विचुक्रुशे ॥ ४२ ॥

तिरोबभूवे सूर्येण प्रापे च निशयास्पदम् ।

जग्रसे कालरात्रीव वानरान् राक्षसांश्च सा ॥ ४३ ॥

कृत्तरित्यादि । वीरवक्त्रैः शूरमुखैः कृत्तरपि क्षिप्रैरपि दृढो घनः क्रोधो न तत्त्यजे न त्यक्तः, दष्टौष्ठभूक्यादीनां तथावस्थानात् । कर्मणि लिट् । पलायाञ्चक्रिरे पलायिताः । दयायाश्चेत्याम्, उपसर्गस्यायताविति लत्वम् । शेषा ये न पलायिताः ते शूरमानिनः, मन इति णिनि । जिह्वयुः लज्जन्ते च ॥ ४१ ॥ ज० म०

कृत्तरित्यादि । शूराणां मुख्यैः क्षिप्रैरपि दृढक्रोधो न तत्त्यजे न त्यक्तः, सन्दष्टा-धरभूक्यादीनां तथैव विस्फारात् । त्यज हानौ कर्मणि रूपम् । केचित् पलायाञ्चक्रिरे पलायिताः । अयङ् गतौ परापूर्वः । विंजादीत्याम् यो र ल इत्यत्र योगविभागात् लत्व-मभिधानात् । शेषा ये न पलायितास्तैः शूरमानिनी जिह्वयुः, क्री लज्जे, शुध्वीरित्यादिना इय् । शूरम् अर्थादात्मनं मन्यत इति गृह्यादित्वात् णिन् ॥ ४१ ॥ भ०

राघव इत्यादि । राघवो न दयाञ्चक्रे न दयां कृतवान् । पूर्ववदाम् । न केचन न केचित् धैर्यं दधुः, धारितवन्तः । सर्व एव अहमहमिकया प्रवृत्ताः । यदि वा न केचन केचित् धैर्यं न दधुः अपि तु दधुरेव । पतङ्गवत् पतङ्गैरिव वीरैः ममे मृतं, भावे लिट् । हाहेति च विचुक्रुशे रुदितम् ॥ ४२ ॥ ज० म०

राघव इत्यादि । रामो न दयाञ्चक्रे । जि दय गृहणे गतौ बधे दानेऽवने, विंजादीत्याम् । केचित् धैर्यं न दधुः धृतवन्तः, सर्व एव व्याकुला इत्यर्थः । लु धाञ् ल धारणे उस्तेचौत्या-लोपः । वीरैः पतङ्गवत् शूलभैरिव ममे मृतं, मृड श मृतौ भावे रूपम् । हाहेति च विचुक्रुशे रुदितं, क्रुश जौ रोदे हृतौ, भावे रूपम् ॥ ४२ ॥ भ०

तिर इत्यादि । सूर्येण तिरोबभूवे तिरोभूतम् अलङ्कृतमित्यर्थः । भावे लिट् । निशया च आस्पदं प्रतिष्ठायामिति निपातनं प्रापे प्राप्तं, कर्मणि लिट् । सा च निशा कालरात्रीव कालः कृतान्तः तेन प्रयुक्ता रात्रिरिति शाकपार्थिवादित्वात् समासः ।

चुकोपेन्द्रजिदत्युग्रं सर्पास्त्रं चाजुहाव सः ।

आजुहुवे तिरोभूतः परानीकं जहास च ॥ ४४ ॥

बबाधे च बलं कृत्स्नं निजग्राह च सायकैः ।

उत्ससर्ज शरांस्तेऽस्य सर्पसाञ्च प्रपेदिरे ॥ ४५ ॥

रावेशाजसाविति डीप् । वानरान् राक्षसांश्च जयसे यस्य ते स्म, भक्षितवतीत्यर्थः ॥
४३ ॥ ज० म०

तिर इत्यादि । सूर्येण तिरोबभूवे अस्त्रं गतं, भावे रूपम् । भुवीऽङ् व्यामिति पचं
खेरङ् । निशया आस्यदं स्थानं प्रापि प्राप्तं, कर्मणि रूपम् । आङः पदे सुट् आस्यदं
स्थाने प्रभुत्वे चेति परः, स्वमते मनौषादित्वात् । सा निशा कालरात्रीव वानरान्
राक्षसांश्च जयसे भक्षितवती । यस्य स्म सु ड् भवे । कालो यमः तेन प्रयुक्ता रात्रिः काल-
रात्री, शाकपार्थिवादिरिति परः । स्वमते सम्बन्धविवक्षया षष्ठीसमासः । पाच्छीणा-
दीत्यादिना पले ईप् ॥ ४३ ॥ भ०

चुकीपेत्यादि । रामव्यापारं दृष्ट्वा इन्द्रजित् तिरोहितः सन् चुकीपं कुपित-
वान् । अत्युग्रं सर्पास्त्रं सर्पमस्त्रमिव आजुहाव आहृतवान् । आहृत्यतेः शब्दे वर्तमानस्य
अभ्यस्तस्य चेति द्विवचनात् प्राक् सम्प्रसारणं, ततो द्विवचनम् । परानीकञ्च रामबलम्
आजुहुवे स्पृष्ट्वेति स्म, स्पृष्ट्वायामाङ् इत्यात्मनेपदं, पूर्ववत् सम्प्रसारणं, यजादित्वात् वा
तत उवङादेशः । जहास च विहसितवान् ॥ ४४ ॥ ज० म०

चुकीपेत्यादि । रामपराक्रमदर्शनात् इन्द्रजित् चुकीप । कुप्य इर कीपे । अत्युग्रं
सर्परूपमस्त्रम् आजुहाव आहृतवान् । तिरोभूतः सन् परानीकं शत्रुसैन्यम् आजुहुवे
स्पृष्ट्वेति स्म । स्पृष्ट्वायामाङ् इति मं, ह्वे जै स्पृष्ट्वे शब्दे च उभयत्र व्यग्रहंति खेर्जिः ।
जहास च हसितवांश्च । हस ह्रासे ॥ ४४ ॥ भ०

बबाध इत्यादि । बबाधे च अभिभूतवान् । बाध विलीङ्गने । निजग्राह च निगृ-
हीतवान्, सायकैः लोहयुक्तैः सर्पास्त्रैः उत्ससर्ज शरान् क्षिप्तवान् । ते उत्सृष्टाः शरा
अस्य बलस्य सर्पसात् कार्त्तुं सातिः, सम्प्रपेदिरे सम्प्रपद्यन्ते स्म ॥ ४५ ॥ ज० म०

बबाध इत्यादि । स इन्द्रजित् सर्वं रामबलं बबाधे अभिभूतवान् । बाध ड्
ब्रिहती । सायकैः शरैः निगृहीतवांश्च । असौ यान् शरान् उत्ससर्ज क्षिप्तवान् । सृजौ ड्-
विसर्गोऽथ सृजौ श चेति चकारादिसर्गः । ते शराः अस्य रामबलस्य सर्पसात् सर्पभृताः

आचिचाय स तैः सेनामाचिकाय च राघवौ ।

बभाण च न मे मायां जिगायेन्द्रोऽपि किं नृभिः ॥ ३६ ॥

आचिक्वाते च भूयोऽपि राघवौ तेन पन्नगैः ।

तौ मुमुहुरुद्विग्नौ वसुधायाञ्च पेततुः ॥ ४७ ॥

ततो रामेति चक्रन्दुस्त्रेसुः परिदिदेविर ।

निशस्त्रसुश्च सेनान्यः प्रोचुर्धिगिति चात्मनः ॥ ४८ ॥

प्रपेदिरे सम्पद्यन्ते च । कार्त्तुस्त्रायथ्योरिति चसात् । यौ पद ड् गतौ । तृफलिति अत
एत्वं खिलीपश्च ॥ ४५ ॥ भ०

आचिचायेत्यादि । स इन्द्रजित् सर्पास्त्रैः वानराणां सेनाम् आचिचाय कृन्नवान् ।
विभाषा चेति अकुलपक्षे रूपम् । राघवौ च रामलक्ष्मणौ आचिकाय । कुलपक्षे रूपम् ।
बभाण च भणति च, मम मायाम् इन्द्रोऽपि न जिगाय न जितवान् । सन्लिटोर्जेरिति
कुलम् । किं नृभिः न किञ्चित् प्रयोजनमित्यर्थः ॥ ४६ ॥ ज० भ०

आचिचायेत्यादि । स इन्द्रजित् तैः शरैः रामसेनाम् आचिचाय, राघवौ राम-
लक्ष्मणौ आचिकाय आच्छादितवान् । चिनचिञ् चित्वा चैः किर्वासन्त्योरिति विभाषया
किः । एवञ्च बभाण उक्तवान् । नृ भण चेति चकारात् शब्दे । किं बभाषेत्याह । मम
मायाम् इन्द्रोऽपि न जिगाय नृभिः मनुष्यैः किं न किञ्चित् प्रयोजनमित्यर्थः । जेगिः सन्-
त्योरिति ग्यादेशः ॥ ४६ ॥ भ०

आचिक्वात इत्यादि । तेन इन्द्रजिता पन्नगैः भूयोऽपि राघवौ आचिक्वाते कृन्नौ ।
कर्म्मणि लिट् । तौ पाशवद्धौ मुमुहतुः मोहं गतौ उद्विग्नौ समीहितानिष्पत्तेः, वसुधा-
याञ्च पेततुः पतितौ बन्धपरवशोऽकृतत्वात् ॥ ४७ ॥ ज० भ०

आचिक्वाते चेत्यादि । तेन इन्द्रजिता भूयः पुनरपि पन्नगैः सर्पास्त्रैः राघवौ
आचिक्वाते आच्छादितौ । कर्म्मणि चिञी रूपम् । च पादपूरणे, वल्यभाणक्रियापेक्षया
समुच्चये वा । तौ च तत उद्विग्नौ व्याकुलौ मुमुहतुः मोहं प्रापतुः । मुञ्च लृजि
वैचिष्ये । भूमौ च पेततुः पतितौ । पत् लृज गत्याम् ॥ ४७ ॥ भ०

तत इत्यादि । ततः पतनादनन्तरं सेनान्यः सुग्रीवादयः । एरजेकाच इति यण् ।
रामेति नामग्राहं चक्रन्दुः रुदितवन्तः, त्रेसुः भीताः, परिदिदेविर परिदेवनं कृतवन्तः ।

मन्युं शेकुर्न ते रोडुं नासं संरुधुः पतत् ।

विविदुर्नेन्द्रजिन्मार्गं परीयुश्च भ्रवङ्गमाः ॥ ४९ ॥

दधावाङ्गिस्ततश्चक्षुः सुग्रीवस्य विभीषणः ।

विदाश्चकार धौताक्षः स रिपुं खे ननर्द च ॥ ५० ॥

उज्जुगूरं ततः शैलं हन्तुमिन्द्रजितं कपिः ।

देव देवने अनुदात्तेत् । निशश्चसुः कोणं निश्यासानुत्सखजुः । आत्मनश्च धिगिति प्रीतुः
गर्हितवन्तः । धिग्योगाद् द्वितीया ॥ ४८ ॥ ज० म०

तत् इत्यादि । पतनानन्तरं सेनापतयो नीलादयो रामेति चक्रन्दुः शब्दं चक्रुः ।
क्रदि रोदने आह्वाने । वेसुः भयं प्रापुः । वस्यवसीण भये । परिदिदेविरे परिदेवनं चक्रुः ।
दंष्ट्रं तु देवने, अभखथर्हन्ति खरेकारस्य क्रस्त्र इकारः, एचो युत्स्वमिति वचनात् ।
निशश्चसुः निश्यासं त्यक्तवन्तः । श्वस प्राणने । आत्मनो धिगिति च प्रीतुः उक्तवन्तः ।
धिक्स्वमयेति द्वितीया ॥ ४८ ॥ भ०

मन्युमित्यादि । मन्युं शोकं रोडुं वारितुं न शेकुः पारितवन्तः । अस्त्रश्च लोचनेभ्यः
पतत् न संरुधुः न संरुद्धवन्तः, इन्द्रजितो मार्गं न विविदुः न ज्ञातवन्तः । कासौ तिष्ठति
इति । भ्रवङ्गमाश्च परीयुः समन्ताद्गतवन्तः कासावगमदिति ॥ ४९ ॥ ज० म०

मन्युमित्यादि । ते वानरसेनान्यः मन्युं शोकं रोडुम् आवरीतुं न शेकुः न शक्ताः ।
शक् लृ शक्तौ, रुधिर्धौ अि अ आवर्तौ । पतदसं रोदनजलं न संरुधुः न वारितवन्तः ।
इन्द्रजितो मार्गं पत्न्यान् न विविदुः न जानन्ति स्म, कुतो गत इति । विद ल मतौ ।
भ्रवङ्गमाः परीयुः सर्वतो गताः कासावगमदिति । इण गतौ ॥ ४९ ॥ भ०

दधावेत्यादि । ततोऽनन्तरं विभीषणः सुग्रीवस्य मन्त्रपूताभिः अङ्गिश्चक्षुः दधाव
प्रचालितवान् । सुग्रीवः धौताक्षः प्रचालितचक्षुः । बहुब्रीहौ सक्थ्यन्धोरिति समा-
सान्तष्टच् । रिपुम् इन्द्रजितं खे स्थितं विदाश्चकार ज्ञातवान् । उषविदेत्यादिना
आम् । ननर्द च शब्दितवान्, के दानीं यास्यसि इति ॥ ५० ॥ ज० म०

दधावेत्यादि । ततोऽनन्तरं विभीषणः सुग्रीवस्य चक्षुः अङ्गिर्जलैः दधाव प्रचा-
लितवान् । धावु अ जवे सृजि । सुग्रीवः धौताक्षः प्रचालितचक्षुः सन् खे आकाशं
स्थितं रिपुम् इन्द्रजितं विदाश्चकार ज्ञातवान् । ऊम् वा व्यामिति ऊम् । ननर्द च,
कुचेदानीं यास्यसीति । नर्द शब्दे ॥ ५० ॥ भ०

उज्जुगूर इत्यादि । ततोऽनन्तरं कपिः सुग्रीवः इन्द्रजितं हन्तुं शैलम् उज्जुगूरं

विहाय रावणिस्तस्मादानंहे चान्तिकं पितुः ॥ ५१ ॥

आचचचे च वृत्तान्तं प्रजहर्ष च रावणः ।

गाढं चोपजुगूहैनं शिरस्युपशिशिञ्च च ॥ ५२ ॥

ध्वजानुददुधुवुस्तुङ्गान् मांसं चेमुर्जगुः पपुः ।

कामयाञ्चक्रिरे कान्तास्ततस्तुष्टा निशाचराः ॥ ५३ ॥

उत्क्षिप्तवान् । गुरू हिंसागत्योरिति देवादिकोऽनुदासेत्, तस्य गतौ वर्त्तमानस्य रूपम् । रावणिः इन्द्रजित् विहाय अर्थात् युद्धं विहाय तस्मात् आकाशात् पितुः अन्तिकमानंहे गतः । अहिं गतौ तस्मात् नुड्विह्वल इति नुट् ॥ ५१ ॥ ज० म०

उज्जुगुरे इत्यादि । ततोऽनन्तरं कपिः सुग्रीवः इन्द्रजितं हन्तुं शैलम् उज्जुगुरे उत्क्षिप्तवान् । गुरौ य ङ् बधे गत्याम् उत्पूर्वं उत्क्षेपणेऽपि वर्त्तते, शि गर अङ्क उद्यम इत्यसौ तु ऋस्वीपधः । रावणपुत्रः तस्मात् बिभाय भयं प्राप । जि भौ लि भीत्याम् । भीतः सन् पितुः अन्तिकं समीपम् आनंहे गतः । अहिङ्गतौ, स्थानादादीति खेरान् । बिभायेत्यत्र विहायेति पाठे युद्धं त्यक्त्वा तस्मात् आकाशात् पितुरन्तिकमानंहे इत्यर्थः ॥ ५१ ॥ भ०

आचचच इत्यादि । नागपाशेन राघवौ बद्धाविति वृत्तान्तम् आचचचे आख्यातवान्, रावणः प्रजहर्ष च तुष्टवान् । एनञ्च रावणिञ्च उपजुगूह दृढमाग्नित्वान् । अत्र क्रियाफलस्याविवक्षितत्वात् तङ् न भवति, ऊदुपधाया गौह इत्यूलम् । शिरसि उपशिशिञ्च आप्रातवान् । शिचि आप्राणे ॥ ५२ ॥ ज० म०

आचचचेत्यादि । स इन्द्रजित् रामबन्धनरूपं वृत्तान्तम् आचचचे पितरम् इत्यर्थात् चच ङ् ल वदे, क्थां वेति पचे कशाङ् ख्याजादेशभावः । रावणश्च प्रजहर्षं प्रकृतहर्षं प्राप । हृष्य जि इर्तुष्टौ । एनं पुत्रं गाढम् उपजुगूह च आलिङ्गितवाञ्छ, गुह्र अ संवृतौ उपपूर्वं आलिङ्गनमाह, गुह्री णीरुरिति दीर्घत्वम् । शिरसि उपशिशिञ्च च आप्रातवाञ्छ खेहविस्फारीऽयम् । शिचि आप्राणे ॥ ५२ ॥ भ०

ध्वजानित्यादि । ततो निशाचरा अपि युत्वा तुष्टाः सन्तः ध्वजान्स्तुङ्गान् उदुधुवुः उत्क्षिप्तवन्तः, मांसचेमुः खादितवन्तः, चमु च्छमु अदने । जगुर्गीतवन्तः, पपुः मद्यं पीतवन्तः, कान्ताः कामयाञ्चक्रिरे । कर्मेर्णिङन्तादाम् ॥ ५३ ॥ ज० म०

ध्वजानित्यादि । निशाचरा अपि रामबन्धनात् तुष्टाः सन्तः तुङ्गान् ध्वजान्

दर्शयाञ्चक्रिरे रामं सीतां राज्ञश्च शासनात् ।

तस्या मिमीलतुर्नेत्रे लुलुठे पुष्पकोदरे ॥ ५४ ॥

प्राणा दध्वंसिरे गात्रं तस्तश्चे च प्रिये हते ।

उच्छ्वासा चिराद्दीना कुरोदासौ ररास च ॥ ५५ ॥

लौहबन्धैर्बन्धे नु वज्रेण किं विनिर्ममे ।

उद्बुधुः उत्क्षिप्तवन्तः । धु अ कम्पने, धु शिक् कम्पे, धून गि, धूञ् चेत्यस्य वा रूपम् । मांसं चेमुः भक्षितवन्तः, चमूचमङ्गमजमजिमङ्गमु भवे । जगुर्गानं कृतवन्तः । गै गाने, पपुः मद्यादिकं पीतवन्तः । पा पाने । कान्ताः कामयाञ्चक्रिरे कामितवन्तः । कमु ऊङ् स्प्रहि, वाऽरे इति पाक्षिकी जिः । त्यान्तत्वादाम् ॥ ५३ ॥ भ०

दर्शयामित्यादि । तथाभूतं रामं दृष्ट्वा सीता मम विधेया स्यादित्यभिप्रायवती राज्ञी रावणस्य शासनात् आज्ञया राज्ञसाः अशोकवनिनातः पुष्पकम् आरोह्य सीतां रामं दर्शयाञ्चक्रिरे दर्शितवन्तः । अभिवादिदृशोरात्मनेपद उपसङ्ख्यानमिति विकल्पेन द्विकर्मकता । तस्याः सीताया नेत्रे मिमीलतुः निमीलिते । मील निमेषणे । पुष्पकोदरे पुष्पकमध्ये मूर्च्छया लुलुठे लुठिता ॥ ज० म०

दर्शयामित्यादि । तादृशं पतिं दृष्ट्वा सीता ममानुकूला स्यात् इत्यभिप्रायं कुर्वती राज्ञः रावणस्य शासनात् आज्ञया राज्ञसाः पुष्पके आरोह्य सीतां रामं दर्शितवन्तः । घोऽजौ जेरित्यादिना प्रयोज्यस्य कर्मत्वम् । तस्याः सीतायाः नेत्रे मिमीलतुः मुद्रणं प्रापतुः । मीलृ निमेषे । सीता पुष्पकरथमध्ये लुलुठे पतिता । लृ लुठ ऊङ् प्रतीघाते ॥ ५४ ॥ भ०

प्राणा इत्यादि । प्रिये रामे हते प्राणा वायवः दध्वंसिरे ध्वस्ताः, गात्रञ्च तस्तश्चे काष्ठवत् निश्चलमभूत् । अभिस्त्रभि प्रतिबन्धे । चिरादुच्छ्वास उच्छ्वसितवती, असौ लब्धसंज्ञा दीना दुःखिता कुरीद कन्दितवती, ररास च वक्ष्यमाणञ्च विलापं कृतवती ॥ ५५ ॥ ज० म०

प्राणा इत्यादि । प्रिये रामे हते सति तस्याः प्राणा दध्वंसिरे ध्वस्ताः ध्वंसु लृङ्गतौ भङ्गे । गात्रञ्च तस्तश्चे काष्ठवत् निश्चलमभूत् । स्रभिङ् स्रभे । चिरादुच्छ्वास आसं त्यक्तवती । अस घ लु प्राणने । ततो दीना दुःखिता कुरीद क्रन्दितवती । कदुरीदे । ररास च वक्ष्यमाणं विलापं चकार । रस शब्दे ॥ ५५ ॥ भ०

लौहत्यादि । लौहस्त्रमे लौहाः तैः बन्धैः मनो हृदयं मम बन्धे बद्धं,

मनो मे न विना रामाद् यत् पुष्कोट सहस्रधा ॥ ५६ ॥

उत्तेरिथ समुद्रं त्वं मदर्थेऽरीन् निजघ्निय ।

ममर्थं चातिघोरां मां धिग् जीवितलघूकृताम् ॥ ५७ ॥

न जिजीवासुखी तातः प्राणता रहितस्त्वया ।

मृतेऽपि त्वयि जीवन्त्या किं मयानकभार्यया ॥ ५८ ॥

कर्मणि लिट् । नुशब्दो वितर्कं, उत वज्रेण विनिर्ममे निर्मितं, माङ् मान इत्यस्मात् कर्मणि लिट्, आतो लोपस्य द्विवचने चेति स्थानिवद्भावात् द्विवचने ऋस्त्वत्वे च रूपम् । यद् यस्मात् विना रामात् रामेण विना । पृथग्विनेति पञ्चमी । न पुष्कोट न स्फुटितं, सहस्रधा सङ्ख्याया विधार्थे धा ॥ ५६ ॥ ज० म०

लौहबन्धैरित्यादि । लौहविकारैः बन्धैः मे मम मनः किं बन्धे बद्धम् अर्थात् विधात्रा । बन्धौ ग, बन्धक्, बधक्, बन्धे । नु वितर्कं । किं वा वज्रेण तन्निर्मितम् । मा ल माने कर्मणि रूपद्वयम् । यस्मात् रामेण विना सहस्रप्रकारेण न स्फुटितं, स्फुटिर्विसरणे, विशब्दो रहितार्थः, अन्यारभ्येति पञ्चमी । संख्याया धाच् प्रकारे इति धाच् ॥ ५६ ॥ भ०

उत्तेरिथेत्यादि । मदर्थे मन्निमित्तं समुद्रम् उत्तेरिथ उत्तीर्णोऽसि । तृफलित्यादिना एत्वाभ्यासलोपो । तथा अरीन् निजघ्निय निहतवानसि । थलि रूपम् । यतो मदर्थे ममर्थं मरणावस्थां गतोऽसि अतोऽतिघोराम् अतिरौद्रां मां धिक्, जीवनलघूकृतां त्याजितजीवसहत्वात् ॥ ५७ ॥ ज० म०

उत्तेरिथेत्यादि । हे प्रिय ! मदर्थे मत्प्रयोजननिमित्तं त्वं समुद्रं उत्तीर्णवान्, तू तरेऽभिभवे भुव्यां, तृफलीति अत एत्वं खिलोपस्य, वृती वेम इत्यत्र अठौढीप-सेरित्युक्तेरिमी दीर्घाभावः । अरीन् निजघ्निय हतवानसि । हन लौ गतौ बध्, सृज-दृश्चपाठात्त्वत इति पठे इम्, हनगमित्यादौ अथावित्यस्य क्वचिद्वाभिचारा-दुङो लोपः । जिहंसिथेति पाठे—हिसि ध किं हिंसे इत्यस्य रूपम् । ममर्थं च मृती-ऽप्यसि । मृड् मृतौ, मृडष्टीक्ये ममिति नियमादन्यत्र पं, नेमृत्स्थपीऽवृक्षुरित्यनेन नेमसुमित्यादिना प्राप्त इम् प्रतिषिध्यते । मदर्थं इति सर्वत्र योज्यम् । अतोऽतिघोरां स्वामिघातकत्वेन मां धिक्, जीवनेन लघूकृतां स्वामिनाशेऽपि जीवनाङ्गधुत्वम् ॥ ५७ ॥ भ०

न जिजीवेत्यादि । त्वया प्राणता जीवता, अन प्राणने, रहितो वियुक्तज्ञातो

सा जुगुप्सां प्रचक्रेऽसून् जगर्हे लक्षणानि च ।

देहभास्त्रि ततः केशान् लुलुच्च लुलुठे मुहुः ॥ ५८ ॥

जग्लौ दध्यौ वितस्तान क्षणं प्राण न विव्यथे ।

दैवं निनिन्द चक्रन्द देहे चातीव मन्युना ॥ ६० ॥

दशरथो न जिजीव न जीवितः, त्वयि मृतेऽपि जीवन्त्या मया न किञ्चित् प्रयोजनम् ।
अनकभार्यया पापानक इति सः ॥ ५८ ॥ ज० म०

न जिजीवेत्यादि । हे प्रिय ! प्राणता जीवतापि त्वया रहितः सन् वियुक्तः
सन् तव तातो दुःखितो न जीवितवान् । जीव च प्राणने । त्वयि मृतेऽपि जीवन्त्या
अनकभार्यया कुक्षितभार्यया मया किं प्रयोजनम् ? इत्येवं ररास चेति पूर्वेषां
सम्बन्धः । “कुपूयकुक्षितावद्यखेटगङ्गानकाः समा” इत्यमरः ॥ ५८ ॥ भ०

सा जुगुप्सामित्यादि । सा सीता पूर्वोक्तकारणादेव असून् पाणान् जुगुप्सां
प्रचक्रे निन्दितान् कृतवती । जुगुप्सान् इति घञ् तदन्तस्य सनि रूपम् । आभि प्रत्यये
तु प्रचक्र इत्यनुप्रयोगी न घटते । देहभास्त्रि शरीरस्थानि लक्षणानि अवैधव्य-
सूचकानि च जगर्हे गर्हते स्म । गर्हगल्भः कुक्षने । मुहुः केशान् लुलुच्च अपनीतवती,
तथा लुलुठे पतिता ॥ ५८ ॥ ज० म०

सेत्यादि । सा सीता प्राणान् निनिन्द प्रियेण विना अवस्थानात् । गुपु ङ् गोपन-
कुक्षनयोः, किञ्चिजगुप इति सन्, इमोऽभावश्च ; क्रमादेतेऽवेत्यादिना अर्थनिन्दार्थ-
नियमः, त्यागत्वादान्, सीपसर्गस्य कञोऽनुप्रयोगः । किं वा जुगुप्सामात्मनि निन्दं
प्रचक्रे । शंस्याद इति अः । असून् लक्षणानि च जगर्हे इत्यनेनान्वयः । देहस्थितानि
अवैधव्यचिह्नानि निन्दितवती । गर्हङ् कुक्षने । मुहुः वारंवारं केशानुत्पाटितवती ।
लुलुचापनयने गतौ, तथा लुलुठे पतिता ॥ ५८ ॥ भ०

जग्लावित्यादि । श्रीकभारान् जग्लौ ग्लानिङ्गता, दध्यौ ध्यातवती, पुनः किं मया
द्रष्टव्योऽसीति । वितस्तान् पौडया शब्दं कृतवती । स्तान् शब्दे । क्षणं न प्राण मूर्च्छिता
न जिजीव निःसंश्रवात् । अत्र प्राणने । अत्र आदेरिति दीर्घत्वम् । विव्यथे लम्बसंज्ञा
पौडिता । व्यथी लिटौल्यभ्यासस्य सम्प्रसारणं, दैवं निनिन्द निन्दितवती, दैव ! विरूप-
माचरितं त्वयेति चक्रन्द रुदिता, पुनः मन्युना श्रीकेन देहे दग्धा । कर्मणि लिट् ॥
६० ॥ ज० म०

जग्लावित्यादि । सा जग्लौ ग्लानिं प्राप । ग्लौ क्लमे । दध्यौ चिन्तितवती । ध्यौ

आश्वासयाञ्चकाराथ विजटा तां निनाय च ।

ततः प्रजागराञ्चक्रुर्वानराः सविभीषणाः ॥ ६१ ॥

चिचेत रामस्तत् कृच्छ्रमोषाञ्चक्रे शुचाथ सः ।

मन्युश्चास्य समापिष्ये विरुराव च लक्ष्मणम् ॥ ६२ ॥

चिन्तने । वितस्तान् शब्दं चक्रं । स्तन मि शब्दे । क्षणं न प्राण मूर्च्छया निःस्पन्दत्वान्न जीवितवती, अन घ लु प्राणने । प्राग्बन्नी ण इत्यादिना पाक्षिकं णत्वम् । विव्यधं लब्धसंज्ञा सती दुःखं प्राप, व्यथ ष म ऊ दुःखे चाले, व्यथयहेति खेर्जिः । दैवं निनिन्द निन्दितवती । निदि कुत्सने । चक्रन्द करोद, मन्युना शीकेन अत्यर्थं देहे दग्धा । दहौ दाहे, कर्मणि रूपम् ॥ ६० ॥ भ०

आश्वासयामित्यादि । अधानन्तरं विजटा रावणभगिनी तां सीताम् आश्वासयाञ्चकार आश्वासिववती । विष्णुरसौ दाशरथिः, कथमस्य विरूपं भविष्यतीति निनाय च तस्मात् पुण्यकान्नीतवती, तत उत्तरकालं वानरा विभीषणेन सह प्रजागराञ्चक्रुः आलीचनां कृतवन्तः । अवानुप्रयोगे नात्मनेपदं पूर्वस्थानात्मनेपदित्वात् ॥ ६१ ॥ ज० म०

आश्वासयामित्यादि । अधानन्तरं रावणस्य भगिनी विजटा राक्षसी तां सीताम् आश्वासयाञ्चकार, तव प्रियो न मृत इति अशोकवनिं नौतवती च । ततोऽनन्तरं विभीषणेन सह वानरा जायति स्म । राघवयोः रक्षार्थमालोकयाञ्चक्रुरित्यन्वे । जागृ च जागरे । दरिद्राकाशकासजायुष इति पाक्षिक आम् ॥ ६१ ॥ भ०

चिचेतेत्यादि । तत् कृच्छ्रं शरबन्धदुःखं रामः चिचेत ज्ञातवान् । चित्ती संज्ञाने इत्युदात्तेत् । शुचा शीकेन ओषाञ्चक्रे । कर्मणि लिट् । उषविदित्याम् । स च मन्युः शीकः अस्य रामस्य समापिष्ये वृद्धिं गतः । ओ प्यायी वृद्धौ, तस्य लिटि प्यायः पीति पौभावः, एरनेकाच इति यष् । लक्ष्मणश्च विरुराव शब्दितवान् । वक्ष ! जीवसि इति ॥ ६२ ॥ ज० म०

चिचेतेत्यादि । रामः तत् कृच्छ्रं नागपाशबन्धनरूपं चिचेत ज्ञातवान् । चित्ती संज्ञाने । अधानन्तरं शुचा शीकेन स रामः ओषाञ्चक्रे दग्धः । उषु दाहे । दरिद्राकाशकासेत्याम् । अस्य रामस्य मन्युः शीकः समापिष्ये संवृद्धः । ओ प्यायी ऊ वृद्धौ प्यायः पीर्यङ् व्योः । लक्ष्मणश्च विरुराव आहूतवान् । व ल ध्वनौ ॥ ६२ ॥ भ०

समीहे मर्तुमानर्चे तेन वाचाखिलं बलम् ।
 आपपृच्छे च सुग्रीवं स्वं देशं विससर्ज च ॥ ६३ ॥
 आदिदेश स किष्किण्यां राघवौ नेतुमङ्गदम् ।
 प्रतिजज्ञे स्वयञ्चैव सुग्रीवो रक्षसां बधम् ॥ ६४ ॥
 नागास्त्रमिदमेतस्य विपक्षस्तार्क्ष्यसंस्मृतिः ।

समीह इत्यादि । मर्तुं प्राणांस्त्यक्तुं समीहे इच्छति स्म । तेन रामेण अश्विनं समस्तं बलं वाचा आनर्चं पूजितं, भवद्भिः साध्वनुष्ठितम् अस्माङ्गाग्यमवापराध्यति इति । कर्मणि लिट्, तस्मान्नुट्दिहल इति नुट् । सुग्रीवश्च आपपृच्छे आपृच्छति स्म, आमन्त्रितवानित्यर्थः । एहि तावत् दर्शनं मे देहि परिष्वजस्वेति । आङि नृप्रच्छीरूप-संख्यानमिति तङ् । स्वयं देशं किष्किण्यां विससर्ज प्रहितवान् ॥ ६३ ॥ ज० म०

समीहे इत्यादि । तेन रामेण मर्तुं समीहे समीहितम् । ईहङ् चेष्टे भावं रूपं, कर्त्तरि इत्यन्ते, गुर्विजादेरामोऽनित्यत्वं ये वदन्ति तन्मते रूपमिदं, समीहे ईडिषे समीहरे इत्यादयश्चिन्त्या इति केचित्, ऋषिवचनादिति केचित् । न्यासकृदादयोऽपि गुर्विजादे रामोऽनित्यत्वमाहुः । समीषे इति पाठे इषु श वाञ्छे । तेन रामेण वाचा बलम् आनर्चं पूजितं, मत्कृते भवद्भिः किं न कृतं ? मङ्गाग्यात् तु सर्वं निष्फलमभूदिति । अर्चक् प्रजं अर्चयेति चकारात् पूजे, स्थानादादीति खेरान् कर्मणि रूपम् । रामः सुग्रीवम् आपपृच्छे आमन्त्रितवान् । एहि मित्र ! मां परिष्वजस्वेति प्रह्वौ श च्छीप्से, विपराजीति मं, त्वयां न वेप्रच्छामिति जिनिषेधः । स्वदेशं किष्किण्यां विससर्ज सुग्रीवं प्रस्थापयितुमारम्भे इत्यर्थः । सृजौ श विसर्गे ॥ ६३ ॥ भ०

आदिदेशेत्यादि । सुग्रीवो राघवौ किष्किण्यां नेतुम् अङ्गदम् आदिदेश, स्वयं च रक्षसां विनाशं प्रतिजज्ञे, अहमेव व्यापादयामि इति । सम्प्रतिभ्यामिति तङ्, सकर्मकार्थं वचनम् ॥ ६४ ॥ ज० म०

आदिदेशेत्यादि । स सुग्रीवो राघवौ किष्किण्यां नेतुम् अङ्गदम् आदिदेश उक्तवान्, दिशङ् शीचे चकाराद्वाने वर्त्तते, आङ्पूर्वः कथनार्थः, मनीरमाकृत् तु दिश अतिसर्जने इति पठित्वा व्याचष्टे—अतिसर्जनं दानं विज्ञानं कथनं वेति । स्वयञ्च रक्षसां बधं प्रतिज्ञातवान् । ज्ञा अवबोधने सम्प्रतेः अस्मृताविति मम् ॥ ६४ ॥ भ०

नागास्त्रमित्यादि । नागास्त्रमिदं न शराः एतस्य च विपक्षः शत्रुस्तार्क्ष्यसंस्मृतिः

विभीषणादिति श्रुत्वा तं निदधौ रघूत्तमः ॥ ६५ ॥

ततो विजघटे शैलैरुद्वेलं पुप्लुवेऽम्बुधिः ।

हृत्चेभ्यश्च्युते पुष्पैर्विरेजुर्भासुरा दिशः ॥ ६६ ॥

जगाह्विरेऽम्बुधिं नागा ववौ वायुर्मनोरमः ।

तेजांसि शंशमाचक्रुः शरबन्धा विशिन्निषुः ॥ ६७ ॥

गङ्गसंस्मरणं, यत्संस्मरणादेवास्य शान्तिरिति, एवं विभीषणात् श्रुत्वा राघवश्चान्यं निदधौ ध्यातवान् ॥ ६५ ॥ ज० म०

नागास्त्रमित्यादि । इदं नागास्त्रम् एतस्य नागास्त्रस्य शत्रुः गङ्गसंस्मरणम् इति विभीषणात् श्रुत्वा राघवस्तं गङ्गं निदधौ चिन्तितवान् ॥ ६५ ॥ भ०

तत इत्यादि । ततो ध्यानानन्तरं तदागमनवायुवेगात् शैलैः विजघटे विघटितं, भावे लिट् । अम्बुधिः उद्वेलं वेलामतिक्रम्य पुप्लुवे गतः, हृत्चेभ्यः सकाशात् पुष्पैः चुच्युते च्युतं, दिशश्च भासुराः सुवर्णपद्मप्रभाभिर्भासनशीलाः सखी विरेजुः शीमन्ते अ, फणाश्च सप्तानामित्यत्वपच्चे रूपं, तत्र वेत्यनुवर्तते ॥ ६६ ॥ ज० म०

तत इत्यादि । ततो ध्यानानन्तरं तत्पद्मवायुवेगात् शैलैः विजघटे विघटितं, घटि ष ड् म चेष्टे, विपूर्वीं विज्ञेयमाह, भावे रूपम् । अम्बुधिः समुद्रो वेलामतिक्रम्य पुप्लुवे गतः, पुङ् च सर्पणे । हृत्चेभ्यः पुष्पैः चुच्युते खलितं, च्युत च्युतिर चरे । भावे रूपम् । स्वर्णपद्मप्रभाभिर्भासनशीला दिशी विरेजुः राजन्ते अ । राजृ ज ण दीप्तौ । तृफलेति पच्चे एत्वाभाङ् ॥ ६६ ॥ भ०

जगाह्विरे इत्यादि । नागा भयात् अम्बुधिं जगाह्विरे प्रविष्टाः, वायुः तत्प्रभवो ववौ वाति अ । तेजांसि रत्नादीनां शंशमाचक्रुः अत्यर्थं प्रशान्तानि शमेर्यङ्-लुगन्तस्य रूपम् । एवञ्च कृत्वा अनुप्रयोगे परस्मैपदम् । शरबन्धा विशिन्निषुः विन्निष्टाः, दूरत एव तत्प्रभावात् ॥ ६७ ॥ ज० म०

जगाह्विरे इत्यादि । नागा भयात् अम्बुधिं जगाह्विरे प्रविष्टाः, गाह् विलीडे । मनोरमो वायुस्तत्प्रभवः यमस्तचक्रः स्वाभाविको वा, वाति अ । वा ल गमनञ्चिसयोः । रत्नादीनां तेजांसि तत्तेजसा भ्रष्टं शान्तानि, शमु भ्य इर्शमे, मूवसुवेति यङ्-यङीः लुक् । क्विलं अमजपेति खिर्नुष् त्यानत्वादाम् । शमयाचक्रुरिति पाठि—गङ्गस्य तेजांसि नागा निवारयन्ति अ इत्यर्थः । शराणां बन्धा विन्निष्टाः तत्प्रभावात् ॥ ६७ ॥ भ०

भेजिरेऽक्षतवद्योधा लेभे संज्ञाञ्च लक्षणः ।

विभीषणोऽपि बभ्राजे गरुत्मान् प्राप चान्तिकम् ॥ ६८ ॥

संपस्पर्शाय काकुत्स्थौ जज्ञाते तौ गतव्यथौ ।

तयोरात्मानमाचख्यौ ययौ चाथ यथागतम् ॥ ६९ ॥

भेजिरे इत्यादि । अक्षतवत् अक्षता इव योधा भेजिरे दीप्यन्ते स्म, फणाञ्च समा-
नामित्येत्वपचे रूपम् । संज्ञां चेतनां लक्षणौ लेभे प्राप्तवान्, विभीषणोऽपि बभ्राजे
सम्पन्ना मे मनोरथा इति । अनेत्वपचे रूपम् । अन्तिकञ्च रामलक्षणयौः गरुत्मान्
प्राप, गरुतः पक्षिणसेऽनुजीवितयास्य सन्तीति मतुप्, यवादेराकृतिगणत्वात् मय इति
वत्वं न भवति ॥ ६८ ॥ ज० म०

भेजिरे इत्यादि । योधा अक्षता इव भेजिरे शीभन्ते स्म । भाजू अ ण टु च चकारा-
ज्ञासि तृफलीत्यादिना पाक्षिकमेवं खिलोपश्च । लक्षणञ्च संज्ञां चेतनां लब्धवान् ।
नभ डोङ् ष प्रातौ । विभीषणोऽपि बभ्राजे समीहितं मे सम्पन्नमिति, एताभावपचे
रूपम् । गरुत्मान् गरुडो राघवस्यान्तिकं समीपं प्राप, गरुतः पक्षिणोऽनुजीविनः
प्रशस्ता वा पक्षाः सन्त्यस्येति गरुत्मान् । क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनविशत इति
न्यायात् मीङ् मीऽज्भ्रपादतुरित्यस्य विषयेऽपि मतुरस्यर्थं इत्यस्याभिनविशः वसीर्वः
मेमप्युर्मतुथीरिति ज्ञापकात् मीङ् मीऽज्भ्रपादतुरित्यस्य क्वचिद्वाभिचार इति देवौ-
टासचक्रवर्त्तिनोक्तम् । यवादिभ्यो मतुरिति परः । नदन्तसाविति पदत्वनिषेधात् न
नत्वम् ॥ ६८ ॥ भ०

संपस्पर्शेत्यादि । अनन्तरं गरुत्मान् काकुत्स्थौ राघवौ संपस्पर्शं स्पृष्टवान्, तौ
च स्पृष्टौ गतव्यथौ जज्ञाते जातौ, तयोः काकुत्स्थयोः आत्मानमाचख्यौ गरुत्मानह-
मिति कथितवान् । वा लिटीति चञ्चिङ् ख्याङ् । ययौ चापि यथागतं तथा गतवान् ॥
६९ ॥ ज० म०

संपस्पर्शेत्यादि । अथानन्तरं स गरुत्मान् काकुत्स्थौ संपस्पर्शं, स्पृष्टौ शौ स्पृष्टौ । तौ
च स्पृष्टौ गतव्यथौ जज्ञाते जातौ, जनी स्य ङ् जनने, हनगमित्युङ् लोपः स्तुभुभिः-
श्रुशादिति नस्य अः । तयोः काकुत्स्थयोः स्थाने आत्मानम् आचख्यौ कथितवान्
अहं गरुड इति । ख्या ल गतौ, चञ्चिङ् ख्याआदेशो वा । यथागतं तथा ययौ गतः ॥
६९ ॥ भ०

स्वेनुस्तिव्विषुदयेमुरुच्चखनुः पर्वतांस्तरुन् ।

वानरा दद्रमुश्चाथ संग्रामं चाशशंसिरे ॥ ७० ॥

डुढौकिरे पुनर्लङ्कां वुवुधे तान्दशाननः ।

जीवतश्च विवेदारीन् बभ्रंशेऽसौ धृतेस्ततः ॥ ७१ ॥

सस्रंसे शरवन्धेन दिव्येनेति वुवुन्द सः ।

बभाजाथ परं मोहमूहाञ्चक्रे जयं न च ॥ ७२ ॥

स्वेनुरित्यादि । अथानन्तरं वानराः हृष्टाः स्वेनुः शब्दितवन्तः, तित्विषुः शीभिताः, त्विष दीष दीप्तौ । उद्येमुः उद्योगं चक्रुः, पर्वतान् उच्चखनुः उत्क्षिप्तवन्तः । दद्रमुः इत-
सती भान्ताः । द्रम हन्म मीष्ट गतौ । संग्रामञ्च 'शशंसिरे' अभिष्टवन्तः । आङः शमि
इच्छायाम् आदादिकोऽनुदात्तेत् ॥ ७० ॥ ज० म०

स्वेनुरित्यादि । अथानन्तरं वानराः स्वेनुर्जयशब्दं चक्रुः । खन ण चेति चकारात्
शब्दे, तृ-फलिति पक्षे एत्वम् । तित्विषुः दीप्यन्ते स्म, त्विषौ ञ् भासे । उद्येमुः उद्यमं
चक्रुः । यमीड् विरतौ । पर्वतान् तरुंश्च उच्चखनुः । खनु ञ् विदारणे । ह्रमगमित्युङ्
लोपः । दद्रमुः शत्रून् प्रतिजम्मुः । द्रमु गतौ । संग्रामञ्च आशशंसिरे इच्छन्ति स्म ।
शन्सु हिंसास्तुत्योः आङ्पूर्वं इच्छामाह यदुक्तम् ।—“आशंसतिः स्यादिच्छायां शंस-
तीति स्तुतौ पदम्” इति ॥ ७० ॥ भ०

डुढौकिर इत्यादि । पुनर्भूयो लङ्कां डुढौकिरे जम्मुः, तान् वानरान् ढौकि-
तान् दशाननी वुवुधे बुद्धवान्, जीवतश्च अरौन् रामादीन् विवेद ज्ञातवान् । अन्यथा
कथं वानरा ढौकिता इति, ततश्च धृतेः सकाशात् बभ्रंश भष्टः ॥ ७१ ॥ ज० म०

डुढौकिरे इत्यादि । वानराः पुनर्लङ्कां डुढौकिरे जम्मुः । ढौक चौक चिकिङ् गत्यां
खेरीकारस्य ऋस्व उकारः । दशाननः तान् वुवुधे ज्ञातवान् । वुध्वीड् वेदने । अरौश्च
रामादीन् जीवतो विवेद जानाति स्म । विद ल मतौ ङाम्वाठ्यामित्यस्याभावपक्षे
रूपम् । ततः धृतेः सकाशात् असौ भष्टः, ल भश्य चेति चकारादधःपाते ॥ ७१ ॥ भ०

सस्रंसे इत्यादि । दिव्येन शरवन्धेन सस्रंसे सस्रं, भावे लिट् । इत्येवं दशाननीं
वुवुन्द श्रुतवान् । उदि निशमने । अथानन्तरं परं मोहं महामूर्च्छां बभाज सेवते स्म ।
न च जयम् उहाञ्चक्रे तिविर्कतवान् ॥ ७२ ॥ ज० म०

सस्रंसे इत्यादि । दिव्येन शरवन्धेन सस्रंसे सस्रमिति स दशाननी वुवुन्द

धूमाक्षोऽथ प्रतिष्ठासाक्षक्रे रावणसम्मतः ।

सिंहास्यैर्युजैः तस्य वृकास्यैश्च रथः खगैः ॥ ७३ ॥

त्वक्त्रैः संविव्ययुर्देहान् वाहनान्यधिशिश्चिरैः ।

आनर्जुर्नृभुजोऽस्त्राणि ववक्षुःसाहवक्षितम् ॥ ७४ ॥

श्रुतवान् । लृ सन्सु ङ् भंश्च बुद्धिर्जलं निशामने । अथानन्तरं परं मोहं मूच्छां बभाज ।
भज औ भागसेवयोः । स्वकीयश्च जयं न ऊहासक्रे । ऊह ङ् वितर्के विजादीत्याम् ॥
७२ ॥ भ०

धूमाक्ष इत्यादि । अथ धूमाक्षी रावणसम्मतो रावणेनानुज्ञातः सन्, भूते निष्ठाव
द्रष्टव्या । प्रतिष्ठासाक्षक्रे गन्तुमिच्छां कृतवान् । प्रपूर्वातिष्ठतेः समवप्रविभ्यः स्थ इति
तङ्, सनन्तादपि पूर्ववत् सन इति तङ्, उपसर्गादित्यादिना षत्वम् । तस्य च
गन्तुमिच्छतो रथः खगैः आकाशगामिभिर्यागैः सिंहमुखैः वृकमुखैश्च युयुजे युक्तः ।
कर्मणि लिट् ॥ ७३ ॥ ज० म०

धूमाक्ष इत्यादि । अथानन्तरं धूमाक्षी राक्षसी रावणेन सम्मतीऽनुज्ञातः सन्
प्रस्थातुमिच्छासक्रे । प्रतिज्ञानिर्णयेत्यादिना प्रपूर्वस्थाधातोर्मै, क्लिलादिति षत्वं, सनः
षत्वाभावात् जिह्वीः खेः सः ष इति न नियमः, त्यान्तत्वादात् । तस्य रथः सिंहमुखैः
वृकमुखैश्च खगैः आकाशगामिभिः युयुजे युक्तः । युजिर्धौ अ च युतौ कर्मणि रूपम् ।
“कीक ईहास्यगी वृकः” इत्यमरः ॥ ७३ ॥ भ०

त्वक्त्रैरित्यादि । धूमाक्षसम्बन्धिनी नृभुजो राक्षसाः त्वक्त्रैः सम्राट्ः त्वचं त्रायन्त
इति, देहान् संविव्ययुः ह्यदितवन्तः । व्येज् संवरण इत्यस्य न व्यी लिटीत्वात्प्रतिषेधः,
लिव्यभ्यासस्योभयेषामिति सम्प्रसारणम् । वाहनान्यधिशिश्चिरैश्च आरूढवन्तः । एरनेकाची
यण्, अधिश्रीडिति कर्मसंज्ञा । अस्त्राणि आनर्जुः गृहीतवन्तः । अर्जं प्रतियजे अत
आदेरिति दीर्घः, तच्चानुट्ङिहत्वः आनर्जुरिति पाठान्तरं पूजितवन्तः । साहव-
क्षितश्च रणभूमिं ववक्षुः गताः । वक्षु गतौ ॥ ७४ ॥ ज० म०

त्वक्त्रैरित्यादि । नृभुजो राक्षसा धूमाक्षसम्बन्धिनः त्वक्त्रैः सम्राट्ः देहान्
संविव्ययुः आच्छादितवन्तः । व्ये अ इतौ व्यधयहेति खेर्जिः जि वान्यः कितौति पक्षे
जेरभावः, ना व्ये ध्यामिति आनिषेधः, तेन एचोऽशित्या इत्यस्य न प्रवृत्तिः, यत्ताय-
वायाव इत्यादिदेशः । त्वचं त्रायत इति हन-जनादिति ङः । एचोऽशित्या इत्यत्र अशि-
तौति विषयसप्तमी तेनादन्तत्वात् । वाहनानि अत्रादीनि अधिशिश्चिरैश्च आरूढवन्तः ।

अध्यवास रथं तेये पुराञ्चुच्चाव चाशुभम् ।

संश्रावयाञ्चकाराख्यां धूमाक्षस्तत्त्वरे तथा ॥ ७५ ॥

निलिल्ये मूर्ध्नि गृध्रोऽस्य क्रूरा ध्वाङ्गा ववाशिरि ।

शिशीके शोणितं व्योम चचाल क्षातलं तथा ॥ ७६ ॥

ततः प्रजघटे युद्धं शस्त्राण्यासुः परस्परम् ।

श्री उ ल जि स्वप्ने, अधिपूर्वं आरोहणेऽपि शुद्धोरित्यादिना यत्वं, कर्मक्रियेत्यादिना क्रियाव्याप्यत्वेन ढले द्वितीया, आरोहणार्थस्य सकर्मकत्वात् श्रीशोऽधिर्गतेऽहिमित्यादौ आरोहणार्थे तात्पर्याभावादाधारस्य कर्मत्वम् । अस्त्राणि आनर्जुः जगृहुः । अर्ज अर्जने स्थानादादौति खेरान्, आनर्चुरिति पाठे अर्चधातो रूपम् । आहवर्त्तितं रणभूमिं ववञ्चुः गतवन्तः । वञ्चु गत्याम् ॥ ७४ ॥ भ०

अध्यवासेत्यादि । धूमाक्षी रथम् अध्यवास आरुढः । उपान्वध्याङ्वस इति कर्मसंज्ञा । पुरात् लङ्गातः तेये निष्क्रान्तः । अय-पय-तयेत्यादिषु तथिरनुदात्तेत् । चुच्चाव च शब्दं कृतवान्, अशुभं भयानकं, चु शब्दे । आख्याम् आत्मीयं नाम संश्रावयाञ्चकार श्रावितवान्, तथा तत्त्वरे त्वरते स्म युद्धाय ॥ ७५ ॥ ज० म०

अध्यवासेत्यादि । धूमाक्षी रथम् अध्यवास आरुढः, वमौ ऐ निवासे, व्यथयर्हन्ति खर्जिः, कर्मक्रियेत्यादिना आधारस्य कर्मत्वम् । पुरात् लङ्गायाः तेये गतः । तथङ्गति-रक्षयोः, तृ-फलेत्यादिना एत्वं खिलीपञ्च । अशुभम् अशीभनं चुच्चाव क्षुतं, क्षु ल टु क्षुते । आख्यां स्वनाम श्रावितवान् वानरान् इत्यर्थात् । शु ल गतौ श्रुतौ जिः त्यानत्वादाम् । तथा युद्धाय त्वरां चक्रे । जि त्वर्षमङ्-स्यदे ॥ ७५ ॥ भ०

निलिल्य इत्यादि । अस्य धूमाक्षस्य गच्छती मूर्ध्नि गृध्रो निलिल्ये निलीनः । एरनेकाची यण् । ध्वाङ्गाः क्रूराः अशुभशंसिनः ववाशिरि वाशने स्म । व्योम कर्तृ-शोणितं शिश्रीके चरितवत् । शीक्रे सेचने इत्यनुदात्तेत् । तथा क्षातलं पृथ्वीतलं चचाल चलितम् ॥ ७६ ॥ ज० म०

निलिल्ये इत्यादि । अस्य धूमाक्षस्य गच्छती मूर्ध्नि गृध्रो निलीनः । स्त्री अ य स्त्री श्लिधि शुद्धोरिति यत्वम् । क्रूरा अशुभशंसिनी ध्वाङ्गाः काका ववाशिरि वाग्म अङ्गपि अपि शब्दात् शब्दे । व्योम आकाशं कर्तुं, शोणितं शिश्रीके ववर्ष । शीक्रे ङ्-सेके । क्षातलं तथा चचाल चलति स्म । चल गतौ ॥ ७६ ॥ भ०

तत इत्यादि । ततो निमित्तादनन्तरं युद्धं प्रजघटे घटितं, ते हरिराक्षसाः

वव्रश्वराजुघूर्णश्च स्येमुश्चुकूर्दिरे तथा ॥ ७७ ॥
 रुरुजुर्भेजिरे फेणुर्वहुधा हरिराक्षसाः ।
 वीरा न विभयाञ्चक्रुर्भीषयाञ्चक्रिरे परान् ॥ ७८ ॥
 रक्तां प्रचुक्षुतुः क्षुष्णा शिश्नियुर्बाणविक्षताः ।
 अस्यतां शुश्रुवुर्बाणान् भुजाः साङ्गुष्ठमुष्टयः ॥ ७९ ॥

वक्ष्यमाणाः शस्त्राणि आसुः चितवन्तः, परस्परं वव्रशुः क्षिन्नवन्तः, आजुघूर्णः चक्रवद
 भान्ताः । घूर्णतिरनुदात्तेत् । स्येमुः शब्दं कृतवन्तः । स्यमेः फणादित्वाटत्वम् । चुकूर्दिरे
 क्रीडितवन्तः ॥ ७७ ॥ ज० म०

तत इत्यादि । अनन्तरं युद्धं प्रजघटे प्रवृत्तं, घट ष ड् म चेष्टे । परस्परं शस्त्राणि
 आसुः चित्पिपुः, हरिराक्षसा इत्ययिमशोकेनान्वयः । अस्य इत्थेपे । परस्परं वव्रशुः ।
 ओ वव्रशूश्च क्ते क्थां न वेप्रच्छामिति जिनिषेधः । आजुघूर्णः चक्रवद भवन्ति अ । घूर्ण-
 च्छश्च भमणे । जुघूर्णिरे च वव्रशुरिति कचित्पाठः । स्येमुः शब्दं चक्रुः, स्यमु ण श ध्वनने,
 णित्वात् फणादिः, तृफलेत्यादिना पाक्षिकमेवं खिलीपथ । चुकूर्दिरे क्रीडितवन्तः ।
 कूर्द ड् क्रोडायाम् ॥ ७७ ॥ भ०

रुरुजुरित्यादि । रुरुजुः भग्नवन्तः, भेजिरे शोभिताः, बहुधा बहुप्रकारं फेणुः
 गताः । फण गतौ । वीराः सात्विका न विभयाञ्चक्रुः न बिभ्यति अ । भी क्री भृ हुवां युव-
 च्छेत्यां विभेतेः परस्मैपदित्वात् अनुप्रयोगे परस्मैपदम् । परान् शत्रून् शौर्यगुणयुक्ताः
 प्रयोजकाः भीषयाञ्चक्रिरे भीषयन्तं अ । अत्र भी-छापीर्हेतुभय इति तड्, अनुप्रयोगे-
 ऽपि ॥ ७८ ॥ ज० म०

रुरुजुरित्यादि । हरयो वानरा राक्षसाश्च परस्परं रुरुजुः भग्नवन्तः । रजो शौ
 भङ्गे । भेजिरे शुश्रुभिरे । आजृ ड् ण टु चेति चकाराद्भासि, तृफलेति पाक्षिकमेवं
 खिलीपथ । बहुभिः प्रकारैः फेणुः । फण मिण गतौ । वीराः शक्तान् विभयाञ्चक्रुः
 बिभ्यति अ । जि भी लि भीत्यां पशां वा भी-क्रीति पाक्षिकः पशाम् लीत्वात् ह्वादीरेदिः
 शुर्घूङ् इति गुणः । परान् शत्रून् भीषयन्ते अ । भीर्भीष् वेति भीषादेशो मच्च
 त्यान्तत्वादाम् ॥ ७८ ॥ भ०

रक्तमित्यादि । केचित् क्षुष्णाः खण्डिताः सन्तो रक्तां प्रचुक्षुतुः प्रचरिताः, केचित्
 शिश्नियुः विभाषा श्वेतित्यसम्प्रसारणपक्षे रूपम् । बाणान् अस्यतां क्षिप्यतां योधानां

रणे चिक्रीड धूमाक्षस्तं ततर्जानिलात्मजः ।
 आददे च शिलां साश्वं पिपेष्वास्य रथं तथा ॥ ८० ॥
 पपात राक्षसो भूमौ रराट च भयङ्करम् ।
 तुतोद गदया चारिं तं दुध्रावाऽद्रिणा कपिः ॥ ८१ ॥
 अकम्पनस्ततो योद्धुं चकमे रावणाज्ञया ।
 स रथेनाभिदुद्राव जुघुरे चातिभैरवम् ॥ ८२ ॥

भुजाः साङ्गुष्ठमुष्टयः अङ्गुष्ठमुष्टिसहिताः शरविचिताः शरभिन्नाः शृग्वुः गताः । श्वि
 गत्यर्थे द्रष्टव्यं सम्प्रसारणपक्षे रूपम् ॥ ७९ ॥ ज० म०

रक्तमित्यादि । केचित् चुम्बाः खण्डिताः सन्ती रक्तं चरन्ति स्म । श्रुतिर चरं ।
 केचित् विचिताः सन्तः शिथिल्युः शोथयुक्ता बभूवुः । ट्वायो श्वीर्गतिवद्भयोः । बाणान्
 अस्यतां क्षिप्यतां योधानां अङ्गुष्ठमुष्टिना सहिता भुजाः शरविचिताः सन्तः शृग्वुः गताः
 पतिता इत्यर्थः । श्वेर्जिर्वा यङ् व्यीरिति पाक्षिको जिः ॥ ७९ ॥ भ०

रण इत्यादि । धूमाक्षी रणे चिक्रीड क्रीडति स्म । तम् अनिलात्मजी हनूमान्
 ततर्जं भर्क्षितवान्, शिलाम् आददे च गृहीतवान्, तथा शिलया अस्य धूमाक्षस्य साश्वं
 रथं पिपेष् चूर्णितवान् ॥ ८० ॥ ज० म०

रण इत्यादि । धूमाक्षी रणे क्रीडितवान् । क्रीडृ खेले । अनिलात्मजी हनूमान् तं
 धूमाक्षं ततर्जं । तर्जं भर्क्षं । शिलाम् आददे जयाह च । आङ्पूर्वो दाज ग्रहणे । तथा
 शिलया अस्य धूमाक्षस्य अश्वेन सहितं रथं पिपेष् । धौ पिष् लृ चूर्णने ॥ ८० ॥ भ०

पपातेत्यादि । राक्षसी धूमाक्षी भूमौ पपात, पतितः सन् भयङ्करं रराट रटित-
 वान् । ततोऽरिं हनूमन्तं गदया तुतोद आहतवान्, तं राक्षसं स कपिः अद्रिणा दुध्राव
 व्यापादितवान् ॥ ८१ ॥ ज० म०

पपातेत्यादि । धूमाक्षी राक्षसी भूमौ पपात । पत लृ ज गत्याच्च । रराट शब्दं चक्रे ।
 रट वाचि । ततः उल्लितः सन् गदया च अरिं हनूमन्तं तुतोद पीडितवान् । तुद श औ
 व्यथे । कपिः हनूमान् पर्वतेन तं राक्षसं दुध्राव मारितवान् । धृ शि कम्पे । अनेकार्थत्वात्
 हिसायामपि । जघानेति क्वचित्पाठः दुद्रावेति च क्वचित् ॥ ८१ ॥ भ०

अकम्पन इत्यादि । ततो धूमाक्षविनाशानन्तरम् अकम्पनी राक्षसः रावणाज्ञया
 युध्यस्वेति युद्धं चकमे इष्टवान् । आयादय आर्द्धघातुके वेति शिङ्गभावपक्षे रूपम् ।

पस्यन्दे तस्य वामाक्षि सस्यमुखाशिवाः खगाः ।

तान् वव्राजावमत्यासौ वभासे च रणे शरैः ॥ ८३ ॥

खमूयुर्वसुधामूवुः सायका रज्जुवत्तताः ।

तस्माद् बलैरपत्रेपे पुप्रोथास्मै न कश्चन ॥ ८४ ॥

सोऽकम्पनः रथेन अभिदुद्राव अभिमुखं गतः, जुघुरे च शब्दं कृतवान्, अतिभैरवम् अतिभयानकम् । घुर भीमार्थशब्दयोरित्यनुदात्तेत् ॥ ८२ ॥ ज० म०

अकम्पन इत्यादि । ततोऽनन्तरम् अकम्पनी राक्षसी रावणस्य आज्ञया योद्धुं चकमे इष्टवान् । कमु क ङ् सृष्टि वारे इत्यनेन जिह्वोऽभावपक्षे रूपम् । सोऽकम्पनी रथेन अभिदुद्राव अभिमुखं गतः । द्रु स्तुतौ गतौ । अतिभैरवम् अतिभयङ्करं जुघुरे शब्दं चकार । घुषङ्गी हिंसाज्याभ्योः अनेकार्थत्वात् शब्देऽपि, घुर श ध्वनी भीमार्थ इत्यस्य भावे रूपं वा । तेनेति विभक्तिव्यत्ययेन सम्बन्धः, क्वचित् परस्मैपदिनीऽपि आत्मनेपदि-त्वात् कर्त्तरि रूपं वा शब्दार्थघुरधातुरपि आत्मनेपदी इति जयमङ्गला जुघुरेति केचित् पठन्ति ॥ ८२ ॥ भ०

पस्यन्द इत्यादि । तस्य अकम्पनस्य अनिमित्तत्वसूचकं वामाक्षि पस्यन्दे स्पन्दितम्, अशुभाश्व अश्वसूचकाः खगाः सस्यमुः शब्दं कृतवन्तः । अनेत्वपक्षे रूपम् । तान् खगान् अवमत्य अवज्ञाय असौ वव्राज गतः । रणे शरैश्च वभासे शीभितम् ॥ ८३ ॥ ज० म०

पस्यन्द इत्यादि । अकुशलमुच्यते । तस्य अकम्पनस्य वामं चक्षुः स्पन्दते अ । स्पदि ङ् ईषत्कम्पे । अशुभसूचकाः खगाः पक्षिणः सस्यमुः शब्दं चक्रुः । स्यमु ण श ध्वनने, तृ-फलेत्यादिरप्रवृत्तिपक्षे रूपम् । असौ अकम्पनः तान् खगान् अवमत्य अवज्ञाय वव्राज । व्रज गतौ । रणे शरैश्च वभासे । भासृङ् दीप्तौ ॥ ८३ ॥ भ०

खमित्यादि । तेन सायका रज्जुवत्तया विस्तृताः सन्तः खम् आकाशम् ऊयुः आहतवन्तः, वसुधाञ्च ऊवुः ह्लादितवन्तः । वेज् तनुसन्ताने तस्य लिटि वयिरादेशः, वञ्चास्यान्यतरस्यामिति यकारस्य वकारादेशः । तस्मादिति तम् अकम्पनं वीक्ष्य । ल्यब-स्त्रीपे पञ्चमी । त्रेपे लज्जितं, भावे लिट् । तृ-फलेत्यादिना एत्वाभ्यासस्त्रीपौ । अस्मै अकम्पनाय न कश्चित् पुप्रोथ न प्रभवति अ । प्रोथ-पर्याप्ताविति स्वरितेत्, अच कर्तुः क्रियाफलायोगान्नात्मनेपदं, नमःस्वस्तीत्यत्र अलंशब्दस्य पर्याप्तार्थग्रहणात् तदर्थयोगे चतुर्थी ॥ ८४ ॥ ज० म०

स भस्मसाक्षकारारीन् दुदाव च कृतान्तवत् ।

चुक्रोध मारुतिस्तालमुच्चख्ने च महाशिखम् ॥ ८५ ॥

यमायाकम्पनं तेन निरुवाप महापशुम् ।

बभ्रज्ज निहते तस्मिन् शोको रावणमग्निवत् ॥ ८६ ॥

खम्युरित्यादि । तेन रज्जुवत्तता विस्तृताः सायकाः खम् आकाशम् ऊयुः वसु-
धाश्च ऊयुः आहतवन्तः । ऐ ङ् वे सूतौ, वेञी वय वेति पात्तिकौ वयादेशः, व्यथयहे-
त्यादौ वययङ्गणात् ठ्यां न वेप्रच्छामित्यस्याप्रवृत्तिः, तेन व्यथयहेत्यादिना खेर्जिः
यङ-स्वपाद्योरिति प्रकृतेर्जिः, यवः कितीत्यस्य पञ्चद्वये रूपम् । तस्मात् अकम्पनं
बौद्ध्य वानरसैन्यैः अपतेपे लज्जितं, वपू षमिङ् क्रियि, तृफलीत्यादिना एत्वं खिली-
पश्च, भावे रूपं, तस्मादिति अन्यारभ्येत्यादिना यवर्थे पञ्चमी । अग्रे अकम्पनाय
क्रश्चन वीरो न पुप्रोथ न समर्थः । प्रोथृञ् पर्थापणे खेरीकारस्य ऋस्व उकारः,
शक्तार्थेत्यादिना चतुर्थी ॥ ८४ ॥ भ०

स भस्मसादित्यादि । सोऽकम्पनः अरीन् भस्मसाक्षकार कात्स्न्येन भस्मभूतान्
कृतवान् । कृतान्तवत् यम इव दुदाव सुष्ठु पीडितवान् । टु दु उपतापे । तं दृष्ट्वा
मारुतिः चुक्रोध क्रुद्धः, तालश्च ह्रस्वं महाशिखम् अत्युच्छायम् उच्चख्ने उत्खातवान् ।
अत्र क्रियाफलयोगात् तङ् ॥ ८५ ॥ ज० म०

स भस्मसादित्यादि । सोऽकम्पनीऽरीन् कात्स्न्येन भस्मीभूताक्षकार कात्स्न्या-
यच्छीरित्यादिना चसात् । कृतान्तवत् यम इव दुदाव पीडितवान् । ट्टी न दु उपतापे ।
तं दृष्ट्वा मारुतिः हनूमान् चुक्रोध क्रुद्धः । क्रुध ल यौ कीपे । महाशिखम् अतिदीर्घं
तालह्रस्व उत्खातवान् । खनु ञ् विदारणे । हन-गमित्युङ्गलीपः ॥ ८५ ॥ भ०

यमायेत्यादि । तेन तालेन स च अकम्पनं महापशुमिव यमाय निरुवाप
दत्तवान् । निष्पूर्वो वपिर्दाने वर्त्तते, तत्र धातोर्यजादित्वात् सम्प्रसारणं न भवति,
अकिञ्चात् अभ्यासस्य लिटि भवत्येव । तस्मिन्ननिहते शोकोऽग्निरिव रावणं बभ्रज्ज
दग्धवान् ॥ ८६ ॥ ज० म०

यमायेत्यादि । तेन तालह्रस्वेण हनूमान् अकम्पनं महापशुमिव यमाय
निरुवाप दत्तवान् । वपी ञ् ड् मुह्यतन्ववीजोग्रौः निष्पूर्वो दाने वर्त्तते, व्यथयहेति
खेर्जिः । तस्मिन् अकम्पने निहते सति शोकोऽग्निरिव रावणं बभ्रज्ज ददाह

स बिभ्रेष प्रचुत्तीद दन्तैरोष्ठं चखाद च ।

प्रगोपयाञ्चकाराशु यत्नेन परितः पुरम् ॥ ८७ ॥

प्रहस्तमर्थयाञ्चक्रे योद्धुमद्भुतविक्रमम् ।

किं विचारेण राजेन्द्र ! युद्धार्था वयमित्यसौ ॥ ८८ ॥

चक्राणाशङ्कितो योद्धुमुत्सेहे च महारथः ।

नियेमिरेऽस्य योद्धारश्चक्रूपे चाश्वकुञ्जरम् ॥ ८९ ॥

भस्ज जौ श पाके भूपभसीरिति सस्य दत्ते स्तुभियुशादिति जः, भस्जोऽरे शौ भर्ज वेत्यस्याप्रहत्तिपक्षे रूपम् ॥ ८६ ॥ भ०

स बिभ्रेषेत्यादि । स राजा बिभेष चलितः, भेष चलने स्वरितेत् । प्रचुत्तीद क्रीडाङ्गोष्ठादीन् चूर्णितवान्, ओष्ठश्च दन्तैः चखाद दष्टवान् । पुरं लङ्कां समन्तात् यत्नेन प्रगोपयाञ्चकार रक्षितवान् । गुप् रक्षणे इत्युदात्तेत्, आयप्रत्ययान्तत्वादाम् ॥ ८७ ॥ ज० भ०

स बिभ्रेषेत्यादि । स रावणोः बिभेष चलितः, धैर्यादित्यर्थात् । भेषु ज चलने । क्रीडात् प्रचुत्तीद लोष्ठादीन् चूर्णितवान् । ज धौ क्षुदिर क्षुदि । दन्तैरोष्ठं चखाद दष्टवान् । खाद भक्षणे खद स्वैर्ये वधे वा । पुरं लङ्कां परितः समन्तात् आशु शीघ्रं यत्नेन प्रगोपयाञ्चकार रक्षितवान् । गुप् रक्षे, वाऽरे इति पाचिकः आयः, त्यान्त्वादाम् ॥ ८७ ॥ भ०

प्रहस्तमित्यादि । अद्भुतविक्रमं प्रहस्तं रावणो योद्धुं युध्यसेति अर्थयाञ्चक्रे प्रार्थितवान् । अर्थ उपयाज्यामिति चौरादिक आत्मनेपदीति वचनात् । असौ प्रहस्तः प्रार्थितः चक्राण बभाणोति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । हे राजेन्द्र ! युद्धार्था वयं युद्धप्रयोजनाः ; ततश्च किं विचारेणेति ॥ ८८ ॥ ज० भ०

प्रहस्तमित्यादि । रावणः अद्भुतविक्रमं प्रहस्तं योद्धुं प्रार्थितवान् अर्थत्वाङ् याचने । असौ प्रहस्त इति चक्राणेति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । किं चक्राणेत्याह,—हे राजेन्द्र ! किं विचारेण यतो वयं युद्धप्रयोजना एव ॥ ८८ ॥ भ०

चक्राणेत्यादि । उक्ता च स महारथो योद्धा अशङ्कितो निर्भयः सन् योद्धु-मुत्सेहे उत्साहं कृतवान् । अस्य योद्धारी रावणेन नियेमिरे नियमिताः, अन्येन सह एतावद्विर्धीड्यमिति, कर्मणि लिट् । अश्वकुञ्जरं चक्रूपे सज्जीकृतम् । पशुदन्तैकवद्भावः क्रूपे रो लः ॥ ८९ ॥ ज० भ०

युयुजुः स्यन्दनानखैरोजुर्देवान् पुरोहिताः ।

आनर्चुर्ब्राह्मणान् सम्यगाशिषश्चाशंसिरे ॥ ८० ॥

जहिरै मूर्ध्नि सिद्धार्था गावश्चालेभिरे भटैः ।

प्रचुक्षुवुर्महास्त्राणि जिज्ञासाच्चक्रिरे हयान् ॥ ८१ ॥

चक्राणेत्यादि । पूर्वोक्तं चक्राण उक्तवान् । कृण च शब्दे । उक्ता महारथोऽसौ निःशङ्कः सन् योजुमुत्सहते अ । अस्य प्रहस्तस्य अनुजीविनी योद्धारी रावणेन नियेमिरे नियमिताः, प्रहस्तेनैव सद्य एतावद्विर्योद्व्यमिति, यमौ च विरतौ, निपूर्वो नियममाह, कर्मणि रूपम् । अश्वकुञ्जरं चकृपे सज्जीकृतम् । कृपूङ् च कम्पने, कृपः कृपोऽकृपादौ । अश्वश्च कुञ्जराश्चेति समाहारद्वन्द्वः, सेनाङ्गत्वात् समाहार इति परः । महान् रथो यस्य स तथा महारथशब्दः पारिभाषिकोऽप्यस्ति । तथा च,—“रथ-नेकेन यो वीरः शास्ति शतकुलं महत् । महारथः स विज्ञेयः संग्रामेषु पराथयः ॥” इति ॥ ८८ ॥ भ०

युयुजुरित्यादि । स्यन्दनान् रथान् अश्वैः युयुजुः युञ्जन्ति अ । पुरोहिताः देवान् नौजुः पूजितवन्तः यजादित्वात् सम्प्रसारणम् । ब्राह्मणान् आनर्चुः पूजितवन्तः, ते च पूजिताः आशिषः अशशंसिरे उदितवन्तः । आङ्शामु इच्छायामनुदात्तेत्, शास इत्वे आङ्शसोः क्वावुपसङ्गानमित्याशीः ॥ ८० ॥ ज० म०

युयुजुरित्यादि । अश्वैः स्यन्दनान् रथान् युयुजुः सहृदयन्ति अ, सारथय इत्यर्थात् । युजिर्धौ ज् च युतौ युज कि संयमे इत्यस्य भ्वादिपच्चे वा रूपम् । पुरोहिता देवान् यजन्ति अ । यजै औ देवार्चादानसङ्गतिकृतौ कर्तुः फलवत्त्वाभावात् पं, व्यथ-ग्रहेति खेजिः, ग्रह-स्वपायीरिति मूलस्य जिः । ब्राह्मणांश्च पूजयन्ति अ । स्यान्नादादौति अर्चैः खैरान् । ते ब्राह्मणा अर्चिताः सन्तः आशिषश्च आशशंसिरे इच्छन्ति अ । आङ्ः शन्सु इच्छायाम् । आशशंसिरे इति पाठे—आङ्ः शास इच्छायामपि ॥ ८० ॥ भ०

जहिरै इत्यादि । भटैः योधैः सिद्धार्थाः सर्षपाः मूर्ध्नि जहिरै जडाः, गावश्च चालेभिरे स्पृष्टाः । कर्मणि लिट् । महास्त्राणि प्रचुक्षुवुः तेजितवन्तः, तथा तैः योद्धुं पार्थयत इति । क्षु तेजने । भटाः हयान् जिज्ञासाच्चक्रिरे ज्ञातुमिच्छां कृतवन्तः, किमेते योद्धुं चमा नेति, ज्ञा-शु-क्षु-दृशां सन इत्यात्मनेपदित्वादनुरूपयोगेऽपि तङ् ॥ ८१ ॥ ज० म०

ललुः खड्गान् ममार्जुश्च ममृजुश्च परश्वधान् ।

अलक्ष्मके समालेभे ववसे बुभुजे पपे ॥ ८२ ॥

जहसे च क्षणं यानैर्निजङ्गमे योद्धृभिस्ततः ।

विप्रान् प्रहस्त आनर्च जुहाव च विभावसुम् ॥ ८३ ॥

संवर्गयाश्चकाराप्तान् चन्दनेन लिलेप च ।

चचाम मधु माध्वोक्तं त्वक्नश्चाचकचे वरम् ॥ ८४ ॥

ऊहरे इत्यादि । भट्टैः योधैः मूर्ध्नि सिद्धार्थाः श्वेतसर्षपा ऊहरे धृता मङ्ग-
लार्थं, वहे औ प्रापणे, व्यथ-यहेति स्तेजः, यष्ट-स्वपाद्यौरिति प्रकृतेर्जिः । तावच्च आर्त्तभिरं
सृष्टाः, लभ डौङ् ष प्राप्तौ आङ् पूर्वः स्पर्शनेऽपि कर्मणि रूपम् । महास्त्राणि प्रतुष्टुवुः
तेजितवन्तः । भटा इति विभक्तिव्यत्ययेनानुषज्यते, ष्णु ल तेजने । हयान् शातुमिच्छां
चक्रुः, किमेते युद्धकुशला न वेति । ज्ञा अवबोधने । स्मृ-दृश-ननुञ्जति मम् ॥ ८१ ॥ भ०

ललुरित्यादि । खड्गान् ललुः गृहीतवन्तः । ला आदाने । ममार्जुश्च विशुद्धान्
कृतवन्तः । तथा परश्वधान् परशून् शीघ्रितवन्तः, सृजेरजादौ संक्रमे विभाषा ङङिः ।
योद्धृभिः वक्ष्यमाणैः । अलक्ष्मके अलङ्कृतं, समालेभे समालम्बं, ववसे ह्लादितम् । वस
आच्छादने । बुभुजे भुक्तं, पपे पीतम् । भावे लिट् ॥ ८२ ॥ ज० भ०

ललुरित्यादि । भटाः खड्गान् गृहीतवन्तः, लल यष्टे । ममार्जुः खड्गान् शुद्धान्
चक्रुः । तदा परश्वधान् परशून् ममृजुः शीघ्रितवन्तः । सृज ल शुद्धौ सृजोऽकङ्क्षिति
त्रिवेति रूपद्वयम् । अलक्ष्मके योद्धृभिरिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । समालेभे अनुलीपनं
कृतं, ववसे आच्छादनं कृतं, वस ल स्रतौ । बुभुजे भुक्तं, भुज धी व्राणे भक्षे । पपे
पीतं, पा पाने, सर्वत्र भावे ठौ ॥ ८२ ॥ भ०

जहसे इत्यादि । क्षणं जहसे हसितं, यानैः करणभूतैः निर्जङ्गमे निर्गतम् । ततः
प्रहस्तः विप्रान् गोमुवर्षादिदानेन आनर्च पूजितवान् । विभावसुं चाग्रिम् आज्यादिना
जुहाव प्रीणितवान् ॥ ८३ ॥ ज० भ०

जहसे इत्यादि । योद्धृभिः क्षणं जहसे हसितं, यानैः रथादिभिः निर्जङ्गमे योधुं
निर्गतम् । ततोऽनन्तरं प्रहस्तो विप्रान् आनर्च पूजितवान् । विभावसुम् अग्रिं जुहाव
प्रीणितवान् । इ हि होमेऽदने च इहानेकार्थत्वात् प्रीणनेऽपि ॥ ८३ ॥ भ०

संवर्गयामित्यादि । आप्तान् विश्वासिनः संवर्गयाश्चकार कटकादिप्रदानेन

उष्णीषं मुमुचे चारु रथञ्च जुजुषे शुभम् ।

आललम्बे महास्त्राणि गन्तुं प्रवहते ततः ॥ ८५ ॥

आजघ्न स्तूर्यजातानि तुष्टुवुश्चानुजीविनः ।

रजः प्रवहधे घोरं घोषञ्च व्यानशे दिशः ॥ ८६ ॥

संवर्गितवान् संवर्गं करोति इति श्वन्तस्य रूपम् । चन्दनेन लिलिप समालम्बवान्, मृद्विका द्राक्षा तस्या विकारः मार्जौकं मधु चचाम त्वक्त्रञ्च सन्नहयं वरं श्रेष्ठं आचकचे बद्धवान्, कच बन्धन इत्यनुदात्तेत् ॥ ८४ ॥ ज० म०

संवर्गयामित्यादि । प्रहस्त आमान् जनान् संवर्गयाश्चकार सम्भावितवान् मज्जातौयसमुदायो वर्गः, दक्षिणहस्तादिदानेन शपथपूर्वकं संवर्गितवान् समृद्धौ-कृतवानित्यर्थो वा । संवर्गं करोति इति जिः । चन्दनेन लिलिप लीपनं कृतवान् । जि लि-पौशपञ्जलीपे । मधु मार्जौकं मद्यं चचाम वरं श्रेष्ठं त्वक्त्रं कवचम् आचकचे बद्धवान् कच ऊ बन्धत्वयोः ॥ ८४ ॥ भ०

उष्णीषमित्यादि । उष्णीषं शिरस्त्राणं मुमुचे, रथञ्च जुजुषे, जुषिरनुदात्तेत् । महास्त्राणि आललम्बे गृहीतवान् । लवि अवसंसन इत्यनुदात्तेत् । तत उत्तरकालं गन्तुं प्रवहते प्रवहः ॥ ८५ ॥ ज० म०

उष्णीषमित्यादि । चारु उष्णीषं शिरस्त्राणं मुकुटं वा मुमुचे परिदधे । मुच्लृश-पञ्चौ मोचे, परिधानेऽपि दृश्यते । “उष्णीषञ्च शिरीषे किरौटे लक्षणात्तर” इति विश्वः । शुभं श्रीभमानं रथं जुजुषे सेवितवान् आरुढ इत्यर्थः । शङ्खौजि जुष मुदि सेवे । महास्त्राणि आललम्बे जयाह । लवि ऊ अवसंसने च । ततोऽनन्तरं गन्तुं प्रवहः । हतु ऊव्लु वर्त्तने ॥ ८५ ॥ भ०

आजघ्नुरित्यादि । तूर्यसमूहान् आजघ्नः ताडितवन्तः तन्निवृत्ता इत्यर्थात् । आजौयमहन इति तङ् न भवति सकर्मकत्वात् । अनुजीविनश्च तुष्टुवुः जय जीवेति स्तुवन्ति अ, पदद्वीभाद घोरं रजः प्रवहधे वर्द्धते अ । घोषश्च कलकलशब्दः दिशी व्यानशे व्याप्तवान् ॥ ८६ ॥ ज० म०

आजघ्नुरित्यादि । तूर्यसमूहान् आजघ्नः वाद्यकारास्ताडितवन्तः आत्माङ्गटा-दित्यस्याविषयः आत्माङ्गकर्मकत्वाभावात् हनगमित्युल्लोपः । अनुजीविनी जय जयति स्तुवन्ति अ । स्तु ल स्तुतौ क्लिलादिति षत्वे णिभिरिति टः । घोरं भौषणं रजौ वर्द्धते अ

तं यान्तं दद्रुमुर्गृध्राः क्रव्यादश्च सिषेविर ।

आववुर्वायवो घोराः खादुल्काश्च प्रचक्षरुः ॥ ८७ ॥

सस्यन्दे शोणितं व्योम रणाङ्गानि प्रजज्वलुः ।

रथाः प्रचखलुः साश्वा न ररंहाश्चकुञ्जरम् ॥ ८८ ॥

प्रतोदा जगलुर्वाममानच्युर्यज्ञिया मृगाः ।

ददाल भूः पुपूरे द्यौः कपीनामपि निखनैः ॥ ८९ ॥

प्रववृध इति क्वचित्पाठः । घोषः कीलाहलश्च दिशि व्याप्तवान् । अश्व इन् व्याप्तिसंहत्योः
स्वान्नादादीति खेरान् ॥ ८६ ॥ भ०

तं यान्तमित्यादि । तं प्रहस्तं यान्तं गृध्रा अशुभसूचकाः दुद्रुवुः गतवन्तः, क्रव्या-
दश्च शृगालाः सिषेविर सेवितवन्तः, वायवो घोराः पांशुग्राहिणः आववुः समन्तात्
वान्ति स्म । उल्काश्च तदा तस्मिन् काले प्रचक्षरुः पतिताः । चर सञ्चलन इत्यकर्मकः ॥
८७ ॥ ज० म०

तं यान्तमित्यादि । गृध्रा अशुभसूचकाः पक्षिणः तं यान्तं गच्छन्तं प्रहस्तं
दद्रुमुः गतवन्तः । दुद्रुवुरिति पाठे—दु स्तु गतौ । क्रव्यादः शृगालाः सेवितवन्तः सेवङ्-
मेवने, खेरिकारस्य ऋस्व इकारः । घोराः प्रतिकूला वायवः सर्वतो वान्ति स्म । वा ल-
गमनर्हिसंयोः । तदा तस्मिन् काले उल्काः प्रचक्षरुः आ पतन्ति स्म । चर-
मञ्चलने ॥ ८७ ॥ भ०

सस्यन्द इत्यादि । व्योम कर्तृ शोणितं सस्यन्दे सिञ्चति स्म । स्यन्दिः सकर्मकः ।
रणाङ्गानि खङ्गादीनि जज्वलुः ज्वलन्ति स्म । साश्वाः सहायैः रथाः प्रचखलुः खलन्ति
स्म । अश्वकुञ्जरं न ररंह न गतम् ॥ ८८ ॥ ज० म०

सस्यन्द इत्यादि । व्योम आकाशं कर्तृ शोणितं स्रवति स्म । स्यन्दू इन् सुतौ ।
रणाङ्गानि खङ्गादीनि ज्वलन्ति स्म । ज्वलजम चलत्विधोः । अश्वैः सह रथाः खलन्ति
स्म । खलमिचये चले । अश्वकुञ्जरं कर्तृ न ररंह न जगाम । रहि गत्याम् । नेहाञ्चक्रे
इति पाठे—न चेष्टते स्मेत्यर्थः ॥ ८८ ॥ भ०

प्रतोदा इत्यादि । प्रतोदाः जगलुः हस्तेभ्यो गलिताः । गल अदने, अनेकार्थत्वात्
पतनेऽपि । मृगा यज्ञियाः यज्ञार्हाः कृष्णसाराः यज्ञवर्तिगन्धां घ खञ्जी । वामम् अङ्गम्
आनञ्चुः गतवन्तः, अत आदेरिति दीर्घः । तस्मान्मुट्दिहलः । भूः ददाल विदीर्षा । जम्बा-

मिमेह रक्तं हस्यश्वं राक्षसाश्च नितिष्ठिवुः ।

ततः शुश्रुभतुः सेने निर्दयश्च प्रजङ्गतुः ॥ १०० ॥

दिदिषुर्दुदुवुश्चक्षुश्चक्षुः सुषुपुर्हताः ।

चिखिदिरे चखादुश्च विलेपुश्च रणे भटाः ॥ १०१ ॥

लेति पाठान्तरं, चचालेत्यर्थः । कपिनिसनैः द्यौः आकाशं पुपूरे पूर्णा, दिवः पूरण-
निमित्तम् । यतः कपयो हर्षात् तद्विनाशमूचका एवम् आचरन्ति ॥ ९९ ॥ ज० म०

प्रतीदा इत्यादि । सारथिहस्तात् प्रतीदाः ताडनदण्डाः गलिताः । गल भक्षे ।
अनेकार्थत्वात् पतनेऽपि । यज्ञार्हा मृगाः कृष्णसारादयो वामं भागं गताः । अश्वस्त्रि-
ष्टीकौ गतौ । आनञ्चुरिति पाठे अन्जु धञि व्यक्तिगतिसन्क्षणे । भूमिः ददाल विदीर्णां
दल मि भेदे । जिह्वालेति पाठे हल म चाले । कपीनां निस्सनैः द्यौः आकाशं पुपूरे पूर्णा ।
तथा अशुभं दृष्ट्वा कपीनां हर्षनिस्सनी जात इति भावः । पूरौ ड् पूर्वौ ॥ ९९ ॥ भ०

मिमहेत्यादि । हस्यश्वं कर्तृ रक्तं मिमेह मूर्ध्निवत् इत्यर्थः । मिह सेचने ।
राक्षसाश्च स्वरक्तं नितिष्ठिवुः निरस्तवन्तः । ततो दुर्निमित्तादनन्तरं ते सेने सन्नद्धे
शुश्रुभतुः शोभितवत्यौ । निर्दयं प्रजङ्गतुः प्रहृतवत्यौ ॥ १०० ॥ ज० म०

मिमहेत्यादि । हस्यश्वं कर्तृ रक्तं मिमेह मूर्ध्निवत्, मिहौ सिचि । राक्षसाश्च
रक्तं निष्ठौवन्ति स्म, शिव निरसने, शिवजाद्यौरिति पाक्षिकः खेस्तकारः । तत ईदृशा-
मङ्गलनिमित्तानन्तरं हे सेने शुश्रुभतुः, शुभ शुन्भ दीपनहिंसयोरित्यस्य रूपम् । शुभ-
लङ् दीप्तौ, क्वचिदात्मनेपदिनोऽपि परस्मैपदित्वमिति केचित् । निर्दयश्च प्रह्वारं
चक्रतुः । हज हत्याम् ॥ १०० ॥ भ०

दिदिषुरित्यादि । रणे भटाः दिदिषुः परस्परं द्विष्टवन्तः । द्विष अप्रीतौ । दुदुवुः
अभिमुखं गतवन्तः । दु अभिगमने । चक्षुः क्षिन्नवन्तः । छी छेदने । हताश्वक्षुः
मूर्च्छां गतवन्तः, सुषुपुः भूमौ पतिताः । वध्यादिना सम्भसारणम् । चखादिरे खादिताः ।
कर्म्मणि लिट् । चखादुः खादितवन्तः, विलेपुश्च विलापं कृतवन्तः, अत एकहलीत्ये-
त्वम् ॥ १०१ ॥ ज० म०

दिदिषुरित्यादि । भटा रणे द्वेषं चक्रुः दिषौ च वैरे । दुदुवुः अभिमुखं जम्मुः
दु ल अभिसर्पणे । चक्षुः क्षिन्नवन्तः । छी लूनौ च, हताः सन्तश्चक्षुः मोहं गताः । जि कल्प-
क्षु भिर्लानौ । सुषुपुः भूमौ पतिताः । स्वपौ चि शये । अनेन पतनं लक्ष्यते । व्यथ-यहेति

प्रहस्तस्य पुरोऽमात्यान् जिहंसुर्दधृषुस्तथा ।
 वानराः कर्म सेनानी रक्षसां चक्षमे न तत् ॥ १०२ ॥
 ऊर्णुनाव स शस्त्रौघैर्वानराणामनीकिनीम् ।
 शशास च बहून् योधान् जीवितेन विवेच च ॥ १०३ ॥
 आससञ्च भयं तेषां दिद्युते च यथा रविः ।
 नाययास द्विषां देहैर्जगाहे च दिशो दश ॥ १०४ ॥

खंर्जिः, गृह-स्वपाद्योरिति प्रकृतेर्जिः । चखादिरे अन्यैः खादिताः । चिखिदिरे इति
 पाठे दैन्यं गताः । खिद ड् धौ दैन्ये । चखादुश्च अन्यान् खादितवन्तः खादुङ् भक्षणे ।
 विलिपुः विलापं चक्रुः, ऋ लप भाषे, विपूर्वः परिदेवने ॥ १०१ ॥ भ०

प्रहस्तस्येत्यादि । अमात्यान् सचिवान् प्रहस्तस्य पुरोऽयतः वानरा जिहंसुः
 हतवन्तः । तथा दधृषुः परिभूतवन्तः । जि घृषा प्रागल्भ्ये । तच्च कर्म वानरैः यत् कृतं
 रक्षसां सेनानीः प्रहस्तः न चक्षमे न क्षमते अ ॥ १०२ ॥

प्रहस्तस्येत्यादि । वानराः प्रहस्तस्य पुरोऽयतोऽमात्यान् हिंसन्ति अ । हिंस धि कि-
 हिंसि । अमा सङ्घार्थे त्वाद्यचिरेत्यादिना त्यः । तथा दधृषुः, जि घृषा न प्रागल्भ्ये । तत्
 वानरैः कृतं कर्म रक्षसां सेनानीः प्रहस्ती न क्षमते अ, क्षमू ड् जि मर्षे ॥ १०२ ॥ भ०

ऊर्णुनावेत्यादि । स सेनानीः वानराणाम् अनौकिनीः सेनाः शस्त्रौघैः ऊर्णुनाव
 खादितवान् । ऊर्णोतिर्बुद्धावादितौजादेरित्याम् न भवति । शशास च योधान्, शसु
 हिंसायाम् । जीवितेन च विवेच पृथक् कृतवान् । विचिर पृथग्भावे इति रुधादौ
 स्वरितेत् ॥ १०३ ॥ ज० भ०

ऊर्णुनावेत्यादि । स प्रहस्ती वानराणाम् अनौकिनीं सेनां शस्त्रसमूहैः ऊर्णु-
 नाव आच्छादितवान् । ऊर्णु लङ् आच्छादने, विजादौत्यादौ ऊर्णुवर्जनाद्वा, नाज-
 न्नादेरादिर्हिः स्यादौ नवद्रीय इति वचनात् नीरेव हितम् । बहून्
 योधान् शशास जघान । उ शस वधे । जीवितेन च विवेच पृथक् कृतवान् । विचिर्लि
 धौ ज पृथक्के ॥ १०३ ॥ भ०

आससञ्जेत्यादि । तेषां योधानां युयुत्सूनां भयम् आससञ्च आलम्भं, सञ्च सञ्ज-
 इत्यकर्मकः । प्रहस्तश्च रविरिव दिद्युते दीयते अ । द्युतिस्त्राप्योः सम्प्रसारणमित्यभ्यासस्य

केचित् संसुकुटुर्भीता लेजिरेऽन्ये पराजिताः ।

संग्रामाद्भवशुः केचित् ययाचुश्चापरेऽभयम् ॥ १०५ ॥

एवं विजिग्ये तां सेनां प्रहस्तोऽतिदर्पं च ।

शशाम न च संक्रुद्धो निर्जुगोप निशाचरान् ॥ १०६ ॥

सम्प्रसारणम् । नाययास युद्धमानी नायस्यति अ । यसु प्रयत्ने । विषां देहैश्च शत्रुकायैः
करणभूतैः दश दिशो जगाहे अवष्टब्धवान् ॥ १०४ ॥ ज० म०

आससञ्ज्यादि । प्रहस्तस्तेषां वानराणां भयम् आससञ्ज आरीपितवान्
सन्जी लि सङ्गे, अन्तर्भूतव्याधौऽत्र बोध्यः, सन्जेरकर्मकत्वात् । किं वा भयं कर्तुं
आससञ्ज आसक्तवत् । प्रहस्ती रविरिव द्योतते अ । द्युत् लङ्पि, अपिशब्दात् द्युत्यां
द्युत्स्वाप्योः खेजिरिति जिः । बध्यमानोऽपि नाययास नायासं प्राप । इयस्य यतने,
आङ् पूर्वः अमे । विषां देहैः कपिशरीरैः करणभूतैः दश दिशोऽजगाहे विष्टब्धवान्
ङ गाङ् विलोङने ॥ १०४ ॥ भ०

केचिदित्यादि । केचित् भीताः सन्तः संसुकुटुः संकुटिताः निष्प्रयत्नाः स्थिता
इत्यर्थः । कुट कौटिल्ये । अन्ये पराजिताः सन्तः लेजिरे भर्क्षिताः प्रहस्तेन मृगा इव
कातरा यूयमिति । लज लाजि भर्क्षने कर्मणि लिट् । केचित् संयामात् वक्ष्यः पला-
यिताः । असुभंशु अधःपतने । अपरे चाभयं ययाचुः याचितवन्तः ॥ १०५ ॥ ज० म०

केचिदित्यादि । केचन भीताः सन्तः संसुकुटुः कौटिल्यं प्रापुः, कुटिलयुद्धा-
श्रयणात् । कुट शि कौटिल्ये । अन्ये पराजिताः लेजिरे प्रहस्तेन भर्क्षिताः, लज भर्क्षने,
कर्मणि रूपम् । केचित् संयामात् वक्ष्यः पलायिताः । ल भन्त्य ङ्भक्ष्यु च, चकारात्
अधःपाते । अपरे चाभयं देहीति याचितवन्तः । टुडु याचृ ज याचने ॥ १०५ ॥ भ०

एवमित्यादि । एवमुक्तेन प्रकारेण प्रहस्तः तां सेनां विजिग्ये जितवान् । विपराभ्यां
जेरिति तङ्, सङ्गिटी जेरिति कुलम् । अतिदर्पं च सुष्ठु हृष्टवान्, हृष हर्ष-विमो-
हनयोः । न च शशाम न च शमनं गतः । निशाचरान् स्त्रीयान् अमात्यान् निजुगीप
रक्षितवान् । आयाभावपक्षे रूपम् ॥ १०६ ॥ ज० म०

एवमित्यादि । उक्तप्रकारेण प्रहस्तः तां कपिसेनां विजितवान् । जि जये । वि-परा-
जौति मं, जेगिः सन्ध्योः । अत्यर्थं दृष्टोऽपि जातः, दृष्यङ् हर्ष-गर्वयोः, हृष किं सन्दोषन
इत्यस्य वा जेरभावपक्षे रूपम् । संक्रुद्धः सन् न शान्तीं बभूव, शमु दर्शने । निशाचरान्
निर्जुगीप्र । गुप् रचे । वाऽरे इति पक्षे आयस्याभावः ॥ १०६ ॥ भ०

चुक्रुधे तत्र नीलेन तरुसौच्चिपि महान् ।

प्रहस्तोऽभिहतस्तेन बाणान् विसृजे बहन् ॥ १०७ ॥

सेहे कपीरथाश्वांश्च रिपोस्ततर्दं शाखिना ।

धरित्रीं मुषली तेये प्रहस्तश्चिखिदे न च ॥ १०८ ॥

सन्दुधुचे तयोः कोपः पस्फाये शस्त्रलाघवम् ।

नुनोद शाखिनं नील आवत्रे मुषली तरुम् ॥ १०९ ॥

चुक्रुधे इत्यादि । तत्र तस्मिन् संग्रामे नीलेन चुक्रुधे क्रुद्धं, भावे लिट् । तरुश्च उच्चिपि उत्क्षिप्तः, कर्मणि लिट् । तेन तरुणा उन्मूलितेन अभिहतः सन् प्रहस्ती बाणान् विसृजे क्षिप्तवान्, सृज विसर्ग इति दैवादिकोऽनुदात्तेत् ॥ १०७ ॥ ज० म०

चुक्रुधे इत्यादि । तत्र प्रहस्तविषये नीलेन चुक्रुधे क्रोधः कृतः, क्रुध् लृजौ कोपे, भावे रूपम् । महान् तरुश्च तस्योपरि उच्चिपि उत्क्षिप्तः, क्षिप श् जौ क्षिपि कर्मणि रूपम् । तेन नीलेन तरुणा वा अभिहतः प्रहस्ती बहन् बाणान् विसृजे त्यक्तवान् । सृज्यौङ् विसर्गे ॥ १०७ ॥ भ०

सेहे कपिरित्यादि । कपिः नीली बाणान् सेहे सीढ़वान्, रथान् अश्वांश्च, रिपीः प्रहस्तस्य, शाखिना तरुणा ततर्दं हतवान्, लृह हिसि हिंसायाम् । हतरथाश्च प्रहस्ती मुषली गृहीतमुसलः धरित्रीं तेये गतवान्, अय पयेल्यत्र तयिः अनुदात्तेत् । न च चिखिदे खिन्नः, खिद दैन्य इत्यनुदात्तेत् ॥ १०८ ॥ ज० म०

सेहे इत्यादि । कपिः नीलः सेहे सीढ़वान्, तत् बाणवृष्टिभित्त्यात् । रिपीः प्रहस्तस्य रथम् अश्वाश्च शाखिना ततर्दं । तर्दं हिंसे । ततः प्रहस्ती मुषलान्वितः सन् धरित्रीं तेये गतः, तयङ्गति-रचयोः, न च चिखिदे खिदं प्राप्तः । खिदङ्धौ-दैन्यके ॥ १०८ ॥ भ०

सन्दुधुचे इत्यादि । तयोः नीलप्रहस्तयोः कोपः सन्दुधुचे वृद्धिं गतः । अस्त्र-लाघवम् अस्त्रकौशलं पस्फाये वृद्धिं गतः । नुनोद शाखिनं प्रेरितवान् । मुषली प्रहस्तः तरुम् आवत्रे मुषलेन आवृतवान् ॥ १०९ ॥ ज० म०

सन्दुधुचे इत्यादि । तयोः नीलप्रहस्तयोः कोपः सन्दुधुचे संप्रदीप्तः, धिक् ध्रुवः सन्दीपने क्लेशे जीवे । अस्त्रविषये लाघवं शीघ्रता वर्धते अ, स्फायीञ् संवृद्धौ ।

वियत्यानभ्रतुर्भूमौ मण्डलानि विचेरतुः ।

प्रदुद्रुवतुरन्योऽन्यं वीरौ शश्रमतुर्न च ॥ ११० ॥

समीरयाञ्चकाराथ राक्षसस्य कपिः शिलाम् ।

क्षतस्तया ममारासावाशिश्चाय च भूतलम् ॥ १११ ॥

तुतुषुर्वानराः सर्वे नेशुश्चिवा निशाचराः ।

जेरुराशा दशास्यस्य सैन्यं नीलं नुनाव च ॥ ११२ ॥

नीलः शास्त्रिनं नुनीद नुद ज्ञं प्रेरणे । मुषलीं प्रहस्तस्तस्मै निवारितवान् । वृत्तं ग-
वृत्तं वृत्तौ ॥ १०८ ॥ भ०

वियतीत्यादि । वीरौ तौ वियति आकाशे आनभ्रतुः गतौ, अभ्र वभेति गत्यर्थः
वियतीऽधिकरणत्वेन विवक्षितत्वात् द्वितीया न कृता । भूमौ च मण्डलानि तिर्यग्-
भ्रमणानि विचेरतुः आचरितवन्तौ । अन्योऽन्यं प्रदुद्रुवतुः उपतापितवन्तौ । न च
शश्रमतुः श्रान्तौ ॥ ११० ॥ ज० म०

वियतीत्यादि । तौ नीलप्रहस्तौ वीरौ वियति आकाशे गतौ, अभ्र गत्यां स्थाना-
दादि इति खेरान् । भूमौ मण्डलानि तिर्यग्भ्रमणानि विचेरतुः विचरितवन्तौ । अन्योऽन्यं
प्रदुद्रुवतुः उपतापितौ दुर्गोपतापे, दुसु गतौ, न तु शश्रमतुः श्रान्तौ श्रमुभ्यजिद् तप
खेदयोः ॥ ११० ॥ भ०

समीरयामित्यादि । अथानन्तरं कपिः राक्षसस्य शिलां समीरयाञ्चकार क्षितवान् ।
ईर चेप इति चौरादिक उदात्तेत् । असौ राक्षसः तथा शिलया क्षतः सन् ममार-
क्षतवान् । भूतलञ्च शिश्चाय आश्रितवान्, पतित इत्यर्थः ॥ १११ ॥ ज० म०

समीत्यादि । अथानन्तरं कपिः नीलः राक्षसस्य प्रहस्तस्य शिलां समीरयाञ्चकार
विक्षितवान् । ईर्किं गतौ नुदि । तथा शिलया क्षतस्ताडितौऽसौ प्रहस्ती क्षतः । मृड-
ष्टीक्येममिति नियमात् पम् । भूतलञ्च आश्रितवान् । शिञ्ज सेवने ॥ १११ ॥ भ०

तुतुषुरित्यादि । वानराः सर्वे तुतुषुः तुष्टाः । निशाचरा नेशः पलायिताः । विचित्रा
नानाप्रकाराः । दशास्यस्य आशाः मनीरथा जेरुः जीर्णाः, वा जृ-भमु इत्येत्वम् । सैन्यञ्च
कर्तुं नीलं नुनाव क्षीति च ॥ ११२ ॥ ज० म०

तुतुषुरित्यादि । ततः सर्वे वानराः तुष्टाः । तुष्ट्यौजिच । चकारात् तुष्टौ ।
तुष्टुवुरिति पाठे—नीलमिति योज्यम् । चिवा नानाप्रकारां निशाचरा नेशः

यदा न फेलुः क्षणदाचराणां मनोरथा रामबलाभियोगे ।
लङ्कां तदा भेजुरुदीर्णदैन्या व्याचख्युरुच्चैश्च हतं प्रहस्तम् ॥ ११३ ॥

इति भट्टिकाव्ये तिङन्तकाण्डे लिङ्विलसितो नाम

प्रथमः काव्यस्य चतुर्दशः सर्गः ।

पञ्चदशः सर्गः ।

राक्षसेन्द्रैस्ततोऽभेधीदैर्क्षिष्ट परितः पुरम् ।

पलायिताः । णश्लू नूनाश्च । दशास्यस्य आशा मनोरथा जीर्णाः नृ गि किं ज्यानौ
ऋतीषुः कित्थ्यां तृ-फलित्यादिना पाक्षिकमेवं खिलोपय । गेलुरिति पाठे—गल भञ्जे,
अनेकार्थत्वात् गतावपि । सर्वमेव सैन्यं कर्तृ नीलं गुनाव । नु ल स्तुती । नूशिक्षवने
वा ॥ ११२ ॥ भ०

यदेत्यादि । क्षणदाचराणां रामबलाभियोगे मनोरथा वाञ्छितानि यदा न
फेलुः न फलिताः, प्रहस्तस्य व्यापादितत्वात् । तदा लङ्कां भेजुः सेवितवन्तः । उदीर्ण-
दैन्याः उदीर्णं महत् दैन्यं दीनभावी येषामिति प्रहस्तश्च हतं हतम् उच्चैः व्याचख्युः
आख्यातवन्तः, रावणायेत्यर्थात् ॥ ११३ ॥ ज० भ०

इति भट्टिकाव्यटीकायां जयमङ्गलायां तिङन्तकाण्डे लिङ्विलसितो

नाम प्रथमः परिच्छेदः काव्यस्य चतुर्दशः सर्गः ।

यदा नेत्यादि । रामबलस्य हनने क्षणादाचराणां राक्षसानां मनोरथा यदा न
फेलुः । फल निष्पत्तौ । तृ-फलिति एवं खिलोपय । तदा निशाचरा लङ्कां भेजुः सेवित-
वन्तः । भज औ भागसेवयोः । हतं प्रहस्तम् उच्चैः आख्यातवन्तश्च रावणमित्यर्थात् ख्या
ल ख्यातौ, चच्चिडः ख्याङ् वा, उदीर्णं महत् दैन्यं येषाम् । ऋ गि गत्यां ऋः ॥ ११३ ॥ भ०

इति सदैवहरिहरखानवंशसम्भवगौराङ्गमङ्गीकात्मज श्रीभरतसेन-

विरचितायां मुग्धबोधिन्यां भट्टिटीकायां शरबन्धो नाम

चतुर्दशः सर्गः ।

इतः प्रभृति लुङ्मधिकृत्य तद्विलसितमाह, तत्र मृतसामान्ये लुङ्, ततोऽन्यत्रापि
दर्शयिष्यति ।

राक्षसेत्यादि । ततः प्रहस्तवधप्रवणानन्तरम् ईदृशीऽपि व्यापादित इति

प्रातिष्ठिपञ्च बोधार्थं कुम्भकर्णस्य राक्षसान् ॥ १ ॥

तेऽभ्यगुर्भवनं तस्य सुप्तं चैच्छिपताथ तम् ।

व्याहार्षस्तुमुलान् शब्दान् दण्डैश्चावधिषुर्दुतम् ॥ २ ॥

अभैषीत्, सिचि वृद्धिः । परितः समन्तात् पुरं लङ्गाम् ऐचिष्ट दृष्टवान् । किमत्र शक्यते स्थातुं न वेति कुम्भकर्णस्य सुप्तस्य बोधनार्थं राक्षसान् प्रातिष्ठिपत् प्रस्थापितवान् । तिष्ठतेऽङ् परं णावुपधाङ्स्वापवादः, तिष्ठतेरिदितौत्वं दिवंचनमभ्यासकार्यं धातो-
रादेशः षत्वं ण्वत्त्वञ्च ॥ १ ॥ ज० म०

अथ टीमधिकृत्य तद्विलसितमुच्यते पाणिनिमते लुङिति संज्ञा ।

राक्षसेन्द्र इत्यादि । राक्षसेन्द्री रावणः, ततः प्रहस्तवधात् अभैषीत् भीतः । जि भी लि भीत्यां, भवद् भूतभव्ये विशः इति भूतसामान्ये टी घौटीथीष्मिति धातोः आदौ मिच्चादम्, व्यां सिः, नेमेकाजादिति इमी भावः, व्रजवदेत्यादिना त्रिः, रुदाद्यस्ति-
सेरिति ईम्, किलादिति षः । परितः समन्तात् पुरं लङ्गां वीक्षितवान् । किमत्र स्थातुं शक्यते न वेति । ईचङ् दर्शने । भूयोऽमजादेरिति अभि कृते पुनरम्, आदिगेचीरिति सन्धिः, वसोऽरस्येति इम् षत्वं, ण्वभिरिति तस्य टः । राक्षसान् कुम्भकर्णस्य बोधार्थं प्रस्थापिववांश्च । षा स्थाने जिः प्रेरणे, ऋव्लीत्यादिना आदन्तत्वात्पन्, जिप्थिद्रुसुकम् इति षङ् ; स्थोजीज्रङ्गीरितौत्वं धुर्दिष्टाङ्गिञेलोपः ॥ १ ॥ भ०

तेऽभ्यगुरित्यादि । ते राक्षसाः तस्य कुम्भकर्णस्य भवनं गृहम् अभ्यगुः गताः । इणोगेति लुङि विषयभूते गादेशः, गातिस्थेति सिचौ लुक्, तस्य पदान्तादिति पररूपत्वम् । ते च सुप्तम् ऐचिषत दृष्टवन्तः । अधानन्तरं प्रबोधार्थं तुमुलान् महती ध्वनीन् व्याहार्षुः व्याहृतवन्तः । नेटीति वृद्धिप्रतिषेधः हल्समुदायपरिग्रहणात् वृद्धेः प्राप्तत्वात् ॥ २ ॥ ज० म०

तेऽभ्यगुरित्यादि । ते राक्षसाः तस्य कुम्भकर्णस्य भवनं गृहम् अभ्यगुः गतवन्तः । इण गतौ । गा ग्यामिति इणोगादेशः, अनुस्मिन्ने भूस्थापिवदेण इति सेर्लुक् उत्सेचीत्या-
लोपः । सुप्तं तं कुम्भकर्णम् ऐचिषत दृष्टवन्तः मान्तोऽदनतः । अधानन्तरं प्रबोधार्थं तुमुलान् महतः शब्दान् व्याहार्षुः व्याहृतवन्तः, चक्रुरित्यर्थः । इङ् इत्यां नेमेकाजा-
दिति इम्निषेधः, व्रजवदेत्यादिना त्रिः, अनुस्मिन्ने । दण्डैश्च द्रुतम् आवधिषुःहनवधटीति
वधादेशः, हसादेः सेम इत्यादौ वधवर्जनान्न त्रिः ॥ २ ॥ भ०

केशानलुच्चिषुस्तस्य गजान् गात्रेष्वविभ्रमन् ।

शीतैरभ्यषिचंस्तोयैरलातैश्चाप्यदम्भिषुः ॥ ३ ॥

नखैरकर्त्तिषुस्तीक्ष्णैरदाङ्कुर्दशनैस्तथा ।

शितैरतौत्सुः शूलैश्च भेरीश्चावौवदन् शुभाः ॥ ४ ॥

केशानित्यादि । तस्य केशान् अलुच्चिषुः उत्पाटितवन्तः । गात्रेषु गजान् अचिक्रमन् क्रमयन्ति स्म, क्रमेर्मान्तवान्मित्संज्ञायां ऋस्त्वत्, चङि सन्वद्वावादभ्यासस्य सन्वत् इति इत्वम् । शीतैः तीयैः अभ्यषिचन् सिञ्चन्ति स्म, अत्र सिचिरभ्युच्चये वर्त्तते । तेन उदकस्य करणत्वं, लिपि सिचिक्रशेय्यङ् प्राक् सितादङ्गुवायेऽपि इति षत्वम् । अलातैः अङ्गारैः चापि अदम्भिषुः दग्धवन्तः, अनेकार्थत्वात् घातूनाम् ॥ ३ ॥ ज० म०

केशानित्यादि । ते राक्षसाः तस्य कुम्भकर्णस्य केशान् अलुच्चिषुः उत्पाटितवन्तः । लुच्चापनयने । गात्रेषु हस्तिनो भ्रमयन्ति स्म । भ्रमु जण् चाले, जिः अङ् द्वित्वं, अङ्गुङ् इति स्त्रः, घटादीत्यादिना वा स्त्रेः सन्वत् ख्यस्येत्सनि अचिक्रमन्ति पाठे क्रमु गतौ । शीतैः तीयैः अभिषिञ्चन्ति स्म । षिच् पशौज चरणे, अभिपूर्वः प्रोक्षणमाह । तेन तीयानां करणत्वं वक्ष्येत्यादिना ङः, लोपोतोदेचोः गौक इत्यादिना षत्वम् । अलातैः अङ्गारैः अपि अदम्भिषुः दग्धवन्तः । दन्भुन दम्भे, अनेकार्थत्वात् दाहार्थः ॥ ३ ॥ भ०

नखैरित्यादि । तीक्ष्णैः नखैः अकर्त्तिषुः छिन्नवन्तः । तथा दशनैः तीक्ष्णैः अदाङ्कुः दशन्ति स्म । दंशेरनिटोहलन्तलक्षणा वृद्धिः, ब्रशेत्यादिना षत्वं, षट्ठोः कस्मि । शितैः तीक्ष्णैः शूलैः अतौत्सुः व्यथयन्ति स्म । तुदेरनिटोहलन्तलक्षणा वृद्धिः । भेरीश्च शुभाः उच्चैः शब्दा अवौवदन् वादितवन्तः । सन्वद्गुणनीति सन्वद्वावादभ्यासस्यत्वं दीर्घो लघोरिति दीर्घत्वम् ॥ ४ ॥ ज० म०

नखैरित्यादि । तीक्ष्णैः नखैः चिच्छिदुः । कृती शप् छिदि । तथा तीक्ष्णैः दन्तैः दशन्ति स्म । दन्शौ दंशने, व्यां सिः औदिच्चात् नेम्, अनिम्त्वात् व्रजवदेत्यादिना त्रिः, शङ्खाजिति षङ्, षट्ठोः कः, कोर्णः अमनोः किलादिति षः, अनुस्मिद्धेः । शितैः तीक्ष्णैः शूलैरपि व्यथयन्ति स्म । तुद शञौ व्यथे । अनिम्त्वाद् त्रिः, भूपभसीरिति दस्य तः । शुभा शोभनाः उच्चैः शब्दा भेरौः वादितवन्तः । वदेर्जिः कर्तुः फलवत्त्वाविवक्षायां पम्, वदक्वाक्सन्देशयोरित्यस्मात् चुरादेर्जान्तादाजिरङ्, द्वित्वं अङ्गुङ्-स्त्रः स्त्रेः सन्वत् जेलोपः ॥ ४ ॥ भ०

स तान्नाजीगणत् सर्वानिच्छयाबुद्ध च स्वयम् ।

अबूबुधत कस्मान्नामप्राचीञ्च निशाचरान् ॥ ५ ॥

तेऽभाषिषत राजा त्वां दिदृक्षुः क्षणदाचर ! ।

सोऽस्त्रासीद्वलिपन्मांसमप्सासीद्वाक्यमीमपात् ॥ ६ ॥

स तानित्यादि । कुम्भकर्णः तान् सर्वान् उपट्टुतान् नाजीगणत् न गणयति स्म, न वेदितवान् इत्यर्थः । गणेः स्वार्थिकण्यन्तस्यादन्तस्याभ्यासस्य ईच्च गण इतीत्वम् । स्वयं चात्मन इच्छयाबुद्ध बुध्यते स्म । भलीभलीति सिचीलीपः । निशाचरांश्च अप्राचीन् पृष्टवान्, हलन्तलक्षणा वृद्धिः, त्रयेत्यादिना प्लवं, षदीः कस्मे । कस्मात् माम् अबूबुधत यूयं प्रबोधितवन्तः । बुध्ण्यन्तस्य मध्यमपुरुषयहुवचने षौ चञ्चुपधाया ऋस्वत्वम् । अभ्यासस्य दीर्घो लघोरिति दीर्घत्वम् ॥ ५ ॥ ज० म० :

स तानित्यादि । स कुम्भकर्णः तान् तुमुलशब्दादीन् न गणयति स्म । गणस्क-सङ्ग्रहाने चुर्भ्यांजिः अदन्तत्वात् जिण्यन्तेजुडतीरित्यस्य न विषयः । हसाल्लोपीऽशि-न्यथोरित्यकारलोपः । वेङ्गणकथेति पाक्षिकः खेरीड् । स्वयम् इच्छया च प्रबुद्धः । बुधौड् वेदने पदस्तनीण्वेप्यायेत्यस्याप्रवृत्तिपक्षे सिः । तस्य इगुर्मुद्रीत्य-निमित्तं किच्चात् गुणाभावः । भसस्वादिति सेर्लोपः । ढभात्तथोरिति धः । भपभसोरिति घस्य दः । खेः सन्वदिति दीर्घः । प्रच्छौश ज्ञीप्से । अनिम्त्वाद् त्रिः, षदीः कः ॥ ५ ॥ म०

त इत्यादि । ते राक्षसा यथोक्ताः सन्तः अभाषिषत भाषितवन्तः । हे क्षण-दाचर ! राजा रावणः त्वां दिदृक्षुः द्रष्टुमेवणशील इति न लोकेति षष्ठीप्रतिषेधः । स कुम्भकर्णः श्रुत्वा अस्त्रासीत् स्नातवान् । यमरमेत्यादिना मुगिटौ । व्यलिपत् समालिप्त-वान् । लिपि-सिचीत्यङ् । मांसमप्सासीत् । सा भक्षणे । वाक्यमीम् अपात् पीतवान् । गति-स्थिति सिची लुक् ॥ ६ ॥ ज० म०

तेऽभाषिषतेत्यादि । ते पृष्टा निशाचरा भाषितवन्तः । भाषङ् वाचि भान्ती-ऽदनतः । किमित्याह—हे क्षणदाचर ! राजा रावणः त्वां द्रष्टुमिच्छुः । ढवेकतीत्यादौ उदन्तल्लङ्घर्जनात् न कर्मणः षष्ठी । स कुम्भकर्णः स्नातवान् । णा ल शीघ्रने । भ्वादा-दीति घस्य सत्वे तन्निमित्तस्य णस्य नत्वं, व्यां सिः रुदाद्यस्तीति इम्, यम-रमेति इम्सनी, भसस्वाज्भसीति सेर्लोपः, ष्टै वेष्टे । अनेकार्थत्वात् स्नानमप्याहृत्यबो,

न्यवसिष्ट ततो द्रष्टुं रावणं प्रावृतत् गृहात् ।
 राजाऽऽयान्तं तमद्राक्षीदुदस्थाञ्चेषदासनात् ॥ ७ ॥
 अतुषत् पीठमासन्ने निरदिक्षच्च काञ्चनम् ।
 अस्मोष्ट कुम्भकर्णोऽल्पमुपाविक्षदथान्तिके ॥ ८ ॥

ज्ञातः सन् । व्यलिपत् चन्दनानुलेपनं कृतवान् । जि लिपौशप लेपे, वक्त्रस्येत्यादिना
 ऊः । मांसम् अस्मासीत् भक्षितवान् । स्ना ल भक्षणे । वारुणौ मदिराम् अपात् ।
 पा पाने । मू-स्था-पिबेति सेलुक् ॥ ६ ॥ म०

न्यवसिष्टेत्यादि । ततो रावणं द्रष्टुं न्यवसिष्ट पूर्वं निवसितं वसनं त्यक्त्वा
 अथत् वस्त्रं परिदधाति अ । गृहात् स्वस्मात् अप्रावृतत् प्रवृत्तः, द्युदभ्याखण्डौति परचोपदं,
 पुषादित्वादङ् । तम् आयान्तं राजा अद्राक्षीत् दृष्टवान् । खजिदृशीरित्यम् हलन्त-
 लक्षणा वृद्धिः । आसनाच्च ईषत् उदस्थात् उत्थितः । ऊर्ध्वकर्मकत्वादात्मनेपदं न
 भवति ॥ ७ ॥ ज० म०

न्यवेत्यादि । कुम्भकर्णो न्यवसिष्ट राजदर्शनीचितवस्त्रं परिहितवान् । वस लङ्
 ष्टतौ । ततोऽनन्तरं स्वकौयाद् गृहात् रावणं द्रष्टुं प्रवृत्तः । वत ज्वल्ल वर्त्तने, शासलि-
 द्वादिति द्युतादित्वात् ऊः, तेनैव पम् । राजा रावणः तम् आगच्छन्तम् अद्राक्षीत्
 दृष्टवान्, इहं शौ प्रेचे, इरित्त्वात् पाचिकीऊः, तदभावे व्यां सिः, ह्रस्वोऽनिमिजुङ्
 इत्यादौ दृशवर्जनान्न सक्, वदोऽकिति ऋद्रः अनिमूत्वाद् व्रजवदेति त्रिः, शच्छाजिति
 षङ्, षढीः कः, क्लितादिति षः । दृष्ट्वा आसनात् ईषदुत्थितः । उत्पूर्वतिष्ठतेर्हृच्चेष्टायां
 पम् । उदोऽनूर्ध्वे इत्युक्तेः मू-स्था-पिबेति सेलुक् ॥ ७ ॥ म०

अतुषदित्यादि । दृष्ट्वा चातुषत् तुष्टः । पुषादित्वात् ऊः । आसन्ने चात्मनः काञ्चनं
 पीठं निरदिक्षत् आदिष्टवान् । दिशेः शल इगुपधादनटः क्ल इति क्लः । अथानन्तरं
 कुम्भकर्णः अस्मोष्ट ईषत् हसितवान् । स चार्थो येनायमादर इति अन्तिके च अस्य
 काञ्चनं पीठमध्यास्य पीठे उपाविक्षत् उपविष्टः । पूर्ववत् क्लः ॥ ८ ॥ ज० म०

अतुषदित्यादि । दृष्ट्वा अतुषत् तुष्टोऽभूत् । तुष्टल्यीजि च । चकारात् तुष्टौ पुषा-
 दित्वात् ऊः, लितीङष्टीपेइरितस्तु वेत्यनेनैवेष्टिसिद्धौ पूर्वाचार्यक्रमदर्शनात् । शास-
 लिद्व्युत्पुषादेरित्यादिसूत्रस्य तथाकरणे मुग्धबोधस्य कविकल्पद्रुमात् प्राक् कृत-
 त्वात् गौरवं न वाच्यम् । एवमन्यत्रापि अवधेयम् । आसन्ने आत्मन आसन्ने समीपदेशे

अवादीन्मां किमित्याहो राज्ञा च प्रत्यवादि सः ।

मा ज्ञासौख्यं सुखी रामो यदकार्षीत् स रत्नसाम् ॥ ८ ॥

उदतारोदुदन्वन्तं पुरं नः परितोऽरुधत् ।

व्यद्योतिष्ठ रणे शस्त्रैरनैषीद्राक्षसान् क्षयम् ॥ १० ॥

काञ्चनं पीठम् आदिष्टवान्, दिशेः इग्रसोऽग्निमिजुङ् इति सङ् घटोः कः से, काञ्च-
नस्य विकार इति विकारसङ्घेति णः । अनन्तरं कुम्भकर्णोऽल्पम् अक्षेष्ट स्मितं चकार
स्मिङ् स्मिते । यद्यपि स्मितम् ईषद्वसनं तथापि राजसान्निध्ये स्मितस्याप्यनौ-
चित्यादनुपलभ्यमानद्वसनायात्यम् इत्युक्तं, हास्यमात्रेऽपि स्मितमिति केचित् ।
स्मितीत्यपत्तिः कार्यवशात्तादृशादरदर्शनात् नेमिकाजादिति इमन्निषेधः । अन्तिके
रावणसमीपे उपविष्टवान् । अर्थात् काञ्चनपीठे । विद्यासागरस्तु अल्प रावणपीठा-
पेक्षया स्वल्पं काञ्चनपीठमुपाविच्छदित्याह, तत्र साधु आधारप्रसङ्गात्, श्रौ विश्व प्रवेशे
उपपूर्वं आसने ॥ ८ ॥ भ०

अवादीदित्यादि । तत् उपविश्य तम् अवादीत् उक्तवान्, ब्रजेत्यादिना वृद्धिः ।
किमिति कक्षात् कारणात् माम् आहः आहृतवान् लिपि-सिचि-हृद्येत्यङ् आतीलीपः ।
राज्ञा च स कुम्भकर्णः प्रत्यवादि प्रत्युक्तः कर्मणि लुङ् चिण् भावकर्मणीरिति चिण्
चिणीलुगिति तलीपः । सुखी त्वं येन रामो रत्नसां यत् अकार्षीत् तत्त्वं नाज्ञासौः
न ज्ञातवानसि, यमरमेति सुगिटौ ॥ ८ ॥ ज० म०

अवादीदित्यादि । उपविश्य कुम्भकर्णो रावणम् अवादीत् उक्तवान्, वदै वाचि
ब्रजवदेति त्रिः । किमवादीदित्याह किमिति कक्षात् कारणात् त्वं माम् आहः
आहृतवान् । द्वेजै स्पृष्टं वक्तव्येति डः, एचोऽश्लित्या उत्प्रेचीत्यालीपः । राज्ञा रावणेन च
स कुम्भकर्णः प्रत्यवादि प्रत्युक्तः रतनोर्यगिणावितीष् णित्यन्तेजुङ् इति त्रिः
इणस्तनलीपः । स नरात्मा रामो रत्नसां यत् कृतवान् भयम् इत्यर्थात् तत्सर्वं सुखी
त्वं न ज्ञातवान् । ज्ञा ग बोधने यमरमेति इमंसनौ कृञ् कृतौ कृञ्ददुक्तौ वा नेमिका-
जिति इमन्निषेधः, ब्रजवदेत्यादिना त्रिः ॥ ८ ॥ भ०

उदतारोदित्यादि । स ह्युदन्वन्तं समुद्रम् उदतारीत् उत्तीर्णः, सिचि वृद्धिः ।
नोऽस्माकं पुरं परितः समन्तात् अरुधत् आहृतवान् इतितीव्येत् । रणे 'शस्त्रैः'
व्यद्योतिष्ठ द्योतितवान्, द्युतादेर्बुङ्ङीति विकल्पेन परस्मैपदविधानादात्मनेपदम् ।
राक्षसान् क्षयं विनाशम् अनैषीत् नीतवान् ॥ १० ॥ ज० म०

न प्रावोचमहं किञ्चिद्विप्रियं यावदजीविषम् ।

बन्धुस्त्वमर्चितः स्नेहान्मा द्विषो न बधोर्मम ॥ ११ ॥

वीर्यं मा न ददर्शस्त्वं मा न त्रास्थाः क्षतां पुरम् ।

तवाद्राक्ष्य वयं वीर्यं त्वमजैषीः पुरा सुरान् ॥ १२ ॥

उदतारौदित्यादि । राम उदन्तं समुद्रम् उत्तीर्णवान् तू तरेऽभिभवे प्रुत्यां व्यां सि., रुदायसीति ईम्, वसोरस्येतौम्, व्रजवदेति त्रिः, असस्तादिति सेलोपः । उदकं विद्यतेऽस्य इत्युदन्तान्, मनीषादित्वात् कस्य नत्वम् । अस्माकं पुरं परितः समन्तात् रुद्रवान्, रुधिरौञ् आवृतौ इरित्वात् शासलिद्युदित्यादिना पाचिकोडः । रणे ब्रह्मैः विद्योतितवान्, द्युत लुङ्पि अपिशब्दात् द्युत्यां द्युतादेष्टीपे ङविधानात् पं गम्यते ङित्वाभ्यां भवत्येव, तेन व्यां द्युतादेरुभयपदित्वं मे सिरिव । राक्षसान् क्षयं नीतवान् णौञ् प्रापणे तत्त्वं नाज्ञासीरिति सम्बन्धः ॥ १० ॥ भ०

न प्रावोचमित्यादि । यावदजीविषं यावन्तं कालं जीवितः तावन्तं कालं कस्यचित् प्रियं किञ्चिन्न प्रावोचं नोक्तवान् अहमिति तव विदितमेव, किन्तु बन्धुत्वं स्नेहात् अर्थितः सन् मम सम्बन्धिनो द्विषः शत्रून् मा न बधोः मा न मारयेति किन्तु मारयेति, माङ्गि लुङ् सर्वलकारापवादः । प्रावोचमिति वच उस् ॥ ११ ॥ ज० भ०

न प्रावोचमित्यादि । यावन्तं कालम् अहं जीवितवान् तावन्तं कालं किञ्चित् प्रियं न प्रावोचं नोक्तवान् अस्मि प्रार्थयामि अ इति भावः । सम्प्रति बन्धुत्वमिति कृत्वा स्नेहात् प्रार्थितोऽसि मम द्विषः शत्रून् त्वं मा न बधोः किन्तु मारय वचोवाचि वक्तव्येत्यादिना ङः वचस्यश्चिपतामिति वोचादेशः, जीवप्रापणे हन लौ गतौ बधे, माटी वेति टी । धौटीधौष्विति मायोगेऽमोऽभावः, हनबधेति बधादेशः ॥ ११ ॥ भ०

वीर्यमित्यादि । त्वं वीर्यं मा न ददर्शः किन्तु दर्शय, स्थानस्य चङि रूपम् । क्षतां परैः अवसादितां पुरं मा न त्रास्थाः किन्तु चायस्व, त्रैङ् पालने । न च त्वम् अशक्तः, यतः तव वीर्यम् अद्राक्ष्य दृष्टवन्तो वयं, न दृश्य इति क्तादेशो न भवति । इरितो वेति विकल्पेनाङ्गविधानात्तदभावपचे रूपम् । पुरा पूर्वं त्वं सुरान् देवान् अजैषीः जितवानसि ॥ १२ ॥ ज० भ०

वीर्यमित्यादि । त्वं वीर्यं स्वसामर्थ्ये मा न ददर्शः किन्तु दर्शय, दृशेर्जन्ता-

अवीचत् कुम्भकर्णस्तं वयं मन्त्रेऽभ्यधाम यत् ।

न त्वं सर्वं तदश्रीषीः फलं तस्येदमागमत् ॥ १३ ॥

प्राज्ञवाक्यान्यवामंस्था मूर्खवाक्येष्ववास्थिताः ।

अध्यगीष्ठाश्च शास्त्राणि प्रत्यपत्या हितम् च ॥ १४ ॥

दङ् । चतां शरैः पीडितां पुरं लङ्कां मा न दास्याः किन्तु वायस्य, वैङ् पालने । न त्वम् असमर्थः, यतः तव वीर्यं वयं दृष्टवन्तः, इदं शौ प्रेक्षे इरित्वात् ङस्याप्र-
वृत्तिपक्षे सिः, वद्रींऽकिदिति ऋतोरः अनिमत्वात् व्रजवदेति त्रिः षङ्, षदीः कः
से । त्वं पुरा पूर्व्वस्मिन् काले सुरान् जितवान्, जि जये च ॥ १२ ॥ म०

अवीचदित्यादि । इत्युक्तवन्तं तं रावणं कुम्भकर्णोऽवीचत् उक्तवान्, मन्त्रे
मन्त्रणासमये क्रियासमारम्भगतोऽभ्युपाय इत्यादिना यत् वयम् अभ्यधाम अभि-
हितवन्तः, धाधातोर्गतिस्थेति सिचोलुक् । तत्सर्वं त्वं नाश्रीषीः न श्रुतवानसि, तस्या-
श्रवणस्य इदं फलं विनाशरूपम् आगमत् आगतं, गमेर्लृदित्वा दङ् ॥ १३ ॥ ज० म०

अवीचदित्यादि । इत्युक्तवन्तं तं रावणं कुम्भकर्णं उक्तवान्, वचेः पूर्व्ववत् ङः
वीचादेशश्च । मन्त्रे मन्त्रणायां वयं यदुक्तवन्तः तत्सर्वं त्वं न श्रुतवान्, तस्याश्रवणस्य
इदं फलं विनाशरूपम् आगतं ङु धाज् लघारणे पुटौ दानेऽभिपूर्व्वोभाषणे वर्त्तते
भूस्थापिवदेन इति सेर्लुक् देवनेन दाधादेति दासंश्चकस्य गृहणात् शुनगतौ
श्रुतौ ऽनेमेकाजिति इमन्निषेधः गम्लृ गत्यां लृदित्वा दङ् ॥ १३ ॥ म०

प्राज्ञवाक्यानित्यादि । प्राज्ञानां विभीषणादीनां वाक्यानि अवामंस्थाः अवज्ञात-
वानसि, मन ज्ञाने । मूर्खवाक्येषु प्रहस्तादिवाक्येषु अवास्थिताः अवस्थितोऽसि
समवप्रविभ्यः स्थ इति तङ्, स्थाच्चीरिच्चात्वञ्च । शास्त्राणि अध्यगीष्ठा अधीतवानसि
विभाषा लुङ्लङीरिति इङीग्यादेशः । न च हितं प्रत्यपत्याः प्रतिपन्नवानसि, पद
गतौ भ्रूलोभ्रूलौति सिचोलोपः ॥ १४ ॥ ज० म०

प्राज्ञवाक्यानित्यादि । त्वं प्राज्ञानां विभीषणादीनां वाक्यानि अवामंस्थाः
अवज्ञातवान्, मनदुङ्बोधे । मूर्खाणां प्रहस्तादीनां वाक्येषु अवस्थितोऽसि प्रतिज्ञा-
निर्णयेत्यादिना अवपूर्व्वतिष्ठतेर्भै, स्थादीर्ङीरिति ङिः गुणाभावश्च ऋस्त्वाज्-
भ्रसीति सेर्लोपः । शास्त्राणि अधीतवानसि किन्तु हितं न प्रतिपन्नवानसि
अधीङ्लध्यने ऽभ्युपसर्गोपादानं सहप्रयोगनियमायै गौडपीथीवेति ग्यादेशः

मूर्खास्त्वामववञ्चन्त ये विग्रहमचीकरन् ।

अभाणीन्माल्यवान् युक्तमचंस्थास्त्वन्न तन्मदात् ॥ १५ ॥

राघवस्यामुषः कान्तामाप्तैरुक्तो न चार्पिपः ।

मा नानुभूः स्वकान् दोषान् मा मुहोमा रूषोऽधुना ॥ १६ ॥

दीर्घादेशो गुणाभावः स्पष्टार्थः घृत्वान्णुरित्युक्तञ्च यौपदङ् गतौ भस्स्वान्भसीति संलोपः ॥ १४ ॥ भ०

मूर्खा इत्यादि । मूर्खाः सर्व एवैते त्वाम् अववञ्चन्त विप्रलब्धवन्तः, वन्चु-
प्रलब्धने ण्यन्तस्य गृध्रिवञ्चीत्यादिना तङि चङि रूपम् । ये विग्रहम् अची-
करन् कारितवन्तो भवन्तम् एष मातामहो माल्यवान् युक्तम् अभाणीन् भणित-
वान्, भणशब्दे इट ईटीति सिचिलोपः । तत् त्वं मदाग्र अचंस्थाः न सीद्वानसि
चमू सहने ॥ १५ ॥ ज० म०

मूर्खास्त्वामित्यादि । ये प्रहस्तादयो विग्रहं कारितवन्तः ते मूर्खाः त्वां वञ्चित-
वन्तः, माल्यवान् यद्युक्तं न्याय्यम् उक्तवान् त्वं मदाग्र सीद्वान्, वन्च ङक् वञ्चने
प्रतारे वञ्चिगर्हंरिति मं, जिश्रीत्यङ्कञ्जोऽग्रन्तादङ् आङ्ङः ख इति ऋसत्वे खेः
सन्वङ् इति सन्वत् ख्यस्येत्सनीति इत्वं हसादेर्घ्येति दीर्घत्वम् । भण च चका-
रात् शब्दे हसादेः सेम इति पच्चे त्रिः, चमू ङ्जिषच चकारान्मर्षे ऊदित्वाङ्मू-
दित्स्वरित्यस्याप्रवृत्तिपच्चे क्लीर्नुः ॥ १५ ॥ भ०

राघवस्येत्यादि । प्रमादित्वमपि तेऽस्ति, यतो राघवस्य कान्ताम् अमुषः खण्डि-
तवानसि, खण्डनञ्चास्या इदं यद्गर्वा विधेयजनं, मुष खण्डने पुषादित्वादङ् पुषा-
दयश्च गणान्ता गृहीताः, आप्तैः विभीषणादिभिः उक्तो न चार्पिपः नार्पित-
वानसि कान्ताम्, अर्त्तंर्णो अर्त्तिङ्गीत्यादिना पुगन्तगुणः, चङि द्विर्वचने चीति
स्थानिवद्भावादजादेर्द्वितीयस्येति पिशब्दो द्विरुच्यते, रेफस्य नन्दा इति प्रतिषेधः ।
तत् अधुना स्वकान् आत्मीयान् दोषान् दूयुरितानि मा नानुभूः अपि तु अनुभव
माङ्गि लुङ् गातिस्येति सिचौ लुक् । मा मुहः मोहं मा गमः, मा रूषः रोषं
मा कार्षीः, मुहिरूषिभ्यां पुषादित्वादङ् ॥ १६ ॥ ज० म०

राघवस्येत्यादि । प्रमादित्वमपि तवास्ति, यतस्त्वं राघवस्य कान्ताम् अमुषः
अपहृतवान्, मुष इ ऋदि, अनेकार्थत्वादपहृत्कारार्थः, कान्ताविधेयजनमेव वाच-

तस्याप्यत्यक्रमोत् कालो यत्तदाहमवादिषम् ।

अघानिषत रक्षांसि परैः कोषांस्त्वमव्ययीः ॥ १७ ॥

सन्धानकारणं तेजो न्यगभूत्तेऽक्षयास्तथा ।

यत्त्वं वैराणि कोषञ्च सहदण्डमजिग्लपः ॥ १८ ॥

हेदः, शासलिद्युदित्यादिना पचे डः । आसैः विभीषणादिभिः उक्तीऽपि त्वं तां न चार्पितवानसि, ऋ लि गत्यां ऋ प्रापणे च क्लीब्लीरीत्यादिना पन् गय, नाज-
नादेरादिर्बिः, स्यादौनवद्रोऽये इति वचनात् पीत्यस्य द्वित्वं जेलोपः । अधुना
स्त्रीयान् दीषान् आत्मौयचेष्टितानि मा न अनुभूः किञ्च अनुभव, अनुपूर्वभवंतर्भ-
स्थापिवेति सेलुक् । त्वं मा मुहः मीहं मा गमः, मा रुषः रोषं माकार्षीः, सुहृज
वैचित्थ्ये रुषिर्जि क्रुधि आभ्यां शासलिद्युदिति डः ॥ १६ ॥ भ०

तस्येत्यादि । यत् तदा तस्मिन् कालेऽहम् अवादिषम् अभिहितवानस्मि
रामः सन्धीयतामिति तस्यापि सन्धेः कालोऽत्यक्रमोत् अतिक्रान्तः, सुक्रमार-
नात्मनेपदनिमित्त इतीद्, मान्तत्वाद्वृद्धिप्रतिषेधः । यतः परैः शत्रुभिः रक्षांसि
अघानिषत हतानि, चिन्तद्वाद् वृद्धिषत्वे । त्वञ्च कोषान् अव्ययीः त्यक्तवानसि
लङ्गादाहे तस्यारक्षितत्वात्, व्यय वित्तसमुत्सर्ग इति चुरादौ पठ्यते यदा आधृषाहति
णिञ् नास्ति तदा रूपं, छान्तत्वाद्वृद्धिप्रतिषेधः, व्ययगतावित्यस्यापि रूपम्, अनेकार्थ-
त्वाद्वातृनामुत्सर्जनेऽपि द्रष्टव्यम् ॥ १७ ॥ ज० म०

तस्येत्यादि । तस्मिन् काले तव यत् अहम् अवादिषं रामेण सह सन्धिः क्रिय-
ताम् इत्युक्तवानस्मि तस्यापि सन्धेः कालोऽतिक्रान्तः, यतः परैः शत्रुभिः रक्षांसि
हतानि, त्वं कोषद्रव्यं व्ययितवानसि । लङ्गादाहे तस्यारक्षणात् वीरेभ्यः प्रदानाच्च
क्रस्य क्रमु गतौ हसादौ सेम इत्यादौ मान्तवर्जनाद् त्रिः, वदेर्नञ्जवदेति त्रिः, हन्ः
कर्मणि हनयद्दृष्टश्च इति मिष्, हनस्तडित्यादौ इण्वर्जनाद् तङ्, खेर्होघोर्ज्णिनात्
चेति घः मान्तीऽदनत इत्यत्, व्ययञ्च गत्याम् अनेकार्थत्वात् व्ययार्थेऽपि
यान्तत्वाद् त्रिः ॥ १७ ॥ भ०

सन्धानेत्यादि । तथा त्वम् अक्षयाः कृतवानसि, तनादिभ्यस्तथासीरिति
सिचोलुक् । यथा सन्धानकारणं सन्धानहेतुकं यत् तव तेज प्रचञ्चलं तत्
न्यगभूत् न्यगभूतं, गातिस्थेति सिचोलुक् । कुत इत्याह यत् त्वं वैराणि शत्रु-

अक्रुधञ्चाभ्यधाद्वाक्यं कुम्भकर्णं दशाननः ।

किं त्वं मामजुगुप्सिष्ठा नैदिधः स्वपराक्रमम् ॥ १८ ॥

मोज्जिग्रहः सुनोतानि मास्म क्रंस्था न संयुगे ।

मोपालब्धाः कृतैर्दोषैर्मा न वाचीर्हितं परम् ॥ २० ॥

भावान् कोषञ्च सहदण्डं ससैन्यम् अजिग्लपः ग्लपितवानसि, ग्लायतेर्णो पुक्ति ग्लान्नावनुवमाञ्चेति भित्त्वात् ऋस्वत्वं ग्लपयतेत्यङि रूपम् । यदि हि तेजो भवेत् सर्वं तथावस्थितमेव स्यात् । ततश्च तेजसोऽभावात् कथं सम्मानं हयोः परस्परानुपतापात् । यद्योक्तम्, यावन्मावमुपकुर्व्यात् तावन्मावमेवास्य प्रत्युप-
कुर्व्यात् । तेजो हि सम्मानकारणं, तप्तं लोहं तप्तेन लोहेन सम्भक्त इति ॥ १८ ॥ ज० म०

सन्धेत्यादि । त्वं तथा अक्रुधाः कृतवानसि यथा सम्मानकारणं तव तेजो न्यग्भूतं, कोहि तेजस्विना सम्भिं करोति कृञ् इगुडुर्मदीति सेः कित्वाद् गुणाभावः भ्रसस्वादिति सिलीपः । यद् यस्मात् त्वं वैराणि वीरभावान् वीरयौग्यानि दुर्गाणि वा शत्रुत्वानि वा सह दण्डं सैन्येन सह कोषञ्च ग्लपितवानासि, ग्ले क्रमे षिः क्रीवीति पन् ॥ १८ ॥ भ०

अक्रुधदित्यादि । अथ एवमुक्ते दशाननः अक्रुधत् क्रुधवान्, पुषादित्वादङ् । क्रुधय कुम्भकर्णम् अभ्यधात् अभिहितवान्, गातिस्थेति सिचेलुक् । किमिति त्वं माम् अजुगुप्सिष्ठाः निन्दितवानसि स्वविक्रमं नैदिधः न वर्द्धितवानसि, एधधातो-
र्यन्तस्य चङि स्थानिवद्भावादजादेर्हितौयस्येति धि शब्दो द्विरुच्यते ॥ १८ ॥ ज० म०

अक्रुधदित्यादि । एवमुक्ते दशाननोऽक्रुधत् क्रुध लृयी कोपे, पुषादित्वात् ङः । कुम्भकर्णञ्च उक्तवान् डु धाञ् लृ धारणे पुष्टौ दामे टौ भूस्थापिबेति सेर्लुक् । किम-
भ्यधादित्याह किं त्वं मां निन्दितवानसि, गुपुड गोपनकुत्सनयोः कित्तिजगुप इति सन् निन्दायां निशानार्जवनिन्दासु इत्युक्तेः । स्वपराक्रमं किं न वर्द्धितवानसि एधङ् षडौ अन्तादङ् द्वित्वञ्च ॥ १८ ॥ भ०

मोज्जिग्रह इत्यादि । सुनोतानि सुनयान् मा उज्जिग्रहः मा उदयाहय, यङ्-
र्यन्तस्य चङि रूपम् । संयुगे युद्धे विषयभूते मा क्रंस्था मा उत्साहं न कार्षीः
अपितूस्वहस्व, स्माचरे लङ्चेति चकाराङ्गुङ्, वृत्तिसर्गेत्यादिना क्रमेः सर्गे उत्साहं

कुम्भकर्णस्ततोऽगर्जोद्गतांश्चान्यान् न्यवीवृतत् ।

उपायंस्त महास्त्राणि निरगाच्च द्रुतं पुरः ॥ २१ ॥

मूर्ध्ना दिवमिवालेखोत् खं व्यापदपुषोरुणा ।

पादाभ्यां क्षामिवामेक्षीत् दृष्ट्वाधाक्षीदिव द्विषः ॥ २२ ॥

तड् । दीर्घैः अस्मत्कृतैः मीपालभ्याः मीपालभस्व, भलीभलीति सिचो लीपः भषलथीर्घोऽधः भलाञ्जश् । हितं परं कार्यस्य मा न वाचीः मा न वह, किन्तु वह, वहैरनिटी हलन्तलक्षणा वृद्धिः, ढत्वकत्वषत्वानि ॥ २० ॥ ज० म०

मीञ्जिग्रह इत्यादि । शीभनानि नीतानि न उदयाद्यय ग्रहेर्जान्तादड् । प्रस्तुत-मुपन्यसन्नाह संयुगे युद्धविषये मास्म न क्रंस्याः, किन्तु अवश्यम् उत्साहं कुरु, मास्मेन घीठ्यौ इति सर्वकाले टी बल्युत्सादतायने क्रम इति मं, सुक्रमोऽमे इति मवर्जनादिमी-ऽभावः । कृतैर्दीर्घैः मा उपालभ्याः नोपालभस्व, न भर्त्सयेत्यर्थः । लभड्वौड्ष प्राप्नौ भसस्वाज्भसीति सिलीपः । हितं युद्धं परं मा न वाचीः अपितु अवश्यं वहति भावः । वहैजौ प्रापणे अनिमत्वाद् त्रिः द्वीढः षढीः कः ॥ २० ॥ भ०

कुम्भकर्ण इत्यादि । ततः तद्वचनानन्तरं कुम्भकर्णोऽगर्जोत् गर्जितवान्, अन्यांश्च भटान् पृष्ठतो गच्छती न्यवीवृतत् निवर्त्तितवान्, वृत्त्यङ्परि शानुपधाया उदित्यपवाद ऋकारादेशः । महास्त्राणि उपायंस्त स्वीकृतवान्, औपचारिकमव स्वीकरणं, तेन तड् यदि वा उपाङ्पूर्वाद यमेः ससुदाङ्भ्योयमीऽयस्य इति तड् । पुरस्य लङ्गातः द्रुतं निरगात् निर्गतः, इणो गादेशः, गातीति सिचो लुक् ॥ २१ ॥ ज० म०

कुम्भकर्ण इत्यादि । ततो रावणवाक्यानन्तरं कुम्भकर्णो गर्जितवान्, गर्जोर्जशब्दे । अन्यात् भटान् योद्धुमुद्यतान् निवर्त्तयामास, वृत्त्यङ्नादड् । महास्त्राणि उपायंस्त स्वीचकार, यमौ विरतौ उपयमो विवाह इति मं, विवाहः स्वीकार इति व्याख्यातं यमः सूचने वातूहाह इति पक्षे सेः कित्वाभावात् मलीपाभावः, किं वा आङ्पूर्वस्य यमोर्जिञ्जन्तेत्यादिना मम् । पुरो लङ्गायाः सकाशात् शीघ्रं निर्गतः इणोगा भूस्थापिवेति सेर्लुक् ॥ २१ ॥ भ०

मूर्ध्नेत्यादि । निर्गच्छन् मूर्ध्ना दिवम् अलेखीदिव लिखितवानिव । उरुणा महता वपुषा खं व्यापत् व्याप्तवान्, लुदित्वादड् । क्षांऽपृथ्वीं पादाभ्याम् अभैक्षीदिव विदारितवानिव, द्विषः शत्रून् दृष्ट्वा अधाक्षीदिव भस्मसात् कृतवानिव, दह भस्मी-करणे ॥ २२ ॥ ज० म०

दग्धशैल इवाभासीत् प्राक्रंस्त क्षयमेघवत् ।

प्राचकम्पदुदन्वन्तं राक्षसानप्यतिवसत् ॥ २३ ॥

सपक्षोऽद्रिर्वाचालीग्रश्वसीत् कल्पवायुवत् ।

अभार्षीद् ध्वनिना लोकानभ्राजिष्ट क्षयाग्निवत् ॥ २४ ॥

मूर्ध्नेत्यादि । स गच्छन् मूर्ध्ना दिवम् आकाशं स्पृष्टवानिव, लिखन् लिखने ।
उरुणा महता वपुषा शरीरेण खम् आकाशं व्याप्तवानिव, आप्नुलोकि व्यापने
लुदित्वात् ङः । चरणाभ्यां च्छां भूमिं भिन्नवानिव, जघौ भिदिर्भिदि डाभावपक्षे सिः
अनिम्त्वादृत्रिः । दर्शनमात्रेणैव श्वन् दग्धवानिव, दहौ दाहे दादेर्धः क्तमान्तस्यादि-
जवामिति धः भपभसीरिति कः ॥ २२ ॥ भ०

दग्धेत्यादि । महत्त्वात् कृष्णत्वाच्च दग्धशैलवत् अभासीत् भाति ख, भा दीप्तौ
यमरमेति सगिटौ । क्षयमेघवत् प्राक्रंस्त प्रस्थितः, प्रोपाभ्यां समर्थाभ्यामिति तङ् ।
प्रतिष्ठमानश्च उदन्वन्तम् अचकम्पत् कम्पितवान्, कपि चलने इदितोऽप्यन्तस्य चङि
रूपम् । राक्षसानपि अतिवसत् वासितवान्, वसेर्ण्यन्तस्य चङि रूपम् ॥ २३ ॥ ज० म०

दग्धेत्यादि । अतिकृष्णत्वात् महत्त्वाच्च दग्धपर्वत इव स भाति ख, भा लघु दीप्तौ
यमरमेति इम्सनौ । प्रलयसम्बन्धिमेघ इव प्रक्रमते ख, प्रोपादारम्भ इति मम् ।
गच्छन् समुद्रमपि कम्पितवान्, कपि ङ् विचाले अग्रनादङ् । न केवलं कपीन् राक्ष-
सानपि चासयामास, वसेर्जग्रन्तादङ् ॥ २३ ॥ भ०

सपक्ष इत्यादि । सपक्ष इवादृः बाह्वीः पक्षानुकारित्वात् अचालीत् चलितः
क्षान्तत्वात्किञ्चि हङिः । क्रोधात् कल्पान्तवायुवत् न्यश्वसीत् निश्वसितवान्, क्ष्यान्तेति
हङिप्रतिषेधः । ध्वनिना 'लोकान् अभार्षीत् पूरितवान्, भृञ् भरणे ईडन्तस्य सिचि
हङिः । अभ्राजिष्ट भ्राजते ख क्षयाग्निवत् पिङ्गलकेशत्वात् लोकविनाशहेतुत्वाच्च ॥
२४ ॥ ज० म०

सपक्ष इत्यादि । स पक्षयुक्तः पर्वत इव चलितः बाह्वीः पक्षतुल्यत्वात्, चली-
र्ब्रजवदेत्यादिना त्रिः । प्रलयवायुरिव निश्वासं चकार, ह्रसादेः सेम इत्यादौ श्वस-
वर्जनात् न त्रिः । ध्वनिना लोकत्रयं पूरितवान्, भृ लिटुडुञ् भृतिपुण्योः, नेमेकाजिति
अनिम् । प्रलयाग्निरिव भ्राजते ख, लोकविनाशकत्वात् पिङ्गलकेशश्च भानृ ङ्-
णटुच्चराज्ञासि ॥ २४ ॥ भ०

अनंसीत् भूर्भरेणास्य रंहसा शाखिनोऽलुठन् ।

सिंहाः प्रादुदुवन् भीताः प्राक्षुभन् कुलपर्वताः ॥ २५ ॥

उत्पाताः प्रावृतंस्तस्य द्यौरशीकिष्टः शोणितम् ।

वायवोऽवासिषुभीमाः क्रूराश्चाकूषत द्विजाः ॥ २६ ॥

अस्यन्दिष्टाक्षि वामञ्च घोराश्चाराटिषुः शिवाः ।

न्यपसन् मुषले गृध्रा दीप्तयापाति चोल्कया ॥ २७ ॥

अनंसीदित्यादि । अस्य भरेण भूः अनंसीत् नता, यमरमेति सगिटौ । रंहसा वेगेन शाखिनो ह्वा अलुठन् पतिताः, रुठ लुठ प्रतिघाते, द्युतादित्वादङ्, द्युतादीनामनुदात्तेत्वात्तङ् दुदुभ्योलुङीति परस्मैपदविकल्पः । सिंहाः भीताः सन्तः प्रादुदुवन् पलायिताः, णिश्च्रीत्यादिना चङ् । कुलपर्वताः प्राक्षुभन् सञ्चलिताः, द्युतादित्वादङ्, पूर्ववन्नात्मनेपदम् ॥ २५ ॥ ज० म०

अनंसीदित्यादि । अस्य भरेण भूः नमति अ, यम रमेति इम् सनौ । अस्य रंहसा वेगेन शाखिनो ह्वाः पतिताः, लृलुब्ध विलीटविलीडयोः, लृदित्वात् ङः ठान्तपाठे द्युतादित्वात् ङः तेनैव पम् । सिंहाः भीताः सन्तः पलायिताः दु शुङ्गताी जिश्रिद्रुशुकम् इति अङ् । कुलपर्वताः क्षोभं प्रापुः क्षुभ ङ् सञ्चले द्युतादित्वात् ङः ॥ २५ ॥ भ०

उत्पाता इत्यादि । तस्य गच्छत उत्पाताः प्रावृतन् प्रवृत्ताः, हतु वर्त्तने द्युतादिः द्यौः शोणितम् अशीकिष्ट सिञ्चति अ, शीक्रे सेचने अनुदात्तेत् । वायवो भीमाः प्रचण्डा अवासिषुः वान्ति अ, यमरमेति सगिटौ । क्रूराश्च अशुभसूचका द्विजाः पक्षिणोऽकूषत शब्दिताः, कुङ् शब्द इत्यनिट् कुटादित्वात् सिचः किञ्चे न गुणः ॥ २६ ॥ ज० म०

उत्पाता इत्यादि । गच्छतः तस्य उत्पाता विनाशसूचकाः प्रवृत्ताः, द्युतादित्वात् ङः । द्यौः आकाशं शोणितं चरति स्म, शीक्रे, ङ् सेके । भीमाः प्रचण्डा वायवः वान्ति अ, वा ल गमनहिंसयोः, यमरमेति इम्सनौ अनुस्मिदैः । क्रूरा भयदा द्विजाः पक्षिणश्च शब्दं चक्रुः, कूषिङ् आर्त्तस्वरे, कुटां अत्रीञ्छितीति नियमाद्गुणाभावः नेमेकाजिति अनिम् ॥ २६ ॥ भ०

अस्यन्दिष्टेत्यादि । वामञ्च अस्याक्षि अस्यन्दिष्ट स्यन्दते अ, घोराः अनिष्टाग्रसिन्धः

आहिष्ट तानसमान्य दर्पात् प्रधनचित्तिम् ।
 ततोऽनर्दीदनन्दीच्च शत्रूनाह्वास्त चाहवे ॥ २८ ॥
 प्राशीन्न चाटपत् क्रूरः क्षुब्धास्याहधदग्रतः ।
 अधाद्वसामधासीच्च रुधिरं वनवासिनाम् ॥ २९ ॥

शिवाः भराटिषुः रटन्ति अ, अतीहलादेरितिः द्विविकल्पः । गृध्रा मुषले न्यपप्तन्
 उपविष्टवन्तः, लुदित्वादङ्, पतेः पुमिति पुमागमश्च । दीप्तया उत्कया अपाति पतितं
 भावे चिन्तादेशः ॥ २७ ॥ ज० म०

अस्यन्दिष्टेत्यादि । अस्य वामम् अक्षि स्पन्दते अ, स्पदि ङ् ईपत्कम्पे । क्रूराः
 भीमाः शृगालाः शब्दं अक्षुः रट वाचि हसादेः सेम इति त्रिः । मुषले गृध्राः पतिताः
 पत्ल ज गत्यां लुदित्वात् ङ्, वक्ष्यस्यपितामितिः पतादेशः । दीप्तया उत्कया च
 पतितं, रतनीर्यगिणाविति भावे इण्, इनस्तनलीपः ॥ २७ ॥ भ०

आहिष्टेत्यादि । तान् उत्पातान्, कुम्भकर्णोऽसमान्य दर्पात् अवशाय प्रधनचित्तिं
 युद्धभूमिम् आहिष्ट गतवान्, तत उत्तरकालम् अनर्दीत् गर्जितवान् । क यास्यतीदानौ-
 मिति अनन्दीच्च जयत्रियं ज्ञाघितवानित्यर्थः । आहवे संशाने शत्रून् आह्वास्त
 आहूतवान् आगच्छत युध्यध्वमिति, स्पर्द्धायामाङिति तङ्, आत्मनेपदेष्वन्यतरस्या-
 मित्यङ्भावपक्षे रूपम् ॥ २८ ॥ ज० म०

आहिष्टेत्यादि । स कुम्भकर्णः तान् उत्पातान् दर्पात् असमान्य प्रधनचित्तिं
 रणस्थलीम् आहिष्ट गतः, अहि, ङ गतौ मान किच्चार्य इत्यस्मात् ज्ञाच् । ततो-
 ऽनर्दीत् सिंहनादं चकार, नर्दं शब्दे । अनन्दीत् आनन्दयुक्ती बभूव । आहवे
 युद्धे शत्रून् आहूतवान्, स्पर्द्धायामाङ् इति मं, वक्ष्यसेति पाक्षिकीऽङ्क्षदभावे
 सिः ॥ २८ ॥ भ०

प्राशीदित्यादि । प्राशीत् भक्षितवान् वनवासिन इत्यर्थात्, न चासी क्रूरः
 दुष्टचेता अटपत् दमवान्, पुषादित्वादङ् । अश्रतोऽप्यस्य खादतः क्षुत् क्षुब्धा
 अहधत् बहते अ, हधु हङ्घी द्युतादिः । वनवासिनां वानराणां वसाम् अधात् पीतवान् ।
 विभाषा प्रा-वेडिति सिचोलुक्पक्षे रूपम् । रुधिरश्चाधासीत् विभाषा घेद् शरीरिति
 चङ्भावपक्षे रूपम् ॥ २९ ॥ ज० म०

प्राशीदित्यादि । प्राशीत् भक्षितवान् कपीन् इत्यर्थात्, अश्र ग् भोजने । असौ

मांसेनास्याश्वतां कुक्षी जठरं चाप्यग्निश्चियत् ।

बह्वनामग्लुचत् प्राणानग्लोक्षीच्च रणे यशः ॥ ३० ॥

सामर्थ्यञ्चापि सोऽस्तभौद्विक्रमञ्चास्य नास्तमन् ।

शाखिनः केचिदध्यष्टुर्न्यमाङ्क्षुरपरेऽम्बुधौ ॥ ३१ ॥

क्रूरो दुष्टाशयो न तप्तः जिल्ल द्रव्यसकारात् प्रीयने पुषादित्वात् ऊः । अश्वतः खादतोऽप्यस्य चूत् बुमुचा बह्वन्ते अ, वध ङ्लु ह्यौ द्युतादित्वात् ऊः । असौ वनवासिनां वानराणां वसां पपौ, इधिरश्च अघासीत् पपौ, घेट पाने, धेशा-
च्छासात्र इति पचे सिलुक्, तदभावपचे यमरमेति इमस्यनौ, भसस्वादिति सिलोपः ॥ २९ ॥ भ०

मांसेनेत्यादि । वनवासिनां मांसिन अस्य कुम्भकर्णस्य कुक्षी उदरपार्श्वौ अश्वतां शनौ, जृस्तभित्वादिना अङ्, श्वयते र इत्यत्वम् । जठरश्च उदरम् अग्निश्चियत् शनं विभाषाघेट्शरीरिति चङ् इयाजादेशः । बह्वनां वनवासिनः प्राणान् अग्लुचत् हतवान् । युचु ग्लुचु कुलु खुलु स्तेयकरणे, जृस्तभित्वादिना अङ् विकल्पनादङ्भावपचे रूपम् । यशश्च बह्वनां रणे अग्लोक्षीत् अपनीतवान्, चक्षुवश्चित्वादौ ग्लुचिर्गत्यर्थः अङ्भावपचे रूपम् ॥ ३० ॥ ज० म०

मांसेनेत्यादि । अस्य कुम्भकर्णस्य कुक्षी उदरपार्श्वौ वानरादीनां मांसेन अश्वतां शनौ, द्वायौ श्रीर्गतिवह्वरीः, शासलिद्युदित्वादिना पचे ऊः, वच्यस्यश्विपतामिति श्वादेशः । अस्य जठरम् उदरश्च अग्निश्चियत् वधघे, जिश्वीत्यादिना पचेऽङ् । असौ बह्वनां प्राणान् अग्लुचत् जह्वार, रणे बह्वनां यशोऽग्लोक्षीत्, ग्लुचु इर् चौर्ये, शासलिद्युदि-
त्यादिना पाचिकोऽस्तदभावपचे सिः । अग्लोक्षीदिति पाठे खुचु इर्गत्यां यशः प्रापेत्यर्थः ॥ ३० ॥ भ०

सामर्थ्यमित्यादि । स कुम्भकर्णः केषाञ्चित् बलवतामपि वनवासिनां सामर्थ्यम् अस्तभौत् नियमितवान्, अङ्भावपचे रूपम् । विक्रमञ्च केचिदस्य नास्तमन् न नियमितवन्तः, अङ्पचे रूपं, किङ्कित्यनुनासिकलोपः । 'केचिद् भयाद् ह्वान् अध्यष्टुः अधिष्ठितवन्तः, तिष्ठतेर्गातिस्थेति सिचोलुक्, आदेशसकारस्य ध्वं टुत्वञ्च । अपरे-
ऽम्बुधौ न्यमाङ्कः निमग्राः, मस्जिनशीर्हलीति गुम्, मस्जेरन्यात्पूर्वं गुमभिच्छन्ति अनुषङ्गसंयोगादिलोपार्थम् ॥ ३१ ॥ ज० म०

सामर्थ्यञ्चापीत्यादि । स कुम्भकर्णः शत्रूणां सामर्थ्यम् अस्तभौत् निवारित-

अन्ये त्वलङ्घिषुः शैलान् गुहास्रन्ये न्यलेषत ।

केचिदासिषत स्तब्धा भयात् केचिदघूर्णिषुः ॥ ३२ ॥

उदतारिषुरभोधिं वानराः सेतुनापरे ।

अलज्जिष्ठाङ्गदस्तत्र प्रत्यवास्थित चोर्जितम् ॥ ३३ ॥

वान् । अस्य विक्रमं केचिदपि नास्तमन् न निवारितवन्तः, सन्भ स्तुन्भ स्तन्भ रोधने सौत्रः, पूर्ववत् पक्षे ऊस्तदभावे सिः, ऊ हसुङ्गुलीपोऽनाविति नस्य लीपः । केचित् भयात् वृत्तान् अधितिष्ठन्ति अ, भूस्थेति सेलुक्, गीकः स्तुस्तुभेति षत्वम् । अपरेऽस्तुधौ निमग्राः, मस्रजौशट्वै खानेऽनिमत्वाद त्रिः, मुन्रधौमुचामित्यादिना मुन्, स्यादेः सीलीपः, शष्ठाजिति षङ्, षदोः कः, कीर्नुर्जपेज्जमनोः किलादिति षः अनुस् ॥ ३१ ॥ भ०

अन्ये त्वित्यादि । अन्ये शैलात् अलङ्घिषुः भयात् आङ्गदा इत्यर्थः । अन्ये गुहासु न्यलेषत, लीड्श्लेषणे । केचित् स्तब्धाः स्थाणवत् आसिषत आसते अ । अपरे भीत्या भयात् अघूर्णिषुः घूर्णन्ते अ ॥ ३२ ॥ ज० म०

अन्ये इत्यादि । अन्ये कपयः शैलात् अलङ्घिषुः तद्वयाकुलत्वात्, लघि शीघे अनेकार्थत्वाद्गतावपि, लघिङ् अमुग्यतीरित्यस्य क्वचिदात्मनेपदिनीऽपि परस्मैपदित्वाद्वा रूपम् । अन्ये गुहासु लीनाः, लीड् यञी श्लेषणे, नैकाजिति अनिम् । केचित् स्तब्धाः सन्तः स्थाणवत् भासन्ते अ, जिलासङ् उपवेशे । केचित् भयात् घूर्णन्ते अ । घूर्णङ्श्च भमणे ॥ ३२ ॥ भ०

उदतारिषुरित्यादि । अपरे वानराः सेतुना अभोधिम् उदतारिषुः उत्तीर्णाः । तत्र तेषु तथामूतेषु अङ्गदीऽलज्जिष्ठ लज्जते अ । ऊर्जितञ्च पराक्रमं प्रत्यवास्थित प्रतिपन्नवान्, समवप्रविभ्यस्थ इति तङ्, ङ्स्वादङ्गादिति सिञ्चीलीपः ॥ ३३ ॥ ज० म०

उदतारिषुरित्यादि । अपरे वानराः सेतुना, समुद्रम् उत्तीर्णाः तू तरेऽभिभवे भुत्याम् अजन्तत्वाद् प्रजवदेति त्रिः । वानरेषु एवभूतेषु सत्सु तत्र अङ्गदी लज्जते अ लस्रजि षीड् लजङ् व्रीडे । ऊर्जितं पराक्रमञ्च प्रत्यवास्थित प्रतिपन्नवान् प्रतिज्ञानिर्णयित्यादिना मं, स्यादीर्जिः, असखादिति सिलीपः ॥ ३३ ॥ भ०

सत्त्वं समदधुक्षच्च वानराणामयुद्धं च ।

ततः शैलानुदक्षैस्तु रुदगूरिषतं द्रुमान् ॥ ३४ ॥

अनर्दिषुः कपिव्याघ्राः सम्यक् चायुक्षताह्वे ।

तानमर्दीदखादौच्च निरास्थश्च तलाहतान् ॥ ३५ ॥

प्राचुर्चूर्णश्च पादाभ्यामबिभीषत च द्रुतम् ।

अतर्दीच्चैव शूलेन कुम्भकर्णः प्रवङ्गमान् ॥ ३६ ॥

सत्त्वमित्यादि । वानराणां सत्त्वं समदधुक्षत् सन्दीपितवान् । धुक्षेः सन्दीपनायात् ।
ख्यन्ताश्चुरङ् । स्वयम् अयुद्धं च युध्यते अ । भली भलीति सिचो लीपः । ततः
सत्त्वधुक्षणांतरं वानराः शैलान् उदक्षैस्तुः उत्क्षिप्तवन्तः । हलन्तलक्षणा हङिः ।
द्रुमांश्च उदगूरिषत उत्थापितवन्तः । गुरो उद्यमे ॥ ३४ ॥ ज० म०

सत्त्वमित्यादि । अङ्गदी वानराणां सत्त्वं बलं संधुक्षयामास । धुक्ष ङ् सन्दीपे ।
अपन्नादङ् । स्वयच्च युध्यते अ । युध्यौ ङ् युद्धे, असखादिति सिलीपः । ततः संधु-
क्षणांतरं शैलान् उत्क्षिप्तवन्तः । कपिव्याघ्रा इत्ययिमश्रीकेनान्वयः । क्षिप श्र औ,
क्षिप्यौ रुदि । अनिमत्वात् व्रजवर्देति त्रिः । द्रुमांश्च उदगूर्णवन्तः । गुर ङ् क उद्यमे ।
चुर्भ्यो जिवेति जेरभावपक्षे रूपम् । गुरौ यङ् बधे गत्यामित्यस्य रूपं वा, गुरौ ङ् शि
उद्यमे इत्यस्य तु नायं प्रयोगी कस्तीङ्त्वात् ॥ ३४ ॥ भ०

अनर्दिषुरित्यादि । उत्क्षिप्तशैलद्रुमाः कपिव्याघ्रा अनर्दिषुः नर्दितवन्तः,
दृष्टोऽस्माभिः क यास्यसीति । सम्यक् निर्भयम् आह्वे अयुक्षत युध्यन्ते अ । हलन्ता-
च्चेति सिचः कित्त्वे गुणाभावः । तान् प्रवङ्गमान् युध्यमानान् कुम्भकर्णोऽमर्दीत्
मर्दितवान् । मर्देर्लघूपधगुणः । अखादौच्च भक्षितवान्, हस्ततलेनाहतवान् । निरा-
स्थत् इतस्ततः क्षिप्तवान् । अस्थतीत्यादिना अङ्, अस्थतेः श्युक् ॥ ३५ ॥ ज० म०

अनर्दिषुरित्यादि । कपिश्रेष्ठा नर्दितवन्तः, मारय मारयति शब्दं चक्रुः ।
नर्दि शब्दे । सम्यक् निर्भयं संग्रामे युध्यन्ते अ । इगुङ्मर्दीति कित्त्वात् गुणाभावः ।
तान् वानरान् मर्दितवान्, कुम्भकर्ण इत्ययिमश्रीकेनान्वयः । मर्दः ग जुदि । अखादौत्
खाद भक्षणे । तलेन हस्ताघातेन आहतवान्, निरास्थश्च इतस्ततः चिक्षेप च । अस्थु
इर् क्षेपे । वक्ष्यस्यश्चिपतामिति अस्थादेशः ॥ ३५ ॥ भ०

प्राचुर्चूर्णदित्यादि । पादाभ्यां प्राचुर्चूर्णत् पिष्टवान् । चूर्णं प्रेरण इति चुरादिः ।

अतौक्षीत् गदया गाढमपिषच्चोपगूहनैः ।

जानुभ्यामदमोच्चान्यान् हस्तवर्त्तमवीवृतत् ॥ ३७ ॥

अदालिषुः शिला देहे चूर्णभूवन्महाद्रुमाः ।

क्षिप्तास्तस्य न चाचेतीत्तानसौ नापि चाक्षुभत् ॥ ३८ ॥

एवं चूर्णयन् द्रुतम् अपिभीषत भीषयते स्म । भियो हेतुभये षुक्, भौसभ्योहेतुभय इति तड् । शूलेन प्रहरणेन अतर्हीच्च विद्धवान् । तद्वि हिंसायां क्षान्तत्वात् तद्विः ॥ ३६ ॥ ज० म०

प्राचुचूर्णदित्यादि । पादाभ्यां चूर्णयामास । चूर्णक् पेषे, चुरादिर्जान्तादङ् । द्रुतं भीषयते स्म । भौभीष् वेति औ पाक्षिको भीषादेशो मच्च । कर्तृकुम्भकर्णत एव भयस्य उत्पत्तेः । शूलेन च अतर्दीत् । तर्दं हिंसे । अतर्हीदिति पाठि—तद्वि ध त न्मुशहिंसे इत्यस्य रूपम् ॥ ३६ ॥ म०

अतौक्षीदित्यादि । काश्चित् गदया गाढम् अतौक्षीत् व्यधितवान् । उपगूहनैः अपिषत् चूर्णितवान् । लृदिच्चादङ् । अन्यांश्च जानुभ्यां अदमीत् शासितवान् । अवष्टभ्य नियमितवान् इत्यर्थः । क्षान्तत्वात् तद्विः । हस्तवर्त्तमवीवृतत् हस्ताभ्यां वर्त्तितवान् पिष्टवानित्यर्थः । वृतेर्ण्यन्तात् हस्ते वर्त्तयन्तीरिति णमुल् । कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः ॥ ३७ ॥ ज० म०

अतौक्षीदित्यादि । गदया काश्चित् प्रवङ्गमान् गाढम् अत्यर्थम् अतौक्षीत् । तद श औ व्यथेऽनिम्त्वाद् त्रिः । अन्यान् उपगूहनैः आलिङ्गनैः पिष्टवान् । धौ पिष् लृ चूर्णेन । लृदिच्चात् डः । अन्यान् जानुभ्यां दमितवान् । दस्यु ई चूर्णेन । मान्तत्वात् त्रिः । अन्यान् हस्तवर्त्तमवीवृतत् हस्ताभ्यां पीडयित्वा चूर्णितवान् इत्यर्थः । वृतेर्जान्तादङ् वर्दङ्गी धुरिति पच्चे गुणाभावः । हस्तवर्त्तमिति हस्तार्थाद् यद्वर्त्तयतां गतार्थत्वे णम्, तदनुप्रयोगश्चेति परः, स्वमते चणम् वेत्यस्य योगविभागात् ॥ ३७ ॥ म०

अदालिषुरित्यादि । वानरैः तस्य देहे क्षिप्ताः शिला अदालिषुः विशीर्णाः । दल विशरणे भौवादिकः, लान्तत्वाद्वद्विः । महाद्रुमाः चूर्णभूवन् चूर्णमृताः । न च तान् क्षिप्तान् असौ कुम्भकर्णो अचेतीत् चेतितवान् । चित्ती संशाने । नापि चाक्षुभत् क्षुभितः । क्षुभ सखलने दिवादिः ॥ ३८ ॥ ज० म०

अदालिषुरित्यादि । कपिभिः क्षिप्ताः शिलाः तस्य कुम्भकर्णस्य देहे अदालिषुः

अद्राष्टां तं रघुव्याघ्रौ आख्यच्चैनं विभीषणः ।

एष व्यजेष्ट देवेन्द्रं नाशङ्किष्ट विवस्वतः ॥ ३९ ॥

यच्चेन्द्रशक्तिमाच्छासीन्नाप्रोथीदस्य कश्चन ।

कुम्भकर्णान्न भैष्टं मा युवामस्मानृपात्मजौ ॥ ४० ॥

विदीर्णाः । दल मि भेदे । व्रजवदेति त्रिः । महाद्रुमाः चूर्णीभूताः । भुवी वन् टीर्थाच । तान् हचान् असौ कुम्भकर्णो न अर्चतीत् । चिती संज्ञाने । नापि क्षुभितः । क्षुभ लृङ् सञ्चले द्युतादिः ॥ ३८ ॥ भ०

अद्राष्टामित्यादि । तं तादृशौ रघुव्याघ्रौ रामलक्ष्मणौ अद्राष्टां दृष्टवन्तौ, विभीषणश्च एनमाख्यत् कथितवान्, कुम्भकर्णोऽयमिति । अस्यतीत्यादिनाऽङ् । प्रभावज्ञास्य कथयन्नाह—देवेन्द्रम् एष व्यजेष्ट विजितवान् । विपराभ्याङ्गेरिति तङ् । विवस्वतः सूर्यात् नाशङ्किष्ट न शङ्कते स्म ॥ ३९ ॥ ज० भ०

अद्राष्टामित्यादि । रघुव्याघ्रौ तं कुम्भकर्णं दृष्टवन्तौ । इत् दृशौ प्रेत्ते । वद्रोऽकिदिति ऋट्, भस्स्वान्भसीति सेर्लोपः । शङ्काजिति षङ्, दृभिरिति टः । विभीषण एनमाख्यातवान् । ख्या ल ख्यातौ कथने । वक्तव्यस्येति ङ्, सस्येत्थालोपः । केन प्रकाशित्वाख्यादित्याह—एष देवेन्द्रं जितवान् । विपराजीति मम् । विवस्वतः सूर्यादपि नायं शङ्कितवान् । शकि ङ् वासशङ्कयोः ॥ ३९ ॥ भ०

यच्चेत्यादि । यच्चेन्द्रस्य कुम्भेरस्य शक्तिं प्रहरणम् अच्छासीत् खण्डितवान् । क्वां क्खेदने । अस्य तु कश्चन कश्चित् नाप्रोथीत् न प्रभवति अ, शक्त्यै प्रहरणायेत्यर्थात् । प्रोथ पर्याप्तौ । पर्याप्तियोगे चतुर्थी न भविष्यति, पर्याप्तिरविवक्षितत्वात् । अतोऽस्मात् एवंविधात् कुम्भकर्णात् युवां वृपात्मजौ मा न भैष्टं, किन्तु विभीतं अ । माङि लृङ् मध्यमपुरुषविवचने रूपम् । माशब्दः प्रतिषेधे ॥ ४० ॥ ज० भ०

यच्चेन्नेत्यादि । यच्चेन्द्रस्य कुम्भेरस्य शक्तिम् अस्त्रविशेषं सामर्थ्यं वा अच्छासीत् चिच्छेद । क्वा य लूनौ घेष्ठाच्छासात्र इत्यस्याप्रवृत्तिपक्षे यमरमिति इमं सनी, भस्स्वान्भसीम ईमीति सेर्लोपः । अस्य कुम्भकर्णस्य कश्चित् नाप्रोथीत् न शक्तः । प्रोथृ ङ् पर्यापणे, पर्यापणं सामर्थ्यम् । शक्तार्थेत्यादिना चतुर्थीप्राप्तौ सम्बन्धविवक्षया षष्ठी, शक्तार्थः षष्ठ्यपीष्यत इत्यन्ये । अस्य शक्तिं कश्चन नाप्रोथीत् न हिंसितवान्, अनेकार्थत्वात् हिंसार्थत्वमपीति भट्टभास्करः । हे वृपात्मजौ ! अस्मात् कुम्भकर्णात्

घ्नन्तं मोपेक्षिषाथाञ्च मा न कार्ष्णमिहादरम् ।

अमुं मा न बधिष्टेति रामोऽवादीत्ततः कपीन् ॥ ४१ ॥

ते व्यरासिषुराहन्त राक्षसं चाप्यपिप्लवन् ।

अवभासन् स्वकाः शक्तीर्द्रुमशैलं व्यकारिषुः ॥ ४२ ॥

युवां मा भेष्टमिति । जि भी लि भीत्यां, व्यां सिः, नेमेकाजिति इमन्निषेधः, व्रजवदेति त्रिः ॥ ४० ॥ भ०

घ्नन्तमित्यादि । तस्मात् घ्नन्तम् एनं युवां मोपेक्षिषाथां मोपेक्षकौ भूताम् इत्यर्थः । इह च कुम्भकर्णे आदरं मा न कार्ष्णम्, अपि तु कुक्षतम् । ततो विभीषणवचना-
नन्तरं रामः कपीन् अवादीत् उक्तवान् । अमुं कुम्भकर्णं मा न बधिष्टेति किन्तु
हतेति । हनो बध लुङि ॥ ४१ ॥ ज० भ०

घ्नन्तमित्यादि । घ्नन्तं प्रहरन्तम् एनं युवां मा उपेक्षिषाथाम् । ईच्च ऊ् दर्शने,
उपपूर्वोऽयम् अनादरे वर्तते । इह कुम्भकर्णे आदरं मा कार्ष्णं, किन्तु अवश्यं कुक्षतं,
लज्जयां सिः, व्रजवदेति त्रिः । इत्येवं विभीषण आख्यत् इत्यर्थः । ततोऽनन्तरं
रामो वानरान् अवादीत् उक्तवान् । किं तदित्याह—अमुं कुम्भकर्णं यूयं मा न
बधिष्ट किन्तु अवश्यं हतेति । हनबधष्टीति बधादेशः ॥ ४१ ॥ भ०

त इत्यादि । ते वानराः इषीत् व्यरासिषुः किलकिलाशब्दं कृतवन्तः । अती
ह्लादेरिति वडिः । राक्षसञ्च कुम्भकर्णम् आहन्त स्यर्द्धमाना आहतवन्तः । आत्मने-
पदेष्वन्यतरस्यामिति ङेजः पञ्चे अङ् । अपिप्लवन् प्रावितवन्तः, अपि शब्दार्थे, तथा
कृतवन्तः, यथासौ प्रुतिं कर्त्तुमारब्धः ; प्रवतेष्यन्तस्य चङि सन्वत्कार्यमिति खवति
अणीतीत्यादिना अभ्यासस्येत्वम् । स्वका आत्मीया शक्तीः अवभासन् प्रकाशयन्ति
अ । भासेष्यन्तस्य चङि भाजभासेत्यादिना उपचाङ्सविकल्पः । द्रुमाश्च शैलाश्च
द्रुमशैलं जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावः । व्यकारिषुः तदुपरि चित्तवन्तः । कृ विक्षेपे
॥ ४२ ॥ ज० भ०

ते व्यरासिषुरित्यादि । ते वानरा व्यरासिषुः किलकिलाशब्दं चक्रुः । रस शब्दे,
हसादेः सेम इति त्रिः । राक्षसं कुम्भकर्णं स्यर्द्धमाना आहतवन्तः । स्यर्द्धायामाङ्
इति मं, वक्तव्येत्यादिना ऊः । तमेव अपिप्लवन् । प्रुङ्च सर्पणे । आत्मादङि खेः
सन्वत्, शुसुद्रुपुच्युङां वेति पञ्चे खेकारस्य इकारः । स्वका आत्मीयाः

ते तं व्याशिषताक्षीः पादैर्दन्तैस्तथाच्छिदन् ।

आर्जिजत् शरभो वृक्षं नीलस्वादित पर्वतम् ॥ ४३ ॥

ऋषभोऽद्रीनुदक्षैप्सीत् ते तैररिमतर्दिषुः ।

अस्फूर्जीर्गिरिशृङ्गश्च व्यसाक्षीन्नन्धमादनः ॥ ४४ ॥

शक्तीः सामर्थ्यानि प्रकाशितवन्तः । भास्वङ् दीप्तौ । अन्तादङ्, आजभासभाषे-
त्यादिना पक्षे अङ्गी ऋस्वः, तदभावपक्षे खेः सन्वद् घावित्यस्याविषयः परे लघुचरा-
भावात् । द्रुमशैलं तदुपरि क्षिप्तवन्तः । कृ श् विक्षेपे । व्रजवदेति त्रिः । द्रुमाश्च
शैलाश्चेति समाहारः ॥ ४२ ॥ भ०

ते तमित्यादि । ते वानराः तं राक्षसं व्याशिषत व्याप्तवन्तः । अशू व्याप्तौ ।
पादैश्च अक्षीः पिटवन्तः । क्षुदिर सम्पेषणे । दन्तैः अच्छिदन् क्षिन्दन्ति अ, इरितं
वेत्यङ् । शरभो नाम कपिः वृक्षम् आर्जिजत् गृहीतुं यतते अ । अर्जं प्रतियत्र इति
स्वार्थिकण्ठनाच्छिद्विचने चैति स्थानिवद्भावादजादेर्हितीयस्येति द्विवचनं रैफस्व
न नूद्रा इति प्रतिषेधः । नीलः पर्वतम् आदित गृहीतवान्, स्थाञ्चौरिच
॥ ४३ ॥ ज० भ०

ते तमित्यादि । ते वानराः तं कुम्भकर्णं व्याप्तवन्तः । अशू न ङ् व्याप्तिसंहत्योः,
वेमृदिति पक्षे इम् । पादैः क्षुप्तवन्तः । जधौ क्षुदिर्क्षुदि इरित्वात् पाक्षिकडाभावं
सिः, अनिम्लाद त्रिः । तथा दन्तैः अच्छिदन् । क्षिदि, र धौञ् केदे, इरित्वात् पक्षे ङः ।
शरभनामा कपिः वृक्षम् आर्जिजत् गृहीतुं यतते अ । अर्जं क् संस्कारे युङ्गे वृक्ष-
संस्कारी गृह्णन्प्रेरणानुकूलव्यापारः । चुरादिअन्तादङ् । नीलः पर्वतम् आदित
जयाङ् । आङ्पूर्वदाङ् गृह्णे स्यादीर्ङिः ॥ ४३ ॥ भ०

ऋषभ इत्यादि । ऋषभो नाम कपिः अद्रीन् उदक्षैप्सीत् उत्क्षिप्तवान् । ते
शरभादयः तैः वृक्षादिभिः अरिम् अतर्दिषुः हतवन्तः । तर्दं हिंसायाम् । गन्धमादनी
नाम कपिः अस्फूर्जीत् वज्रमिव शब्दश्चकार, गिरिशृङ्गश्च व्यसाक्षीत् विस्फुटवान् । सृज-
सौदादिक उदात्तेत् ॥ ४४ ॥ ज० भ०

ऋषभ इत्यादि । ऋषभो नाम कपिः पर्वतान् उत्क्षिप्तवान् । क्षिप् शञौक्षिप्यौ
गुदि, अनिम्लाद त्रिः । ते शरभादयः तैः वृक्षादिभिः अरिं कुम्भकर्णम् अतर्दिषुः ।
तर्दं हिंसे । गन्धमादनः कपिः अस्फूर्जीत् वज्रवत् शब्दश्चकार । द्री स्फूर्जां

अकूर्दिष्ट व्यकारीच्च गवाक्षो भूधरान् बहन् ।

स तान्नाजीगणद्वीरः कुम्भकर्णोऽव्यधिष्ट न ॥ ४५ ॥

अमन्यीच्च परानीकमप्रीष्ट च निरङ्कुशः ।

निहन्तं चात्वरिष्टारीनजक्षीच्चाङ्गमागतान् ॥ ४६ ॥

व्यक्रुच्चद्धानरानीकं संपलायिष्ट चायति ।

हस्ताभ्यां नश्यदक्राक्षीद्धोमे चोपाधितानने ॥ ४७ ॥

वज्रनिर्घोषि । गिरिश्चन्द्रश्च क्षिप्तवान् । सृजौश् च चकारादिसर्गे वदोऽकिदिति ऋद्र
अनिमत्वाद् त्रिः, षड् षटोः कः ॥ ४४ ॥ भ०

अकूर्दिष्टेत्यादि । गवाक्षो नाम कपिः अकूर्दिष्ट क्रीडापूर्वकं चेष्टते स्म ।
महवीधराच्च व्यकारीत् विक्षिप्तवान्, वीरः कुम्भकर्णः तान् शरभादीन् नाजीगणत्
न गणयामास । अजगणदिति पाठान्तरं, तत्र चकारेणात्वमप्यनुवर्तते, न चाव्यधिष्ट
व्यथितोऽभूत् ॥ ४५ ॥ ज० म०

अकूर्दिष्टेत्यादि । गवाक्षो नाम कपिः अकूर्दिष्ट क्रीडापूर्वकं चेष्टते स्म ।
कूर्द कूर्दङ् क्रीडायाम् । बहन् पर्वतांश्च विक्षिप्तवान्, कृशं विक्षेपे । स कुम्भकर्णः
तान् शरभादीन् न गणयामास । गणत्क संख्याने । चुरादिजपान्नादङ्, वेङ्गणकथ
इति पाक्षिकः खेरीङ् । न च व्यथितो बभूव, यतो वीरः । व्यथ षमङ्दुःखे
चाले ॥ ४५ ॥ भ०

अमन्यौदित्यादि । परानीकं शत्रुसैन्यम् अमन्यीत् क्षोभितवान् । मन्यविली-
ङ्गने । निरङ्कुशश्च अप्रतिहतशक्तिः अप्रीष्ट भान्तवान् । पुङ् गतौ । अरींश्च वानरान्
निहन्तुम् अत्वरिष्ट त्वरते स्म । जि त्वरा संभमे । अङ्गं समीपम् आगतान् अजक्षीत्
भक्षितवान् । जक्षभक्षहसनयोरिति भक्षणे जक्षि ॥ ४६ ॥ ज० म०

अमन्यौदित्यादि । कुम्भकर्णः परानीकं शत्रुसैन्यं क्षोभितवान् । मन्य ग गाह् ।
निरङ्कुशोऽप्रतिहतः सन् गतिं चकार । पुङ् च सर्पणे । नेमेकाजिति अनिम् । अरीन्
निहन्तुं त्वराच्चक्रे, अङ्गमागतान् क्रोडप्रविष्टान् भक्षितवान् । जक्ष क्षु भक्षहासयोः
॥ ४६ ॥ भ०

व्यक्रुच्चदित्यादि । तस्मिन् आयति आगच्छति सति, आङ्पूर्वस्थेभ्यः शतरि-
रूपम् । वानरानीकं अक्रुक्षत् विक्रोशति स्म । शलङ्गपधादनिटः क्तः । सम्पला-

रक्तैरचिह्निदभूमिं सैन्यैश्चातस्तरुतैः ।

नातापीर्झिच्यन् क्रूरो नाश्रमद् घ्नन् प्रवङ्गमान् ॥ ४८ ॥

न योद्धुमशकन् केचिन्नाढौकिषत केचन ।

प्राणशस्त्रासिकाभ्याश्च वक्त्रेण च वनौकसः ॥ ४९ ॥

यिष्ट पलायते अ । तच्च नश्यत् पलायमानं हस्ताभ्याम् अक्राञ्चीत् आकृष्टवान् कुम्भकर्णः, कृष विलेखने, अनुदात्तस्य चेत्यम्, हलन्तलक्षणा ङङि । आकृष्टं चाति भीमेऽतिभयङ्करे विक्रान्ते आनने वक्त्रे उपाधित न्यस्तवान् । धाजः स्थाध्वोरिश्च ॥ ४७ ॥ ज० म०

व्यक्रुद्धदित्यादि । अस्मिन् आयति समागच्छति सति वानरसैन्यं विक्रीशति अ । क्रुशौव रोदे इतौ हृशसोऽनिमिजुङ् इति सक्, संपलायते अ । अयङ् गतौ परापूर्वः मनौषादित्वाङ्गकारः । कुम्भकर्णी नश्यत् पलायमानं वानरसैन्यं हस्ताभ्याम् आकृष्टवान् । कृषश्चसृशेत्यादिना पाक्षिकः सिः, वट्टोऽकिति पाक्षिकचकारस्य रः, अनिमृत्वाद त्रिः, षटोः कः । भीमे आनने उपाधित न्यस्तवान् । डुघाव् लि धारणे पुष्टौ दाने, स्थादोर्ङिरिति ङिः, गुणाभावश्च, दासंजकस्य यदृणात् ॥ ४७ ॥ भ०

रक्तैरित्यादि । वानरानीकस्य रक्तैः भूमिम् अचिह्निदत् क्लेदितवान् । क्लिद्र आर्दोभावे, तस्य ख्यन्तस्य चङि रूपम् । सैन्यैश्च हतैः भूमिम् अतस्तरत् क्लेदितवान् । स्मृणातेर्णी चङि रूपम्, अतृषद्वत्त्वरेत्यादिना अत्त्वम् । तांश्च भक्षयन्नपि क्रूरः नातपीत् न हतः । हप प्रीणने पुषादिः । सृशश्चकृषतृपटपां सिज्वेति पचे सिच् । प्रवङ्गमांश्च घ्नन् हिंसन् नाश्रमत् न श्रान्तवान् । अमु तपसि खेदे चेति खेदे पुषादि-त्वादङ् ॥ ४८ ॥ ज० म०

रक्तैरित्यादि । स कपिसैन्यस्य रक्तैः भूमिम् आर्द्रतां नीतवान् । क्लिष्टु इर् क्लेदे अग्न्यादङ् । हतैः सैन्यैः भूमिम् आच्छादितवान् । स्मृ स्मृतौ स्म च गि च्छादने वा अग्न्यादङ् । क्रूरोऽसौ तान् भक्षयन्नपि न हतो बभूव । अल्ल हृष्यु च, चकारात् प्रीणने । कृषश्चसृशेत्यादिना पचे सिः, वट्टोऽकिदित्यस्य पचेऽप्रवृत्तिः, रघादित्वात् पचे इमोऽभावः, तेन व्रजवदेत्यादिना त्रिः । प्रवङ्गमान् घ्नन् श्रान्ती न जातः । अमुभ्यङ्गिर्हंसपःखेदयोः, पुषादित्वात् ङिः, इरनुबन्धेन कस्यचिन्नते विभ्रमो दर्शिता ॥ ४८ ॥ भ०

न योद्धुमित्यादि । तेषां मध्ये केचित् वनौकसी वानराः योद्धुं नाशकन् न

उदरे चाजरन्न्ये तस्य पातालसन्निभे ।

आक्रन्दिषुः सखीनाङ्गन् प्रपलायिषतास्त्रिदन् ॥ ५० ॥

रक्तमस्रोतिषुः क्षुणाः क्षताश्च कपयोऽवपन् ।

उपास्थायि नृपो भग्नैरसौ सुग्रीवमैजिहत् ॥ ५१ ॥

शक्ता अभवन् । लुदित्वादङ् । केचित् नादौक्षित न दौक्ते अ । ये तु तेन पदेन क्षिप्तास्ते नासिकाभ्यां नासिकाविवराभ्यां वक्त्रेण च प्राणश्च प्रनष्टाः, निःक्षताः इत्यर्थः । नशेः पुषादित्वादङ् । उपसर्गादित्यादिना शत्वम् ॥ ४९ ॥ ज० म०

न योद्धुमित्यादि । केचित् वनौकसी, वानरा, योद्धुं न शक्ताः । शक यञ् शक्ति-
क न शक्तौ पुषादिः । केचन वानरा न अदौक्षित समीपं न जम्मुः । दौक्कङ्
गत्याम् । ये च तेन मुखे क्षिप्ताः ते नासाविवराभ्यां वक्त्रेण च प्राणश्च पला-
यिताः । नश् लु नाशे पुषादिः, प्राग्वन्नीष इत्यादिना शत्वं, नशनेशवाञ् इत्यस्याप्र-
वृत्तिपक्षे रूपम् ॥ ४९ ॥ म०

उदरे चेत्यादि । अन्ये च तस्य उदरे पातालसदृशे अजरन् जीर्णाः । नृ सखी-
त्यादिनाऽङ्, ऋदृशोऽङि गुणः । आक्रन्दिषुः आक्रन्दितवन्तः, सखीन् मित्राणि
आङ्गन् आङ्गतवन्तः । लिपिसिचीत्यादिनाङ् । प्रपलायिषत प्रपलायन्ते अ पलाय-
मानाः अस्त्रिदन् प्रस्त्रिन्नाः । पुषादित्वादङ् ॥ ५० ॥ ज० म०

उदर इत्यादि । पातालतुल्ये तस्य उदरे केचित् कपयो जीर्णाः । नृ गिकि-
ज्यानौ शासलिट्ठुदित्यादिना पक्षे ङः, दृशोर्णुरिति गुणः । अपरे आक्रन्दित-
वन्तः । अन्ये सखीन् मित्राणि आङ्गतवन्तः । वक्तव्येत्यादिना ङः । अन्ये प्रस्त्रिन्नाः
लुमिदाजिङ् च, चकारात् सिङ्गि ऋदृयुक्ता बभूवुः इत्यर्थः । जि मिदा गात्रप्रक्षरणे
इति पठन्त्यन्ये पुषादिः । अस्त्रिदन्निति पाठे स एवार्थः ॥ ५० ॥ म०

रक्तमित्यादि । अन्ये क्षुणाः सन्तः रक्तम् अश्रीतिषुः श्रीतन्ति अ, इरितौ
वेत्यङ् भावपक्षे रूपम् । क्षताश्च खण्डिता अवपन् दृश्यन्ति अ । जि दृष पिपासायां
पुषादित्वादङ् । नृपो रामः तैः भग्नैः उपास्थायि उपस्थापितः अन्तर्भावितो-
प्यर्थः, कर्मणि चिष् । असौ रामः सुग्रीवम् ऐजिहत् योद्धुम् इहं कारितवान् ।
ईहतेर्णान्ताञ्छङि द्विर्वचने चेति स्थानिवद्भावात् द्वितीयस्य द्विर्वचनम्, आट् वृद्धिः ।
योद्धुमिति वक्ष्यमाणेन योज्यम् ॥ ५१ ॥ ज० म०

योद्धुं सोऽप्यरुषच्छत्रोरैरिरञ्च महाद्रुमम् ।

तं प्राप्तं प्रासहिष्टारिः शक्तिं चोग्रामुदग्रहीत् ॥ ५२ ॥

स तामविभ्रमझौमां वानरेन्द्रस्य चामुचत् ।

प्रापसन्मारुतिस्तत्र ताञ्चालासीद्वियद्गताम् ॥ ५३ ॥

वक्तमित्यादि । अन्ये कपयः क्षुब्धाः खण्डिताः सन्ती रक्तां चरन्ति अ । युगतिर-
चरैः, पचे सिः । चताः सन्तीऽल्लषन्, इर्यञि लष लषि । लट् पिपासा । पुषादिः । भग्नैः
रुग्णैः पलायमानैर्वा नृपां राम उपास्थायि आराधितः, रतनोर्यगिष्ठाविति कर्मणि
इण्, यनञिदिति यन् । असौ रामः सुग्रीवम् ईहां कारितवान् । योद्धुमिति
वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । ईहङ् चेष्टे अग्रन्तादङ् ॥ ५१ ॥ भ०

योद्धुमित्यादि । सोऽपि सुग्रीवः अरुषत् क्रुध्यति अ । रुष रोषे पुषादिः ।
शचीय द्रुमम् ऐरिरत् क्षितवान् । ईर चेप इति स्वार्थिकथ्यन्तस्य रूपम् । तं द्रुमं
प्राप्तम् अरिः कुम्भकर्णः प्रासहिष्टः प्रसहते अ, शक्तिञ्च उयां प्राणहराम् उदग्रहीत्
उदग्रहीतवान् ॥ ५२ ॥ ज० म०

योद्धुमित्यादि । तत्प्रेरणया सुग्रीवो रुष्टः रुप्यिर्चि क्रुधि पुषादिः । शवीः
कृते समीपे वा महाद्रुमं प्रेरयामास ईर्किं गतौ रुदि चुरादिः अग्रन्तादङ् । अरिः
कुम्भकर्णः प्राप्तं तं वृक्षं सीदवान् । उयां शक्तिम् अस्त्रं जयाह । हान्तात्र त्रिः
॥ ५२ ॥ भ०

स तामित्यादि । तां गृहीतां शक्तिं स कुम्भकर्णः अविभ्रमत् धमयति अ ।
धमेर्धन्तात् षङि रूपम् । वानरेन्द्रस्य सुग्रीवस्य उपरि अमुचत् मुक्तवान् । लृदित्वा-
दङ् । तत्र तस्यां मुक्तायां मारुतिः हनूमान् प्रापसत् प्रत्युपस्थितः । लृदित्वादङीति
पतेः पुमिति पुमागमः । ताञ्च वियद्गताम् अलासीत् प्राप्तवान् । ला आदाने । यम-
रमेति सगिटी ॥ ५३ ॥ ज० म०

स तामित्यादि । स कुम्भकर्णः तां भीमां शक्तिं धमयामास धमेर्धन्तादङ् ।
सुग्रीवस्य कृते त्यक्तवान् । मुचल्ल शपञ्जी मीचे । लृदित्वात् ङः । तत्र तस्यां मुक्तायां
सत्यां तद्देशे मारुतिः हनूमान् उपस्थितः । पत लुज गत्यां लृदित्वात् ङः । वक्ष्यस्व-
न्प्रियतामिति पद्मादेशः । तां शक्तिञ्च वियद्गतां जयाह । यमरमेति ह्रस्वसूत्रे
॥ ५३ ॥ भ०

अशोभिष्टाचखण्डश्च शक्तिं वीरो न चायसत् ।

लौहभारसहस्रेण निर्मिता निरकारि मे ॥ ५४ ॥

शक्तिरत्यकुपद्रवो गिरिश्चोदखनीहुरम् ।

व्यसृष्ट तं कपीन्द्रस्य तेनामूर्च्छादिसौ क्षतः ॥ ५५ ॥

अलोठिष्ट च भूषष्ठे शोणितश्चाप्यसुसुवत् ।

तमादायापलायिष्ट व्यरोचिष्ट च राक्षसः ॥ ५६ ॥

अशोभिष्टेत्यादि । असौ गृहीतशक्तिः वीरः अशोभिष्ट शोभते स्म, शक्तिम् अचखण्डश्च भगवान् । खड्ग खडि भेदेने चौरादिकः । ताच्च खण्डयन् नायसत् नायस्यति स्म । यमु यत्र पुषादिः । लौहभारसहस्रेण निर्मिता घटिता मम शक्तिः निरकारि भग्ना, अनेनेति । रक्षः कुम्भकर्णोऽकुपदिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः ॥ ५४ ॥ ज० म०

अशोभिष्टेत्यादि । गृहीतशक्तिः मारुतिः वीरोऽशोभिष्ट । शुभ लृङ् दीप्तौ, मे ङाभावात् सिः । शक्तिश्च खण्डयामास । खडि खड क् भेदे चुरादिः अग्न्यादङ् । तां खण्डयन् न चायासं प्राप । इयस्य यत्र पुषादिः । लौहभारसहस्रेण निर्मिता मे मम शक्तिः अनेन निरकारि भग्ना इति । रक्षः कुम्भकर्णोऽकुपदिति वक्ष्यमाण-श्लोकेनान्वयः । कृष्ण न वधे इण् । तुलास्त्रियां पलशतं भारः स्याद्विशतिमुला इत्यमरः ॥ ५४ ॥ भ०

शक्तिरित्यादि । अकुपत् कुपितः, कुप क्रीडे पुषादिः । गिरिश्च गुरुम् उदखनीत् उत्खातवान् । अतो हलादेर्लघोरिति वृद्धाभावपक्षे रूपम् । कपीन्द्रस्य सुवीरस्य उपरि तच्च गिरिं व्यसृष्ट विस्फुटवान् । सृज विसर्गेऽनुदात्तेत्, तस्माद्वलन्ता-दात्मनेपदे सिचः कित्त्वे गुणाभावः । असौ कपीन्द्रः तेन क्षतः सन् अमूर्च्छोत् मोहमुपगतः ॥ ५५ ॥ ज० म०

शक्तिरित्यादि । अकुपत् कुपितः । कुप्य इर क्रीडे पुषादिः । गुरुं महान्तं गिरिम् उत्खातवान् । खगुष् विदारि हसादिः सेम इति त्रिः पाक्षिकत्वादभावः । तं पर्वतं कपीन्द्रस्य कृते विस्फुटवान् । सृज्यौङ् विसर्गे, भस्स्वाज्भस्सीति सेर्लोपः, शङ्कृ-जिति षङ् । तेन गिरिणा क्षतोऽसौ कपीन्द्रो मूर्च्छां प्राप । मूर्च्छु सम्प्रोहो उच्छ्रये च ॥ ५५ ॥ भ०

अलोठिष्टेत्यादि । मूर्च्छितस्य भूषष्ठे अलोठिष्ट लुठति स्म । रुठ लुठ प्रतिघात

अभैषुः कपयोऽन्वारत् कुम्भकर्णं मरुत्सुतः ।

शनैरबोधि सुग्रीवः सोऽलुक्षीत् कर्णनासिकम् ॥ ५७ ॥

राक्षसस्य न चात्रासीत् प्रनष्टुमयतिष्ठ च ।

अक्रोधि कुम्भकर्णेन पेटुमारम्भि च क्षितौ ॥ ५८ ॥

इति द्युतादिः, द्युहोऽलुक्षीति परस्मैपदविकल्पेनात्मनेपदम् । अस्य शीणितञ्च व्यसुसुवत् सुतं, णिश्चैत्यादिना चङ् । तं सुग्रीवम् आदाय राक्षसः कुम्भकर्णः अपलायिष्ट पलायते अ । व्यरोचिष्ट रोचते अ । रुच दीप्तौ ॥ ५६ ॥ ज० म०

अलोठिष्टेत्यादि । स कपीन्द्रो मूर्च्छितः सन् भृष्टं अलोठिष्ट लुठति अ । लु लुठङ् प्रतीघाते । अस्य शीणितमपि खवति अ । जिग्रैत्यङ् शुध्वोरित्युव् । राक्षसः कुम्भकर्णः तं सुग्रीवम् आदाय गृहीत्वा पलायितः शुश्रुभे च हर्षात् ॥ ५६ ॥ भ०

अभैषुरित्यादि । तस्मिन् नीते कपयोऽभैषुः भीताः, मरुत्सुतः कुम्भकर्णम् अन्वारत् अनुगतः । अतः शर्तिशाल्यतिभ्यश्चेत्यङ् ऋदृशीऽङि गुणः । सुग्रीवः शनैः मनाक् अबोधि लब्धसंज्ञो यभूव । दीपजनेत्यादिना बुधेः कर्चरि चिण् । स बुद्धः कर्णनासिकं प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः । अस्य अलुक्षीत् कृतवान्, राक्षसस्येति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः ॥ ५७ ॥ ज० म०

अभैषुरित्यादि । अस्मिन् गृहीते कपयो भीताः । व्रजवदेति त्रिः । मरुत्सुतो हनूमान् कुम्भकर्णम् अनुजगाम । ऋ प्रापणे च, चकाराङ्गत्यां; वक्ष्यस्येत्यादिना पच् ङः द्विगोर्णुः । सुग्रीवः शनैः मनाक् प्रबुद्धः । बुध्यैङ् वेदने । पदस्तनीणित्यादिना प्राक्षिक इण् । स प्रबुद्धः सन् तस्य कर्णौ नासिकाञ्च चिच्छेद राक्षसस्येति वक्ष्यमाणेनान्वयः । लुच्चापनयने ॥ ५७ ॥ भ०

राक्षसस्येत्यादि । राक्षसस्य कुम्भकर्णस्य सम्बन्धे स सुग्रीवो न आत्रासीत् न चक्षः; राक्षसात् प्रनष्टुं पलायितुं मस्जिनशीर्भलौति नुम् । अयतिष्ठ च यतते अ, कुम्भकर्णेन आत्मनोऽवस्थां दृष्ट्वा अक्रोधि क्रुद्धं, भावे लुङ् । क्षितौ च पेटुं चूर्णयितुं सुग्रीवं आरम्भि आरब्धम् । कर्मणि लुङ् । रभेरशङ्खिटीरिति नुम् ॥ ५८ ॥ ज० म०

राक्षसस्येत्यादि । सुग्रीवो न च तस्मात् चक्षः, चक्ष यौ भये । इसादेः सिम् इति

सुग्रीवोऽस्याभ्रशङ्खस्तात् समगाहिष्ट चाम्बरम् ।

तूर्णमन्वसृपद्राममाननन्दश्च वानरान् ॥ ५८ ॥

अतत्वरश्च तान् योद्धुमचिचेष्टश्च राघवौ ।

कुम्भकर्णो न्यवर्त्तिष्ट रणेऽयुत्सत वानराः ॥ ६० ॥

त्रिः । पलायितुं यतते अ, यतीङ् यत्वे, नशेर्नुङ् रधीमुचामिति नुङ् । अशान्तत्वाद्ग
णः । आत्मावस्थां दृष्ट्वा कुम्भकर्णेन अक्रोधि । भावे इङ् । क्षितौ पेष्टुं, सुग्रीवं
चूर्णयितुम् आरब्धं, रभौङ्गराभस्य पूर्ववद्भुङ् ॥ ५८ ॥ भ०

सुग्रीव इत्यादि । अस्य कुम्भकर्णस्य हस्तात् सुग्रीवः अभ्रशत् अष्टः । भ्रन्श्
अभ्रः पतने पुषादिः । स चाम्बरम् आकाशम् अगाहिष्ट आक्रान्तवान् । गाह-
विलीङ्गने, अनुदात्तेत् । तूर्णं च रामम् अन्वसृपत् अनुगतः । लृदित्वादङ् ।
वानरांश्च कर्णनासिककर्त्तनेन आननन्दत् तोषितवान् । नन्दतेर्णन्तस्य रूपम्
॥ ५८ ॥ ज० भ०

सुग्रीव इत्यादि । अस्य कुम्भकर्णस्य हस्तात् सुग्रीवो अष्टः । लभन्शब्दश्च चका-
रादधःपाते पुषादिः, हसुङ्गुलीपोऽणौ । अन्वरम् आकाशम् आक्रान्तवान् । ङगाध-
प्रतिष्ठापयन्त्यथिः । अगाहिष्टेति पाठे—ङगाहं विलीङ्गे, ऊदित्वादङ् । ततः शीघ्रं
रामम् अनुजगाम । लृ सृपौ गत्यां ; लृदित्वात् ङः । वानरांश्च नन्दयामास । टु नदि-
संज्ञधि, अन्तादङ् ॥ ५८ ॥ भ०

अतत्वरदित्यादि । तांश्च वानरान् योद्धुम् अतत्वरत् त्वरयति अ, मा
विलम्बधमिति, त्वरेण्यन्ताच्चङ् । अत्छृष्टत्वेति अभ्यासस्य अत्वम् । राघवौ च योद्धुम्
अचचेष्टत् व्यापारयति अ । विभाषा चेष्टिवेध्योरित्यभ्यासस्यात्वपत्ते रूपम् । सः कुम्भ-
कर्णो योद्धुं न्यवर्त्तिष्ट निवृत्तः । वृत्तिद्वयादिः द्युङ्ग इत्यादिनात्मनेपदे नाङ् । वान-
रांश्च अयुत्सत युध्यन्ते अ ॥ ६० ॥ ज० भ०

अतत्वरदित्यादि । सुग्रीवः तान् वानरान् योद्धुं त्वरयति अ । अि लष'मङ् स्यदे
अन्तादङ्, छृष्टत्वरप्रथेत्यादिना खेरङ् । स राघवौ च योद्धुं चेष्टयामास । चेष्ट-
ङीष्टे, अन्तादङ्, पूर्ववत् पक्षेः खेरङ् । कुम्भकर्णो युद्धे निवृत्तः । वृत्त ङवल् वृत्तने,
मं ङाभावात् सिः । वानरा युध्यन्ते अ । युध्यौङ् युद्धे । इगुङ्मर्दौति सेः
क्षित्वाङ् गुः ॥ ६० ॥ भ०

अविवेष्टन्नृपादेशादारुक्षंश्चाशु राक्षसम् ।

तानधावीत् समारूढास्तेऽप्यसंसिषताकुलाः ॥ ६१ ॥

अग्रसिष्ट व्यधाविष्ट समाश्लिच्छच्च निर्दयम् ।

ते चाप्यघोरिषुघोरं रक्तञ्चावमिषुर्मुखैः ॥ ६२ ॥

अविवेष्टन्नित्यादि । वानरा राक्षसम् अविवेष्टन् वेष्टयन्ति स्म । अत राम इत्याद्यादि द्रष्टव्यम् । यतस्तदादेशात् आशु ते राक्षसम् आरुक्षन् आरूढाः । रुहः श्लेथ्यादिना क्तः । वानरा एव नृपादेशात् अविवेष्टन् इति व्याख्याने स्वातन्त्र्येण तेषां कर्तृत्वात् प्रयोजकत्वं न घटते । तांश्च वानरान् आरूढान् कुम्भकर्णोऽधावीत् धूतवान् । स्वरतीत्यादिना इष्ट, हलहर्जनैटीति प्रतिषेधः । ते व्याकुलाः सन्तोऽसंसिषता स्मृताः पतिता इत्यर्थः । संसु भंश च संसने द्युतादिः परस्मैपदाभावान्नाड् ॥ ६१ ॥ ज० म०

अविवेष्टन्नित्यादि । वानराः राक्षसं वेष्टयामासुः, राम इत्यध्याहृत्य वानरान् वेष्टयामास, इत्यर्थो वा चुर्भ्योर्जिर्वेत्यस्य योगविभागात् कचिच्चुरादेरन्यस्मादपि जिरित्यन्त्ये, सृष्ट्वर इत्यस्याप्रवृत्तिपत्तेरूपम् । अविवेष्टन्निति पाठे—वेष्टब् वट वेष्टे । राक्षस वेष्टितवन्तः । पूर्ववत् खिरब् वा । नृपादेशात् रामाज्ञया वानराः शीघ्रं राक्षसम् आरूढाः । जि ज रुही जन्यां हृशसोऽनिमिजुब् इति सक् । कुम्भकर्णः समारूढान् धूतवान् । धूज ण कप्ते । सूस्त-घोः सैरिम् पे इति इम्, अजन्ताद्भवदिति त्रिः । ते कपथी व्याकुलाः सक्ताः । लृक्षन्सुब् भंश मे सिः ॥ ६१ ॥ भ०

अग्रसिष्टेत्यादि । कुम्भकर्णः काञ्चित् यसते स्म । काञ्चित् निर्दयं समाश्लिच्छत् । श्लिष आलिङ्गने श्ल इति क्तः । ते चाश्लिष्टाः महाघोरं युतिकटुकं अघोरिषुः शब्दम् उक्तवन्तः । घुर भीमार्थशब्दयोरिति तुदादिरनुदानेत् । रक्तं चावमिषुः उद्गीर्णवन्तः ॥ ६२ ॥ ज० म०

अग्रसिष्टेत्यादि । कुम्भकर्णः काञ्चित् यसते स्म । यसु ड भच्चे । काञ्चित् धावति स्म । धावुञ् जवे सृजि । व्यवाधितेति पाठे—काञ्चित् प्रबाधते स्म । बाध् ड् विहृती । काञ्चित् निर्दयं समाश्लिच्छत् आलिङ्ग्य हतवान् इत्यर्थः, श्लिषौ यलृ जि श्लिषे । हृशसाऽनिमिजुब् इति आलिङ्गने डापवादः सक् । ते वानराः तेन हताः सन्तः घोरं शब्दं चक्रुः । घुर श्र ध्वनौ भीमार्थे । रक्तञ्च मुखैः अवमिषुः । टु वम उद्गिरि मान्त्वाम्न त्रिः ॥ ६२ ॥ भ०

स चापि रुधिरैर्मत्तः स्त्रेषामप्यदयिष्ट न ।

अग्रहीच्चायुरन्येषामरुद्ध च पराक्रमम् ॥ ६३ ॥

सन्वस्तानामपाहारि सत्वञ्च वनवासिनाम् ।

अच्छेदि लक्ष्मणेनास्य किरीटं कवचं तथा ॥ ६४ ॥

अभेदि च शरैर्देहः प्राशंसीत्तं निशाचरः ।

अस्यर्द्धिष्ट च रामेण तेनास्याक्षिप्ततेषवः ॥ ६५ ॥

म चेत्यादि । स चापि कुम्भकर्णः रुधिरैर्मत्तः स्त्रेषामपि नादयिष्ट न दयां कृतवान् । किम् अपरेषाम् ? अधीगर्थेति षष्ठी । अन्येषां वानराणाम् आयुः जीवितम् अग्रहीत् गृहीतवान् । हान्तत्वान्न इद्धिः, अदीहीवायुरिति पाठान्तरम् । तत्र तथाभूतं कुम्भकर्णं दृष्टवताम् अन्येषाम् आयुः अदीहीव स्वयङ्गतमिव । दुह्येति कर्मकर्त्तरि चिण् । पराक्रमञ्च अन्येषाम् अरुद्ध च आहृतवान् । रुधेः कर्माभिप्राये तद्ध्, भ्रूलो-भ्रूलोति सिचो लीपः । ऋषस्तथोऽर्धोधः, भ्रूलाञ्जश्भ्रूशि ॥ ६३ ॥ ज० म०

म चेत्यादि । सीऽपि कुम्भकर्णः शीणितैर्मत्तः सन् स्त्रेषां राक्षसानामपि न दयां चक्रे, किं पुनः परेषां ? कर्मणि सम्बन्धविवक्षया वा षष्ठी । अि दय ङ् ग्रहणे गतौ बधे दानेऽवने । अन्येषां वानराणाम् आयुः गृहीतवान् । हान्तत्वान्न त्रिः । अदीहीवायु-रिति पाठे—तादृशं कुम्भकर्णं दृष्ट्वा अन्येषाम् आयुः स्वयमेव अदीहीव । दुह् ल जी दहि, ठवत्ठघोऽठे इति ठवदित्युक्तेः ठभावे ममिति सं, वेणजदुह इति इण् । अन्येषां पराक्रमञ्च रुद्धवान् । रुधिरौ जिञ्ज आहतौ, भ्रूस्त्वान् भ्रूसीति सिचो-लीपः ॥ ६३ ॥ म०

सन्वस्तानामित्यादि । तेन सत्वम् अपाहारि अपहृतं, सर्वेषां ब्रह्मत्वात् । कर्मणि लुङ् । लक्ष्मणेन तस्य किरीटं मुकुटं तथा कवचम् अच्छेदि छिन्नं, कर्मणि लुङ् ॥ ६४ ॥ ज० म०

सन्वस्तानामित्यादि । सन्वस्तानां वानराणां सत्वं बलं तेन अपहृतम् । हञ्जः कर्मणीण् । लक्ष्मणेन अस्य किरीटं मुकुटं कवचञ्च छिन्नम् ॥ ६४ ॥ म०

अभेदीत्यादि । देहञ्च अस्य शरैः करणभूतैः अभेदि छिन्नः, निशाचरस्य तं लक्ष्मणं प्राशंसीत् स्तुतवान्, साधु भवता युद्धमिति । रामेण सङ्ग अस्यर्द्धिष्ट यीजुं

यैरघानि खरो बाली मारीचो दूषणस्तथा ।

अवामंस्त स तान् दर्पात् प्रोदयंसीच्च मुद्गरम् ॥ ६६ ॥

वायव्यास्त्रेण तं पाणिं रामोऽच्छैक्सीत् सहायुधम् ।

अदीपि गरुहस्तोऽसावधावीच्चारिसम्मुखम् ॥ ६७ ॥

स्पृष्टे च । तेन रामेण अस्य इषवः अक्षिप्तत क्षिप्ताः । कर्मणि लुङ्, हलन्तादात्मने-
पदे सिच्, कित्वाद् गुणाभावः ॥ ६५ ॥ ज० म०

अमेदीत्यादि । लक्षणेन अस्य देहः शरैः भिन्नः । ततो निशाचरः कुम्भकर्णः
तं लक्षणं प्रशशंस । शन्स हिंसास्तुत्योः । रामेण सह योजुं स्पृष्टे च । स्पृङ् संहर्षे ।
तेन रामेण अस्य राक्षसस्य कृते इषवः क्षिप्ताः । क्षिप्थौ नुदि, कर्मणि टौ ॥ ६५ ॥ भ०

यैरित्यादि । यैः शरैश्च खरोऽघानि व्यापादितः, कर्मणि लुङ्, ते अक्षिप्तत इति
योज्यम् । स कुम्भकर्णः तान् घ्नन् दर्पात् अवामंस्त अवमन्यते च । मुद्गरं प्रोदयंसीत्
उद्गूर्णवान् । यम-रमेति सगिटौ ॥ ६६ ॥ ज० म०

यैरित्यादि । यैः शरैः खरादिः हतः सः कुम्भकर्णः तान् क्षिप्तान् अवमन्यते
च । दर्पात् अहङ्कारात् । मन्यौङ् च बोधे । मुद्गरम् उत्थापितवान् । यमौ उ विरतौ
यम-रमेतीमसनौ ॥ ६६ ॥ भ०

वायव्यास्त्रेणेत्यादि । येन पाणिना मुद्गरम् उदयंसीत् तं पाणिं सहायुधं
रामो वायव्यास्त्रेण गरुहवतास्त्रेण अच्छैक्सीत् । क्षिप्रपाणिश्च असौ तरुहस्तः तरु-
हस्ते यस्य इति तरोः प्रहरणत्वात् सप्तम्यन्तस्य परनिपातः । अदीपि दीप्यते च ।
दीप-जनेत्यादिना कर्त्तरि चिण् । अरिसम्मुखश्च रामाभिसम्मुखं अधावीत् वेगेन
गतवान् ॥ ६७ ॥ ज० म०

वायव्यास्त्रेणेत्यादि । येन पाणिना मुद्गरम् उदयंसीत् तं पाणिम् आयुधेन
मुद्गरेण सहितं वायव्यास्त्रेण रामः क्षिप्रवान् । क्षिद्र धौञ् छेदे, अनिमृत्वाद्भिः ।
वायुः देवता यस्य इति विकारसङ्केत्यादिना णाः, न्वीलोपी तौतेऽच्चे इति ओकारः,
ओदीतोऽज्वदिति अज्वद्भावाः, यलायवायाव इति अच् । असौ क्षिप्रहस्तो राक्षसः
तरुहस्तः सन् दीप्यते च । पदसनीण् घे इत्यादिना कर्त्तरि इण् । तरुः हस्ते यस्य
तरुयुक्ती हस्तो यस्य इति वा समासः । अरिसम्मुखं रामाभिसम्मुखं अधावीच्च वेगेन
गतः । घ्राडुञ् जवे मृजि ॥ ६७ ॥ भ०

सवृक्षमच्छिदत्तस्य शक्रास्त्रेण करं नृपः ।

जङ्घे चाशौशतङ्गाणैरप्राप्तीदिषुभिर्मुखम् ॥ ६८ ॥

ऐन्द्रेण हृदयेऽव्याप्तीत् सोऽध्यवाप्तीच्च गां हतः ।

अपिच्चातां सहस्रे द्वे तद्देहेन वनौकसाम् ॥ ६९ ॥

अस्ताविषुः सुरा रामं दिशः प्रापन्निशाचराः ।

भूरकम्पिष्ट साद्रीन्द्रा व्यचालीदम्भसां पतिः ॥ ७० ॥

सवृक्षमित्यादि । तस्य सवृक्षमपि करं नृपः शक्रास्त्रेण अच्छिदत् । इरितो वेत्यङ् । जङ्घे चान्यैः बाणैः अशौशतत् गमनासमर्थं कृतवान् । शद्रेणौ शद्रेरगताविति तत्वम् । मुखञ्च इषुभिः अप्राप्तीत् पूरितवान् । प्रा पूरणे ॥ ६८ ॥ ज० म०

सवृक्षमित्यादि । नृपो रामः तस्य कुम्भकर्णस्य वृक्षसहितं हस्तान्तरं शक्रास्त्रेण छिन्नवान् । इरित्वात् पक्षे ङः । बाणैः प्रयोजककर्तृभिः तस्य जङ्घे च अलीलवत् क्लृप्तवान् । लूज गि च्छिदि, जिः प्रेरणे, अङ्, हित्वं, त्रिः, अङ्गुः स्वः, खेः सन्वत्, जयत्योः ख्यीर्ये इति खेरुकारस्य इकारः, तस्य घोरसादेर्घ्येति दीर्घत्वम् । अशौशतदिति पाठे—शदोऽगतौ तङ् । गत्यसमर्थं च जङ्घे कृतवान् इत्यर्थः । अस्य मुखं शरैः पूरितवान् । प्रा पूर्णं । यम-रसेतीम् सनौ ॥ ६८ ॥ भ०

ऐन्द्रेणेत्यादि । ऐन्द्रेण शरेण हृदयेऽव्याप्तीत् विद्धवान् । स तथा हती गान् अध्यवाप्तीत् भूमिम् अधुषितवान् । तस्य पतती देहेन वनौकसां वानराणां द्वे सहस्रे अपिच्चातां चूर्णिते । पिष् लृ संचूर्णने । कर्मणि लुङ् ॥ ६९ ॥ ज० म०

ऐन्द्रेणेत्यादि । इन्द्रदेवतेन अस्त्रेण हृदये तं विद्धवान् । व्यधौ ताडे, अनिमृत्वात् त्रिः, अव्याप्तीदिति पाठे—व्यधे हतौ । निरुद्धवान् इत्यर्थः । स कुम्भकर्णी हतः सन् गां भूमिम् अधुषितवान् । वसै औ निवासे, अनिमृत्वात् त्रिः । स त्वरं इति सस्य तः । पततः तस्य देहेन वानराणां द्वे सहस्रे अपिच्चातां चूर्णिते । धौ पिष् लृ चूर्णने, कर्मणि हिवचनं, हृशसीऽनिमि जुङ इति सक्, षढोः कः सकोऽङ्गोपः, तेन याथातोऽत इत्यस्याविषयः ॥ ६९ ॥ भ०

अस्ताविषुरित्यादि । तस्मिन् हते सुरा देवा रामम् अस्ताविषुः स्तुवन्ति स्म । स्तुसु-
धुभ्यः परस्मैपदेष्वितीट् । निशाचराः तद्गयात् दिशः प्रापन् प्राप्तवन्तः । आद्भू व्याप्तौ ।

हतं रक्षांसि राजानं कुम्भकर्णमशिश्रवन् ।

अरोदीद्रावणोऽशीचीन्मोहञ्चाशिश्रियत् परम् ॥ ७१ ॥

अपप्रथङ्गुणान् भ्रातुरचिकीर्त्तच्च विक्रमम् ।

क्रुद्धेन कुम्भकर्णेन येऽदर्शिषत शत्रवः ॥ ७२ ॥

साद्रीन्द्रा सकुलपर्वता भूमिः अकम्पित चलति स्म, अश्रसां पतिः समुद्रो व्यचालीत् प्रचुम्बितवान् ॥ ७० ॥ ज० म०

अस्ताविषुरित्यादि । तस्मिन् हते सुरा रामं स्तुवन्ति स्म । सु-स्तु-धोः सैरिम् पं अजन्तत्वात् त्रिः । राक्षसा भयात् दिशः प्रापुः । आधृणौक व्यापने । लृदित्वात् डः । अद्रोन्द्रैः कुलपर्वतैः सहिता भूमिः कम्पिता । कपि चाले । अश्रसां पतिः समुद्रो विचलति स्म, तद्देहपातात् । अलन्तात् ब्रजवर्देति त्रिः ॥ ७० ॥ भ०

हतमित्यादि । हतं व्यापादितं कुम्भकर्णं रक्षांसि राजानं रावणम् अशिश्रवन् श्रावितवन्तः । श्रणोतेर्ग्यन्तात् सनीव कार्यमिति श्रवति-श्रणोतीत्यादिना अभ्यासस्य विकल्पेनेट्, एवञ्च कृत्वा, अशश्रुवन्निति पाठान्तरं, द्विकर्मकता तु बुद्ध्यर्थत्वात् । श्रुत्वा च रावणोऽरोदीत् अश्रूणि मुनीच, अशीचीत् शीचति स्म । तेनापि त्यक्तोऽस्मीति परञ्च मोहं मूर्च्छाम् अशिश्रियत् । श्रिज सेवायाम् । शिश्रित्यादिना चङ् ॥ ७१ ॥ ज० म०

हतमित्यादि । हतं कुम्भकर्णं राक्षसा राजानं श्रावितवन्तः । शु न गतौ श्रुतौ जानत्वादङ् हित्वं त्रिः जुगुप्सुङः ख', खेः सन्वत्, शुसुमुद्गु इति खेरुकारस्य पाञ्चिक इकारः, घोऽजौञेरिति प्रयोज्यस्य राक्षः कर्मत्वम् । श्रुत्वा च रावणोऽरोदीत् । लघिरुद रोदी । अशीचीत् शीचति स्म । शुच शीके । परम् उत्कृष्टञ्च मोहम् आश्रितः । श्रिज सेवने । जिघ्रील्यङ्, शुध्वीरितीय ॥ ७१ ॥ भ०

अपप्रथदित्यादि । भ्रातृगुणान् बुद्धिमत्त्वादीन् अपप्रथत् प्रख्यापितवान् । प्रथ-प्रख्याने घटादिः, तस्मात् एतन्नाञ्छिः अत्षृष्टत्वरित्यादिनाऽत्वम् । विक्रमञ्च शौर्यम् अचिकीर्त्तत् उदीरितवान् । कृत संशब्देन इति चौरादिकः जिघ्रतर्वेत्यङ् इदिति इकाराभावपक्षे रूपम्, उपधायायेतीत्वम् । विक्रमकीर्त्तनञ्चाह,—क्रोधकर्त्ता कुम्भकर्णेन ये शत्रवोऽदर्शिषत दृष्टाः । कर्मणि लुङ् । स्यसिदित्यादिना दृशेति न्वदिट् ॥ ७२ ॥ ज० म०

अपप्रथदित्यादि । रावणो भ्रातुः कुम्भकर्णस्य गुणान् प्रथयति स्म । प्रथक-

कथं न्वजीविषुस्ते च स चामृत महाबलः ।

अयुयुत्सिषताश्वास्य कुमारा रावणं ततः ॥ ७३ ॥

देवान्तकोऽतिकायश्च विशिराः स नरान्तकः ।

ते चांहिषत संग्रामं बलिनी रावणात्मजाः ॥ ७४ ॥

युद्धोन्मत्तञ्च मत्तञ्च राजा रक्षार्थमाञ्जिहत् ।

सुतानां निरगातां तौ राक्षसौ रणपण्डितौ ॥ ७५ ॥

च ख्याते, आन्तादङ्, अटुत्वरप्रयेति खेरङ् इवाधकः । तस्य विक्रमं कीर्त्तयति स्म ।
कृतक संग्रहे आन्तादङ् । विक्रमकीर्त्तनमेवाह, —कुम्भकर्णेन क्रुद्धेन सता ये शर्वो
दृष्टाः ते च कथं अजीविषुः जीवन्ति स्म । इत्युत्तरश्लोकेनान्वयः, दृशः कर्मणि बहुवचनं,
हलयहृष्टश्च इति पक्षे मिण् ॥ ७२ ॥ भ०

कथमित्यादि । तेऽस्याः कथं नाम अजीविषुः जीविताः ? स च कुम्भकर्णो
महाबलः अमृत मृतः । म्रियतेर्लुङ्लिङीयेति तङ्, ऋसादङ्गादिति सिचौ लीपः ।
अनन्तरं कुमाराः राजपुत्रा-देवान्तकादयो रावणं शोचन्तम् आश्वास्य अपनीतशीकं
कृत्वा अयुयुत्सिषत योद्धुमिष्टवन्तः । हलन्ताच्चेति सनः क्त्वं, पूर्ववत्सन इति
तङ् ॥ ७३ ॥ ज० म०

कथमित्यादि । नृशब्दः प्रश्ने । स च महाबली मृतः । मृ श ङ् मृतौ । मृडष्टीक्यम्
इगुडुर्मदीति से किञ्चाङ्गुणाभावः । भस्वादिति सेर्लीपः । ततोऽनन्तरं कुमारा
रावणपुत्रा देवान्तकादयो रावणम् आश्वास्य अपनीतशीकं कृत्वा योद्धुमिष्टवन्तः ।
युध्यौङ युद्धे । सन्निच्छायां गुर्नानिमि सनि ॥ ७३ ॥ भ०

देवान्तक इत्यादि । ते च रावणात्मजाः सङ्ग्रामम् आहिषत गतवन्तः । अहि
गतौ । किं नामानः ? देवान्तकः अतिकायः विशिराः नरान्तकः इति ॥ ७४ ॥ ज० म०

देवान्तक इत्यादि । के ते कुमाराः ? इत्यत्र उक्तं देवान्तक इत्यादि । ते च बलिनी
रावणपुत्राः सङ्ग्रामम् आहिषत गताः । अहिङ् गतौ ॥ ७४ ॥ भ०

युद्धादि । सुतानां रक्षार्थं राजा युद्धोन्मत्तं मत्तञ्च राक्षसम् आञ्जिहत्
प्रस्थापितवान् । अंहतेर्णी, चङ् परे द्वितीयादिवचनम् । तौ राक्षसौ रणपण्डितौ
निरगातां निर्गतौ । इणोगा लुङि ॥ ७५ ॥ ज० म०

तैरजेषत सैन्यानि द्विषोऽकारिषताकुलाः ।

पर्वतानिव ते भूमावचैषुर्वानरोत्तमान् ॥ ७६ ॥

अङ्गदेन समं योद्धुमघटिष्ट नरान्तकः ।

प्रेषिषद्राक्षसः प्रासं सोऽस्फोटीदङ्गदोरसि ॥ ७७ ॥

अश्वान् बालिसुतोऽहिंसिदतताडच्च मुष्टिना ।

रावणिश्चाव्यथो योद्धुमारब्ध च महीं गतः ॥ ७८ ॥

युद्धेत्यादि । राजा रावणः सुतानां तेषां रक्षार्थं युद्धीभूतं मत्तञ्च राक्षसद्वयम्
आञ्जिहत् प्रस्थापितवान् । अहिङ्गतौ, अग्रन्तादङ् । तौ रणपण्डितौ राक्षसौ पुरात्
निर्गता । इन गतौ । द्यां भूस्थापिबदेणेति सेलुङ् ॥ ७५ ॥ भ०

तैरित्यादि । तैः राक्षसैः सैन्यानि अजेषत जितानि । कर्मणि लुङ् । अचिण्-
भावपक्षे रूपम् । द्विष आकुला अकारिषत ते राक्षसा वानरोत्तमान् वानराणां
प्रधानभूतान् पर्वतानिव भूमौ अचैषुः पुञ्जीकृतवन्तः । चिञ् चयने ॥ ७६ ॥ ज० म०

तैरित्यादि । तैः देवान्कादिभिः सैन्यानि जितानि । जि जये च कर्मणि
बहुवचनं, शववशाकुलाः कृताः, कर्मणि हनयहृष्टश्च इति मिष् । ते राक्षसा
वानरोत्तमान् पर्वततुल्यान् भूमौ चितवन्तः पुञ्जीचक्रुः । चिञ् चित्वां, व्रजवर्दति
त्रिः ॥ ७६ ॥ भ०

अङ्गदेनेत्यादि । नरान्तकः कुमारः अङ्गदेन सह योद्धुम् अघटिष्ट घटते अ ।
राक्षसः प्रासं कुन्तं प्रेषिषत् प्रेषितवान् । इषु गतावित्यस्य ग्यन्तस्य चङि रूपम् । स
प्रासोऽङ्गदोरसि अस्फोटीत् विशीर्णः ॥ ७७ ॥ ज० म०

अङ्गदेनेत्यादि । नरान्तकः कुमारः अङ्गदेन सह योद्धुं चेष्टितवान् । घटषङ्-
म चेष्टे । स राक्षसः प्रासं केन्तं प्रेषितवान् । इत्थं सर्पणे । अग्रन्तादङ्, ईष ङ् दानेक्ष-
हिंसि चेत्यस्य रूपं वा । अयञ् चकारात् सर्पणेऽपि, स प्रासः, अङ्गदस्य वक्षसि
अस्फोटीत् विदीर्णः । स्फुटिर्विसरणे ॥ ७७ ॥ भ०

अश्वानित्यादि । बालिसुतोऽश्वान् रथयुक्तान् अहिंसिन् व्यापादितवान् । तह-
हिंसि हिंसायाम् । मुष्टिना पाणिना अतताडत् आहतवान् । तड आघाते । ताडनं
ताडः भावे घञ् । ताडङ्गरोतीति शिच णाविष्ठवदिति टिलीपः, णौ चञ्चुपघाया
नाम्नोपिशासृदितामिति ऋसप्रतिषेधः । स च रावणिः अव्यथी व्यथारहितः इता-

तस्याहारिषत प्राणा मुष्टिना बालिसूनुना ।

प्रादुद्रुवंस्ततः क्रुद्धाः सर्वे रावणयोऽङ्गदम् ॥ ७९ ॥

ततो नीलह्नूमन्तौ रावणौ नववेष्टताम् ।

अकारिष्ठां गिरींस्तुङ्गानरौक्षीक्षिशिराः शरैः ॥ ८० ॥

परिघेणाबधिष्टाय रणे देवान्तको बली ।

मुष्टिनाददरत्तस्य मूर्ध्नि मारुतात्मजः ॥ ८१ ॥

श्वात् रथात् अवतीर्थ मर्हौ गतः सन् योडुम् आरब्ध आरभते च । भलीभलीति सिचिलीपः, धत्वच्च ॥ ७८ ॥ ज० म०

अश्वानित्यादि । बालिसुतोऽङ्गदी नरान्तकस्य अश्वान् हिंसितवान् । हिंस धिक् हिंसे । मुष्टिना राक्षसं ताडितवांश्च । तडक् द्विधीत्यस्मात् भावे घञ्, तं करोतीति आन्तादङ्, अग्लोपित्वात् उङी ऋस्वाभावः । स च रावणपुत्री व्यथारहितः हताश्रुत्वात् रथात् अवतीर्थ मर्हौ गतः सन् योडुम् आरब्धवान् । रभोङ् स्यात् राभस्यं भस्स्वात्भस्सीति सेलीपः । रावणस्यापत्यमिति बाह्यादयत इति णिः ॥ ७८ ॥ भ०

तस्येत्यादि । तस्य प्राणाः बालिपुत्रेण अहारिषत हताः । कर्मणि लुङ् । चिख-
डावः । ततोऽनन्तरं सर्वे रावणयः रावणस्य अपत्यानि देवान्तकादयः क्रुद्धाः सन्तोऽङ्गदं प्रादुद्रुवन् गतवन्तः । णिथीत्यादिना चङ् ॥ ७९ ॥ ज० म०

तस्येत्यादि । बालिसूनुना अङ्गदेन तस्य प्राणा मुष्टिना करणेन हताः । हजः कर्मणि हनयद्दृष्टश्च इति मिण् । ततोऽनन्तरं सर्वे रावणपुत्राः क्रुद्धाः सन्तः अङ्गदं प्रद्रुतवन्तः जम्मुः इत्यर्थः । जिथीत्यङ् ॥ ७९ ॥ भ०

तत इत्यादि । ततो रावणौ अङ्गदाभिमुखम् आगच्छतो नीलो ह्नूमांश्च अव-
वेष्टता वेष्टितवन्तौ । विभाषा वेष्टिचेष्ट्योरित्यभ्यासस्यात्त्वं, गिरींश्च अकारिष्ठां विक्षिप्त-
वन्तौ । कृ विच्चेपे । सिचि वृद्धिः । तांश्च गिरीन् निक्षिप्तान् त्रिशिराः शरैः तुङ्गान् अरौ-
क्षीत् आहतवान् । रुधिरावरणे ॥ ८० ॥ ज० म०

तत इत्यादि । अनन्तरम् अङ्गदं प्रति गच्छतो रावणपुत्राम् नीलह्नूमन्तौ वेष्टित-
वन्तौ, गिरींश्च विक्षिप्तवन्तौ । कृ श विच्चेपे । अजन्तत्वात् त्रिः । तान् क्षिप्तान् गिरीन्
त्रिशिराः शरैः निरुद्धवान् । रुधिर्धौञि आहतौ ङामावपचे सिः ॥ ८० ॥ भ०

परिघेणेत्यादि । अथ देवान्तको बली परिघेण अबधिष्ट हतवान् । आङी यम-

अदीदिपत्ततो वोर्यं नीलञ्चापौपिङ्च्छरैः ।

युद्धोन्मत्तस्तु नीलेन गिरिणानायि संचयम् ॥ ८२ ॥

अवभ्राजत्ततः शक्तिं त्रिशिराः पवनात्मजे ।

हनूमता क्षतास्तस्य रणेऽमृषत वाजिनः ॥ ८३ ॥

हन इति तङ् । अविवक्षितकर्मकत्वादात्मनेपदेष्वन्यतरस्यामिति हनी बधादेशः । तस्य द्वती मूर्धानं मारुतात्मजः मुष्टिना अददरत् दारितवान् । दृ विदारणे । अन्त्यस्य चङ्, परि णी अत् ऋ-दृ-त्वरित्यादिनाभ्यासस्यात्वम् ॥ ८१ ॥ ज० म०

परिषेणेत्यादि । अथ बली देवान्तकी रणे परिषेण आहतवान् । आत्माङ्गटा-दडाच्चेति मम्, अविवक्षितकर्मत्वादकर्षकत्वं, हनबधष्टीति पचे बधादेशः । तस्य मूर्धानं पवनात्मजो हनूमान् मुष्टिना दारयामास । दृयगिविदारि । ऋ-दृ-त्वरप्रथंति खेरङ् ॥ ८१ ॥ भ०

अदीदिपदित्यादि । ततो देवान्तकविनाशादनन्तरं युद्धोन्मत्तः सुतानां रक्षार्थं यः प्रेषितः स वीर्यम् अदीदिपत् । भ्राजभासेत्यादिना ऋस्वाभावपचे रूपं, नीलञ्च शरैः अपीपिङ्त् पीडितवान् । ऋस्वाभावपचे रूपम् । अपीपरदिति पाठान्तरं, पूरित-वानित्यर्थः । पृ पूरण इति चुरादिः । स तु नीलेन क्षयं गिरिणा अनायि नीतः । कर्मणि लुङ् ॥ ८२ ॥ ज० म०

अदीदिपदित्यादि । ततो देवान्तकबधानन्तरं युद्धोन्मत्तो नाम राक्षसः स्ववीर्यं दीपयामास । भ्राजभाशभासभासेत्यादिना पाचिक उङी ऋस्वः, खेः सन्वहाविति दीर्घः । शरैश्च नीलं पीडयामास । पूर्ववदुङी ऋस्वः । अपीपरदिति पाठं—पृक् पूर्य । स तु नीलेन गिरिणा संचयं नीतः । कर्मणि रतनीरितीण् ॥ ८२ ॥ भ०

अवभ्राजदित्यादि । ततोऽनन्तरं त्रिशिराः कुमारः पवनात्मजविषये शक्तिं वीर्यम् अवभ्राजत् दीपयति स्म । भ्राजत्यादिना ऋस्वाभावपचे रूपम् । तस्य वाजिनो रथयुक्ता रणे हनूमता हताः सन्तः अमृषत मृताः । म्रियतेर्लुङीति तङ् ॥ ८३ ॥ ज० म०

अवभ्राजदित्यादि । तदनन्तरं त्रिशिराः कुमारी हनूमद्विषये शक्तिं दीपयति स्म । भ्राजृङ्णटु च । चकाराद्भासि उङी ऋस्वाभावपचे रूपमिदम् । तस्य वाजिनो रथाश्चः हनूमता क्षताः ताडिताः सन्तो मृताः । मृड्टीब्बोमम् इगुडुर्भदीति कित्वात् गुणाभावः ॥ ८३ ॥ भ०

अससच्चाहतो मूर्ध्नि खड्गं चाजीहरद् द्विषा ।
 प्राणानौज्मीच्च खड्गेन क्षिन्नैस्तेनैव मूर्ध्निभिः ॥ ८४ ॥
 मत्तेनामारि सम्प्राप्य शरभास्तां महागदाम् ।
 सहस्रहरिणाक्रीडीदतिकायस्ततो रणे ॥ ८५ ॥
 रथेनाविव्यथच्चारीन् व्यचारीच्च निरङ्कुशः ।
 विभीषणेन सोऽख्यायि राघवस्य महारथः ॥ ८६ ॥

अस्त्रेत्यादि । त्रिशिराश्च हनूमता मूर्ध्नि हतः सन् रथात् भूमौ अससत्
 रथात् भूमौ ससः । युद्धी लुङीति परस्मैपदं, युतादित्वादङ्, किङ्कितीत्यनु-
 नासिकलोपः । ससश्च स खड्गं हस्तस्थं द्विषा हनूमता आजीहरत् हारितवान्,
 तेनैव च खड्गेन क्षिन्नैः मूर्ध्निभिः हेतुभूतैः प्राणान् औज्मीत् त्यक्तवान् । उज्भ
 उत्सर्गे ॥ ८४ ॥ ज० म०

अससदित्यादि । हनूमता मूर्ध्नि आहतश्च, त्रिशिरा रथात् भट्टः । लखन्-
 मुङ्भंशे, युतादित्वात् ङः, तेनैव पं, हसुङ्गलोपः । ससः सन् स्वहस्तस्थितं खड्गं
 द्विषा हनूमता हारितवान्, तद्वाकुलत्वेन हनूमता खड्गो हत इत्यर्थः । हञ्
 हत्यां, आन्तादङ्, घोऽजौजेरित्यादिना प्रयोज्यस्य न कर्मत्वं, पाङ्क्तित्वात् ।
 तेनैव खड्गेन क्षिन्नैः मूर्ध्निभिः हेतुभूतैः स त्रिशिराः प्राणान् त्यक्तवान् । उज्भश्च
 त्यागे ॥ ८४ ॥ भ०

मत्तेनेत्यादि । शरभेण जानरेण अस्तां क्षिप्तां महागदां प्राप्य मत्तेन सुतानां
 रक्षार्थं प्रेषितेन राक्षसेन अमारि मृतं, भावे लुङ् । ततोऽनन्तरम् अतिकायी राज-
 पुत्री रणे अक्रीडीत् विहरति अ । रथेनेति वक्ष्यति सहस्रं हरयीञ्चा यस्य
 रथस्य ॥ ८५ ॥ ज० म०

मत्तेनेत्यादि । शरभेण कपिना क्षिप्तां महागदां सम्प्राप्य मत्तेन रक्षसा मृतं,
 भावे टौ । मत्तेन या गदा शरभाय क्षिप्ता तथैव शरभः तं मारयामासः इत्यर्थः ।
 तदनन्तरम् अतिकायः कुमारी रणे क्रीडति अ, क्रीडृ खेले । केन सहस्रहरिणा
 सहस्राश्वयुक्तेन रथेन इत्ययिमञ्जीकेन सम्बन्धः ॥ ८५ ॥ भ०

रथेनेत्यादि । अरौश्च अविव्यथत् पोडितवान् । व्यथेर्णन्तस्य चङि रूपम् । निरङ्कु-
 शश्च अप्रतिहतशक्तिः व्यचारीत् धाम्यति अ, रान्तत्वादङ्गङि । स विचरन् महारथः
 विभीषणेन राघवस्य आख्यायि कथितः, कर्मणि लुङ् ॥ ८६ ॥ ज० म०

अतस्तन्मदयं वज्रं स्वयम्भुवमतुषत् ।

अशिक्षिष्ट महास्त्राणि रणेऽरक्षीच्च राक्षसान् ॥ ८७ ॥

अध्यगीष्टार्थशास्त्राणि यमस्याङ्गोष्ट विक्रमम् ।

देवाह्वेष्वदीपिष्ट नाजनिष्टास्य साध्वसम् ॥ ८८ ॥

एष रावणिरापादि वानराणां भयङ्करः ।

रथेनेत्यादि । चकारः समुच्चये । अरीन् शत्रून् अविव्यधत् प्रीडयामास । व्यथेर्जान्तस्य जिश्निषुद्रु इत्यादिना अङ् । निरङ्कुशश्च अव्याहतगतिः सन् व्यचारीत् बभाम । राघवस्य रामस्य सम्बन्धे विभीषणेन महारथोऽव्यायि सोऽयमागत इति निर्दिष्ट इत्यर्थः ॥ ८६ ॥ भ०

कौटुशः कथित इत्याह । अतस्तन्मदित्यादि । अयं स्वशक्त्या वज्रम् अतस्तन्मत् सन्मितवान् । षभिस्तन्मिप्रतिसन्धे, ण्यन्तस्य शिथीत्यादिना चङ् । स्वयम्भुवम् अतुषत् उथेण तपसा आराधनात् तोषितवान् । तुष प्रीतौ ण्यन्तः । महास्त्राणि दिव्यानि च अशिक्षिष्ट शिक्षते क् । शिक्ष विद्यापादाने । रणे च राक्षसानरक्षीत् रक्षति क् ॥ ८७ ॥ ज० भ०

अतस्तन्मदित्यादि । अयं वज्रं सन्मयामास निवारितवान् । षभिस्तन्मिङ् सन्धे आन्तादङ् । स्वयम्भुवं ब्रह्माणं तोषितवान् तपसेत्यर्थात्, स्वयम् आत्मना भुवं पालनेन तोषितवान् इत्यन्ते । तुष तुष्टौ । आन्तादङ् । उङी ऋस्त्वे खेः सन्वदिति दीर्घः । महास्त्राणि अशिक्षिष्ट शिक्षते क् । शिक्ष ङ् शिक्षणे । राक्षसान् रक्षितवांश्च ॥ ८७ ॥ भ०

अध्यगीष्टेत्यादि । अर्थशास्त्राणि पराभिसन्धानार्थानि अध्यगीष्ट अधीतवान् । विभाषा लुङ् लुङीरिति इङीगाङादेशः । यमस्यापि अयं विक्रमम् अङ्गोष्ट अपनीतवान् । ऋङ् अपनयने । अहलन्तत्वात्सिचो न कित्त्वम् । देवाह्वेषु अदीपिष्ट शोभितः, अस्य च साध्वसं भयं नाजनिष्ट न जातं, दीपजनेत्यादिना चिखन्नावपत्ते रूपम् ॥ ८८ ॥ ज० भ०

अध्यगीष्टेत्यादि । अर्थोपयुक्तानि शास्त्राणि असौ अधीतवान् । गीङ्ष्टीध्वीवां । यमस्य विक्रमम् अपङ्गुतवान् । ऋङ् चौर्थे । देवाह्वेषु असौ दीप्यते क् । अस्य साध्वसं भयं कुदापि न जातं, प्रदक्षनीष् वे इत्यादेरप्रवृत्तिपक्षे सिः ॥ ८८ ॥ भ०

एष इत्यादि । य एवं स एष रावणिः आपादि अस्माकं समीपम् आगतः । प्रद

आह्वताथ स काकुत्स्थं धनुश्चापुस्फुरद्गुरु ॥ ८९ ॥

सौमित्रिः सर्पवत् सिंहमार्दिदत्तं महाहवे ।

तौ प्रावीवृततां जेतुं शरजालान्यनेकशः ॥ ९० ॥

अच्छैत्ताश्च महात्मानो चिरमश्रमतां न च ।

तथा तावास्थतां बाणानतानिष्टां तमो यथा ॥ ९१ ॥

मती । चिण् ते पद इति चिण् । यती रावणिः वानराणां भयङ्करः अथ सोऽतिकायः समीपम् आगतः काकुत्स्थम् आह्वत युद्धाय आह्वतवान् । आत्मनेपदेष्वन्यतरस्यामित्यङ् । धनुश्च गुरु महदपि अपुस्फुरत् स्फारितवान् । चिस्फुरोर्णावित्यात्वम् ॥ ८९ ॥ ज० म०

एष इत्यादि । य एवम्भूत स एष रावणपुत्रीऽतिकाय आपादि आगतः । यौप-दङ् गतौ पदस्तनीण्वे । यती यस्मात् वानराणां भयम् उत्पन्नमिति विभीषणे-नाख्यायतीति सम्बन्धः । भयङ्कर इति क्वचित् पाठः । सोऽतिकायो रामम् आह्वत । स्पर्शायामाङ् इति मं, वक्तव्येति ङः । गुरु महत् धनुः स्फारितवान् । स्फुरशि स्फूर्त्तौ । अग्रन्तादङ् । क्रीजौङ् इत्यादिना पाक्षिक उकारस्याकारः ॥ ८९ ॥ भ०

सौमित्रिरित्यादि । यथा सर्पः सिंहं गच्छति तद्वत् तम् अतिकायम् आर्दिदत्त गतवान् । अर्दं गतौ । अर्दनमर्दः तत्करोतीति णिच्, तदन्ताञ्छिङ् रूपम् । अर्दं हिंसायामिति चौरादिको वा । तौ सौमित्रातिकायौ जेतुं शरजालानि प्रावीवृततां बहूनि प्रवर्तितवन्तौ । उक्तदिति शौ, चङ्युपधाया अपवादकृत्कारः ॥ ९० ॥ ज० म०

सौमित्रिरित्यादि । लक्षणः तं महाहवे आर्दिदत्तं प्रीडितवान्, सिंहं सर्पं इव एकगुहास्थतया तयोः विरोधात् । अर्दं च चकारात् बधे । चुरादिअग्रन्तादङ् । अर्दं यातनागतियाचन इत्यस्मात् चुभ्योर्जिर्वेल्यस्य योगविभागात् वाञ्जिः । घञन्तात् जिरिति केचित् । तौ लक्षणातिकायौ जेतुम् अनेकशो बहूनि शरजालानि प्रवर्तितवन्तौ । इत ङ्वल् वञ्जेने । अग्रन्तादङ् । वर्दुङीधुरिति पञ्चे गुणाभावः ॥ ९० ॥ भ०

अच्छैत्तामित्यादि । तौ च महात्मानौ परस्परस्य शरजालानि अच्छैत्तां छिन्नवन्तौ । इरितौ वेल्लङ्भावपञ्चे रूपं, भलीभलीति सिचौलीपः । चिरं चिरि-णापि नाश्रमतां न आन्तौ । अमिः पुषादिः । तौ तथा बाणान् आस्थतां क्षिप्तवन्तौ । अस्यति वक्तव्यङ्, अस्यतेत्युक् । यथा अन्धकारम् अतानिष्टां विस्तारितवन्तौ, अतो ह्लादिर्लघोत्रिति वृद्धिविकल्पः ॥ ९१ ॥ ज० म०

सौर्याग्नेये व्यकारिष्टामस्त्रे राक्षसलक्ष्मणौ ।

ते चोपागमतां नाशं समासाद्य परस्परम् ॥ ८२ ॥

अबिभ्रजत्ततः शस्त्रमैषीकं राक्षसो रणे ।

तदप्यध्वसदासाद्य माहेन्द्रं लक्ष्मणेरितम् ॥ ८३ ॥

ततः सौमित्रिरस्मार्धीददेविष्ट च दुर्जयम् ।

अच्छैत्तामित्यादि । तौ च महात्मानौ महायुधौ परस्परं शरजालानि क्षिप्र-
वन्तौ । क्षिप्रं धीमत्तं च्छेदं । उभाभावपक्षे सिः, अनिमत्वादत्रिः, भस्मसाज्भस्मीति
सिलीपः । “आत्मा युधौ धृतिर्बुद्धिः” इत्यमरः । चिरं बहुनापि कालेन न शान्ती,
अमु तपः-क्षेदयोः । तथा तौ वाणान् क्षिप्रवन्तौ, यथा तमोऽन्धकारं विस्तारित-
वन्तौ । अस्य इत् चेपे । वक्ष्यस्येति छः, वक्ष्यस्यधिपतामित्यस्यादेशः, तन दुश् विवृती,
हसादेः सेम इति पक्षे त्रिः ॥ ८१ ॥ भ०

सौर्याग्नेये इत्यादि । राक्षसः सौर्यम् अस्त्रं व्यकारीत् विक्षिप्तवान् । कृ विक्षेपे ।
लक्ष्मणोऽपि आग्नेयम् इत्येवं तौ व्यकारिष्टां, ते च अस्त्रे परस्परम् समासाद्य प्राप्य
नाशम् उपागमताम् । लुदित्वादङ् ॥ ८२ ॥ ज० म०

सौर्येत्यादि । राक्षसलक्ष्मणौ सौर्याग्नेये अस्त्रे यथाक्रमं व्यकारिष्टाम् । कृ श
विक्षेपे । सूर्यो देवताऽस्येति विकारसङ्केत्यादिना णः । सौर्येति कचिन्पाठः । अग्निः
देवताऽस्येति पूर्वेण णेयः । ते च अस्त्रे परस्परं समासाद्य प्राप्य नाशम् उपागमतां
प्रापतुः । लुदित्वात् गमेर्ङः ॥ ८२ ॥ भ०

अबिभ्रजदित्यादि । ततोऽनन्तरं रावणिः ऐषीकम् अस्त्रम् । इषीकाया इदं
तत्सर्वस्वोतःसु प्रविशत् जीवितम् अपहरति, रणे अबिभ्रजत् दीपितवान् । भाज-
भाशित्यादिना उपधाया ऋस्वल् । तदपि अध्वसत् ध्वस्तं ; ध्वसिर्द्युतादिः । लक्ष्मणे-
रितं : लक्ष्मणे रितं माहेन्द्रम् अस्त्रम् आसाद्य तद्गतरीधं कृत्वा ध्वंसयति
छ ॥ ८३ ॥ ज० म०

अबिभ्रजदित्यादि । तदनन्तरं रावणपुत्र ऐषीकम् अस्त्रं रणे भाजयामास ।
भाजयामीति पाक्षिक उक्ती ऋस्वः । लक्ष्मणे रितं क्षिप्तं माहेन्द्रम् अस्त्रम् आसाद्य
तदपि ऐषीकम् अस्त्रं ध्वस्तं ; माहेन्द्री देवताऽस्येति णः ॥ ८३ ॥ भ०

तत इत्यादि । अनन्तरं सौमित्रिः दुर्जयम् अनभिभवनीयं ब्रह्मास्त्रम् अस्मार्धीत्

ब्रह्मास्त्रं तेन मूर्ध्निमदध्वंसन्नरद्विषः ॥ ८४ ॥

ततोऽक्रन्दीदृशयीवस्तमाशिश्वसदिन्द्रजित् ।

निरयासीच्च संक्रुद्धः प्रार्चिचच्च स्वयम्भुवम् ॥ ८५ ॥

अहौषीत् कृष्णवर्त्मानं समयष्टास्त्रमण्डलम् ।

सोऽलम्ब वृह्मणः शस्त्रं स्यन्दनञ्च जयावहम् ॥ ८६ ॥

स्मरति स्म । सिचि वडिः । तच्च स्मरणात् उपस्थितम् अदेविष्ट द्योतते स्म । तेह देह-
देवन इति अनुदात्तेत् द्योतने द्रष्टव्यः, देवनस्य अनेकार्थत्वात् । तेन च ब्रह्मास्त्रेण
प्रयोज्यकर्त्ता नरद्विषो राक्षसस्य मूर्ध्निमम् अदध्वंसत् पातितवान् सौमित्रिः
हेतुमण्यन्तात् चडि रूपम् ॥ ८४ ॥ ज० म०

तत इत्यादि । तदनन्तरं सौमित्रिः दुर्जयं ब्रह्मास्त्रं स्मृतवान् । स्मृ स्मृतौ ।
स्मरणात् उपस्थितं तत् अदेविष्ट शोभते स्म ; किं वा स्मरणात् उपस्थिते ब्रह्मास्त्रे
सौमित्रिः हर्षात् शोभते स्म, जेतुमिच्छति स्मेत्यादयो वा । देह ड् देवने । देवनश्चेन
दिवधातीरर्था जिगीषाद्या उच्यन्ते । तेन ब्रह्मास्त्रेण प्रयोज्यकर्त्तृणा नरद्विषो
राक्षसस्य मूर्ध्निमं लक्ष्मणी ध्वंसयामास । ध्वन्सु लृङ् गतौ भंशे अग्न्यादङ् ॥
८४ ॥ भ०

तत इत्यादि । ततः सुतमरणानन्तरं दशयीवः अक्रन्दीत् रोदिति स्म । तच्च
क्रन्दन्तम् इन्द्रजित् आशिश्वसत् आश्वसितवान् । मयि जीवति किं पृथग्जन-
वत् रोदिषीति हेतुमण्यन्तस्य चडि रूपम् । संक्रुद्धश्च निरयासीत् रावणगृहात्
निर्गतः । या प्रापणे । निर्गत्य च स्वगृहे स्वयम्भुवं ब्रह्माणं प्रार्चिचत् पूजितवान् । अर्चं
पूजायामिति चुरादिः चडि अजादिर्द्विर्वचनम् ॥ ८५ ॥ ज० म०

तत इत्यादि । पुत्रवधानन्तरं दशयीवः क्रन्दति स्म । तं रुदन्तम् इन्द्रजित्
आश्वसितवान् । मयि स्थितं का चिन्तेति । श्वस प्राणने अग्न्यादङ् । स च संक्रुद्धः
सन् निर्गतः । यमरमनमात इति यातेरिमसन्तौ । स्वगृहात् निर्यातः सन् स्वयम्भुवं
ब्रह्माणम् अर्चितवान् । अर्चक् पूजे । चुरादिअग्न्यादङ् ॥ ८५ ॥ भ०

अहौषीदित्यादि । कृष्णवर्त्मानम् अग्निम् अहौषीत् हव्येन प्रीणितवान्
इत्यर्थः । अस्त्रमण्डलम् आयुधघातं समयष्टं पूजितवान् । स इन्द्रजित् ब्रह्मणः
सकाशात् जयावहम् अस्त्रं स्यन्दनं जालम्ब लम्बवान् । भूलो भूलौति सिचौ लोपः ॥
८६ ॥ ज० म०

तमध्यासिष्ट दीप्रायममोदिष्ट च रावणिः ।

छन्नरूपस्ततोऽकर्त्तृहेहान्नावणविद्विषाम् ॥ ८७ ॥

सप्तषष्टिं भवङ्गानां कीटीर्बाणैरसूषुपत् ।

निशान्ते रावणिः क्रुद्धो राघवौ च व्यमूमुहत् ॥ ८८ ॥

अपिस्फुवत् स्वसामर्थ्यमगृहीच्छायकैर्दिशः ।

अहौषीदित्यादि । इन्द्रजित् कृष्णवर्त्मानम् अग्निं हुतवान् । हु लि हीमेऽदने । अस्त्रमण्डलं समयष्ट पूजितवान् । यजैचौ देवार्चादानसङ्गतिः कृतौ । स ब्रह्मणः सकाशात् जयावहं जयजनकम् अस्त्रं रथञ्च लभ्यवान् । लभ ङ्ङौष्प प्राप्नौ । भस्स्वादिति सिलोपः ॥ ८६ ॥ भ०

तमित्यादि । तं स्थन्दनं दीप्रायम् उपरिभागस्य रत्नप्रत्युप्तत्वात्, अध्यासिष्ट अध्यासितवान् । अधिशीडिति कर्मसंज्ञा । तवस्थश्च रावणिः इन्द्रजित् अमोदिष्ट हृष्टवान् । ततोऽसौ छन्नरूपः अदृश्यः सन् रावणविद्विषां वानराणां देहान् अकर्त्तृत् किन्नवान् । कृतौ केदने । सेऽसिचीत्यादिना सिचोऽन्यवेङ्कित्यः । रावणविद्विषामिति पाठान्तरम् । तव देवान्तकादिविद्विषामित्यर्थः ॥ ८७ ॥ ज० म०

तमित्यादि । रावणपुत्र इन्द्रजित् तं स्थन्दनं दीप्रायम् उपरिभागस्य रत्नमयत्वात् अध्यासितवान् । जि लास ङ् उपवेशे । कर्मक्रियेत्यादिना डस्य ढत्वम् । अमोदिष्ट च हर्षे प्राप च । जि मुद ङ् हर्षे । असौ छन्नरूपोऽदृश्यः सन् रावणविद्विषां वानराणां देहान् कृन्तति स्म । कृतौ शप छिदि । रावणविद्विषामिति पाठं—देवान्तकादिशत्रूणामित्यर्थः ॥ ८७ ॥ भ०

सप्तषष्टिमित्यादि । वानराणां कीटीः सप्तषष्टिं बाणैः असूषुपत् स्वापितवान्, व्यापादितवान् इत्यर्थः । स्वपेशङ्गीति सम्प्रसारणम् । निशान्ते च निशावसाने रावणिः क्रुद्धः सन् राघवौ व्यमूमुहत् मोहितवान् । मुह वैचित्र्ये णौ चङि रूपम् ॥ ८८ ॥ ज० म०

सप्तषष्टिमित्यादि । भवङ्गानां सप्ताधिकषष्टिं कीटीः बाणैः इन्द्रजित् स्वापयामास । स्वपौषलुजि शये । अन्तादङ्, स्वपो जिरिति जिः । निशया अन्ते रावणपुत्रः क्रुद्धः सन् राघवौ अपि मोहयामास । मुह जिल वैचित्र्ये । अन्तादङ् ॥ ८८ ॥ भ०

अपिस्फुवदित्यादि । तौ मोहयित्वा आत्मौघं सामर्थ्यम् अपिस्फुवत् वर्धयति

अघोरीञ्च महाघोरं गत्वा प्रैषीञ्च रावणम् ॥ ८८ ॥

विभीषणस्ततोऽबोधि सस्फुरौ रामलक्ष्मणौ ।

अपारीत् स गृहीतोत्की हतशेषान् प्रवङ्गमान् ॥ १०० ॥

मा शोचिष्ट रघुव्याघ्रौ नासृषातामिति ब्रुवन् ।

अवाबुद्ध स नीलादीन् निहतान् कपियूथपान् ॥ १०१ ॥

स्म, ईदृशस्तादृशीऽङ्गमिति, स्फायी व इति णौ वल्म । दिशः शायकैः अगृहीत्
कादितवान् । नेटीति वृद्धिप्रतिषेधः, हान्तत्वाद्वा । महाघोरञ्च अतिरौद्रं शब्दम् अघो-
रीत् मुक्तवान् । गत्वा च लङ्गं रावणं प्रैषीत् प्रेषितवान्, गच्छ तात ! मम अहुत-
पराक्रमं द्रष्टुमिति । इषु गतौ ॥ ८८ ॥ ज० म०

अपीत्यादि । इन्द्रजित् आत्मीयं सामर्थ्यं बर्जयामास । स्फायी ङ् संवृद्धौ । जिः
पातिस्फायीरिति वङ् । शायकैः बाणैः शत्रून् अगृहीत् आच्छादितवान् । गृह्ण अ
संवृत्तौ । ऊदित्वावेम् । गृहीणोक्तः । महारौद्रम् अघोरीत् शब्दं चक्रे । घुर श ध्वनौ
भीमार्थं । लङ्गं गत्वा रावणं प्रीणाति स्म । प्री अ तर्पणे । प्री ग अ कान्ती चेत्यस्य वा
रूपम् ; अयमपि चकारात् तर्पणे । किं वा रावणं प्रेरयामास जितशत्रून् द्रष्टुम्
इत्यर्थात् । इष्य सर्पणे ॥ ८८ ॥ भ०

विभीषण इत्यादि । ततः तस्मिन् काले विभीषणः रामलक्ष्मणौ सस्फुरौ चलन्तौ
अबोधि बुद्धवान्, जीविताविति । दोष जनेत्यादिना कर्त्तरि चिण् । स्फुरणं स्फुरः घञर्थे
कविधानं, यदुक्तं स्यान्नागाव्यधिहनिषुष्यर्थमिति तदुपलक्षणं न परिगणनम् । स
विभीषणः अन्वकारात् गृहीतोत्कीः सन् हतशेषान् प्रवङ्गमान् अपारीत् मा भैष्टेति
प्रीणितवान् ॥ १०० ॥ ज० म०

विभीषण इत्यादि । तदनन्तरं स विभीषणी रामलक्ष्मणौ सस्फुरौ स्फुरन्तौ
अबोधि ज्ञातवान् । पदस्त्रीण्ये इत्यादिना इण् । स्फुर शि स्फुर्त्तौ । पञादित्वादन,
कुटां सुत्री ज्ञीतीति नियमान् गुणाभावाः । इजुडत्वान् कूगृज्ञाप्रौजुड इति कप्रत्ययो
वा । अन्ये तु भावेऽपि कः प्रत्ययः स्यादित्युक्ता सस्फुरावित्यत्र सहशब्देन समासं कुर्वन्ति ।
स विभीषणीऽन्वकारात् गृहीतोत्की हतशेषान् वानरान् अपारीत् अभयदानेन
पालयामास । पृ लि पालने ॥ १०० ॥ भ०

मा शोचिष्टेत्यादि । यूयं मा शोचिष्ट शोकं मा कुर्वत । माङि लुङ् । यस्मान्

तत्रैषज्जाम्बवान् प्राणीदुदमीलीच्च लोचने ।

पौलस्त्यञ्चागदीत् कच्चिदजीवीन्मारुतात्मजः ॥ १०२ ॥

तस्य चेमे महाराज ! नामृषमृषाखिला वयम् ।

पौलस्त्योऽशिश्रवत्तच्च जीवन्तं पवनात्मजम् ॥ १०३ ॥

रघुव्याघ्री नामृषातां न मृतौ, इत्येवं ब्रुवन् अपारीदिति योज्यम् । ये च निहताः तान् नीलादीन् कपियूथपान् स विभीषणः परिभ्रमन् अवाबुद्ध अवबुद्धवान्, एतं हताः इति । दीपेत्यादिना चिणी विकल्पितत्वात् अभावपक्षे रूपम् ॥ १०१ ॥ ज० म०

मा शीचिष्ट्यादि । यूयं मा शोकं कुरुत । शुच शोकं । रघुश्रेष्ठौ रामलक्ष्मणौ नामृषातां न मृतौ इति ब्रुवन् अपारीदिति पूर्वश्लोकेन सम्बन्धः । अथ नीलादीन् कपियूथपान् निहतान् बुद्धवान् । पदस्तनीष् घे इत्यस्याप्रवृत्तिपक्षे सिः, भ्रसस्तादिति सिलीपः ॥ १०१ ॥ भ०

तत्रेत्यादि । तत्र तेषु 'जाम्बवान् ईषत् मनाक् प्राणीत् उच्छसिति स्म । अन प्राणने । अनितरि रिति शत्वम् । लोचने च उदमीलीत् उन्मीलितवान् । मील क्षील निमेषणे । पौलस्त्यञ्च विभीषणम् अगदीत् गदितवान् । अतो हलादेरवृद्धौ रूपम् । कच्चित् किं हनूमान् अजीवीत् जीवितवान् न मृत इति ॥ १०२ ॥ ज० म०

तत्रेत्यादि । तेषु मध्ये जाम्बवान् ईषत् प्राणीत् उच्छसिति स्म । अन घृ लु प्राणने । प्राग्वन्मो ण इत्यादिना पाक्षिकं शत्वम् । लोचने अमीलितत्वात् मीलयामास । मी लृ निमेषे । अन्तादङ्, भाजभासिति पाक्षिक उड्यो ऋस्वः । उदमीलीच्चति पाठं—सिः ईमिमौ । उदमीलीच्चति पाठोऽशुद्ध एव, उविषयाभावात् न च शप् व्यधिकारात् न च पञ्च रः शिञ्चेति व्या रत्वेऽपि क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्कर्षोऽभिनिविशत इति शप् बक्तं शक्यः । कुवचित् केनचिदनुकृतात् पुषादिपाठः स्वीकर्तव्य इत्यन्ये । पौलस्त्यं विभीषणञ्च गदितवान् । गद भाषे । हसादेः सेम इति पक्षे त्रिः । किम् अगदीदित्याह,—मारुतात्मजो हनूमान् जीवितवान् । कच्चित् कामप्रवेदने । जीव ऋ प्राणे । आशंसायां टी, अभिधानात् मा टीवेत्यव योगविभागात् वा ॥ १०२ ॥ भ०

तस्येत्यादि । तस्य हनूमतः चेमे जीवितत्वे 'सति हे महाराज ! अखिलाः सर्व एव वयं नामृषमृषि न मृताः, इति आशंसायां भूतवच्चेति लुङ् । एवमुक्तः पौलस्त्यो जीवन्तं पवनात्मजं तम् अशिश्रवत् श्रावितवान् । शृणोतेत्यन्ताच्चङि सन्वज्ञावे अभ्यासे वर्षस्य स्रवति शृणोतीत्यादिना इत्वपक्षे रूपम् ॥ १०३ ॥ ज० म०

आयिष्ट मारुतिस्तत्र तौ चाप्यह्वयतां ततः ।

प्राहैष्टां हिमवत्पृष्ठे सर्वौषधिगिरिं ततः ॥ १०४ ॥

तौ हनूमन्तमानेतुमोषधीं मृतजीवनीम् ।

सन्धानकरणीं चान्यां विशल्यकरणीं तथा ॥ १०५ ॥

प्रोदपाति नभस्तेन स च प्रापि महागिरिः ।

तस्येत्यादि । हे महाराज ! विभीषण ! हनूमतः चेमे कुशले सति सर्व एव वयं न मृताः । मृडष्टीब्धे मम् इगुडुर्मटीति किच्चादगुणाभावः । अत्रापि आशंसायां टीत्यन्ते । एवमुक्तः पौलस्त्यो विभीषणी जीवन्तं पवनात्मजं तं जाम्बवन्तं श्रावयामास । श्रीर्जान्तादङ् । शुक्लदु इत्यादिना खेरुतः पाक्षिकमित्त्वं, धोऽजौ जेरिति प्रयोज्यस्य कर्मत्वम् ॥ १०३ ॥ भ०

आयिष्टेत्यादि । तत्र पौलस्त्याह्वतो मारुतिः आयिष्ट आगतवान् । अयः गतावाङ्-पूर्वः । ततोऽनन्तरं तौ जाम्बवद्विभीषणी अह्वयतां ह्वयवन्तौ । ह्वय तुष्टौ पुषादिः । ततः तौ ह्वयौ हनूमन्तमिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । प्राहैष्टां प्रह्वितवन्तौ । सिचि ह्विः । हि गतौ । हिमवत्पृष्ठे हिमवतः पृष्ठे सर्वौषधिगिरिं सर्वा औषधयो यस्मिन् इति ॥ १०४ ॥ ज० म०

आयिष्टेत्यादि । तत्र देशे पौलस्त्येन आह्वतो मारुतिः आह्वित आगतः । अह्वि ङ् गतौ । आयिष्टेति पाठे—अय ङ् गतौ । ततोऽनन्तरं तौ च जाम्बवद्विभीषणी ह्वयं प्रापतुः । ह्वय जि तुष्टौ पुषादिः । ततः तौ हिमालयस्य पृष्ठभागे सर्वा औषधयो यत्र तं गिरिं प्राहैष्टां प्रस्थापितवन्तौ । हनूमन्तमित्युत्तरश्लोकेनान्वयः । हि न वर्द्धने गतौ ॥ १०४ ॥ भ०

तावित्यादि । या मृतं जीवयति या च क्षतस्य सन्धानं करोति, तथा विशल्यञ्च या करोति ; कृत्यल्लुटौ बहुलं, ताम् औषधीम् आनेतुं प्राहैष्टामिति योज्यम् । औषधेय विभक्तावप्रथमायामिति दीर्घत्वम् ॥ १०५ ॥ ज० म०

तावित्यादि । या मृतं जीवयति, या च क्षतस्य सन्धानं करोति, या च विशल्यं करोति, ता औषधीः आनेतुं हनूमन्तं तौ प्राहैष्टामिति पूर्वेष्वान्वयः । कभावेऽमी इति कर्त्तरि अनट्, नन्दादिर्वा ॥ १०५ ॥ भ०

प्रोदपातीत्यादि । तेन हनूमता नभः प्रोदपाति उत्पतितं स च महागिरिः

यस्मिन्नज्ज्वालिषू रात्रौ महौषध्यः सहस्रशः ॥ १०६ ॥

निरचायि यदा भेदो नौषधीनां हनूमता ।

सर्व एव समाहारि तदा शैलः सहौषधिः ॥ १०७ ॥

प्राणिषुर्निहता केचित् केचित्तु प्रोदमौलिषुः ।

तमोऽन्येऽहसिषुर्योधा व्यजृम्भिषत चापरे ॥ १०८ ॥

तेन प्रापि प्राप्तः कर्मणि लुङ् । यस्मिन् गिरौ महौषध्यः सहस्रशोऽनेकधा रात्रौ
अज्ज्वालिषुः दीप्यन्ते च, अतो लुप्तस्येति वृद्धिः ॥ १०६ ॥ ज० म०

प्रोदपातीत्यादि ! तेन हनूमता नभ आकाशम् उत्पतितं, स च महागिरिः
प्राप्तः, उभयत्र कर्मणि इण् । यस्मिन् महागिरौ सहस्रशो महौषधयो रात्रौ ज्वलन्ति
च, व्रजवदेति त्रिः ॥ १०६ ॥ भ०

निरचायीत्यादि । यदा हनूमता औषधीनां भेदो न निरचायि विशेषतो न
निश्चितः, तदा कृत्स्न एव शैलः सहौषधिः औषधिसहितः समाहारि समानीतः ।
१०७ ॥ ज० म०

निरचायीत्यादि । यदा हनूमता औषधीनां प्रागुक्तानां भेदो न निश्चितः
तदा औषधिसहितः समस्त एव शैलः समाहारि समानीतः, उभयत्र कर्मणीण् । सहः
सो वेति पक्षे सादेशाभावः ॥ १०७ ॥ भ०

प्राणिषुरित्यादि । तदा औषधिसन्निधानात् ते निहताः केचिद् योधाः
प्राणिषुः उच्छ्वसितवन्तः ; केचित्तु प्रोदमौलिषुः उन्मीलितलीचना बभूवुः । अन्ये
तमो मोहम् अहसिषुः त्यक्तवन्तः । यमरमेति सगिटौ । तथाऽन्येऽहसिषुरिति पाठा-
न्तरम् ; तत्र तथाभूतम् आत्मानं दृष्ट्वा सविलासं हसितवन्तः । अपरे व्यजृम्भिषत
जृम्भिकां कृतवन्तः । जृम्भ जृम्भि गावविनाम इत्यात्मनेपदी ॥ १०८ ॥ ज० म०

प्राणिषुरित्यादि । प्रभावान् निहताः केचिद् योधाः प्राणिषुः उच्छ्वसिताः,
केचित् च उन्मीलितनेत्रा अभूवन्, अन्ये तमो मोहम् अहसिषुः त्यक्तवन्तः । ओ हा लि
त्यागे, यमरमेति इमं सनौ, ततोऽन्येऽहसिषुरिति पाठे—अनन्तरम् आत्मानं दृष्ट्वा
हसितवन्त इत्यर्थः । हस हासे । अपरे जृम्भां कृतवन्तः । जृम्भिङ् च चकारात्
जृम्भे ॥ १०८ ॥ भ०

अजिघ्रपंस्तथैवान्यानोषधीरालिपंस्तथा ।

एवं तेऽचेतिषुः सर्वे वीर्यञ्चाधिषताधिकम् ॥ १०६ ॥

अजिह्वदत् स काकुत्स्थौ शेषांश्चाजीविवत् कपीन् ।

हनूमानथ ते लङ्कामग्निनादीदिपन् द्रुतम् ॥ ११० ॥

समनात्कीर्त्ततः सैन्यमभार्जीझल्लतोमरम् ।

अभार्चीञ्चासिपत्नादीनवभासत् परश्वधान् ॥ १११ ॥

अजिघ्रपन्नित्यादि । तथा अन्यान् लब्धसंज्ञान् ओषधीः अजिघ्रपन् प्रापित-
वन्तः, नासिकयाभ्यवहृतवन्तः इत्यर्थः । गतिबुद्धीत्यादिना प्रत्यवसाने कर्मसंज्ञा,
जिघ्रतेवेति णौ चक्षुःपधाया इत्यकारः । तथालिपन् लिप्तवन्तः अन्यान्
ओषधीभिरिति अर्थात् लिपसिचीत्यङ् । एवम् अनेन प्रकारेण सर्वेऽचेतिषुः
संज्ञा लब्धवन्तः । चित्ती संज्ञाने । अधिकञ्च वीर्यम् ओषधिवलात् अधिषत दधति
स्म । स्याध्वोरिच्च ॥ १०६ ॥ ज० म०

अजिघ्रपन्नित्यादि । अन्ये लब्धसंज्ञाः सन्तः अन्यान् ओषधीः प्रापितवन्तः । प्रा-
गन्वग्रहणे, तच्च नासिकया भोजनं ज्ञानविशेषो वेति घोऽजौ जेरित्यादिना प्रयोज्यस्य
कर्मत्वं, धोरिति पाचिकमुङ् इत्वम् । अन्ये आलिपन् लिप्तवन्तः, शरीरम् ओषधीभि-
रित्यर्थात् । वक्तव्येति ङः । एवम् अनेन प्रकारेण ते सर्वेऽचेतिषुः संज्ञा प्रापुः । चित्ती
संज्ञाने । अधिकञ्च वीर्यं शक्तिं दधति स्म । स्यादीर्द्धिष्टीमे न णुः ॥ १०६ ॥ भ०

अजिह्वददित्यादि । एवञ्च सति हनूमान् काकुत्स्थौ अजिह्वदत् ह्लादित-
वान् । ह्लादी मुखे गयन्तः । शेषांश्च कपीन् अजीविवत् जीवयति स्म । अथ तं
जीविताः सन्तः लङ्कां द्रुतम् अदीदिपन् दीपितवन्तः । भाजित्यादिना क्रसपक्षे
रूपम् ॥ ११० ॥ ज० म०

अजिह्वददित्यादि । स हनूमान् रामलक्ष्मणौ ह्लादयामास । ह्लादी ङ् मोदने ।
अग्न्यादङ् । शेषांश्च कपीन् जीवयति स्म । भाजभाशेत्यादिना पक्षे उङी क्रसः । अथ
जीविताः सन्तः ते द्रुतं लङ्कां वह्निना दीपयन्ति स्म, पूर्ववदुङी क्रसः ॥ ११० ॥ भ०

समनात्कीर्त्तदित्यादि । ततः सैन्यं समनात्कीर्त्त सन्नद्धं, नहो ध इति धत्वं, हलन्त-
लक्षणा ङङि । भल्लतोमरम् अभार्जीत् शोधितवत् । मृजेरुदित्वात् पक्षे रूपम् ।
असिपत्नादीन् अभार्चीत् इङ्भावे रूपम् । उभयतापि मृजेर्ङङि । परश्वधान्

कुम्भकर्णसुतौ तत्र समनदां महाबली ।

निकुम्भश्चैव कुम्भश्च प्रापतां तौ प्रवङ्गमान् ॥ ११२ ॥

अगोपिष्टां पुरीं लङ्कामगोप्तां रक्षसां बलम् ।

अत्याक्तामायुधानीकमनैष्टाश्च क्षयं द्विषः ॥ ११३ ॥

अकोकूयिष्ट तत् सैन्यं प्रपलायिष्ट चाकुलम् ।

अवभासत् दीपितवान् । भाजभासेति ऋस्वपचे रूपम् । अभासीचेति पाठान्तरं, तत्र अन्तर्भावितौ ख्यर्थः ॥ १११ ॥ ज० म०

समनाक्षीदित्यादि । ततोऽनन्तरं रावणस्य सैन्यं समनाक्षीत् सन्नद्धं, शस्त्र औ वन्धे, अनिमित्वात् त्रिः, नही धङ् भी । भङ्गं तीमरश्च अस्त्रम् अमार्जित् शोधितवत् । सृज लूष शृङ्गी । ऊदित्वादेम्, सृजोऽकडित्तीति त्रिः । असिपवादीन् खड्गादींश्च अमार्जित् । इमोऽभावपचे रूपं, शस्त्राजिति षङ्, षटीः कः । परश्चघान् अवभासत् । भास्य ङ् दीप्तौ । अन्तादङ् । भाजभासेति ऋस्वाभावपचे रूपम् । अभासीचेति पाठे— भूतेरन्तर्भूतजगर्थत्वम् ॥ १११ ॥ भ०

कुम्भकर्णेत्यादि । कुम्भश्चैव निकुम्भश्च कुम्भकर्णसुतौ महाबली तत्र सैन्ये समनदां सन्नद्धौ, तौ च प्रवङ्गमान् प्रापतां प्राप्तवन्तौ । लृदित्वादङ् ॥ ११२ ॥ ज० म०

कुम्भकर्णेत्यादि । निकुम्भकुम्भौ कुम्भकर्णसुतौ महाबली सन्नद्धौ । नहः पूर्ववत् षङ् । तौ वानरान् प्राप्ता । आप् लृ णौकि व्यापने । लृदित्वात् ङः ॥ ११२ ॥ भ०

अगोपिष्टामित्यादि । लङ्काश्च पुरीम् अगोपिष्टां रक्षितवन्तौ । गुपेरुदित्वादिट् पचे रूपम् । अगोप्तामितीडभावपचे रूपम् । हलन्तलक्षणा वृद्धिः । भली भलीति सिचौ लोपः । आयुधानीकम् आयुधसमूहम् अत्याक्तां त्यक्तवन्तौ विस्मृतवन्तौ । त्यज हानौ । पूर्ववद् वृद्धिः, सिचौ लोपः । द्विषः शत्रून् क्षयम् अनैष्टां नीतवन्तौ । सिचि वृद्धिः ॥ ११३ ॥ ज० म०

अगोपिष्टामित्यादि । तौ लङ्कां पुरीम् अगोपिष्टां रक्षितवन्तौ । रक्षसां सैन्यश्च अगोप्तां, गुप् रक्षे । वाऽरे इति आयाभावपचे ऊदित्वादेम् । अनिमपचे व्रजवदेति त्रिः । भस्त्रादिति सेर्लोपः । आयुधानीकम् अस्त्रसमूहं त्यक्तवन्तौ, कपीनामुपरीत्यर्थात् । त्यजौ हानौ । द्विषः शत्रून् क्षयं नीतवन्तौ । नीजघ्नां सौ त्रिः ॥ ११३ ॥ भ०

अकोकूयिष्टेत्यादि । तत् सैन्यं प्रवङ्गमानां भयात् अकोकूयिष्ट भृशं शब्दं

अच्युतश्च क्षतं रक्तं हतश्चाध्यशयिष्ठ गाम् ॥ ११४ ॥

अङ्गदेनाहसातां तौ युध्यकम्पनकम्पनौ ।

अत्यार्द्दीह्यालिनः पुत्रं प्रजङ्घोऽपि समत्सरः ॥ ११५ ॥

तस्याप्यवेभिदिष्टासौ मूर्धानं मुष्टिनाङ्गदः ।

अहार्षीच्च शिरः क्षिप्रं यूपाक्षस्य निराकुलः ॥ ११६ ॥

क्षतवत्, कुङ् शब्द इत्यस्मात् यङ्यभ्यासस्य न कवतेर्यङीति कुङ्युत्प्रतिषेधः, ततो यङन्तात् लुङ् । प्रपलायिष्ठ पलायते अ, अजादेरङ्गस्य आङ्जादीनां परयोः अनङ्गत्वात् उपसर्गस्यायताविति लत्वम् । क्षतश्च खण्डितश्च तत् रक्तम् अच्युतत् क्षरति अ, इरितौ वेत्यङ् । हतश्च निहतं सत् गाम् अध्यशयिष्ठ भूमौ पतितम् । अधिशीङिति कर्मसंज्ञा ॥ ११४ ॥ ज० म०

अकीकूयिष्ट्यादि । तत् सैन्यं भयात् अकीकूयिष्ठ भृशं शब्दं चकार । कुङ् शब्दे । मूवसूत्रेत्यादिना यङ्, कीकूयति खेः । पाक्षिकं चुलम्, अत्र तदभावः । खेरुः घोऽज्यरे । आकुलं तत् सैन्यं प्रपलायितश्च, क्षतं खण्डितं तत् सैन्यं रक्तम् अच्युतत् क्षरति अ, इरित्वात् ङः । हतं सत् गाम् अध्यशयिष्ठ भूमौ पतितम् । कर्मक्रियेति अधिशीङ आधारेण कर्मत्वम् ॥ ११४ ॥ भ०

अङ्गदेनेत्यादि । अकम्पनः कम्पनश्च तौ ज्येष्ठत्वात् पूर्वनिपातः । युधि संग्रामे । अङ्गदेन अहसातां, कर्मणि लुङ् । आत्मनेपदेष्वन्यतरस्यामिति बधादेशाभावपक्षे रूपम् । प्रजङ्घो नाम राक्षसः समत्सरः सन्नीधः बालिनः पुत्रम् अत्यार्द्दीत् प्रहतवान् । अर्दं हिंसायाम् ॥ ११५ ॥ ज० म०

अङ्गदेनेत्यादि । तौ अकम्पनकम्पनौ युधि संग्रामे अङ्गदेन हतौ, हन्तेः कर्मणि द्विवचनं, हनबधट्टीति मे पक्षे बधादेशाभावः, वनतनायनिमामिति नस्य लोपः । अनन्तरं प्रजङ्घो राक्षसो मात्सर्यान्वितः सन् बालिनः पुत्रम् अत्यार्द्दीत् जघान । अर्दं ज बधे । आभिमुख्येन जगाम इति वा । अर्दं यातनागतियाचने । “अथ मत्सरः, असंख्यपरसम्पत्तौ मात्सर्ये कृपणे क्रुधि” इति विश्वः ॥ ११५ ॥ भ०

तस्येत्यादि । प्रजङ्घस्यापि मूर्धानम् असौ अङ्गदी मुष्टिना अवेभिदिष्ट अत्यर्थं भिन्नवान् । भिदेर्यङन्तस्य अतो लोपः यस्य हल इति यलोपे रूपम् । निराकुलश्च नाम वानरः यूपाक्षस्य राक्षसस्य शिरः क्षिप्रम् अहार्षीत् क्षिन्नवान् ॥ ११६ ॥ ज० म०

शरीरं लोहिताक्षस्य न्यभाङ्गीद् द्विविदस्तदा ।

क्रुद्धः कुम्भस्ततोऽभैक्षीत् मैन्दं सद्दिविदं शरैः ॥ ११७ ॥

आघूर्णिष्टां क्षतौ क्ष्माञ्च तावाशिन्ध्रियतामुभौ ।

मातुलौ विह्वलौ दृष्ट्वा कुम्भं बालिसुतो नगैः ॥ ११८ ॥

प्रौर्णावीच्छरवर्षेण तानपौहीन्निशाचरः ।

वानरानैजिह्द्रामस्तूर्णं रक्षितुमङ्गदम् ॥ ११९ ॥

तस्येत्यादि । असौ अङ्गदः तस्यापि प्रजङ्गस्यापि मूर्ध्नां मुष्टिना अव्यर्थं भिनत्ति अ । भिदर्यङ्लुकि सिः । निराकुली नाम वानरो धूमाक्षस्य शिरः क्षिप्रं शीघ्रं हतवान् । निराकुल इति अङ्गदस्य विशेषणं केचित् आहुः ॥ ११६ ॥ भ०

शरीरमित्यादि । द्विविदी नाम वानरो लोहिताक्षस्य शरीरं न्यभाङ्गीत् घूर्णितवान् । भञ्ज आमर्दने । ततोऽनन्तरं कुम्भकर्णसुतः मैन्दं वानरं सद्दिविदं द्विविदेन सह शरैः अभैक्षीत् भिन्नवान् ॥ ११७ ॥ ज० म०

शरीरमित्यादि । द्विविदी नाम वानरो लोहिताक्षस्य शरीरं अभङ्गीत् । भञ्जो घौ मोटने । ततोऽनन्तरं कुम्भी राक्षसः कुपितः सन् द्विविदेन सह मैन्दं कपिं शरैर्बिभेद । घौ भिदिर्भिदि ॥ ११७ ॥ भ०

आघूर्णिष्टामित्यादि । तौ उभौ क्षतौ आघूर्णिष्टां चक्रवद् भानौ, क्ष्माञ्च भूतलम् आशिन्ध्रियतां श्रितवन्तौ, मूमी पतितौ इत्यर्थः । शिन्ध्रीत्यादिना चङ्, तौ च ताराभाटत्वात् मातुलौ विह्वलौ दृष्ट्वा बालिसुतो नगैः वृक्षैः कुम्भं प्रौर्णावीदिति वक्तव्यमाशेन सम्बन्धः ॥ ११८ ॥ ज० म०

आघूर्णिष्टामित्यादि । तौ उभौ वानरौ क्षतौ खण्डितौ सन्तौ घूर्णितौ । घूर्ण अ श्रमणे । क्षां भूमिम् आश्रितवन्तौ च । श्रिञ्च सेवने । जिञ्चीत्यङ् । तौ आत्ममातुलौ व्याकुलौ दृष्ट्वा बालिसुतोऽङ्गदः नगैः कुम्भं, प्रौर्णावीदित्यग्निसन्निवेनान्वयः । ऊर्ण लङ् आच्छादने । शूवन्निश्चामिति त्रिः । न गच्छतीति नगः, इनजनादिति ङः, नजोऽनौ वाऽज्भसीरिति पक्षे आदेशाभावः । “शैलवृक्षौ नगावगौ” इत्यमरः । मातुर्भाता मातुली निपातनात् ॥ ११८ ॥ भ०

प्रौर्णावीदित्यादि । प्रौर्णावीत् क्षादितवात् इत्यर्थः । विभाषीर्णोरित्येकस्यपक्षे रूपम् । स च निशाचरः तान् नगान् शरवर्षेण अपौहीत् निरस्तवान् । उपसर्गा-

द्रुतमवास्त सुधीवो भ्रातृव्यं शत्रुसङ्घटात् ।

मुष्टिना कौशिकर्णञ्च क्रुद्धः प्राणैरतित्यजत् ॥ १२० ॥

निकुम्भो वानरेन्द्रस्य प्राहृषीत् परिधं ततः ।

हनूमांश्चापतन्तं तमभाङ्गीक्रोगिभौषणम् ॥ १२१ ॥

प्रीणुवीत्तेजसारातिमरासीञ्च भयङ्करम् ।

ग्रीवाञ्चास्य तथाक्राद्दीदजिजीव्यथा न तम् ॥ १२२ ॥

दस्यत्युत्तीर्षा वाच्यमित्यात्मनेपदविकल्पः । रामश्च तत् धनुष्वीश्वरं दृष्ट्वा अङ्गदं रक्षितुं तूष्णं वानरान् ऐजिहत् व्यापादितवान् । ईहतिर्ष्यन्तः ॥ ११९ ॥ ज० म०

प्रीणावीदित्यादि । मिश्राक्षरः कुम्भः तान् वाणतृष्या अपीहीत् निरस्तवान् । ऊह ऊर्तके । अपपूर्वः निवारणेऽपि, गीर्वास्वीहीटे चेति मस्य पाक्षिकत्वात् पम् । रामश्च अङ्गदं रक्षितुं तूष्णं वानरान् प्रेरयामास । ईह ऊ चेष्टे । अग्रन्तादङ् ॥ ११९ ॥ भ०

द्रुतमित्यादि । सुधीवः तस्मात् शत्रुसङ्घटात् भ्रातृव्यं भ्रातुरपत्यं भ्रातृव्यञ्च द्रुतम् अवास्त रक्षितवान्, अगती भूत्वा, वै ऊ पालने । कौशिकर्णं कुम्भं क्रुद्धः सन् मुष्टिना प्राणैः अतित्यजत् त्याजितवान् । त्यजिर्ष्यन्तः ॥ १२० ॥ ज० म०

द्रुतमित्यादि । सुधीवः तस्मात् शत्रुसङ्घटात् भ्रातृव्यम् अङ्गदं द्रुतमवास्त रक्षितवान् । वै ऊ पालने । भ्रातुरपत्यं भ्रातृव्यं निपातनात् । क्रुद्धः सन् कुम्भकर्णापत्यं कुम्भं मुष्टिना प्राणान् त्याजयामास । त्यजौ हानौ, अग्रन्तादङ् । अत्र त्यजिष्याम-पूर्विकायां गतौ वर्त्तते, तेन घोऽशौ जेरित्यादिना प्रयोज्यानां प्राणानां कर्मत्वम् । आपिशलीयमते शब्दार्थादिभ्योऽन्यस्य योगे प्रयोज्यस्य पक्षे कर्मत्वमिष्यते । प्राणैरिति क्वचित्पाठः ॥ १२० ॥ भ०

निकुम्भ इत्यादि । ततो भ्रातृवधात् निकुम्भो वानरेन्द्रस्य सुधीवस्य परिधं प्राहृषीत् प्रहृष्टवान् । हि गतौ । परिधम् आपतन्तं निकुम्भात् भोगिभौषणम् अहितवत् भौषणं हनूमान् अभाङ्गीत् भगवान् ॥ १२१ ॥ ज० म०

निकुम्भ इत्यादि । ततो भ्रातृवधात् निकुम्भः सुधीवस्य कृते परिधं प्रहृष्टवान् । हि वर्द्धने गतौ, तम् आपतन्तं भोगिभौषणं सर्पवद्भयङ्करं परिधं हनूमान् बभञ्ज । भञ्जिरनिमत्वात् त्रिः ॥ १२१ ॥ भ०

प्रीणुवीदित्यादि । परिधञ्च हनूमान् तेजसा प्रीणुवीत् अभिभूतवान्, कित्वा-

समगत कपिसैन्यं सम्प्रदेनातिमात्रम्
 विटपहरिणनाथः सिद्धिमौहिष्ट नित्याम् ।
 नृपतिमतिररंस्तु प्राप्तकामिव हर्षात्
 रजनिचरपतीनां सन्ततोऽतायि शोकः ॥ १२३ ॥

इति भट्टिकाव्ये तिङ्काण्डे लुङ्विलसितो नाम

पञ्चदशः सर्गः ।

ददृक्षिपचे रूपम् । भयङ्करं चारासीत् शब्दितवान् । अस्य च निकुम्भस्य ग्रीवां
 तथाक्राक्षीत् आक्रष्टवान् । अभागमप्रचे रूपम् । यथा तं नाजिजीवत् न जीवयति
 स्म, ग्रीवाम् आक्रुष्य व्यापादिववान् इत्यर्थः । भाजभाषित्यङ्गस्वपच्चः ॥ १२२ ॥ ज० म०

ग्रीर्षुर्बोदित्यादि । हनूमान् तेजसा अरिं निकुम्भं ग्रीर्षुर्वीत् अभिभूतवान् ।
 शूत्रिष्यामिति च । कचिद् गुणवान् पाठः । भयङ्करं यथा स्यात् तथा शब्दं कृत-
 वान् । रस शब्दे । अस्य निकुम्भस्य ग्रीवां तथा आक्रष्टवान्, यथा तं न जीवयामास,
 ग्रीवाम् आक्रुष्य जघान इत्यर्थः । कृषौ आक्रुषि, कृषश्चस्पर्शति पाचिकः सिः, वद्रो-
 ऽकिदिति च्छद्रः, अनिमृत्वादत्रिः, जीव च प्राणे, अन्तादङ्, भाजभासभासति पक्षे
 ङ्गस्वः ॥ १२२ ॥ भ०

समगतेत्यादि । प्रधानयोषा निहता इति सम्प्रदेन हर्षेण अतिमात्रम् अत्यर्थं
 समगतं सङ्गतं कपिसैन्यं, समी गमच्छीति तङ् । वा गम इति सिचः कित्त्वेऽनुना-
 सिकलीपः, ङ्गसादङ्गादिति सिचो लीपः । विटपहरिणनाथः शाखासृगाणां नाथः
 नित्यां सिद्धिम् अवश्यं भाविनीम् औहिष्टं तर्कितवान् । नृपतिमतिः रामस्य बुद्धिः
 प्राप्तकामिव सम्पन्नेच्छेव रावणवध-सीतालाभयोः सिद्धरूपत्वात् । हर्षात् अरंस्तु रमते
 स्म । रजनिचरपतीनां मिथनादादीनां शोकः सन्ततोऽविच्छिन्नः अतायि बद्धं स्म ।
 द्वीपजनेत्यादिना कर्त्तरि चिण् ॥ १२३ ॥ ज० म०

इति भट्टिकाव्यटीकायां जयमङ्गलायां तिङ्काण्डे लुङ्विलसितो

द्वितीयः परिच्छेदः ।

काव्यस्य कुम्भकर्णवधो नाम पञ्चदशः सर्गः ।

समगतेत्यादि । कपिसैन्यं सम्प्रदेन हर्षेण अतिमात्रम् अत्यर्थं सङ्गतं वैरिनाशात् ।
 समी गमच्छीति मम्, इगुङ्मुंढीति पचे सिः कित्त्वे, वनतनाद्यनिमामिति मलीपे

षोडशः सर्गः ।

ततः प्ररुदितो राजा रक्षसां हतबान्धवः ।

किं करिष्यामि राज्येन सीतया किं करिष्यते ॥ १ ॥

अतिकाये हते वीरे प्रोत्सहिषेय न जीवितुम् ।

क्लपयिष्यति कः शत्रून् केन जायिष्यते यमः ॥ २ ॥

भस्त्रादिति 'बिलीपः । विटपहरिणानां वानराणां नाथः सुग्रीवः नित्याम् अपश्य-
आविनीं कार्यसिद्धिं ज्ञातवान् । ऊह ऊ तर्के । शृपतेः रामस्य मतिः प्राप्तकामेव शत्रु-
बधं सीताञ्च प्राप्तवतीति हर्षात् रमते अ । रमु ऊ जौ क्रीड़े । रजनिचरपतीनां रावणेन्द्र-
जिदादीनां सन्ततोऽविच्छिन्नः शोको बर्द्धते अ । तायु ऊ पालनसन्तुष्टीः, पदसन्तुष्टि-
ये इत्यादिना पाच्चिक इण् । अप्यायीति पाठे तु—अप्यायी ऊ वृद्धौ ॥ १२३ ॥ भ०

इति हरिहरखानवंशसम्भवगौराङ्गमल्लीकात्मजश्रीभरतसेनकृतायां

मुग्धबोधिन्यां भट्टट्टीकायां कुम्भकर्णादिवधो नाम

पञ्चदशः सर्गः ।

इतः प्रभृति लुटमधिकृत्य विलसितमाह । तत्र लट् शेषे चेति लट्, ततो
ऽन्यत्रापि दर्शयिष्यति ।

तत इत्यादि । ततोऽनन्तरं रक्षसां राजा रावणः हतबान्धवः व्यापादित-
भातत्वात् शोकाभिभूतः सन् प्ररुदितः क्रन्दितुमारब्धः, किं करिष्यामीत्यादिनां,
आदिकर्मणि क्तः । राज्येन किञ्चित् । ऋद्धनीः स्ये इतीट् । सीतया च किं करिष्यते ॥
१ ॥ ज० म०

अथ तौ प्रदर्श्यते, तस्याः पाणिनिमते लट्संज्ञा ।

तत इत्यादि । तदनन्तरं हतबान्धवो रक्षसां राजा रावणः प्ररुदितः क्रन्दितु-
मारब्धवान् । आदिट् क्तः । रीदनमेवाह,—अहं राज्येन किं करिष्यामि ? अहं सीतया
च किं करिष्ये ? बान्धवनाशात् सर्वं निष्फलमेव । कृञ् उभयपदित्वं जित्वात् । स्यस्येन
इति इम् । सीतायां किं करिष्यते इति पाठे—मयेति शेषः, सीतया कव्यां वा ॥१॥भ०

अतीत्यादि । पुगन्तगुणः केन यमः जायिष्यते । जि जये, कर्मणि लट् । स्यसिच्
इत्यादिना चिच्छादिट् च ॥ २ ॥ ज० म०

अतिकायादिना पाशं को वा क्लेश्यति वारुणम् ।
 रावणं मंस्यते को वा स्वयम्भूः कस्य तोक्ष्यति ॥ ३ ॥
 श्लाघिषेः केन को बन्धून् नेष्यत्युन्नतिमुन्नतः ।
 कः प्रेष्यति पितॄन् काले कृत्वा कथिष्यते न कः ॥ ४ ॥
 उदंश्यति हरिर्वज्रं विचरिष्यति निर्भयः ।
 भोक्ष्यते यज्ञभागांश्च शूरमानश्च वक्ष्यति ॥ ५ ॥

अतिकाय इत्यादि । अतिकाये हते सति जीवितुम् अहम् उत्साहं न करिष्यामि । तेन विना कः शत्रून् लप्स्यिष्यति ? क्री लि लज्जे । क्रीव्रीति पण् । केन यमो जेतव्यः ? जि जये च, हनयद्दृशचः इति पाक्षिकी मिण् ॥ २ ॥ भ०

अतीत्यादि । पृथक् विनेति पञ्चमी, अतिकायात् विना वारुणं पाशं को वा क्लेश्यति ? हिषा करिष्यति ? को वा रावणं मंस्यते पूजयिष्यति ? स्वयम्भूः ब्रह्मा कस्य तोक्ष्यति प्रीतिं जनयिष्यति ? तुष प्रीतौ । षटोः कः सि ॥ ३ ॥ ज० म०

अतिकायादित्यादि । अतिकायेन विना को वा वरुणपाशं क्लेश्यति ? किदिर्धौ अ क्हेदि । अन्यारभ्यार्थेत्यादिना विनायीमे पञ्चमी । को वा रावणं पूजयिष्यति ? मन्थौ ड् च, चकाराद् बधे, अनेकार्थत्वात् पूजायामपि । स्वयम्भूः कस्य प्रीतिं तोक्ष्यति ? जनयिष्यति ? तुष यौ जि च, चकारात् तुष्टौ, षटोः कः ॥ ३ ॥ भ०

श्लाघिष्ये इत्यादि । केन सह श्लाघिष्ये श्लाघां करिष्यामि ? मम ईदृशः पुत्र इति । कः खगुणैः उन्नतः सन् बन्धून् उन्नतिं परां कीटिं नेष्यति ? काले पिष्टक्रियोचिते कः पितॄन् प्रेष्यति तर्पयिष्यति ? प्री अ तर्पणे । कृत्वा किञ्चित् कार्यं को न कथिष्यते कथनां न करिष्यति ? अहमेवंविध इति । अतिकायादिनेति सर्वत्र योज्यम् ॥ ४ ॥ ज० म०

श्लाघिष्य इत्यादि । केन पुत्रेण अहं श्लाघ्यो भविष्यामि ? कर्मणि रूपम् । केन आत्मानं श्लाघ्यं कथयिष्यामि ? इत्यर्थे कर्त्तरि रूपम् इत्यन्ये । क उन्नतः सन् बन्धून् उन्नतिं प्रापयिष्यति ? कः काले पितॄन् तर्पयिष्यति ? प्री अ तर्पणे । महदपि कार्यं कृत्वा आत्मनः श्लाघां न करिष्यति ? अतिकायादिनेति सर्वत्र योज्यम् । कथं ड श्लाघे ॥ ४ ॥ भ०

उदंश्यतीत्यादि । तथा हरिः इन्द्रः हन्तुं वज्रम् उदंश्यति उद्धारयिष्यति । उत्पूवाद्यमी रूपम् । निर्भयश्च इतस्ततो विचरिष्यति, यज्ञभागांश्च आत्मनो भोक्ष्यते

रविस्तप्स्यति निःशङ्कं वास्यत्यनियतं मरुत् ।

निर्वर्त्यत्यृतुसङ्घातः स्वेच्छयेन्दुरुदेष्यति ॥ ६ ॥

तीव्रं स्यन्दिष्यते मेघैरुग्रं वर्त्तिष्यते यमः ।

अतिकायस्य मरणे किं भविष्यति नान्यथा ॥ ७ ॥

भक्षयिष्यति । भुजोऽनवन इति तङ् । शूरमानश्च शूरोऽस्मीति वक्ष्यति धारयिष्यति ।
वर्हर्हो ढः । षढीः कः सि ॥ ५ ॥ ज० म०

उद्यस्यतीत्यादि । हरिः इन्द्री मां प्रति वक्ष्यम् उत्थापयिष्यति । अतिकायस्य
मरणे किं भविष्यति नान्यथेति वक्ष्यमाणेनान्वयः । यमौ उपरतौ । निर्भयं विचरि-
ष्यति इतस्ततो गमिष्यति, आत्मीयान् यज्ञभागांश्च भक्षयिष्यति । भुजोऽशने इति मम् ।
शूरमानं शूरोऽहमिति अहङ्कारं धारयिष्यति । वहै जौ प्रापणे । ङी ढः, षढीः कः ।
पूर्वं सर्वमिदम् अतिकायेन निराकृतमिति भावः ॥ ५ ॥ भ०

रविरित्यादि । रविः निःशङ्कं शङ्कां विना तप्स्यति द्योतिष्यते, मरुच्च अनियतं
स्वच्छन्दं वास्यति । वा गतिगन्धनयोः । ऋतुसङ्घातः षडृतवः निर्वर्त्स्यति सर्वदा न
भविष्यति, वङ्गः स्यसन्नोरिति परस्मैपदविकल्पः, न वङ्गश्चतुर्भ्यः इतीट्प्रतिषेधः ।
स्वेच्छया इन्दुः उदेस्यति सदा पूर्णमण्डलोऽनीकमिष्यति । इण् गतौ ॥ ६ ॥ ज० म०

रविरित्यादि । रविः सूर्यो निःशङ्कं यथा स्यात् तथा तप्स्यति द्योतिष्यते ।
वायुः सततं गमनं करिष्यति । वा ल गमनहिंसयोः । ऋतुसङ्घातः षण्णाम् ऋतूनां
मेलनं ममीयाने निवृत्तौ भविष्यति । वत डव्वी वर्त्तने । वङ्गो नेम्पे इति इमन्निषेधः, अत
एव पम् । चन्द्र उदयं करिष्यति स्वेच्छया, न तु मम इच्छया । इण् गतौ ॥ ६ ॥ भ०

तीव्रमित्यादि । मेघैः तीव्रम् अतिशयेन स्यन्दिष्यते ; पूर्वं रजःप्रशमनमात्रं
वष्टम्, भावे लृट् न वङ्ग इतीट्प्रतिषेधो न भवति, तत्र परस्मैपदग्रहणमनुवर्त्तते ।
यमः उग्रं वर्त्तिष्यते, रौद्रं चरिष्यति आत्मनेपदे नेट्प्रतिषेधः । अतिकायस्य मरणे
सति इन्द्रादयः किम् अन्यथा विपर्ययं न करिष्यन्ति ? किन्तु करिष्यन्तीति । किं भवि-
ष्यति नान्यथेति पाठान्तरं, तच्च सर्वमेतत् भविष्यतीत्यर्थः ॥ ७ ॥ ज० म०

तीव्रमित्यादि । मेघैः तीव्रम् अतिशयं स्यन्दिष्यते वर्षिष्यते, पूर्वं हि धूलि-
प्रशमनं यावदेव मयुरैः वष्टिरासीदिति भावः । स्यन्दू ङ् सुतौ । भावे रूपम् । यम उग्रं
वर्त्तिष्यते । अतिकायस्य मरणे सर्वमिदं विपरीतं किं न भविष्यति ? किं करिष्यन्तीति
पाठे—इन्द्रादय इति शेषः ॥ ७ ॥ भ०

उन्मीलिष्यति चक्षुर्मे वृथा यद्दिनयागतम् ।

आञ्जालाभोन्मुखं नम्रं न द्रक्ष्यति नरान्तकम् ॥ ८ ॥

धिष्ठां विशिरसा नाहं सन्दर्शिषेऽद्य यत् पुनः ।

घानिथन्ते द्विषः केन तस्मिन् पञ्चत्वमागते ॥ ९ ॥

शत्रुभिर्निहते मत्ते द्रक्ष्येऽहं संयुगे सुखम् ।

युद्धोन्मत्ताहिना शत्रून् समास्कंस्यति को रणे ॥ १० ॥

उन्मीलिष्यतीत्यादि । मे मम चक्षुः वृथा निष्फलम् उन्मीलिष्यति । यत् यस्मात्
विनयागतं विनीतम् आञ्जालाभोन्मुखं नम्रं नमनशीलं नरान्तकं पुत्रं न द्रक्ष्यति ॥
८ ॥ ज० म०

उन्मीलिष्यतीत्यादि । मम नेत्रं वृथा उन्मीलिष्यति । मूल निमिषे । यत् यस्मान्
विनयेन आगतम् आञ्जालाभाय उन्मुखं नम्रं नरान्तकं न द्रक्ष्यति । दृशिरौ प्रेक्षे ।
वद्रोऽकिदिति च्छद्रः, शब्दाजिति षड् । षटोः कः ॥ ८ ॥ भ०

धिङ्मामित्यादि । यत् विशिरसा अद्य पुनरपि नाहं सन्दर्शिष्ये न दृष्टौ भवि-
ष्यामि । कर्मणि लट्, चिखदिट् च । तस्मिन् विशिरसि पञ्चत्वमागते मृते द्विषः
शत्रवः केन घानिथन्ते ? अप्रापि चिखदिट् च ॥ ९ ॥ ज० म०

धिङ्मामित्यादि । मां धिक्, यस्मात् अद्य पुनः अहं विशिरसा दृष्टौ न भवि-
ष्यामि । हनयद्दृशश्च इति कर्मणि मिण् । तस्मिन् विशिरसि पञ्चत्वमागते मृते सति
द्विषः केन हन्तव्याः ? पूर्ववत् मिण् । पञ्चानां पृथक्त्वं पञ्चत्वम् ॥ ९ ॥ भ०

शत्रुभिरित्यादि । मत्ते मत्तनाम्नि शत्रुभिर्निहते तैरेव शत्रुभिः संयुगे सुखम्
अहं द्रक्ष्ये द्रष्टव्योऽस्मि, पूर्वं भयाद् दृष्टः । अचिखन्नावपक्षे रूपम् । तस्य च भातुः युद्धो-
न्मत्तात् विना रणे शत्रून् कः समास्कंस्यति अभियास्यति ? स्कन्दिर् गतिशीलणयोः ।
खरि चेति चर्त्तम् ॥ १० ॥ ज० म०

शत्रुभिरित्यादि । मत्तनाम्नि राक्षसे शत्रुभिर्निहते सति तैरेव शत्रुभिः संयुगे
सुखं यथा स्यात् तथा अहं द्रष्टव्यः । पूर्वं तस्मान्निध्यात् अहं दुर्दर्श इति भावः । युद्धो-
न्मत्तं राक्षसञ्च विना रणे कः शत्रून् समास्कंस्यति शीघ्रयिष्यति ? अभिभवयिष्यति
इत्यर्थः । स्कन्दिरी शीघ्रणययोः ॥ १० ॥ भ०

आह्वास्यते विशङ्को मां योत्स्यमानः शतक्रतुः ।

प्रकल्मषति च तस्यार्थो निकुम्भे दुर्हने हते ॥ ११ ॥

कल्पिष्यते हरेः प्रीतिर्लङ्का चोपहनिष्यति ।

आगंस्यते सुरैश्चेह रिपोर्यास्यामि वश्यताम् ॥ १२ ॥

मरिष्यामि विजेषे वा हतास्ते तनया मम ।

हनिष्यामि रिपून् तूष्णं न जीविष्यामि दुःखितः ॥ १३ ॥

आह्वास्यत इत्यादि । शतक्रतुः इन्द्रः योत्स्यमानः युद्धं करिष्यन् विशङ्को निर्भयः मां युद्धाय आह्वास्यते । स्यर्द्वायामाङ् इत्यात्मनेपदम् । निकुम्भं दुर्हने दुःखेन हन्यत इति ईषदित्यादिना खलु । तस्मिन् हते तस्य शतक्रतीरर्थः निष्कण्टकराज्यलक्षणः प्रकल्मषति सम्पत्स्यते ॥ ११ ॥ ज० म०

आह्वास्यत इत्यादि । शतक्रतुः इन्द्रो युद्धं करिष्यन् निःशङ्कं यथा स्यात् तथा मां युद्धार्थम् आह्वास्यते । स्यर्द्वायामाङ् इति मं, युधेस्तीपमवत् स्यत्स्यमानाविति स्यमानः । दुर्हने निकुम्भे हते सति तस्य शतक्रतीरर्थो निष्कण्टकराज्यलाभः प्रकल्मषति सम्पत्स्यते । क्लृप् ङ् वृत् च कल्पने । वृतादित्वात् पे, इमोऽभावः । क्लृपः क्लृपोऽक्लृपादौ । दुःखेन हन्यते इति ईषद्दुःसोरिति खलु । प्राग्वन्मो ण इत्यादौ दुर्वर्जनात् शत्वम् । केचित्तु शत्वमाहुस्तत्र साधु, परेषामपि दुर इति शत्वप्रतिषेधकसूत्रदर्शनात् ॥ ११ ॥ भ०

कल्पिष्यत इत्यादि । शत्रुभिः कुम्भञ्च निपातितं श्रुत्वा हरेः इन्द्रस्य प्रीतिः कल्पिष्यते भविष्यति । लुटि च क्लृप इति चकारात् स्यसनीरपि परस्मैपदविकल्पः, आत्मनेपदे च नेट्प्रतिषेधः । लङ्का च शत्रुभिः उपहनिष्यते विलीप्स्यते । कर्मणि लृट् । अचिण्वद्भावपक्षः । ऋद्धनीः स्य इतीट् । इह सुरैरागंस्यते भावे लृट् ॥ १२ ॥ ज० म०

कल्पिष्यते इत्यादि । शत्रुभिः निपातितं कुम्भं श्रुत्वा हरेः इन्द्रस्य प्रीतिः कल्पिष्यते भविष्यति । वृतादित्वात् मे नेम्निषेधः । शत्रुभिः लङ्का च उपहनिष्यते । मिथोऽभावपक्षे स्यस्यर्द्धन इति इम् । कर्मणि रूपम् । इह लङ्कायां देवैरपि आगन्तव्यम् । भावे रूपम् ॥ १२ ॥ भ०

मरिष्यामीत्यादि । यदि मम तनयाः हताः तदा मरिष्यामि शत्रून् वा विजेष्ये । म्रियतेर्लुङ्लिङोरिति नियमात्तङ् न भवति, उत्तरत्र विपराभ्याञ्जेरिति

स्नेष्यन्ते मुनयो देवाः कथयिष्यन्ति चानिशम् ।
 दशग्रीवस्य दुर्नीतैर्विनष्टं रक्षसां कुलम् ॥ १४ ॥
 केन सम्भावितं तात ! कुम्भकर्णस्य राघवः ।
 रणे कर्त्स्यति गात्राणि मर्माणि च वितर्स्यति ॥ १५ ॥
 पतिष्यति क्षितौ भानुः पृथिवी तोलयिष्यते ।
 नभस्वान् भङ्ग्यते व्योम मुष्टिभिस्ताडयिष्यते ॥ १६ ॥

तड् । ततो रिपून् तूर्णं हनिष्यामि, पुनः बन्धुविनाशतत्वात् दुःखितः सन् जीविष्यामि ॥ १३ ॥ ज० म०

मरिष्यामीत्यादि । यदि तनयाः हताः ततः अहं मरिष्यामि । मृङ्गष्टीष्येममिति नियमात् अन्यत्र परस्मैपदं, स्यस्यङ्गन इति इम् । शत्रून् वा जेष्यामि । विपराजीति मम् । तूर्णं रिपुं हनिष्यामि, अथवा बन्धुनाशात् दुःखितोऽहं न जीविष्यामि ॥ १३ ॥ भ०

स्नेष्यन्त इत्यादि । मुनयो हर्षात् स्नेष्यन्ते हसिष्यन्ति । क्षित्वातड् । देवा अनिशं पुनः पुनः कथयिष्यन्ति, यथा—दशग्रीवस्य दुर्नीतैः दुर्नयस्य रक्षसां कुलं विनष्टम् ॥ १४ ॥ ज० म०

स्नेष्यन्त इत्यादि । मुनयो हर्षात् स्नेष्यन्ते । स्मि ड् हसने । देवाः सततं कथयिष्यन्ति । किमित्याह—दशग्रीवस्य दुर्नयैः रक्षसां कुलं नष्टमिति । प्राग्बन्धो ण इत्यादौ दुर्वर्जनान्न णत्वम् ॥ १४ ॥ भ०

केनेत्यादि । हे तात ! इति शोकात् बुद्धिस्थं पितरम् अभिमुखीकरोति, केन एतत् सम्भावितं निश्चितं यत् कुम्भकर्णस्य गात्राणि रणे राघवः कर्त्स्यति क्लेश्यति । क्लृप्तौ क्लेदने । मर्माणि वितर्क्ष्यति अपनेष्यति । व तट्ट हिंसानादरयोः । सिजित्यादिना इड्ङि कल्पः ॥ १५ ॥ ज० म०

केनेत्यादि । तात ! इति बुद्धिस्थं पितरं शोकात् सम्मुखीकरोति, लोकोक्तिरियं, केनैवं सम्भावितं—यत् कुम्भकर्णस्य गात्राणि रणे राघवः कर्त्स्यति । क्लृप्तौ श प क्षिदि, क्लृप्तदिति पचेऽनिम् । मर्माणि च तर्क्ष्यति । तट्टङ् धिर्नादरे च । चकारात् हिंसे । पूर्ववत् पचे अनिम् ॥ १५ ॥ भ०

पतिष्यतीत्यादि । क्षितौ भूमौ भानुः आदित्यः पतिष्यति अधो गमिष्यति,

इन्दोः स्यन्दिष्यते वज्रिः समुच्छीक्ष्यति सागरः ।

जलं धक्ष्यति तिग्मांशोः स्यंस्यन्ति तमसाक्षयाः ॥ १७ ॥

कुम्भकर्णो रणे पुंसां क्रुद्धः परिभविष्यते ।

सम्भावितानि नैतानि कदाचित् केनचिज्जने ॥ १८ ॥

कुम्भकर्णे हते लङ्कामारोक्ष्यन्ति प्लवङ्गमाः ।

पृथ्वी तोलयिष्यति ऊर्ध्वं क्षिप्यते । तुल उन्माने, चुरादावदन्तेषु च पठ्यते । कर्मणि लृट् । नभस्वान् वायुः काष्ठवत् भङ्क्ष्यते । कर्मणि लृट् । मुष्टिभिः व्योम ताडयिष्यते हनिष्यते ॥ १६ ॥ ज० म०

पतिष्यतीत्यादि । भानुः सूर्यः क्षितौ पतिष्यति । पृथिवी तोलयिष्यते । तुल क्षुन्मिती कर्मणि रूपम् । नभस्वान् वायुः काष्ठवत् भङ्क्ष्यते । भन्जी घौ मीटने, कर्मणि रूपम् । मुष्टिभिः व्योम आकाशं ताडयिष्यतेऽन्येन । तड किं लिषि सम्भावितानि नैतानि इत्ययमवाक्येण सम्बन्धः । ययैतत् असम्भाव्यं तथा कुम्भकर्णस्य रामेण हननमिति भावः ॥ १६ ॥ भ०

इन्दोरित्यादि । इन्दोः वज्रिः स्यन्दिष्यते प्रस्रविष्यति । वज्रः स्यसनीरिति परस्मैपदविकल्पः । सागरः समुच्छीक्ष्यति शीघ्रं यास्यति, जलं धक्ष्यति भस्मसात् करिष्यति । दह भस्मीकरणे । ह्रीं ढः एकाक्षी वशी भषिति । तिग्मांशोः आदित्यात् तमसाक्षयाः तमःसङ्गाः स्यंस्यन्ति । स्यन्देः पूर्ववत् परस्मैपदविकल्पः, न वज्र इतीट्-प्रतिषेधः ॥ १७ ॥ ज० म०

इन्दोरित्यादि । चन्द्रात् अग्निः स्यन्दिष्यते । स्यन्दू ङ्वल् सुती । वित्त्वादहतादिः । शीघ्रं गमिष्यति । शुष्यौ लृ शीघ्रे समुत्पूर्वः । जलं कर्तुं धक्ष्यति दाहं करिष्यति । दहौ दाहे । दादेर्धः भभान्त्येति धः । तिग्मांशोः सूर्यात् अन्यकारचयाः स्यंस्यन्ति चरिष्यन्ति । हतादित्यात् पे नेम् । सम्भावितानि नैतानि इत्यन्वयः ॥ १७ ॥ भ०

कुम्भकर्ण इत्यादि । कुम्भकर्णो रणे क्रुद्धः सन् पुंसां परिभविष्यते । कर्मणि लृट् । एतानि भानुपतनादीनि कुम्भकर्णपरिभवान्तानि जने लोके केनचित् न सम्भावितानि न चिन्तितानि ॥ १८ ॥ ज० म०

कुम्भकर्ण इत्यादि । रणे क्रुद्धः कुम्भकर्णः अन्येन पुंसां परिभविष्यते जेतव्यः । एतानि भानुपतनादीनि लोके कदाचिदपि केनचित् न सम्भावितानि ॥ १८ ॥ भ०

कुम्भकर्ण इत्यादि । कुम्भकर्णे इत्थं हते सति प्लवङ्गमाः लङ्काम् आरौक्ष्यन्ति

दङ्गन्ति राक्षसान् दृष्ट्वा भङ्गन्ति च ममाश्रमान् ॥१८॥

चर्त्सन्ति बालवृद्धांश्च नर्त्सन्ति च मुदा युताः ।

तेन राक्षसमुख्येन विना तान् को निरोक्ष्यति ॥ २० ॥

अमर्षो मे परः सीतां राघवः कामयिष्यते ।

च्युतराज्यात् सुखं तस्मात् किङ्किलासाववाप्स्यति ॥२१॥

आक्रमिष्यन्ति । रुद्र वीजजन्मनि । राक्षसान् दङ्क्ष्यन्ति दंष्ट्रैः क्लेश्यन्ति, दृष्ट्वा ममाश्रमान् गृहान् भङ्क्ष्यन्ति चूर्णयिष्यन्ति ॥ १८ ॥ ज० म०

कुम्भकर्ण इत्यादि । कुम्भकर्णे हते नष्टे सति प्रवङ्गमाः कपयी लङ्गाम् आरीक्ष्यन्ति लङ्कारूढा भविष्यन्ति । आङ्पूर्वस्य रुद्र जन्मनि प्रादुर्भावे इत्यस्य रूपम् । ही दः, भूप्रसौरित्यादिना घस्य कः । ते दृष्ट्वाः सन्तो राक्षसान् दङ्क्ष्यन्ति । दंष्ट्र दंष्ट्रने । ममाश्रमांश्च भङ्क्ष्यन्ति । भन्ज भङ्गे ॥ १८ ॥ भ०

चर्त्सन्तीत्यादि । बालान् वृद्धांश्च चर्त्सन्ति व्यापादयिष्यन्ति । चृती हिंसाः ग्रन्थयोरिति तौदादिकः । मुदा हर्षेण युताः सन्तः नर्त्सन्ति । नृती गावचित्ते । से सिञ्चीत्यादिना विकल्पेनेट् । तेन च राक्षसमुख्येन विना तान् को निरोक्ष्यते निवारयिष्यति ॥ २० ॥ ज० म०

चर्त्सन्तीत्यादि । प्रवङ्गमा बालान् वृद्धांश्च चर्त्सन्ति । चृत श हिंसे । नृत्कञ्चुदिति पञ्चे नेम् । तर्त्सन्तीति पाठे—तद घातो रूपम् । मुदा हर्षेण युताः सन्तो नृत्यं करिष्यन्ति । नृत्य नर्त्तने । पूर्ववत् नेम् । तेन राक्षसश्रेष्ठेन कुम्भकर्णेन विना कः तान् वानरान् निवारयिष्यति ? रुधिरौ ज जि आहतौ ॥ २० ॥ भ०

अमर्ष इत्यादि । अमर्षः क्रोधः परः उत्कृष्टः मम, यत् राघवः सीतां कामयिष्यते । कर्त्तरि लृट् । तदन्तादनवकृत्प्रमर्षयोरकिंवदन्तीति अमर्षे क्रोधे लृट् । अन्यच्च च्युतराज्यात् तस्मात् रामात् असौ सीता किङ्किला नाम सुखम् अवाप्स्यति तेन सम्भावयामि । किङ्किलास्त्वर्थेषु लृङिति अनवकृत्भावसम्भावनायां लृट् ॥ २१ ॥ ज० म०

अमर्ष इत्यादि । मम अयम् अपरोऽमर्षः कोपः राघवोऽपि सीतां कामयिष्यते । कमु ड् स्तुहि । कम चत इति जिङ् । अन्यैश्चाश्रयामर्षे इति ती । च्युतराज्यात् तस्मात् रामात् असौ सीता किं सुखम् अवाप्स्यति न सम्भावयामि । किङ्किलास्त्वर्थार्थां ती ॥ २१ ॥ भ०

मारयिष्यामि वैदेहीं खादयिष्यामि राक्षसैः ।

भूमौ वा निखनिष्यामि विध्वंसस्यास्य कारणम् ॥२२॥

नानुरोक्ष्ये जगल्लक्ष्मीं घटिष्ये जीवितुं न वा ।

न रंस्ये विषयैः शून्ये भवने बान्धवैरहम् ॥ २३ ॥

मोदिष्ये कस्य सौख्येऽहं को मे मोदिष्यते सुखे ।

आदेयाः किं कृते भोगाः कुम्भकर्ण ! त्वया विना ॥२४॥

याः सुहृत्सु विपन्नेषु मामुपैष्यन्ति सम्पदः ।

मारयिष्यामीत्यादि । अथवा अस्य सर्वस्य विध्वंसस्य विनाशस्य कारणं वैदेहीं मारयिष्यामि व्यापादयिष्यामि, एतैः वा राक्षसैः ! खादयिष्यामि भोजयिष्यामि । गतिबुद्धीत्यादिना प्रत्यवसानार्थं कर्मसंज्ञायां प्राप्तायामदिखाद्योः प्रतिषेध इति कर्तृसंज्ञैव भवति । भूमौ वा निखनिष्यामि ॥ २२ ॥ ज० म०

मारयिष्यामीत्यादि । अथवा अस्य विध्वंसस्य बन्धुनाशस्य कारणं सीतामेव मारयिष्यामि राक्षसैः वा तां खादयिष्यामि । घोऽञ्चो जेरित्यादौ अखादनीत्युक्तेन प्रयोज्यस्य कर्मत्वम् । भूमौ वा निखनिष्यामि गर्ते वा स्थापयिष्यामि ॥ २२ ॥ भ०

नानुरोक्ष्य इत्यादि । जगल्लक्ष्मीं नानुरोक्ष्ये न कामयिष्ये । अनौ रक्षः कामे । जीवितुं न वा घटिष्ये प्रयत्नं न करिष्यामि । तस्मात् भवने बान्धवैः शून्ये विषयैः शब्दादिभिः न रंस्ये न क्रौडं करिष्ये ॥ २३ ॥ ज० म०

नानुरोक्ष्य इत्यादि । जगल्लक्ष्मीं न अहम् अनुरोक्ष्ये न वाञ्छिष्यामि । अनौ रक्ष ङ् यौ कामे । न वा जीवितुं घटिष्ये, बान्धवैः शून्ये रक्षिते भवने गृहे विषयैः रूपरसादिभिः अहं न रंस्ये न क्रौडिष्यामि । रमु ङ् जौ क्रौडि ॥ २३ ॥ भ०

मोदिष्य इत्यादि । हे कुम्भकर्ण ! त्वया विना कस्य सौख्ये अहं मोदिष्ये हर्षिष्ये ? न कस्यचित्, मम वा सुखे सति को मोदिष्यते हृष्टो भविष्यति ? न कश्चिदपि । किं कृते किं निमित्तं परभोगा आदेयाः आदातव्याः ? ॥ २४ ॥ ज० म०

मोदिष्य इत्यादि । हे कुम्भकर्ण ! त्वया विना कस्य सौख्ये अहं हर्षं करिष्यामि ? मे मम वा सुखे को हृष्टो भविष्यति ? किं कृते कस्य निमित्तं परसम्बन्धिनी भोगा मया आदेया ग्राह्याः ? ॥ २४ ॥ भ०

ताः किं मन्युक्षता भोगा न विपत्सु विपत्तयः ॥ २५ ॥

विनङ्क्ष्यति पुरी क्षिप्रं तूर्णमेषान्ति वानराः ।

असन्निहोस्तवेत्येतद्विभीषणसुभाषितम् ॥ २६ ॥

अर्थेन संभृता राज्ञा न भाविष्यामहे वयम् ।

संयोक्ष्यामह इत्येतत्प्रहस्तेन स भाषितम् ॥ २७ ॥

तदेव दर्शयन्नाह

या इत्यादि । सुहृत्सु क्षिप्नेषु विपन्नेषु याः सम्पदी विभूतयः समुदेष्यन्ति निष्पत्त्यान्ते, ताः मन्युक्षता भोगाः शीकैः खण्डिता भोगाः किं विपत्सु न विपत्तयः चतत्त्वारसंस्थानीया भवन्तीति ? ॥ २५ ॥ ज० म०

या इत्यादि । सुहृत्सु विपन्नेषु मृतेषु याः सम्पदी माम् उपैष्यन्ति उपागमिष्यन्ति, ताः सम्पदः किं विपत्सु मध्ये विपत्तितुल्या न भवन्ति ? अपि तु भवन्त्येव । मन्युना शीकेन क्षताः खण्डिता आभोगा विस्तारा यास्याम् ॥ २५ ॥ भ०

विनङ्क्ष्यतीत्यादि । असन्निहोः रामेण सन्धानमनिच्छीः क्षिप्रमेषा पुरी लङ्का विनङ्क्ष्यति । मध्वजिनशीरिति शुम् । ततः तूर्णं वानरास्तां समेष्यन्ति । उभय-
त्रापि क्षिप्रवचने लृट् । तदेतद्विभीषणसुभाषितं सर्वमुपपन्नं मन्त्रं निर्णयिते नीतम् सन्धानमेवास्तु परैरित्यादिना ॥ २६ ॥ ज० म०

विनङ्क्ष्यतीत्यादि । असन्निहोः रामेण सह सन्धिं कर्तुमनिच्छीः तव पुरी लङ्का क्षिप्रं विनङ्क्ष्यति । शुष् । रघीमुखां नशेति शुष् । विनङ्क्ष्यन्ति पुरीमिति पाठि—अन्तर्भूतजगद्वात् वानरा विनाशयिष्यन्तीत्यर्थः । वानरास्तां तूर्णं समेष्यन्ति इत्येतत् विभीषणस्य वचनं शीमनमेव, मन्त्रनिर्णये तेन उक्तं—सन्धानमेवास्तु परैरित्यादि ॥ २६ ॥ भ०

अर्थेनेत्यादि । राज्ञा वयम् अर्थेन भृताः ततो न भाविष्यामहे । किमत्र युक्तमिति एतत् प्रहस्तेन भाषितं, तच्च तथैव सम्पादितम् । अशब्दोऽत्र निपातः । यद्यपि ब्रह्मं मन्त्रनिर्णये प्रहस्तेन नीतं सन्धानमेवास्तु परैरित्यादिना तथापि विभीषणवचनात् अनुमीयते तेनाप्ययमर्थोऽभ्युपगत इति श्रावण एवमाह, तथा च विभीषणवचनं—युद्धाय राज्ञा सुभृतैरित्यादि ॥ २७ ॥ ज० म०

अर्थेनेत्यादि । अर्थेन धनेन संभृताः पीषिताः अतो न वक्ष्यामः सन्धिमित्य-

मानुषो नाम पत्काषी राजानं पुरुषाशिनाम् ।

योधयिष्यति संग्रामे दिव्यास्त्ररथदुर्जयम् ॥ २८ ॥

संनत्स्याम्यथवा योद्धुं न कोपेयं हीनसत्त्ववत् ।

अथ तर्ष्यन्ति मांसादा भूः पास्वत्यरिशोणितम् ॥ २९ ॥

आकर्ष्यामि यशः शत्रूनपनेष्यामि कर्मणा ।

धात्, परं किन्तु युद्धं करिष्याम इत्येतत् प्रहस्तेनापि उक्तं युद्धाय राज्ञा सुभृतैर्भव
द्विरिति विभीषणवचनस्य प्रागुपदर्शितत्वात् । प्रहस्तेनापि विभीषणवचनमङ्गीकृत-
मिति भावः, परमिति किन्त्वर्थेऽव्ययम् ॥ २७ ॥ भ०

मानुष इत्यादि । मामेवं दुर्जयं मानुषो नाम पत्काषी पादाभ्यां गमन-
शीलः पदातिः सन् । अहमकाषिहृतिषु चेति पादस्य पदादेशः । पुरुषाशिनां
रक्षसां राजानं दिव्यास्त्ररथतया दुर्जयं दुरभिवनौयं योधयिष्यति ॥
२८ ॥ ज० भ०

मानुष इत्यादि । पत्काषी पदातिः सन् मानुषी रामः संग्रामे दिव्यास्त्रेण
रथेन च दुर्जयं दुर्गमं राक्षसानां राजानं योधयिष्यतीति नाम कुक्षितमित्यर्थः ।
मामेति प्रकाशसम्भावनाक्रोधाभ्युपगमकुत्सनेष्वव्ययम् । पादाभ्यां कषितुं गन्तुं शील-
मस्येति शिन्, पादस्य पदादेश इति परः, स्वमतेऽपच्छब्दात् कर्षेर्गङ्गादित्वाच्चिन् ।
युधेर्जान्तात् कम्पान्नार्थेऽङित्यादिना रूपम् ॥ २८ ॥ भ०

एवं बहुधा विलप्य जातामर्षः पुनराह

संनत्स्यामीत्यादि । सत्त्वहीनवत् सत्त्वेन हीन इव योद्धुं संनत्स्यामि सन्नाहं
करिष्येऽहमिति, वाशब्दोऽव किञ्चित्ऽप्यमर्षे, लिङपवादो लृट्, नह्ये धः, खरि चत्वम् ।
ततश्च अथ अस्मिन् अहनि मांसादाः क्रव्यादाः तर्ष्यन्ति तस्मा भविष्यन्ति । अदीप्त्र
इति विटि प्राप्ते वासरूपविधिना उष्णपि भवति । भूय आहतानाम् अरीणां शोणितं
पास्यति । शेषे लृट् ॥ २९ ॥ ज० भ०

संनत्स्यामीत्यादि । अथवा योद्धुम् अहं सन्नाहं करिष्यामि । नह्ये षङ् । हीन-
सत्त्ववत् न कोपे । कुङ् शब्दे । नेमेकाजिति नेम् । अथ मांसादा गृध्रादयः तस्मा
भविष्यन्ति । जि लृट्पठ्य च । चकारात् प्रीणने । रघादित्वात् वेम् । भूय अरीणां
रक्तं पास्यति ॥ २९ ॥ भ०

आकर्ष्यामीत्यादि । सर्वयोद्धृणां आकर्ष्यामि आहरिष्यामि शत्रुंश्च

अनुभाविष्यते शोको मैथिल्याद्य पतिक्षयात् ॥ ३० ॥

मन्तूयिष्यति यच्चेन्द्रो वल्गूयिष्यति नो यमः ।

ग्लास्यन्त्यपतिपुत्राश्च वने वानरयोषितः ॥ ३१ ॥

सुखं स्वप्स्यन्ति रक्षांसि भ्रमिष्यन्ति च निर्भयम् ।

न विक्रीड्यन्ति राक्षस्यो नरांश्चात्स्यन्ति हर्षिताः ॥ ३२ ॥

कर्मणा युद्धाख्येन अपचेष्टामि न्यूनयिष्यामि । अद्य पतिक्षयात् पतिविनाशात्
शोको मैथिल्या सीतया अनुभाविष्यते संवेदयिष्यते । कर्मणि लृट् चिखदिट् ॥
३० ॥ ज० म०

आकर्त्त्यामीत्यादि । शत्रूणां यश्च आकर्त्त्यामि हरिष्यामि । कृषौ त्वाकृषि,
वर्द्धोऽकिदिति रस्य पाचिकत्वम् । कर्मणा युद्धेन शत्रून् अपनेष्ट्यामि दूरीकरिष्यामि ।
अपचेष्टामीति पाठे—न्यूनकरिष्यामीत्यर्थः । अद्य पतिनाशात् सीतया शोको-
ऽनुभवितव्यः । हनयद्दृष्टश्च इति मिण् ॥ ३० ॥ भ०

मन्तूयिष्यतीत्यादि । यच्चेन्द्रो धनदः दाशरथिम् आपन्नं शुत्वा मन्तूयिष्यति
दुर्मना भविष्यति । यमश्च न वल्गूयिष्यति हृष्टमना न भविष्यति । मन्तु-वल्गुशब्दाभ्यां
कण्डादिभ्यो युक्, तदन्तात् लृट् । वने वानरयोषितः अपतिपुत्राः सत्यः ग्लास्यान्त
ग्लानिं यास्यन्ति ॥ ३१ ॥ ज० म०

मन्तूयिष्यतीत्यादि । यच्चेन्द्रः कुबेरो मन्तूयिष्यति । मन्तु अ रीषण्वैमनस्ययोः
अपराधे चैति चन्द्रादयः, तं करोतीति कण्डादित्वात् यः, कण्डादीनां लिङ्गत्वं
धातुत्वच्चेति टौकाकृद्भिः उक्तं, धातुपच्चे स्वार्ये य इति च । यमो वल्गूयिष्यति शोभनी
न भविष्यति दौर्मनस्यात् । वल्गु पूजामाधुर्ययोः कण्डादिः । वानराणां योषितश्च
पतिपुत्ररक्षिताः सत्यो वने ग्लास्यन्ति । ग्लै क्लमे ॥ ३१ ॥ भ०

सुखमित्यादि । रक्षांसि चैतानि सुखं स्वप्स्यन्ति निर्भयश्च भ्रमिष्यन्ति । राक्षस्यश्च
न विक्रीड्यन्ति न क्रन्दिष्यन्ति । क्रुश आह्वाने रोदने च । हर्षिताश्च सत्यो नरान्
अत्स्यन्ति भक्षयिष्यन्ति ॥ ३२ ॥ ज० म०

सुखमित्यादि । ततो रक्षांसि सुखं शयिष्यन्ते । ष्वपौ घ् लु जि शये । निर्भयश्च
भ्रमिष्यन्ति । भ्रम्यु ज ण चाले । क्रमिष्यन्तीति क्वचित्पाठः । राक्षस्यो न क्रन्दिष्यन्ति ।
क्रुश जी रोदने हतौ । हृष्टाः सत्यो नरांश्च भक्षयिष्यन्ति । अद लौ भवे । हृषु हृष्य जि

प्राप्नुहर्त्तात् प्रभातेऽहं भविष्यामि ध्रुवं सुखी ।

आगामिनि ततः काले यो द्वितीयः क्षणोऽपरः ॥ ३३ ॥

तत्र जेतुं गमिष्यामि त्रिदशेन्द्रं सहामरम् ।

ततः परेण भूयोऽपि लङ्कामेथाम्यमत्सरः ॥ ३४ ॥

॥ युग्मकम् ॥ ।

इर हृष्टौ । क्तः, वा रुषामहृषेति पाचिक इम् पूशीष्टपेत्यादौ, सेमोर्णुरित्यस्य योग-
विभागात् हृषार्थे गुणः ; किंवा हृषो जात आसामिति इतोऽस्य जाते इति इतः । अन्ये
तु क्तवत्त्वोर्हृषधीर्नास्मि विध्यै प्रतिघाते च रोमहृषार्थे गुणश्चेत्याहुः । हृषिता मत्परा-
क्रमेण विक्षिता इत्यर्थः इति विद्यासागरस्तत्र साधु, तत्र गुणाभावात् ॥ ३२ ॥ भ०

प्रागित्यादि । योऽयम् आगामी प्रभातकालः मुहूर्त्तद्वयसम्मितः तस्मिन्तस्मैति
षष्ठीसप्तम्योरभेदात् । यो द्वितीयो मुहूर्त्तः तस्मात् प्राक् प्रथमे मुहूर्त्ते अहम् अवश्यं
सुखी भविष्यामि तदानीं हृतशतुत्वात् । ततः प्रभातात् आगामी यः कालः क्षण-
द्वयसम्मितः तस्मिन् आगामिनि काले यो द्वितीयः तस्मात् यत् अपरक्षणः पूर्वः ततेति
वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः ॥ ३३ ॥ ज० म०

प्राप्नुहर्त्तादित्यादि । प्रभाते प्रातःकाले मुहूर्त्तत्रयात्मके द्वितीयमुहूर्त्तात् प्राक्
प्रथममुहूर्त्तद्वये अहम् अवश्यं सुखी भविष्यामि, तदानीमेव शतुहननात् । ततः प्रभा-
तात् आगामिनि काले क्षणद्वयात्मकद्वितीयक्षणात् परः पूर्वक्षणः तत्र जेतुं गमिष्या-
मीति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः ॥ ३३ ॥ भ०

तत्रेत्यादि । तत्र क्षणे त्रिदशेन्द्रं सहामरं देवैः सहितं जेतुं द्रुतं गमिष्यामि ।
प्राक् मुहूर्त्तात् सुखी भविष्यामि, क्षणात् यत् अपरं तत्र जेतुं गमिष्यामीति काल-
विभागे वा अहीराचाणामिति अनद्यतनवत् प्रत्ययप्रतिषेधे लुट् । तत्र हि ज्ञान-
द्यतनवदिति मर्यादावचने परस्मिन्निति चानुवर्त्तते । तत्र जेतुं कालमर्यादाविभागे
सति योऽपर आद्यप्रविभागः तत्र भविष्यति काले अनद्यतनवत्प्रत्ययविधिर्न भवति,
ततो लट्प्रतिषेधाङ्गुडैव भवति । ततः परेणेति—यस्मिन् आगामिनि काले शक्रं
जेतुं गमिष्यामि, तत्र द्वितीयो यः क्षणः तस्मात् परेण उपरिष्ठात् तं शक्रं जित्वा
भूयोऽपि लङ्कामिष्यामि । आङ्पूर्वस्थेणो रूपम् । अमत्सरो विगतक्रोधः सन् अपर-
स्मिन् विभाषेत्यनेन विभाषालुट्प्रतिषेधाङ्गुट् । तत्र हि कालविभागे सति भवि-
ष्यति काले परस्मिन् विभाषा अनद्यतनवत्प्रत्ययविधिर्न भवतीत्युक्तम् ॥ ३४ ॥ ज० म०

तमेवंवादिनं मूढमिन्द्रजित् समुपागतः ।
 युयुत्सिष्येऽहमित्येवं वदन् रिपुभयङ्करः ॥ ३५ ॥
 नाभिज्ञा ते महाराज ! जेथ्यावः शक्रपालितम् ।
 दृप्तदेवगणाकीर्णमावां सह सुरालयम् ॥ ३६ ॥
 नाभिज्ञा ते सयचेन्द्रं भङ्ग्रावो यद्यमं बलात् ।
 रत्नानि चाहरिष्यावः प्राप्स्य्रावश्च पुरीमिमाम् ॥ ३७ ॥

तत्तेत्यादि । तस्मिन् क्षणे सहामरं देवैः सहितं विदशेन्द्रं शक्रं जेतुं गमिष्यामि ।
 मेघोरेखेधिन इति इण्वर्जनात् आदिगेचोरिति त्रिः ॥ ३४ ॥ भ०

तमित्यादि । तं रावणं मूढत्वात् एवंवादिनम् एवभाषणशीलम् इन्द्रजित्
 रिपोः भयङ्करः समुपागतः युयुत्सिष्येऽहं योद्धुमिच्छां करिष्यामि इति ब्रुवन् ॥
 ३५ ॥ ज० म०

तमित्यादि । एवंवादिनम् शीकात् मूढं रावणं रिपूणां भयङ्कर इन्द्रजित्
 समुपागतः । किं कुर्वन् ?—इत्येवं वदन् । किं वदन्नित्याह—अहं योद्धुमिच्छां करि-
 ष्यामि । युष्मदोः सन् ॥ ३५ ॥ भ०

केन सह योद्धुमिच्छामोति चेदाह

नाभिज्ञेत्यादि । हे महाराज ! ते तव नाभिज्ञा श्रुतिः, सुरालयं शक्रेण
 पालितं दृप्तैश्च देवगणैः आकीर्णं व्याप्तम् आवां हावपि सह सम्भूय जेथ्यावः जितवन्तौ ।
 अभिज्ञावचने लृट्, तव भूतानद्यतन इति वर्त्तते ॥ ३६ ॥ ज० म०

नाभिज्ञा त इत्यादि । हे महाराज ! तव अभिज्ञा श्रुतिः नास्ति, आवां
 त्वञ्च अहञ्च सम्भूय इन्द्रेण पालितं दृप्तेन देवगणेन व्याप्तं सुरालयं स्वर्गं जितवन्तौ ।
 अर्थेत्ययदि त्वतीत इति तौ ॥ ३६ ॥ भ०

नाभिज्ञेत्यादि । न त इत्यभिज्ञास्ति, सयचेन्द्रं धनदसहितं यमं बलात् साम-
 र्थ्येन आवां भङ्ग्रावः भग्नवन्तौ, रत्नानि च ताभ्यां बलात् आहरिष्यावः । इमाश्च
 पुरीं लङ्कां प्राप्स्य्रावः । विभाषासाकाङ्क्ष इति लृट् । लक्ष्मणीः सम्बन्धे प्रयोजुराकाङ्क्षा ।
 तव भङ्गनं लक्ष्मणं रत्नाद्याहरणञ्च लक्ष्यम् ॥ ३७ ॥ ज० म०

नाभिज्ञा त इत्यादि । तव नाभिज्ञा श्रुतिः नास्ति । यत् सयचेन्द्रं कुबेर-

एष पेक्ष्याम्यरीन् भूयो न शोचिष्यसि रावण ! ।

जगद्ब्रह्मणि नौराममवगाहिष्यसे दिशः ॥ ३८ ॥

सहभृत्यः सुरावासे भयं भूयो विधास्यसि ।

प्रणंस्यत्यद्य देवेन्द्रस्त्वां वक्ष्यति स सन्नतिम् ॥ ३९ ॥

भेष्यते मुनिभिस्त्वत्तत्त्वमधिष्ठास्यसि द्विषः ।

ज्ञास्येऽहमद्य संग्रामे समस्तैः शूरमानिभिः ॥ ४० ॥

सहितं यमं बलात् आवां भगवन्तौ । भन्जो धौ मोटने । तत्सम्बन्धीनि रत्नानि च हतवन्तौ । इमां लङ्कापुरीं प्राप्तवन्तौ च । वानेकस्मार्थं इति भूते तौ ॥ ३७ ॥ भ०

एष इत्यादि । एषोऽहं भूयः पुनः अरीन् पेक्ष्यामि चूर्णयिष्यामि । वर्त्तमान-सामीप्ये वार्त्तमानिकप्रत्ययस्य विकल्पेन विधानात् लृडेव भवति । येन हे रावण ! न शोचिष्यसि शोकं न करिष्यसि । भविष्यति लृट् । जगत् नौरामं रामरहितं द्रक्ष्यसि, दिश्य सर्वा अवगाहिष्यसे व्याप्स्यसि ॥ ३८ ॥ ज० भ०

एष इत्यादि । एषोऽहं तव अरीन् चूर्णयिष्यामि । धौ पिषृ लृ चूर्णने, वर्त्तमान-सामीप्यविवक्षयाव तौ । हे रावण ! भूयः त्वं न शोकं करिष्यसि । शुच शोके । जगत् रामशून्यं द्रक्ष्यसि । निर्भयः सन् दिशोऽवगाहिष्यसे ॥ ३९ ॥ भ०

सहेत्यादि । भृत्यैः सह सुरावासे स्वर्गे भूयो भयं विधास्यसि करिष्यसि । देवेन्द्रश्च त्वां प्रणंसति त्वदीयोऽहमिति निवेदयिष्यति वक्ष्यति च सन्नतिं भविष्यति च नमस्कारम् ॥ ३९ ॥ ज० भ०

सहभृत्य इत्यादि । भृत्यैः सहितः त्वं सुराणाम् आवासे स्वर्गे भूयः पुनरपि भयं जनयिष्यसि । शक्रोऽपि त्वां भूयो नमस्करिष्यति भवद्भयात् सन्नतिं निरहङ्कारतां वक्ष्यति । वक्षे औ प्रापणे धारणेऽपि दृश्यत इति श्रौपतिः । नतिं नमस्कारं वक्ष्यति वदिष्यति । वचो रूपमिति केचित् ॥ ३९ ॥ भ०

भेष्यत इत्यादि । मुनिभिस्त्वत्तो भेष्यते भौतैः भवितव्यम् । भावे लृट् । त्वम् अधिष्ठास्यसि द्विषः शत्रून् परिभविष्यसि । अधिशीङ्गिति कर्मसंज्ञा । यादृश्य अहं तादृशः संग्रामे ज्ञास्ये ज्ञातो भविष्यामि । कर्मणि लृट् । कैः—समस्तैः शूरमानिभिः, वयां शूर इत्यात्मानं मन्यमानैः । आत्ममाने ख्य ॥ ४० ॥ ज० भ०

भेष्यत इत्यादि । त्वत्तो मुनिभिः भयं प्राप्स्यते । जि भौ लि भौत्याम् । भावे

ज्ञायिष्यन्ते मया चाद्य वीरम्भन्या द्विषद्गणाः ।

गूहिष्यामि क्षितिं कृतैरद्य गात्रैर्वनौकसाम् ॥ ४१ ॥

आरोक्ष्यामि युगान्तवारिदघटासङ्घधीरध्वनिम्

निर्यास्यन् रथमुच्छ्रितध्वजधनुःखड्गप्रभाभासुरम् ।

ओष्यस्यद्य विकीर्णवृक्खण्विमुखव्यापन्नशत्रौ रणे

तृप्ताच्छोणितशोणभौषणमुखान् क्रव्याशिनः क्रोशतः ॥ ४२ ॥

इति भट्टिकाव्ये तिङन्तकाण्डे लङ्ङित्सितौ

नाम षोडशः सर्गः ॥

रूपम् । त्वं द्विषः शत्रून् अधिष्ठास्यसि तेषु प्रभुः भविष्यसि इत्यर्थः । कर्मक्रियेत्यादिना
उस्य ढत्वं, गीक इति षत्वम् । अद्य संग्रामे समसैः शूरम्भन्यैः अहं ज्ञातो भविष्यामि ।
कर्मणि तौ । आत्मानं शूरं मन्यत इति णिन्निति परमते, स्वमते तु—ग्रहादित्वात् णिन्
अयं मननार्थोऽभिधानात्, किं वा शूरसम्बन्धी मानो विद्यते येषामिति नैकाजादि-
तौन् ॥ ४० ॥ भ०

ज्ञायिष्यन्त इत्यादि । एते च द्विषां गणाः शत्रुसङ्घाः वीरम्भन्याः अद्य मया
ज्ञायिष्यन्ते परिच्छेत्तस्यन्ते यादृशा इति । कर्मणि लट्, चिण्वटिट् । वनौकसां कपीनां
गावैः क्षिन्नैः अद्य क्षितिं गूहिष्यामि संवरिष्यामि ॥ ४१ ॥ ज० म०

ज्ञायिष्यन्त इत्यादि । मयापि वीरम्भ आत्मानं मन्यमाना द्विषद्गणां ज्ञातव्याः,
हनयहृदश इति मिण्, यन् ज्णिदिति यन् । मन्यात् स्वार्थे इति खश् । कृत्तेः क्षिन्नैः
कपीनां गावैः अद्य भूमिञ्च आच्छादयिष्यामि । गृह्ण ज संवृतौ । गृह्णी णीरुः ॥ ४१ ॥ भ०

आरोक्ष्यामीत्यादि । अतोऽहं रथम् आरोक्ष्यामि, निर्यास्यन् इतो निर्गच्छन् ।
आरोक्ष्यामीति क्रियायां क्रियार्थायामुपपदं निर्यास्यन्निति लट् शेषे चेति चकारा-
ल्लट् । कौटुशं रथं ? युगान्ते प्रलयकाले या वारिदघटाः तासां यः सङ्घट्टः परस्पर-
सम्पर्दः तस्येव धीरो गम्भीरो ध्वनिः यस्य रथस्य । उच्छ्रिता ध्वजाः धनूषि च यत्र ।
खड्गप्रभाभिश्च भासनशीलौ यः । पश्चात् विशेषणसमासः, उच्छ्रितानां वा ध्वजादीनां
प्रभाभिर्भासुर इति योज्यम् । विकीर्णा इतस्ततो विक्षिप्ताः, वृक्खणाः क्षिन्नाः
विमुखाः क्षिन्नमस्तकाः, पराङ्मुखा व्यापन्नाः, मृताः शत्रवो यस्मिन् रणे तस्मिन्,

सप्तदशः सर्गः ।

—०*०—

आशासत ततः शान्तिमस्रुरग्नीनहावयन् ।

विप्रानवाचयन् योधाः प्राकुर्वन् मङ्गलानि च ॥ १ ॥

क्रव्याशिनः शृगालादोन् क्रीशतः फूत्कुर्वतः अद्य शीथसि । कौटुशान् ?—तप्तान् शीणितमांसोपयोगात् ; शीणितेन शीणानि लोहितानि अत एव भीषणानि भयङ्कराणि मुखानि येषामिति । वथैरोदिती निष्ठानत्वस्यासिद्धत्वात् चीः कुत्वे वृक्ष इति ॥ ४२ ॥ ज० म०

इति भट्टिकाव्यटीकायां जयमङ्गलायां तिङन्तकाण्डे लृङ्लसित-

स्तृतीयः परिच्छेदः ।

काव्यस्य रावणविलापी नाम षोडशः सर्गः ।

आरीच्यामीत्यादि । इती निर्यास्यन् निर्गमिष्यन् अहं रथम् आरीच्यामि । रुहौ जन्याम् । कौटुशं रथं ?—युगान्ते प्रलये या वारिदघटा मेघपङ्क्तयः तासां सङ्घट्टः परस्परसम्बन्धः तस्यैव धीरो गम्भीरो ध्वनिः यस्य । उच्छ्रितानां ध्वजादीनां प्रभाभिर्भासनशीलम् । तमपि अद्य क्रीशतः शब्दं कुर्वाणान् क्रव्याशिनः शृगालादीन् शीथसि । कौटुशान् ?—रणे तप्तान्, शीणितेन शीणानि रक्तानि अत एव भीषणानि भयङ्कराणि मुखानि येषाम् । रणे कौटुशे ?—विकीर्णां विचित्राः, वृक्षाः छिन्नाः विमुखाः पराङ्मुखाः, व्यापन्ना मृताश्च शतवो यव । इत्येवं वदन्निति सम्बन्धः ॥ ४२ ॥ भ०

इति सदैद्यह्निरहरखानवंशसम्भवगौराङ्गमङ्गीकात्मजश्रीभरतसेनकृतायां

मुग्धबोधिन्यां भट्टिकाव्यटीकायां रावणविलापी नाम षोडशः सर्गः ।

इतः प्रभृति लङ्मधिकृत्य विलसितमाह । तत्र भूतानद्यतने लङ् ततोऽन्यत्र दर्शयिष्यति ।

आशासतेत्यादि । ततः प्रतिज्ञानन्तरं योधाः इन्द्रजित्सम्बन्धिन इत्यर्थात् उपद्रवपरिहारार्थं शान्तिम् आशासत अभीष्टवन्तः । आङः शासु इच्छायामित्यनुदात्तेत्, आत्मनेपदेष्वन्यतरस्यामित्यदादेशः । शान्तिञ्च दर्शयन्नाह—अस्रुः साताः । आ शौचे, आत इत्यधिकृत्य लङः शाकटायनस्यैवेति भेर्जुस् अस्य पदान्तादिति पररूपम् । अग्नीन् अहावयन् अग्निकर्म कारितवन्तः । विप्रान् अवाचयन्

अपूजयन् कुलश्रेष्ठानुपागूहन्त बालकान् ।

स्त्रीः समावर्षयन् साक्षाः कार्याणि प्रादिशंस्तथा ॥ २ ॥

आच्छादयन् व्यलिम्प्यंश्च प्राश्नन्नथ सुरामिषम् ।

प्रापिवन्मधुमाध्वीकं भक्ष्यांश्चादन् यथेप्सितान् ॥ ३ ॥

स्वस्तिवाचनं कारितवन्तः । मङ्गलानि मङ्गलयुक्तानि कर्माणि कृतवन्तः ॥

१ ॥ ज० म०

अथ घौमधिकृत्योच्यते । पाणिनिना अस्य लङिति संसिक्ती लङ् भूतानद्यतन इत्युक्ता अन्यवापि प्रयोगत इति तद्व्यभिचारमाहुः अन्ये । स्वमते भवद्भूतभव्ये विश इति भूतसामान्ये व्यादय उक्ताः, किञ्च स्मर्येत्ययदि त्वतीति इत्यत्र व्यपवादोऽयमिति युक्तवता परिषां भूतानद्यतनपरीक्षत्वादौ लङादिविधानमप्युद्दिष्टम् ।

आशासतेत्यादि । तत इन्द्रजित्प्रतिज्ञानन्तरं योधाः कुशलार्थं शान्तिम् अभीष्टवन्तः । “आङ्पूर्वास्तु शसिङ् शसुङ् शसुलङ्ङाशिषि स्मृताः” शसु लङ् अनेकार्थत्वात् इच्छायामपि । लुगङ्गोऽपः, मान्तोऽदनतः । शान्तिं दर्शयति—अस्तुः शानं चक्रुः । णाल शोधने, द्विषदिदातोऽनुस् वा, उत्थेचौत्यालोपः । अग्नीन् अहावयन् ह्रीमं कारितवन्तः । हु लि ह्रीमेऽदने जिः । विप्रान् अवाचयन् स्वस्तिवाचनं कारितवन्तः । मङ्गलानि दध्यक्षतानि प्राकुर्वन् प्रस्तुतानि चक्रुः । तन्मथः शुप् गुणः कृजोऽङ्गौरे ॥ १ ॥ भ०

अपूजयन्नित्यादि । कुलश्रेष्ठान् वृद्धान् अपूजयन् पूजितवन्तः पादपतनादिना । बालकान् उपागूहन्त आश्लिष्टवन्तः । गतानां किं भविष्यतीति साक्षाः स्त्रीः योषितः । वामशसोरितीयङ्भावपक्षे ङपम् । समावर्षयन् ताम्बूलादिना संवर्द्धितवन्तः । प्रातिपदिकाङ्गात्वर्थे इति णिच् । तथा कार्याणि गृहकार्याणि प्रादिशन् निर्दिष्टवन्तः इदमिदं कार्यमिति ॥ २ ॥ ज० म०

अपूजयन्नित्यादि । योधाः कुलश्रेष्ठान् वृद्धान् पूजितवन्तः । पूज क् पूजे । बालकान् आश्लिष्टवन्तः । पतिनाशशङ्कया साक्षाः रोदनान्विताः स्त्रियः समवर्षयन् आश्वासितवन्तः । इदं कर्त्तव्यमिति कार्याणि उपदिष्टवन्तः । दिशेस्तुदादित्वात् दिवस्तु तुदेति शः, अपिद्रस्य डित्त्वाङ्गुणाभावः ॥ २ ॥ भ०

आच्छादयन्नित्यादि । आच्छादयन् वस्त्राणि पिनङ्गवन्तः । कृद संवरणे चुरादिः । व्यलिम्प्यंश्च समालिप्तवन्तः । लिप उपदेहे, श्रे मुचादीनामिति तुम्,

न्यश्यन् शस्त्राण्यभौष्टानि समनह्यंश्च वर्मभिः ।

अध्यासत सुयानानि द्विषद्भ्राशपंस्तथा ॥ ४ ॥

अपूजयंश्चतुर्वक्त्रं विप्रानार्चंस्तथास्तुवन् ।

समालिपत शक्रारिर्यानश्चाभ्यलषद्वरम् ॥ ५ ॥

न श्क्यप्रशानिति कृत्वं, पूर्वस्यानुनासिकः । अथ अनन्तरं सुरामिषं प्राप्नन् अभ्यव-
हृतवन्तः । मधुना माध्वीकं मध्वासवं प्रापिबन् सुष्ठु पीतवन्तः भक्ष्यांश्च खण्ड-
पायसादीन् यथेक्षितम् अदन् भक्षितवन्तः । अदित्यनुवृत्तौ अदः सर्वेषामित्य-
प्रत्ययः ॥ ३ ॥ ज० म०

आच्छादयन्नित्यादि । योधा आच्छादयन् वस्त्राणि परिहृतवन्तः । क्वद किञ्
संहतौ । व्यलिम्पन् अङ्गरागं चक्रुः । जि लिपौ श प ज् लेपे । मुचादित्वाद्गुण् । अनन्तं
सुराणाम् आमिषञ्च भक्षितवन्तः । अश ग् भोजने, क्रमादित्वात् आहारीरालोप्योऽणौ ।
मधु माध्वीकं मद्यविशेषं पीतवन्तः । पा पाने । घे शप्ते, स्थांदानेति पिब, लोपीऽती-
ऽदेचीः । यथेक्षितान् भक्ष्यान् खण्डादीन् भक्षितवन्तः । अद लौ भक्षे ॥ ३ ॥ भ०

न्यश्यन्नित्यादि । अभौष्टानि यथानुभावितानि शस्त्राणि न्यश्यन् तेजितवन्तः ।
शो तनुकरणे, शीतः श्यनीत्यीकारलोपः । वर्मभिश्च कवचैः समनह्यन् सन्नद्धाः
शरीराणि आहतवन्त इत्यर्थः । सुयानानि शीमनयानानि अध्यासत आरूढाः ।
अधिशौडिति कर्मसंज्ञा । तथा द्विषद्भ्राशपन् आक्रुष्टवन्तः । पापाः ! क
यास्यथ इति । श्लाघद्गुडित्यादिना सम्प्रदानसंज्ञा ॥ ४ ॥ ज० म०

न्यश्यन्नित्यादि । योधा अभौष्टानि शस्त्राणि न्यश्यन् शितानि चक्रुः । शो य
निशाने । दिवादित्वात् श्यन्, यन्यीशमादौति श्रीकारलोपः । वर्मभिः करणैः
सन्नहनं शरीराच्छादनं चक्रुः । नह्य जी बन्धे दिवादिः । शीमनानि यानानि अध्या-
सत । कर्मक्रियेत्यादिना डस्य ढत्वन् । द्विषद्भ्राशपन् । शप ज् क्रोशे । यस्मै दिक्षेति
सम्प्रदानलम् ॥ ४ ॥ भ०

अपूजयन्नित्यादि । चतुर्वक्त्रं ब्रह्माणम् अपूजयन् अर्चितवन्तः । विप्रान् आर्चन्
दानमस्कारादिना पूजितवन्तः, तथा अस्तुवन् परस्परं स्तुतवन्तः, शक्रारिश्च इन्द्र-
जित् समालिपत समालिप्तवान् । यानं वरम् उत्कृष्टम् अभ्यलषत् अभौष्टवान् ।
वा भाशेत्यादिना श्यनी विकल्पितत्वात् पचे शप् ॥ ५ ॥ ज० म०

आमुच्चदधर्मरत्नाढ्यमवधत्तात् खड्गमुज्ज्वलम् ।

अध्यास्त स्यन्दनं घोरं प्रावर्त्तत ततः पुरः ॥ ६ ॥

आघ्नन् भेरीर्महास्त्रानाः कम्बुंश्चाप्यधमन् शुभान् ।

अताडयन् मृदङ्गांश्च पेराश्चापूरयन् कलाः ॥ ७ ॥

अपूजयन्नित्यादि । योधाः चतुर्वक्त्रं ब्रह्माणं पूजितवन्तः, विप्रान् अर्चितवन्तः । अर्थं च चकारात् पूजे । तथा स्तुतवन्तः । ए उ ल स्तुतौ । शुभोरित्युक् । शक्रारिः इन्द्रजित् अङ्गानि लीतवान्, वरम् उत्कृष्टं यानम् इच्छति स्म । लस्य अ लस ज सृष्टि । क्रमेणमेत्यादिना श्यनी विभाषितत्वात् पक्षे शप् ॥ ५ ॥ भ०

आमुच्चदित्यादि । रत्नाढ्यं रत्नप्रत्युप्तं वर्ध्म कवचम् आमुच्चत् शरीरे आमुक्तवान्, पिनत्तवान् इत्यर्थः । खड्गश्च उज्ज्वलम् अवधत्तात् कक्षपार्श्वश्रितं कृतवान् । घोरं भीषणं स्यन्दनम् अध्यास्त आरुढः । ततोऽनन्तरं पुरः पुरतः प्रावर्त्तत प्रवृत्तः ॥ ६ ॥ ज० म०

आमुच्चदित्यादि । इन्द्रजित् रत्नव्याप्तं वर्ध्म कवचम् आमुच्चत् पिहितवान् । मुच् छ श प औ मीच्चे, आङ्पूर्वः परिधाने वर्त्तते । गुण् रघौ मुचामिति गुण् । उत्तमं खड्गं पार्श्वे बद्धवान् । बन्धौ ग बन्धक् बन्धे । क्रपादित्वात् आ, अपिद्रस्य जित्वात् हसुङ्गुलोपः । घोरं भीषणं रथम् अध्यास्त आरुढः । इतोऽनन्तरं शत्रूणां पुरतः प्रवृत्तः ॥ ६ ॥ भ०

आघ्नन्नित्यादि । तस्मात् प्रवृत्ताः महास्त्रानाः महानादाः । खनहसीर्वेति घञ् । भेरीः आघ्नन् ताडितवन्तः, वादका इत्यर्थात् । शुभान् सुस्त्रान् कम्बून् शङ्कान् अधमन् शब्दितवन्तः । पात्रेत्यादिना धमादेशः । मृदङ्गांश्च अताडयन् आहृतवन्तः । ताड आघात इति चुरादिः ॥ ७ ॥ ज० म०

आघ्नन्नित्यादि । तस्मिन् प्रवृत्ते वाद्यकारा महानादा भेरीः आहृतवन्तः । हन् लौ बधे गतौ, आङ्पूर्वत्वात् आघाते । शीभनान् शङ्कान् अधमन् वादितवन्तः । धा अघ्नियुतौ ध्वनौ । स्थादानपेति धमादेशः । मृदङ्गांस्ताडितवन्तः । तड क विधि । आहृताः कला अव्यक्तमधुरस्वराः पेरा वाद्यविशेषा पुरितवन्तः । पूर क च, चकारात् पूर्यो ॥ ७ ॥ भ०

अस्तुवन् वन्दिनः शब्दानग्नोऽन्यच्चोदभावयन् ।

अनदन् सिंहनादांश्च प्राद्रेकत इयद्विपम् ॥ ८ ॥

अनिमित्तान्यथापश्यन्नस्फुटद्रविमण्डलम् ।

औक्षन् शोणितमग्नीदा वायवीऽवान् सुदुःसहाः ॥ ९ ॥

आर्च्छन् वामं मृगाः कृष्णाः शस्त्राणां व्यस्मरन् भटाः ।

अस्तुवन्नित्यादि । वन्दिनः स्तुतिपाठका अस्तुवन् जय जीव इत्यादिना स्तुतिं कृतवन्तः । अन्योऽन्यम् अन्यस्य अन्यस्य च शब्दात् संग्रामे नामानि उदभावयन् उद्घाटितवन्तः, सैनिका इत्यर्थात् । सिंहनादांश्च अनदन् शब्दितवन्तः । इयद्विपं पशुवन्धस्य विभाषैकवत्, प्राद्रेकत शब्दितवत् । द्रेक शब्दीत्याह इत्यनुदात्तेत् ॥ ८ ॥ ज० म०

अस्तुवन्नित्यादि । वन्दिनः स्तुतिपाठका इन्द्रजितम् अस्तुवन् जयशब्दं चक्रुः । अन्योऽन्यं नामानि उद्घाटितवन्तः अमुकस्वमीदृगित्युक्तवन्तः इत्यर्थः । सिंहनादं चक्रुः, सैनिका इत्यर्थात् । इयद्विपं गतिं चक्रे । इयाश्च द्विपाय इति समाहारः । क्रेष ऊर्ध्वं सर्पथे पाणिनीयात्, क्रेषधातुरनेकार्थत्वात् अव्यक्तशब्देऽपि, तेन प्राक्रेषत अव्यक्तं शब्दं चकार इत्याह ; प्राद्रेकतेति पाठे—द्रेक-प्रेक ऊर्ध्वस्वामी औज्वल्यमिति चौरस्वामी । उक्साही इद्विरिति चन्द्रः ॥ ८ ॥ भ०

अनिमित्तानीत्यादि । अनिमित्तानि कुक्षितनिमित्तानि । नञ्च कुक्षायाम् । यच्छन्तोऽपश्यन् दृष्टवन्तः । तानि दर्शयति—रविमण्डलम् अस्फुटत् स्फुटितम्, अग्नीदाः शोणितम् औक्षन् वृष्टाः । उच्च सेचने । वायवः सुदुःसहाः प्रचक्षा अवान् वान्ति अ, शाकटायनमतादन्यत्र उसादेशः ॥ ९ ॥ ज० म०

अनिमित्तानीत्यादि । अथ अनन्तरम् इन्द्रजित्प्रभृतयो निन्दितानि निमित्तानि अपश्यन् । स्यादानपेति दृशेः पश्यः । कुक्षायामत्र नञ् । यदुक्तं—“तत्सादृश्य-मभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता । अप्राशस्यं विरोधश्च नञर्थः षट् प्रकीर्तिताः ॥” इति । अनिमित्तानि दर्शयति—रविमण्डलं स्फुटितं विदीर्णम् । स्फुटश्च विकाशे । मेघा रत्नं वर्धन्ति अ । उच्च इषि । दुःसहा वायवी वान्ति अ, वा ख गमनहिंसयोः, द्विविदातोऽनुस् वेत्यस्याप्रवृत्तिपक्षे ऋपम् ॥ ९ ॥ भ०

आर्च्छन्नित्यादि । निर्गच्छतां वामपाशं कृष्णमृगा आर्च्छन् गताः । अर्त्तः पात्रेति

रत्नं न्यष्ठीवदक्लाम्यदखिद्यद्वाजिकुञ्जरम् ॥ १० ॥

न तानगणयन् सर्वानास्कन्दंश्च रिपून् द्विषः ।

अच्छिन्दन्नसिभिस्तीक्ष्णैरभिन्दंस्तोमरैस्तथा ॥ ११ ॥

न्यक्तन्तश्चक्रधाराभिरतुदन् शक्तिभिर्दृढम् ।

भक्षैरविध्यन्प्राग्रैरदृहंस्तोमरैरलम् ॥ १२ ॥

ऋच्छादेशः, ऋच्छ गतावित्यस्य वा रूपम् । भटाश्च शस्त्राणां व्यञ्जरन् विष्कृतवन्तः, अघौनयेति कर्मणि षष्ठी । वाजिकुञ्जरम् अखिन्नम् अश्रान्तमपि रत्नं न्यष्ठीवत् । छिबु निरसन इति भौवादिकस्य ग्रहणं, छिबुक्लम्बाचसां श्रितौति दीर्घः । अक्लाम्यत् क्लान्तञ्च ॥ १० ॥ ज० म०

आच्छन्नित्यादि । कृष्णा मृगा वामं पार्श्वं गताः । ऋ प्रापये च, चकारात् गत्यां, स्थादानपात्रेति ऋच्छादेशः, ऋच्छ मूर्त्तौ गमननीयोरित्यस्य वा रूपम् । भटा योधाः शस्त्राणां विष्कृतवन्तः । कर्मणि षष्ठी । वाजिनश्च कुञ्जराश्च वाजिकुञ्जरं रत्नं न्यष्ठीवत् प्रच्छादितवत् । छिबु-छिव्य-ष्ठीव निरासे । भवादादिण्य इत्यादौ छिववर्जनाच्च पत्वं, छिबुक्लमाचम इति दीर्घः । अक्लाम्यत् क्लान्तञ्च अभवत् । जि क्षिश्च क्लमु भिष्मानी, शमादित्वात् दीर्घः । अखिद्यत् खिन्नञ्च अभवत् । खिद अ धौ दैत्यके । अखिद्य-दपि अश्रान्तमपि रत्नं न्यष्ठीवदक्लाम्यञ्चेति वा योज्यम् ॥ १० ॥ भ०

न तानित्यादि । तान् सर्वान् अशुभान् न अगणयन् नादृतवन्तः । किमेतेरिति । अपि तु रिपून् आस्कन्दन् अभिगतवन्तः । द्विषी राक्षसाः तीक्ष्णैः असिभिः अरौन् अच्छिन्दन् छिन्नवन्तः, तथा तोमरैः तीक्ष्णैः अभिन्दन् विदारितवन्तः ॥ ११ ॥ ज० म०

न तानित्यादि । द्विषी राक्षसाः तान् सर्वान् पूर्वीकान् रविमण्डलविदारणा-दीन् अशुभान् नागणयन् अवज्ञातवन्तः । किमेभिः कार्यमिति भावः । शत्रून् अभिगतवन्तश्च । पुनः असिभिः छिन्नवन्तः रिपून् इत्यर्थात् । छिदे रुधादित्वात् अन् । मणी म्रीऽणाविति आकाररहितत्वम् । तथा तोमरैः विदारितवन्तः, भिदेः पूर्ववत् अन् ॥ ११ ॥ भ०

न्यक्तन्नित्यादि । चक्रधाराभिः न्यक्तन् छिन्नवन्तः । मुचादित्वाद्युम् । शक्ति-भिश्च दृढम् अत्यर्थम् अतुदन् व्यथितवन्तः । भक्षैः अविध्यन् ताडितवन्तः । ग्रहि-ज्येति सम्प्रसारणम् । उग्रायैः तीक्ष्णायैः तोमरैः अलं पर्याप्तम् अदृहन् इत-वन्तः । दृह हिंसायां, रुधादित्वात् अन्, अलीपानुसारौ ॥ १२ ॥ ज० म०

आस्यन् भवङ्गमा वृक्षानधूर्वन् भूधरैर्मृशम् ।

अहिंसन् मुष्टिभिः क्रोधाददशन दशनैरपि ॥ १३ ॥

प्रादुन्वन् जानुभिस्तूर्णमतुदंस्तलकूर्परैः ।

प्राहिखन्नरिमुक्तानि शस्त्राणि विविधानि च ॥ १४ ॥

न्यक्तन्नित्यादि । राक्षसाः चक्रधाराभिः न्यक्तन् । कृती श प च्छिदि, मुचादि-
त्वात् गुण् । शक्तिभिः दृढं व्यथयामासुः । तुद श औ व्यथे । उयायैः निशितायैः भङ्गैः
अविध्यन् । व्यध्यौ ताडने, दिवादित्वात् श्यन्, अपिद्रस्य छित्त्वात् ग्रहस्वपाद्योरिति
जिः । अलम् अत्यर्थं तोमरैः हिंसितवन्तः । तृह घ दृन्भू श हिसे, रुधादित्वात् नष्
नष्ठीन् ऽणौ । अट् ङन् स्थूलपट्टिशैरिति कचित् पाठः । “पट्टिशो लौहदण्डो
यस्त्रीच्छधारः क्षुरोपमः” इति वैजयन्ती ॥ १२ ॥ भ०

आस्यन्नित्यादि । भवङ्गमा अपि वृक्षान् आस्यन् क्षिप्तवन्तः । असु क्षेपणे । तथा
भूधरैः पर्वतैः अधूर्वन् हतवन्तः । उपधायाश्चेति दीर्घः । क्रोधात् मुष्टिभिः अहिंसन्
ताडितवन्तः । दशनैः दनैः अदशन खादितवन्तः । दन्शसन्जस्वन्जां शपीत्यनु-
नासिकलीपः ॥ १३ ॥ ज० भ०

आस्यन्नित्यादि । वानरा वृक्षान् आस्यन् क्षिप्तवन्तः । असु इक्षेपे । पर्वतैः हिंसित-
वन्तः । धुर्वि हिसे । व्यनक्त्यथोति दीर्घः । क्रोधात् मुष्टिभिः अहिंसन् । हिंस धि कि
हिसे, रुधादित्वात् श्यन् । नष्ठी नलीप्य इति इदनुवन्वजातनकारस्य लीपः, ततो
नष्ठीन् ऽणौ । दनैः खादितवन्तः । दन्शौ दंशने । सन्जदन्शस्वन्जोऽपि न
लीपः ॥ १३ ॥ भ०

प्रादुन्वन्नित्यादि । जानुभिः तूर्णं प्रादुन्वन् पीडितवन्तः । टु दु उपतापे स्वादिः ।
तलकूर्परैः हस्ततलैः प्रकोष्ठंश्च अनुदन् व्यथितवन्तः । अरिभिः मुक्तानि विविधानि
यानि शस्त्राणि तानि प्राहिखन् प्रह्वितवन्तः ॥ १४ ॥ ज० भ०

प्रादुन्वन्नित्यादि । जानुभिः प्रादुन्वन् पीडितवन्तः । टू दु न द्रु नीपतापे, खादित्वात्
श्रुधीरिति वत्वम् । तलैः चपेटैः कूर्परैः कफीणिभिश्च अनुदन् । तुद श औ व्यथे ।
अनुदन्निति पाठे—तुद श औ प्रेरणे । “तलच्छाधः स्वरूपे च खड्गमुष्टिचपेटयोः”
इति विश्वः । “स्यात् कफीणिस्तु कूर्परः” इत्यमरः । अरिभिः निशाचरैः यानि
शस्त्राणि मुक्तानि, तानि पुनस्तेभ्य एव प्रह्वितवन्तः । हि न वद्धने गतौ । प्राग्वन्नो ण
इति णत्वम् ॥ १४ ॥ भ०

अतृणोद् शक्रजिच्छतूनभ्राम्यच्च समन्ततः ।

अध्यनच्च महाघोरं न च कांश्चन नादुनोत् ॥ १५ ॥

नाजानन् सन्दधानन्तं धनुर्नैक्षन्त बिभ्रतम् ।

नेषूनचेतन्नस्यन्तं हतास्तेनाविदुर्द्विषः ॥ १६ ॥

अमृगवन्नन्यतः शब्दं प्रपलायन्त चान्यतः ।

आक्रन्दमन्यतोऽकुर्वन्तेनाहन्यन्त चान्यतः ॥ १७ ॥

अतृणोडित्यादि । ततः शक्रजित् इन्द्रजित् शत्रून् अतृणोद् हिंसितवान् । तर्हः
अम्, तस्य तन्ह इम् हलङ्गादिलोपः, हकारस्य ढत्वजश्त्वचत्वानि । समन्ततश्च अभ्रा-
म्यत् भ्रान्तवान् । महाघोरञ्च भीषणं स्वनम् अध्यनत् नादितवान् । न च कांश्चन
नादुनोत् कांश्चिदपि न नीपतापितवान् ; अपि तु सर्वानपि पीडितवान् इत्यर्थः ॥
१५ ॥ ज० म०

अतृणोडित्यादि । इन्द्रजित् अरीन् हिंसितवान् । तच्छ धू तन्हू अ हिंसे, रुधा-
दित्वाभ्रण्, तच्छ इण् पिङ्गसे इति इण्, हसङ्गां दिसेरिति दिलोपः, ङी ङः । समन्तात्
सर्वतो भ्राम्यति अ, भ्रमः शमादित्वात् दीर्घः । महाघोरं ध्वनिश्च । नादुनोत् इति
न, किन्तु पीडितवान् ॥ १५ ॥ म०

नाजानन्नित्यादि । धनुषि शरं सन्दधानम् आरोपयन्तम् तम् इन्द्रजितं नाजानन्
न ज्ञातवन्तः । धनुर्विभ्रतं नैक्षन्त धनुः धारयन्तं न दृष्टवन्तः । इषून् शरान्
अस्यन्तं क्षिप्यन्तं नाचेतन् हसलाघवात् न ज्ञातवन्तः । चित्ती संज्ञाने । उन्मी ऋखा-
दिति उमुद् । तेन हताः सन्ती द्विषः अविदुः ज्ञातवन्तः पूर्वोक्तं सिजभ्यस्त्विति-
भ्यश्चेति भौर्जुस् ॥ १६ ॥ ज० म०

नाजानन्नित्यादि । धनुषि शरं सन्दधानम् आरोपयन्तं तम् इन्द्रजितं यीधा
न ज्ञातवन्तः । ज्ञा ग बीधने । स्थादानपाज्ञेति जादेशः । धनुर्विभ्रतं धारयन्तं तं न
दृष्टवन्तः । इषून् बाणान् अस्यन्तं क्षिप्यन्तम् अज्ञातवन्तः । चित्ती ज्ञाने । सर्वत्र हस-
लाघवं हेतुः, केवलं तेन हताः सन्ती द्विषः कपयः पूर्वोक्तं ज्ञातवन्तः । विद ल मतौ,
द्विषविदात इति अनः उत्सु ॥ १६ ॥ म०

अमृगवन्नित्यादि । अन्यतः अन्यस्मिन् प्रदेशे केचिद् द्विषः शब्दम् अमृगवन् ।
शुवः अ चेति शभावः, शुप्रत्ययश्च । अन्यतः अन्यत्र स्थिताः प्रपलायन्त पलायिताः ।

प्रालुब्धन्त व्यभिद्यन्त परितो रक्तमस्रवन् ।

पर्यश्राम्यन्नदृश्यं च ततास्तेनास्त्रियन्त च ॥ १८ ॥

सौमित्रिराकुलस्तस्मिन् ब्रह्मास्त्रं सर्वरक्षसाम् ।

निधनायाजुर्हृषत् व्यष्टभाद्रघुनन्दनः ॥ १९ ॥

अन्यतोऽन्यत्र प्रदेशे स्थिताः आक्रन्दन् अकुर्वन् रोदनं कृतवन्तः । अन्यतोऽन्यत्र तेन इन्द्रजिता अह्नयन् व्यापादिताः । कर्मणि लङ् । सर्वमाद्यादित्वात् सिः ॥ १७ ॥ ज० म०

अश्रुक्षन्नित्यादि । केचित् द्विषोऽन्यतोऽन्यस्मिन् देशे तस्य शब्दं श्रुतवन्तः । श्रोः श्रुर् र इति श्रुजिञ् शीरिति सामान्योक्तत्वात् श्रु गताविति भौवादिकस्य श्रु । न गतौ श्रुताविति स्वादिपठितस्य च यद्दृष्टं, श्रवणार्थकोऽपि पाणिनिप्रभृतिसम्भारौ पठ्यते, भ्वादिपाठवचनात् भवतीत्यपि स्यादिति टीकाकृतः । अन्यत्र च पलायिताः । अन्यत्र स्थिता रोदनश्चक्रुः । तेन इन्द्रजिता चान्यत्र हताः । तस् केरिति सप्तम्याः तस् ॥ १७ ॥ म०

प्रालीठन्तेत्यादि । तेन चताः सन्तः केचिद् भूमौ प्रालुब्धन्त । लुठ लीठने । भुवि इतस्ततो व्यभिद्यन्त व्यनीयन्त, हताः सन्त इतस्ततोऽनीताः । कर्मणि लङ् । परितः समन्तात् रक्तम् अस्रवन् मुक्तवन्तः । पर्यश्राम्यन् खिन्नाः, अदृश्यन् पिपासिताः । दिवादित्वात् श्यन् । केचित् अस्त्रियन्त स्त्रियतेर्लुङ्शेति तङ् ॥ १८ ॥ ज० म०

प्रालीठन्तेत्यादि । तेन इन्द्रजिता चताः केचित् भूमौ प्रालुब्धन्त । लृ लृठ लृ प्रतिघाते । व्यभिद्यन्त भिदैः कर्मणि ऊपम् । परितः समन्तात् रक्तञ्च मुक्तवन्तः । पर्यश्राम्यन् परिश्रान्ताः । श्रुमु श्रु जि इर् तपःखेदयोः । श्रमादित्वात् दीर्घः । अदृश्यन् पिपासिताः, अस्त्रियन्त हताः । लुङ् लीठ्ये मम् ॥ १८ ॥ म०

सौमित्रिरित्यादि । तस्मिन् इन्द्रजिति तथाभूते सति सौमित्रिः आकुलो व्यस्तचित्तः सर्वरक्षसां निधनाय ब्रह्मास्त्रम् आशुहृषत् आह्वातुमैच्छत् । अभ्यस्तस्य चेति अभ्यस्ताकारस्य ह्यतेः प्रागेव विवर्चनात् सम्प्रसारणम् । तच्च सौमित्रिं रघुनन्दनो रामः व्यष्टभात् निवारितवान्, मा भूत् विभीषणस्यापि नाश इति । सन्तु स्तुन्वित्यादिना आग्रह्यः, स्तुन्विरिति मूर्धन्यः ॥ १९ ॥ ज० म०

सौमित्रिरित्यादि । तस्मिन् इन्द्रजिति अर्थात् तथाभूते सति, सौमित्रिः

ततो मायामयीं सीतां घ्नन् खड्गेन वियद्गतः ।

अदृश्यतेन्द्रजिह्वाक्यमवदत्तं मरुत्सुतः ॥ २० ॥

मापराधौदियं किञ्चिदभ्यश्यत् पत्युरन्तिकात् ।

सीतां राक्षस ! मा-स्त्रैनां निगृह्णाः पाप ! दुःखिताम् ॥ २१ ॥

पौडाकरममित्राणां कर्त्तव्यमिति शक्रजित् ।

अब्रवीत् खड्गकण्टश्च तस्या मूर्धानमच्छिनत् ॥ २२ ॥

लक्षणः आकुलः सन् सर्वेषां रक्षसां निधनाय ब्रह्मास्त्रम् आह्वातुम् ऐच्छत् । ह्रीर्बेर्जिः,
घोऽङ्गनिङ्गमाम् । तं सौमित्रं रामो निवारितवान्, विभीषणनाशभयात् । सन्सुः
सौवः स्वादिः, गौक इत्यादिना षत्वम् ॥ १९ ॥ भ०

तत इत्यादि । ततोऽनन्तरम् इन्द्रजित् वियद्गतः आकाशगतः सीतां माया-
मयीं मायानिर्मितां खड्गेन घ्नन् व्यापादयन् अदृश्यत इष्टः । कर्मणि लङ् । तथा-
भूतं राक्षसं मरुत्सुतो हनूमान् वाक्यम् अवदत् भाषितवान् ॥ २० ॥ ज० म०

तत इत्यादि । तदनन्तरम् आकाशगती मायानिर्मितां सीतां खड्गेन मारयन्
इन्द्रजिह्वी हनूमता इत्यर्थात् । कर्मणि कृपम् । तं तथाभूतं मरुत्सुतो हनूमान्
वाक्यम् अवदत् ॥ २० ॥ भ०

मापराधौदित्यादि । हे पाप ! राक्षस ! सीता पत्युरन्तिकात् अभ्यश्यत् अप-
गता, इयं भवती नापराधौत् नापराह्वा । राध साध संसिद्धाविति स्वादौ । तस्मात्
एनां दुःखितां मास्य निगृह्णाः मा बधीः । स्त्रीचरै लङ् चेति वर्त्तमाने लङ् ॥
२१ ॥ ज० म०

मापराधौदित्यादि । हे पाप ! राक्षस ! इयं सीता पत्युरन्तिकात् अभ-
श्यत् अपगता, न किञ्चित् अपराधं चकार । राधौ य सिद्धौ । अनुश्रित्युं अधःपाते ।
तस्मात् एनां दुःखितां मास्य निगृह्णाः मा बधीः । मास्त्रेन घौघ्यौ ॥ २१ ॥ भ०

पौडाकरमित्यादि । इयम् अपराह्वा भवतु न वा सर्वथा यत् अमित्राणां
पौडाकरं तत् अवश्यं कर्त्तव्यमिति शक्रजित् अब्रवीत् उक्तवान् । खड्गकण्टश्च कण्टः
खड्गी येन । प्रहरणार्थेभ्यः निष्ठासप्तम्यौ परे भवतः । तस्या मूर्धानम् अच्छिनत्
छिन्नवान् । तिथीङ्लङ्गादिलोपः । दकारस्य चत्वम् ॥ २२ ॥ ज० म०

पौडाकरमित्यादि । अमित्राणां पौडाकरं कर्म अवश्यं कर्त्तव्यमिति अनप-

यत्कृतेऽरीन् व्यगृह्णीम समुद्रमतराम च ।

सा हतेति वदन् राममुपातिष्ठन्नरुक्षुतः ॥ २३ ॥

ततः प्रामुञ्चतां वीरौ राघवावरुतां तथा ।

उष्णञ्च प्राणितां दीर्घमुच्चैर्व्याक्रोशतां तथा ॥ २४ ॥

तावभाषत पौलस्त्यो माम् प्ररुदितं युवाम् ।

ध्रुवं स मोहयित्वास्मान् पापोऽगच्छन्निकुम्भिलाम् ॥ २५ ॥

राधाया अप्यस्या बधौ युक्त इत्यर्थः । इति इन्द्रजित् अभ्रवीत् । ब्रू ल अक्षौ । पिङ्गल-
स्थेम् ब्रुव इतीम् । सुकृष्टः खड्गी येन तादृशः सन् तस्या मूर्ध्नां क्षिप्तवान् । प्रह-
रणस्योभयधेति परनिपातः, स्वमतेऽभिधानं नियामकम् ॥ २२ ॥ भ०

यत्कृत इत्यादि । यस्याः कृते यन्निमित्तं परान् अशोकवनिकास्थितान् व्यगृ-
ह्णीम विगृहीतवन्तः, नित्यं ङित इति लङि उत्तमस्य लोपः । समुद्रं चातराम
तीर्णवन्तः । अतो दीर्घो यञीति दीर्घः । सा सीता हतेति वदन् मरुक्षुतः रामम्
उपातिष्ठत् ढीकितवान् । अथ यमुना गङ्गाम् उपतिष्ठत इत्येवं सङ्कतिकरणम् उपश्लेषो
नास्तीति उपाद्देवपूजेत्यादिना तङ् न भवति ॥ २३ ॥ ज० म०

यत्कृत इत्यादि । यस्याः सीतायाः कृते निमित्ते वयं शत्रून् निगृहीतवन्तः
समुद्रम् उत्तीर्णवन्तश्च, सा सीता हता इति वदन् मरुक्षुतो रामम् उपस्थितवान् ।
मैवाध्वसङ्गराधे इत्यत्र सङ्गम उपश्लेषः स नास्तीति न मम् ॥ २३ ॥ भ०

तत इत्यादि । ततो हनूमद्वचनानन्तरं राघवौ वीरौ प्रामुञ्चतां भीहं गतौ ।
अथ अरुतां क्रन्दितवन्तौ । रु शब्दे । ततो वृद्धिर्न भवति, तदापि सार्वधातुक इत्यनु-
वर्त्तते । तथा दीर्घम् उष्णञ्च प्राणितां निश्चसितवन्तौ । अन प्राणने । रुदादिभ्यः सार्व-
धातुक इतीट् । तथा उच्चैः व्याक्रोशतां हा सीता इति आहूतवन्तौ ॥
२४ ॥ ज० म०

तत इत्यादि । हनूमतो वचनानन्तरं वीरौ रामलक्ष्मणौ भीहं जग्मतुः । मुञ्च
लृ जि वैचिष्ये । तथा अरुतां क्रन्दितवन्तौ । रु ल ध्वनौ । दीर्घम् उष्णञ्च प्राणितां
निश्चसितवन्तौ । अन घ् लु प्राणने । रुद्रो योऽहस्त्रस्येम्, प्राग्वन्नी णः । उच्चैर्व्याक्रोशतां
हा सीता इत्याहूतवन्तौ । क्रुश जी वादे हूतौ ॥ २४ ॥ भ०

तावित्यादि । पौलस्त्यो विभीषण आगत्य तौ तथाभूतौ अभाषत उक्तवान् ।

मास्म तिष्ठत तत्रस्थो बन्धोऽसावहुतानलः ।

अस्त्रे ब्रह्मशिरस्युये स्यन्दने चानुपार्जिते ॥ २६ ॥

ब्रह्मादधादधं तस्य तस्मिन् कर्मण्यसंस्थिते ।

प्रायच्छदाज्ञां सौमित्रैर्यूथपानाच्च राघवः ॥ २७ ॥

युवां मास्म प्रवृद्धितं मा रीदृष्टम् । स्त्रीक्षरे लङ् चेति लङ् । यतो ध्रुवम् अवश्यं स इन्द्रजित् पापः अस्मान् मोहयित्वा मायया विभीक्ष्णम् । मुहुरेककर्मकत्वाद्भ्रतिबुद्धीत्यादिना कर्मसंज्ञा । निकुम्भिलाम् अग्निगृहम् अगच्छत् गतवान् । अत्र भूतानद्यतन एव लङ् ॥ २५ ॥ ज० म०

तावित्यादि । पौलस्त्यो विभीषणः तौ राघवौ उक्तवान् । युवां रीदनं न कुरुतम् । स पाप इन्द्रजित् निश्चितम् अस्मान् मोहयित्वा निकुम्भिलां यज्ञस्थानविशेषं गतवान् । मुहुरेककर्मकत्वात् प्रयोज्यस्य कर्मत्वम् ॥ २५ ॥ म०

मास्मेत्यादि । मास्म तिष्ठत मा विलम्बध्वं, गच्छत । स्त्रीक्षरे लङ् । यतः तत्रस्थो निकुम्भिलास्थोऽसौ अहुतानलः अकृताग्निकार्यो बध्यः शक्यो हन्तुम् । शकि लिङ् चेति चकारात् यत् । कृताचेति वचनात् हनी बधयेति उपसंख्यानात् । यत् कथम् अहुतानली बध्य इति चेत् ?—अस्त्रे ब्रह्मशिरसि, ब्रह्मशिरोनाम्नि उये दुष्प्रयोगे स्यन्दने च अनुपार्जितेऽप्राप्ते सति ॥ २६ ॥ ज० म०

मास्मेत्यादि । यूयं मास्म तिष्ठत न विलम्बध्वं, यतः तत्रस्थोऽसौ इन्द्रजित् अहुतानलीऽकृतयज्ञ एव बध्यः । कथमित्याह—ब्रह्मशिरोनाम्नि उये दुःसहं अस्त्रे स्यन्दने रथे च अनुपार्जिते अप्राप्ते सति । तदुभयप्राप्तेरबध्यः स्यादिति भावः ॥ २६ ॥ म०

कथमुभयं तेनीपार्ज्यत इत्याह—

ब्रह्मेत्यादि । यतः तस्यां निकुम्भिलायां कर्मणि असंस्थिते असमाप्ते ब्रह्मा बधं तस्य अदधात् धारितवान्, उक्तवान् इत्यर्थः । श्रौ दिवंचनम् । एवं विभीषणवचः शुत्वा राघवः सौमित्रैः यूथपानाच्च गन्तुम् आज्ञां प्रायच्छत् दत्तवान् । दान दाने । पाप्रादिना यच्छादेशः ॥ २७ ॥ ज० म०

ब्रह्मेत्यादि । तस्मात् निकुम्भिलायां तस्मिन् होमकर्मणि असंस्थिते अप्राप्ते सति तस्य मेघनादस्य बधं ब्रह्मा आहूतवान् उक्तवान् इत्यर्थः । उ धाञ्नि धारणे पुष्टौ । ह्लादी रे द्विः । इति विभीषणवचः शुत्वा इन्द्रजिदबधार्थं रामो लक्ष्मणस्य कपि-

तां प्रत्यैच्छन् सुसंप्रीतास्ततस्ते सविभीषणाः ।

निकुम्भिलां समभ्यायान् न्यरुध्यन्त च राक्षसैः ॥ २८ ॥

दिक्पालैः कदनं तत्र सेने प्राकुरुतां महत् ।

ऐतां रक्षांसि निर्जित्य दूरं पौलस्त्यलक्ष्मणौ ॥ २९ ॥

तत्वेन्द्रजितमैचेतां कृतधिष्णं समाहितम् ।

सोजुहोत् कृष्णवर्त्मानमामनन्मन्त्रमुत्तमम् ॥ ३० ॥

यूथपानाच्च सुग्रीवादीनाञ्च आज्ञां दत्तवान् । सम्बन्धे षष्ठी । दानं दाने । स्थादानपेति यच्चादेशः । दानो जुहोत्यादिनिरासार्थं नानुबन्धस्य पूर्वाचार्यकृतत्वात् सूत्रे तथा गृहीतम् ॥ २७ ॥ भ०

तामित्यादि । ततस्ते सविभीषणाः सुसंप्रीताः ताम् आज्ञां प्रत्यैच्छन् प्रतीष्टवन्तः प्रतिगृहीतवन्तः । इषु इच्छायाम् । इषुगमियमां छः । ते च निकुम्भिलां समभ्यायान् समभिगताः । या प्रापणे । तत्र च ये दिक्पालाः राक्षसाः तैः अरुध्यन्त रुद्धाः प्रवेष्टुं पन्थानं न लब्धवन्तः । कर्मणि लङ् ॥ २८ ॥ ज० म०

तामित्यादि । ततोऽनन्तरं विभीषणसहिताः ते लक्ष्मणादयः सुसम्प्रीताः सन्तः ताम् आज्ञां प्रत्यैच्छन् जगृहुः । ईषु श् वाञ्छे । स्थादानपेति इच्चादेशः । ततस्ते निकुम्भिलां समाजम्भुः । ते च राक्षसैः दिक्पालैश्च निरुद्धाः निकुम्भिलाप्रवेशे निवारिताः । कर्मणि रूपम् ॥ २८ ॥ भ०

दिक्पालैरित्यादि । तत्र निकुम्भिलीदृशे उभे अपि सेने महत् कदनं विनाशनं युद्धं वा प्राकुरुतां कृतवन्तौ । तानि रक्षांसि निर्जित्य पौलस्त्यलक्ष्मणौ द्रुतम् ऐतां गतवन्तौ । इण गतौ । लङ्ङि वृद्धिः ॥ २९ ॥ ज० म०

दिक्पालैरित्यादि । दिक्पालैरिति पूर्वशीकिनान्वयः । ततः निकुम्भिलायां द्वे सैन्ये महत् कदनं चक्रतुः । “कदनं युद्धमाह्वेः” इति कीषः । तानि रक्षांसि निर्जित्य विभीषणलक्ष्मणौ द्रुतम् ऐतां जग्मतुः । इणी रूपम् ॥ २९ ॥ भ०

तत्वेत्यादि । निकुम्भिलायां तौ ऐचेतां दृष्टवन्तौ, इन्द्रजितं कृतधिष्णं कृताग्न्यागारं समाहितम् एकाग्रमानसम् । स इन्द्रजित् कृष्णवर्त्मानम् अजुहोत् हुतवान् । मन्त्रम् उत्तमम् आमनन् आवर्त्तयन् । आ आवर्त्तने । शतरि पात्रादिना मनादेशः ॥ ३० ॥ ज० म०

अध्यायच्छक्रजिद् ब्रह्म समाधेरचलन्न च ।

तमाह्वयत सौमित्रिरगर्जञ्च भयङ्करम् ॥ ३१ ॥

अकुप्यदिन्द्रजित्तत्र पितृव्यश्चागदद्वचः ।

त्वमत्राजायथा देहमिहापुथः सुरामिषैः ॥ ३२ ॥

तत्रेत्यादि । निकुम्भिलायां कृतघिष्णुं कृताग्निगृहं कृतासनं वा समाहितम्
एकाग्रचित्तम् इन्द्रजितं तौ ऐचेतां दृष्टवन्तौ । ईक्ष ड् दर्शने । स इन्द्रजित् कृष्ण-
वर्त्मानम् अग्निं हुतवान् । उत्तमं मन्त्रं जपन् । सा अभ्यासः । स्थादानेति मनादेशः ।
“घिष्णुं स्थाने गृहे भेऽग्नौ” इत्यमरः ॥ ३० ॥ भ०

अध्यायदित्यादि । शक्रजित् इन्द्रजित् परं ब्रह्म अध्यायत् चिन्तितवान् । ध्यै
चिन्तायाम् । आत्वं श्रुति न भवति । न च समाधेः चित्तवृत्तिनिरोधात् अचलत् चलित-
वान् । तं तथाभूतम् इन्द्रजितं सौमित्रिः युद्धाय आह्वयत आहूतवान् । भयङ्करं च
अगर्जत् शब्दितवान् ॥ ३१ ॥ ज० भ०

अध्यायदित्यादि । इन्द्रजित् ब्रह्म वेदमात्मानं वा अध्यायत् । ध्यै उ चिन्तने ।
समाधेः चित्तनिरोधान्न चलितः । तं तथाभूतम् इन्द्रजितं लक्ष्मणी युद्धाय आहूत-
वान् । भयङ्करं गर्जनं कृतवाञ्छ ॥ ३१ ॥ भ०

अकुप्यदित्यादि । तत्र तस्मिन् आह्वाने कृतवति गर्जिते च सति अकुप्यत्
क्रुद्धः । कुप क्रोधे दैवादिकः । पितृव्यश्च पितृभ्रातरं विभीषणं, पितृशब्दाद् भ्रातरि
व्यभिपातितम् । वची वक्ष्यमाणम् अगदत् उक्तवान् । अत्र अस्मिन् राक्षसकुले
त्वम् अजायथाः जातोऽसि । जनौ प्रादुर्भावे, दैवादिकोऽनुदात्तेत् । इह च देहं
सुरामिषैः पोषितवानसि । पुषिर्दैवादिकः । देहः अपुथत् इति पाठान्तरम् । तत्र
देहः वृद्धिं गतः । अन्तर्भाविवृत्त्यर्थो द्रष्टव्यः ॥ ३२ ॥ ज० भ०

अकुप्यदित्यादि । तत्र निकुम्भिलायां लक्ष्मणे गर्जिते सति इन्द्रजित् अकुप्यत् ।
कुप्य इकोपि । पितृभ्रातरं विभीषणं वाचं जगाद च । पितृभ्राता पितृव्यो निपा-
तनात् । अत्र राक्षसकुले त्वं जातः । जनौ म्यङ् जनने । स्थादानपेति आदेशः । इह
त्वं सुराभिरामिषैश्च सुराणाम् आमिषैर्वा देहं वर्द्धितवानसि । लृ पुथौ वृद्धौ, चका-
रात् पुथौ, सकर्मकोऽयं पुथति स्म भिक्षामित्यादि प्रयोगात् ; जयमङ्गलायामकर्मकत्वं
भान्त्योक्तम् ॥ ३२ ॥ भ०

इहाजीव इहैव त्वं क्रूरमारभथाः कथम् ।

नापश्यः पाणिमाद्रं त्वं बन्धुत्वं नाप्यपैक्षथाः ॥ ३३ ॥

अधर्मान्नावसः पाप ! लोकवादान्न चाबिभेः ।

धर्मदूषण ! नूनं त्वं नाजाना नाशृणोरिदम् ॥ ३४ ॥

इत्यादि । इह अजीवः जीवितोऽसि । कथम् ? इहैव त्वं क्रूरं कर्म आरभथाः ? आरम्भवानसि ? आद्रं पाणिञ्च नापश्यः त्वं न दृष्टवानसि ? यावता कालेन भुक्त्वा पाणिः शृण्वति तावन्तमपि कालं नापेक्षितवानसि इत्यर्थः । आस्तां तावत् एतत्, बन्धुत्वमपि एकगोत्रत्वमपि नापैक्षथाः ? ॥ ३३ ॥ ज० म०

इहाजीव इत्यादि । अस्मिन् वंशे त्वं जीवितोऽसि जीव च । जीव प्राणे । तत् कथम् इहैव त्वं क्रूरं कर्म आरम्भवानसि ? रभौ ङ स्यात् राभस्ये । कथम् आद्रं पाणिं न दृष्टवानसि ? भोजनानन्तरं यावत् न शुक्लः तावदेव स्मृतवानसि इति लीकोक्तिं स्थापनाय इदम् उक्तम् । तव स्नेहात् मम आद्रं हिंसाशयं पाणिं कुतो न दृष्टवान् इत्यन्ये । आस्तां तावत् अन्यत्, बन्धुत्वम् एकगोत्रमपि कुतो नापेक्षितवानसि ? ॥ ३३ ॥ भ०

अधर्मादित्यादि । हे पाप ! अधर्मादपि नावसः न त्वसोऽसि ? त्वसी उद्देगे दिवादी, वा भाशेत्यादिना पक्षे शप् । लोकावादात् जनापवादात् न चाबिभेः न भीतोऽसि ? श्रौ दिर्वचनं, धातोरुणः, भीवार्यानामित्यपादानसंज्ञा । हे धर्मदूषण ! धर्मस्य दूषण ! धर्मोच्छेदक ! अतिविपरीते स्थितत्वात् । दूष च वैकल्ये । दीधो णा- वित्युपधाया ऊत्वम् । दूषयतीति दूषणः, कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्त्तरि ल्युट्, न तु नन्द्यादिपाठे ल्युः । तव हि नन्दिवाशिमदिदूषिसाधिवर्द्धिशोधिरोचिभ्यो ण्यन्तेभ्यः पूजायाम् इत्युक्तं, न चात्र पूजा गम्यत इति । नूनम् अवश्यं त्वं नाजानाः स्वयमिदं न ज्ञातवानसि । ज्ञा अवबोधने, क्रियादाबुदात्ते । ज्ञानजोर्जा । इदम् अश्रुतोऽपि नाशृणोः द्विषद्भ्यो न श्रुतवानसि ? श्रुवः श्रु च ॥ ३४ ॥ ज० म०

अधर्मादित्यादि । हे पाप ! अधर्मादपि न त्वसोऽसि । त्वसी त्वसी ण भये । क्रम- क्तमधमेत्यादिना श्यनः पाक्षिकत्वात् शप् । लोकापवादादपि न भीतोऽसि । जि भी लि भीत्याम् । हे धर्मदूषण ! धर्मोच्छेदक ! कुलोच्छेदकत्वात् । नूनं निश्चितं त्वम् इदं वक्ष्यमाणं न ज्ञातवान् न श्रुतवानसि ॥ ३४ ॥ भ०

निराकृत्य यथा बन्धून् लघुत्वं यात्यसंशयम् ।
 पितृव्येण ततो वाक्यमभ्यधीयत शक्रजित् ॥ ३५ ॥
 मिथ्या मास्म व्यतिक्रामो मच्छौलं मा न बुध्यथाः ।
 सत्यं समभवं वंशे पापानां रक्षसामहम् ॥ ३६ ॥
 न त्वजायत मे शीलं तादृग्यादृक् पितुस्तव ।
 क्षयावहेषु दोषेषु वार्यमाणो मयारमत ॥ ३७ ॥

किन्तदित्याह

निराकृत्येत्यादि । यथा बन्धून् निराकृत्य परित्यज्य लघुतां याति असंशयम् अस-
 न्देहं, ततः पुनोक्तेः अनन्तरं पितृव्येण विभीषणेन शक्रजित् वाक्यम् अभ्यधीयत
 अभिहितः । कर्मणि लङ् । पुनर्नीत्वम् ॥ ३५ ॥ ज० म०

निराकृत्येत्यादि । यथा बन्धून् निराकृत्य परित्यज्य असंशयं निश्चितं लघुत्वं
 लोकी याति गच्छति, इदं नाजाना इति पूर्वेष्वान्वयः । घीप्रकरणे यातीति कीप्र-
 वेशी घीविषयेऽपि भूतसामान्ये कचित् की स्यादिति सूचनाय, वस्तुतस्तु प्रतिज्ञातस्यै-
 कस्य सिद्धार्थम् अस्यापेक्षं न दोषावहम् । ततस्तद्वचनानन्तरं पितृव्येण विभीषणेन
 शक्रजित् वक्ष्यमाणवाक्यम् उक्तम् । अभिपूर्वधाजः । कर्मणि यक् । दामागैहगिति
 डी ॥ ३५ ॥ भ०

मिथ्येत्यादि । मिथ्या मृषा मास्म व्यतिक्रामः मा परिभूः । श्रिति क्रमेत्यादिना
 दीर्घः । शीलं स्वभावं मा न बुध्यथाः मा न बुद्धाः त्वम् अपि तु ज्ञातवानसि । स्त्रीत्तरे
 लङ् वा । पापानां रक्षसां वंशेऽहं सत्यं समभवं सम्भूत इति ॥ ३६ ॥ ज० म०

मिथ्येत्यादि । मिथ्याव्यतिक्रमं न कुरु । क्रमः पेऽपि घं । मम शीलं स्वभावं न
 बुद्धवानसि न किञ्चित् ज्ञातवानसि एव । बुध्यी ऊ वेदने । पापानां रक्षसां वंशे
 सत्यम् अहं सम्भूतोऽस्मि, किन्तु तादृक् न शीलमिति वक्ष्यमाणेनान्वयः ॥ ३६ ॥ भ०

न त्वित्यादि । यद्यपि अहं राक्षसकुले जातः तथापि तव पितुः यादृक्
 शीलं स्वभावः तादृक् मे न त्वजायत नैवाभूत् । यतोऽसौ क्षयम् आवहन्तीति
 क्षयावहाः । पचाद्यच् । तेषु दोषेषु परस्त्रीहरणादिषु मया वार्यमाणोऽपि

दशयीवोऽहमेतस्मादत्यजं न तु विद्विषन् ।

परस्वान्यार्ज्यन्नारीरन्यदीयाः परामृशत् ॥ ३८ ॥

व्यजिष्टक्षत् सुरान्नित्यं प्रामाद्यद्गुणिनां हिते ।

आशङ्कत सुहृदन्धून्मृगान् बह्वमन्यत ॥ ३९ ॥

दशयीव इति सम्बन्धः । अरमत् रतिं कृतवान् । व्याङ्गपरिस्थी रम इति परस्मै-
पदम् ॥ ३७ ॥ ज० म०

न त्वजायतेत्यादि । यादृशं तव पितुः शीलं जातं न मम तादृशं शीलं
जातम् । स्यादानेति जनी जाः । स हि क्षयावहेषु दोषेषु परस्त्रीहरणादिषु मया
वार्थमाणीऽपि रतिं कृतवान् । रम ऊ जौ क्रीडे । आङ्पूर्वः । घे पं परीत्यादिना पम् ।
क्षयं नाशम् आवहन्ति कुर्वन्तीति पचादित्वादन ॥ ३७ ॥ भ०

दशयीव इत्यादि । एतस्मात् कारणात् अहं रावणम् अत्यजम् त्यक्तवान् अस्मि ।
पुनः द्विषन् अभिवीभवन् । द्विषोऽस्मिन् इति शब्दप्रत्ययः । तान् दीषान् आह—परस्त्रानि
परविस्त्रानि आर्जयत् अन्यैर्घाहितवान् । अर्जं अर्जनं इति भ्वादेः अर्जं प्रतियङ्ग इति
चौरादिकस्य वा रूपम् । अन्यदीयाः नारीश्च परामृशत् स्पृष्टवान् । मृश आमर्शने
इति तुदादावनुदात्तेत् ॥ ३८ ॥ ज० म०

दशयीव इत्यादि । एतस्मात् कारणात् अहं दशयीवं त्यक्तवान् न तु शत्रुर्भवन् ।
परमते द्विषः शत्रौ शब्दः, समते न विभीषणेन विद्वेषं वैरं कुर्वन् इत्यर्थः ; शत्रु-
वाचित्वे रुद्रिः । तान् दीषान् आह—परधनानि आर्जयत् आनीय संस्कृतवान् हृत-
वान् इत्यर्थः । अर्जं क् संस्कारे, किंवा अर्जं अर्जने, जिः प्रेरणे । अन्यदीया नारीः
परामृशत् अपहृतवान् । मृश शौ मृशि । अन्येषामिमा इति विकारसङ्केत्यादिना ईयः,
दकारागमी निपातनात् ; किंवा अन्येषां पतिश्वशुरादीनां दा शुद्धिर्याभ्यस्ता अन्यदाः
साध्वीरित्यर्थः । दै प शीघ्रणे क्तिप्, ततः स्वार्थे ईयः ॥ ३८ ॥ भ०

व्यजिष्टक्षदित्यादि । सुरान् नित्यं व्यजिष्टक्षत् विग्रहीतुमैच्छत् । गुणिनां मात्स्य-
वत्प्रभृतीनां यदुक्तं हितं तस्मिन् विषये प्रामाद्यत् प्रमादं गतः । मदी हर्षे । शमा-
मष्टानामिति दीर्घः । सुहृदी बन्धून् सुहृदन्धून् आशङ्कत विकल्पितवान्, अहङ्गान्
अविदुषः प्रहृष्टादीन् बह्वमन्यत स्नाचितवान् ॥ ३९ ॥ ज० म०

व्यजिष्टक्षदित्यादि । नित्यं देवान् विग्रहीतुं योधयितुम् इष्टवान् । ग्रहेः सन्

दीर्घैररमतैभिस्तु पितात्यज्यत यैर्मया ।

ततोऽरुथ्यदनर्दञ्च द्विविंशतिभिरेव च ॥ ४० ॥

शरैरताडयद्वन्धुं पञ्चविंशतिभिर्नृपम् ।

रावणस्तस्य सौमित्रिरमथ्राच्चतुरो हयान् ॥ ४१ ॥

सारथिञ्चालुनाद्याणैरभनक् स्यन्दनस्तथा ।

यहस्वपप्रच्छा जिः, नेमुगुहयहः, गुर्नानिभि, हो दः, भभान्तसेति घः, षढीः कः । गुणिनां मातामहादीनां सम्बन्धे हिते सङ्गीकानां हिते वा प्रामादयत् अनवहितोऽभवत् । “प्रमादोऽनवधानता” इति कोषः । मदी भिर्यजि हर्षे । शमादित्वात् दीर्घः । सुहृदो बन्धून् शतौश्च शङ्कितवान् । शकि ऊ वासशङ्क्योः । अवहान् अपण्डितान् प्रहसादीन् बहु अमन्यत उक् श्लाघितवान् ॥ ३९ ॥ भ०

दीर्घैरित्यादि । एभिः दीर्घैः तव पिता रावणः अरमत क्रीडितवान् । यैः दीर्घैः मया अत्यज्यत । कर्मणि लङ् । ततः पितुर्दीर्घप्रकाशनवचनादनन्तरं रावणिरिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । अरुथ्यत् रुष्टः । रुष्ट रुष्टौ । अनर्दञ्च विस्फूर्जितवांस्य ॥ ४० ॥ ज० म०

दीर्घैरित्यादि । एभिः दीर्घैः तव पिता रावणो रमत स्म । यैः दीर्घैः मया त्यक्तः । कर्मणि रूपम् । ततः पितृदीर्घप्रकाशत्वात् रावणिरिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । अरुथ्यत् । रुष्टेर्ङि क्रुधि । अनर्दत् शब्दं चकार । द्विविंशतिभिरिति उत्तरङ्गीकेनान्वयः ॥ ४० ॥ भ०

शरैरित्यादि । बन्धुं विभीषणं द्विविंशतिभिः अताडयत्, चत्वारिंशत् इत्यर्थः । हे विंशती येषां शराणामिति बहुव्रीहिः । एवञ्च ह्यष्टनः संख्यायामित्यात्वं न । तथा पञ्चविंशतिभिः शरैः नृपं लक्षणम् अताडयत्, शतेन इत्यर्थः । हो च विंशतिश्च पञ्च च विंशतिश्च इति अस्मिन् व्याख्याने द्वाविंशत्या पञ्चविंशत्येति च प्राप्नोति । सौमित्रस्तु तस्य रावणेः चतुरो हयान् वाणैः अभध्नात् । मन्य विलीङ्गन इति क्रयादौ ॥ ४१ ॥ ज० म०

शरैरित्यादि । बन्धुं विभीषणं द्विविंशतिभिः शरैः रावणिः अताडयत् । नृपं लक्षणं पञ्चविंशतिभिः शरैः अताडयत् । हे विंशती संख्ये येषु इति बहुव्रीहिः । सौमित्रिः तस्य इन्द्रजितोऽश्वान् वाणैः हंसितवान् । मन्य ग गाह् ॥ ४१ ॥ भ०

सारथिमित्यादि । तस्य रावणेः सारथिं चालुनात् छिन्नवान् । पादौनां हस्तः ।

सौमित्रिमकिरद्वाणैः परितो रावणिस्ततः ॥ ४२ ॥

तावस्कावयतां शक्तिं बाणांश्चाकिरतां मुहुः ।

वारुणं लक्ष्मणोऽक्षिप्यदक्षिपद्रौद्रमिन्द्रजित् ॥ ४३ ॥

ते परस्परमासाद्य शस्त्रे नाशमगच्छताम् ।

आसुरं राक्षसः शस्त्रं ततो घोरं व्यसर्जयत् ॥ ४४ ॥

तस्मान्निरपतङ्गूरि शिलाशूलेष्टिमुद्गरम् ।

तथा स्यन्दनम् अभगक् भगवान् । भञ्जो आमर्दन इति रुधादिः । ततोऽनन्तरं रावणिः सौमित्रिं परितः समन्तात् बाणैः अकिरत् क्वादितवान् ॥ ४२ ॥ ज० म०

सारथिचेत्यादि । लक्ष्मणोऽरावणिं सारथिश्च बाणैः क्लिप्तवान् । लू अ गि क्तिदि । प्रादेः स्त्री ने इति ऋस्वः । तथा स्यन्दनं रथं भगवान् । भन्जो धौ मोटने । नणो न लोप्यः, हसाद्वा दिसेरिति दिलोपः, च्छुङिति कुङ् । ततोऽनन्तरं रावणिः सौमित्रिं परितः समन्तात् बाणैः आच्छादितवान् । कृ श विक्षेपे । ऋदिरणाविति इर् ॥ ४२ ॥ भ०

तावित्यादि । तौ इन्द्रजिह्मलक्ष्मणौ शक्तिं सामर्थ्यम् अस्कावयतां वर्द्धितवन्तौ । स्काथी वः । बाणांश्च मुहुः अकिरतां विक्षिप्तवन्तौ । वारुणम् अस्त्रं लक्ष्मणोऽक्षिप्यत् । दंवादिकस्य रूपम् । इन्द्रजित् रौद्रं पाशुपतम् अक्षिपत् क्षिप्तवान् । तौदादिकस्य रूपम् ॥ ४३ ॥ ज० म०

तावस्कावयतामित्यादि । तौ इन्द्रजिह्मलक्ष्मणौ शक्तिं स्वसामर्थ्यं वर्द्धितवन्तौ । शक्तीरिति पाठे—अस्त्रविशेषान् इत्यर्थः । स्काथी ड् वृद्धौ । जिः । पातिस्काथीरिति वङ् । मुहुः वारंवारं बाणान् अकिरतां क्षिप्तवन्तौ । लक्ष्मणो वरुणदेवताकम् अस्त्रं प्रेरितवान् । इन्द्रजित् रुद्रदैवतम् अस्त्रं प्रेरितवान् । चिप श औ क्षिप्यी नुदि ॥ ४३ ॥ भ०

ते परस्परमित्यादि । ते शस्त्रे परस्परम् आसाद्य प्राप्य नाशम् अगच्छतां गते । ततः तन्नाशात् अनन्तरं राक्षसी रावणिः आसुरम् असुरदैवतं शस्त्रं घोरं भीषणं व्यसर्जयत् क्षिप्तवान् ॥ ४४ ॥ ज० म०

ते परस्परमित्यादि । ते इन्द्रजिह्मलक्ष्मणसम्बन्धिनी शस्त्रे परस्परं प्राप्य नाशं जम्बतुः । तदनन्तरं राक्षस इन्द्रजित् घोरम् असुरसम्बन्धि शस्त्रं विसर्जितवान् ॥ ४४ ॥ भ०

तस्मादित्यादि । तस्मात् आसुरात् अस्त्रात् शिलाशूलेष्टिमुद्गरं निरपतत्

माहेश्वरेण सौमित्रिरस्तभ्रातृत् सुदुर्जयम् ॥ ४५ ॥
 ततो रौद्रसमायुक्तं माहेन्द्रं लक्ष्मणोऽस्मरत् ।
 तेनागम्यत घोरेण शिरश्चाक्रियत द्विषः ॥ ४६ ॥
 अतुष्यन्नमराः सर्वे प्राहृत्यन् कपियूथपाः ।
 पर्येष्वजत सौमित्रिं मूर्ध्नाजिघ्रश्च राघवः ॥ ४७ ॥
 अरोदीद्राक्षसानीकमरोदद्भुजां पतिः ।
 मैथिल्यै चाशपदन्तुं तां प्राक्रमत चातुरः ॥ ४८ ॥

इष्टिः प्रहरणविशेषः । तच्च आसुरं सुदुर्जयं सौमित्रिः माहेश्वरेण अस्तभ्रातृ स्तम्भित-
 वान् । सन्भित्यादिना ग्रा, चकारात् श्रुश्च ॥ ४५ ॥ ज०म०

तस्मादित्यादि । तस्मात् आसुरास्त्रात् भूरि प्रचुरं शिलादिकं निरपतत्
 निर्गतम् । “इष्टिः खड्गः प्रसारोऽसिर्धर्मपालः प्रजाकरः” इति वैजयन्ती । सौमित्रिः
 तत् सुदुर्जयम् आसुरास्त्रं महेन्द्रदेवतेन अस्त्रेण स्तम्भितवान् । सन्भु स्तुभु स्तम्भ
 स्तुम्भ ग्लु बोधने ॥ ४५ ॥ भ०

तत इत्यादि । ततोऽनन्तरं रौद्रसमायुक्तं रौद्रास्त्रेण सहितं माहेन्द्रम् अस्त्रं
 लक्ष्मणोऽस्मरत् चिन्तितवान् । तेन स्मरणादेव अगम्यत आगतं, भावे लङ् । तस्य
 द्विषः शत्रोः शिरश्चाक्रियत क्रिन्नं, कर्मणि लङ् ॥ ४६ ॥ ज०म०

ततं इत्यादि । तदनन्तरं रुद्रदेवतेन अस्त्रेण संयुक्तं महेन्द्रदेवतम् अस्त्रं लक्ष्मणः
 सम्मार । तेन अस्त्रेण स्मरणात् आगतं, भावे यक् । घोरेण द्विष इन्द्रजितः शिरो
 हतं क्रिन्नम् इत्यर्थः । कर्मणि यक् ॥ ४६ ॥ भ०

अतुष्यन्नित्यादि । तस्मिन् मृते अमरा देवाः अतुष्यन् तुष्टाः, कपियूथपाः प्राहृ-
 त्यन् प्रहृष्टाः । राघवश्च सौमित्रिं पर्येष्वजत् आश्लिष्टवान् । दन्श-सन्जित्यनुनासिक-
 लीपः, प्राकृषितादह्वावायेऽपीति-वचनात् परिनिविभ्य इत्यादिना षत्वम् । मूर्द्धि
 अजिघ्रश्च आप्नातवान् ॥ ४७ ॥ ज०म०

अतुष्यन्नित्यादि । तस्मिन् हते सति सर्वे देवाः तुष्टाः । तुष् ल यौ डि च, चकारात्
 तुष्टौ । कपियूथपाः सुग्रीवादयः सर्वे हृष्टाः । हृष्य जि तुष्टौ । रामः सौमित्रिम्
 आश्लिषितवान् । ध्वन्जौ सङ्गे । सन्ज दन्श-स्वन्जोऽपि नलीपः । गौक इत्यादिना
 षत्वम् । मूर्द्धि तम् आप्नातवांश्च । प्रा गन्धयहणे । स्था-दानेत्यादिना जिघ्रः ॥ ४७ ॥ भ०

अरोदीदित्यादि । राक्षसानीकं राक्षससैन्यम् अरोदीत् रुदितम् । रुदश्च पञ्चभ्य

अयुक्तमिदमित्यन्ये तमाप्ताः प्रत्यवारयन् ।

न्यक्तंश्चास्य पत्न्यां बन्धुता शुचमारुणत् ॥ ४८ ॥

आस्फायतास्य वीरत्वममर्षश्चाप्यतायत ।

रावणस्य ततः सैन्यं समस्तमयुयुत्सयत् ॥ ५० ॥

इतीदृ । नृभुजां पतिः रावणः अरीदत् रुदितः । अङ्गार्थगालवयीरित्यदागमः ।
मैथिल्यै चाशपत् आक्रुष्टवान्, सर्वदोषस्य मूलमिति । श्लाघ-हन्वित्यादिना कर्मणः
सम्प्रदानसंज्ञा । ताच्च हन्तुम् आतुरी मन्युञ्जतः प्राक्रमत प्रारब्धवान् । प्रीपाभ्यामिति
बङ् ॥ ४८ ॥ ज० म०

अरीदोदित्यादि । राक्षससैन्यम् अरीदीत् । लघिर रुद रीदे । रुदाद्यस्ति सैरिति
दिप ईम् । राक्षसां पती रावणश्च अरीदत् । दिक्षीरम् वेति दिपः पक्षेऽम् । सीतायै
चाशपत् आक्रुष्टवान् । शपौ च क्रोशे । यच्चै दिक्षेत्यादिना सम्प्रदानत्वम् । क्रोधेन
आतुरः सन् तां हन्तुं प्रारब्धवान् । प्रीपादारम्भ इति मम् ॥ ४८ ॥ भ०

अयुक्तमित्यादि । अन्ये आप्ताः राक्षसाः अयुक्तम् एतदिति मन्यमानाः तं
तथाविधं प्रत्यवारयन् प्रत्यवार्थं स्थिताः । वृष् वरण इति चुरादिः । अरुन्धंश्च हल-
पादादियङ्गणेन रुञ्जवन्तः । बन्धुता बन्धुसमूहः अस्य शोकम् आरुणत् अपनीतवती ।
हलङ्गादि लोपः, धकारस्य जश्त्वम् ॥ ४८ ॥ ज० म०

अयुक्तमित्यादि । अन्ये आप्ता इष्टा राक्षसा अयुक्तम् एतत् स्त्रीहननम्
इत्युक्ता तं निवारितवन्तः । शनैः पादादियङ्गणैः तं रुञ्जवन्तः । बन्धुता बन्धुसमूहश्च
अस्य शोकम् आरुणत् अपनीतवान् ॥ ४८ ॥ भ०

आस्फायतेत्यादि । अथ निरुद्धशोकस्य रावणस्य वीरत्वं शीर्थम् आस्फायत
वृद्धिं गतम् । अमर्षश्च क्रोधः अतायत विस्तारं गतः । ततः स रावणः समस्तं सैन्यम्
अयुयुत्सयत् युयुत्सुमानं प्रयोजितवान् ॥ ५० ॥ ज० म०

आस्फायतेत्यादि । अथ शोकापनयनानन्तरं रावणस्य वीरत्वं शीर्थं वर्जते
छ । स्फायी ऊ संवृद्धी । अमर्षः क्रोधश्च विस्तीर्णः । तायृङ् पालनसन्तत्वीः ।
तदनन्तरं स रावणः समस्तं सैन्यं योद्धुमिच्छां कारयति छ । युधेः सनन्तात् जिः ॥
५० ॥ भ०

अग्नीनवरिवस्यंश्च तेऽर्नमस्यंश्च शङ्करम् ।

द्विजानप्रीणयन् शान्त्यै यातुधाना भवद्भियः ॥ ५१ ॥

परितः पर्थ्यवाद्वायुराज्यगन्धिर्मनोरमः ।

अश्रूयत सपुण्याहः स्वस्तिघोषः समुच्चरन् ॥ ५२ ॥

योद्धारोऽविभक्तः शान्त्यै साक्षतं वारि मूर्धभिः ।

रत्नानि चाददुर्गाश्च समवाञ्छन् तथाशिवः ॥ ५३ ॥

अग्नीनित्यादि । ते यातुधानाः भवद्भियः उत्पद्यमानभौतयः अग्नीन् अव-
रिवस्यन् परिचारितवन्तः । नमीवरिवसिचङ् कथजित वरिवसः परिचर्यायामिति
क्यच्, तदन्ताङ्गङ् । शङ्करश्च महादेवम् अर्नमस्यन् पूजितवन्तः । अत नमसः
पूजायां क्यच् । द्विजांश्च शान्त्यै शान्त्यर्थम् अप्रीणयन् प्रीणितवन्तः । धूज-प्रीचीर्न-
र्वक्तव्यः ॥ ५० ॥ ज० म०

अग्नीनित्यादि । भवन्ती उत्पद्यमानाः भीः भयं येषां ते राक्षसा अग्नीन्
सेवितवन्तः । नमस्तपोवरिव इति क्यः । शङ्करं प्रवेमुः पूर्ववत् क्यः । शान्त्यै
कल्याणाय द्विजान् प्रीणितवन्तः । प्री-धूजीर्नश्वा ॥ ५१ ॥ भ०

परित इत्यादि । अग्निसन्तर्पणात् आज्यगन्धिः आज्यस्य गन्धो यस्मिन् वायौ
स वायुः मनोरमः परितः सर्वतः वेष्टसूपर्थ्यवात् वाति च । स्वस्तिघोषश्च सपुण्याहः
पुण्याहशब्देन सह समुच्चरन् अश्रूयत श्रूयते च । कर्मणि लङ् ॥ ५२ ॥ ज० म०

परित इत्यादि । परितः सर्वतः आज्यस्य घृतस्य गन्धो यस्मिन् स मनीहरी
वायुः प्रकटं वाति च । गन्धशब्दात् स्वार्थे णिः । आगन्तीर्वेति समासान्त इति ।
परः गन्ध इति कचित् पाठः । पुण्याहसहितः स्वस्तिघोषः समुच्चरन् जनैः श्रूयते
च ॥ ५२ ॥ भ०

योद्धार इत्यादि । योद्धारः शान्त्यै शान्त्यर्थं साक्षतम् अक्षततण्डुलैर्युक्तं सला-
जश्च वारि जलं मूर्धभिः अविभक्तः दधति च । सजगन्मते भोजसु, भजामिदितौत्वम् ।
रत्नानि गाश्च अददुः दत्तवन्तः, आशिवश्चेत्येभ्यः समवाञ्छन् काङ्क्षितवन्तः । वाञ्छि
इच्छायां ॥ ५३ ॥ ज० म०

योद्धार इत्यादि । योद्धारः शान्त्यर्थं मूर्धभिः लक्षितं तण्डुलादिसहितं वारिदधति
च । टु डु भृज भृति-पुष्पीः । ज्ञादिरे विः, पृ भादेर्ङिः खेरे, अनुस्मिन्ने, णरस्यठ्याम् ।

अदिहंश्चन्दनैः शुभ्रैर्विचित्रैः समवस्त्रयन् ।

अधारयन् स्रजः कान्ता वर्म चान्येऽदधुर्दुतम् ॥ ५४ ॥

समच्छावत शस्त्राणि प्रामृजन् खड्गसंहतीः ।

गजादीनि समारोहन् प्रातिष्ठन्ताथ सत्वराः ॥ ५५ ॥

अपूरयन्नभः शब्दो बलसम्बर्त्तसम्भवः ।

अपूर्यन्त च दिग्भागास्तुमुलैस्तूर्यनिस्वनैः ॥ ५६ ॥

रत्नानि गात्रं दिजेभ्योऽददुः । उखेचौत्यालीपः । अये आशीर्वादांश्च तेभ्यो वाञ्छित-
वन्तः । मृजोऽकडिति त्रिरिति पच्चे त्रिः ॥ ५३ ॥ भ०

अदिहन्नित्यादि । शुभ्रैः शुक्लवर्णैः चन्दनैः अदिहन् गात्राणि लिप्तवन्तः । दिह
उपचये । विचित्रं शोभनं समवस्त्रयन् आच्छादितवन्तः । मुष्टमिश्रेत्यादिना वस्त्रात्-
समाच्छादने णिच् । कान्ताः शुभाः स्रजः आधारयन् धारितवन्तः । धृज् धारणे,
अण्यन्तस्य प्रयोग एव नास्ति । अन्ये च वर्म कवचं द्रुतम् अदधुः धारित-
वन्तः ॥ ५४ ॥ ज० म०

अदिहन्नित्यादि । शुक्लैः चन्दनैः गात्राणि लिप्तवन्तः । दिह औ लिपि । विचित्रं
वस्त्रं परिहृतवन्तः, विचित्रं शोभनं समाच्छादयन्ति अ इत्यर्थो वा । वस्त्रात् समा-
च्छादने परिधाने वा, जिः कल्यादेरिति जिः । कान्ताः शोभनाः स्रजो धारितवन्तः ।
धृक्च ॥ चकारात् धृत्याम् । अन्ये कवचं धृतवन्तः ॥ ५४ ॥ भ०

समच्छावतेत्यादि । शस्त्राणि समच्छावत । छा तेजने । समः छाव इति तड् ।
खड्गसंहतोः प्रामृजन् शोधितवन्तः । मृजेरजादौ विभाषा वृद्धिः । गजादीनि यानानि
समारोहन् आरुढाः । गजादिष्विति पाठान्तरम् । तवाधिकरणत्वं विवक्षितम् । अथ
अनन्तरम् आरुढाः सत्वराः प्रातिष्ठन्तः प्रस्थिताः । समवप्रविभ्य स्थ इति लङ् ॥ ५५ ॥ ज० म०

समच्छावतेत्यादि । योधाः शस्त्राणि निशितानि चक्रुः । छा ल तेजने । संक्षीरित
मम् । खड्गसमूहान् शोधितवन्तः । मृजोऽकडिति त्रिरिति पच्चे त्रिः । गजादीन्
समारुढाः, अथ त्वरान्विताः प्रस्थिताः ॥ ५५ ॥ भ०

अपूरयदित्यादि । बलानां संवर्त्त एकौभावः, तस्मात् सम्भवो यस्य स शब्दः नभः
आकाशम् अपूरयत् पूरितवान् । तुमुलैः तूर्यनिस्वनैः मङ्गलैः घोषैः दिग्भागा अपू-
र्यन्त पूर्णाः । कर्मणि लङ् ॥ ५६ ॥ ज० म०

आसीद् द्वारेषु सङ्घट्टो रथाश्वद्विपरक्षसाम् ।

सुमहाननिमित्तैश्च समभूयत भीषणैः ॥ ५७ ॥

कपयोऽविभयुस्तस्मिन्नभञ्जंश्च महाद्रुमान् ।

प्रोदखायन् गिरींस्तूर्णमगृह्णंश्च महाशिलाः ॥ ५८ ॥

ततः समभवद् युद्धं प्राहरन् कपिराक्षसाः ।

अन्योऽन्येनाभ्यभूयन्त विमर्द्मसहन्त च ॥ ५९ ॥

अपूरयदित्यादि । शब्दो नभः पूरितवान् । पूरक्च, चकारात् पूर्त्तौ । कौटुशः ?—
बलानां संवर्त्त एकीभावः, तस्मात् सम्भवी यस्य सम्भवति यस्मादिति व्युत्पत्त्या, स एव
सम्भवी यस्येति वा । तूर्याणां तुमुलैः सङ्कुलैः शब्दैः दिग्भागाः पूरिताः । कर्मणि
रूपम् ॥ ५६ ॥ भ०

आसीदित्यादि । रथादीनां निर्गच्छतां लङ्काद्वारेषु सङ्घट्टः सुमहान् आसीत्,
जनभूयस्तया सङ्घर्षोऽभूत् । अस्तिचोऽष्टक इतीट् । अनिमित्तैः भीषणैः भयङ्करैः
महद्भिः समभूयत, क्षयकरैः निमित्तैः भूतम् । भावे लङ् ॥ ५७ ॥ ज० म०

आसीद् द्वारेष्वित्यादि । लङ्काद्वारेषु रथादीनां निर्गच्छतां सुमहान् सङ्घट्ट
आसीत् । रुदायस्तीति ईम् । भीषणैः भयानकैः अनिमित्तैः अनाकुलैः सम्भूतम् । भावे
यक् ॥ ५७ ॥ भ०

कपय इत्यादि । तस्मिन् निर्गते कपयोऽविभयुः भीतवन्तः । महाद्रुमांश्च
योद्धुम् अभञ्जन् भग्नवन्तः । गिरीन् प्रोदखायन् उत्खातवन्तः । खै खनने । शिति
आत्वं न भवति । महाशिला अगृह्णन् गृहीतवन्तः ॥ ५८ ॥ ज० म०

कपय इत्यादि । तस्मिन् रावणे निर्गते सति वानराः भीताः । जि भी लि भीत्याम् ।
अनुस्मिन्नेः णुस्त्वस्याम् । महाद्रुमान् योद्धुं भग्नवन्तः । तुङ्गान् पर्वतान् उत्खात-
वन्तः । खै स्थैर्ये खननहंसयोः । महाशिलाः गृहीतवन्तः ॥ ५८ ॥ भ०

तत इत्यादि । ततोऽनन्तरं युद्धं समभवत् प्रवृत्तं, कपिराक्षसाः प्राहरन् प्रवृत्त-
वन्तः । अन्योऽन्येभ्यः अभ्यभूयन्त कपयो राक्षसैः राक्षसाश्च कपिभिरिति । कर्मणि
लङ् । विमर्द्मसहन्त च सीदवन्तः ॥ ५९ ॥ ज० म०

तत इत्यादि । तदनन्तरं युद्धं विसृतं कपयो राक्षसाश्च प्रहारं चक्रुः । अन्यो-
ऽन्यम् अभ्यभूयन्त कपयो राक्षसैः ते च कपिभिः अभिभूताः । कर्मणि यक् । ते विमर्द्मं
सीदवन्तः ॥ ५९ ॥ भ०

प्रावर्द्धत रजो भीमं तद्व्याश्रुत दिशो दश ।
 परात्मीयविवेकश्च प्रामुष्णात् कपिरक्षसाम् ॥ ६० ॥
 ततोऽद्विषुर्निरालोके स्वेभ्योऽन्येभ्यश्च राक्षसाः ।
 अद्विषन् वानराश्चैवं वानरेभ्योऽपि निर्दयाः ॥ ६१ ॥
 अधुरंस्ते महाघोरमश्वरोतन्नय शोणितम् ।
 समपद्यत रक्तेन समन्तात्तेन कर्दमः ॥ ६२ ॥
 गम्भीराः प्रावहन्नद्यः समजायन्त च क्रदाः ।

प्रावर्द्धत इत्यादि । बलव्यप्रचोभात् भीमं रजः प्रावर्द्धत प्रवर्द्धं, तत् रजो दश दिशो व्याश्रुत व्याप्रीत् । अयं परीऽयं चात्मीय इति यो विवेकः तच्च प्रामुष्णात् अपनीतवत् । मुष सेये क्रपादिः ॥ ६० ॥ ज० म०

प्रावर्द्धत इत्यादि । भूमिसम्बन्धि रजः प्रवर्द्धं, सैन्यचोभात् ; तत् रजो दश दिशो व्यापुवत् । अशूङ्ग व्याप्तिसंज्ञकः । अयं परः अयम् आत्मीय इति यः कपिरक्षसां विवेकः तच्च प्रामुष्णात् अपनिनाय । मुष ग मुषन् लुण्ठने ॥ ६० ॥ भ०

तत इत्यादि । ततोऽनन्तरं निरालोके समरे राक्षसाः स्वेभ्योऽन्येभ्यश्च अद्विषुः क्रुध्यन्ति स्म । वानरा अपि वानरेभ्योऽद्विषन् निर्दयाः सन्तः । अपिशब्दात् राक्षसेभ्योऽपि । द्विषयेत्यनेन शाकटायनमते भेर्जुस् । अन्येषाम् अद्विषन् । क्रुध द्रुह्यत्यादिना सम्प्रदानसंज्ञा ॥ ६१ ॥ ज० म०

तत इत्यादि । रजो बाहुल्यात् निरालोके रणे राक्षसाः स्वेभ्यो राक्षसेभ्यो अन्येभ्यो वानरेभ्यश्च द्वेषं चक्रुः । वानरा वानरेभ्योऽपिशब्दात् राक्षसेभ्यश्च द्वेषं चक्रुः ; लङ्घिषी अ वैरे । द्विष विदातोऽनुस्वा । यस्मै दिक्सेत्यादिना चतुर्थी ॥ ६१ ॥ भ०

अधुरन्नित्यादि । अथ अनन्तरं ते हताः अधुरन् घोरं रौद्रं शब्दितवन्तः । धुर भीमार्थशब्दयोः । शोणितं च अश्वरोतत् चरति स्म । तेन च रक्तक्षुतेन समन्तात् सर्वतः कर्दमः समपद्यत सम्पन्नः । कर्मणि लङ् ॥ ६२ ॥ ज० म०

अधुरन्नित्यादि । ते हताः कपिराक्षसाः महाघोरं शब्दं चक्रुः । धुर ध्वनौ भीमार्थे । अनन्तरं शोणितम् अश्वरोतत् चरति स्म । तेन रक्तेन समन्तात् कर्दमः सम्पन्नः । यौ पदङ्गतौ ॥ ६२ ॥ भ०

गम्भीरा इत्यादि । तेन रक्तेन बर्हिष्णुना गम्भीरा अगाधाः नद्यः प्रावहन्

वृद्धश्च तद्रजोऽशाम्यत् समवेद्यन्त च द्विषः ॥ ६३ ॥
 ततोऽचित्रोयतास्रोघैर्धनुश्चाधूनयन्महत् ।
 रामः समीहितं तस्य नाचेतन् स्वे न चापरे ॥ ६४ ॥
 छिन्नानैक्षन्त भिन्नांश्च समन्ताद्रामसायकैः ।
 क्रुष्टं हाहेति चाशृण्वन् न च रामं न्यरूपयन् ॥ ६५ ॥

प्रवृत्ताः क्रदाः तडागाः समजायन्त सञ्जाताः । तच्च रजः प्रवृद्धम् अशाम्यत् शान्तम्,
 उद्गमाभावात् उत्पन्नस्य च पतनात् । रजःशमनात् द्विषश्च समवेद्यन्त संवेद्यन्ते च ।
 विद वेदनाख्यानिवासनेष्विति चौरादिकः । कर्मणि लङ् ॥ ६३ ॥ ज० म० ॥

गम्भीरा इत्यादि । तेन रक्तेन गम्भीरा नद्यः प्रवहन्ति च । गम्भीरा क्रदाश्च
 सञ्जाताः । ततः प्रवृद्धं तत्र रजः शान्तम् अभवत् । ततश्च द्विषः शब्दो ज्ञाताः ।
 विद कञ् चेताख्यानिवासे । कर्मणि यक् ॥ ६३ ॥ भ०

तत इत्यादि । ततोऽनन्तरं रामः शस्त्रौघैः अचिञ्चीयत आश्चर्य्यभूतः । नमोवर्षिव
 इति, चित्रं लङ् आश्चर्य्ये, इति क्यङ्, डित्वात्तङ् । धनुश्च महत् अधूनयत् विधूनितवान् ।
 धूज्ग्रीजोर्णुम् वक्तव्यः । तस्य रामस्य समीहितम् अभिप्रेतं स्वे आत्मीयाः वानराः न च
 अपरे परकीया नाचेतन् न ज्ञातवन्तः ॥ ६४ ॥ ज० म०

तत इत्यादि । तदनन्तरम् अस्त्रसमूहैः आश्चर्य्यरूपैः जातम् । चित्रं लङ् आश्चर्य्ये
 कण्डादिः । रामश्च महत् धनुः आधूनितवान् । धू न गि धू ज च चकारात् कम्पे ।
 ग्री-धूजोर्णुं वा । तस्य रामस्य समीहितम् अभिप्रेतं स्वे वानरा अपरे राक्षसाश्च
 न ज्ञातवन्तः, ग्रीष्मकारित्वात् । चित्ती ज्ञाने ॥ ६४ ॥ भ०

छिन्नानित्यादि । रामसायकैः छिन्नान् भिन्नांश्च समन्तात् ऐक्षन्त, हाहेति च
 क्रुष्टं शब्दम् अन्योन्यस्य चाशृण्वन् । न च नैव रामं न्यरूपयन् राम इति च न
 निश्चितवन्तः । रूप व्याक्रियायामिति चौरादिकः ॥ ६५ ॥ ज० म०

छिन्नानित्यादि । संग्रामस्थाः काञ्चित् रामस्य सायकैः बाणैः छिन्नान्
 खण्डितान् काञ्चित् भिन्नान् विदारितान् ईक्षन्ते च । समन्तात् सर्वतः हाहेति
 क्रुष्टं शब्दं श्रुतवन्तः । अत्र रामोऽस्ति न वेति नैव निश्चितवन्तः, शीघ्रप्रमथणात् ।
 रूप त् क तत्कृती ॥ ६५ ॥ भ०

अभिनच्छतुसङ्घातानक्षुण्णजिकुञ्जरम् ।

अपिनट् च रथानीकं न चाज्ञायत सञ्चरन् ॥ ६६ ॥

दश दन्तिसहस्राणि रथिनाञ्च महात्मनाम् ।

चतुर्दशसहस्राणि सारोहाणाञ्च वाजिनाम् ॥ ६७ ॥

लक्षे च द्वे पदातीनां राघवेण धनुर्भृता ।

अनीयन्ताष्टमे भागे दिवसस्य परिच्यम् ॥ ६८ ॥

॥युग्मकम्॥

यमलोकमिवाग्रयाद्बुद्राक्रीडमिवाकरोत् ।

अभिनदित्यादि । शतुसङ्घातान् अभिनत् भिन्नवान् । वाजिकुञ्जरम् अक्षुण्णत् सम्पिष्टवान् । क्षुदि सम्पेषणे । रथानीकं रथसमूहम् अपिनट् पिष्टवान् । पिष् ल् संचूर्णने । सर्वे रौघादिकाः । न च सञ्चरन् रामः अज्ञायत न ज्ञातः स्वैः परैर्वा इत्यर्थात् । कर्मणि लङ् ॥ ६६ ॥ ज० म०

अभिनदित्यादि । रामः शतुसमूहान् विभेद । अ धौ भिदिर् भिदि । वाजिनः कुञ्जराञ्च चूर्णितवान् । अ धौ क्षुदिर् क्षुदि । रथस्य अनीकं समूहञ्च पिष्टवान् । धौ पिष् ल् चूर्णने । सञ्चरन् रामः परैः न ज्ञातः ॥ ६६ ॥ भ०

दशेत्यादि । अनेन श्लोकद्वयेन । राघवेण धनुर्भृता दिवसस्य अष्टमे भागे अष्टप्रहरे दन्तिनां दश सहस्राणि, रथिनाञ्च महात्मनां चतुर्दश सहस्राणि, सारोहाणाञ्च वाजिनां तावन्त्येव, पदातीनां द्वे लक्षे परिच्यं विनाशम् अनीयन्त नीताः । कर्मणि लङ् । अनीयतेति पाठान्तरम् । तत्र सर्वमेतदनीयतेति धीज्यम् ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ज० म०

दशेत्यादि । अग्रिमश्लोकिनान्वयः । धनुर्भृता रामेण दिवसस्य अष्टमे भागे प्रहाराद्धमज्ये दन्तिनां दश सहस्राणि, महात्मनां रथिनाञ्च चतुर्दश सहस्राणि, सारोहाणां वाजिनाञ्च चतुर्दश सहस्राणि, पदातीनां लक्षद्वयञ्च परिच्यं विनाशं नीतानि । अनीयतेति पाठे—सर्वम् एतत्तु परिच्यं नीतम् । भावे वा प्रत्ययः, कर्मोपादानेऽपि भावे इति परवचनात् ; स्वमतेऽपि कर्मोपादाने भावप्रत्ययस्य न निषेधः ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ भ०

यमेत्यादि । स राघवः तैः राक्षसैः बृहन्निः यमलोकमिव अग्रयात् सन्द-

शैलैरिवाचिनोद्भूमिं वृहद्भीराक्षसैर्हतैः ॥ ६८ ॥

अस्तुवन् देवगन्धर्वा व्यस्यन्त प्लवङ्गमाः ।

कपीन्द्रेऽतन्यत प्रीतिः पौलस्त्योऽमन्यताद्भुतम् ॥ ७० ॥

राक्षस्यः प्रारुदन्नुच्चैः प्राजुगुप्सन्त रावणम् ।

अमुह्यद् बालवृद्धञ्च समरौदितरो जनः ॥ ७१ ॥

र्भितवान् । अन्य अन्य सन्दर्भ इति क्रादिः । रुद्राक्रीडमिव रुद्रस्य क्रीडास्थानं
श्मशानमिव अकरोत् । भूमिं शैलैरिव अचिनोत् छादितवान् ॥ ६८ ॥ ज० म०

यमलोकमित्यादि । वृहद्भिः हतैः राक्षसैः रामो यमलोकमिव सन्दर्भितवान्,
चकार इत्यर्थः । अन्य दर्भे । रुद्रस्य आक्रीडं क्रीडास्थानं श्मशानमिव, अकरोत् ।
अतनोदिति क्वचित् पाठः । भूमिं शैलैरिव अचिनोत् आच्छादितवान्, रक्षसां
वृहत्त्वात् । चि न चि ज चित्याम् ॥ ६८ ॥ भ०

अस्तुवन्नित्यादि । तम् अद्भुतकर्मकारिणं देवा अस्तुवन् स्तुवन्ति स्म । प्लवङ्गमाः
कपयः व्यस्यन्त विस्मिताः । डित्वात्तड् । कपीन्द्रे सुग्रीवे प्रीतिः अतन्यत तन्यत
स्म । कर्मकर्त्तरि लङ् । पौलस्त्यो विभीषणः आश्चर्यं ज्ञातवान् ॥ ७० ॥ ज० म०

अस्तुवन्नित्यादि । देवा गन्धर्वाश्च तम् अर्थात् अस्तुवन् स्तुवन्ति स्म । कपयौ
विष्मयं प्राप्ताः । सुग्रीवे प्रीतिः विस्मृता । विभीषणश्च आश्चर्यं ज्ञातवान् इत्यर्थः ॥
७० ॥ भ०

राक्षस्य इत्यादि । राक्षस्यो भर्त्तादिबधदुःखिता उच्चैः प्रारुदन् रुदितवत्यः ।
रुदादिभ्य इतीट् न भवति, अवलादित्वात् । रावणं प्राजुगुप्सन्त निन्दितवत्यः,
एतद्गुन्यात् सर्वमिति । बाला वृद्धाश्च तद् दयम् अमुह्यत् भयात् मोहं गतम् ।
इतरो जनः राक्षसीबालवृद्धेभ्योऽन्यः समरौत् आकुष्टवान् । रु शब्दे । उती वृद्धिः
लुकि ॥ ७१ ॥ ज० म०

राक्षस्य इत्यादि । पत्यादिबधात् राक्षस्यो रोदनं चक्रुः । उच्चैः रावणं निन्दन्ति
स्म । गुपेः कित्तिजगुप इति निन्दायां सन् इमनिषेधश्च । बालवृद्धं कट्टं भयात्
अमुह्यत् मोहं प्राप, बालाश्च वृद्धाश्च इति समाहारः । इतरो राक्षसीबालवृद्धेभ्योऽन्यो
जनः संरावं चकार । रु ल ध्वनौ, संपूर्वः । रपिङ्स्युतोऽपेर्त्रिः ॥ ७१ ॥ भ०

सर्वतश्चाभयं प्राप्नोन्नैच्छन्मृभ्यस्तु रावणः ।

फलं तस्येदमभ्यायाद्दुरुक्तस्येति चाब्रुवन् ॥ ७२ ॥

ततोऽधावन्महाघोरं रथमास्थाय रावणः ।

अध्मायत मङ्गी गृध्रास्तमारार्थ्यन्त भौषणाः ॥ ७३ ॥

मेघाः सविद्युतोऽवर्षश्चेलक्नोपञ्च शोणितम् ।

सर्वत इत्यादि । सर्वती देवादित्यः अभयं रावणः प्राप्नोत् प्राप्तवान्, यती ब्रह्मणि वरं दातुम् उद्यते देवादीनाम् अबध्यो भूयासम् इत्युक्तवान् ; नृभ्यस्तु सकाशात् अभयं नैकम् न इष्टवान् ; के मम सानुषाः ? इति । तस्य दुरुक्तस्य फलम् अभ्यायात् उपागतम् इत्येवम् अपरे अब्रुवन् उक्तवन्तः ॥ ७२ ॥ ज० म०

सर्वतश्चेत्यादि । रावणः सर्वेभ्यो देवगन्धर्वादिभ्योऽभयं प्राप्तवान्, ब्रह्मसिवया इत्यर्थात्, नृभ्यो मनुष्येभ्यस्तु अभयम् असौ नेष्टवान् ब्रह्माणं न प्रार्थितवान्, तेषां भक्ष्यत्वात् ; तस्य दुरुक्तस्य दुष्टभाषितस्य वरप्रार्थनाकाले मनुष्यावज्ञासूचकस्य फलम् इदम् अभ्यायात् उपागतम्, इत्येवं केचित् उक्तवन्तः । पूर्वश्लोकात् समरौदित्यस्य विभक्तिव्यत्ययेन अनुषङ्गः ॥ ७२ ॥ भ०

तत इत्यादि । ततोऽनन्तरं महाघोरं रथम् आस्थाय आरुह्य रावणः योद्धुं वेगेन गतवान् । तस्य च धावती मङ्गी अध्मायत कम्पिता । आर्या विधूनने । गृध्राश्च भौषणाः समरार्थ्यन्त अत्यर्थं गतवन्तः । सूचि-सूचि-मूचिभ्यो यङ्, अशूर्णोतीनां यङ्, यङ्निधावनेकाङ्गलाद्यर्थमित्युपसंस्थानात् । अर्त्तयङ् । गुणोऽर्त्तिसंयोगाद्योरित्यधिकृत्य यङि चेति गुणः ॥ ७३ ॥ ज० म०

तत इत्यादि । तदनन्तरं महाघोरं रथम् आरुह्य रावणोऽधावत् वेगेन योद्धुं गतः । धावु ङ् जवे । कृजि परे तु सत्तेर्धावी वेगे श्रितीति सूत्रं कृत्वा ष्ट गतावित्यस्य रूपम् वदन्ति, तत्तु व्यर्थं, फलतो विशेषाभावात् । दुर्निमित्तान्याह—भूमिः चलति अ । आर्या ङ् विधूनने । भौषणा गृध्राः तम् अत्यर्थं कुटिलञ्च गताः । ऋ प्रापणे च, चकारात् गतौ । गत्यर्थादिति यङ्, मूव-सूवेत्यादिना वा पृथग्यङ्गत्वात् । स्याद्यर्त्ततो ण्यङिति गुणः । स्यादौ नवद्वौऽयं इति यसंयोगविषये हितस्य निषेधाभावः । चोऽनित इति खेदोर्ध्वः ॥ ७३ ॥ भ०

मेघा इत्यादि । सविद्युतो मेघाः चेलक्नोपं शोणितं रक्तम् अवर्षन् वर्षित-

अवान् भीमा नभस्वन्तः प्राक्वन्नशिवाः शिवाः ॥ ७४ ॥

आटाव्यताऽवमत्यासौ दुर्निमित्तानि संयुगे ।

अधुनोऽधनुरस्त्रीचैः प्रीर्णोनूयत विद्विषः ॥ ७५ ॥

वन्तः । यावता रक्तेन चेलं वासः क्रीपयते सिच्यते तावत्प्रमाणं वृष्टवन्तः । क्रुयी शब्दे इत्यस्य खलन्त्यस्य अर्चि-क्रीत्यादिना पुक्ति यलीपः । चेले क्रीपेरिति ऋमुल् । भीमाः नभस्वन्तः वायवः अवान् वान्ति अ । लङ् : शाकटायनस्येति नियमादन्यमतेन तु सु न भवति । शिवाः शृगालाः अशुभाः अनिष्टशंसिन्यः प्राक्वन् शब्दितवत्यः ॥ ७४ ॥ ज० म०

मेघा इत्यादि । सविद्युती मेघाः चेलक्रीपं वस्त्रक्षेदनप्रमाणं शीघ्रितं वर्षन्ति अ । यावता रुधिरं वस्त्रं सिच्यते तावत्प्रमाणम् इत्यर्थः । क्रुयी ङ् दुर्गन्धे, आद्रंत्वे शब्दे । दीर्घकारवानयं “क्रुयी स्क्रायति ते विदेवय इमे सेविन्नासविस्तथा” इति च । जेः स्वः, क्रीवृत्तरी क्रुयीति पष् गुणश्च । इसाक्रीप इति यलीपः । चेलं क्रीपयति क्षेदयतीति, ढात् षष् । वर्षणक्रियाविशेषणम् । एतद्विशेषणादेतन्मानं गम्यते, अन्यथा एतद्विशेषणस्य वैयर्थ्यं स्यात् । परे तु वस्त्रार्थाद् वृष्टिमाने क्रीपयतेः क्राण-मित्याहुः । स्वमतेऽपि चणम् वेत्यस्य योगविभागात् तत्र चणम् स्यादेव । तदा चेलं क्रीपयन् इत्यर्थः । भीमा वायवो वान्ति अ । द्विषविदात इत्यस्य पाक्षिकत्वान्नात्र उस् । शिवाः शृगाला अशुभसूचकं रवं चक्रुः ॥ ७४ ॥ म०

आटाव्यतेत्यादि । असौ रावणः दुर्निमित्तानि अवमत्य युद्धार्थम् आटाव्यत अत्यर्थम् आटत् । सूचि-सूत्रीत्यादिना यङ् । संयुगे युद्धे धनुः अधनीत् कम्पितवान् । अस्त्रीचैः विद्विषः शत्रून् प्रीर्णोनूयत भृशं ह्लादितवान् । ऊर्णुं अ आच्छादने । ऊर्णति-र्णुवद्भावात् सूचि-सूत्रीत्यादिना वा यङ् । अजादेर्द्वितीवसेति द्विर्वचने नन्दा इति रेफी न हिरुच्यते, नृशब्दस्य द्विर्वचनम् । गुणी यङ्लुकीरिति गुणः । अक्तत्सार्वा-धातुकयीरिति दीर्घः ॥ ७५ ॥ ज० म०

आटाव्यतेत्यादि । एतानि दुर्निमित्तानि अवमत्य अवशाय असौ रावणो भृशं कुटिलञ्च अगच्छत् । अट गतौ । मूव-सूवेति यङ् गत्यर्थादित्यादिना च । संयुगे युद्धे धनुः अधनीत् कम्पितवान् । घू अ न कम्पे । अस्त्रीचैः द्विषः शत्रून् भृशं पुनः-पुनर्वा आच्छादितवान् । ऊर्णुं ल अ आच्छादने । मूव-सूवेति यङ् । स्यादौ नवद्वीये

व्यनाशयंस्ततः शत्रून् सुग्रीवास्ता महीभृतः ।

ततो व्यरसदग्न्नायदध्यशेत महीतलम् ॥ ७६ ॥

अश्वघोतद्गुधिरं तोयमलप्यञ्चातिविह्वलम् ।

अशीयत नृमांसादां बलं सुग्रीवबाधितम् ॥ ७७ ॥

विरूपाक्षस्ततोऽक्रीडत् संग्रामे मत्तहस्तिना ।

मुष्टिनादालयत्तस्य मूर्ध्नि वानराधिपः ॥ ७८ ॥

इति निषेधात् रेफं विशिष्य नोः द्वित्वम् । अयस्य इत्यनेन यसंयोगादिस्थितस्य निषेधाभावः ॥ ७५ ॥ भ०

व्यनाशयन्नित्यादि । ततोऽनन्तरं सुग्रीवास्ताः सुग्रीवेण क्षिप्ता महीभृतः पर्वताः शत्रुसैन्यं व्यनाशयन् मारितवन्तः । ततो नृमांसादां रक्षसां बलं सुग्रीवबाधितं पीडितम् इत्युत्तरशीकेन सम्बन्धः । व्यरसत् आक्रन्दितवत्, अग्न्नायत् स्नानं गतं, महीतलमध्यशेत महीतले पतितम् । श्रीङ्ः सार्वधातुके गुणः ॥ ७६ ॥ ज० म०

व्यनाशयन्नित्यादि । तदनुन्तरं सुग्रीवेणास्ताः क्षिप्ताः महीभृतः पर्वताः शत्रून् नाशितवन्तः । ततो नृमांसादां रक्षसां बलं सुग्रीवेण बाधितं सत् व्यरसत् आक्रन्दं चकार इत्युत्तरशीकेनान्वयः । रस शब्दे, ज्ञै कान्तिसंचये । भूतलम् अधिशिते क्, निपतितम् इत्यर्थः । श्रीङी रे गुः ॥ ७६ ॥ भ०

अश्वघोतदित्यादि । गुधिरम् अश्वघोतत् असवत्, विह्वलञ्च सत् तोयम् अलप्यत् अभिलषितवत् । वा भासंत्यादिना विकल्पेन शप् । अशीयत च अवसन्नम् । शदेः शित इति तङ् । पा-श्रेत्यादिना शीयादेशः । मांसम् अदन्तीति अदोऽनन्न इति बिच् ॥ ७७ ॥ ज० म०

अश्वघोतदित्यादि । गुधिरं रक्ताम् अचरत्, पानार्थं तोयं जलम् अतिविह्वलम् अतिकातरं यथा स्यात् तथा याचते क् ; अशीयत च अवसादं प्राप्तम् इत्यर्थः । स्या दानेत्यादिना शीयादेशः । शदोऽपि ममित्यादिना मम् ॥ ७७ ॥ भ०

विरूपाक्ष इत्यादि । ततो विरूपाक्षी नाम राक्षसः मत्तहस्तिना संग्रामे अक्रीडत् भान्तवान् । तस्य मूर्ध्नि वानराधिपः सुग्रीवः मुष्टिना अदालयत् दलितवान् । दल विदारणे, चुरादिः ॥ ७८ ॥ ज० म०

विरूपाक्ष इत्यादि । ततो विरूपाक्षनामा राक्षसः सङ्गरे युद्धे मत्तहस्तिना क्रीडति क् । तस्य मूर्ध्नि सुग्रीवो मुष्टिना विदारितवान् । दल मि मेदि ॥ ७८ ॥ भ०

अचूर्णयच्च यूपाक्षं शिलया तदनन्तरम् ।

संक्रुद्धो मुष्टिनाऽतुभ्रादङ्गदोऽलं महीदरम् ॥ ७९ ॥

ततोऽकुणादशश्रीवः क्रुद्धः प्राणान् वनौकसाम् ।

अगोपायच्च रक्षांसि दिशश्चारीनभाजयत् ॥ ८० ॥

आलोकयत् स काकुत्स्थमधृष्णोद्घोरमध्वनत् ।

धनुरभ्रमयङ्गीममभीषयत विद्विषः ॥ ८१ ॥

अचूर्णयदित्यादि । तदनन्तरं वानराधिपः यूपाक्षं नाम राक्षसं शिलया अचूर्णयत् चूर्णितवान् । तत्करोतीति णिच् । अङ्गदोऽपि संक्रुद्धः मुष्टिना मही-
दरम् अलं पर्याप्तम् अतुभ्रात् व्यापादितवान् । नभतुभ हिंसायां, क्रोधादिः ॥ ७९ ॥ ज० म०

अचूर्णयच्चेत्यादि । विरूपाक्षबधानन्तरं वानराधिपः शिलया यूपाक्षं राक्षसं चूर्णितवान् । संक्रुद्धोऽङ्गदोऽपि मुष्टिना महीदरम् अलम् अत्यर्थम् अतुभ्रात् जघान् ।
तस्य ग च, चकारात् हिंसे ॥ ७९ ॥ भ०

तत इत्यादि । ततो दशश्रीवः क्रुद्धः वनौकसां वानराणां प्राणान् अकुणात् कुष्टवान् । कुष निष्कर्षे । रक्षांसि च राक्षसांश्च अगोपायत् रक्षितवान् । गुपूधूपे-
त्यादिना आश्रयप्रत्ययः । अरींश्च दिशीऽभाजयत् ग्रहितवान् ॥ ८० ॥ ज० म०

तत इत्यादि । अनन्तरं क्रुद्धो रावणो वानराणां प्राणान् अकुणात् दंष्ट्रभ्यो वह्निश्चकार । कुष ग निष्कर्षे । रक्षांसि रक्षितवान् । गुपू रक्षे । कम ऋती गुपू-
धूपेत्यायः । अरींश्च दिशः प्रापितवान् । भर्जर्जिः प्रेरणे ॥ ८० ॥ भ०

आलोकयदित्यादि । स दशश्रीवः काकुत्स्थम् आलोकयत् दृष्टवान् । घोर-
दर्शनम् अधृष्णोत् दृष्टवान् । अि धृषा प्रागल्भ्य इति स्वादिः । तान् अनुसरन् घोरम् अध्वनत् ध्वनितवान्, रामं प्रारयाभीति । भीमं धनुः अभ्रमयत् भमितवान् । मितं
हस्तः, मान्तवान्मिच्चम् । ये विद्विषी न पलायिताः, तान् अभीषयत तासितवान् ।
भियो हेतुभये षुक्, भीष्मोर्हेतुभय इति तङ् ॥ ८१ ॥ ज० म०

आलोकयदित्यादि । स रावणः काकुत्स्थं दृष्टवान् । लोक् क् दीप्तौ, आङ्पूर्वो
दर्शने । तम् आलोक्य प्रागल्भते स्म । अि धृषा न प्रागल्भ्ये । घोरम् अध्वनत्
खेहनादं चकार । भीमं धनुः भ्रमयामास । घटोदिकनौत्यादिना अभ्रमयत्
हस्तः । तान् द्विषः शत्रून् तासितवान् । भीर्भीष् वेति भीषादेशो मच्च ॥ ८१ ॥ भ०

आस्कन्दलक्षणं बाणैरत्यक्रामच्च तं द्रुतम् ।
 राममभ्यद्रवज्जिष्णुरस्कुनाच्चेषुवृष्टिभिः ॥ ८२ ॥
 अपौहद्बाणवर्षं तद्भलै रामो निराकुलः ।
 प्रत्यस्कुनोद्दशधीवं शरैराशीविषोपमैः ॥ ८३ ॥
 मण्डलान्याटतां चित्रमच्छित्तां शस्त्रसंहतीः ।
 जगद्विस्मापयेतां तौ न च वीरावसीदताम् ॥ ८४ ॥

आस्कन्ददित्यादि । जिष्णुः जयशीलो दशधीवः लक्षणं बाणैः आस्कन्दत्
 बाधितवान् । स्कन्द गतिशेषण्यीः । तच्च लक्षणं द्रुतम् अत्यक्रामत् तिष्ठत्याक्रान्त-
 वान् । श्रिति दीर्घः । अतिक्रम्य च रामम् अभ्यद्रवत् अभिमुखं गतवान् । द्रु गतौ ।
 इषुवृष्टिभिः अस्कुनात् क्वादितवान् । स्कुञ् आवरणे । सन्भु-स्तुन्भित्यादिना चका-
 रात् नात् ॥ ८२ ॥ ज० म०

आस्कन्ददित्यादि । जिष्णुः जयशीलो रावणो बाणैः लक्षणम् आस्कन्दत्
 पीडितवान् । स्कन्दिरौ शेषणे गत्याम् । तच्च लक्षणं द्रुतम् अतिक्रान्तवान् । क्रमः
 पेषि घः । रामम् अभिमुखेन ययौ । द्रु सुतौ गतौ । बाणवृष्टिभिः तम् आच्छा-
 दितवान् । स्कु ग न ज आप्नुतौ ॥ ८२ ॥ भ०

अपौहदित्यादि । तत् बाणवर्षं रामो निराकुलः सन् भलैः अपौहत् अप-
 नीतवान् । उपसर्गादस्यलूह्योर्वा वचनमिति पचे तिप् । दशधीवं बाणैः आशी-
 विषोपमैः दुःसहत्वात् प्रत्यस्कुनोत् प्रतीपं क्वादितवान् । अथ शुप्रत्ययः ॥ ८३ ॥ ज० म०

अपौहदित्यादि । निराकुलो रामः तां बाणवृष्टिं भलैः बाणविशेषैः अपनीत-
 वान् । ऊह ड् तर्के । गर्वाऽस्थोर्हो ढे चेति मस्य पात्तिकत्वादत्र भम् । आशी-
 विषोपमैः दुःसहत्वात् सर्पतुल्यैः बाणैः दशधीवं प्रत्यस्कुनोत् आच्छादितवाञ्च ।
 “आशीः स्यादहिदष्टेऽपि” । तत्र विषमस्येति मनौषादिः । “आशीमिव कलामिन्दोः”
 इति दर्शनात् ईकारान्तमपि प्रकृत्यन्तरम् ॥ ८३ ॥ भ०

मण्डलानीत्यादि । चित्रम् आश्चर्यं मण्डलानि आटतां चक्रवद् भान्तौ । शस्त्र-
 संहतीः अस्त्रितां छिन्नवन्तौ । जगत् विस्मापयेतां विस्मापितवन्तौ । नित्यं क्षयतेरिति
 आत्वम् । न च तौ वीरौ असीदताम् अवसन्नौ । पात्रेति सौदादेशः ॥ ८४ ॥ ज० म०

मण्डलानीत्यादि । तौ युध्यमानौ रामरावणौ मण्डलानि आटतां चक्रवद्-

व्योम प्राचिनुतां बाणैः क्षामक्षमापयतां गतैः ।

अभित्तां तूर्णमन्योऽन्यं शिचाश्चातनुतां मुहुः ॥ ८५ ॥

समाधत्तासुरं शस्त्रं राक्षसः क्रूरविक्रमः ।

तदक्षरन्महासर्पान् व्याघ्रसिंहांश्च भीषणान् ॥ ८६ ॥

न्यषेधत् पावकास्त्रेण रामस्तद्राक्षसस्ततः ।

भानौ । अट गतौ । अन्योऽन्यम् अस्वसमूहान् क्लिन्नवन्तौ । जगत् विस्मितं चक्रतुः ।
क्षिभ्योर्घादिति आ, मच्च, क्लीवीति पण् । न च खिन्नौ, यतो वीरौ । स्थादानेति
सदेः सीदः ॥ ८४ ॥ भ०

व्योमेत्यादि । बाणैः व्योम प्राचिनुतां क्लृप्तवन्तौ । क्षां पृथिवीम् अक्षमा-
पयतां कम्पितवन्तौ । क्षायी विधूनने । अर्चिक्लीत्यादिना पुक् । अन्योऽन्यम् अभित्तां
विदारितवन्तौ । असुररज्जोपः, चत्वेन च तकारः । तूर्णं, शिचा धनुषि कौशलानि
मुहुः अतनुतां विस्तारितवन्तौ ॥ ८५ ॥ ज० भ०

व्योमेत्यादि । तौ बाणैः व्योम आकाशं प्राचिनुतां क्लृप्तवन्तौ । चिन चिज
चित्याम् । प्रावणुतामिति पाठे—वृण्ण वृज वृतौ । गतैः गमनैः क्षां कम्पितवन्तौ ।
क्षायी ड् विधूनने । जिः, क्लीवीति पण्, हसार्जोप इति यलोपः । तूर्णम् अन्योऽन्यं
भिन्नवन्तौ । न धौ भिदिर्ङ भिदि । मनीषादित्वात् सवर्गात् सवर्गस्य सवर्गे वा लोप
इति बोध्यम् । तेन एकतकारवानपि पाठः । शिचाश्च धनुषि कौशलानि मुहुः
आतनुताम् । तन दु ज विस्तारे ॥ ८५ ॥ भ०

समाधत्तेत्यादि । राक्षसः आसुरं शस्त्रं समाधत्त धनुष्यारीपितवान् । द्वौ
द्विर्वचनम्, अभ्यासकार्यं, आऽभ्यस्तयोरित्याकारलोपः, दधस्तथीयेति ऋष्भावः, ऋष-
स्तथीर्धोऽध इति प्रतिषेधात् तकारस्य धत्वं न भवति । तत्संहितं सर्पादीन् प्राचरत्
मुक्तवत् ॥ ८६ ॥ ज० भ०

समाधत्तेत्यादि । क्रूरविग्रही भीमविग्रही राक्षसः धनुषि असुरदेवतं शस्त्रं
समाधत्त आरीपितवान् । डु धा ज् लि धारणे पुष्टौ दाने, सम्पूर्वः सन्धाने । ह्लादी
रे हिः । आद्योरालोप्य इत्यालोपो, धी द धोऽन्तलोप इति खेर्धत्वम् । तत् शस्त्रं
संहितं भीषणान् सर्पादीन् चरति अ ॥ ८६ ॥ भ०

न्यषेधदित्यादि । तत् आसुरं शस्त्रं रामः पावकास्त्रेण न्यषेधत् निषिद्धवान् ।
ततो राक्षसो रौद्रम् अस्त्रम् अत्युग्रम् अदीव्यत् क्षितवान् । अत्र दिविर्गतौ वर्तते ।

अदीव्यद्रोद्रमत्युग्रं मुषलाद्यगलत् ततः ॥ ८७ ॥

गाम्बर्वेण न्यविध्यत्तत् क्षितीन्द्रोऽथ नराशनः ।

सर्वमर्मसु काकुत्स्थमोम्भत्तीक्ष्णैः शिलीमुखैः ॥ ८८ ॥

ततस्त्रिशिरसं तस्य प्रावृक्षक्ष्मणो ध्वजम् ।

अस्रयात् सारथिञ्चाशु भूरिभिश्चातुदच्छरैः ॥ ८९ ॥

अश्वान् विभीषणोऽनुभ्रात्यन्दनञ्चाक्षिणोत् द्रुतम् ।

ततो रौद्रात् क्षितात् मुषलादि प्रहरणम् अगलत् निर्गतवत् । गल अदने, अनेकार्थ-
त्वात् धातूनां गलिरत्र निर्गमे वर्त्तते ॥ ८७ ॥ ज० म०

न्यर्षेदित्यादि । रामः तदा आसुरास्त्रं पावकास्त्रेण विनिवारितवान् ।
षिष्ठ गत्यां, निपूर्वे निवारणे । गौक इति षत्वम् । ततो राक्षसी रुद्रदेवतम् अत्युग्रम्
अदीव्यत् तेन जिगीषाञ्चकार । दिवो धे वेति करणे द्वी । दिव्यु जिगीषेच्छापणि-
द्युतौ क्रीडागत्योः ; गताविह दिविरिति जयमङ्गलाः । व्यनच् तथीति दीर्घः । ततो
रौद्रास्त्रात् मुषलादि प्रहरणं गलितम् ॥ ८७ ॥ भ०

गाम्बर्वेणेत्यादि । क्षितीन्द्रो रामः तत् रौद्रम् अस्त्रं गाम्बर्वेण अस्त्रेण न्यविध्यत्
ताडितवान् । अथ नराशनी राक्षसः शिलीमुखैः बाणैः सर्वमर्मसु काकुत्स्थम्
ओम्भत् पूरितवान् । उम्भ पूरणे तुदादौ ॥ ८८ ॥ ज० म०

गाम्बर्वेणेत्यादि । क्षितीन्द्रो रामो गम्बर्वदेवतेन अस्त्रेण तत् रौद्रास्त्रं विव्याध ।
व्यधौ य ताडे । ग्रहस्वपाद्योरिति जिः । अथ नराशनी रावणः तीक्ष्णैः शिलीमुखैः
बाणैः सर्वत्र मर्मस्थाने काकुत्स्थं पूरितवान् । उन्मपुभ श पूर्त्तौ । तन्पां लुग् वा
शणाविति पञ्चे नलीपाभावः ॥ ८८ ॥ भ०

तत इत्यादि । ततोऽनन्तरं लक्षणः तस्य रावणस्य ध्वजं त्रिशिरसं दिशूलाग्रं
प्रावृक्षत् क्षिन्नवान् । ओ त्रयू च्छेदने, तुतादौ । सारथिं चाश्वान् ध्वस्तवान् । मथ
विलोडने, क्रमादिः । भूरिभिश्च प्रभुतैः शरैः अतुदत् व्यथितवान् ॥ ८९ ॥ ज० म०

तत इत्यादि । ततः तदनन्तरं लक्षणः तस्य त्रिशिरसं विलीखं ध्वजं क्षिन्न-
वान् । त्रयू श च्छेदे । ग्रहस्वपाद्योरिति जिः । सारथिश्च हतवान् । ग मन्थ च
गाहे । भूरिभिः बहुभिः शरैः ताडितवान् तम् इत्यर्थात् ॥ ८९ ॥ भ०

अश्वानित्यादि । विभीषणश्च अश्वान् अनुभ्रात् हतवान् । नभतुभ हिंसायाम् ।

नाक्षुभ्नाद्राक्षसो भ्रातुः शक्तिश्चोदवहद्गुरुम् ॥ ८० ॥

तामापतन्तीं सौमित्रिस्त्रिधाऽकृन्तच्छिलोमुखैः ।

अशब्दायन्त पश्यन्तस्ततः क्रुद्धो निशाचरः ॥ ८१ ॥

अष्टघण्टां महाशक्तिमुदयच्छन्महत्तराम् ।

रामानुजं तयाविध्यत् स महीं व्यसुराश्रयत् ॥ ८२ ॥

स्यन्दनं च अक्षिणीत् भगवान् । क्षिणु हिंसायां तनादौ । राक्षसी रावणः न अक्षुभ्नात् न क्षीभं गतः । क्षुभ सञ्चलने, क्रयादौ गृह्यते न दिवादौ । भ्रातुः विभीषणस्य कृते गुरुं शक्तिम् उदवहत् उद्यतवान् । वह उद्यमने, तुदादौ । गुरुमिति वीती गुणवचनादिति विकल्पेन डीष् ॥ ८० ॥ ज० म०

अश्वानित्यादि । तस्य अश्वान् विभीषणी हतवान् । तुभ्य ग च, चकारात् हिंसे । शीघ्रं स्यन्दनं च अक्षिणीत् । क्षण क्षिण दुःखबधे । नोप्युडी गुरिति गुणाभावः । एतावत्यपि राक्षसी न क्षीभं प्राप । क्षुभ्य ग च, चकारात् सञ्चलने ; मनीषादित्वात् भकार-तवर्गयुक्तस्य न णत्वमिति बोध्यम् । भ्रातुः विभीषणस्य कृते गुर्वीं शक्तिम् अस्त्रविशेषम् उत्थापितवान् । शू वह उद्यमे । भ्रातुः उपरि नाक्षुभ्नात् शत्रुपक्षस्थितत्वादित्ये योजयन्ति ॥ ८० ॥ भ०

तामित्यादि । तस्य उपरि शक्तिम् आपतन्तीं सौमित्रिः शिलीमुखैः विधा विप्रकारम् अकृन्तत् क्षिन्नवान् । कृती छेदने, तुदादौ । यत्र प्रेचकाः पश्यन्तः ते अशब्दायन्त शब्दं कृतवन्तः । वीर ! लक्षण ! साधु कृतमिति । शब्दवैरत्यादिना करोत्यर्थे क्यङ् । ततोऽनन्तरं निशाचरः क्रुद्धः क्रोधं कृतवान् ॥ ८१ ॥ ज० म०

तामापतन्तीमित्यादि । विभीषणीपरि आपतन्तीं तां शक्तिं लक्षणो बाणैः प्रकारवयेण कृन्तति क्त्वा । कृती श प क्षिदि । पश्यन्तः समरप्रेचका देवादयः शब्दं चक्रुः । शब्दमुखकटादेरिति डङ् । तत इत्यादिकमुत्तरश्लोकेन सम्बध्यत ॥ ८१ ॥ भ०

क्रुद्धो निशाचरः किं कृतवानित्याह—

अष्टेत्यादि । अष्टौ घण्टा यस्यां महाशक्तौ, तां शक्तिं प्रभावेण महत्तरां महतीम् अतिशयेन महाप्रमाणाम् उदयच्छत् उद्यतवान् । समुदाङ्म्यी यमोऽग्रन्थ इति तङ् भवति, अकर्वभिप्रायत्वात् । तया च करणभूतया रामानुजं लक्षणम् अविध्यत् विद्धवान् । राममनुजातवानिति अनौ कर्मणीति डः । स च लक्षणो

राघवस्याभृशायन्त शायकास्तैरुपद्रुतः ।

ततस्तूर्णं दशग्रीवो रणक्ष्मां पर्यशेषयत् ॥ ८३ ॥

सस्फुरस्योदकर्षच्च सौमित्रेः शक्तिमग्रजः ।

असिञ्चदोषधीस्ता याः समानीता हनूमता ॥ ८४ ॥

उदजीवत् सुमित्राभूर्भाताश्लिष्यत् तमायतम् ।

विद्धः व्यसुः विगतप्राणः महीम् आश्रयत् आश्रितवान्, सुवि पतित इत्यर्थः ॥

८२ ॥ ज० म०

अष्टघटामित्यादि । तदनन्तरं क्रुद्धी रावणो महाप्रमाणां शक्तिम् उदवच्छत् उत्थापितवान् । कौटुशीम् ?—अष्टौ घट्टा यस्याः तां, प्रभावेण मङ्गतराम् । मङ्गती-शब्दात् तरप्रत्यये सति पुंवत् । स्यादानेति यमेर्यच्छः । तथा शक्त्या रामानुजं लक्ष्मणम् अविध्यत् ताडितवान् । स लक्ष्मणो व्यसुः विगतप्राणः सन् भूमिम् आश्रितवान् ॥ ८२ ॥ भ०

राघवस्येत्यादि । तस्मिन् पतिते राघवस्य सम्बन्धिनी बाणा अभृशायन्त अभृशा भृशा अभवन्, ग्रीवगतयो जाता इत्यर्थः । ततः तैः उपद्रुतो दशग्रीवः तूर्णो भूत्वा रणक्ष्मां रणभूमिं पर्यशेषयत् त्यक्तवान् । शिष असर्वोपयोगे, चुरादिः ॥ ८३ ॥ ज० म०

राघवस्येत्यादि । लक्ष्मणे पतिते सति राघवस्य शराः पूर्वम् अभृशाः तदानो भृशा अभवन्, ग्रीवगतयो जाता इत्यर्थः । भृशादेश्यर्थ इति डग्रः । तदनन्तरं तैः शायकैः उपद्रुतो दशग्रीवः तूर्णं ग्रीवं रणभूमिं पर्यशेषयत् त्यक्तवान् । शिष कि असर्वोपयोगे ॥ ८३ ॥ भ०

सस्फुरस्येत्यादि । अग्रतश्च रामः सौमित्रेः सस्फुरस्य उच्छसतः शक्तिं हृदय-लक्ष्माम् उदकर्षत् उत्कृष्टवान् । याश्च हनूमता औषध्यः समानीताः ता असिञ्चत् व्रणदेशेषु चारितवान् ॥ ८४ ॥ ज० म०

सस्फुरस्येत्यादि । सोऽग्रजो रामः सस्फुरस्य उच्छसतः सौमित्रेः शक्तिं हृदि लक्ष्माम् उदकर्षत् आकृष्टवान् । स्फुर शि स्फूर्त्तौ चले । पचादित्वादन, कुटादित्वात् कुटां शुक्तीञ्छित्वीति निषेधान्न गुणः । या औषधयो हनूमता समानीताः ता औषधीः असिञ्चत् व्रणदेशे इत्यर्थात् । षिच प श्रौ ञ् चरणे ॥ ८४ ॥ भ०

उदजीवदित्यादि । ततः सुमित्राभूः लक्ष्मणः उदजीवत् प्रत्युज्जीवितवान् ।

सम्यग्मूर्धन्युपाशिक्षदपृच्छच्च निरामयम् ॥ ८५ ॥

ततः प्रोदसहन् सर्वे योद्धुमभ्यद्रवत् परान् ।

अकृच्छायत च प्राप्तो रथेनान्येन रावणः ॥ ८६ ॥

भूमिष्ठस्यासमं युद्धं रथस्थेनेति मातलिः ।

आहरद्रथमत्यग्रं सशस्त्रं मघवान्नया ॥ ८७ ॥

तच्च जीवितं भाता रामः आयतं दीर्घकालम् अश्लिष्यत् आलिङ्गितवान् । मूर्धनि च सम्यक् उपाशिक्षत् आप्रातवान् । शिधि आप्राणे । निरामयश्च कुशलम् अपृच्छत् पृष्ठवान्—किं व्यपगता पीडेति ॥ ८५ ॥ ज० म०

उदजीवदित्यादि । समिवाभूः लक्षणः उज्जीवितवान् ; मातृनामसङ्कीर्तनं पराजितत्वेन अपकर्षात् । भाता राम आयतं दीर्घकालं तं लक्षणम् आलिङ्गितवान् । श्लिषी य ल् जि आलिङ्गने । मूर्धनि च सम्यक् आप्रातवान् । शिध्याप्राणे ; स्नेहाभिव्यञ्जकमिदम् । निरामयं पीडया अभावश्च पृष्ठवान् । आनयस्याभाव इत्यव्ययीभावः ॥ ८५ ॥ भ०

तत इत्यादि । पुनः सर्व एव रामादयो योद्धुं प्रोदसहन् प्रोत्साहितवन्तः । सह मर्षण इति चौरादिकः परस्मैपदौ । आ धृषादिति णिञ् भवति, न तु भौवादिकः, तस्यात्मनेपदित्वात् । रावणश्च अन्येन रथेन प्राप्तः सन् परान् उत्सहतीऽभ्यद्रवत् अभिमुखं गतवान् । अकृच्छायत च, कृच्छाय पापाय कर्मणे क्रमितवान् । सवकचकष्टकृच्छ्रगहनेभ्यः कण्वचिकीर्षाधामिति वक्तव्यमिति कण्व् । कण्वचिकीर्षा पापचिकीर्षा ॥ ८६ ॥ ज० म०

तत इत्यादि । पुनः सर्व एव रामादयो योद्धुं प्रोत्साहन्ते स्म । सद्य किं शक्नौ, कथनुबन्धत्वाद्वा चुरादिः । रावणोऽपि अन्येन रथेन सम्प्राप्तः सन् परान् शत्रून् अभ्यद्रवत् अभिमुखं गतः । आत्मनश्च कृच्छ्रम् इन्द्रजिदषधादिजन्यं वेदितवान् । सुखादित्वात् शब्दसुखकष्टादेरिति ड्यः । कृच्छ्रं कर्म करोतीति कष्टादिरित्यन्ये । तन्मते कूटयुद्धादिना पापवृत्तिः ; प्रकृत्यन्तरमिति कालापाः, कृच्छ्रशब्दस्य तद्वति पुरुषे वर्तमानत्वात् कृच्छ्रवान् इवाचरति स्मेति घान्ङ्यक्नौ इति ड्य इति केचित् ॥ ८६ ॥ भ०

भूमिष्ठस्येत्यादि । भूमिष्ठस्य रामस्य । अन्वाम्नेति मूर्धन्यः । रथस्थेन रावणेन

सोऽध्यष्टीयत रामेण शस्त्रं पाशपतं ततः ।

निरास्यत दशास्यस्तच्छक्रास्त्रेणजयनृपः ॥ ८८ ॥

ततः शतसहस्रेण रामः प्रौर्णोन्निशाचरम् ।

बाणानामक्षिणोद्भुर्यान् सारथिञ्चादुनोद् द्रुतम् ॥ ८९ ॥

अदृश्यन्तानिमित्तानि प्राह्वलत् क्षितिमण्डलम् ।

सह योद्धुम् असमम् अतुल्यम् अयुक्तमिति निरूपितवती मघवतः इन्द्रस्य आज्ञया मातलिः सशस्त्रं रथम् अत्युग्रम् आहरत् आनीतवान् ॥ ८७ ॥ ज० म०

भूमिष्ठस्येत्यादि । भूमिस्थितस्य रामस्य रथस्थितेन रावणेन सह युद्धम् असमम् अतुल्यम् अयुक्तमिति विचारयती मघीन इन्द्रस्य आज्ञया मातलिः तस्य सारथिः सशस्त्रम् अत्युग्रं रथम् आहरत् आनीतवान् । भूमौ तिष्ठतीति हनजनादिति डः, मनीषादित्वात् षत्वम् ॥ ८७ ॥ भ०

सोऽध्यष्टीयतेत्यादि । स रथो रामेण अध्यष्टीयत अध्यासितः । कर्मणि लङ् । घमास्येतीत्वं, उपसर्गात् इत्यादिना षत्वम् अङ्गुवायेऽपि । ततोऽनन्तरं दशास्यः पाशपतम् अस्त्रं निरास्यत क्षिप्तवान् । उपसर्गादस्यत्वब्रूहीर्वा वचनमिति तङ् । तत् पाशपतं नृपो रामः शक्रास्त्रेण अजयत् जितवान् ॥ ८८ ॥ ज० म०

सोऽध्यष्टीयतेत्यादि । स रथो रामेण अधिष्ठितः । कर्मणि यक्, दामागैहगित्यादिना डीः, गौक इति षत्वम् । ततो दशास्यः पशुपतिदैवतं शस्त्रं क्षिप्तवान् । गेर्वासीह इति पचे मम् । नृपो रामः तत् पाशपतशस्त्रं शक्रास्त्रेण जितवान् ॥ ८८ ॥ भ०

तत इत्यादि । ततोऽनन्तरं रामः निशाचरं बाणानां शतसहस्रेण लक्षेण प्रौर्णोत् क्वादितवान् । गुणोऽपृक्त इति गुणः । द्रुतं धुर्यान् अश्वान् । धुरो यदृजाविति यत् । अक्षिणोत् हतवान् सारथिं च अदुनीत् उपतापितवान् ॥ ८९ ॥ ज० म०

तत इत्यादि । तदनन्तरं रामो बाणानां शतसहस्रेण लक्षेण निशाचरं रावणं प्रौर्णोत् आच्छादितवान् । ऊर्णुं ल ज आच्छादने । घ्यामिति गुणः । द्रुतं धुर्यान् रथाश्वान् अक्षिणोत् हिंसितवान् । क्षणक्षिण दु अ वधे । धुरं बहतीति ढधेकादिति यः, व्यनक्तथीत्युक्तेर्न दीर्घः । सारथिञ्च पीडितवान् ॥ ८९ ॥ भ०

अदृश्यन्तेत्यादि । रावणस्य अनिमित्तानि अदृश्यन्त दृष्टानि । कर्मणि लङ् । क्षितिमण्डलं प्राह्वलत् क्षलितम् । हल चलने । रावणस्य अनिमित्तानि दृष्टा ब्रह्मदत्त-

रावणः प्राहिणोच्छूलं शक्तिञ्चैन्द्रीं महीपतिः ॥ १०० ॥

ताभ्यामन्योऽन्यमासाद्य समवाप्यत संशमः ।

लक्ष्णेण पत्निणां रक्षः क्रुद्धो रामस्य राक्षसः ॥ १०१ ॥

अस्मृणादधिकं रामस्ततोऽदेवत शायकैः ।

अक्लाम्यद्रावणस्तस्य सूतो रथमनाशयत् ॥ १०२ ॥

शूलं प्राहिणोत् क्षिप्तवान् । महीपतिः स रामः ऐन्द्रीं शक्तिं प्राहिणोत् । हि गतौ, स्वादिः ॥ १०० ॥ ज० म०

अट्टयन्तेत्यादि । रावणेन अनिमित्तानि दुर्निमित्तानि दृष्टानि । कर्मणि यक् । क्षितिमण्डलं प्राह्वलत् चचाल । हल-हल चाले । रावणः शूलं प्राहिणोत् क्षिप्तवान् । महीपती राम ऐन्द्रीं शक्तिं प्राहिणोत् । हि न वडने गतौ ॥ १०० ॥ भ०

ताभ्यामित्यादि । ताभ्यां शूलशक्तिभ्याम् अन्योऽन्यम् आसाद्य संश्लिष्य संशमः संशमनं, घञि नोदात्तेति वृद्धिप्रतिषेधः । समवाप्यत प्राप्तः । कर्मणि लङ् । अनन्तरं क्रुद्धो राक्षसः पत्निणां शराणां शतसहस्रेण लक्ष्णेण रामस्य वक्षः अस्मृणादिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । क्वादितवान् । प्रादीनां ऋसः ॥ १०१ ॥ ज० म०

ताभ्यामित्यादि । शूलशक्तिभ्याम् अन्योऽन्यम् आसाद्य आश्लिष्य संशमः क्षयः प्राप्तः । कर्मणि यक् । संशमनं संशमः ; घञि जनवधः सेम इति ऋसः । ततो रावणः क्रोधात् पत्निणां वाणानां लक्ष्णेण रामस्य वक्षो हृदयम् अस्मृणादित्युत्तरशीकोनान्वयः । स्मृञ् जि च्छादने । प्रादेः स्वी ने इति स्वः ॥ १०१ ॥ भ०

अस्मृणादित्यादि । ततोऽनन्तरं रामो राक्षसात् अधिकम् अदेवतं क्रीडितवान् । तेव-देव देवने इति भ्वादावनुदात्तेत् । स तथा रामेण आहूतो रावणः अक्लाम्यत् स्नानम् उपगतः । तस्य तथाभूतस्य रावणस्य सूतः सारथिः स्वामिजीवितेच्छया रथम् अनाशयत् दूरम् अपनीतवान् ॥ १०२ ॥ ज० म०

अस्मृणादित्यादि । ततो रामो रावणसायकाधिकसायकैः अदेवतं क्रीडितवान् । देव ङ देवने । रामेण हूतो रावणोऽक्लाम्यत् । क्लमुञ् जि भिर्मानौ । तस्य तादृशस्य रावणस्य सूतः सारथी रथम् अनाशयत् स्वामिजीवनेच्छया दूरम् उपनीतवान् । नश् ल यू नाशे, जिः ॥ १०२ ॥ भ०

राक्षसोऽतर्जयत् सूतं पुनश्चाढौक्यद्रथम् ।
 निरास्येतामुभौ बाणानुभौ धुर्यान्विध्यताम् ॥ १०३ ॥
 उभावक्कन्ततां केतूनव्यथेतामुभौ न तौ ।
 अदीप्येतामुभौ धृणू प्रायुञ्जाताञ्च नैपुणम् ॥ १०४ ॥
 उभौ मायां व्यतायेतां वीरौ नाश्राम्यतामुभौ ।
 मण्डलानि विचित्राणि क्षिप्रमाक्रामतामुभौ ॥ १०५ ॥

राक्षस इत्यादि । राक्षसी रावणः सूतम् अतर्जयत् भर्त्सितवान् । हा पाप !
 किं शतुसमीपात् रथं पराङ्मुखयसि ? इति । इत्थं सन्तर्जितः सूतः पुनरपि रथम्
 अढौक्यत् ढौकितवान्, रामसमीपम् इत्यर्थात् । उभौ रामरावणौ बाणान् निरास्येतां
 क्षिप्तवन्तौ । अस्यत्युद्धीर्वेति तड् । धुर्यान् अश्वान् अविध्यतां ताडितवन्तौ ॥
 १०३ ॥ ज० म०

राक्षस इत्यादि । रावणः सूतं तर्जितवान्, रथापसारणेन लज्जीपादानात् ।
 तर्जं क ङ् तर्जं भर्त्सने । चुरादित्वात् आनुभयपदित्वं, चुर्भौ जिर्वेति जेः, पाक्षिकत्वात्
 तदभावपक्षे अनुबन्धादात्मनेपदं, कानुबन्धान्नित्यग्रान्ततेति चेत् ? क्वचिदात्मनेपदि-
 नोऽपि परस्मैपदित्वम्—“परिष्वजति पाञ्चाली मध्यमं पाण्डुनन्दनम्” इत्यादि प्रयोग-
 दर्शनात्, भौवादिकात् प्रेरणआवर्थासङ्गतिः, कर्मकर्तृत्वविवक्षया पुनः प्रेरणे जिरिति
 केचित् । पुनश्च रथम् अढौक्यत् रामान्तिकं प्रापितवान् । ढौक वौक तिक्रु ङ्
 गत्याम् । प्रेरणे जिः । उभौ रामरावणौ बाणान् क्षिप्तवन्तौ । गेर्वाऽस्योह इति मम् ।
 ततो धुर्यान् अश्वान् अविध्यताम् ॥ १०३ ॥ भ०

उभावित्यादि । तौ उभौ रामरावणौ केतून् ध्वजान् अक्कन्ततां क्षिप्तवन्तौ, तौ
 उभौ नाव्यथेतां न व्यथितवन्तौ, उभौ अदीप्येतां शोभितवन्तौ । धृणू च प्रगल्भौ
 नैपुणं कौशलं प्रायुञ्जातां प्रयुक्तवन्तौ ॥ १०४ ॥ ज० म०

उभावित्यादि । तत उभौ रामरावणौ केतून् ध्वजान् अक्कन्तताम् । कृती श प
 ष्छिदि । तौ उभौ न व्यथेतां न भीतौ । व्यथ ष म ङ् दुःखे चाले भयौ । उभौ अदी-
 प्येतां शोभितवन्तौ । दीपि ङ्य च दीपने । धृणू प्रगल्भौ नैपुणं युद्धकौशलं प्रयुक्तवन्तौ ।
 युजिर्षौ ज च युतौ । युजिर उद्ग्राच इति मं, निपुणाङ्गावे विकारसङ्गति णः ॥ १०४ ॥ भ०

उभौ मायामित्यादि । तौ उभौ मायां व्यतायेतां विस्तारितवन्तौ । तायु सन्तान-

न चोभावप्यलक्ष्येतां यन्तारावाहतामुभौ ।

स्यन्दनौ समपृथ्येतामुभयोर्दीप्तवाजिनौ ॥ १०६ ॥

ततो मायामयान्मूर्ध्नो राक्षसोऽप्रथयद्रणे ।

रामेणैकशतं तेषां प्रावृक्ष्यत शिलीमुखैः ॥ १०७ ॥

पालनयोः, भ्वादौ । उभौ वीरौ नाशाम्यतां न शान्तौ युध्यमानौ च । तौ उभौ मण्डलानि विचित्राणि गतिर्वचिद्रात् चिप्रम् आक्रामतां भान्तौ । वा भाशति शप् ॥ १०५ ॥ ज० म०

उभौ मायामित्यादि । उभौ मायां व्यतायेतां विस्तारितवन्तौ । ताय ऊ पालन-सन्तयोः । नाशाम्यतां न शान्तौ, यतो वीरौ । युध्यमानौ उभौ विचित्राणि मण्डलानि चिप्रम् आक्रामतां भान्तौ । क्रमः पेऽपि घं ॥ १०५ ॥ भ०

न चेत्यादि । तौ उभौ न अप्यलक्ष्येतां प्रेक्षकैर्न ज्ञातौ—अयं रामः अयञ्च रावण इति । कर्मणि लङ् । यन्तारौ सूतौ, कर्मपदम् एतत्, उभौ परस्परस्य आहतवन्तौ । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । स्यन्दनौ रथौ उभयोः राम-रावणयोः दीप्तवाजिनौ चामरादिमण्डनात् । दीप्ता उज्ज्वला वाजिनो ययोः तयोः स्यन्दनौ समपृथ्येतां संपृक्तौ । पृच्छी सम्पर्के । कर्मणि लङ् ॥ १०६ ॥ ज० म०

न चेत्यादि । तौ उभौ न चालक्ष्येतां प्रेक्षकैर्न दृष्टौ । लक्ष क ज दर्शनेऽङ्गे । कर्मणि यक् । तौ उभौ यन्तारौ सारथी सकर्मकत्वात् न मं, हनेरनिमत्वात् वन-तमाद्यनिमामिति नलोपः । उभयोः तयोः स्यन्दनौ संपृक्तौ । पृच घी सम्पर्के । कर्मणि कर्मकर्त्तरि वा यक् । चामरादिना दीप्ता वाजिनोऽश्वाः ययोः स्यन्द-नयोः ॥ १०६ ॥ भ०

तत इत्यादि । ततोऽनन्तरं राक्षसः मायामयान् मायास्वभावान् मूर्ध्नः शिरांसि अप्रथयत् प्रदर्शितवान् । प्रथ प्रख्यान इति घटादौ । तेषाञ्च शिरसाम् एकशतम् एकाधिकं शतं रामेण शिलीमुखैः शरैः प्रावृक्ष्यत छिन्नम् । कर्मणि लङ् ॥ १०७ ॥ ज० म०

तत इत्यादि । तदनन्तरं रावणो मायामयान् मायास्वभावान् मूर्ध्नः शिरांसि अप्रथयत् विस्तारितवान्, स्वाभाविकमस्तकानां रचायै वहिर्वर्त्तानि अभ्यानि शिरांसि कृतवानिति भावः । प्रथ ष म ङ् ख्यातौ । घटादित्वात् ङ्खः । मयद् तद्रूपे । तेषां शिरसाम् एकाधिकं शतं रामेण प्रावृक्ष्यत छिन्नम् । कर्मणि यक् ॥ १०७ ॥ भ०

समक्षुभ्रनुदन्वन्तः प्राकम्पन्त महीभृतः ।

सन्नासमविभः शक्रः प्रैङ्गश्च क्षुभिता क्षितिः ॥ १०८ ॥

ततो मातलिना शस्त्रमस्मार्यत महीपतिः ।

बधाय रावणस्योग्रं स्वयम्भूर्यदकल्पयत् ॥ १०९ ॥

नभस्वान् यस्य वाजेषु फले तिग्मांशुपावकौ ।

गुरुत्वं मेरुसङ्काशं देहः सूक्ष्मो वियन्मयः ॥ ११० ॥

समक्षुभ्रनित्यादि । किन्नरानाञ्च पततां चीमात् उदन्वन्तः सागराः सम-
क्षुभ्रन् सञ्चलिताः । क्षुभ सञ्चलने इति क्रादादौ । महीभृतः प्राकम्पन्त कम्पिताः ।
शक्र इन्द्रः सन्नासम् अविभः भूतवान्—पततां शिरसां पुनःपुनः उदयात् मायया
विमोह्यायं रामम् अजैषीत् इति । विभर्त्तेः श्रौ हर्वचनं, भञ्जामित् धातोर्गुणः,
पररूपत्वमिति लोपविसर्जनौघौ । प्रैङ्गत् क्षुभितश्च स शक्रः । उखेत्यादौ इखिरिति
पठ्यते । क्षितिश्च क्षुभिता चलिता ॥ १०८ ॥ अ० म०

समक्षुभ्रनित्यादि । किन्नरानां मूर्द्धां पतनात् उदन्वन्तः समुद्राः सञ्चोभिताः ।
क्षुभ्य न च, चकारात् मञ्जलं । मनीषादित्वात् णभावः । पर्वताः कम्पिताः । शक्रः
सन्नासं बभार, खड्गेनापि किन्नरानां शिरसाम् उत्क्षेपणात् । भृ टु डु व भृतिपृथ्वीः ।
ह्लादी रे दिः । पृथार्दार्दिः, ण्यलूङ् इति गुणः, ह्रसाङ्गामिति दिपौ लोपः । मसृक्-
भरात् प्रक्षुभिता क्षितिः प्रैङ्गत् कम्पिता । इखि ईखि गतौ । शक्रः प्रैङ्गत् । क्षितिः
प्रक्षुभिता इत्यन्धे ॥ १०८ ॥ भ०

तत इत्यादि । रावणस्य बधाय स्वयम्भूः यत् अकल्पयत् कल्पितवान् । कृपेणौ
गुणः, कृपे रौ लः । तत् अस्त्वं मातलिना अस्मार्यत स्मारितम् । धरतेर्धन्तात्
कर्म्मणि लङ् । मित्त्वाद् ङस्त्वम् । महीपतेरित्यधीगर्धति षष्ठी ॥ १०९ ॥ अ० म०

तत इत्यादि । तदनन्तरं रावणस्य बधाय स्वयम्भूः ब्रह्मा यत् उग्रं शस्त्रम्
अकल्पयत्, तत् शस्त्रं मातलिना महीपतिः रामोऽस्मार्यत स्मारितः । स्मृ स्मृतौ,
अग्रन्तात् कर्म्मणि यक् । महीपतेरिति पाठे—भावे यक्, कर्म्मणि सम्बन्धविवक्षया
वा षष्ठी ॥ १०९ ॥ भ०

कौटुशं तदित्याह—

नभस्वानित्यादि । यस्य शस्त्रस्य वाजेषु नभस्वान् वायुः सन्निहित इत्यर्थात्,
फलं तिग्मांशुः आदित्यः पावकश्च यस्य, गुरुत्वं मेरुवत् मेरोरिव दृढत्वं मेरुसङ्काशम्

राजितं गारुडैः पक्षैर्विशेषां धाम तेजसाम् ।

स्मृतं तद्रावणं भित्त्वा सुघोरं भुव्यशाययत् ॥ १११ ॥

आबध्नन् कपिवदनानि सम्प्रसादं

प्राशंसत् सुरसमितिर्नृपं जितारिम् ।

अन्येषां विगतपरिप्लवा दिगन्ता

पौलस्त्योऽजुषत शुचं विपन्नबन्धुः ॥ ११२ ॥

इति भट्टिकाव्ये तिङन्तकाण्डे लङ्घ्विलसितो गाम

सप्तदशः सर्गः ।

इति पाठान्तरम् । तत्र मेरुस्थगौरवसदृशम् इत्यर्थः । सूक्ष्मी देही दिव्यचतुर्गम्यः, विद्यन्मय आकाशस्वभावः ॥ ११० ॥ ज० म०

नभस्तानित्यादि । यस्य अस्त्रस्य वाजेषु पक्षेषु नभस्तान् वायुः सन्निहित इत्यर्थात्, यस्य फलेऽप्येति तन्मांशुपावकौ सूर्योऽग्निश्च, यस्य गुरुत्वं मेरुवत् मेरोरिव । मेरुसङ्काशमिति पाठः—मेरीः यद् गुरुत्वं तत्तुल्यम् इत्यर्थः । यस्य देहः सूक्ष्मः दिव्य-दृष्टिदृश्यः अथच विद्यन्मय आकाशस्वभावः । स्मृतमिति वक्ष्यमाणनान्वयः ॥ ११० ॥ भ०

राजितमित्यादि । गारुडैः पक्षैः राजितं शोभितं, तेजसां विश्वेषाम् अनेक-प्रकाराणां धाम स्थानं, तत् अस्त्वं रामेण स्मृतं स्मृतम् आगत्य सुघोरं रावणं भित्त्वा भुवि अशाययत् शायितवत्, रावणस्य उदरं भित्त्वा भूमौ पातितवत् इत्यर्थः ॥ १११ ॥ ज० म०

राजितमित्यादि । गारुडसम्बन्धिभिः पक्षैः राजितं दीप्तं, विश्वेषां तेजसां धाम स्थानं, तत् अस्त्वं रामेण स्मृतं सुघोरम् अतिभीषणं रावणं हत्वा भुवि अशाययत् पातयामास इत्यर्थः । शी य निशाने । जिः प्रेरणे । शाच्छासाङ्केति यन् ॥ १११ ॥ भ०

आबध्नन्नित्यादि । तस्मिन् हते कपिवदनानि कर्तृभूतानि तोषात् सम्प्रसादम् आबध्नन् सेवितवन्ति । सुरसमितिः सुरसमूहः नृपं जितारिं प्राशंसत् स्तुतवती । अन्येषां मुनिजनानां दिगन्ताः रावणबधात् विगतपरिप्लवा निरुपद्रवा जाता इत्यर्थात् । पौलस्त्यो विभीषणः विपन्नबन्धुः कृतभ्रातृकः शुचं शोकम् अजुषत सेवितवान् । जुषिस्तुदादावनुदात्तेत् ॥ ११२ ॥ ज० म०

इति भट्टिकाव्यटीकायां तिङ्काण्डे लङ्घ्विलसितयतुर्थः परिच्छेदः ।

काव्यस्य रावणबधौ नाम सप्तदशः सर्गः ।

अष्टादशः सर्गः ।

—०*०—

व्यश्रुते स्म ततः शोको नाभिसम्बन्धसम्भवः ।

विभीषणमसावुच्चै रोदिति स्म दशाननम् ॥ १ ॥

भूमौ शेते दशग्रीवो महार्हशयनोचितः ।

नेक्षते विह्वलं माञ्च न मे वाचं प्रयच्छति ॥ २ ॥

आवध्नन्नित्यादि । तस्मिन् हते सति, कपीनां वदनानि सम्प्रसादं प्रसन्नताम् आबन्धुः । सम्प्रकाशमिति क्वचित् पाठः ; सम्प्रहासमिति केचित् । सुरसमितिः देवानां सभा जितारिं नृपं प्राशंसत् । अन्येषां जनानां दिग्गता रावणबधात् विगतपरिप्लवा निरुपद्रवा अभवन् । पौलस्त्यो विभीषणः विपन्नबन्धुः हतभाह्वः शुचं शोकं लुपते स्म सेवितवात् । श ऊँ जि लुष मुदि सेवे । प्रहर्षिणी च्छन्दः । लक्षणं यथा—त्राशाभिर्मनजरगाः प्रहर्षिणीयम् ॥ ११२ ॥ भ०

इति सदैवहरिहरखानवंशसम्भवगौराङ्गमल्लीकात्मजश्रीभरतसेनकृतायां

मुग्धबोधिन्यां भट्टिटीकायां रावणबधौ नाम सप्तदशः सर्गः ।

इतः प्रभृति लटमधिकृत्य लङ् विलसितमाह । तत्र वर्त्तमाने लट्, ततोऽन्यत्रापि दर्शयिष्यति—

व्यश्रुत इत्यादि । ततो बधात् अनन्तरं शोको विभीषणं व्यश्रुते स्म व्याप्तवान् । लट् स्म इति भूतानद्यतनपरीचे लट् । नाभिसम्बन्धेन एकीदरसम्बन्धेन सम्भवो यस्य शोकस्य, असौ प्रवृद्धशोको विभीषणः उच्चैः महता शब्देन दशाननं नामयाहं रोदिति स्म रुदितवान् ॥ १ ॥

अथ कीमधिकृत्याह । अस्याः परमते लङिति संज्ञा ।

व्यश्रुते इत्यादि । ततो रावणबधानन्तरं शोको विभीषणं व्यश्रुते स्म व्याप्तवान् । अश्रु उ न व्याप्तिसंज्ञयोः । की क्षेनातीत इति भूते की । कीदृशः शोकः ?—नाभिसम्बन्धेन गोत्रसम्बन्धेन सम्भवः उत्पत्तिः यस्य । असौ शोकार्त्तो विभीषण उच्चैः, महा-शब्देन दशाननं रोदिति स्म । ल घिर रुद रोदे । पूर्ववङ्गते की । रुद्रोऽय इतीम् ॥ १॥ भ०

विपाकोऽयं दशग्रीव ! संदृष्टोऽनागतो मया ।

त्वं तेनाभिहितः पथं किं कीपं न नियच्छसि ॥ ३ ॥

भजन्ति विपदस्तूर्णमतिक्रामन्ति सम्पदः ।

तान् मदान्नावतिष्ठन्ते ये मते न्यायवादिनाम् ॥ ४ ॥

तदेव दर्शयन्नाह

भूमावित्यादि । महाहंशयने उच्यते यः स भूमौ शते । शीकात् विह्वलश्च मां नेचते । मे वाचं प्रतिवचनं न प्रयच्छति न ददाति । दान दाने । पा-त्रेत्यादिना यच्छादेशः ॥ २ ॥ ज० म०

भूमावित्यादि । दिव्यशय्यास्थायी दशग्रीवी भूमौ शते । शीङ् ल जि स्वप्ने । भवद्भूतभव्ये इति वर्त्तमाने की । शीङी रे णः । विह्वलं शीकव्याकुलं मां न ईक्षते न पश्यति । ईक्ष् ङ् दर्शने । मर्त्ता वाचं न प्रयच्छति न ददाति । दान दाने । स्था-दान-पेति यच्छादेशः ॥ २ ॥ भ०

विपाक इत्यादि । हे दशग्रीव ! अयं विपाको मरणलक्षणं फलम् अना-गती भविष्यन् एव मया संदृष्टः सम्यक् उपलब्धः ; इदानीं पश्यसि, तेन कारणेन योऽभिहितोऽसि सीतां मुञ्चेति, अतः किमिति कीपं न नियच्छसि नापनयसि ? नास्त्येव मम दोषः । निपूर्वो यमिरपनयने वर्त्तते ॥ ३ ॥ ज० म०

विपाक इत्यादि । हे दशग्रीव ! अयम् अनागतो भविष्यन् विपाको मरणरूपो मया संदृष्टः सम्यक् उपलब्धः । तेन कारणेन पथं सीतां मुञ्चेति हितं त्वम् अभि-हित उक्तोऽसि । लोपोऽस्त्यसोरिति सलोपः । इदानीं स्त एव किं कीपं न निय-च्छसि नापनयसि ? मम दोषो नास्त्येव । यमौ ङ विरतौ, निपूर्वोऽपनयने । स्था-दानपेति यच्छादेशः ॥ ३ ॥ भ०

भजन्तीत्यादि । अन्यच्च, ये स्वामिनी मदात् अवलेपात् न्यायवादिनां मात्स्ववत्-प्रभृतीनां मते नावतिष्ठन्ते । समवप्रविभ्यः स्थ इति तङ् । ते पुरुषाः विपदस्तूर्णं भजन्ति अवसादं सेवन्ते । भजिरुभयपदी । सम्पदश्च अतिक्रामन्ति त्यजन्ति ॥४॥ ज० म०

भजन्तीत्यादि । ये स्वामिनी न्यायवादिनां मते मदात् अहङ्कारात् नाव-तिष्ठन्ते, प्रतिज्ञानिर्णयेत्यादिना अवपूर्वात् स्थी मम् । तान् विपदस्तूर्णं भजन्ति सेवन्ते । भजै औ भागसेवयोः । सम्पदः तान् अतिक्रामन्ति त्यजन्ति । क्रामः पेऽपि च ।

अपथ्यमायतौ लोभादामनन्थनुजीविनः ।

प्रियं शृणोति यस्तेभ्यस्तमृच्छन्ति न सम्पदः ॥ ५ ॥

प्राज्ञास्तेजस्विनः सम्यक् पश्यन्ति च वदन्ति च ।

तेऽवज्ञाता महाराज ! क्लाम्यन्ति विरमन्ति च ॥ ६ ॥

लेढि भेषजवन्नित्यं यः पथ्यानि कटून्यपि ।

तदर्थं सेवते चात्मानं कदाचिन्न स सीदति ॥ ७ ॥

न्यायवादिनां माल्यवदादीनां यन्मतं त्वया नादृतं, तेन इयं विपत्, सम्पन्न गतेति भावः ॥ ४ ॥ भ०

अपथ्यमित्यादि । प्रायेण हि अनुजीविनः ग्रहस्तादिसदृशाः आयतौ आगामिनि काले हृद्भावस्थायाम् अपथ्यं अनिष्टं फलं लोभेन दृष्ट्वा वा प्रियम् आमनन्ति उपदिशन्ति साध्विदमिति । तेभ्यो यः शृणोति तं सम्पदी न कृच्छन्ति । अर्त्तैः कृच्छादेशः ॥ ५ ॥ ज० म०

अपथ्यमित्यादि । अनुजीविनः ग्रहस्तादिसदृशाः प्रायेण लोभात् दृष्ट्वा आयतौ उत्तरकाले अपथ्यम् अनिष्टफलम् आपाततः मुख्याव्यल्पात् प्रियं भर्तृषु आमनन्ति उपदिशन्ति । सा अभ्यासे । स्था-दानेति मनादेशः । यः तेभ्यः प्रियं साधून्मिदमिति शृणोति । श्रीः शुद्धे रे जिह्व । सम्पदः तं न कृच्छन्ति न गच्छन्ति । न प्राप्तये च । पूर्ववत् कृच्छादेशः, कृच्छधातो रूपं वा ॥ ५ ॥ भ०

प्राज्ञा इत्यादि । ये प्राज्ञाः तेजस्विनः अस्मद्विधाः सम्यक् अविपरीतं शास्त्र-चक्षुषा पश्यन्ति वदन्ति च सम्यक् । हे महाराज ! अवज्ञाताः ते तिरस्कृताः क्लाम्यन्ति खिद्यन्ते, विरमन्ति च विमुखा भवन्ति । तदवज्ञानफलमेतदिति भावः ॥ ६ ॥ ज० म०

प्राज्ञा इत्यादि । ये प्राज्ञाः तेजस्विनीऽस्मद्विधाः सम्यक् अविपरीतं शास्त्रदृष्ट्या पश्यन्ति । दर्शः पूर्ववत् पश्चादेशः । ज्ञातिहितार्थं वदन्ति च । हे महाराज ! ते युष्मद्विधाः वक्तारोऽस्मद्विधाः त्वया अवज्ञाताः तिरस्कृताः सन्तः क्लाम्यन्ति खिद्यन्ते । क्लम युभिर् जिज्ञानौ । यन्वीशमादौति र्घः । विरमन्ति मौनम् आचरन्ति च । घे पं परानुक्तप्रतीत्यादिना विपूर्वरमः पम् । तदवज्ञानफलमिदमिति भावः ॥ ६ ॥ भ०

लेढीत्यादि । यस्तु स्वामी आदौ कटून्यपि पथ्यानि परिणाममुखानि भेषजवत्

सर्वस्य जायते मानः स्वहिताच्च प्रमादयति ।

वृद्धौ भजति चापथ्यं नरो येन विनश्यति ॥ ८ ॥

हेष्टि प्रायो गुणिभ्योऽपि न च सिद्ध्यति कस्यचित् ।

वैरायते महद्भिश्च श्रीयते वृद्धिमानपि ॥ ९ ॥

औषधमिव नित्यं लेदि ग्रीवेन्द्रियेण अनुभवति, तदर्थं च आप्तान् अविसंवादिनः
सेवते, स कदाचित् न अवसीदति—इह च परच च अवसन्नो न भवति ॥७॥ ज० म०

लेदीत्यादि । यः स्वामी पथ्यानि सर्वदा हितानि कटून्यपि लेदि अभि-
खण्डति भेषजवत् तित्तौषधमिव पिबति । लिङ्गौ ल ज आस्वादे । ह्यो ङः, ढभात्
तयोर्धः, ण्मिरिति ढः । तदर्थं पथ्यार्थम् आप्तान् अविसंवादिनः सेवते, स कदाचित्
न अवसीदति न अवसन्नो भवति । स्यादानेति सदेः सीद ॥ ७ ॥ भ०

सर्वस्येत्यादि । प्रायेण वृद्धौ सत्यां सर्वो जनो मानौ सञ्जायते, वृद्धेऽपि-
विकारित्वात्, स्वहिताच्च प्रमादयति हितादुद्धृष्टो भवति, अपथ्यश्च भजति सेवते ; येन
अपथ्येन सेवितेन नरो विनश्यति ॥ ८ ॥ ज० म०

सर्वस्येत्यादि । प्रायेण वृद्धौ सत्यां सर्वस्य जनस्य मानौ सर्वो जायते । जनौ
म य ङ् जनने । स्वहितात् प्रमादयति वृद्ध्या प्रमत्तमतित्वात्, स्वीयम् उपकारं न
जानाति । सदेः शमादित्वात् दीर्घः । अपथ्यश्च भजति सेवते । येन अपथ्येन विनाशं
गच्छति । यश्च लृ यू नाशे ॥ ८ ॥ भ०

हेष्टीत्यादि । यत् यस्मात् वृद्धौ सत्यां प्रायेण गुणिभ्यः वृद्धिसेवित्वादिभ्यः प्रभुः
हेष्टि । कुध-द्रुहेति सम्प्रदानसंज्ञा । न च कस्यचित् सिद्ध्यति प्रीयते, महद्भिश्च सह
वैरायते वैरं करोति । शब्दवैरेति कण्ठ् । यस्मात् कारणात् वृद्धिमानपि श्रीयते
विनश्यति । शदेः श्रिति श्रीयतेऽशः । शदेः श्रित इति तङ् ॥ ९ ॥ ज० म०

हेष्टीत्यादि । यः प्रभुः प्रायो गुणिभ्यो वृद्धपण्डितादिभ्यो हेष्टि । ल द्विषौ ज् वैरे ।
यस्मै दिक्षेत्यादिना चतुर्थी । न च न कस्यचित् सिद्ध्यति प्रीयते, सम्बन्धविवक्षया
षष्ठी । णिङ्ग य ल् जि प्रीतौ । महद्भिः सह वैरायते वैरं करोति । शब्द-सुख-कटादे-
रिति ङः । तस्मात् कारणात् वृद्धियुक्तोऽपि श्रीयते विनश्यति । स्यादानेति शदेः
श्रीयतेऽशः ॥ ९ ॥ भ०

समाश्वसिमि केनाहं कथं प्राणिमि दुर्गतः ।

लोकत्रयपतिर्भाता यस्य मे स्वपिति चित्तौ ॥ १० ॥

अहो जागर्त्ति कच्छेषु देवं यद्वलभिज्जितः ।

लुठ्यन्ति भूमौ क्लियन्ति बान्धवा मे स्वपन्ति च ॥ ११ ॥

शिवाः कुण्णन्ति मांसानि भूमिः पिबन्ति शोणितम् ।

दशग्रीवसनाभीनां समदन्त्यामिषं खगाः ॥ १२ ॥

समाश्वसिमौल्यादि । यस्य मम भाता लोकत्रयपतिः चित्तौ स्वपिति, सोऽहं केन उपायेन समाश्वसिमि शीकं त्यजामि ? रुदादिभ्य इतौट् । दुर्गती दुःखितः कथं केन प्रकारेण प्राणिमि जीवामि ? ॥ १० ॥ ज० म०

समाश्वसिमौल्यादि । केन प्रकारेण अहं समाश्वसिमि ? रुदादित्वात् रुद्धीऽय इति इम् । दुःखी अहं केन प्रकारेण प्राणिमि जीवामि ? पूर्ववदिम्, प्राग्बन्धो ण इत्यादिना णत्वम् । यस्य मे मम वैलीक्यस्य शासिता भाता रावणः चित्तौ स्वपिति श्रुते । पूर्ववदिम् । सोऽहमिति योज्यम् ॥ १० ॥ भ०

अहो इत्यादि । अहो इति विस्मये । कच्छेषु दुःखेषु देवं जागर्त्ति अवहितम् इत्यर्थः, नित्यं दुःखोत्पादनात् । यत् यस्मात् कारणात् अपरमपि मम बान्धवाः बलभिज्जितः । बलं भिनत्तीति बलभित् इन्द्रः तं जयन्तीति क्लिप् । भूमौ लुठ्यन्ति । लुटलुठ लोटने दिवादी । तथा क्लियन्ति पूतीभवन्ति ; स्वपन्ति दीर्घनिद्रां प्रवेशिताः ॥ ११ ॥ ज० म०

अहो इत्यादि । अहो आश्चर्यम् । कच्छेषु कष्टेषु विषयेषु देवं किं जागर्त्ति चेष्टते ? सदा देहिनां कष्टं जनयति इत्यर्थः । यत् यस्मात्, बलभिज्जितः शक्रपराभवकारिणोऽपि मम बान्धवा रावणादयो भूमौ लुठ्यन्ति लुठिता भवन्ति, क्लियन्ति क्लेद्युक्ता भवन्ति, स्वपन्ति च महानिद्रां प्रविशन्ति इत्यर्थः ॥ ११ ॥ भ०

शिवा इत्यादि । दशग्रीवसनाभीनां दशग्रीवेण तुल्यग्रीवाणाम् । ज्योतिर्जनपदेत्यादिना समानस्य सभावः । मांसानि शिवाः शृगालाः कुण्णन्ति । कुष निष्कर्षे । भूमिः शोणितं पिबति, खगाः पक्षिणः मांसशोणितव्यतिरिक्तं वसामज्जादिकं समदन्ति भक्षयन्ति ॥ १२ ॥ ज० म०

शिवा इत्यादि । दशग्रीवसनाभीनां रावणसजातीयानां मांसानि शिवाः

येन पूतक्रतोर्मूर्ध्नि स्थीयते स्म महाहवे ।
 तस्यापीन्द्रजितो दैवात् ध्वाङ्गैः शिरसि लीयते ॥ १३ ॥
 स्वर्मानुर्भास्करं यस्तं निष्ठीवति कृताङ्गिकः ।
 अभ्युपैति पुनर्भूतिं रामयस्तो न कश्चन ॥ १४ ॥
 त्वमजानन्निदं राजन्नीडिषे स्म स्वविक्रमम् ।
 दातुं नेच्छसि सीतां स्म विषयाणाञ्च नेशिषे ॥ १५ ॥

शृगालाः कुण्ठन्ति । मूमिः पृथिवौ च तेषां रक्तं पिबति । खगाः पक्षिणः
 तेषाम् आभिषं मांसशीणितातिरिक्तं वसामज्जादिकं समदन्ति भक्षयन्ति । कुष
 निष्कर्षे ॥ १२ ॥ भ०

येनेत्यादि । येन इन्द्रजिता पूतक्रतीः इन्द्रस्य महाहवे महासमरे मूर्ध्नि
 अग्रतः स्थीयते स्म स्थितम् । अपरीक्षे चेति खट्, विभीषणस्य ह्यपरीक्षभूतानद्य-
 तनत्वादर्थस्य । तस्यापि इन्द्रजितः शिरसि दैवात् रामात् हेतुभूतात् ध्वाङ्गैः
 काकैः लीयते । वर्त्तमान एव भावे खट् ॥ १३ ॥ ज० म०

येनेत्यादि । येन इन्द्रजिता पूतक्रतीः इन्द्रस्य महाहवे महायुद्धे मूर्ध्नि अग्रतः
 स्थीयते स्म । दामागैहगिति डीः । तस्यापि इन्द्रजितः शिरसि मत्स्ये दैवात्
 ध्वाङ्गैः काकैः लीयते । ली ड् य ओ श्लिषि । उभयत्र भावे कौ ॥ १३ ॥ भ०

स्वर्मानुरित्यादि । स्वर्मानुः राहुः भास्करं यस्तं यासीकृतं कृताङ्गिकः कृताङ्कारः
 निष्ठीवति स्वमुखात् निरस्यति । रामयस्तो रामाभिभूतः पुनर्भूतिं नाभ्युपैति
 कश्चन, कश्चिदपि भूतिं न प्राप्नोति । एत्येधल्यूट्स्विति वृद्धिः । अभ्यमितीति पाठा-
 न्तरं, तदयुक्तं ह्यन्दसत्वात् ; यतः अमी बहुलं ह्यन्दसि हलादावनन्तरं सार्वधातुके
 तुस्तुश्रम्यमः सार्वधातुक इतीट् ॥ १४ ॥ ज० म०

स्वर्मानुरित्यादि । स्वर्मानुः राहुः यस्तं यासीकृतं सूर्यं कृताङ्गिकः
 कृताङ्कारः सन् निष्ठीवति निरस्यति । छिबुक्तमाचम इति दीर्घः । भ्वाद्यादिषु इत्यादौ
 छिबवर्जनाद्भादौ षस्य सत्वम् । रामेण यस्तोऽभिभूतः कश्चित् पुनर्भूतिं वृद्धिं नाभ्युपैति
 न प्राप्नोति । गेर्धोरनेधिण इति इणवर्जनात् आदिगेचोरिति त्रिः ॥ १४ ॥ भ०

त्वमित्यादि । हे राजन् ! त्वम् इदं यथोदितम् अजानन् स्वविक्रमम् ईडिषे स्म

मन्त्रे जातु वदन्त्यज्ञास्त्वं तानप्यनुमन्यसे ।

कथं नाम भवांस्तत्र नावैति हितमात्मनः ॥ १६ ॥

अपृष्टोऽनु ब्रवीति त्वां मन्त्रे मातामहो हितम् ।

न करोमीति पौलस्त्य ! तदा मोहात्त्वमुक्तवान् ॥ १७ ॥

स्तुतवानसि । ईडजनीर्ध्वं चेति, चकारात् सेशब्दस्यापीट् । एवञ्च कृत्वा "त्वं सीतां दातुं नेच्छसि अ नेष्टवानसि । विषयाणां शब्दादीनां नेशिषे अ विषयान् न जितवानसि । ईशः से इतीट् । अधीगर्थेति कर्मणि षष्ठी । सर्वत्रापरीचे चेति लट् ॥ १५ ॥ ज० म०

त्वमित्यादि । हे राजन् ! त्वम् इदं यथोक्तम् अजानन् अहमेव शूर इति स्वविक्रमम् ईडिषे अ स्तुतवान् । ईड लङ् स्तुतौ । सध्वीः रस्यमिति इम् । स्वपराक्रमा-
हङ्गारात् सीतां रामाय दातुम् अर्पयितुं नेच्छसि अ । इषु श वाञ्छे । स्था-दानेत्या-
दिना इच्छादेशः । विषयाणाञ्च न ईशिषे अ न यथेष्टं विनियुङ्गे । सध्वी रस्येतीम् ।
कर्मणि षष्ठी ॥ १५ ॥ भ०

मन्त्र इत्यादि । मन्त्रविषये अपख्णिताः मूर्खाः सन्तः जातु कदाचिदपि वदन्ति
गर्हितमेतत्, तानपि त्वम् अनुमन्यसे अनुमतवान् । इदमपि अतिगर्हितम् ।
गर्हायां लङ्पिजालीरिति अपिजालीरूपपदयोः कालसामान्ये लट् । कथम्
एतत् न्याय्यम् ?—यत् तव भवान् रावणः विद्वानपि न आत्मनो हितम् अवैति न
विदितवान् । विभाषा कथमि लिङ् चेति, कथंशब्द उपपदे, चकारात् गर्हायां लट् ।
तव भवानिति इतराभ्योऽपि दृश्यन्त इति भवदादियोगे प्रथमान्तात् वल्प्रत्ययः ॥
१६ ॥ ज० म०

मन्त्र इत्यादि । मन्त्रविषये अज्ञा मूर्खा जातु कदाचित् वदन्ति वक्त्यन्ति ।
गर्हितम् एतत् अनधिकारात् । तानपि त्वम् अनुमन्यसे अनुमतवानसि । एतदपि
गर्हितम् । जालपिभ्यां सदा चेष इति कौ । अज्ञा अपि वदन्तु ; तव भवान् रावणो
विद्वानपि आत्मनो हितं नावैति नालोचितवान् । कथं नाम कथम् एतत् ? अन्याय्यम् ।
कथमा खौ च वेति कौ ॥ १६ ॥ भ०

अपृष्ट इत्यादि । किम् अस्मिन् काले युज्यत इति मन्त्रे मातामहो माण्ड-
वान् अपृष्टः सन् हितं नु ब्रवीति । हे पौलस्त्य ! त्वं पुनः हितम् अकार्षीः इति
माण्डवता पृष्टम् । तदा तस्मिन् काले न करोमीति मोहात् अज्ञानात् उक्तवान् ।

त्वं ह्य वेत्य महाराज ! यत् स्माह न विभीषणः ।

पुरा त्यजसि यत् क्रुद्धो मां निराकृत्य संसदि ॥ १८ ॥

हविर्जक्षिति निःशङ्को मखेषु मघवानसौ ।

प्रवाति स्वेच्छया वायुरुहच्छति च भास्करः ॥ १९ ॥

अत्र नृशब्दे नशब्दे चोपपदे ननौ पृष्टप्रतिवचन इति भूते धात्वर्थे नन्वाविभाषेति विभाषया लट् ॥ १७ ॥ ज० म०

अपृष्ट इत्यादि । त्वया मन्त्रविषये प्रश्ने अपृष्टोऽपि मातामहो माल्यवान् स्वयम् उपैत्य त्वां हितं ब्रवीति उक्तवान् । अभिधानादर्थमानसामौघे कौ । पिङ्गस्यस्यम् ब्रुव इति ईम् । हे पौलस्त्य ! रावण ! न करोमीति मोहात् अज्ञानात् त्वम् उक्तवान् ॥ १७ ॥ भ०

त्वमित्यादि । हे महाराज ! विभीषणी यदाह ह्य उक्तवान्, तत्त्वं न वेत्य ह्य न विदितवानसि ; किम् एतेन हितम् उक्तं न वेति । उभयत्र : अपरोक्षे चेति लट् । तत् पूर्वम्विन् विदो लटी वेति सिपस्थादेशः । अपरस्य ब्रुवः पञ्चानामिति तिपी णलादेशः । तत् यस्मात् त्वं क्रुद्धः सन्, मां संसदि सभायां निराकृत्य पादप्रहारेण पुरा पूर्वं त्यजसि त्यक्तवानसि । पुरि लुङ् चास्म इति चकाराल्लट् ॥ १८ ॥ ज० म०

त्वमित्यादि । हे महाराज ! विभीषणी यदाह ह्य उक्तवान् । पञ्चतिप् पञ्चणब् बाह्येति ब्रुवसिप् : स्थाने पक्षे आह्लादेशश्च । तत्त्वं न वेत्य न ज्ञातवान्, श्रुतवान् इत्यर्थः । वेत्तेः कौपं ठीपं वेति सिपस्थप् । यत् यस्मात् क्रुद्धः सन् त्वं सदसि सभायां मां पादप्रहारेण निराकृत्य पुरा पूर्वं त्यजसि त्यक्तवान् । यावत्पुराभ्यां भव्ये इत्यव चकाराध्याहारात् कौ स्नेनातीत इत्यस्मात् अतीत इत्यनुवर्त्तत इति बोध्यम् ; तेनाव पुरायोगे भूते कौ ॥ १८ ॥ भ०

हविरित्यादि । असौ मघवान् इन्द्रः मखेषु यज्ञेषु हविः आज्यादिकम् अधुना जक्षति भक्षयति । रुदादिभ्य इतीट् । वायुश्च स्वेच्छया प्रवाति गच्छति । पवतीति पाठान्तरं, पवित्रीकरोति इत्यर्थः । भास्करश्च यथेष्टम् उद्गच्छति उदेति ॥ १९ ॥ ज० म०

हविरित्यादि । असौ मघवान् इन्द्रो निर्भयः सन् मखेषु यज्ञेषु हविः हवनीयं हृतादिकं जक्षति भक्षयति । रुदादित्वादाम् । वायुः स्वेच्छया वाति गच्छति ।

धनानामीशते यक्षा यमो दाम्यति राक्षसान् ।

तनोति वरुणः पाशमिन्दुनोदीयतेऽधुना ॥ २० ॥

शाम्यत्युतुसमाहारस्तपस्यन्ति वनौकसः ।

नो नमस्यन्ति ते बन्धून् वरिवस्यन्ति नामराः ॥ २१ ॥

श्रीर्न हृष्यति लङ्कायां विरज्यन्ति समृद्धयः ।

न वेद तन्न यस्यास्ति मृते त्वयि विपर्ययः ॥ २२ ॥

भास्करः स्वेच्छया उद्वृक्तः । “न वेद तं न यस्यास्ति मृते त्वयि विपर्ययः” इति चतुर्थश्लोकेनान्वयः । त्वयि सति एवं नासीदिति भावः ॥ १८ ॥ भ०

धनानामित्यादि । यच्चेन्दी धनानाम् ईष्टे स्वयमेव धनस्येशो भवति । ईश ऐश्वर्ये । यमोऽपि राक्षसान् दाम्यति वशीकरोति । वरुणः पाशं तनोति विस्तारयति । इन्दुनोदीयतेऽधुना । भावे लट् । अधुना इति सर्वत्र योज्यम् ; अणुनेति पाठान्तरम् असम्पूर्णत्वात् ॥ २० ॥ ज० म०

धनानामित्यादि । यक्षा धनानाम् ईशते पालयन्ति । ईश लङ् ऐश्वर्ये । मान्तोऽदनतः । यमो राक्षसान् दाम्यति वशीकरोति । शमादित्वात् दीर्घः । वरुणः पाशं तनोति विस्तारयति । अधुना इदानीं शशिना उदीयते । भावे कौ । अधुनेति सर्वत्र योज्यम् । पूर्वमेवं नासीदिति भावः ॥ २० ॥ भ०

शाम्यतीत्यादि । ऋतूनां समाहारः सम्भूयावस्थानं शाम्यति अपैति । वनौकसो वनवासिनो मुनयः तपस्यन्ति तपश्चरन्ति । कर्मणी रोमस्थेत्यादिना कण्डू, तपसः परस्मै-पदञ्च । ते त्वद्बन्धून् अमरा नो नमस्यन्ति न प्रणमन्ति, न वरिवस्यन्ति नाप्रतिषेधेन परिचरन्ति । नमोवरिवश्चिबुडः क्यच् ॥ २१ ॥ ज० म०

शाम्यतीत्यादि । ऋतूनां वसन्तादीनां समाहारः सम्भूयावस्थानं शाम्यति । वनौकसो मुनयः तपस्यन्ति तपः कुर्वन्ति । नमस्तपोवरिव इति क्यः । अमराः तव बन्धून् नो नमस्यन्ति न प्रणमन्ति । पूर्ववत् क्यः । न च वरिवस्यन्ति न परिचरन्ति तव बन्धूनां परिचर्यां न कुर्वन्ति इत्यर्थः । पूर्ववत् क्यः ॥ २१ ॥ भ०

श्रीरित्यादि । लङ्कायां पुर्याम् अधुना श्रीर्न कुप्यति । कुष रीषे । कुषिरक्षोः

शचीं संस्वजते शक्रो गोपायति हरिः श्रियम् ।

देववन्द्यः प्रमोदन्ते चिद्रीयन्ते घनोदयाः ॥ २३ ॥

बिभ्रत्यस्त्राणि सामर्षा रणकाम्यन्ति चामराः ।

चकासति च मांसादां तथा रन्ध्रेषु जायति ॥ २४ ॥

प्राचां श्यन् परस्मैपदञ्च । समृद्धयश्च विरज्यन्ति अपयान्ति । सर्वथा तद्वस्तु न वेद न वेद्मि । विदो लटी वेति मिपी णल् । यस्य त्वयि मृते न विपर्ययः नान्यथा-भावः ॥ २२ ॥ ज० म०

श्रीरित्यादि । लङ्कायां श्रीर्न दृश्यति न दृष्टा भवति । समृद्धयो विभूतयो विरज्यन्ति विरक्ता भवन्ति । रन्ज्य रन्ज मौ ज् रागे । दिवादित्वात् श्यन् । अपिद्रस्य डिच्त्वात् हसुङ्गलोपीऽणौ । त्वयि मृते सति यस्य विपर्ययो नास्ति यः तत्कृतां मर्यादां न लङ्घते, तम् अहं न वेद्मि । वेत्तेः कौपमिति मिपी णप् ॥ २२ ॥ भ०

शक्तिमित्यादि । शक्रः शक्तिं प्रहरणम् अधुना संस्वजते गृह्णाति । दन्शषन्ज-स्वज्जां शपौत्यनुनासिकलोपः । हरिः विष्णुः श्रियं गोपायति आत्मन्येव कृत्वा रक्षति । देववन्द्यः प्रमोदन्ते दृश्यन्ति । घनोदयाः चिद्रीयन्ते नानारूपेण अद्भुतायन्ते । मृते त्वयि इति सर्वत्र योज्यम् ॥ २३ ॥ ज० म०

अन्यमपि विपर्ययमाह

शचीमित्यादि । शक्रः शचीं संस्वजते सम्यक् आलिङ्गति, चिरं तदकरणात् त्वद-बधहर्षाञ्च । स्वनृजौ जि ङ आलिङ्गे । षन्जदन्शस्वनृजोऽपि नलोपः । हरिः विष्णुः श्रियं लक्ष्मीं गोपायति रक्षति, एतावन्तं कालं त्वदगृहे सम्पद्रूपा आसीत् इति भावः । कम ऋतो गुप् इति आयः । देवानां वन्द्यो दृढस्त्रियः प्रमोदन्ते प्रदृश्यन्ति । घनोदया मेघाः चिद्रीयन्ते नानाविधा भवन्ति । चित्र ङ आश्चर्य्यं कण्डूादिः ॥ २३ ॥ भ०

बिभ्रतीत्यादि । अमराः सामर्षाः सकोपाः अस्त्राणि बिभ्रति धारयन्ति । रण-काम्यन्ति च आत्मनो रणमिच्छन्ति । आत्मेच्छायां काम्यच् । चकासति च दीप्यन्ते च । जचित्यादित्वादभ्यस्तसंज्ञायां भेरदादेशः । तथा मांसादां राक्षसानाम् । अदी-ऽनन्न इति विच् । रन्ध्रेषु व्यसनेषु जायति सावधाना भवन्ति वा ॥ २४ ॥ ज० म०

बिभ्रतीत्यादि । अमराः सामर्षाः सकोपाः सन्तः अस्त्राणि बिभ्रति धारयन्ति । खि दु ङ भृज् भृतिपुद्गोः । ह्लादी रे दिः । पूभादेर्दिः खे रे । आत्मनो रणमिच्छन्ति च ।

चक्षूर्यन्तेऽभितो लङ्गामस्मांश्चाप्यतिशरते ।

भूमयन्ति स्वसामर्थ्यं कीर्त्तिं नः कनयन्ति च ॥ २५ ॥

दिशो व्यश्रुवते दृप्तास्त्वत्कृतां जहति स्थितिम् ।

क्षोदयन्ति च नः क्षुद्राः हसन्तस्त्वां विपद्गतम् ॥ २६ ॥

लेः काम्यक् स्वेच्छायाम् । चकासति दीप्यन्ते । चकाश् च लु दीप्तौ । अन्तौऽद हेः । तथा मांसादां राक्षसानां रन्ध्रेषु जायति सावधाना भवन्ति । जागृ च लु जागरि ॥ २४ ॥ भ०

चक्षूर्यन्त इत्यादि । लङ्गाम् अभितः बाह्यतोऽभ्यन्तरतश्च । पर्यभिभ्यां सर्वोभयार्थे तसिः । चक्षूर्यन्ते गर्हितं चरन्ति । लुपसदति भावगर्हायां यङ्, चरफलोश्चैव-भ्यासस्य लुक्, उत्परस्यात् इत्युत्त्वम् । अतिशरते च अतिशयिता भवन्ति च । स्वसामर्थ्यं भूमयन्ति वर्धयन्ति । बहूनां भाव इति पृथ्वादिभ्य इमनिच्, बह्वीर्लोपी भू च बह्वीरिति बह्वीर्भूयादेशः, इमनिजादिलोपश्च । भूमानं कुर्वन्तीति णिचि णाविष्ठवत् प्रातिपदिकस्येतीष्ठवद्भावात् टिलीपयणादिपरलोपः चिष्मन्तोलुङ्गर्थमिति वचनात् वा टिलोपः । किञ्च नोऽस्माकं कीर्त्तिं कनयन्ति अस्यां कुर्वन्ति अमरा इति योज्यम् । अस्यां कुर्वन्तीति णिचि णाविष्ठवद्भावाद्युवाच्योः कनन्यतरस्यामिति कनादेशः ॥ २५ ॥ ज० म०

चक्षूर्यन्त इत्यादि । अमरा इत्यनुषज्यते । लङ्गाम् अभितः उभयतो बाह्यतोऽभ्यन्तरतश्च चक्षूर्यन्ते गर्हितं चरन्ति परिभ्रमन्ति इत्यर्थः । गत्यर्थाद् गृ लुप सद चरेति यङ्, चरफलोश्चैव इति खेर्नुण् उङ् उकारश्च । लङ्गामिति धिक्समयेति द्वौ । तथा अस्मानपि अतिशरते अतिक्रामन्ति । शिङी रे णुः, मान्ती रम्, मान्तीऽदनतः । स्वसामर्थ्यं स्वशक्तिं भूमयन्ति वर्धयन्ति । बह्वीर्भावे भूमादेशः, भूयीभूमन्भूयिष्ठा इति निपातनात् बहुशब्दस्य इमन्प्रत्ययान्तस्य रूपम् । तं करोतीति लेः क्त्याग्न्याने जिः, जीमंथेति ङित्, टिलोपः । भावयन्तीति क्वचित् पाठः । तदा बहुशब्दस्य औ भ्वादेशः स्यादिति परः । स्वमते भूधातोर्जान्तस्य रूपम् । एतावन्तं कालमनवस्थितत्वात् उज्ज्वलयन्ति इत्यर्थः । भूययन्तीति क्वचित् पाठः । तदा बहुशब्दस्य औ भूयादेशो वेति परः । स्वमते बहुशब्दस्य ईयसौ भूय इति रूपम् । तस्मात् जिः । बहुतरं कुर्वन्तीत्यर्थः । तथा नोऽस्माकं कीर्त्तिं कनयन्ति अल्पयन्ति । अल्पशब्दात् पूर्ववत् जिः । युवाल्पो कन् वेति कनादेशः ॥ २५ ॥ भ०

दिश इत्यादि । दृप्ताः सन्तः दिशो व्यश्रुवते व्याप्नुवन्ति स्थितिव्यवस्थां लवत्-

शमं शमं नभस्वन्तः पुनन्ति परितो जगत् ।

उज्जिहीषे महाराज ! त्वं प्रशान्तो न किं पुनः ॥ २७ ॥

प्रोर्णोति शोकश्चित्तं मे सत्त्वं संशाम्यतीव मे ।

प्रमार्ष्टि दुःखमालोकं मुञ्चाम्यूर्जं त्वया विना ॥ २८ ॥

कृतम् । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति तदादेशः । जहति त्यजन्ति, विपद्गतश्च त्वां हसन्ति ।
चुद्राः अल्पकायाः क्षोदयन्तीव चुद्रमिव आचक्षते इति । भुवने यो हि न्यङ्कृत-
त्रिलोकः, स कथं चुद्र उच्यते ? स्थूलद्रूत्यादिना यौ यणादिपरलोपः, पूर्वस्य च
गुणः ॥ २६ ॥ ज० म०

दिश इत्यादि । अत्रापि अमरा इत्यनुषज्यते । दृष्टाः सन्तो दिशो व्यमुवते
व्याप्नुवन्ति । अशुङ्ग व्याप्तिसङ्ख्योः । मुधोरित्युक् । मान्तोऽदनतः । त्वया कृतां
स्थितिं व्यवस्थां जहति त्यजन्ति । श्री हाक् लि त्यागे । आद्योराज्ञोप्यः । अन्तोऽद्वेः ।
चुद्रा अस्या अपि विपद्गतं त्वां हसन्तो नोऽस्मान् चुद्रान् कुर्वन्ति आचक्षते वा । चुद्र-
शब्दात् पूर्ववत् जिः, वादान्तिकेत्यादिना क्षोदादेशः । दृष्टा दुष्टलोकाः, चुद्राः चुद्र-
लोका इत्यन्ये ॥ २६ ॥ भ०

शममित्यादि । नभस्वन्तो वायवः शमं शमं शान्त्वा शान्त्वा । आभीक्ष्ण्येण समुल्,
नोदात्तेति वृद्धिप्रतिषेधः, आभीक्ष्ण्ये च भवतः । परितः सर्वतो जगत् पुनन्ति पवित्र-
यन्ति, प्रशान्ता अपि पुनर्भूत्वा जगत् पुनन्ति । हे महाराज ! त्वं पुनः प्रशान्तोऽपि
किं न उज्जिहीषे न उत्तिष्ठसि ? श्री हाङ् गतौ, अभ्यासस्य भृजामित्, ई इत्यघोः
इति ईत्वम् ॥ २७ ॥ ज० म०

शममित्यादि । नभस्वन्तो वायवः शमं शमं शान्त्वा शान्त्वा परितः सर्वतो जगत्
पुनन्ति पवित्रयन्ति । पू अ गि च, चकारात् शोषे । प्रादेः स्त्री ने इति ऋस्वः । चणम्
वाभीक्ष्ण्य इति शमेक्षणम् । आभीक्ष्ण्ये इत्वं लोकातः सिद्धम् । हे महाराज ! त्वं
पुनः प्रशान्तः सन् किं न उज्जिहीषे न उद्विष्यसि ? श्री हा ङ् लि गतौ । आद्योरा-
ज्ञोप्य इति ईः ॥ २७ ॥ भ०

प्रोर्णोतीत्यादि । हे महाराज ! त्वया विना शोको मम चित्तं प्रोर्णोति आच्छा-
दयति । सत्त्वम् अवष्टम्भः संशाम्यतीव अपगच्छतीत्र, *मां त्यजति इत्यर्थः । दुःखञ्च
कर्तृमालोकं प्रज्ञानं प्रमार्ष्टि अपनयति । अतः त्वया विना ऊर्जं बलं मुञ्चामि
अलसी भवामि इत्यर्थः ॥ २८ ॥ ज० म०

के न संविद्रते नान्यस्त्वत्तो बान्धववत्सलः ।

विरौमि शून्ये प्रोर्णौमि कथं मन्युसमुद्भवम् ॥ २९ ॥

रोदिम्यनाथमात्मानं बन्धुना रहितस्त्वया ।

प्रमाणं नोपकाराणामवगच्छामि यस्य ते ॥ ३० ॥

नेदानीं शक्रयचेन्द्रौ बिभीतो न दरिद्रितः ।

प्रोर्णौतीत्यादि । हे महाराज ! शीकी मे मन चित्तं प्रोर्णौति । वीर्णोः पिङ्गले
णुरिति पक्षे णुः, प्रोर्णौतीति पाठे—गुणाभावपक्षे रपिङ्गस्युत इति त्रिः । सत्त्वं शान्त्य-
तौव शान्तमिव । दुःखं कर्तुं आलीकम् आलीचनं प्रमाष्टिं निरोधयति । खञीऽक-
डितौति त्रिः । ऊर्जम् ऊर्जस्वलत्वं मुञ्चामि । मुष् छ श प औ मीचे । गुण् । न
त्वया विना इति सर्वत्र योज्यम् ॥ २८ ॥ भ०

के नेत्यादि । त्वत्तोऽन्यौ बान्धववत्सली न, इति के न संविद्रते न जानते ?
समी गमिति तङ् । वेत्तेर्विभाषेति ऋट् । बन्धुः एव बान्धवः, प्रजादिवादान् । अती-
ऽहं शून्ये बन्धुरहिते विरौमि फूत्करोमि । कथं केन प्रकारेण मन्युसमुद्भवं, शीकी-
त्यादं प्रोर्णौमि आच्छादयामि ? ॥ २९ ॥ ज० म०

के नेत्यादि । त्वत्तोऽन्यौ बान्धवेषु वत्सलः खेड्वान् नास्ति, इति के जना न
जानन्ति ? समी गच्छेत्त्यादिना वेत्तेर्मम् । मान्ती रम् विदस्तु वेति पाक्षिकी रम् ।
अहं शून्ये बन्धुरहितप्रदेशे विरौमि शब्दं करोमि । क ल ध्नौ । रपिङ्गस्युत इति
त्रिः । कथं केन प्रकारेण मन्युसमुद्भवं शीकीत्यादं प्रोर्णौमि आच्छादयामि ? वीर्णोः
पिङ्गलस्याप्रवृत्तिपक्षे पूर्वबद्ध त्रिः ॥ २९ ॥ भ०

रोदिमीत्यादि । त्वया बन्धुना रहितत्वात् अनाथोऽस्मीति आत्मानमेव रोदिमि ।
यस्य ते उपकाराणां प्रमाणम् इयत्तां न अवगच्छामि ॥ ३० ॥ ज० म०

रोदिमीत्यादि । बन्धुना त्वया रहितोऽहम् । अत एव नाथहीनम् आत्मानं
रोदिमि, त्वाम् उपसृत्य सशब्दक्रन्दनेन युक्तं करोमि । ऋणीऽय इति इम् । यस्य ते
तव उपकाराणां प्रमाणं संख्यां न अवगच्छामि न जानामि, अपरिमितत्वात् संख्यां
कर्त्तुं न शक्नोमि इत्यर्थः ॥ ३० ॥ भ०

नेदानीमित्यादि । इदानीं त्वयि एवंभूते शक्रयचेन्द्रौ न बिभीतः न भयं
कुर्वतः । भिद्योऽन्यतरस्यामिति इत्वाभावपक्षे रूपम् । न दरिद्रितः दरिद्रौ न भवतः,

न गवं जह्नितो दृप्तो न क्लिञ्चोतो दशानन ! ॥ ३१ ॥
 त्वयापि नाम रहिताः कार्याणि तनुमो वयम् ।
 कुर्मश्च जीविते बुद्धिं धिक् तृष्णां कृतनाशिनीम् ॥ ३२ ॥
 तृष्णेह्नि देहमात्मीयं त्वं वाचं न ददासि चेत् ।
 द्राघयन्ति हि मे शोकं स्मर्यमाणा गुणास्तव ॥ ३३ ॥
 उन्मुच्य स्रजमात्मीयां मां स्रजयति को हसन् ।

इहिरिद्रस्येति हलादौ कृडिति सार्वधनुक इत् । दृप्तो न गवं जह्नितः परित्यजतः ।
 जहातेत्येतीत्वम् । न क्लिञ्चोतः क्लेशं नानुभवतः । इहल्यघोरित्तीत्वम् ॥ ३१ ॥ ज० म०

नेदानीमित्यादि । हे दशानन ! इदानीं त्वयि मृते इन्द्रकुबेरौ न भयं कुरुतः ।
 जि भी लि भीत्याम् । न दरिद्रितः न दीनतां गच्छतः । दरिद्रा च लु दुर्गत्याम् ।
 दरिद्रो डिर्हस्तेऽणाविति डिः । दृप्तौ सन्तौ नाहङ्कारं परित्यजतः । ओ हा क् लि त्याग्,
 पूर्वेण पचे डिः । न क्लेशम् अनुभवतः । क्लिश ग विवाधे । आघोरिति ईः ॥ ३१ ॥ भ०

त्वयेत्यादि । यदयं त्वया विना कार्याणि राज्याङ्गानि तनुमः प्रसारयिष्यामः,
 जीविते च बुद्धिं कुर्मः, तदिमां कार्यं जीविते च तृष्णां कृतनाशिनीं धिक् । गर्हायां
 लडपिजात्वीरिति भविष्यति लट् ॥ ३२ ॥ ज० म०

त्वयापीत्यादि । त्वयापि रहिताः त्यक्ता वयं कार्याणि तनुमः विस्तारयामः ।
 तन दु अ विसृती । नूपोऽस्येत्यस्याप्रवृत्तिपचे रूपम् । नाम प्रकाशे । तथा जीवितं
 बुद्धिम् आशां कुर्मः । कुर्वलोपोऽम्बे इति शुपो लोपः । व्यनच्तथीत्यादौ कुर्वर्जनान्न
 दीर्घः । तस्मात् कृतनाशिनीं कृतघ्नीं तृष्णां धिगस्तु ॥ ३२ ॥ भ०

तृष्णेह्नीत्यादि । मम प्रतिवचनं न ददासि चेत् यदि त्वं, तर्हि आत्मीयं देहं
 तृष्णेह्नि हन्मि । तृष्ण इम् । हि यस्मात् स्मर्यमाणाः तव गुणाः मम शोकं द्राघयन्ति
 दीर्घं कुर्वन्ति । णविष्ठवद्भावेन प्रियस्थित्यादिना दीर्घशब्दस्य द्राघादेशः ॥ ३३ ॥ ज० म०

तृष्णेह्नीत्यादि । चेत् यदि त्वं वाचं न ददासि, तदा आत्मीयं देहं तृष्णेह्नि
 हिनमि । तृह ध तन्भू श हिंसि । तृह इण् पिङ्गस्ते । हि यस्मात् तव गुणाः स्मर्यमाणाः
 सन्तः नोऽस्माकं शोकान् द्राघयन्ति दीर्घान् कुर्वन्ति । दीर्घशब्दात् लीः कृत्याख्याने इति
 जिः । वाढान्तिकेति द्राघादेशः ॥ ३३ ॥ भ०

उन्मुच्येत्यादि । आत्मीयां स्रजं मालाम् उन्मुच्य अपनीय देहात् हसन् परि-

नेदयत्यासनं की मे कर्हि मे वदति प्रियम् ॥ ३४ ॥

न गच्छामि पुरा लङ्कामायुर्यावदधाम्यहम् ।

कदा भवति मे प्रीतिस्त्वां पश्यामि न चेदहम् ॥ ३५ ॥

ऊर्ध्वं म्रिये मुहूर्त्ताद्धि विह्वलः क्षतबान्धवः ।

मन्त्रे स्म हितमाख्यामि न करोमि तवाप्रियम् ॥ ३६ ॥

तीषात् की मां स्रजयति स्रग्विणं करोति ? णाविष्ठवङ्गावात् विन्मतीर्लुगिति विनी लुक् । प्रकृत्यैकाजिति टिलीपाभावः । की वा मम आसनं नेदयति अन्तिकं करोति ? अत्रापि णौ इष्ठवङ्गावादन्तिकवादयोर्नेदसाधाविति अन्तिकशब्दस्य नेदादेशः । कर्हि कदा की मे प्रियं वदति वदिष्यति ? विभाषा कदाकर्ह्योरिति भविष्यति लट् ॥ ३४ ॥ ज० म०

उन्मुच्येत्यादि । आत्मनीयां मालाम् उन्मुच्य अपनीय परितोषात् हसन् की मां स्रजयति स्रग्विणं करोति ? पूर्ववत् जिः । लुङ्महद्भिनामिति विन्लुक् । की वा मे मम आसनं नेदयति अन्तिकं करोति ? पूर्ववत् जिः, नेदादेशश्च । कर्हि कदा की वा मम प्रियं वदति वदिष्यति ? त्वया विना इति शेषः । कदाकर्ह्यभ्यां वेति भव्यं की ॥ ३४ ॥ भ०

न गच्छामीत्यादि । यावत् अहम् आयुः दधामि धारयिष्यामि । यावत् पुरा निपातयोर्लङिति भविष्यति लट् । पुराशब्दोऽव भविष्यदासत्तिमाह प्रीतेर्हि लङ्काप्रवेशः इति दर्शयन्नाह—चेत् यदि अहं त्वां जीवन्तं न पश्यामि । वर्त्तमाने लट् । कदा कस्मिन् काले मे मम प्रीतिः भवति भविष्यति । विभाषा कदाकर्ह्योरिति भविष्यति लट् ॥ ३५ ॥ ज० म०

न गच्छामीत्यादि । यावत् अहम् आयुः दधामि धारयिष्यामि, तावत् पुरा लङ्कां न गच्छामि । यावत्पुराभ्यां भव्य इति कौ । पुराशब्दो भविष्यदासत्तिमाह, लङ्काप्रवेशस्य कारणं प्रीतिः, तव उच्यते ।—कदा मम प्रीतिः भवति । कदाकर्ह्यभ्यां वेति कौ । चेत् यदि त्वां जीवन्तं न पश्यामि ॥ ३५ ॥ भ०

ऊर्ध्वमित्यादि । मुहूर्त्तात् ऊर्ध्वम् उपरि अहं म्रिये मरिष्यामि, क्षतबान्धवत्वात् विह्वलः । स च अनेन मरणस्य निमित्तभूतं प्राप्तकालं लोडर्थं दर्शयति, तेन लिङीर्हमौर्ध्वं इति लोडर्थलक्षणे चेति भविष्यति लट् ; लोडर्थश्च प्रेषादिकः । म्रियतेर्लुङ्लिङीशेति, चकारात् शितशात्मनेपदम् । अन्यच्च मन्त्रे मन्त्रविषये हितम्

अन्तःपुराणि पौलस्त्यं पौराश्च भृशदुःखिताः ।
 संश्रुत्य स्माभिधावन्ति हतं रामेण संयुगे ॥ ३७ ॥
 मूर्ध्जान् स्म विलुञ्चन्ति क्रोशन्ति स्मातिविह्वलम् ।
 स्माधीयन्त्युपकाराणां मुहुर्भर्तुः प्रमन्यु च ॥ ३८ ॥
 रावणस्य नमन्ति स्म पौराः सास्त्रा रुदन्ति च ।

आख्यामि स्म आख्यातवान् अहम् । अपरीचे चेति लट् । मम अप्रियं मा कार्षीरिति
 पृष्टः सन्नहं न करोमि तवाप्रियमिति न कृतवानस्मि । नन्वीर्विभाषिति पृष्टप्रति-
 वचने लट् ॥ ३६ ॥ ज० म०

ऊर्ध्वमित्यादि । चतुर्बन्धवत्वात् विह्वली व्याकुलीऽहं मुहुर्भर्ता ऊर्ध्वं स्थि-
 मरिष्यामि, प्राप्तकालोऽहम् इत्यर्थः । अभिधानाङ्गर्त्तमानप्राये की । मृडष्टीक्य
 मम् । मन्त्रविषये हितमाख्यामि स्म उक्तवान् । ख्या ल ख्यातौ कथने । तवाप्रियं
 न करोमि स्म न कृतवान् । स्मेत्यनुषज्यते, की स्मेनातीत इति करणाख्याभ्यां भूते कीति
 परः ॥ ३६ ॥ भ०

अन्तःपुराणीत्यादि । अनन्तरं पौलस्त्यं रामेण हतं संश्रुत्य अन्तःपुराणि
 पौराश्च दुःखिताः अभिधावन्ति स्म ढौकन्ते स्म । लट् स्म इति भूतानद्यतनपरीचे
 लट् ॥ ३७ ॥ ज० म०

अन्तःपुराणीत्यादि । अथ अन्तःपुराणि पौराश्च संयुगे युद्धे रामेण हतं
 पौलस्त्यं रावणं संश्रुत्य श्रुत्वा अत्यर्थं दुःखिताः सन्तः अभिधावन्ति स्म वेगेन आभि-
 मुख्यं गच्छन्ति स्म ॥ ३७ ॥ भ०

मूर्ध्जानित्यादि । केशान् विलुञ्चन्ति स्म अपनयन्ति स्म, अतिविह्वलम् अति-
 वैक्लव्यं (गुणप्रधानी निर्देशः) क्रोशन्ति स्म, फूत्कारं कुर्वन्ति स्म, अन्तःपुराणीत्यर्थः ।
 भर्तुश्च उपकाराणां मुहुः अधीयन्ति स्म । इक स्मरणे । अधीगर्थेति कर्मणि षष्ठी ।
 प्रमन्यु चेति क्रियाविशेषणं, प्रकृष्टशोकमित्यर्थः । प्रमन्यव इति पाठान्तरं, प्रकृष्ट-
 शोका इत्यर्थः ॥ ३८ ॥ ज० म०

मूर्ध्जानित्यादि । अन्तःपुराणि पौराश्च इत्यनुषज्यते । मूर्ध्जान् केशान् विलु-
 ञ्चन्ति स्म अपनयन्ति स्म । लुञ्चापनयने । अतिव्याकुलाः सन्तः क्रोशन्ति स्म रोदनं
 कुर्वन्ति स्म । क्रुश जौ रोदे हतौ । भर्तुः उपकाराणां मुहुः वारं वारं ध्यायन्ति स्म ।

कर्मणि षष्ठी । पादावित्यध्याहरन्त्ये ॥ ३८ ॥ भ०

भाषते स्म ततो रामो वचः पौलस्त्यमाकुलम् ॥ ३९ ॥

दातुः स्थातुर्द्विषां मूर्ध्नि यष्टुस्तर्पयितुः पितृन् ।

युद्धाभग्नविपन्नस्य किं दशास्यस्य शोचसि ॥ ४० ॥

बोभवीति न सम्मोहो व्यसने स्म भवादृशम् ।

किं न पश्यसि सर्वोऽयं जनस्त्वामवलम्बते ॥ ४१ ॥

रावणस्येत्यादि । पौराश्च रावणस्य नमन्ति स्म नमस्यन्ति, पादौ इत्यर्थात् तत्सम्बन्धित्वात् । सास्त्राश्च सन्तः रुदन्ति स्म च । ततोऽनन्तरं रामः पौलस्त्यं विभीषणम् आकुलं वचो भाषते स्म उक्तवान् ॥ ३९ ॥ ज० म०

रावणस्येत्यादि । पौरा रावणस्य नमन्ति स्म नमस्यन्ति स्म । कर्मणि षष्ठी, पादौ इत्यध्याहरन्ति अन्ये । ततः सास्त्राः सन्ती रुदन्ति स्म शब्दितवन्तः । रु ल ध्वनी । ततोऽनन्तरं रामः आकुलं पौलस्त्यं विभीषणं वचो वक्ष्यमाणं भाषते स्म उक्तवान् ॥ ३९ ॥ भ०

दातुरित्यादि । दशास्यो दाता, द्विषां मूर्ध्नि स्थाता, यष्टा यज्ञानां, पितृन् तर्पयिता । तप तप्तौ चुरादिः । युधि देवादीनां संयामेऽभयः अविपन्नः, तस्य एवविधस्य किं शोचसि ? शोच्यमेव नास्ति । वर्तमाने लट् ॥ ४० ॥ ज० म०

दातुरित्यादि । हे विभीषण ! दशास्यस्य किं शोचसि ? अस्य शोच्यमेव नास्तीत्यर्थः । कीदृशस्य ?—दातुः धनादीनां, द्विषां शत्रूणां मूर्ध्नि स्थातुः, यष्टुः यज्ञानां, पितृन् तर्पयितुः तर्पणशीलस्य । युधि देवानां संयामे अभयविपन्नस्य अपलायन-स्येत्यस्य ॥ ४० ॥ भ०

बोभवीतीत्यादि । भवादृशां युष्मद्विधानां व्यसनेषु दुःखेषु सम्मोहः अज्ञानं न बोभवीति अत्यर्थं न भवति । यङ्लुकि रूपम् । एवञ्च सति स्वार्थो न हीयते । यतः किं न पश्यसि, अयं सर्वो जनः त्वाम् अवलम्बते ? त्वमेव स्वामीति प्रतीचते ? ॥ ४१ ॥ ज० म०

बोभवीतीत्यादि । भवादृशां भवद्विधानां ज्ञानिनां कृच्छ्रेषु व्यसनेषु अपि सम्मोहोऽज्ञानं न बोभवीति नात्यर्थं भवति । यङ्गे लुकि पिङ्गलस्येति इम् । अयं सर्वो जगो रावणानुगतः त्वाम् अवलम्बते आश्रयति, एतत् किं न पश्यसि ? ॥ ४१ ॥ भ०

त्वमर्हसि भ्रातुरनन्तराणि
 कर्तुं जनस्यास्य च शोकभङ्गम् ।
 धुर्य्ये विपन्ने त्वयि राज्यभारो
 मज्जत्यनूदः क्षणदाचरेन्द्र ! ॥ ४२ ॥
 इति भट्टिकाव्ये तिङन्तकाण्डे लङ्घिलसितो
 नामाष्टादशः सर्गः ।

एकोनविंशः सर्गः ।

अपमन्युस्ततो वाक्यं पौलस्त्यो राममुत्तवान् ।

त्वमर्हसीत्यादि । तस्मात् भ्रातुः अनन्तराणि अग्निसत्कारादीनि कर्तुं त्वम्
 अर्हसि युज्यसे, अस्य च जनस्य शोकभङ्गं शोकापनयनं कर्तुञ्च । अन्यथा त्वयि धुर्य्ये
 धुरं वहति विपन्ने विनष्टे सति हे क्षणदाचरेन्द्र ! राज्यभारो अनूदो अन्यैः
 अनधिष्ठितः सन् मज्जति अधो याति शम्भुभिः विनश्यति, तस्मात् त्वया समाहितेन
 राज्यभारो वोढव्य इति ॥ ४२ ॥ ज० म०

इति भट्टिकाव्यटीकायां जयमङ्गलायां तिङन्तकाण्डे लङ्घिलसितो
 नाम पञ्चमः परिच्छेदः ।

काव्यस्य विभीषणविलापी नाम अष्टादशः सर्गः ।

त्वमर्हसीत्यादि । तस्मात् त्वं भ्रातुः अनन्तराणि अग्निकार्यादीनि कर्तुम्, अस्य
 त्वाम् आश्रयतः सर्वस्य जनस्य शोकभङ्गं शोकापनयनञ्च कर्तुम् अर्हसि ।
 अन्यथा हे क्षणदाचरेन्द्र ! त्वयि धुर्य्ये धुर्वहे विपन्ने नष्टे सति अयं राज्यभारो-
 ऽनूदोऽधृतः सन् मज्जति अधो गच्छति ॥ ४२ ॥ भ०

इति सवैद्यहरिहरखानवंशसम्भवगौराङ्गमङ्ग्रीकात्मजश्रीभरतसेनकृतायां
 मुग्धबोधिन्यां भट्टिकाव्यटीकायां विभीषणविलापी नाम अष्टादशः सर्गः ।

इतः प्रभृति लिङ्गमधिकृत्य विलसितमाह । तत्र विध्यादिषु लिङ्, ततोऽन्यत्रापि
 दर्शयिष्यति ।

अपमन्युरित्यादि । ततोऽनन्तरं पौलस्त्यो विभीषणः अपगतशोकः अपगतो

अशोच्योऽपि व्रजन्नस्तं सनाभिर्दुनुयाम् किम् ॥ १ ॥

तन्नो देवा विधेयासुर्येन रावणवद् वयम् ।

सपत्नांश्चाधिजीयास्म संग्रामे च मृषीमहि ॥ २ ॥

क्रियेरन्न दशास्येन यथाऽन्येनापि नः कुले ।

देवद्राक्षो नराहारा न्यञ्चश्च द्विषतां गणाः ॥ ३ ॥

मनुः यस्य । प्रादिभ्यो धातुजस्य बहुव्रीहिर्वा चोत्तरपदे लोपश्च । रामं वाक्यम् उक्तवान् । देव ! किम् एवम् अभिधत्से अशोच्य इति । यतः सनाभिः सग्रीवोऽस्तं व्रजन् विनाशं गच्छन् अशोच्योऽपि सन् किं न दुनुयात् नियोगेन अवश्यतया किं नीपतापयेत् ? निमन्त्रणे नियोगकरणे लिङ् ॥ १ ॥ ज० म०

अथ खीक्षावधिल्लत्योच्यते, तयोः परमते लिङिति संज्ञा ।

अपमन्युरित्यादि । ततोऽनन्तरम् अपगतशोकः पौलस्त्यो विभीषणो रामं वाक्यम् उक्तवान् । किं तदित्याह—अशोच्योऽपि सनाभिः सग्रीवः अस्तं विनाशं व्रजन् किं न दुनुयात् अपि तु तापयत्येव । दूी दु न अनुतापे । विधिनिमन्त्रणेत्यादिना नियोगकरणे खी ॥ १ ॥ भ०

तन्न इत्यादि । युष्मद्वचनात् आत्मा मया स्थिरौक्यतः, किन्तु इदम् आशंसि, तम् उपायं नोऽस्माकं देवा विधेयासुः । धुमास्थेत्यनुवृत्तौ एर्लिङ्गीत्येकारादेशः । येन उपायेन रावणवत् सपत्नान् वयम् अधिजीयास्म । उपसर्गेण धात्वर्थो बलात् अन्यत्र नीयत इति सकर्मकता । संग्रामे च मृषीमहि । लिङश्चेति लिङः, कित्त्वान्न गुणः, आर्द्धधातुकत्वान्न सलोपः । सर्ववैवाशिषि लिङ् ॥ २ ॥ ज० म०

तन्न इत्यादि । देवा नोऽस्माकं तद्विधेयासुः कुर्वन्तु । आशिषि, दामागैहागिति धाञो दासंज्ञत्वात् डेः । येन रावणवत् सपत्नान् वैरिणो वयम् अधिजीयास्म मारयामः । पूर्ववदाशिषि ढी, घोऽज्यरे । युद्धे मृषीमहि प्राणान् त्यजामः । अवाप्याशिषि ढी । इगुङुर्मढीति कित्वाद्गुणाभावः । एतेन युष्मद्वचनात् मया स्थिरौक्यतोऽन्तरात्मा, किन्तु युष्मत्प्रसादात् एवमेवं भवत्विति भावः ॥ २ ॥ भ०

क्रियेरन्नित्यादि । यथा दशास्येन नराहाराः राक्षसा देवद्राक्षः देवैः सह अञ्चनी गच्छन्तः क्रियेरन् कृताः । विष्वग्देवयोश्चेत्यादिना देवशब्दाकारस्याद्रादेशः । द्विषताश्च गणाः न्यञ्चः नीचैः अञ्चन्तः कृताः तिरस्कृताः, तथा नोऽस्माकं

स एव धारयेत्प्राणानीदृशे बन्धुविप्लवे ।

भवेदाश्वासको यस्य सुहृच्छक्तो भवादृशः ॥ ४ ॥

म्रियेयोद्धुं सुहृत्ताद्वि न स्यास्त्वं यदि मे गतिः ।

आशंसा न हि नः प्रेते जीवेम दशमूर्धनि ॥ ५ ॥

कुले अन्येनाधिक्रियेरन् । आशंसायां कर्मणि लिङ् । कृषीरन्निति वा पाठः । आशिषि कर्मणि लिङ् ॥ ३ ॥ ज० म०

क्रियेरन्नित्यादि । यथा दशास्येन नराहाराः राक्षसा देवद्रुक्षी देवान् अचन्ती गच्छन्तः कृताः, विषतां शत्रूणां गणाय न्यक्षी निकृष्टम् अचन्ती गच्छन्तः कृताः तिरस्कृता इत्यर्थः ; तथा नोऽस्माकं कुलेऽन्येनापि क्रियेरन्, इत्यहमाशंसि । विधि-निमन्त्रणेति आदिशब्दात् परक्रियाशंसायां खी, सम्प्रश्ने वा । कर्मणि यक् । ऋद्रिः । देवानचतीति कृप्, सिविष्वग्देवस्य ठेरिति ठेरद्रिः ॥ ३ ॥ भ०

स एवेत्यादि । ईदृशे बन्धुविप्लवे बन्धुविनाशेऽपि स एव प्राणान् धारयेत् नियोगतो बिभ्रयात् । निमन्त्रणे नियोगकरणे लिङ् । यस्य भवादृशः सुहृत् मिवं शक्त आश्वासकः सान्वयिता भवेत् सम्भाव्येत । सम्भावनायां लिङ् ॥ ४ ॥ ज० म०

स एवेत्यादि । ईदृशे बन्धूनां विप्लवे विनाशे स एव प्राणान् धारयेत्, नियोगतः धारयेत् । विधिनिमन्त्रणेति आदिशब्दात् नियोगकरणे खी । यस्य भवादृशः शक्तः समर्थः सुहृत् मिवम् आश्वासकः सान्वयिता भवेत् सम्भवति । प्रीव्या सम्भावन इति खी ॥ ४ ॥ भ०

म्रियेयेत्यादि । यदि मे मम गतिः शरणं त्वं न स्याः न भवेः । लिङ् । तदा यस्मिन् मुहूर्त्ते रावणोऽपि नष्टः तस्मात् मुहूर्त्तात् ऊर्द्धं म्रियेयं नियोगतः प्राप्तकालः प्राणास्त्यक्तवान् अहम् । अत्र प्राप्तकाले गम्यमाने चीर्द्धमौहूर्त्तिक इति भूते लिङ् । तत्र हि प्रेषादयोऽनुवर्त्तन्ते । म्रियतेर्लुङ् लिङ्येति तङ् । ततः सार्वधातुकत्वात् शः । हि यस्मात् नोऽस्माकं न इयम् आशंसा, यत् दशमूर्धनि दशानने प्रेते मृत्ये त्वयि वा शरणे जीवेम प्राणान् धारयिष्याम इति । अवाशंसावचनस्वीप-पदत्वात् लिङ् ॥ ५ ॥ ज० म०

म्रियेयोर्द्धमित्यादि । यदि त्वं मे मम गतिः तारको न स्याः न भवेः, तदा यस्मिन् मुहूर्त्ते रावणो मृतः तस्मात् मुहूर्त्तात् ऊर्द्धम् अहं म्रियेयं प्राप्तकालः

प्रकुर्याम वयं देशे गङ्गां तत्र कथं रतिम् ।

यत्र विंशतिहस्तस्य न सोदर्यस्य सम्भवः ॥ ६ ॥

आमन्त्रयेत तान् प्रह्वान् मन्त्रिणोऽथ विभीषणः ।

गच्छेत त्वरितं लङ्कां राजवेश्म विशेत च ॥ ७ ॥

आददौध्वं महार्हाणि तत्र वासांसि सत्वराः ।

उडुनीयात सत्केतून् निर्हरेताग्रचन्दनम् ॥ ८ ॥

सन् प्राणास्त्यक्तवान् अहम् । विधिनिमन्त्रणेति खौ । हि यस्मात् नोऽस्माकम् इयम्
आशङ्का इष्टाशंसनं, दशमूर्द्धनि रावणे प्रेते मृते सति वयं न जीवेम प्राणान् न
धारयाम इति । गी चेच्छार्थैरिति कामोक्ते खौ ॥ ५ ॥ भ०

प्रकुर्यामेत्यादि । यत्र देशे सोदर्यस्य भ्रातुः विंशतिहस्तस्य न सम्भवोऽस्ति तत्र
कथं वयं गङ्गां निन्द्या रतिं प्रकुर्याम करिष्यामः ? नैवेत्यर्थः । अत्र गङ्गायामित्यधि-
कृत्य विभाषा कथमि लिङ् चेति कथमित्युपपदे भविष्यति लिङ् ॥ ६ ॥ ज० म०

प्रकुर्यामेत्यादि । यत्र देशे सोदर्यस्य सहोदरस्य विंशतिहस्तस्य रावणस्य
सम्भवी नास्ति दुर्लभत्वात्, तत्र देशे कथं गङ्गां निन्द्या रतिं वयं प्रकुर्याम करि-
ष्यामः ? नैव इत्यर्थः । कथमा खौ च वेति खौ ॥ ६ ॥ भ०

आमन्त्रयेतेत्यादि । अथ अनन्तरं विभीषणः सदसि यैः मन्त्रिभिः सह उत्थितः
तान् मन्त्रिणः प्रह्वान् आमन्त्रयेत कर्मसु नियोगतः संविहितवान् इत्यर्थः । निम-
न्त्रणे नियोगकरणे लिङ् । तदेव दर्शयति—लङ्कां त्वरितं यूयं गच्छेत यात ।
गताश्च राजवेश्मे विशेत च प्रविशत च । अत्र विधौ प्रेषणे लिङ् । स हि
सर्वलकाराणामपवादः ॥ ७ ॥ ज० म०

आमन्त्रयेतेत्यादि । अथ अनन्तरं प्रह्वान् प्रणतान् मन्त्रिणी विभीषण आमन्त्र-
येत सम्बोधितवान् । सम्बोधनार्थस्य आमन्त्रणं, विधिनिमन्त्रणेति प्रेषणे खौ, अध्यषणे
विधौ वा ॥ ७ ॥ भ०

आददौध्वमित्यादि । तत्र राजवेश्मनि वासांसि महार्हाणि महामूल्यानि
सत्वरा आददौध्वं गृह्णीत । आभ्यस्तथीरात इत्याकारलोपः । सत्केतून् शीभन-
ध्वजान् उडुनीयात ऊर्ध्वीकरिष्यथ । आदीनां ऋस्, ईहल्यघोः । अग्रचन्दनं सञ्च-
न्दनकाष्ठानि निर्हरेत निर्गमयत ॥ ८ ॥ ज० म०

मुञ्चेताकाशधूपांश्च ग्रथ्नीयातं सजः शुभाः ।

आनयेतामितं दारु कर्पूरागुरुकुङ्कुमम् ॥ ८ ॥

उद्धेरन् यज्ञपात्राणि क्रियेत च विभावसुः ।

भ्रियेत चाज्यमृत्विग्भिः कल्पेयत च समित्कुशम् ॥ १० ॥

स्नानीयैः स्नापयेताशु रम्यैर्लिम्पेत वर्णकैः ।

अलङ्कुर्यात् रत्नैश्च रावणाहैर्दशाननम् ॥ ११ ॥

आददोषमित्यादि । तत्र राजर्षिभ्यो स्थितानि महामूल्यानि वासांसि
यूयं सत्तराः सन्तः आददीधं ग्रहीष्यथ । सत्केतून् श्रीभनध्वजान् उद्धनीयात
ऋद्धं करिष्यथ । धूमं गि धूमं कम्पे । अय्यचन्दनं श्रीभनचन्दनं निर्हरत निर्हरि-
ष्यथ ॥ ८ ॥ भ०

मुञ्चेतेत्यादि । धूपघटिकाभिः आकाशधूपांश्च मुञ्चेत प्रवर्त्तयत । सजः पुष्प-
मालाः शुभाः ग्रथ्नीयात गुम्फिष्यथ । अन्यग्रन्थे सन्दर्भ इति क्रादिः । दारु काष्ठम्
अमितं प्रभूतं कर्पूरागुरुकुङ्कुमञ्च आनयेत । सर्वत्र विधौ लिङ् । प्रादिप्रयो-
गश्च ॥ ८ ॥ ज० म०

अञ्चेतेत्यादि । यूयम् आकाशधूपान् अञ्चेत प्रवर्त्तयिष्यथ । अशु गतिपूजनयोः ।
शुभाः श्रीभनाः सजी माला ग्रथ्नीयात ग्रथिष्यथ । ग्रन्थे किं सन्दर्भे । ग्रादीरिति ईः ।
अमितं प्रभूरं दारु काष्ठं कर्पूरादि च आनयेत आनेष्यथ । सर्वत्र विधौ खी ॥ ८ ॥ भ०

उद्धरन्नित्यादि । यज्ञपात्राणि सुगादीनि उद्धेरन् स्नानीयन्तां, विभावसुश्च
अग्निः क्रियेत ऋत्विग्भिः आज्यमपि भ्रियेत । समित्कुशं कल्पेयत च कल्पिताम् ।
सर्वत्र विधौ कर्म्मणि लिङ् ॥ १० ॥ ज० म०

उद्धरन्नित्यादि । ऋत्विग्भिः एव, गान्धैः यज्ञपात्राणि उद्धेरन् आनेष्यन्ते ।
वह्नी जै प्रापणे । ग्रहस्वप्रादीरिति जिः । विभावसुः अग्निः क्रियेत आनेष्यते ।
आज्यं हविः भ्रियेत् भरिष्यते । समित्कुशं कल्पेयत कल्पयिष्यते । सर्वत्र कर्म्मणि
विधौ खी ॥ १० ॥ भ०

स्नानीयैरित्यादि । यथास्वधिहितञ्च कृत्वा रम्यैः स्नानीयैः दशाननं राक्षसाधिपं
स्नापयेत स्नापयिष्यथ । ग्लास्त्रावनुवमाञ्चेति विकल्पेन मित्वम् । तत्र ज्वलन्नाल-
ज्वल-

वासयेत सुवासोभ्यां मेध्याभ्यां राक्षसाधिपम् ।

ऋत्विक् स्रग्विणमादध्यात् प्राङ्मूर्धानं मृगाजिने ॥ १२ ॥

यज्ञपात्राणि गात्रेषु चिनुयाच्च यथाविधि ।

जुहुयाच्च हविर्वक्त्रौ गायेयुः साम सामगाः ॥ १३ ॥

गत्वाय ते पुरीं लङ्कां कृत्वा सर्वं यथोदितम् ।

समीपेऽन्याहुतेः सास्त्राः प्रोक्तवन्तो विभीषणम् ॥ १४ ॥

नमामनुपसर्गादिति वायहणमनुवर्त्तते । वर्षकैः चन्दनादिभिः रम्यैः लिम्पेत विलिप्-
स्यथ । रत्नैश्च रावणाह्नैः नित्यनैमित्तिकैः अलङ्कुर्यात् अलङ्करिष्यथ ॥ ११ ॥ ज० म०

स्नानीयैरित्यादि । यूयं दशाननं स्नानीयैः स्नानार्हैः जलैः स्नापयेत स्नापयिष्यथ ।
ज्वलन्तलित्यादिना ऋक्सस्य विभाषितत्वात् अत्र न ऋक्स । वर्षकैः चन्दनादिभिः
लिम्पेत विलिप्स्यथ । मुचादित्वाद्गुणः । नानाकारैः नानाविधैः रत्नैः अलङ्कुर्यात्
अलङ्करिष्यथ । रावणाह्नैरिति क्वचित्पाठः । सर्वत्र विधौ खौ ॥ ११ ॥ भ०

वासयेतेत्यादि । वासोभ्यां मेध्याभ्यां पूताभ्यां वासयेत च आच्छादयिष्यथ ।
ऋत्विक् यज्वा स्रग्विणं कृत्वा मालामूषितं कृत्वा मृगाजिने प्राङ्मूर्धानं प्राच्यां मूर्ध्ना
यस्य, पूर्वशिरसम् आदध्यात् स्थापयेत् ॥ १२ ॥ ज० म०

वासयेतेत्यादि । यूयं मेध्याभ्यां पवित्राभ्यां सुवासोभ्यां शोभनवस्त्राभ्यां राक्षसा-
धिपं रावणं वासयेत आच्छादयिष्यथ । वस लङ् स्तृत्वा । ऋत्विक् यजनशीलः
स्रग्विणं मालावन्तं राक्षसाधिपं मृगाजिने प्राङ्मूर्धानं पूर्वशिरसम् आदध्यात्
स्थापयिष्यति । आह्नोरित्यालोपः, अद इत्युक्तेर्न ईः । उभयत्र विधौ खौ ॥ १२ ॥ भ०

यज्ञपात्राणीत्यादि । स एव यथाविधि यथाक्रमं यज्ञस्य पात्राणि सुगादीनि
गात्रेषु चिनुयात् । हविः आज्यं वक्त्रौ जुहुयात् । सामगाः कन्दीगाः च साम
गायेयुः । सर्वत्र विधौ लिङ् ॥ १३ ॥ ज० म०

यज्ञपात्राणीत्यादि । ऋत्विक् यथाविधि विधेरनतिक्रमेण यज्ञपात्राणि सुगा-
दीनि रावणस्य गात्रेषु चिनुयात् स्थापयिष्यति । चिन् चिञ् चित्याम् । वक्त्रौ हविः
आज्यं जुहुयात् हविष्यति । सामगाः साम गायेयुः आवर्त्तयिष्यन्ति । गै गाने । सर्वत्र
विधौ खौ ॥ १३ ॥ भ०

गतेत्यादि । अथ अनन्तरं ते मन्त्रिणः लङ्कां गत्वा यथोदितञ्च कृत्वा अन्याहुतेः
मृताहुतेः समीपे अनन्तरं सास्त्रा सन्तः विभीषणं प्रोक्तवन्तः ॥ १४ ॥ ज० म०

कृतं सर्वं यथादिष्टं कर्तुं वक्त्रिजलक्रियाम् ।

प्रयतेथा महाराज ! सह सर्वैः स्वबन्धुभिः ॥ १५ ॥

अश्ववन्नोत्सहेथास्त्वं धेया धीरत्वमच्युतम् ।

स्थेयाः कार्येषु बन्धूनां हेयाः शोकोद्भवं तमः ॥ १६ ॥

नावकल्पमिदं ग्लानयेद् यत् कृच्छ्रेषु भवानपि ।

न पृथग्जनवज्जातु प्रमुञ्चेत् पण्डितो जनः ॥ १७ ॥

गत्वर्थेत्यादि । अथ अनन्तरं ते मन्त्रिणी लङ्कां पुरीं गत्वा यथोदितं सर्वं कृत्वा अन्याहुतेः समीपे अन्याहुतिकर्मसामीप्ये साक्षा विद्यमानासा विभीषणं प्रोक्तवन्तः ॥ १४ ॥ भ०

कृतमित्यादि । यथोदितं यथाभिहितं सर्वम् अस्माभिः कृतं, त्वम् इदानीं भ्रातुः वक्त्रिक्रियां जलक्रियाञ्च कर्तुं स्वबन्धुभिः सर्वैः सह प्रयतेथाः । प्रार्थनायां लिङ् ॥ १५ ॥ ज० भ०

कृतं सर्वमित्यादि । हे महाराज ! यथादिष्टं सर्वम् अस्माभिः कृतं, सम्प्रति वक्त्रिक्रियां जलक्रियाञ्च कर्तुं सर्वैः स्वबन्धुभिः सह प्रयतेथाः यत्रं कुरु । विधिनिमन्त्रणेति प्रार्थनायां खी ॥ १५ ॥ भ०

अश्वदित्यादि । शोकात् अप्रवर्त्तमानं पुनराहुः ।—अश्ववत् किं न उत्सहेथाः किम् अवसीदसि ? गर्हितमेतत् । किं वृत्ते लिङ्छटाविति गर्हायां लिङ् । इयं च अस्माकम् आशंसा यत्तु धीरत्वं धैर्यम् अच्युतमपि नाम धेयाः धास्यसि । बन्धूनाञ्च कार्यं स्थेयाः स्थास्यसि । शोकोद्भवञ्च तमो हेयाः त्यज्यसि । सर्वत्राश्रयि लिङ् । आर्ष-धातुकत्वादेर्लिङ्गीत्यसंयोगादेरेत्वम् ॥ १६ ॥ ज० भ०

अश्वदित्यादि । अभिधीयमानस्य कर्म्यणीतिशोकात् अप्रवृत्तेः पुनः प्रवृत्त्यर्थम् उच्यते ।—अश्ववत् मूर्ख इव किं न उत्सहेथाः किम् अवसीदसि ? गर्हितमेतत् । किम्भिः स्त्रीत्याविति खी । इयम् अस्माकम् आशंसा, यत् त्वम् अच्युतम् अविनाशं धीरत्वं धैर्यं धेया धास्यसि । व्याश्रयि । दामागैहागिति धाप्ती दासञ्चकत्वात् छेः । बन्धूनां कार्येषु स्थेयाः स्थास्यसि । पूर्ववत् टी, छेञ्च । बन्धुशोकोद्भवं तमो हेयाः त्यज्यसि । भी हाक् लि त्यागे । पूर्ववत् टी, छेञ्च ॥ १६ ॥ भ०

नावकल्पमित्यादि । अन्यञ्च, अनवकल्पमिदं न सम्भाव्यमेतत्, येन कृच्छ्रेषु दुःखेषु

यच्च यत्र भवांस्तिष्ठेत् तत्रान्यो रावणस्य न ।

यच्च यत्र भवान् सौदेभ्यहङ्गिस्तद्विगर्हितम् ॥ १८ ॥

आश्चर्यं यच्च यत्र त्वां प्रब्रूयाम वयं हितम् ।

अपि साक्षात् प्रशिष्यास्त्वं कच्छेष्विन्द्रपुरोहितम् ॥ १९ ॥

भवानपि ग्लायेत् ग्लानिं याति । अनवक्लृप्तौ असम्भावनायाम् । अनवक्लृप्तप्रसर्पेत्यादिना लिङ् । सार्वधातुकत्वाद्वाच्यस्येत्येवं न विकल्प्यते । यस्मात् पण्डितो जनः पृथग्जनवत् अपण्डितवत् जातु कदाचिदपि न प्रमुञ्चेत् न मीहं यातीति सम्भावयामः । जातु-यर्दान् लिङ्यन्ववक्लृप्तौ लिङ् ॥ १७ ॥ ज० म०

नावकल्पमित्यादि । अन्यच्च, नावकल्पमिदं न सम्भाव्यमेतत्,—यत् भवानपि कच्छेषु दुःखविषयेषु ग्लायेत् ग्लानिं यास्यति । विधिनिमन्त्रणेति आदिशब्दात् सम्भावनायां स्त्री । कथमेतत् उच्यते ? इत्याह ।—यस्मात् पण्डितो जनः पृथग्जनवत् मूर्खवत् जातु कदाचित् न प्रमुञ्चेत् न मीहं गच्छति । जातुयद्यदायदिभिः स्त्री ॥ १७ ॥ भ०

यच्चेत्यादि । यत्र देशे काले वा भवांस्तिष्ठेत्, तत्र यच्च अन्यो रावणस्य कः तिष्ठेत् अवस्थानं कः करिष्यति न एतत् सम्भावयामः, तस्य तत्र न्यूनत्वात् । अन्य-स्मिन्नवक्लृप्तिः यच्छब्देनोपपदेन योगात् यच्चयवयोरित्यन्ववक्लृप्तौ भविष्यति लिङ् । यच्चेति निपातसमुदायो यच्छब्दस्यार्थे वर्त्तते । किञ्च, यत्र देशे काले वा यच्च भवान् सौदेत् अवसादं करोतीति महङ्गिः पण्डितैः विगर्हितं निन्दितम् । गर्हायां चेति सर्वलकाराणामपवादी लिङ् । यच्चयवयोरित्यनुवर्त्तते । अनवक्लृप्ताविति निवृत्तम् ॥ १८ ॥ ज० म०

यच्च यवेत्यादि । यत्र देशे काले वा भवान् यच्च तिष्ठेत् अवस्थानं करिष्यति, तत्र रावणस्य अन्यो न तिष्ठेत् नावस्थानं करिष्यति । यत्र देशे काले वा भवान् सौदेत् अवसादं गमिष्यति, तत् महङ्गिः गर्हितम् । यच्चयवय्वाभ्यां जेपचित्रे, चेति स्त्री ॥ १८ ॥ भ०

आश्चर्यमित्यादि । यत्र देशे काले वा यच्च यत् वयमपि त्वां हितं प्रब्रूयाम, तत् आश्चर्यं विचित्रम् एतत् । चित्रीकरणे चेति लिङ् । यत्र यच्चयोरिति वर्त्तते । त्वाम् इत्यकथितं कर्म । अतः त्वं कच्छेषु व्यसनेषु साक्षात् इन्द्रपुरोहितं ब्रह्मप्रति-

कामो जनस्य जह्यास्त्वं प्रमादं नैर्ऋताधिप ! ।

उत द्विषोऽनुशीचेयुर्विप्लवे किमु बान्धवाः ॥ २० ॥

स भवान् भ्रातृवद्रक्षेद्यथावदखिलं जनम् ।

न भवान् संप्रमुञ्चेदाश्वस्युश्च निशाचराः ॥ २१ ॥

प्रशिष्याः वाढं शिष्यसि । उताप्योः समर्थयोर्लिङ्, अपिशब्दस्योपपदत्वात् समर्थत्वं चानयोर्वाढमिति यस्मिन् अर्थे । शास इदङ् हलीः, शासिवसोत्यादिना षत्वम् ॥ २८ ॥ ज० म०

आश्चर्यमित्यादि । यत्र देशे काले वा यच्च त्वां हितं वयं प्रब्रूयाम, तत् आश्चर्यं चित्तमेव । पूर्ववत् खी । कथम् आश्चर्यमित्याह—यस्मात् त्वं कृच्छ्रेषु व्यसनेषु साक्षात् इन्द्रपुरोधसं वृहस्पतिं शिष्यसि । वाढेऽप्युताभ्यां खी ॥ १८ ॥ भ०

काम इत्यादि । हे नैर्ऋताधिप ! रक्षसां नाथ ! त्वं विषादं जह्याः त्यज । अस्य जनस्य पौरस्य काम इच्छा । कामप्रवेदनेऽकस्मितीति लिङ् । कस्मिच्छब्दस्याप्रयोगात् कामप्रवेदनञ्च जनाभिप्रायप्रकाशनम् । अन्यच्च अस्मिन् विप्लवे विनाशे द्विषः शत्रवोऽपि उत अनुशीचेयुः अनुशीचन्ति किं नु बान्धवाः ? उताप्योः समर्थयोः लिङ् ॥ २० ॥ ज० म०

काम इत्यादि । हे नैर्ऋताधिप ! राक्षसेश्वर ! त्वं प्रमादं विषादं शीकं वा जह्याः त्यज । जनस्य पौरस्य अयं कामः । कामीक्तेऽकस्मितीति खी । हाकीऽन्तर्लापः प्लव्याम् । शीकी युज्यत एवेति दर्शयति ।—विप्लवे विनाशे द्विषः शत्रवोऽपि ततोऽनुशीचेयुः वाढं शीकं कुर्वन्ति किं नु बान्धवाः ? सुतरामेव शीचन्ति । वाढेऽप्युताभ्यां खी ॥ २० ॥ भ०

स इत्यादि । चेत् यदि भवान् न सम्प्रमुञ्चेत् मीहं न गच्छेत्, तदा स भवान् भ्रातृवत् यथा भ्राता जनी रक्ष्यते तद्वत् इमम् अखिलं जनं यथावत् सम्यक् रक्षेत् । एते च निशाचरा आश्वस्युः आश्वसं गच्छेयुः । हेतुमतीर्लिङ् । अत्र प्रमीही हेतुः, जनरक्षणं निशाचराश्वसनञ्च हेतुमत् । श्वसेरदादिवाच्छपो लुक् । आश्वसेयुरिति पाठान्तरम् । आश्वस इव आचरयुः इत्यर्थः । आश्वसितीति आश्वसः, पचाद्यच्, तदन्तात्सर्वप्रातिपदिकेभ्य इति क्तिप् ॥ २१ ॥ ज० म०

स भवानित्यादि । चेत् यदि भवान् न प्रमुञ्चेत् मीहं न गच्छेत्, तदा स

ततः स गतवान् कर्तुं भ्रातुरग्निजलक्रियाम् ।
 प्रोक्तवान् कृतकर्त्तव्यं वचो रामोऽथ राक्षसम् ॥ २२ ॥
 अश्वासि रुक्मकुम्भेण सिञ्चन्मूर्ध्नि समाधिमान् ।
 त्वं राजा रक्षसां लङ्कामवेक्षेथा विभीषण ! ॥ २३ ॥
 क्रुद्धाननुनयेः सम्यक् धनैर्लुब्धानुपार्जयेः ।
 मानिनो मानयेः काले त्वस्तान् पौलस्य ! सान्वयेः ॥ २४ ॥

भवान् इमम् अखिलं जनं भ्रातृवत् रावण इव रक्षेत् रक्षिष्यति । यथावत् सम्यक्
 ते निशाचरा आश्रयः आश्रयं गच्छेयुः । भव्ये वा फलहेत्वोरिति खी । अथ घं लु
 प्राणे ॥ २१ ॥ भ०

तत इत्यादि । ततो वचनामन्तरं भ्रातुः अग्निक्रियां जलक्रियाञ्च कर्तुं
 गतवान् । अथ कृतकर्त्तव्यं कृतकृत्यं राक्षसं रामः वचः प्रोक्तवान् ॥ २२ ॥ ज० म०

तत इत्यादि । ततः तद्वचनानन्तरं स विभीषणो भ्रातुः अग्निक्रियां जलक्रियाञ्च
 कर्तुं गतवान् । अथ अनन्तरं कृतकृत्यं राक्षसं विभीषणं रामो वचः प्रोक्तवान् ॥
 २२ ॥ भ०

अश्वासीत्यादि । रुक्मकुम्भेण स्वर्णकलसेन अश्वासि जलानि मूर्ध्नि सिञ्चन्
 पातयन् रामः प्रोक्तवानिति पूर्वेष्वन्यः । हे विभीषण ! त्वम् अद्यप्रभृति
 रक्षसां राजा, लङ्काम् अवेक्षेथाः कार्याकार्यनिरूपणेन द्रव्यसि ॥ २३ ॥ ज० म०

अश्वासीत्यादि । रुक्मकुम्भेण सुवर्णकलसेन अश्वासि तस्य मूर्ध्नि सिञ्चन् पात-
 यन् समाधिमान् कृतसमाधानरचनः प्रोक्तवानिति पूर्वेष्वन्यः । समाधिनेति
 पाठे—समाहितेन चेतसैत्यर्थः । किमुक्तवानित्याह—हे विभीषण ! त्वम् अद्य प्रभृति
 रक्षसां राजा, लङ्काम् अवेक्षेथाः कार्याकार्यविचारणेन द्रव्यसि । विधिनमन्त्रेणैति
 आमन्त्रणे खी ॥ २३ ॥ भ०

क्रुद्धानित्यादि । हे पौलस्य ! क्रुद्धान् अनुनयेः प्रसादयिष्यसि । ये लुब्धाः
 तान् धनेन उपार्जयेः दानेन ग्रहीष्यसि । मानिनः सत्कारोचिते काले मानयेः
 पूजयिष्यसि । त्वस्तान् भीतान् सान्वयेः समान्वासयिष्यसि । सर्वत्र निमन्त्रणे
 नियोगकरणे प्रार्थनायां वा लिङ् ॥ २४ ॥ ज० म०

क्रुद्धानित्यादि । हे पौलस्य ! त्वं क्रुद्धाननुनयेः प्रसादयिष्यसि । लुब्धान्

इच्छा मे परमानन्देः कथं त्वं वृत्रशत्रुवत् ।

इच्छेद्वि सुहृदं सर्वो वृद्धिसंस्थं यतः सुहृत् ॥ २५ ॥

वर्द्धिषीष्टाः स्वजातेषु बध्यास्त्वं रिपुसंहतीः ।

भूयास्त्वं गुणिनां मान्यस्तेषां स्थेया व्यवस्थितौ ॥ २६ ॥

धेयास्तुं सुहृदां प्रीतिं वन्दिषीष्टा दिवौकसः ।

धनः धनदानेन उपार्जयेः यहीष्यसि । मानिनः सत्कारोचितकाले मानयेः पूजयिष्यसि । वस्तान् उद्दिगान् सात्वयैः समाश्रमयिष्यसि । सर्वत्र विधिनिमन्त्रणेति प्रार्थनायां विधौ वा खौ ॥ २४ ॥ भ०

इच्छेत्यादि । इयञ्च मे इच्छा परमा महती, यत् त्वं वृत्रशत्रुवत् इन्द्र इव कथम् आनन्देः मुदितो भविष्यसि । इच्छार्थेषु लिङ्-लीटाविति लिङ्, इच्छार्थस्य धातो-रुपपदत्वात् । यतः सर्व एव सुहृत् सुहृदं वृद्धिसंस्थम् उदयस्थम् इच्छेत् इच्छति । इच्छार्थेभ्यो विभाषा वर्त्तमान इति लिङ् ॥ २५ ॥ ज० म०

इच्छेत्यादि । इयं मम परमा महती इच्छा, त्वं कथं वृत्रशत्रुवत् आनन्देः मुदितो भविष्यसि । गौ चेच्छार्थेति कामीक्ते खौ । तवैतेन किमित्याह—यतो यन्मात् सर्वः सुहृत् मित्रं सुहृदं वृद्धिसंस्थम् उदयस्थम् इच्छेत् वाञ्छेत् इति भवद्भूतभव्ये विशः कदाद्या इति वर्त्तमाने खौ, इच्छार्थे वर्त्तमाने वा लिङ् इति परः ॥ २५ ॥ भ०

वर्द्धिषीष्टा इत्यादि । स्वजातेषु स्वजातिषु राक्षसेषु मध्ये त्वं वर्द्धिषीष्टाः वृद्धिमान् भविष्यसि । आशिषि लिङ्, एवं वक्ष्यमाणेष्वपि सर्वत्र रिपुसंहतीः शत्रुसमूहान् बध्याः विनाशयिष्यसि । हनौ बध लिङ् । भूयाश्च गुणिनां मान्यः श्रुतशीलवतां मानार्हश्च भविष्यसि । तेषाञ्च गुणिनां व्यवस्थायां चिरकालं स्थेयाः स्थास्यसि ॥ २६ ॥ ज० म०

वर्द्धिषीष्टा इत्यादि । स्वजातिषु ज्ञातिसमूहेषु त्वं वर्द्धिषीष्टा वर्द्धमानो भविष्यसि । शत्रुसंहतीः शत्रुसमूहान् त्वं बध्याः हनिष्यसि । हनौ बधट्टीबलीति बधा-देशः । त्वं गुणिनां मान्यो भूयाः भविष्यसि । तेषां गुणिनां व्यवस्थितौ व्यवस्थायां स्थास्यसि । दामागैहगिति छेः । सर्वत्र आशिषि ॥ २६ ॥ भ०

धेया इत्यादि । त्वं सुहृदां प्रीतिं धेयाः जनयिष्यसि । दिवौकसी देवान्

सोमं पेयाश्च हेयाश्च हिंसा हानिकरीः क्रियाः ॥ २७ ॥

अवसेयाश्च कार्याणि धर्मेण पुरवासिनाम् ।

अनुरागं क्रिया राजन् ! सदा सर्वङ्घ्रं जने ॥ २८ ॥

घानिषीष्ट त्वया मन्युर्ग्राहिषीष्ट समुन्नतिः ।

रक्षोभिर्दर्शिषीष्टास्तु द्रक्षीरन् भवता च ते ॥ २९ ॥

मन्युं बध्वा भटवधकृतं बालवृद्धस्य राजन् !

शास्त्रार्थज्ञाः सदसि सुधियः सन्निधिं ते क्रियासुः ।

वन्दिषीष्टाः प्रणंस्यसि । सोमं पेयाः पास्यसि । तथा हिंसाः परोपघातिकाः
हानिकरीः अपचयहेतुकाः क्रियाः हेयाः त्यज्यसि ॥ २७ ॥ ज० म०

धेया इत्यादि । त्वं सुहृदां प्रीतिं धेयाः धास्यसि जनयिष्यसि । पूर्ववत् ङेः ।
दिवौकसी देवान् वन्दिषीष्टाः प्रणंस्यसि । सोमं पेयाः सोमपानं करिष्यसि ।
पूर्ववत् ङेः । तथा हिंसाः परोपघातिकाः हानिकरीः अपचयहेतुकाः क्रियाः
हेयाः त्यज्यसि । पूर्ववत् ङेः । सर्वत्र व्याशिषि ॥ २७ ॥ भ०

अवेत्यादि । पुनः पुरवासिनां पौराणां कार्याणि धर्मेण अवसेयाः
ज्ञास्यसि । षोऽन्तकर्मणि । हे राजन् ! अत्र जने अनुरागं सर्वगतं सर्वव्यापिनं
क्रियाः करिष्यसि ॥ २८ ॥ ज० म०

अवसेयाश्चेत्यादि । पुरवासिनां पौराणां कार्याणि धर्मेण अवसेयाः ज्ञास्यसि ।
षो य नाशः । पूर्ववत् ङेः । हे राजन् ! जनविषये सर्वङ्घ्रम् अनुरागम् अनन्य-
कृतमनुरञ्जनं क्रियाः करिष्यसि । कृञ्ङुङ् कृतौ । ऋद्रिः शयक्टीपे । उभयत्र
व्याशिषि ॥ २८ ॥ भ०

घानिषीष्टेत्यादि । मन्युः क्रोधः त्वया घानिषीष्टं हनिष्यते । चिखङ्गावी वृद्धि-
र्धत्वञ्च । समुन्नतिः अभ्युदयः ग्राहिषीष्टं गृहीष्यते । रक्षोभिः दर्शनपरैः दर्शि-
षीष्टाः त्वं द्रक्ष्यसे । ते च राक्षसाः भवता दर्शनपरेण च द्रक्षीरन् । अचिखङ्गाव-
पचः ॥ २९ ॥ ज० भ०

घानिषीष्टेत्यादि । मन्युः क्रोधः त्वया घानिषीष्टं, समुन्नतिः अभ्युदयः
त्वया ग्राहिषीष्टं गृहीष्यते । रक्षोभिः राक्षसैः लङ्दर्शनलालसैः त्वं दर्शिषीष्टाः,
भवता च ते राक्षसा द्रक्षीरन् द्रक्ष्यन्ते इत्यर्थः ॥ २९ ॥ भ०

संरंसीष्ठाः सुरमुनिकृते वर्त्मनि प्राज्यधर्मे
 सम्भुत्सीष्ठाः सुनय-नयनैर्विद्विषामीहितानि ॥ ३० ॥
 इति भट्टिकाव्ये तिङन्तकाण्डे लिङ्विलसितोनाम-
 एकोनविंशतितमः सर्गः ॥ १८ ॥

मन्युमित्यादि । अन्यच्च, हे राजन् ! बालानां वृद्धानाञ्च । सर्वो हन्ते विभाषै-
 कवद्भवतीति । बालाश्च वृद्धाश्च बालवृद्धं तस्य मन्युं शीकं भटबधकृतं भटानाम्
 पितृपुत्रादीनाञ्च यो बधः तत्कृतं बध्याः प्रियवचनार्थप्रदानादिभिः अपनेष्यसि ।
 शास्त्रार्थज्ञाः शास्त्रार्थकुशलाः ते तव सदसि सभायां सन्निधिं क्रियासुः सन्निहिता
 भवन्तु इत्यर्थः । सुरैः मुनिभिर्य गते सेविते वर्त्मनि मार्गे प्राज्यधर्मे भूरिपुण्ये संरंसीष्ठाः
 रंस्यसे । द्विषां शत्रूणाम् ईदृहितानि चेष्टितानि सुनयनयनैः शीभनाः ये नयाः तैरेव
 नयनैः चक्षुर्भिरिव अवस्थितैः सम्भुत्सीष्ठाः सम्यक् ज्ञास्यसि । बुध अवगमने । एका-
 चीवशीभष् ॥ ३० ॥ ज० म०

इति भट्टिकाव्यटीकायां जयमङ्गलायां तिङन्तकाण्डे लिङ्विलसितः

षष्ठः परिच्छेदः ।

काव्यस्य विभीषणाभिषेकी नाम एकोनविंशतितमः सर्गः ।

मन्युमित्यादि । हे राजन् ! त्वं बालवृद्धस्य मन्युं शीकं बध्याः प्रियवचनेन
 प्रसादनेन च अपनेष्यसि । मन्युं किम्भूतम् ?—भटानां योधानां पितृपुत्रादीनां यो बधः
 तत्कृतम् । बालाश्च वृद्धाश्चेति समाहारः । तव सदसि सभायां शास्त्रतत्त्वविदः
 पण्डिताः सन्निधिं क्रियासुः सन्निहिता भविष्यन्ति । सुरमुनिभिः सेविते प्रचुरधर्मे
 पथि त्वं संरंसीष्ठाः सम्यक्प्रकारेण रतिं करिष्यसि । तथा सुनया एव नयनानि
 तैः द्विषां शत्रूणाम् ईदृहितानि त्वं सम्भुत्सीष्ठाः सम्यक् ज्ञास्यसि । सर्वत्र व्याशिषि ।
 बुध्यौ ङ वेदने । भ्रमान्तस्यादिजवामिति बी भः ॥ ३० ॥ भ०

इति सदैवहरिहरखानवंशसम्भवगौराङ्गमङ्गीकात्मजशीभरतसेनकृतायां

मुग्धबोधिन्यां भट्टिकाव्यटीकायां विभीषणराज्याभिषेकी

नाम एकोनविंशतितमः सर्गः ।

—

विंशः सर्गः ।

—०*०—

समुपेत्य ततः सीतामुक्तवान् पवनात्मजः ।

दिष्ट्या वर्द्धस्व वैदेहि ! हतस्त्रैलोक्यकण्टकः ॥ १ ॥

अनुजानीहि हन्यन्तां मयैताः क्षुद्रमानसाः ।

रक्षिकास्तव राक्षस्यो गृहाणैतासु मत्सरम् ॥ २ ॥

दृष्ट्वहानि दुराचारा घोररूपाशयक्रियाः ।

हिंसा भवतु ते बुद्धिरेतासु कुरु निष्ठुरम् ॥ ३ ॥

इतः प्रभृति लोटमधिकृत्य तद्विलसितमाह । तत्र लोट् वेति वचनादिध्यादिष्वर्थेषु लोट् । ततोऽन्यथापि दर्शयिष्यति ।

समुपेत्येत्यादि । ततोऽनन्तरं पवनात्मजः रामाञ्जया सीतां समुपेत्य समुपगम्य उक्तवान् ।—हे वैदेहि ! रावणः त्रैलोक्यस्य प्रतोदकत्वात् कण्टको हतः, तेन दिष्ट्या प्रियवचनेन वर्द्धस्व नियोगतो वर्द्धसि । इति निमन्त्रणे लोट् ॥ १ ॥ ज० म०

अथ गौमधिकृत्योच्यते, तस्याः परमते लोटिति संज्ञा ।

समुपेत्येत्यादि । तदनन्तरं हनूमान् रामाञ्जया समुपेत्य समीपेषु उपागम्य सीताम् उक्तवान् । किं तदित्याह,—हे वैदेहि ! त्रैलोक्यकण्टकः शत्रु रावणो हतः, तेन दिष्ट्या आनन्देन त्वं वर्द्धस्व । विधिनिमन्त्रणेत्यादिना निमन्त्रणेऽनुमतौ वा गौ । दिष्ट्येत्यानन्देऽप्ययम् । त्रिलोक्येव त्रैलोक्यम् । विकारसङ्घेति स्वार्थे ण्यः ॥ १ ॥ भ०

अनुजानीहीत्यादि । अनुज्ञां प्रयच्छ । प्रार्थनायां लोट् । येन मया एता राक्षस्यः तव रक्षिकाः क्षुद्रमानसाः पापाशयाः हन्यन्तां विनाशयिष्यन्ते । अत्र विधौ कर्मणि लोट् । तस्मात् एतासु मत्सरं गृहाण जनय । प्रार्थनायां लोट् । येन गृहीतक्रोधा माम् अनुज्ञास्यसि ॥ २ ॥ ज० म०

अनुजानीहीत्यादि । अनुज्ञां देहि । आहोरीत्यादिना ईः । मया एताः तव रक्षिकाः क्षुद्रमानसाः पापाशयाः राक्षस्यो हन्यन्तामिति । विधौ गौ । कर्मणि यक् । तस्मात् एतासु मत्सरं क्रोधं गृहाण, धृतक्रोधा सती माम् अनुज्ञास्यसि इति । प्रार्थनायां गौ । ग यङ् अ च, चकारादादाने । यङ्स्वपादोरिति जिः । इसान्नान्न इविति आनः । हिलोपः ॥ २ ॥ भ०

दृष्ट्वहानीत्यादि । एता दुराचाराः घोररूपाशयक्रियाः क्रूराणि आकाराभि-

पश्चिमं करवामैतत्प्रियं देवि ! वयं तव ।

ततः प्रोक्तवती सीता वानरं करुणाशया ॥ ४ ॥

उपशाम्यतु ते बुद्धिः पिण्डनिर्वेशकारिषु ।

लघुसत्त्वेषु दोषोऽयं यत्कृतो निहतोऽसकौ ॥ ५ ॥

प्रायानुष्ठानानि यासां ताः दृष्ट्वा हि निश्चिन्तामि, तत एतासु हिंसन-
श्रीला तव बुद्धिः भवतु । निष्ठुरश्च नैष्टुर्यं कुरु । भावप्रधानी निर्देशः ॥ ३ ॥ ज० भ०

दृष्ट्वा हि निश्चिन्तामि । घोरं भयानकं रूपम् आशयोऽभिप्रायः क्रिया कर्म च यासां
ता एता दुराचारा दुष्टश्रीला राक्षसीः अहं दृष्ट्वा हि निश्चिन्तामि । दृष्ट्वा धृष्टभू श
हिंसे । रूपादित्वात् अन्त्यत्वम् । एतासु ते तव बुद्धिः हिंसा हिंसनश्रीला भवतु ।
निष्ठुरं नैष्टुर्यं कुरु । भावप्रधाननिर्देशः ॥ ३ ॥ भ०

पश्चिममित्यादि । हे देवि ! किम् अत्र विचारितेन ? तव पश्चिमम् अन्त्यं
प्रियम् एतत् वयं करवाम करिष्यामः, अस्य एकत्वे बहुवचनमन्यतरस्याम् । ततो-
ऽनन्तरं सीता करुणाशया सती वानरं प्रोक्तवती ॥ ४ ॥ ज० भ०

पश्चिममित्यादि । हे देवि ! अलं विचारेण ? तव एतत् पश्चिमम् अन्त्यं प्रियं
वयं करवाम । अस्मदः एकत्वे बहुत्वविवक्षया आत्मन्त्रे प्रार्थने वा गौ । अनन्तरं
करुणाशया सीता वानरं प्रोक्तवती ॥ ४ ॥ भ०

उपेत्यादि । लघुसत्त्वेषु स्त्रीजनेषु पिण्डनिर्वेशकारिषु पिण्डस्य यासस्य निर्वेशो
निष्क्रयः तत्कारिषु ते बुद्धिः उपशाम्यतु सकरुणा भवतु । सर्वत्र विधौ लोट् ।
किमिति चेत् ? यत्कृतो यज्जनितीऽयं दोषः मम एताभिः कृतः असकौ असौ
रावणो निहतो व्यापादितः । कुत्सायामव्ययसर्वनामकच् प्राक् टेरिति अकच् ॥
५ ॥ ज० भ०

उपशाम्यत्वित्यादि । पिण्डस्य यासस्य निर्वेशो निष्क्रयः तत्कारिषु अन्नाद्यं परा-
यत्नेषु । अत एव लघुसत्त्वेषु अल्पबलेषु स्त्रीजनेषु तव बुद्धिः उपशाम्यतु कृपापरा
भवतु । विधौ गौ । यत्कृतो यज्जनितीऽयं दोषः मदुपद्रवरूपः असकौ रावणो
हत एव । अदसस्यादिव्यासेत्यादिना अक् ; स चात्र कुत्सार्थे, तत्र वाशब्दस्य व्यव-
स्थितविभाषितत्वात् । तदुक्तं,—“कृपायां निन्दने ज्ञाने गौतौ दानेन मानिते ।
प्रायोऽन्यस्वरात् पूर्वोऽङ् वा सर्वनामतिङ् व्ययात् ॥” इति ॥ ५ ॥ भ०

न हि प्रेष्यबधं घोरं करवाण्यस्तु ते मतिः ।

एधि कार्य्यकरस्त्वं मे गत्वा प्रवद राघवम् ॥ ६ ॥

दिदृक्षुर्मैथिली राम ! पश्यतु त्वाऽविलम्बितम् ।

तथेति स प्रतिज्ञाय गत्वा राघवमुक्तवान् ॥ ७ ॥

उत्सुकानीयतां देवी काकुत्स्थकुलनन्दन ! ।

ह्मां लिखित्वा विनिश्चस्य स्वरालोक्य विभीषणम् ॥ ८ ॥

न हीत्यादि । अन्यच्च न हि नैव घोरं प्रेष्यबधं करवाणि करिष्यामि इति इत्यम् मतिः तव अपि अस्तु । आशिषि लिङ्गलोटाविति लोट् । अतः त्वं कार्य्य-
करः कार्य्यकरणे अनुकूलः आनुलोम्येन एधि भव । अमसीरहोपः, धासीरिद्धावभ्यास-
लोपश्च । एत्वस्य समानाश्रयत्वादसिद्धत्वे हुभलभ्यो हेर्द्धिः । कार्य्यमाह—गत्वा प्रवद
राघवं गत्वा राघवं मम आदेशं ब्रूहि ॥ ६ ॥ ज० म०

न हि प्रेष्यबधमित्यादि । अहं प्रेष्यबधं न करवाणि । समर्थनाशिषीर्गीति
आशिषि गी । इति ते तव मतिः अस्तु । त्वं मे मम कार्य्यकर एधि भव । इती गत्वा
राघवं प्रवद । विभी गौ । जह्नेधिशाधीति द्वियुक्तस्यासीरिध्यादेशः । स्रकुष्ट इति कृजष्टः ।
आनुकूल्यार्थोऽवाभिधानात् ॥ ६ ॥ भ०

किं मया वक्तव्यमिति चेत्, तदाह

दिदृक्षुरित्यादि । हे राम ! द्रष्टुमिच्छुः मैथिली सीता अविलम्बितं द्रुतं त्वा
त्वं पश्यतु । सर्वतः प्रार्थनायां लोट् । स पवनात्मजस्तथेति यथा ज्ञापयसि इति
प्रतिज्ञाय स्वीकृत्य गत्वा राघवम् उक्तवान् ॥ ७ ॥ ज० म०

दिदृक्षुरित्यादि । हे राम ! सीता त्वा त्वां द्रष्टुमिच्छुः अविलम्बितं शीघ्रं त्वां
पश्यतु । प्रार्थने गी । इति गत्वा प्रवदेत्यन्वयः ॥ ७ ॥ भ०

किमित्याह

उत्सुकेत्यादि । हे काकुत्स्थकुलनन्दन ! उत्सुका देवी आनीयतामिति । प्रार्थ-
नायां कर्मणि लोट् । एवमुक्ते रावणबधे मञ्जति प्रयासे कृतेऽपि जनवादभयात्
न तथा सह वासः कार्य्य इत्यभिप्रायेण राघवः आम् अङ्गुष्ठेन लिखित्वा विनिश्चस्य
स्वरालोक्य आकाशं दृष्ट्वा स्वरित्यव्ययम् । विभीषणम् उक्तवानिति वक्ष्यमाणेन
सम्बन्धः ॥ ८ ॥ ज० म०

उक्तवान् राघवः सीतामानयालङ्घ्यतामिति ।

गत्वा प्रणम्य तेनोक्ता मैथिली मधुरं वचः ॥ ८ ॥

जहौहि शोकं वैदेहि ! प्रीतये धेहि मानसम् ।

रावणे जहिहि द्वेषं जहाहि प्रमदावनम् ॥ १० ॥

स्नाह्यनुलिम्प निवस्व धूपायाविध्य च स्रजम् ।

उक्तुकेत्यादि । एवमुक्ते सति राघवो जनापवादशङ्कया किं कर्तव्यमिति चिन्तयन् आ लिखित्वा विनिश्चय्य स्वरालीक्य आकाशं दृष्ट्वा विभीषणम् उक्तवान् इत्ययिमग्नीकेनान्वयः । भूमिलिखनादिकं चिन्तया भवतीति जात्युक्तिः । भावस्तु अयम्—अजितेन्द्रियस्य रावणस्य वशा सीता कथं गच्छा ? लोको मां किं वदिष्यति ? अविचारेण त्यागेऽपि महादोषः ; तस्मात् समानयतु, विचार्य यद् युक्तं कर्तव्यमिति ॥ ८ ॥ भ०

उक्तवानित्यादि । सीताम् अलङ्घ्यताम् आनय इति राघव उक्तवान् । विधौ लोट् । विभीषणेन तेन गत्वा प्रणम्य च मैथिली उक्ता मधुरं वचः ॥ ८ ॥ ज० म०

उक्तवानित्यादि । अलङ्घ्यतां सीतां त्वम् आनय । विधौ गौ । इति विभीषणम् उक्तवान् इत्यन्वयः । तदनन्तरं विभीषणेन गत्वा प्रणम्य मधुरं वाक्यं सीता प्रोक्ता ॥ ८ ॥ भ०

जहौहीत्यादि । शोकं पतिवियोगजं जहौहि । जहातिष्येत्यन्तरस्यामित्त्वमौलस्य, आ च हावित्याकारः, इति रूपवयम् । प्रीतये प्रीत्यर्थं पुनः मानसं धेहि घटयस्व । भासादेरौद्भावभ्यासलीपस्य । रावणे रावणविषये द्वेषं जहिहि तस्य विनष्टत्वात् । प्रमदावनम् अशोकवनिनां जहाहि, पत्युः अन्तिकं याहीत्यर्थः । सर्वत्र विधौ लोट् ॥ १० ॥ ज० म०

जहौहीत्यादि । हे वैदेहि ! शोकं जहौहि त्यज । आशीरिति जहातेरौः । प्रीतये प्रीत्यर्थं पुनः मानसं धेहि घटय । ह्रीर्दाधीरिति धाञी धेः । रावणविषये द्वेषं जहिहि तस्य हतत्वात् । दरिद्री किङ्कस इत्यादिना पचे किः । प्रमदावनम् अशोकवनिनां जहाहि । ह्री ऊा वेति पचे ऊा । सर्वत्र विधौ गौ ॥ १० ॥ भ०

स्नाहीत्यादि । श्लीकवर्णं मन्त्रेण व्याख्यातम् । स्नाहि स्नानं कुरु । ततः काय-
ग्रन्थार्थं सदनुपपन्नपञ्चगव्यम् अङ्घ्रि भक्षय । इभल्लभ्यो ह्रीर्हिः । गीरेतानि गव्यानि

रत्नान्यासुश्च सन्दीप्ते हविर्जुहुधि पावके ॥ ११ ॥

अहि त्वं पञ्चगव्यञ्च छिन्धि संरोधजं तमः ।

आरोह शिविकां हैमीं द्विषां जहि मनोरथान् ॥ १२ ॥

दृष्टेदु त्वद्वियोगीत्यां राजन्यानां पतिः शुचम् ।

सर्वत्र गोरजादिप्रसङ्गे यत् प्रत्ययः । पञ्च गव्यानि समाहृतानीति पावादिदर्शनात् ङीप् । ततः पवित्रीकृतकाया सन्दीप्ते पावके हविर्जुहुधि । ततः स्वामिनं गन्तुम् अनुष्ठितदेव-
कार्या सती त्वम् आलिप्य समालभस्व । ततो निवस्व आच्छादय । वस आच्छादने,
अदादित्वाच्छपी लुक् । धातुसकारस्य परगमनम् । ततो धूपाय धूपितम् आत्मानं
कुरु धूपेरायप्रत्ययः । आविध्य च स्रजं मालां शिरसि चादिष्य । व्यध ताडने । श्यानि
यद्विन्यादिना सम्प्रसारणम् । रत्नानि आसुश्च विन्यस्य । इत्ययमर्थवशात् क्रियाक्रमो
द्रष्टव्यः ; यथा देवदत्तं भोजय स्नापय चर्चयेति । किञ्च, संरोधजं तमः अस्वतन्त्री-
करणजं शोकं छिन्धि अपनय । हैमीं शिविकां सौवर्णयानम् आरोह अधितिष्ठ ।
सर्वत्र भर्तुर्नियोगकरणे लोट् । त्वम् आकृता द्विषां मनोरथान् हृदये स्थितान्
अभिप्रायान् जहि नाशय । हौ परतो हन्तेर्जः ॥ ११ ॥ १२ ॥ ज० म०

स्नाहौत्यादि । स्नाहि स्नानं कुरु, ततोऽनुलेपनं चन्दनादिना कुरु । लिपिः-
मुचादिः । धूपाय आत्मानं धुपयितं कुरु । धूप तापे । कम ऋतो गुपूधूपेत्यायः ।
निवस्व वस्त्रं परिधेहि । वस लङ् ऋतौ । स्रजं मालाञ्च आविध्य परिधेहि । व्यध्यौ
ताडे, आङ्पूर्वः परिधाने । यद्वस्त्रपादोरिति जिः । रत्नानि आसुश्च परिधत्स्व ।
सन्दीप्ते पावके हविर्जुहुधि । हुम्सो हर्धिः ॥ ११ ॥ भ०

अहि त्वमित्यादि । शरीरशुद्ध्यर्थं पञ्चगव्यं गीहृतादिकम् अहि भक्षय । अह
सौ भक्षे । हुम्सो हर्धिः । गोरितानि गव्यानि, विकारसङ्केति ण्यः, औदौतोऽज्वदिति
अज्वद्वावात् यलायवायाव इत्यव् । पञ्चानां गव्यानां समाहार इति पावादित्वान्न
ईप् । संरोधी वन्दीकरणं तज्जनितं तमः शोकं छिन्धि अपनय । छिदे कथादत्वात्
यन् । हर्धिः । हैमीं स्वर्णमयीं शिविकां नरयानम् आरोह । आकृता सती द्विषां
मनोरथान् अभिलाषान् जहि नाशय । जह्नेषिशधीति ह्युक्तस्य हन्तेर्ज्यादर्शः ।
सर्वत्र विधौ निमन्त्रणे वा गौ ॥ १२ ॥ भ०

दृष्टेद्वित्यादि । गतायां त्वयि राजन्यानां अभियाणां पतिः रामः शुचं शोकं
त्वद्वियोगीत्यां त्वद्वियोगप्रभवाम् । सुपि स्थ इति कः । उदः स्नातन्तीरिति पूर्वसवर्धः

भवतादवियुक्ता त्वमत ऊर्ध्वं स्ववेश्मनि ॥ १३ ॥
 दीक्षस्व सह रामेण त्वरितं तुरगाध्वरे ।
 दृश्यस्व पत्या प्रीतेन प्रीत्या प्रेक्षस्व राघवम् ॥ १४ ॥
 अयं नियोगः पत्युस्ते कार्या नात्र विचारणा ।
 भूषयाङ्गं प्रमाणञ्चेद्रामो गन्तुं यतस्व च ॥ १५ ॥
 मुदा संयुहि काकुत्स्थं स्वयञ्चाप्राप्तिं सम्मदम् ।
 उपेक्ष्यूर्ध्वं मुहूर्त्तात्त्वं देवि ! राघवसन्निधिम् ॥ १६ ॥

तण्डु हिनस्तु । अतः अस्मात् कालात् ऊर्ध्वकालं स्ववेश्मनि अयिध्यायाम् अवियुक्ता
 त्वं भवतात् भूयाः । तुह्यीरिति तातङ् ॥ १३ ॥ ज० म०

तण्डुत्यादि । राजन्यानां क्षत्रियाणां पतिः रामः त्वद्विध्यायात् उत्थितां
 युचं तण्डु हन्तु । हनजनादिति स्थी डः, उदःसः स्थासन्धीरिति सलीपः । अती-
 ऽस्मात् कालात् ऊर्ध्वं स्ववेश्मनि अयिध्यायां त्वं पत्या अवियुक्ता भवतात् भूयाः ।
 उभयवाशिषि गी । तुह्यीस्तातङ् वाशिषि ॥ १३ ॥ भ०

दीक्षस्वेत्यादि । तुरगाध्वरे अश्वमेधे रामेण सह त्वरितं दीक्षस्व दीक्षिता
 भूयाः । आशिषि लीट् । प्रीतेन पत्या दृश्यस्व दृष्टा भव । इहापि कर्मणि लीट् ।
 प्रीता च सती राघवं त्वं प्रेक्षस्व ॥ १४ ॥ ज० म०

दीक्षस्वेत्यादि । तुरगाध्वरे अश्वमेधे रामेण सह त्वरितं त्वं दीक्षस्व दीक्षिता
 भूयाः । प्रीतेन पत्या दृश्यस्व दृष्टा भूयाः । कर्मणि यक् । त्वमपि प्रीता सती राघवं
 प्रेक्षस्व । सर्ववाशिषि गी ॥ १४ ॥ भ०

अयमित्यादि । तव पत्युः अयं नियोगः, यत् कृतः स्नानादिव्यापारः । अव
 वस्तुनि विचारणा न कार्या, किमेवं न वेति एतत् प्रमाणं चेत् । भूषयाङ्गं स्नानादि-
 पूर्वकम् अलङ्कृतं, रामं गन्तुं यतस्व ॥ १५ ॥ ज० म०

अयं नियोग इत्यादि । तव पत्युः अयं स्नानादौ नियोग आज्ञा । अवार्थे किं
 कर्त्तव्यमिति विचारणा न कार्या । यदि तव रामः प्रमाणं तदा अङ्गं भूषय स्नानादि-
 पूर्वकम् अलङ्कृतं, रामान्तिकं गन्तुं यतस्व यवं कुरु ॥ १५ ॥ भ०

मुदेत्यादि । गत्वा च काकुत्स्थं मुदा हर्षेण संयुहि मिश्रय । यु ल मिश्रणे । तव
 गमनेन स्वयञ्च सम्मदं हर्षं प्राप्नुहि । प्रमदसम्पदौ हर्षे । सर्वत्र प्रार्थनायां लीट् ।

ऊर्ध्वं मुहूर्त्तादङ्गोऽङ्ग ! स्वामिनी स भव चित्ते ।

राजपत्नीनियोगस्थमनुशाधि पुरीजनम् ॥ १७ ॥

उत्तिष्ठस्व मते पत्युर्यतः खलङ्कृतौ तथा ।

प्रतिष्ठस्व च तं द्रष्टुं द्रष्टव्यं त्वं महीपतिम् ॥ १८ ॥

हे देवि ! अस्मात् मुहूर्त्तात् ऊर्ध्वं राघवसन्निधिं राघवः सन्निधीयते यस्मिन् प्रदेशे इति कर्मण्यधिकरणे चेति किप्रत्ययः । तं त्वम् उपेहि गच्छ ॥ १६ ॥ ज० म०

मुदेत्यादि । इती गत्वा रामं मुदा हर्षेण संयुहि संमिश्रय । यु ल मिश्रणे । स्वयस्य सम्पदं हर्षं प्राप्नुहि । प्रार्थनायामाशिषि वा गौ । संयुक्तगौर्हर्षलोपाभावः । हे देवि ! अस्मात् मुहूर्त्तात् ऊर्ध्वं राघवसन्निधिं त्वम् उपेहि गमिष्यसि । विधिनिमग्नत्वेत्यादिना प्राप्तकाले गौ । राघवसन्निधिं गन्तुं प्राप्तकालासीत्यर्थः ॥ १६ ॥ भ०

ऊर्ध्वमित्यादि । तथा मुहूर्त्तात् ऊर्ध्वं चित्तेः स्वामिनी भव स्या । अङ्गेति सम्बोधन-पदम् । अत्र सौ लीङित्यनेन प्रेषे लोट्, तत्र हि प्रेषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्यायेति और्ध्व-मौर्ध्वर्त्तिक इति च वर्त्तते प्राप्तकालतायां लोट् । राघवसन्निधिं गन्तुं चित्तेः स्वामिनी भवितुं प्राप्तकाला देवी, अन्यथा कालातिक्रमे मयि रामो विरज्यते । अन्यस्य, इयम् अस्माकम् आशंसा त्वं राजपत्नीनियोगस्थं महादेव्याज्ञाकरणतत्परं पुरीस्थम् अयोध्यावस्थितं जनम् अनुशाधि विधेयीकुरु । आशिषि लोट् । शा हाविति शादेशः, तस्य समानाश्रयत्वादसिद्धत्वे दुष्कल्भ्यो हेर्द्धिः ॥ १७ ॥ ज० म०

ऊर्ध्वमित्यादि । अङ्गेति सानुनयसम्बोधनेऽव्ययम् । मुहूर्त्तात् ऊर्ध्वं त्वं चित्तेः स्वामिनी भव । पूर्ववत् प्राप्तकाले गौ । चित्तेः स्वामिनी भवितुं प्राप्तकालासीत्यर्थः । राजपत्नीनियोगस्थं महादेव्याज्ञाकरणतत्परं पुरीजनम् अयोध्यावासिनम् अनुशाधि आज्ञापय । आशिषि गौ । शास च लु शासने । जज्ञेधिशधिहन्वसिशसि हिना ॥ १७ ॥ भ०

उत्तिष्ठस्वेत्यादि । तस्मात् प्रार्थयेऽहं पत्युः मते अभिप्राये मत्समीपम् आगन्तव्यमिति उत्तिष्ठस्व तदर्थं घटस्व । उदीऽनुर्द्धुं कर्मणीति तङ् । तथा खलङ्कृतौ खलङ्करणे यतस्व यत्र कुरु, लज्जया कदाचिन्न उत्सेहेतेति । पुनः पुनः अभिधानम् अविरुद्धं यथा स्नाहीत्यादिभूषयाङ्गमिति मन्यते, तेन वारद्वयमुक्तम् । एवम् खलङ्कृत्य त्वं महीपतिं द्रष्टव्यं दर्शनाहम् । अहं कृत्यदृक्चेति । अवश्यद्रष्टव्ये वा आवश्यकौ

अनुष्ठाय यथादिष्टं नियोगं जनकात्मजा ।
 समारूढवती यानं पट्टांशुकवतानना ॥ १८ ॥
 लज्जानता विसंयोगदुःखस्मरणविह्वला ।
 साक्षा गत्वान्तिकं पत्युर्दीना रुदितवत्यसौ ॥ २० ॥
 प्राप्तचारित्र्यसन्देहस्ततस्तामुक्तवान्मृपः ।
 इच्छा मे नाददे सौते ! त्वामहं गम्यतामतः ॥ २१ ॥

कृत्यायेति । संद्रष्टुं प्रतिष्ठस्व गच्छ । प्रार्थनायां लीट् । समवप्रविभ्यः स्थ इति तङ् ॥
 १८ ॥ ज० म०

उत्तिष्ठस्वेत्यादि । मत्समीपे आगम्यतामिति पत्युर्मते अभिप्रेते उत्तिष्ठस्व
 घटस्व । उदीऽनूहं इति मम् । तथा अलङ्करणे यतस्व, दर्शनाहं महीपतिं रामं
 संद्रष्टुञ्च प्रतिष्ठस्व । प्रतिज्ञानिर्णयेत्यादिना मम् । सर्वत्र प्रार्थनायां गी ॥ १८ ॥ भ०

अनुष्ठायेत्यादि । श्लोकवयम् । एवमुक्ता भर्तुः यथोद्दिष्टं नियोगं ज्ञानादिकम्
 अनुष्ठाय कृत्वा जनकात्मजा, मां कश्चित् मां द्राक्षीदिति पट्टांशुकवतानना यानं
 शिविकाम् आरूढवती, पत्युः अन्तिकञ्च गत्वा यानात् अवतीर्थेत्यर्थः ॥ १८ ॥ ज० म०

अनुष्ठायेत्यादि । पत्युः यथादिष्टं नियोगं ज्ञानादिकम् अनुष्ठाय कृत्वा जनका-
 त्मजा लज्जया पट्टांशुकेन आवृतानना सती यानं समारूढवती ॥ १८ ॥ भ०

लज्जानतेत्यादि । लज्जया आनता वियोगदुःखस्य पूर्वानुभूतस्य स्मरणेन विह्वला
 साक्षा दीना सा पत्युरन्तिकं गत्वा सौता रुदितवती ॥ २० ॥ ज० म०

लज्जानतेत्यादि । असौ लज्जया अवगता सौता पत्युरन्तिकं गत्वा साक्षा सती
 रुदितवती । यती वियोगदुःखस्य पूर्वानुभूतस्य स्मरणेन विह्वला ; अत एव दीना
 विह्वलेति । ह्वल चाली । पचादित्वाद्दन् । विह्वलेति पाठे—कव स अ च भये ॥ २० ॥ भ०

प्राप्तेत्यादि । ततोऽनन्तरं शृपी रामः रावणः किम् अस्यां खल्वितचारित्र्यश्रीलो
 न वेति प्राप्तचारित्र्यसन्देहः ताम् उक्तवान् । किमित्याह,—हे सौते ! मम इयम् इच्छा,
 यत् त्वाम् अहं नाददे न गृह्णामि । इच्छार्थेषु लिङ् लोटौटाविति लीट् । अतोऽनिच्छातः
 कारणात् यथेष्टं गम्यताम् ॥ २१ ॥ ज० म०

प्राप्तेत्यादि । तदनन्तरं रावणेन इयम् उपभुक्ता न वेति प्राप्तः सौताचारित्र्य-

रावणाङ्गपरिश्लिष्टा त्वं हृल्लेखकरो मम ।

मतिं बधान सुग्रीवे राक्षसेन्द्रं गृहाण वा ॥ २२ ॥

अशान भरताङ्गोगान् लक्ष्मणं प्रवृणीष्व वा ।

कामाद्या याहि मुच्यन्तामाशा रामनिबन्धनाः ॥ २३ ॥

सन्देही येन स वृषो रामः तां सीताम् उक्तवान् । चरित्रमेव चारित्र्यं, स्वार्थे ण्यः, सन्देहविशेषणम् । मे मम इयम् इच्छा, त्वाम् अहं नाददे न गृह्णीयाम् । गी चेच्छार्थे-रिति कामोक्ते गी विधाविति विद्यासागरः, प्रार्थनाविवक्षयेति दुर्गः । अतो हेतोर्यथेष्टं त्वया गम्यतामिति ॥ २१ ॥ भ०

किमिति नेच्छति चेदाह

रावणेत्यादि । रावणाङ्गपरिश्लिष्टा हरणसमये रावणोत्सङ्गे स्थिता सती परिश्लिष्टा परिश्रुदितवती त्वं मम हृल्लेखकरी चेतःपीडनशीला । कञ्ची हेतु-ताच्छेत्त्येति टः । हृदयस्य हृल्लासति हृदादेशः । कम् अहं शरणं यास्यामीति चेदाह ।—सुग्रीवे मतिं बधान बध्नीयाः उत्पादय, राक्षसेन्द्रं विभीषणं वा गृहाण स्वीकुरु ॥ २२ ॥ ज० म०

रावणाङ्गेल्यादि । पूर्वोक्ते हेतुरयं, हरणसमये रावणाङ्गे परिश्लिष्टा परि-श्रुदिता त्वं मम हृल्लेखकरी चेतःपीडाकरी । हृदी लिखं खण्डनं करोतीति शकुटः । “चित्तन्तु चेतो हृदयं स्वानं हन्मानसं मनः” इत्यमरवचनं, हृच्छब्देन समासः । परे तु हृदयस्य हृल्लासादाविति सूत्रं कृत्वा लेखस्य लासादित्वात् हृदय-शब्दस्य हृदादेशमाहः । लासादौ हृच्छब्दस्य प्रयोगोऽभिधानात् हृदयशब्दस्य त्वप्रयोगोऽनभिधानादिति स्वमतं साधु लाघवात् । कुत्र गन्तव्यमित्याह—सुग्रीवे मतिं बधान कुरु । बन्धौ ग बन्धे । राक्षसेन्द्रं विभीषणं वा गृहाण । हसाम्नानी हौ ॥ २२ ॥ भ०

अशानेत्यादि । भरताद्या भोगान् अशान भुङ्क्ष्व । सर्वत्र हलः अः शानजिति शानच् । लक्ष्मणं प्रवृणीष्व वा अङ्गीकुरु । वृञ् वरण इत्यस्य रूपं, पूादीनां ऋलः । स्वेच्छया वा याहि भवत्यै यत्र रोचते तत्र गम्यतां, रामनिबन्धनाः पुनरपि रामी मे पतिः भूयात् इत्याशाः मुच्यन्तां त्यज्यन्ताम् ॥ २३ ॥ ज० म०

अशानेत्यादि । भरताद्या भोगान् अशान भुङ्क्ष्व । अश ग भोजने । हसाम्नानी हौ ।

क्व च ख्यातो रघोर्वंशः क्व त्वं परगृहीषिता ।

अन्यस्मै हृदयं देहि नानाभीष्टे घटामहे ॥ २४ ॥

यथेष्टं चर वैदेहि ! पन्थानः सन्तु ते शिवाः ।

कामास्तोऽन्यत्र तायन्तां विशङ्कां त्यज मद्गताम् ॥ २५ ॥

ततः प्रगदिता वाक्यं मैथिलाभिजना नृपम् ।

लक्षणं वा हृषीष्व । वृ गि अ इत्याम् । पादित्वात् ऋस्वः । कामात् स्वेच्छया वा यव कुत्रापि याहि गच्छ । रामनिबन्धना आशाः तया मुच्यन्तां, पुनरपि रामी नेष्यति इत्याशाः त्यज्यन्ताम् इत्यर्थः । विधौ गी ॥ २३ ॥ भ०

किमिति चेदाह

क्व चेत्यादि । परिशुद्धत्वात् सर्वत्र ख्यातः लोके विदितो रघोर्वंशः क्व ? क्व च त्वं परगृहीषिता ? जातकलङ्कत्वात् इयमपि एतत् दूरं भिन्नम् । सर्वत्र विधौ लोट् । अतोऽन्यस्मै हृदयं देहि चित्तं परस्मै देहि, महिषाः अनभिमतं विषये न घटामहे । निमन्त्रणे लोट् ॥ २४ ॥ ज० म०

क्व चेत्यादि । परित्यागे हेतुरयं, ख्यातो लोकविदितो रघुवंशः क्व ? परगृह-स्थिता त्वञ्च क्व ? उभयं परस्परविरुद्धमिति भावः । अतोऽन्यस्मै चित्तं देहीति विधिः, अनभीष्टेऽनुचिते वस्तुनि वयं न घटामहे ॥ २४ ॥ भ०

यथेष्टमित्यादि । यथेष्टं चर यथेष्टचारिणी भव । विधौ लोट् । तत्र च यथेष्टं चरन्त्याः पन्थानो मार्गाः शिवा निर्विघ्नाः सन्तु भूयास्तुः । आशिषि लोट् । किञ्च कामाः अभिलाषाः तव अन्यत्र तायन्तां स्वीता भवन्तु । अत्रापि आशिषि । यथेष्ट-चारित्वात् किम् अयं करिष्यतीति मद्गतां विशङ्कां भयं त्यज त्यक्त्यसि । विधौ लोट् ॥ २५ ॥ ज० म०

यथेष्टमित्यादि । हे वैदेहि ! यथेष्टं चर यथेष्टचारिणी भव । विधौ गी । यथेष्टं चरन्त्याः तव पन्थानः शिवा निर्विघ्ना भवन्तु । आशिषि गी । तव कामा अभिलाषा अन्यत्र तायन्तां स्वीता भवन्तु । तायु ङ् पालनसन्तत्योः । आशिषि गी । मयि यथेष्टचारिण्यां रामः किं करिष्यतीति मद्गताम् आशङ्कां त्यज । विधौ गी ॥ २५ ॥ भ०

तत इत्यादि । ततः तद्वचनानन्तरं मैथिलाभिजना सीता नृपं वाक्यं प्रगदिता

स्त्रीसामान्येन सम्भूता शङ्का मयि विमुच्यताम् ॥ २६ ॥
 दैवाद्भिभीहि काकुत्स्थ ! जिह्नीहि त्वं तथा जनात् ।
 मिथ्या मामभिसंक्रुध्यन्नवशां शत्रुणा हृताम् ॥ २७ ॥
 चेतसस्तुयि वृत्तिर्मे शरीरं रक्षसा हृतम् ।
 विदां कुर्वन्तु सम्यञ्चो देवाः सत्यमिदं वचः ॥ २८ ॥

गदितुं प्रवृत्ता । आदिकर्मणि क्तः । स्त्रीसामान्येन स्त्रीति कृत्वा या तव मयि शङ्का
 इयं सती न वेति सा विमुच्यतां, मिथ्यात्वात् । प्रार्थनायां लोट् ॥ २६ ॥ ज० म०

तत इत्यादि । तद्वचनानन्तरं मिथिलाभिजना मिथिलदेशे सम्भूता सीता
 वृषं रामं प्रगदितुं प्रवृत्ता । चे चादिङे क्तः । जनः पचादित्वात् अन् । अभिजनः
 पूर्वबान्धव इति वर्धमानः । “कुलान्यभिजनान्वयौ” इत्यमरः । स्त्रीसामान्येन योषिद-
 न्तरसाधारण्येन सम्भूता शङ्का मयि विमुच्यताम् । प्रार्थनायां गौ ॥ २६ ॥ भ०

दैवादित्यादि । अन्यच्च, हे काकुत्स्थ ! माम् अवशां परार्थीनां शत्रुणा हृतां
 मिथ्या अभिसंक्रुध्यन् अलीकेन । क्रुधदुह्रीरुपसृष्टयोः कर्मेति कर्मसंज्ञा । दैवात्
 अनिष्टफलात् विभीहि भयं जनय भीती भव । हेरपित्वात् क्त्वि गुणो न भवति ।
 इतश्च जनात् इमं जनं वीक्ष्य जिह्नीहि लज्जस्व । ल्यब्लोपे पञ्चमी । विधौ लोट् ॥
 २७ ॥ ज० म०

दैवादित्यादि । हे काकुत्स्थ ! अवशां परायत्तां रावणायत्तां वा शत्रुणा हृतां
 माम् अभिसंक्रुध्यन् दोषं विना मत्तं कुप्यन् । दैवात् अधर्मात् विभीहि भयं कुरु ।
 जि भी लि भीत्याम् । दरिद्रो डिर्ह्रस्व इत्यादिना पञ्चे डिः । तथा जनात् लोकात्
 जिह्नीहि लज्जितो भव, जनं वीक्ष्येत्यर्थः । यवर्थे पञ्चमी । विधौ गौ । क्रुधदुह्रीरुपसर्मे
 सम्प्रदानस्य कर्मत्वमिति परः । स्वमते क्रियाव्याप्यत्वं विवक्ष्यम् ॥ २७ ॥ भ०

त्वय्यसंक्रान्तायां मम कौटुभं भयं लज्जा चेति चेत्तदाह

चेतस इत्यादि । मे चेतसो वृत्तिः आत्मव्यापारः त्वयि तिष्ठति अनन्यमनस्क-
 त्वात्, रक्षसा हृताया मम न सर्वं हृतम् । अपि तु शरीरं हृतं, नैव इदं मिथ्या ।
 तथा हि, हे महाभूताधिष्ठानाः ! सम्यच्चः सर्वत्र वर्तमानाः अचक्षतेति किन्,
 अचक्षतावप्रत्यये समः समीति सम्यादेशः । एते मदर्थिताः मम वचः, सत्यं विदां कुर्वन्तु
 अवगच्छन्तु । प्रार्थनायां लोट् । विदां कुर्वन्त्विति निपातनम् ॥ २८ ॥ ज० म०

त्वं पुनीहि पुनीहीति पुनन् वायो जगन्नयम् ।

चरन् देहेषु भूतानां विद्धि मे बुद्धविप्लवम् ॥ २९ ॥

खमट द्यामटाटोर्व्वीमित्यटन्थोऽतिपावनाः ।

यूयमापो विजानीत मनोवृत्तिं शुभां मम ॥ ३० ॥

चेतस इत्यादि । शङ्का विमुच्यतामिति पूर्वोक्ते हेतुरयं, रक्षसा मम चित्तं न हृतं किन्तु शरीरमेव हृतं, चेतसस्तु वृत्तिः त्वयि स्थिता ; न चेत् एवं, तदा देवाः सम्यच्चः सर्वत्र वर्त्तमाना इदं मम सत्यं वचो विदां कुर्वन्तु जानन्तु । डाम् वा ठ्यां ग्यामिति वेत्तेर्डांम्, सममच्चतीति क्तिप्, सहसन्तिर इति सम्यादेशः ॥ २८ ॥ भ०

प्रत्येकं प्रार्थनामाह

त्वं पुनीहीत्यादि । हे वायो ! पुनीहि पुनीहीति जगन्नयं पुनः पुनः पुनासि भृशं वा पुनासि इत्यभिप्रायः । त्वं जगन्नयं पुनन् भूतानां देहेषु चरन् । मम बुद्धे-
रविप्लवं बुद्धेः साधुत्वं विद्धि अवगच्छ । प्रार्थनायां लोट् । पूर्वत्र क्रियासमभिहारे लोटिति लोट्, तस्य परस्मैपदसम्बन्धौ हिरादेशः । क्रियासमभिहारे द्विर्वचनं, पुनन्निति यथाविध्यनुप्रयोगः, पूर्वस्मिन्नित्यनेन पुनातेरनुप्रयोगः, तत्र हि क्रियासमुच्चयाभावात् ॥
॥ २९ ॥ ज० म०

त्वमित्यादि । हे वायो ! त्वं जगन्नयं पुनीहि पुनीहीति पुनन् भृशं पुनः पुनः वा पुनासोत्थयः । मुहुर्भृशार्थे हितस्वप्नमिति सर्वस्मिन् काले हि, वीषायां हित्वं लोकातः सिद्धम् । पुनर्हितस्याप्रयोगोऽप्यभिधानात्, इति हेतोः जगत्पवित्रीकर-
णाय भूतानां प्राणिनां देहेषु चरन् । मम बुद्धेः अविप्लवम् अव्यभिचारं विद्धि जानीहि ॥ २९ ॥ भ०

खमित्यादि । यूयमापोऽतिपावनाः अतिपवित्राः खमट द्यामट उर्व्वीमट इति । वयम् अन्तरौचम् अटाम देवलीकम् अटाम भूर्लीकम् अटाम इत्येवम् अभिप्रायः । सर्वत्र अटन्थो मम शुभां चित्तवृत्तिं विजानीतेति । अत्र प्रार्थनायां लोट् । पूर्वत्र तु आकाशादिकारकभेदात् अनेकाटनक्रियासमुच्चयः । ततश्च समुच्चयेऽन्यतरस्यामिति लोट् । अटिति सप्तम्ये, सामान्यवचनस्येत्यनुप्रयोगः । आकाशाद्युपगमिनीनाम् अटनक्रियाणां पुनः अटनक्रियायाः सामान्याया अनुप्रयोगात् ॥ ३० ॥ ज० म०

खमटेत्यादि । हे आपः ! यूयम् अतिपावना अतिपवित्राः । खम् आकाशं,

जगन्ति धत्स्व धत्स्वेति दधती त्वं वसुन्धरे ! ।

अवेहि मम चारित्रं नक्तन्दिवमविच्युतम् ॥ ३१ ॥

रसान् सहर दीप्यस्व ध्वान्तं जहि नभो भ्रम ।

ईतीहमानस्तिग्मांशो वृत्तं ज्ञातुं घटस्व मे ॥ ३२ ॥

स्वर्गे विद्यस्व भूव्यासस्व भुजङ्गनिलये भव ।

यां स्वर्गम्, उर्वीः भूमिश्च अटन्त्यः । अटः पूर्ववत् सदा हिः । इति हेतोः मम शुभां मनीषन्ति यूयं विजानीत । प्रार्थनायां गी ॥ ३० ॥ भ०

जगन्तीत्यादि । त्वं वसुन्धरे ! धत्स्व धत्स्वेति, अहं पुनः पुनः दधे भृशं वा दध इति । एवम् अभिप्राया जगन्ति दधती मम चारित्रं नक्तन्दिवम् अविच्युतम् अखलितम् अवेहि । अत्र प्रार्थनायां लोट् । पूर्ववत् क्रियासमभिहारः, तस्य आत्मनेपदसम्बन्धिनः स्वादेशः ॥ ३१ ॥ ज० म०

जगन्तीत्यादि । हे वसुन्धरे ! जगन्ति धत्स्व धत्स्व त्वं दधती भृशं पुनः पुनः वा जगन्ति दधासीत्यर्थः । आहरीरिति धाञ् आलीप्यः । भ्रमन्तस्यादिजवामिति खेर्धत्वम् । इति हेतोः त्वं मम चारित्रं चरित्रं नक्तन्दिवम् अविच्युतं रात्रौ दिवा च अखलितम् अवेहि जानीहि । प्रार्थने गी । नक्तन्दिवमिति अक्षिभुवादित्वात् साध्यम् ॥ ३१ ॥ भ०

रसानित्यादि । हे तिग्मांशो ! त्वमपि अहं रसान् भौमान् सहर सहरामि इति । दीप्यस्व दीप्ये ध्वान्तं जहि हन्मि नभो भ्रम भ्रमामि इत्येवम् अभिप्रायः । ईहमानः जगत्यर्थक्रियासु चेष्टमानः मम वृत्तं चरित्रं ज्ञातुं घटस्व यतस्व । अत्र प्रार्थनायां लोट् । पूर्ववत् समुच्चयेऽन्यतरस्यामिति तस्य च यथायोगं हिस्वादेशः । ईहमान इति समुच्चये सामान्यवचनस्येत्यनुप्रयोगः । सहरेत्यादीनामीहतेः सामान्यवचनस्यानुप्रयोगात् ॥ ३२ ॥ ज० म०

रसानित्यादि । हे तिग्मांशो ! सूर्य ! त्वम् ईहमानः चेष्टमानो रसान् जलानि सहरसि दीप्यसे ध्वान्तं हंसि नभो भ्रमसि । सर्वत्र मुहुर्भृशार्थत्वविवक्षया हिस्वी । क्रियासमुच्चये हिस्वी क्रियासामान्यस्यानुप्रयोग इति ईहतेरनुप्रयोग इति परे । इति हेतोः मम वृत्तं चरित्रं ज्ञातुं घटस्वेति प्रार्थना ॥ ३२ ॥ भ०

स्वर्गे इत्यादि । त्वं च आकाश ! स्वर्गे विद्यस्व अहं विद्ये, भुवि आसस्व आसे,

एवं वसन् ममाकाश संबुध्यस्व कृताकृतम् ॥ ३३ ॥
 चितां कुरु च सौमित्रे ! व्यसनस्यास्य भेषजम् ।
 रामस्तुष्यतु मे वाद्य पापां मुष्णातु वानलः ॥ ३४ ॥
 राघवस्य मतेनाथ लक्ष्मणेनाचितां चिताम् ।
 दृष्ट्वा प्रदक्षिणीकृत्य रामं प्रगदिता वचः ॥ ३५ ॥

भुजङ्गनिलये पाताले भव भवामि इत्येवम् अभिप्रायः । सर्वत्र सन्निष्ठन् मम कृताकृतं युक्तायुक्तं बुध्यस्व अवगच्छ । अत्र प्रार्थनायां लोट् । पूर्वतः समुच्चयेऽन्यतरस्या-
 मिति तस्य च यथायोगं ह्रस्वादेशः । वसन्निति समुच्चये सामान्यवचनस्येत्यनु-
 प्रयोगः । विद्यमानादीनां सतः सामान्यवचनस्यानुप्रयोगात् ॥ ३३ ॥ ज० म०

स्वर्ग इत्यादि । हे आकाश ! त्वमपि वसन् स्वर्गे विद्यसे भुवि तिष्ठसि भुजङ्ग-
 निलये पाताले वससि । पूर्ववत् भृशार्थत्वविवक्षया ह्रस्वौ । एवं ममापि कृतमकृतञ्च
 कर्त्तुं बुध्यसेति प्रार्थना ॥ ३३ ॥ भ०

एवं पृथिव्यादीनि मद्भाभूतानि कथयित्वा लक्षणमाह

चितामित्यादि । हे सौमित्रे ! व्यसनस्यास्य मिथ्यादूषणस्य भेषजं प्रतिक्रियां
 चितां कुरु । विधौ लोट् । मम अग्नौ विशुद्धाया रामो नियोगतः तुष्यतु अनली
 वा मां पापां नियोगतः मुष्णातु दहतु, दहन् मर्त्यलोकात् मोचयतु इत्यर्थः ।
 निमन्दणे लोट् । मुष मुष जेहनमोचनपूरणेष्विति क्रादिः मोचने द्रष्टव्यः, अनेकार्थ-
 त्वात् दाहे ॥ ३४ ॥ ज० म०

चितामित्यादि । हे सौमित्रे ! अस्य व्यसनस्य मिथ्यादूषणस्य भेषजं प्रति-
 क्रियां चितां कुरु । विधौ गौ । अद्य वज्रौ विशुद्धायां मयि रामः तुष्यतु अनली
 वा पापां मां मुष्णातु दहतु । आमन्दणे गौ । मुषेरनेकार्थत्वादव दाहार्थः ; स दाहार्थस्तु
 भौवादिक एव । यदुक्तम्—“मुष ग सेकपूर्थोऽयं मुष दहन्मू” इति ॥ ३४ ॥ भ०

राघवस्येत्यादि । अथ राघवस्य मतेन अनुज्ञातेन । तस्य च वर्त्तमान इति षष्ठी ।
 मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेति वर्त्तमाने क्तः । तस्य वा मतेन अनुज्ञया चिताम् आचितां
 चितां दृष्ट्वा प्रदक्षिणीकृत्य सीता रामं प्रगदिता वचो गदितुं प्रवृत्ता ॥
 ३५ ॥ ज० म०

राघवस्येत्यादि । अथ अनन्तरं राघवस्य मतेन अनुज्ञया अनुज्ञातेन वा लक्ष्म-

न चैनां पक्षपातो मे धर्मादन्यत्र राघव ! ॥ २ ॥

अपि तत्र रिपुः सीतां नार्थयिष्यत दुर्मतिः ।

क्रूरं जात्ववदिष्यच्च जात्वस्तोष्यत् श्रियं स्वकाम् ॥ ३ ॥

शुद्धा नाभविष्यद् न भूता, येनैव मया रक्षिता तेनैव इयं शुद्धेति भावः । हेतुहेतु-
मतीर्लिङ्गित्यतः हेतुहेतुमांशं लिङी निमित्तं, तत्र पालनस्य परिशुद्धेयं हेतु-
हेतुमत्त्वे लिङ्निमित्तं, क्रियातिपत्तौ सत्यां भूते नित्यं लृङ्, तत्र वीताप्योरिति
विकल्पेनाधिक्रियते । अवापालनीपनिपातादतिपत्तिर्गम्यते । तदतिपाताद्धेतुमतो-
ऽपि पक्षपातात् त्वया एवम् आचरितमिति चेदाह,—हे राघव ! धर्मात् अन्यत्र
अधर्मे न मे पक्षपातोऽनुरागः ॥ २ ॥ ज० म०

आशङ्कां व्यावर्तयन्नाह

नाभविष्यदित्यादि । यदि इयं सीता शुद्धा नाभविष्यत् न भूतवती, तदा अहम्
एनाम् अधत्त्यं दग्धवानस्मि । दहौ दाहे । दादर्धः, भभान्तस्येति धः । हे राघव !
धर्मात् अन्यत्र मे मम पक्षपाती नास्तेष्वपि तु धर्माश्रित एव ॥ २ ॥ भ०

इदानीं सीतारावणयोः यत् चेष्टितम् आसीत् तच्च अनेनावधार्यं प्रकाशयन्नाह
अपीत्यादि । तत्र रिपुः स भवान् रिपुः स रावणः । भवच्छब्दोऽर्थाद्गम्यते
तेनेतराभ्योऽपि दृश्यन्त इति वल् । अपि वाढं नार्थयिष्यत दुर्मतिः यदि अदुर्मतिः
अदुष्टचेता अभविष्यत् तदा सीतां वाढं नार्थयिष्यत ; भार्या मम भवेति न प्रार्थित-
वान् । उताप्योः समर्थयोरिति अवापिशब्दो वाढार्थः लिङ्निमित्तं, तस्मिन् लिङ्नि-
मित्ते क्रियातिपत्तौ सत्यां भूते नित्यं लृङ् । तत्र वीताप्योरिति अनुवर्त्तते । अवार्थन-
क्रियायाः तद्विरुद्धदुर्मतित्वोपनिपातादतिपत्तिर्गम्यते । अर्थनमर्थः याचनं तत्कारौ-
तौति णिच् । नाहम् अवकल्पयामि यदि अदुर्मतिः अभविष्यत् क्रूररूपं जातु कदा-
चित् नावदिष्यत् नोक्तवान् श्रियं विभूतिं स्वकाम् आत्मीयाम् ईदृशी मे विभूतिः
इति नास्तोष्यत् न स्तुतवान् स्तुतवांश्च जातुयदीर्लिङ् इत्यत्र जातुशब्दोऽनवकृतमिष्य
लिङी निमित्तं तच्चानवकृतमप्रमर्षयोरिति वर्त्तते । अत्र क्रूराभिधानक्रियाया विभूत्याः
स्वर्गक्रियायाश्च तद्विरुद्धदुर्मतित्वोपनिपातादतिपत्तिः केचिज्जपिजालीरित्ये-
तदुदाहरन्ति तदयुक्तं, तस्या लिङ्निमित्तत्वात् ॥ ३ ॥ ज० म०

अपि तत्रेत्यादि । तत्र लङ्गायां रिपुः रावणः सीतामपि दुर्मतित्वात् नार्थयिष्यत
न प्रार्थितवान् ? अपि तु प्रार्थितवानेव । क्रूरं परुषं जातु कदाचित् नावदिष्यत्

सङ्कल्पं नाकरिष्यच्च तत्रेयं शुद्धमानसा ।

सृष्टाऽमर्षमवाप्सस्त्वं राम ! सीतानिबन्धनम् ॥ ४ ॥

त्वयाऽद्रक्ष्यत किं नास्याः शीलं संवसता चिरम् ।

अदर्शित्यन्त वा चेष्टाः कालेन बहुना न किम् ॥ ५ ॥

नीकवान् ? अपि तु उक्तवान् एव । स्वकाम् आत्मीयां त्रियं न अस्तीष्यत् ? अपि तु मम ईदृशी महती सम्पत्तिरिति स्तुतवान् एव । अत्र निषिद्धस्य प्रार्थनादिघातार्थस्य अनिष्पत्तेः ॥ ३ ॥ भ०

सङ्कल्पमित्यादि । तत्र इयं शुद्धमानसेति न अहम् अवकल्पयामि । यदि इयं शुद्धमानसा नाभविष्यत् । तत्र तस्मिन् रावणे इत्थं प्रीयमाणेऽपि सङ्कल्पम् अभि-
प्रायम् अकरिष्यत् कृतवती स्यात्, न च कृतवती शुद्धमानसत्वात् सत्यामर्षमवाप्स-
स्त्वमिति । हे राम ! न मर्षयामि यदि अशुद्धमानसा अभविष्यत्, तदा सीता-
निबन्धनं सीताहेतुकम् अमर्षं क्रोधं सत्यसम्भूतम् अवाप्सस्त्वं प्राप्तः स्याः । तत्तु
सत्यं, यतः शुद्धमानसा । अनवकृतमर्षमर्थयोरकिञ्चिदेऽपि इत्यत्र अनवकृतमर्षमर्थ-
लिङ्गिमित्तं, तस्मिन् लिङ्गिमित्ते क्रियातिपत्तौ भूते वा लृङ् ; तत्र सीताप्यीरित्यधि-
क्रियते । अत्र सङ्कल्पक्रियायाः सत्यामर्षक्रियायाश्च तद्विरुद्धशुद्धमानसलोपनिपाता-
दतिपत्तिः ॥ ४ ॥ ज० भ०

सङ्कल्पमित्यादि । तत्र इत्थं प्रयतमाने रावणे सङ्कल्पं सङ्गमाभिप्रायम् इयं
सीता नाकरिष्यत् न कृतवती, यत इयं शुद्धमानसा । शुद्धहृदयत्वात् धातुर्थस्या-
निष्पत्तिः । हे राम ! सीतानिबन्धनम् अमर्षं क्रोधम् अवाप्सः ; अवाप्तवानसि ।
इदं सृष्टा सङ्कल्पक्रियायामसत्यां क्रोधस्यानिष्पत्तिरत्र वाक्यात् गम्यते ॥ ५ ॥ भ०

अथवा तस्मिन् वस्तुनि नाहमेवैकः प्रमाणं, भवानपि प्रमाणमेवेति दर्शयन्नाह

त्वयेत्यादि । किं नाम तत् शीलं तत् चरित्रं यत् अस्याः सीतायाः शीलं
चिरं कालं संवसता त्वया नाद्रक्ष्यत नीपलब्धमेव । चेतीधर्मत्वात् नीपलब्धमिति
चेत् ? किं वा नाम चेष्टाः शीलनिबन्धनाः क्रिया बहुनापि कालेन त्वया नादर्शि-
ष्यन्त न दृष्टा अभूवन् ? अपि तु दृष्टा एव । किञ्चिन्ते लृङ् लुटाविति किञ्चिद्दी-
विभक्त्यन्तो गर्हा च लिङ्गिमित्तं, तत्र गर्हायामित्यनुवर्तते, तस्मिन् लिङ्गिमित्ते
क्रियातिपत्तौ भूते लृङ्, कर्मण्येव चिच्छदिट् । अत्र शीलानुपलब्धिक्रियायाश्च

यावज्जीवमशोचिष्यो नाहास्यचेदिदं तमः ।

भानुरप्यपतिष्यत् क्षमामशोभिष्यत चेदियम् ॥ ६ ॥

समपत्स्यत राजेन्द्र ! स्त्रैण यद्यत्र चापलम् ।

तद्विरुद्धचिरवासीपनिपातादतिपत्तिर्गम्यते । तथा हि—“शौलं संवसता श्रेयं तच्च कालेन भूयसा” इति ॥ ५ ॥ ज० म०

त्वयेत्यादि । अस्याः सीतायाः शौलं चरित्रं चिरं चिरकालं संवसता सहवासं कुर्वता त्वया किं नाद्रुह्यत नीपलम्भम् अभूत् ? अपि तु उपलम्भमेव । चेतोवर्धत्वात् नीपलम्भमिति चेदाह ।—अस्याः चेष्टाः क्रिया वा, किं बहुना कालेन नादर्शयन्त ? अपि तु दृष्टा एव । अत्र शौलचेष्टादर्शनस्य घातवर्धस्य संवासेना-
निष्पत्तिर्वाक्यात् गम्यते । इत्यहदृष्टश्च इति पक्षे मिष्णु ॥ ५ ॥ म०

यावदित्यादि । अन्यच्च, लोकास्य अज्ञानमूलं परगृहीषितेति, एतावतैव अपरिशुद्धा इत्यज्ञानम् उत्पन्नम् ; इदं तमः अज्ञानं यदि त्वं नाहास्यः न तत्त्यसि, तदा अस्या वेलक्षणेन मरणात् अवश्यं यावज्जीवमशोचिष्यः शोकमेष्यसि । अतो मया अभिधीयमानः स्वयञ्च विमृशन् परिशुद्धा हि इयम् इत्यवेहि, येन न शोचिष्यसि । अत्र भविष्यदज्ञानत्यागी हेतुः, यावज्जीवशोचनं हेतुमत् ; तयोर्हेतुहेतुमत्त्वे लिङ्गिमित्ते, क्रियातिपत्तौ सत्यां भविष्यति नित्यं लृङ् । अवाज्ञानत्यागक्रियायास्तद्विरुद्धोपदेशकत्वमर्षितज्ञानीत्यादनिपातादतिपत्तिर्गम्यते । अन्यच्च, अभूतवस्तुत्पादकसूचक उत्पातो भवति । न च तथाभूतोऽस्तीति दर्शयन्नाह ।—यदि इयम् अशोभिष्यत दुष्टचित्ताभूत् तदा भानुरपि आं पृथ्वीम् अपतिष्यत् गतोऽभूत् । अवापि शोभो हेतुः, भानुपतनं हेतुमत्, तयोर्हेतुहेतुमत्त्वे लिङ्गिमित्ते, क्रियातिपत्तौ सत्यां भूते लृङ् । अत्र शोभक्रियायास्तद्विरुद्धाशोभोपनिपातादतिपत्तिः ॥ ६ ॥ ज० म०

यावज्जीवमित्यादि । चेत् यदि इदं तमः परगृहीषिता सीता न परिशुद्धेति लोकावज्ञानं त्वं नाहास्यः न तत्त्यसि, तदा यावज्जीवम् अशोचिष्यः शोकं करिष्यसि । अन्यच्च, चेत् यदि इयं सीता अशोभिष्यत दुष्टेष्टा अभविष्यत्, तदा भानुरपि ऊर्ध्वगामी चण्डमानपि आं पृथिवीं अपतिष्यत् तत्र पतितोऽभवदित्यर्थः ॥ ६ ॥ म०

अन्यच्च, सत्येन सविता लोकापाला अदुष्टचित्तेषु सन्निधीयन्ते, इति दर्शयन्नाह

लोकपाला इहायास्यस्ततो नामी कलिद्रुहः ॥ ७ ॥

आश्चर्यं यच्च यत्र स्त्री कृच्छेऽवर्त्तयन्ते तव ।

आसादस्यां विनष्टायां किं किमालप्सयाः फलम् ॥ ८ ॥

समेत्यादि । स्त्रीणाम् इदं स्त्रैषं चापलं चारित्र्यम् तदत्र सीतायाम् हे राजेन्द्र ! समपक्ष्यत सम्पन्नम् अभूत् । ततः कारणात् अमी लोकपालाः एवमादयो मूर्त्तिमन्तः कलिद्रुहः पापस्य द्रोणधारः इह नायास्यन् नागता अभूवन् । चापलम् अत्र हेतुः, लोकपालागमनं हेतुमत्, ततो हेतुहेतुमत्त्वे लिङ्निमित्ते, क्रियातिपत्तौ सत्यां भूते लृङ् । अत्र चापलाचरणक्रियायास्तद्विरुद्धाचापलीपनिपातादतिपत्तिः ॥ ७ ॥ ज० म०

समेत्यादि । हे राजेन्द्र ! अत्र सीतायां यदि स्त्रैषं स्त्रीसम्बन्धि चापलं चाश्चर्यं समपक्ष्यत सम्पन्नम् अभूत्, तदा अमी कलिद्रुहः पापद्रोहणशीला लोकपाला इन्द्रादयो मूर्त्तिमन्तो नायास्यन् आगता नाभूवन् ॥ ७ ॥ भ०

अन्यच्च, योषित्त्वामान्येन नेयं द्रष्टव्येति दर्शयन्नाह

आश्चर्यमित्यादि । यच्च यत्र या भवति स्त्री यत् तव कृच्छे मते सङ्कटेऽभिप्राये अवश्यं प्रवृत्तिमती, तत् आश्चर्यं चित्रमेव वर्त्तते नान्येति भावः । चित्रीकरणे च इत्यत्र यच्चययोरित्यनुवर्त्तते, यच्च-यवशब्द उपपदे गम्यमानं चित्रीकरणं लिङ्निमित्तं, तस्मिन् लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ सत्यां भूते लृङ् । अत्र कृच्छाभिप्रायानुवर्त्तनक्रियायास्तस्यां योषिदनुवर्त्तनं सामग्राभावात् गम्यते । अन्यच्च, स्वभावत एव योषित् कातरा भवति, ततश्च परगृहावस्थित्या दुष्टेति क्रोधात् अहम् अवचिन्नेति वासात् अस्यां विपन्नायां प्रच्छन्नविषयं गतायां सत्यां किं किम् आलप्सयाः फलं न अहम् अवकल्पयामि । किं नाम तत्र फलं यत् आलप्ससि नैव इत्यर्थः । अनवकृत् प्रमर्षयोरकिञ्चिदेऽपीत्यवापिशब्दात् किञ्चित्तमनवकृत्तस्य लिङ्निमित्तं, तस्मिन् लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ सत्यां भविष्यति लृङ् । अत्र फलप्राप्तिक्रियायास्तद्वदन्यसामग्राभावात् गम्यते । किंकिलालप्सयाः फलमिति पाठान्तरम् । तदयुक्तम् ; किंकिलाख्येयित्येतस्य च लिङ्निमित्ताभावात् ॥ ८ ॥ ज० म०

आश्चर्यमित्यादि । तव मतेऽभिप्राये यत्र देशे काले वा स्त्री योषित् यच्च कृच्छे एवंविधे व्यसनेऽवर्त्त्यत् वर्त्तमानाऽभवत्, तत् आश्चर्यम् । न ह्येवंविधे कर्म्मणि पतिव्रता वर्त्तत इति भावः । स्त्रीवर्त्तमानक्रियाया अस्मान्मग्रात् धात्वर्थानिष्पत्तिः ।

यत्र यच्चामरिष्यत् स्त्री साध्वसाद्दोषवर्जिता ।

तदसूयारतौ लोके तस्या वाच्यास्पदं सृषा ॥ ८ ॥

अमंस्यत भवान् यद्वत् तथैव च पिता तव ।

नागमिथ्यद्विमानस्यः साक्षाद्दशरथो नृपः ॥ १० ॥

अन्यच्च, स्वस्त्री-परगृहीषिता दुष्टा, इत्यग्नौ विचित्रेति चेदाह । चासात् अस्यां विपन्नायां सृतायां सत्यां त्वं नाम किं फलम् अलप्स्यथाः नाहं दुष्टेति सौतायाः वासाभावेन विपत्तेरभावात् फललाभस्यानिश्चितिः ॥ ८ ॥ भ०

अथवा नाहं दुष्टेत्यवगच्छन्त्या योषितस्त्रास एव नास्ति, येन गर्हितं मरणमाचरेदिति दर्शयन्नाह

यत्नेत्यादि । गर्हितमेतत् यच्च यत्र या भवति स्त्री दोषवर्जिता शुद्धचरित्रापि साध्वसात् पतिवासात् अमरिष्यत् सृताभूत्, नैव इत्यर्थः । अदुष्टायाः साध्वसाभावात् । गर्हायाम् इत्यत्र यच्च-यत्रशब्द उपपदं, गर्हा च लिङ्निमित्तं, तस्मिन् लिङ्निमित्ते, क्रियातिपत्तौ सत्यां भूते वा लुङ् । अत्र मरणक्रियायास्तद्विरुद्धसाध्वसे परिनिपातादतिपत्तिर्गम्यते । यदि हि वासात् घियेत, दोष एव स्यात् इत्याह ।—तन्मरणं लोकेऽस्मिन् असूयारतौ सत्स्वपि गुणेषु दोषाविष्करणपरं तस्या अदुष्टाया योषितः वाच्यास्पदं वचनीयाश्रयं सृषा अलौकमेव । दुष्टैव इयं सृषा अलौकमेव येन प्रच्छन्नमतेति । यदि मरणम् अकरिष्यत् सृषावचनीयास्पदम् अभविष्यत् इति क्रियातिपत्तौ योज्यम् । अन्यथा वाक्यम् इदम् अशरीरकं स्यात् । इदम् अवगच्छन्त्या अनया प्रच्छन्नमरणं नानुष्ठितम् ॥ ८ ॥ ज० भ०

यत्नेत्यादि । यच्च यत्र दोषवर्जिता सुचरित्रा पतिव्रता स्त्री साध्वसात् अमरिष्यत् सृता भूता तस्या सृताया असूयावद्दे दोषाविष्करणरते लोके वाच्यास्पदं वचनीयाश्रयं तन्मरणं सृषा मिथ्या भविष्यति । पतिव्रतायाः साध्वसाभावात् मरणक्रियाया अनिश्चितिः ॥ ८ ॥ भ०

अमंस्यतेत्यादि । यद्वत् यथा भवान् अमंस्यत दुष्टेति ज्ञातवान् तथैतत् यदि नान्यथा, तदा तव पिता दशरथः साक्षात् प्रत्यक्षी विमानस्यः सन् नागमिष्यत् नागतवान् स्यात् । अत्र दुष्टताभवनं हेतुः, दशरथागमनञ्च हेतुमतः, तयोर्हेतुहेतुमत्त्वे लिङ्निमित्ते, क्रियातिपत्तौ सत्यां भूते लुङ् । अत्र दुष्टताभवनक्रियायास्तद्विरुद्धादुष्टत्वीपनिपातादतिपत्तिः ॥ १० ॥ ज० भ०

नाकल्प्सात्सन्निधिं स्थाणुः शूली वृषभवाहनः ।

नान्वभाविष्यतान्येन मैथिली चेत् पतिव्रता ॥ ११ ॥

आनन्दयिष्यदागम्य कथं त्वामरविन्दसत् ।

राजेन्द्र ! विश्वसूधाता चारित्र्येऽसौतया क्षते ॥ १२ ॥

अमंस्यतेत्यादि । भवान् यच्च अमंस्यत दुष्टा इयमिति यच्च ज्ञातवान्, तत्तथैव चेत् यदि तदा तव पिता दशरथो विमानस्थः सन् साक्षात् प्रत्यक्षं नागमिष्यत् नागतवान्, अस्या दुष्टत्वाभावात् मरणस्यानिष्यत्तिः, दुष्टत्वज्ञानेनागमनस्यानिष्यत्तिः ॥ १० ॥ भ०

नाकल्प्सादित्यादि । मैथिली पतिव्रता सती चेत् यदि त्वत्सौऽन्येन अन्व-
भाविष्यत परिभुक्ताभूत् । चिष्यदिट् । तदा अयं स्थाणुः महादेवः शूली वृषभवाहनः
व्यक्तचिह्नः सन् सन्निधिं सन्निधानं नाकल्प्सात् न कृतवान् स्यात् । तासि च क्लृप इति
चकारात् स्ते च परस्मैपदे नेट् । अन्यानुभवनं हेतुः, स्थाण्वागमनं हेतुमत्, पूर्ववत्
क्रियातिपत्तौ लङ् । अत्रान्यानुभवनक्रियायास्तद्विरुद्धानन्यानुभवनीपपत्तिपातादति-
पत्तिः ॥ ११ ॥ ज० भ०

नाकल्प्सादित्यादि । पतिव्रता मैथिली चेत् यदि त्वत्सौऽन्येन न अन्वभाविष्यत
अनुभूता नाभूत्, तदा अयं शूली वृषभवाहनी व्यक्तचिह्नः स स्थाणुः महादेवः सन्निधिं
सन्निधानं नाकल्प्सात् न कल्पितवान् । सीतायाः पतिव्रतात्वात् अन्यानुभवस्या-
निष्यत्तिः, अनुभूतत्वे सन्निधिकल्पनस्यानिष्यत्तिः । वृद्धो नेम् पे इति वचनात् कृपेः पम् ।
हनग्रहदृशश्च इति भुवो मिष्ण् ॥ ११ ॥ भ०

आनन्दयिष्यदित्यादि । हे राजेन्द्र ! सीतया चारित्र्ये क्षते कुक्षिते कृते सति
एष धाता ब्रह्मा विश्वसृः सर्वस्य जगतः स्रष्टा अरविन्दसत् कमलासनः सन् आगत्य
त्वां कथम् आनन्दयिष्यत् दर्शनाशीर्वादादिभिः आनन्दिभिः आनन्दितवान् ? गर्हितम्
एतत् युक्तमागत्यानन्दयितुमित्यर्थः । विभाषा कथमि लिङ् चेति कथंशब्दो गर्हे च
लिङ्निमित्तं, तस्मिन् क्रियातिपत्तौ भूते लङ् । अत्रानन्दनक्रियायास्तद्विरुद्धचारित्र्य-
क्षतीपनिपातादतिपत्तिः ॥ १२ ॥ ज० भ०

आनन्दयिष्यदित्यादि । हे राजेन्द्र ! सीतया चारित्र्ये क्षते सति अरविन्दसत्
पद्मासनी ब्रह्मा विश्वसृः स्रष्टा धाता समस्तभुवनस्य धारयिता आगत्य त्वां कथम्

प्रणमन् ब्रह्मणा प्रोक्तो राजकाधिपतिस्ततः ।

नाशोत्स्रग्मैथिली लोके नाचरिष्यदिदं यदि ॥ १३ ॥

नामोच्याम वयं शङ्कामिहाधास्यन्न चेन्नवान् ।

किंवा चित्रमिदं युक्तं भवान् यदकरिष्यत ॥ १४ ॥

आनन्दयिष्यत् दर्शनाशीर्वादादिभिः कथम् आनन्दितवान् ? पतितसंसर्गो हि निन्दाम् आवहति, सीतायाः चतचरित्रत्वे आनन्दस्यानिष्यत्तिः ॥ १२ ॥ भ०

प्रणमन्नित्यादि । ततोऽनन्तरं राजकाधिपतिः राजसमूहानां पतिः, राजकं राजसमूहः गोवीचेत्यादिना वृज् । रामः प्रणमन् ब्रह्माणम् इत्यर्थात् ब्रह्मणा प्रोक्तः मैथिली यदि इदं वस्त्रप्रवेशनं न आचरिष्यत् नानुष्ठितवती, तदा लोके दुराराधे नाशीक्ष्यत् न शुद्धाभूत्, किन्तु शुद्धा । शुध शौचे दिवादिः । अत्र अग्निप्रवेशाचरणं हेतुः, अशीधनञ् हेतुमत्, तयोर्हेतुहेतुमत्त्वे लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ भूते लङ् । अत्राग्निप्रवेशनाचरणक्रियायास्तद्विरुद्धाचरणीपनिपातादतिपत्तिः ॥ १३ ॥ ज० म०

प्रणमन्नित्यादि । प्रणमन् ब्रह्मणे प्रणामं कुर्वन् । राजकाधिपती राजसमूहाधिपौ रामौ ब्रह्मणा प्रोक्तः । किं तदित्याह—मैथिली यदि इदं वस्त्रप्रवेशनं न आचरिष्यत् नानुष्ठितवती तदा लोके नाशीक्ष्यत् शुद्धा नाभूत् । शुध यौ शौचे । धात्वर्थस्यावानिष्यत्तिर्वाक्यात् गम्यते ॥ १३ ॥ भ०

नेत्यादि । चेत् यदि भवान् इह सीतां नाधास्यत् न रोपितवान् । अन्तर्भावितोऽव ख्यर्थः । तदा वयं किं शुद्धा नेति शङ्कां नामोच्याम न मुक्तवन्तः । अस्मिन् वस्तुनि अग्निप्रमाणत्वेन लोकी गृह्णीयात् इत्येवम् उक्तवान् । अन्यथा ब्रह्मणः सर्ववेदित्वात् कथं शुद्धा स्यात् । अत्राधानं हेतुः, शङ्कात्यागश्च हेतुमान्, अस्मिन् लिङ्निमित्ते, क्रियातिपत्तौ भूते लङ् । अत्रानाधानक्रियायास्तद्विरुद्धाधानीपनिपातादतिपत्तिर्गम्यते । अथवा न अहम् अवकल्पयामि, यदिदं परगृहीषिताया अग्निप्रवेशशीधनं युक्तं न्याय्यं, तत् भवान् किं चित्रम् अकरिष्यत् विस्मयनीयं कृतवान् । एवं राक्षः कस्य व्यवस्थार्थं विशेषे प्रवर्तनात् अनवक्तृग्रामर्षयोरकिंहेतोऽपीत्यवापिशब्दात् किंहेतुमनवक्तृमिश्र लिङ्निमित्तं, तस्मिन् लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ भूते लङ् । अत्र चित्राकरणक्रियाया अतिपत्तिस्तद्विरुद्धाचित्राकरणस्थोपनिपातादतिपत्तिर्गम्यते । यदि भवान् परीक्ष्य सीतायाः परिग्रहणम् अकरिष्यत लोकीऽपि तथा अकरिष्यत् ॥ १४ ॥ ज० म०

प्रावर्त्तिष्यन्त चेष्टाश्चेदयाथातथ्यवत् तव ।

अनुशास्ये त्वया लोके रामावर्त्त्यस्तूरां ततः ॥ १५ ॥

प्रणमन्तं ततो राममुक्तवानिति शङ्करः ।

किं नारायणमात्मानं नाभोक्ष्यत भवानजम् ॥ १६ ॥

नामीक्ष्यामित्यादि । यदि भवान् इह वरूँ सीतां नाधास्यत् न धारितवान्, तदा तस्यां शङ्कां वितर्कं वयमपि न अमीक्ष्याम न मुक्तवानः । अत धात्वर्थस्यानिष्पत्तिर्वाक्यात् गम्यते । इदं किंवा चित्रं किम् आश्चर्यं यत् भवान् युक्तस् अकारिष्यत कृतवान्, युक्तकरणत्वेन चित्रीकरणस्यानिष्पत्तिः ॥ १४ ॥ भ०

प्रधानानुयायित्वात् लोकसेति दर्शयन्नाह

प्रावर्त्तिष्यन्तेत्यादि । चेत् यदि तव लोकव्यवस्थाकारिणः चेष्टाः कर्माणि अयाथातथ्यवत् यथा अज्ञाना असमीक्ष्यकारितया प्रवर्त्तन्ते तद्वत् प्रावर्त्तिष्यन्त, तथा प्रवर्त्तनात् त्वया अनुशास्ये व्यवस्थायां स्थाप्ये लोके । हे राम ! ताः चेष्टा अवर्त्त्यैस्तराम् अतिशयेन प्रावर्त्तिष्यन्त । न च तव प्रवृत्ताः, अत्र रामचेष्टाप्रवर्त्तनं हेतुः, लोकचेष्टाप्रवर्त्तनञ्च हेतुमत्, तस्मिन् लिङ्गिमित्ते क्रियातिपत्तौ भूते भविष्यति लब्ध् । अत्रापि परीक्ष्य स्वीकरणलक्षणक्रियायास्तद्विरुद्धपरौचित्योपादानादतिपत्तिः । अयाथातथ्यवदिति वतिप्रत्ययानं क्रियाविशेषणम् । यथातथा यथापुरयोः पर्यायेणेति नञः पर्यायेण वृद्धिः । अवर्त्त्यैस्तरामिति तिङ्शेन्यातिशयिकस्तरः, किमेत्तिङ्श्याम् । न ह्यव्यप्रशानिति कृतं, पूर्वस्यानुस्वारः ॥ १५ ॥ ज० म०

प्रावर्त्तिष्यन्तेत्यादि । हे राम ! तव व्यवस्थाकारिणः चेत् यदि चेष्टाः कर्माणि अयाथातथ्यवत् प्रावर्त्तिष्यन्त, यथा अज्ञाना असमीक्ष्यकारितया प्रवर्त्तन्ते तद्वत् प्रवृत्ता अभूवन्, तदयाथातथ्यप्रवर्त्तनात् त्वयाऽनुशास्ये दुष्टव्यवस्थायां स्थाप्यमाने लोके एवंविधा चेष्टा अवर्त्त्यैस्तराम् अतिशयेन प्रवृत्ता अभविष्यन् । किमेव्याञ्चेति चतराम् । अत्र धात्वर्थस्यानिष्पत्तिर्वाक्यात् गम्यते ॥ १५ ॥ भ०

प्रणमन्तमित्यादि । ततो ब्रह्मवचनानन्तरं शङ्करो महादेवः वक्ष्यमाणं वचनं रामम् उक्तवान् प्रणमन्तं तमेव शङ्करम् इत्यर्थात् । किं नाम तत् यथा आत्मानं नारायणं अजं नित्यम् अस्मिन् प्रादुर्भावे भवान् नाभोक्ष्यत न बुद्धवान् । अपि तु तथाविधं कर्म कुर्वन् ज्ञातवानेव । अत्र नारायणावबोधक्रियायास्तद्विरुद्धबोधनीपनिपातादतिपत्तिः ॥ १६ ॥ ज० म०

कोऽन्योऽकर्त्तृदिह प्राणान् दृप्तानाञ्च सुरदिषाम् ।

को वा विश्वजनीनेषु कर्मसु प्राघटिष्यत ॥ १७ ॥

दैत्यक्षये महाराज ! यच्च यत्राघटिष्यथाः ।

समाप्तिं जातु तत्रापि किं नानेथस्त्वमोहितम् ॥ १८ ॥

प्रणमन्तमित्यादि । ततो ब्रह्मवचनानन्तरं, प्रणमन्तं शङ्कराय प्रणमं कुर्वन्
रामं शङ्कर उक्तवान् । किं तदित्याह ।—भवान् अजं नारायणस्वभावम् आत्मानं
किं नाभीक्ष्यत न बुद्धवान् ? अपि तु तथाविधं कर्म कुर्वन् ज्ञातवानेव । बुध्यो ङ
वेदने । भ्रमान्त्येति भः । अत्र नारायणबोधस्यानिश्चितः ॥ १६ ॥ भ०

तदेव दर्शयन्नाह

क इत्यादि । यदि नारायणी न भवान्, तदा तस्मात् अन्यः को नाम सुर-
विदिषां राक्षसानां दृप्तानां प्राणान् अकर्त्स्यत् छिन्नवान् ? कृतौ च्छेदने । नैव । विश्व-
जनीनेषु सर्वलोकहितेषु कर्मसु अनुग्रहलक्षणेऽपि को नाम प्राघटिष्यत चेष्टितवान् ।
अत्राच्छेदनक्रियाया अघटनक्रियायाश्च तद्विरुद्धच्छेदनघटनीपनिपातादतिपत्तिः ।
सर्वत्र किञ्चित् लिङ्लृटाविति क्रियातिपत्तौ भूते गर्हायां लृङ् ॥ १७ ॥ ज० म०

नारायणत्वं दर्शयति

कोऽन्य इत्यादि । यदि भवान् नारायणी न स्यात्, तदा तस्मात् अन्यः क इह
जगति दृप्तानां सुरदिषां रक्षसां प्राणान् अकर्त्स्यत् भिन्नवान् ? न कोऽपि इत्यर्थः ।
अन्यश्च, विश्वजनीनेषु सर्वलोकहितेषु कर्मसु वा कः प्राघटिष्यत चेष्टितवान् ? न
कोऽपीत्यर्थः ॥ १७ ॥ भ०

दैत्यक्षये इत्यादि । हे महाराज ! नैव इदम् अवकल्पयामि दैत्यक्षयनिमित्तम् ।
यच्च यद त्वम् अघटिष्यथाः, यां पुनः आत्मनो घटनां करिष्यसि, किन्तु पुनः प्रादु-
र्भावे घटिष्यसि । तत्रापि प्रादुर्भावे त्वम् ईहितं चेष्टितं जातु कदाचित् समाप्तिं
सिद्धिं नानेथः किं न नेष्यसि ? जातुयदीर्लिङिति जातुयच्छब्दौ अनवक्तृमिश्र लिङ्-
निमित्तः, तस्मिन् क्रियातिपत्तौ भविष्यति निव्यं लृङ् । अत्राघटनक्रियायाश्चातिपत्तिः
ज्ञानेनोपलब्धं भविष्यत्प्रादुर्भावसमाप्तिनयनयोस्तद्विरुद्धयोरुपनिपातात् ॥ १८ ॥ ज० भ०

दैत्यक्षये इत्यादि । हे महाराज ! दैत्यक्षये दैत्यक्षयनिमित्तं यच्च त्वम् अघटि-
ष्यथाः अनुष्ठितवानसि । तत्र जातु कदाचित् त्वम् ईहितम् ईक्षितं किं समाप्तिं

तातं प्रसाद्य कैकेय्या भरताय प्रपीडितम् ।

सहस्रचक्षुषं रामो निनंसुः परिदृष्टवान् ॥ १८ ॥

प्रेता वरेण शक्रस्य प्राणन्तः कपयस्ततः ।

सञ्जाताः फलिनानम्र-रोचिष्णुद्रुमसद्रवः ॥ २० ॥

भ्रमरकुलाकुलोत्खण्डसुगन्धिपुष्पतरुः

तरुणमधूकसम्भवपिशङ्गिततुङ्गशिखः ।

शिखरशिलान्तरालपरिक्रमजलावसरः

सरसफलश्रियं विततान सुवेलगिरिः ॥ २१ ॥

पूर्णतां न अनेथ्यः न नीतवानसि ? अपि तु नीतवानेव । अत्र घटनक्रियायाः समाप्ति-
क्रियायाश्च ज्ञानानुपलब्धत्वादन्यत्पत्तिः ॥ १८ ॥ भ०

तातमित्यादि । तातं दशरथं कैकेया प्रपीडितं सन्तापितं भरताय भरतार्थं
राज्येऽभिषिच्यतामिति प्रसाद्य तद्विषये चित्तकालुष्यं त्याजयित्वा रामः सहस्रचक्षुषम्
इन्द्रं परिदृष्टवान् संदृष्टवान् । निनंसुः ननुमिच्छुः ॥ १८ ॥ ज० म०

तातमित्यादि । तातं दशरथं प्रसाद्य कैकेयीविषये चित्तमालिन्धं त्याजयित्वा
रामः सहस्रचक्षुषम् इन्द्रं दृष्टवान् । तातम् कौटुशं ?—कैकेया भरतार्थं राज्ये-
ऽभिषिच्यतामिति प्रपीडितम् । निनंसुः प्रणामं कर्तुमिच्छुः ॥ १८ ॥ भ०

प्रेता इत्यादि । ततः प्रणामानन्तरं शक्रस्य* प्रसन्नस्य वरेण कपयः संयामि
प्रेताः संयामि मृताः प्राणन्ती जीवन्तः सञ्जाताः संवृत्ताः । कौटुश इत्याह—फलानाः
फलवन्तः । फलवर्द्धाभ्यामिनच् । अत एव आनन्दाः नमनशीलाः रोचिष्णवः दीपन-
शीलाः ये दुग्धाः तेषु सद्रवः सदनशीलाः । दा-घेद्-सीत्यादिना सदे कः ॥ २० ॥ ज० म०

प्रेता इत्यादि । ततोऽनन्तरं प्रसन्नस्य शक्रस्य वरेण युद्धे प्रेताः कपयः प्राणन्ती
जीवन्तः सञ्जाताः । कौटुशः ?—फलानाः फलवन्तः । अत एव फलभारेण आनन्दा
आनमनशीला रोचिष्णवो रोचनशीला ये दुग्धाः तेषु सद्रवः सदनशीलाः । सद-शद-
सिधेटी करिति सदे कः ॥ २० ॥ भ०

भ्रमरेत्यादि । वरेण च, स सुवेलगिरिः सरसाम् अभिनवां फलश्रियं विभूतिं
विततान विस्तृतवान् । भ्रमरकुलैः आकुला व्याप्ता उत्पन्नाः सुगन्धयश्च सुपुष्पाः
तरवो यत्र गिरौ । तरुणानाम् अभिनवानां मधूकानां यः सम्भवः तेन पिशङ्गिताः

संवाङ्गिः सकुसुमरेणुभिः समीरै-
 रानम्रैर्बहुफलधारिभिर्वनान्तैः ।
 श्वरोतङ्गिर्मधुपटलैश्च वानराणा-
 माप्यानो रिपुबधसम्भवः प्रमोदः ॥ २२ ॥
 आयान्त्यः स्वफलभरेण भङ्गुरत्वं
 भङ्गालोनिचयचिता लतास्तरूणाम् ।
 सामोदाः क्षितितलसंस्थितावलोप्या
 भोक्तृणां श्रममुदयं न नीतवत्यः ॥ २३ ॥

इति भट्टिकाव्ये तिङन्तकाण्डे लङ्प्रदर्शनो नाम
 एकविंशतितमः सर्गः ।

तुङ्गाः शिखाः शिखराणि यत्र । शिखरशिलानाम् अन्तरालेषु परिक्लृप्ता जलावसरा
 जलाधारा यत्र । जलमवसरत्येभ्य इति ऋदीरप् ॥ २१ ॥ ज० म०

भ्रमरकुलित्यादि । सुवेलगिरिः अचिरेण सरसानां फलानां श्रियं विततवान् ।
 कौटुम्भः ?—भ्रमरसमूहेन व्याप्ता उल्लणशीभनगन्धयुक्ताः पुष्पसङ्घिता वृक्षा यत्र, अभि-
 नवानां मधूकपुष्पाणां सम्भवोऽस्तित्वं तेन पिशङ्गिता तुङ्गा उच्चाः शिखा वृक्षशिखा
 यत्र, शिखरशिलान्तरालेषु परिक्लृप्ता जलावसरा जलाधारा यत्र ॥ २१ ॥ भ०

संवाङ्गिरित्यादि । सम्भवत्यच्चादिति सम्भवः । रिपुबधः सम्भवो यस्य प्रमोदस्य
 सः । वानराणाम् आप्यानः वृद्धिं गतः । व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात् सोपसर्गस्य प्याय-
 तेरिति पीभावी न भवति, अदीदित्येति निष्ठानत्वम् । कैः आप्यानः ?—समीरैः
 सकुसुमरेणुभिः संवाङ्गिः वृद्धिः, वनान्तैः फलभरभारिभिः अत एव आनसैः, मधुकर-
 पटलैश्चरोतङ्गिः, मध्वित्यर्थात् ॥ २२ ॥ ज० म०

संवाङ्गिरित्यादि । वानराणां रिपुबधसम्भवः प्रमोदः समीरादिभिः आप्यानो
 वृद्धिं गतः । कौटुम्भः समीरैः ?—संवाङ्गिः सम्यगवैपरीत्येन वृद्धिः, पुष्पपरागसङ्घितैः ।
 वनान्तैः कौटुम्भैः ?—वरफलशालिभिः उत्तमफलयुक्तैः, अत एव आनसैः आनमन-
 शीलैः । मधुपटलैः कौटुम्भैश्च ?—च्योतङ्गिः चरङ्गिः ॥ २२ ॥ भ०

आयान्त्य इत्यादि । तरूणां लताः स्वफलभरेण भङ्गुरत्वं स्वमेदत्वम् आयान्त्यः

द्वाविंशः सर्गः ।

—००—

ततो रामो हनूमन्तमुक्तवान् दृष्टमानसम् ।

अयोध्यां श्वः प्रयातासि कपे ! भरतपालिताम् ॥ १ ॥

गच्छन्त्यः, सामीदाः, अत एव भृङ्गालीनिचयचिताः, क्षितितलसंस्थितैरेव अवलीप्तं शक्याः, भोक्तृणां कपीनां अमं चित्तकायक्लेशम् उदयं हृदि न नीतवत्यः । विनीतवत्य इति पाठान्तरम् । उत्पूर्वादयतेः कर्तर्यच् । हृदिम् उपगच्छन्तं अमम् अप-नीतवत्य इत्यर्थः ॥ २३ ॥ ज० म०

इति भट्टिकाव्यटीकायां जयमङ्गलायां तिङन्तकाण्डे लुङ्-

विलसितो नाम अष्टमः परिच्छेदः ।

काव्यस्य सीतासंशोधनं नाम एकविंशः सर्गः ।

आयान्त्य इत्यादि । तच्छृणां लता भोक्तृणां अमम् उदयं हृदि न नीतवत्यः न प्रापिताः, अपनीतवत्य इत्यर्थः । विनीतवत्य इति क्वचित् पाठः । कौटुश्यः लताः ?—फलभरेण भङ्गुरत्वं स्वयमेव मेद्यत्वम् आयान्त्यः प्राप्नुवत्यः, भमरश्रेणीसमूहव्याप्ताः, आमीदसङ्किताः, क्षितितलसंस्थितैरेव अवलीप्याः अवलीप्तं शक्याः ॥ २३ ॥ भ०

इति सदैवहरिहरखानवंशसम्भवगौराङ्गमङ्गलौकात्मजश्रीभरतसेनकृतायां

मुग्धबोधिन्यां भट्टिटीकायामेकविंशतितमः सर्गः ।

इतः प्रवृत्ति लुटमधिकृत्य विलसितमाह । तत्र भविष्यदनयतने लुट् ।—

तत इत्यादि । ततः सीतासंशोधनानन्तरं, रामो हनूमन्तं दृष्टमानसं स्वामि-कार्यस्य निष्पादितत्वात् उक्तवान् । हे कपे ! श्रीदिने अयोध्यां भरतपालितां प्रयातासि गन्तासि । तासंस्थीर्लोपः ॥ १ ॥ ज० म०

अथ डीमधिकृत्योच्यते, तस्याः परमते लुट्संज्ञा ।

तत इत्यादि । ततः सीतामुद्धारनन्तरं रामो हनूमन्तम् उक्तवान् । कौटुश्यम् ?—प्रमुदितहृदयं स्वामिकार्यस्य निष्पादितत्वात् । किम् उक्तवान् इत्याह ।—हे कपे ! भरतरक्षिताम् अयोध्यां रामपुरीं श्रीऽनागतेऽङ्गि प्रयातासि गमिष्यसि । भवद्भूतभव्ये इति भविष्यति क्वी । भविष्यत्सामान्ये ऽया विधानात् न इत्यस्य न वैयर्थ्यम् ॥ १ ॥ भ०

गाधितासे नभो भूयः स्फुटभेघघटावलि ।

ईक्षितासेऽभसां पत्युः पयः शिशिरशीकरम् ॥ २ ॥

सेवितासे भ्रवङ्ग ! त्वं महेन्द्राद्रेरधित्यकाः ।

व्युत्क्रान्तवर्त्मनो भानीः सहज्योत्क्षाः कुमुदतीः ॥ ३ ॥

चन्दनद्रुमसंच्छन्ना निराकृतहिमश्रयाः ।

दर्शितारस्त्वया ताश्च मलयोपत्यकाः शुभाः ॥ ४ ॥

गाधितास इत्यादि । भूयः पुनरपि नभः गाधितासे प्रस्थातासे । गाध प्रतिष्ठा-
लिप्तयोरित्यनुदात्तेत् । त्वद्वनवातात् स्फुटन्यः खण्डशी भवन्यः मेघघटा मेघ-
पङ्क्तयो यच्च नभसि । अभसां पत्युः समुद्रस्य पयः शिशिरशीकरं ईक्षितासे
द्रष्टासि ॥ २ ॥ ज० म०

गाधितासे इत्यादि । भूयः पुनरपि नभः आकाशं गाधितासे । गाध स्यात्
प्रतिष्ठापययीः । कौटुशं नभः ?—स्फुटस्यः खण्डशी भवन्यः मेघघटा मेघावस्थो यच्च ।
अभसां पत्युः समुद्रस्य शीतल-कणकं जलम् ईक्षितासे ॥ २ ॥ म०

सेवितास इत्यादि । हे भ्रवङ्ग ! भानीः आदित्यस्य व्युत्क्रान्तवर्त्मनः अत्यूर्ध्वत्वात्
अतिक्रान्तमार्गस्य महेन्द्राद्रेः अधित्यकाः उपरिभागान् कुमुदतीः विद्यमानकुमुदाः
सह ज्योत्क्षाया पश्चात् विशेषणसमासः, सज्योत्क्षा वा कुमुदत्यः कुमुदाकरा यासु
अधित्यकासु ताः त्वं सेवितासे अनुभवितासि । भ्रवं गच्छतीति खच्, भ्रवङ्गतीति
कर्त्तरि अच् वा । उख उखीत्यत्र वगिः पठ्यते ॥ ३ ॥ ज० म०

सेवितासे इत्यादि । हे भ्रवङ्ग ! हनूमन् ! महेन्द्रपर्वतस्य ऊर्ध्वभूमीः सेवितासे ।
महेन्द्राद्रेः कौटुशस्य ?—भानीः सूर्यस्य उल्लङ्घितमार्गस्य उच्चत्वात् । अधित्यकाः
कौटुशीः ?—ज्योत्क्षान्कुमुदतीभ्यां सह वर्त्तमानाः ॥ ३ ॥ म०

चन्दनेत्यादि । ताश्च पूर्वं दृष्टाः मलयोपत्यकाः मलयासन्ना सुवः । शुभाः
चन्दनद्रुमसंच्छन्ना निराकृतहिमश्रयाः तिरस्कृतचन्द्राः त्वया दर्शितारः श्री द्रष्टव्याः ।
कर्षणि लुट् । चिच्छदिट् च इति चेति सकारलोपः । हिमं श्रूयति मुञ्चतीति
हिमश्रयः चन्द्रः । श्रव्य सेचनप्रतिष्पंयोरिति कर्षण्यण् । अक्षी द्वेषत्यादिना अनु-
नासिकलोपो निपात्यते ॥ ४ ॥ ज० म०

चन्दनद्रुमेत्यादि । त्वया ताः पूर्वं दृष्टा मलयाद्रेः आसन्नभूमयो द्रष्टव्याः ।

प्रतन्वः कोमला विन्ध्ये सहितारः स्यदं न ते ।

लताः स्तवकशालिन्यो मधुलेहिकुलाकुलाः ॥ ५ ॥

द्रष्टासि प्रीतिमानारात् सखिभिः सह सेविताम् ।

सपक्षपातं किष्किभ्यां पूर्वक्रौडां स्मरन् मुहुः ॥ ६ ॥

त्वया सन्दर्शितारौ ते माख्यवद्दण्डकावने ।

उपद्रुतखिरं हन्दैर्ययोः क्षिणितवानहम् ॥ ७ ॥

हनयद्दृष्टश्च इति मिष् । कौटस्थः ?—चन्दनवृक्षव्याप्ताः अत एव शुभाः सुखद-
त्वात् । निराकृतो हिमश्रथः चन्द्री याभिः । हिमं श्रुतिमुच्चति इति हिमश्रथः ।
श्रथ ग मीले इत्यस्य घञन्तस्य स्यदैधावीदेत्यादिना निपातनाद्रूपम् ॥ ४ ॥ भ०

प्रतन्व इत्यादि । विन्ध्ये लताः स्तवकशालिन्यः कुसुमस्तवकीपेताः मधुलेहि-
कुलाकुलाः भमरकुलसङ्कुलाः प्रतनुत्वात् कोमलत्वाच्च गच्छतः ते तव स्यदं जवं न
सहितारः न सहिष्यन्ते । स्यदी जव इत्यनुनासिकलोपी निपात्यते ॥ ५ ॥ ज० म०

प्रतन्व इत्यादि । विन्ध्यपर्वते लताः ते तव स्यदं वेगं न सहिष्यन्ते । कौटस्थः ?—
प्रतन्वः अतिक्रशाः, कोमला मृदाः, स्तवकयुक्ताः अत एव भमरसमूहव्याप्ताः ॥ ५ ॥ भ०

द्रष्टासीत्यादि । किष्किभ्याञ्च आरात् नातिदूरे द्रष्टासि । प्रीतिमान् जात-
प्रीतिः सन् । सखिभिः मित्रैः सह सेविताम् अनुभूताम् । एवञ्च कृत्वा पूर्वक्रौडां
स्मरन् मुहुः । शेषत्वेन विवक्षितत्वात् षष्ठी न भवति । सपक्षपातं सानुरागमिति
क्रियाविशेषणम् ॥ ६ ॥ ज० म०

द्रष्टासीत्यादि । आरात् दूरे मित्रैः सहानुभूतां किष्किभ्यां सपक्षपातं सानु-
रामं यथा स्यात् तथा त्वं पूर्वक्रौडां मुहुः वारंवारं स्मरन् प्रीतियुक्तः सन् द्रष्टासि ।
वर्द्रोऽकिदिति रः ॥ ६ ॥ भ०

त्वयेत्यादि । माख्यवान् पर्वतः दण्डकावनं दण्डकेति नाम अत्रस्थं ते त्वया
सन्दर्शितारौ । कर्मणि लुट् । ययोः माख्यवद्दण्डकावनयोः व्यवस्थितैः हन्दैः
सीतावियोगदुःखैः चिरन् उपद्रुतोऽभिभूतः सन् अहं क्षिणितवान् पीडाम् अनुभूत-
वान् । क्षिणः क्षानिष्ठयोरिति लुट् । दण्ड-चन्देत्यादिना किल्लम् ॥ ७ ॥ ज० म०

त्वयेत्यादि । माख्यवान् पर्वतो दण्डकावनञ्च ते त्वया द्रष्टव्ये । हनयद्दृष्टश्च
इति मिष् । ययोः माख्यवद्दण्डकावनयोः चिरं चिरकालं हन्दैः सीतावियोगजैः
दुःखैः उपद्रुतः सन् अहं क्षिणितवान् । पूक्षिशिति पक्षे ईम् ॥ ७ ॥ भ०

आप्तारौ भवता रम्यावाग्रमौ हरिणाकुलौ ।
 पुण्योदकहिजाकीर्णौ सुतीक्ष्णशरभङ्गयोः ॥ ८ ॥
 अतिक्रान्ता त्वया रम्यं दुःखमत्रेस्तपोवनम् ।
 पवित्रचित्रकूटेऽद्वौ त्वं स्थातासि कुतूहलात् ॥ ९ ॥
 ततः परं भरद्वाजो भवता दर्शिता मुनिः ।
 द्रष्टारश्च जनाः पुण्या यामुनाम्बुक्षतांहसः ॥ १० ॥
 स्यन्त्वा स्यन्त्वा दिवः शम्भोर्मूर्ध्नि स्कन्वा भुवं गताम् ।
 गाहितासेऽथ पुण्यस्य गङ्गां मूर्त्तिमिव द्रुताम् ॥ ११ ॥

आप्तारावित्यादि । सुतीक्ष्णशरभङ्गयोः रम्यौ आग्रमौ हरिणाकुलौ पुण्यैः उदकैः
 हिजैः पक्षिभ्यश्च आकीर्णौ भवता आप्तारौ प्राप्तव्यौ ॥ ८ ॥ ज० म०

आप्तारावित्यादि । भवता सुतीक्ष्णशरभङ्गयोः मुन्योः आग्रमौ प्राप्तव्यौ ।
 कौटुम्भी ?—रमणीयौ, सगव्याप्तौ, पुण्यजलविप्रव्याप्तौ ॥ ८ ॥ भ०

अतिक्रान्तेत्यादि । अत्रेश तपोवनं रम्यत्वात् त्वया दुःखम् अतिक्रान्ता अतिक्रमि-
 तव्यम् । चित्रकूटे च अद्वौ पवित्रे पुण्ये कुतूहलात् त्वं स्थातासि ॥ ९ ॥ ज० म०

अतिक्रान्तेत्यादि । अत्रेः मुने रम्यं तपोवनं त्वया दुःखं यथा स्यात् तथा अति-
 क्रान्ता अतिरमणीयत्वात् कष्टेन त्वं त्यज्यसीति भावः । पवित्रे चित्रकूटपर्वते च त्वं
 कुतूहलात् स्थातासि इत्यर्थः ॥ ९ ॥ भ०

तत इत्यादि । ततः चित्रकूटात् परं गच्छता भवता भरद्वाजो मुनिः दर्शिता
 द्रष्टव्यः । जनाश्च पुण्याः यमुनाम्बुक्षतांहसः यमुनाजलस्य स्नानात्पानाच्च चयितपापाः
 द्रष्टारो द्रष्टव्या वा । चित्रकूटि च ॥ १० ॥ ज० म०

तत इत्यादि । ततः चित्रकूटगमनात् परं भरद्वाजो मुनिः त्वया द्रष्टव्यः । तव
 पुण्ययुक्ता जनाश्च द्रष्टारो द्रष्टव्याः । यमुनाजलविनाशितपापाः ॥ १० ॥ भ०

स्यन्तेत्यादि । अथ अनन्तरं या गङ्गा दिवः स्यन्त्वा स्यन्त्वा सुत्वा सुत्वा आभी-
 ष्छेन सुत्वेति चकारात् क्वाच् । आभीष्छे च हे भवतः । शम्भोः मूर्ध्नि स्कन्वा
 गत्वा चितिं गताम् । किं स्कन्दस्कन्दिरित्यनुनासिकलीपप्रतिषेधः । तां पुण्यस्य मूर्त्तिमिव
 द्रुतां गाहितासे स्नातुं विलीभितासि ॥ ११ ॥ ज० म०

स्यन्तेत्यादि । अथ अनन्तरं गङ्गां गाहितासे तस्याम् अवगाहं करिष्यसि ।

तमसाया महानीलपाषाणसदृशत्विषः ।

वनान्तान् बहु मन्तासे नागराक्रीडशाखिनः ॥ १२ ॥

नगरस्त्रीस्तनन्यस्तधौतकुङ्कुमपिञ्जराम् ।

विलोक्य सरयूं रम्यां गन्ताऽयोध्या त्वया पुरी ॥ १३ ॥

आनन्दितारस्त्वां दृष्ट्वा प्रष्टारश्चावयोः शिवम् ।

मातरः सह मैथिल्यास्तोष्टा च भरतः परम् ॥ १४ ॥

कीदृशीम् ?—दिवः स्वर्गात् स्यन्वा स्यन्वा सुत्वा सुत्वा शम्भोः शिरसि मूर्ध्नि स्कन्वा गत्वा क्षितिं गतां, पुण्यस्य द्रवीभूतां मूर्त्तिमिव । न कित् स्कन्दस्यन्द इति कित्वनिषेधात् नलीपाभावः ॥ ११ ॥ भ०

तमसाया इत्यादि । तमसायाश्च नद्याः वनान्तान् वनीपकण्डान् महानील-मण्येस्तुल्यत्विषोऽतिनीलत्वात् नागराणाम् आक्रीडो रन्तव्यं तस्माच्चिणः बहु मन्तासे आघितासे ॥ १२ ॥ ज० भ०

तमसाया इत्यादि । त्वं तमसाया नद्याः वनान्तान् वनप्रदेशान् बहु मन्तासे आघितासे । कीदृशान् ?—अतिनीलत्वात् महानीलप्रस्तरतुल्यकान्तीन्, नागराणाम् आक्रीडाः शाखिन उद्यानवत्त्वा यत् । साच्चिण इति पाठे—नागराणाम् आक्रीडे रमण साच्चिणः ॥ १२ ॥ भ०

नगरत्यादि । नगरस्त्रियः अयोध्यास्त्रियः तासां स्तनेषु यत् पूर्ववत्सं पथात् धौत कुङ्कुमं तेन पिञ्जरां कपिशाम् । अत एव रम्यां सरयूं विलोक्य अयोध्या पुरी त्वया गन्ता गन्तव्या ॥ १३ ॥ ज० भ०

नगरत्यादि । नगरस्त्रीणाम् अयोध्यास्त्रीणां स्तनेषु पूर्वं न्यस्तं पथात् धौतं यत् कुङ्कुमं तेन पिञ्जरां रमणीयां सरयूं नदीं विलोक्य त्वया अयोध्या पुरी गन्तव्या ॥ १३ ॥ भ०

आनन्दितार इत्यादि । अयोध्यायाश्च त्वां दृष्ट्वा मातरः कौसल्याद्याः आनन्दि-तारः आनन्दित्वन्ति । आवयोश्च रामलक्ष्मणयोः सह मैथिल्याः शिवं कल्याणं प्रष्टारः प्रश्नं करिष्यन्ति । भरतश्च युत्वा परम् अत्यर्थं तीष्टा प्रीतिं कर्त्ता । आम-न्त्रितायामनित्यव्यन्ता इति दर्शनं तेषां णिज् न भवति । अन्यथा शेरनिटीति निजीपी न प्राप्नोति ; ततश्च आमन्त्रयितार इति स्यात् । अथवा आमन्त्रणमात्मनः

आख्यातासि हतं शत्रुमभिषिक्तं विभीषणम् ।
 सुग्रीवश्चार्जितं मित्रं सर्वांश्चागामुकान् द्रुतम् ॥ १५ ॥
 गन्तारः परमां प्रीतिं पौराः श्रुत्वा वचस्तव ।
 ज्ञात्वैतत् सन्मुखीनश्च समेता भरतो ध्रुवम् ॥ १६ ॥
 गते त्वयि पथानेन वयमप्यंहितास्महे ।
 लब्धाहेऽहं धृतिं प्राप्ते भूयो भवति सन्मुखे ॥ १७ ॥

इति घञन्तादाचारे सर्वप्रातिपदिकेभ्य इति क्तिप्, तदन्तात्तारसेरिट् अतो लोपे च
 रूपम् । सह मैथिल्योरिति पाठान्तरम् । तदापि बहुव्रीहौ नद्युतश्चेति कब्न्
 भवति समासान्तविधिरनित्य इति कृत्वा ॥ १४ ॥ ज० म०

आनन्दितार इत्यादि । तव अयोध्यायां त्वां दृष्ट्वा मातरः कौसल्याद्या आन-
 न्दितारः आनन्दिता भविष्यन्ति । मैथिल्या सहितयोः आवयो रामलक्ष्मणयोः शिवं
 कल्याणं प्रष्टारः । प्रच्छौ श ज्ञीप्से । भरतः परम् अत्यन्तं तोष्टा तोक्ष्यति ॥ १४ ॥ भ०

आख्यातासीत्यादि । हतं शत्रुं रावणं खड्गायाम् अभिषिक्तं विभीषणम्,
 अर्जितं मित्रं सुग्रीवं विशिष्टम् आख्यातासि कथयितासि । सर्वांश्च अस्मान् द्रुतम्
 आगामुकान् आगमनशीलान् ॥ १५ ॥ ज० म०

आख्यातासीत्यादि । एतानि आख्यातासि वक्ष्यसि । सर्वान् अस्मान् द्रुतं
 शीघ्रम् आगमनशीलांश्च ॥ १५ ॥ भ०

गन्तार इत्यादि । तव वचनं श्रुत्वा पौराः पौरजनाः परमां प्रीतिं गन्तारी
 गमिष्यन्ति । एतत् मदागमनवृत्तान्तं श्रुत्वा सन्मुखीनः प्रतिविस्वाश्रय एव सन्मुखी
 भूत्वा मामेव आगमिष्यति भरतो ध्रुवम् असंशयम् ॥ १६ ॥ ज० म०

गन्तार इत्यादि । तव एतद्वचनं श्रुत्वा पौराः पुरवासिजनाः परमां प्रीतिं
 गन्तारः गमिष्यन्ति । एतत् मदागमनं श्रुत्वा भरतोऽपि सन्मुखीनः सन् समेता
 समागमिष्यति ॥ १६ ॥ भ०

गते इत्यादि । त्वयि पथा अनेन मया अभिहिते गते वयमपि अंहितास्महे
 प्रयातास्म । अहि गतौ । भूयश्च पुनरपि भवति त्वयि सन्मुखे प्राप्ते धृतिम् अहं
 लब्धाहे प्राप्तास्मि । एतीति तासि सकारस्य हकारः ॥ १७ ॥ ज० म०

गते त्वयौत्यादि । त्वयि गते सति अनेन ख्यातेन पथा वयमपि अंहितास्महे

गते तस्मिन् गृहीतार्थे रामः सुग्रीवराक्षसौ ।

उक्तवान् खोऽभिगन्तास्थो युवां सह मया पुरम् ॥ १८ ॥

द्रष्टास्थस्तत्र तिस्रो नो मातृस्तुष्टान्तरात्मनः ।

आत्यन्तीनं सखित्वञ्च प्राप्तास्थो भरताश्रयम् ॥ १९ ॥

नैवं विरहदुःखेन वयं व्याघानितास्महे ।

श्रमोऽनुभविता नैवं भवद्ग्राह्यं वियोगजः ॥ २० ॥

एवं युवां मम प्रीत्यै कल्पास्थः कपिराक्षसौ ।

गन्तुं प्रयतितासाथे प्रातः सह मया यदि ॥ २१ ॥

गमिष्यामः । अहि उ गतौ । भूयः पुनरपि भवति त्वयि सम्मुखे प्राप्ते सति अहं
धृतिं लब्ध्वाहे प्राप्ताग्रामि ॥ १७ ॥ भ०

गते तस्मिन्नित्यादि । तस्मिन् हनूमति गृहीतार्थे अवगतसन्देशार्थे गते सति
रामः सुग्रीवराक्षसौ उक्तवान् । युवां मया सह श्रीदिने अभिगन्तास्थः पुरम्
अयोध्यां गमिष्यथः ॥ १८ ॥ ज० भ०

गते तस्मिन्नित्यादि । तस्मिन् गृहीतप्रयोजने हनूमति गते सति रामः सुग्रीव-
विभीषणौ उक्तवान् । किं तदित्याह—श्वः प्रातः मया सह युवां पुरम् अयोध्यां
गन्तास्थः गमिष्यथः ॥ १८ ॥ भ०

द्रष्टास्थ इत्यादि । तत्र च पुनः पुर्यां नोऽस्माकं तिस्रो मातृः कौसल्याद्याः ।
सखादित्वान्न डीप् । शसि प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । तुष्टान्तरात्मनः दृष्टमानसाः
द्रष्टास्थः । भरताश्रयञ्च भरतनिबन्धनञ्च सखित्वं मित्रत्वम् आत्यन्तीनम् । अत्यन्तं
गामीति अस्मिन्नर्थे अवारपारेत्यादिना खः । प्राप्तास्थः लब्ध्वासाथे ॥ १९ ॥ ज० भ०

द्रष्टास्थ इत्यादि । तत्र अयोध्यायां नोऽस्माकं दृष्टमानसाः तिस्रो मातृः
युवां द्रष्टास्थः द्रष्टव्यः । अत्यन्तं भरताश्रयं सखित्वं मित्रत्वञ्च प्राप्तास्थः
प्राप्ताग्रामि ॥ १९ ॥ भ०

नैवमित्यादि श्लोकद्वयम् । हे कपिराक्षसौ ! प्रातः मया सह गन्तुं यदि
प्रयतितासाथे यत्र कर्त्तास्थः । एवं सति युष्मद्विरहदुःखेन वयं न व्याघानितास्महे
न पीडिता भविताम् । कर्मणि लुट् । चिच्छदिट् च । संयोजितास्महे इति
पाठान्तरम् । न संयोजितास्महे न भविताम् । युजिष्यन्तस्य चिच्छदिट्, इटी-
ल्लित्वात् नेङ्सि, शेरनिटीति णिलीपः । भवद्ग्राह्यं वियोगजः श्रमः खेदी न

उक्तवन्तौ ततो रामं वचः पौलस्त्यवानरौ ।

अनुग्रहोऽयं काकुत्स्थ ! गन्तास्वो यत्त्वया सह ॥ २२ ॥

अनुमन्तास्वहे नावां भवन्तं विरहं त्वया ।

अपि प्राप्य सुरेन्द्रत्वं किं नु प्रप्तं त्वयास्पदम् ॥ २३ ॥

अनुभविता । अवापि चित्खदिट् । एवं मम प्रीत्यै युवां कल्पास्थः सम्पादितास्थः ।
लुटि च क्लृप इति तडभावपक्षः । तासि च क्लृप इतीट्प्रतिषेधः । क्लृपिसम्बन्ध-
माने चतुर्थी ॥ २० ॥ २१ ॥ ज० म०

नैवमित्यादि स्त्रीकथयम् । हे कपिराक्षसौ ! सुग्रीवविभीषणौ ! प्रातः मया सह
गन्तुं प्रयतितासाथे प्रयत्नं करिष्यथ इति वक्ष्यमाणस्त्रीकेनान्वयः । एवं सति तदा
विरहदुःखेन युष्मद्वियोगकष्टेन वयं न व्याधानितास्महे न पीडितास्महे । कर्मणि
डी । हनयहृदशच इति मिण्, खेर्हो घञ् णिति चेति घः । इण् वर्जनेन मिणो
वर्जनात् न हनसङ् । संयोजितास्महे इति क्वचित् पाठः । भवद्ग्रां मद्विरहजातः
श्रमी नैव अनुभविता नानुभविष्यते । पूर्ववन्निगण् । एवं सति युवां मम प्रीत्यै
कल्पास्थः । नेम् पे ङाः इति क्लृपी ङाः पे इन्निषेधात् ङामुभयपदित्वं
गम्यते ॥ २० ॥ २१ ॥ भ०

उक्तवन्तावित्यादि । ततोऽनन्तरं पौलस्त्यवानरौ विभीषणसुग्रीवौ रामं वच
उक्तवन्तौ । हे काकुत्स्थ ! त्वया सह यत् आवां गन्तास्वः गमिष्यावः, अयम्
अनुग्रहः प्रसादः इति ॥ २२ ॥ ज० म०

उक्तवन्तावित्यादि । ततो रामवचनानन्तरं पौलस्त्यवानरौ रामं वच उक्तवन्तौ ।
किं तदित्याह,—हे काकुत्स्थ ! आवां त्वया सह गन्तास्वः गमिष्यावः । अयं तव
अनुग्रहः प्रसादः ॥ २२ ॥ भ०

अनुमन्तास्वहे इत्यादि । किञ्च, सुरेन्द्रत्वञ्च इन्द्रत्वं प्राप्नोति अपि आवां त्वया सह
भवन्तम् उत्पद्यमानं विरहं नियोगं न अनुमन्तास्वहे । किं पुनः त्वया प्रप्तं दत्तम् ।
अत्र उपसर्गाक्षः । आस्पदं राज्यं प्राप्तवन्तौ । अत्र सुतरामिव त्वया सह वियोगी न
युज्यते । भवन्तं विरहमिति वर्त्तमानकालः नानुमन्तास्वहे इति भविष्यत्कालेन
सम्बन्धमानः साधुर्भवति, धातुसम्बन्धे प्रत्यया इति । एतावद्बुद्धिलसितम् ॥ २३ ॥ ज० म०

अनुमन्तास्वहे इत्यादि । सुरेन्द्रत्वं प्राप्यापि आवां त्वया सह भवन्तम् उत्पद्यमानं
विरहं न अनुमन्तास्वहे । प्राप्येत्यत्र प्राप्ताविति क्वचित् पाठः । त्वया किम् आस्पदं
प्रभुत्वम् आवाभ्यां न प्रप्तं न दत्तम् ? राज्यं प्राप्तवन्तावेव ॥ २३ ॥ भ०

ततः कथाभिः समतीत्य दोषामारुह्य सैन्यैः सह पुष्पकं ते ।

सम्प्रस्थिता वेगवशादगाधं प्रक्षोभयन्तः सलिलं पयोधेः ॥ २४ ॥

सेतुं महेन्द्रं मलयं सविन्ध्यं समाल्यवन्तं गिरिमृष्यमूकम् ।

सदण्डकारण्यवतीञ्च पम्पां रामः प्रियायाः कथयन् जगाम ॥ २५ ॥

एते ते मुनिजनमण्डिता दिगन्ताः

शैलोऽयं लुलितवनः संचित्रकूटः ।

गङ्गेयं सुतनु ! विशालतीररम्या

मैथिल्या रघुतनयो दिशन् ननन्द ॥ २६ ॥

अथ सर्गभङ्गार्थं छन्दोऽन्तरेण प्रकीर्णमाह,

तच्छेषभूतमर्थवशात् प्रकीर्णकक्रियाविलसितं दर्शयन्नाह

तत इत्यादि । कथाभिः अवान्तरीक्ताभिः दोषां रात्रिं समतीत्य यापयित्वा ।

ततोऽनन्तरं ते रामादयः पुष्पकं विमानम् आरुह्य सैन्यैः सह अयोध्यां यातुं प्रस्थिताः ।

पयोधेः सलिलम् अगाधम् अक्षोभ्यमपि वेगवशात् प्रक्षोभयन्तः ॥ २४ ॥ ज० म०

तत इत्यादि । ततोऽनन्तरं कथाभिः वाक्यैः दोषां रात्रिं समतीत्य गमयित्वा

ते श्रीरामविभीषणादयः सैन्यैः सह पुष्पकं विमानम् आरुह्य वेगवशात् समुद्रस्य

अगाधम् अतिविस्तरं जलं प्रक्षोभयन्तः अयोध्यां सम्प्रस्थिताः सम्यक् प्रस्थानं

कृतवन्तः ॥ २४ ॥ भ०

सेतुमित्यादि । एष सेतुः त्वदर्थं मया कारितः । एते च महेन्द्रादयः इत्यादि

प्रियायाः सौतायाः कथयन् जगाम अयोध्याभिमुखं गतवान् ॥ २५ ॥ ज० म०

सेतुमित्यादि । रामः प्रियाया निकटे तानि कथयन् जगाम ॥ २५ ॥ भ०

एते इत्यादि । शीभना तनुः शरीरं यस्याः सा त्वम् । हे सुतनु ! क्वचित्

जकारान्तमपि स्त्रियाः प्रीतिमिति वचनात् नदीसंज्ञकत्वात् सम्बुद्धिः स्वत्वम् । कृषि-

चमितनिसर्जिमज्जिभ्य इत्यौणादिकस्तनुशब्दः । एते दिगन्ताः मुनिजनैः तन्निवासिभिः

मण्डिताः भूषिताः, अयं स चित्रकूटः, यत्र भरतेन आगम्य दृष्टोऽस्मि । लुलित-

वनोऽस्मद्देगवशात्, इयञ्च गङ्गा विशालतीर्थतया रम्या, एवं मैथिल्या दिशन् कथयन्

ननन्द मुदितः ॥ २६ ॥ ज० म०

एते इत्यादि । रघुतनयो रामो मैथिल्या इति दिशन् कथयन् ननन्द । किम्

शिञ्जानभ्रमरकुलाकुलाग्रपुष्पाः

श्रीताम्रःप्रविलयसंग्रवातिलीनाः ।

एते ते सुतनु ! पुरीजनोपभोग्या

दृश्यन्ते नयनमनोरमा वनान्ताः ॥ २७ ॥

स्थानं नः पूर्वजानामियमधिकमसौ प्रेयसी पूरयोध्या

दूरादालोक्यते या हृतविविधहविःप्रीणिताशेषदेवा ।

सोऽयं देशो रुदन्तं पुरजनमखिलं यत्र हित्वा प्रयाती

आवां सीते ! वनान्तं सह धृतधृतिना लक्ष्मणेन क्षपान्ते ॥ २८ ॥

इत्याह,—हे सुतनु ! ते पूर्वम् अनुभूता मुनिजनैः शोभिता दिग्गताः, सोऽयं मनोहरः
चित्तकूटपर्वतः । सा इयं महातीरेण रमणीया गङ्गा । तीरेत्यत्र तीर्थेति पाठः—
महातीर्थैः रमणीया इत्यर्थः ॥ २६ ॥ भ०

शिञ्जानेत्यादि । हे सुतनु ! एते वनान्ताः पुर्या दृश्यन्ते । शिञ्जानैः कूजभिः
भ्रमरकुलैः आकुलायाणि पुष्पाणि येषां वनान्तानां, प्रविलीयतेऽस्मिन्निति प्रविलयः
एरच्, मिमीलियां खलचोः प्रतिषेधो वक्तव्यः, विभाषा लीयतेरित्यात्वं न भवति ।
श्रीताम्रसः प्रविलयः कुल्या, तेन यः संग्रवः क्षापना, तेन अभिलीनाः, कुल्याया सिच्य-
मानमूलत्वात् । अत एव नयनमनोरमाः । रमयतीति कर्त्तर्यच्, पश्चात् षष्ठीसमासः ।
एवञ्च पुरीजनानाम् अयोध्यानिवासिनाम् उपभोग्याः तथा ॥ २७ ॥ ज० म०

शिञ्जानेत्यादि । हे सुतनु ! एते ते वनान्ता दृश्यन्ते । कौटुम्भः ?—शिञ्जानैः कलं
ध्वनभिः भ्रमरसमूहैः व्याप्तानि अयपुष्पाणि येषां ; प्रविलीयन्ते संश्लिष्यन्ते यत्र स
प्रविलयः कुल्या, श्रीताम्राश्च असौ प्रविलययेति तेन यः संग्रव आध्यायनं तेन
अतिलीनाः कुल्याया अभिषिच्यमानमूलत्वात् पुरीजनोपभोग्याः, सौन्दर्यात् नयन-
मनोरमाः ॥ २७ ॥ भ०

स्थानं न इत्यादि । हे सीते ! असौ पुरी नीऽस्माकं पूर्वजानां स्थानम्, अधिकं
अत एव च प्रेयसी प्रियतमा दूरादालोक्यते, उच्चप्रासादयोगात् । या हृतैः विविधैः
हविर्भिः आज्यादिभिः प्रीणिता अशेषदेवा यत्र । यत्र देशे पुरजनम् अखिलं समस्तं
रुदन्तं क्षपान्ते ऊषसि हित्वा त्यक्त्वा क्लृप्तं आवां वनान्तं प्रयाती सोऽयं देशः । सह
लक्ष्मणेन धृतधृतिना धृतसीमनस्येन ॥ २८ ॥ ज० म०

तूर्याणामथ निस्त्रिनेन सकलं लोकां समापूरयन्
 विक्रान्तैः करिणां गिरीन्द्रसदृशां क्ष्मां कम्पयन् सर्वतः ।
 सानन्दाशुविलोचनः प्रकृतिभिः सार्धं सद्धान्तःपुरः
 सम्प्राप्तो भरतः समारुतिरलं नम्रः समं मातृभिः ॥ २८ ॥
 अथ ससम्भ्रमपौरजनावृतो भरतपाणिष्ठतोज्ज्वलचामरः ।
 गुरुजनद्विजवन्द्यभिनन्दितः प्रविशति स्म पुरं रघुनन्दनः ॥ ३० ॥

स्थानं न इत्यादि । हे सुतनु ! सा इयं पुरी दूरादालीक्यते । असी अयोध्या
 नोऽस्माकं पूर्वजानाञ्च पित्रपितामहादीनाञ्च स्थानम् । अतिशयं प्रेयसी प्रियतमा
 याऽयोध्या हुतैः विविधैः हविर्भिः आज्यादिभिः प्रीणिता तर्पिता अशेषा देवा यव
 तादृशी । हे सौते ! सोऽयं देशः,—यव रुदन्तम् अखिलं पुरजनं हित्वा त्यक्त्वा क्षपाया
 रात्रेः अन्ते धृतधृतिना लक्ष्मणेन सह आवां वनान्ते प्रयातौ गतौ ॥ २८ ॥ भ०

तूर्याणामित्यादि । अथ अनन्तरं भरतो हनूमतः समुपलब्धरामहस्तान्तात्
 सानन्दाशुविलोचनः सानन्दाशुणी विलोचने यस्य तथाभूतः, प्रकृतिभिः अमात्यादिभिः
 सार्धं, सद्धान्तःपुरः अन्तःपुरेण समं, मातृभिः कौसल्यादिभिः सह, हनूमता च
 सह अयं नम्रः अनुद्धतः समीपं मे नाथ आगत इति । तूर्याणां निस्त्रिनेन सकलं
 लोकां मार्गप्राप्तं समापूरयन् व्याप्नुवन् । करिणाञ्च गिरीन्द्रसदृशां त्यदादिषु दृश इति
 चकारात् किन् । विक्रान्तैः पादव्यासैः क्ष्मां कम्पयन् सर्वतो विधूनयन् । सम्प्राप्तः
 रामसमीपम् इत्यर्थः ॥ २८ ॥ ज० भ०

तूर्याणामित्यादि । अथ अनन्तरं रामवार्त्तां प्राप्य प्रकृतिभिः अमात्यैः सार्धम्,
 अन्तःपुरेण सहितो भारतिना हनूमता सहितः, मातृभिः सह भरतः सम्प्राप्तः आगतः ।
 कौदृशः ?—तूर्याणां चतुर्विधवाद्यानां निस्त्रिनेन ध्वनिना सकलं लोकां भुवनं समापूर-
 यन् । गिरीन्द्रसदृशां कुलपर्वततुल्यानां करिणां हस्तिनां विक्रान्तैः विक्रमैः पादविच्छेपैः
 वा, क्ष्मां पृथिवीं सर्वतः सर्वां कम्पयन् चालयन्, तस् तौरिति द्वितीयाद्यास्तस् ।
 सानन्दाशुसहिते विलोचने यस्य तादृशः, नमनशीलः ॥ २८ ॥ भ०

अधेत्यादि । अथ भरतसम्प्राप्तानन्तरं रघुनन्दनी रामः ससम्भ्रमेण सादरेण
 सहर्षेण पौरजनेन आवृतः भरतपाणिना धृतम् उज्ज्वलं चामरं यस्य गुरुजनेन

प्रविधाय धृतिं पुरीजनानां युवराजं भरतं ततोऽभिषिच्य ।

जघटे तुरगाध्वरेण यष्टुं कृतसम्भारविधिः पतिः प्रजानाम् ॥ ३१ ॥

इदमधिगतमुक्तिमार्गमित्रं

विवदिषतां वदताञ्च सन्निबन्धात् ।

द्विजैः वन्दिभिश्च स्तुतिपाठकैः अभिपूजितः अभिष्टुतः सन् पुरम् अयोध्यां प्रविशति स्म प्रविष्टः ॥ ३० ॥ ज० म०

अथेत्यादि । अथ अनन्तरं रघुनन्दनी रामः पुरम् अयोध्यां प्रविष्टवान् । कौटुशः ?—ससम्भ्रमेण सादरेण पौरजनेन आहूतो वेष्टितः । ससम्भ्रमेत्यत्र ससम्भ्रदेति कञ्चित् पाठः । सम्भ्रदी हर्षः । पुनः कौटुशः ?—भरतपाणिना धृतम् उज्ज्वलं चामरं यस्य, गुरुजनैः द्विजैः वन्दिभिः स्तुतिपाठकैश्च अभिनन्दितः श्लाघितः ॥ ३० ॥ भ०

प्रविधायेत्यादि । प्रविश्य च पुरं प्रजानां पती रामः जनानां धृतिं प्रीतिरूप-चेतीदृष्टिं पराम् उत्कृष्टां प्रविधाय कृत्वा भरतञ्च युवराजम् अभिषिच्य । ततोऽनन्तरं तुरगाध्वरेण अश्वमेधेन यष्टुं जघटे चेष्टितवान् । कृतसम्भारविधिः, संभ्रियत इति सम्भारः द्रव्यगण इत्यर्थः । कृतोऽनुष्ठितः सम्भारस्य विधिरितिकर्तव्यतालक्षणो येन स इति ॥ ३१ ॥ ज० म०

प्रविधायेत्यादि । ततोऽनन्तरं प्रजानां पती रामः पुरीजनानां धृतिं प्रविधाय दानसंवादनादिभिः प्रकृष्टां कृत्वा युवराजं भरतम् अभिषिच्य यौवराज्ये भरतस्य अभिवेकं कृत्वा कृतसम्भारविधिः कृतयज्ञोचितसामग्रीकः सन् तुरगाध्वरेण अश्वमेधेन यज्ञेन यष्टुं यागं कर्तुं जघटे चेष्टितवान् ॥ ३१ ॥ भ०

कुलवितरणविद्यावैभवाम्बुष्ठगीष्ठीवरहरिहरखानख्यातवंशाशुधीन्दीः ।

भुवनविदितकीर्तिः सेनगौराङ्गती योऽजनि स भरतसेनो भट्टीटीकाञ्चकार ॥

इति सदैवहरिहरखानवंशसम्भवगौराङ्गमल्लिकात्मजश्रीभरतसेनकृतायां

मुग्धबोधिन्यां भट्टीटीकायां पुरप्रवेशो नाम द्वाविंशतितमः सर्गः ।

समाप्तञ्चायं भट्टिश्रव्यः ।

नायकाभ्युदयान्तं महाकाव्यमिति परिसमाप्य तत्र जयमिच्छता अक्षिन्नादरः कर्तव्य इति दर्शयन्नाह

इदमित्यादि । इदं महाकाव्यम् उक्तेः वचनस्य यी मार्गः पन्थाः सुसंस्कृत-

जनयति विजयं सदा जनानां

युधि सुसमाहितमैश्वरं यथास्त्रम् ॥ ३२ ॥

दीपतुल्यः प्रबन्धोऽयं शब्दलक्षणचक्षुषाम् ।

हस्तामर्ष इवान्धानां भवेद् व्याकरणादृते ॥ ३३ ॥

व्याख्यागम्यमिदं काव्यमुत्सवः सुधियामलम् ।

हता दुर्मेधसस्त्रास्मिन् विदुषां प्रीतये मया ॥ ३४ ॥

शब्दलक्षणः प्रपञ्चितः, तेन चित्रं विस्मयनीयं, सुसमाहितम् अलङ्कारयुक्तम्, अधिगतं परिज्ञातं, सम्मानानां विवदिषतां वक्तुम् इच्छतां वदताश्च वक्तुं प्रवर्त्तमानानां सदा विजयं जनयति सन्निवन्धनात् शीघ्रवन्धनात् कारणात्, यथास्त्रम् ऐश्वरं पाशुपतम्, अधिगतमुक्तिमार्गम् अधिगतः प्राप्तः प्रज्ञातो मीचनमार्गः छेपणमार्गो येन चित्रं नानावर्णकेन चित्रितत्वात् सुसमाहितं युधि संश्रामे विजयं विदधाति तद्वत् ॥ ३२ ॥ ज० म०

तस्मात् आदरः कर्त्तव्य इति तत्रापि य एव व्याकरणम् अधीतवान् तस्यैव अत्र आदरो युक्त इति दर्शयन्नाह

दीपतुल्य इत्यादि । अयं प्रबन्धो महाकाव्यमंशकः प्रबध्यते विरच्यत इति कृत्वा शब्दलक्षणमेव चक्षुः येषां तेषां, दीपतुल्यः अत एव एतत् काव्याधिगमात् स्वातन्त्र्येण अन्धानपि शब्दान् प्रयोक्तुं क्षमत्वात् व्याकरणादृते विना हस्तामर्ष इव अन्धानां हस्तामर्ष इवावबोधः, यथा अन्धानां हस्तेन घटपटादिवत् स्वापराकृष्टसंस्थानभाव-परिज्ञानं यथावस्थितस्वरूप-परिज्ञानम् एवम् अनधीतव्याकरणानां न शब्दस्वरूपपरि-ज्ञानम्, अन्यत्र शब्दश्रवणात् ततश्च तत्स्वरूपापरिज्ञानात् कुतोऽपि अन्यशब्दप्रयोग इति ॥ ३३ ॥ ज० म०

एवञ्च कृत्वा विद्वद्भिः अनुबध्यमानेन मया इदं काव्यं कृतमिति दर्शयन्नाह

व्याख्यागम्यमित्यादि । व्याख्यागम्यं व्याख्यानात् विना बोधुं न शक्यते । किमर्थम् इदं कृतमिति चेत् ? उत्सवः सुधियाम् अलं शस्त्रेऽक्षुषबुद्धीनां परं प्रमोदी जायते । एवञ्च सति अस्मिन् काव्ये विप्रयभूतदुर्मेधसी व्याकरणवाद्याः मया हृद्वाः न अनुवृत्तीताः, तस्मात् विद्वत्प्रियतया विद्वांसः प्रिया यस्य मम विद्वत्प्रियः, तस्मात् तथा तथा हेतुभूतयेति ॥ ३४ ॥ ज० म०

काव्यमिदं विहितं मया वलभ्यां

श्रीधरसूनुनरेन्द्रपालितायाम् ।

कौर्त्तिरतो भवतानृपस्य तस्य

क्षेमकरः क्षितिपो यतः प्रजानाम् ॥ ३५ ॥

इति भट्टिकाव्ये द्वाविंशतितमः सर्गः ।

समाप्तश्चायं भट्टिग्रन्थः ।

यदेदं काव्यं कृतं तत् दर्शयन्नाह

काव्यमित्यादि । मया इदं काव्यं विहितं कृतं श्रीधरसूनुना नरेन्द्रनाम्ना
नृपेण पालितायां रक्षितायां वलभ्यां वलभीनामपुत्र्याम्, अत एव काव्यविधानाय या
कौर्त्तिः सा तस्यैव राज्ञी भवतात्, आशिषि तातङ् । यतः प्रजानां क्षेमकरः प्रेमानु-
कूलः । आनुलीम्ये टः ॥ ३५ ॥ ज० म०

इति वलभीवास्तव्यस्य श्रीस्वामिसूनीर्भट्टमहाराजाध्यायस्य महावैयाकरणस्य कृतौ

रावणवधे महातिङ्गन्तकाण्डे लङ्घितनाम्नो नवमपरिच्छेदस्य

जटीश्वरो जयदेवी जयमङ्गल इति च नामभिस्त्रिभिः

सुप्रसिद्धस्य अनेकशास्त्रव्याख्यानुकृतौ टीकायां.

काव्यस्य अथीध्याप्रत्यागमनं नाम

द्वाविंशः सर्गः ।

जयमङ्गलकृता टीका समाप्ता ।

